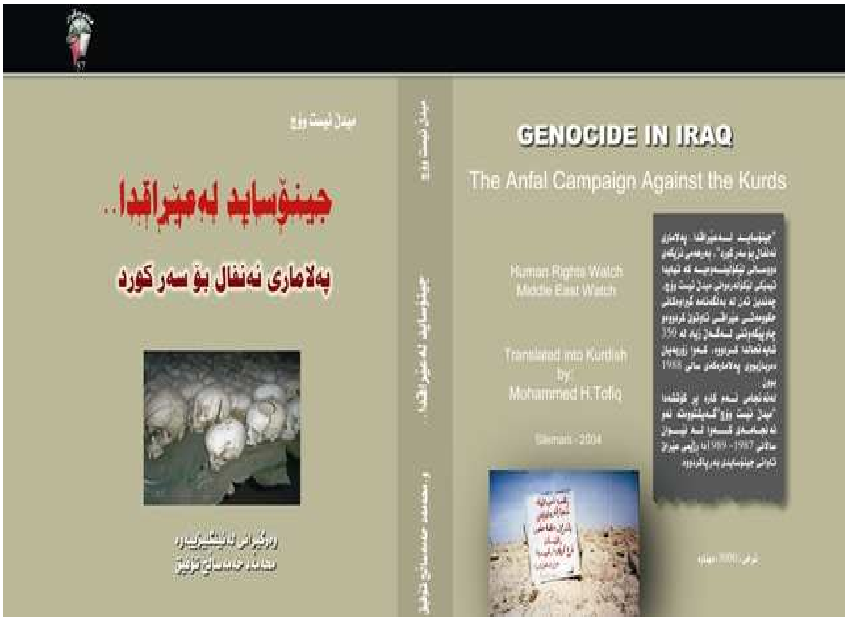

جینۆساید لە عێراقدا
پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد

ئامادەکردنی
میدڵ ئیست وۆچ

وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە
محەمەد حەمەساڵح تۆفیق

ناونیشانی کتێبەکە بە ئینگلیزی

GENOCIDE IN IRAQ..

The Anfal Campaign Against the Kurds

Prepared by:

Human Rights Watch / Middle East Watch

New York - ١٩٩٣

حکومەتی هەرێمی کوردستان

وەزارەتی رۆشنبیری

بەڕێوەبەرایەتیی خانەی وەرگێڕان

www.roshnbiri. org
khanaywargeran@yahoo.com

- ناوی کتێب: جینۆساید لەعێراقدا.. پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد
- ئامادەکردنی : میدڵ ئیست ووۆچ
- وەرگێرانی لەئینگلیزییەوە: محەمەد حمەساڵح تۆفیق
- بابەت: مافی مرۆڤ
- نەخشەسازی کۆمپیوتەر: مەهدی ئەحمەد قادر
- نەخشەسازی بەرگ: کەمال حامد
- زنجیرە: ٥٧
- تیراژ: ١٥٠٠
- ژمارەی (١٢٨) ی وەزارەتی رۆشنبیری سلێمانی پێدراوە.
- چاپ: چاپخانەی تیشك
- سلێمانی ٢٠٠٤

ڕوونکردنەوەیەکی وەرگێڕ

خوێنەری بەڕێز

ساڵی ١٩٩٩ چاپی یەکەمی ئەم کتێبە لە ناوەندی چاپەمەنیو ڕاگەیاندنی (خاك)ەوە بڵاوکرایەوە. ئەو کاتە بە ناوی خوازراوی "سیامەندی موفتی زادە" بڵاوم کردەوە. هۆی ئەوەش تاڕادەیەك ئاشکرایە لای هەمووومان, کە بە داخ و کەسەرێکی زۆرەوە دەیڵێم چۆن لە دوای ڕاپەڕینی ١٩٩١ ی گەلەکەمان گەلێ لە ئەنفالچیو بەکرێگیراوانی ڕژێمی لەناوچوو, لەوانەی تا سەر ئێسقان نوقمی خیانەتکاریی بووبوون و دەستیان لە خوێنی ڕۆڵەکانی گەلەکەماندا سوور بوو خۆیاندایە پاڵ هێزە سیاسیە دەسەڵاتدارەکانی کوردستان و کەڵکیان لە بارودۆخی دژواری ململانێی سیاسی وەرگرت و نەك هەر سەرشۆڕ نەبوون لە بەردەمی خەڵکدا بەڵکو زۆرێکیشیان بە هەر ڕەنگێك بووە بوونەوە بە دەسەڵاتدارو زۆردارەکەی جاران و وێنەی بارودۆخی سیاسیی کوردستانیان بە جۆرێك ئاڵۆز کردبوو, لە خەفەت بەولاوە بۆ خەڵك هیچی تری نەهێشتبووەوە. ئەوانەو سەرجەمی کۆنە بەکرێگیراوانی ڕژێم دەستبالاییان لە ئاستێکدا بوو, بە نهێنی, چییان بکردایە بۆیان دەچووە سەر.

ڕژێمی ستەمکاری لەناوچوو دەیزانی چی کردووەو چی بە سەر خەڵکدا هێناوە, بۆیە هەردەم لە هەوڵی ئەوەدابوو هەر باسێك لەو ڕووەوە بکرایە خەفەی بکات, ئەوانەش کە دەستیان هەبوو لە ئەنجامدانی ئەو تاوانە سامناکەدا خۆیان چاکیان دەزانی چییان کردووەو بە سڵ بوون لە هەر باسێکی ئەو بوارەو وایاندەزانی هەر کەس توخنی بکەوێت ئاشکراکردنی کردەوەی تاوانی ئەمانی لێدەکەوێتەوە, ئەڵبەتە گەلێکیشیان پەیوەندییان لە گەڵ ئەمن و موخابەراتی ئەو ڕژێمەدا هەر نەپچڕاندبوو. برادەرێکم ساڵی ١٩٩٤ کتێبی (توونی مەرگ) ی دەرکرد بە ناوی خوازراوی (زیاد عبدالرحمن)ەوە و تێیدا لیستێکی بە ناوی هەندێك لەوانە کردبوو کە ڕۆڵیان لەو کارەساتەدا بووە, بەمە ئۆقرەیان لە بەر بڕاو کەوتنە سۆراخ کردنی ناوی ڕاستەقینەی خاوەنی ئەو کتێبەو ئەنجام وا کەوتەوە ئەو برادەرەم ڕەهەندەی وڵاتان بوو. بۆ ئەم کارەی منیش, لە پاش چەند کۆڕو سیمینارێك لە سەر بایەخی ئەم کتێبە, چ لە

کوردستان و چ لە هەندەران, دیسان وایان هەست کرد کە ناو و کردەوەکانیان دەخرێتە ڕوو و خۆشیان بۆ "شتێك" مەلاس دابوو. منیش بە ئامۆژگاریی چەند دۆستێکم کردو ئەو ناوە خوازراوەم هەڵبژارد. بەلام کە دواتر زانرا ئەمە باسێکی مەنهەجیو زانستییە لە سەر ئەنفال و جینۆساید و لیستی ئاشکرا کردنی ناو نیە, ئیتر وەك بڵێی, خەمیان نەماو زۆریان گوێ نەدایە.

یەکەم چاپی "جینۆساید لە عێراقدا.. پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد" لە ماوەیەکی زۆر کورتدا لە بازاڕدا نەماو تەنانەت لە کوردستانی ئەودیو و هەندێ شاری لای خۆشماندا کتێبفرۆشەکان بە دانسقە بە دوایدا دەگەڕان و لە بازاڕی ڕەشدا بە چەند بەرابەری نرخی خۆی دەفرۆشرایەوەو دەمێکە دۆست و برا پێم دەڵێن چاپی دووەمی پێویستە. لە ڕاستیشدا وایەو تا ئێستا من ئەم کارەی ڕێکخراوی میدڵ ئیست وۆچ, بە گەورەترین و بایەخدارترین بەرهەم دەزانم بەو قووڵیو فراوانیو بێلایەنییەوە لە سەر ئەنفال و جینۆساید دوابێت. لە بەر ئەوە هیچ زیادەڕۆییەکی تێدا نیە کە بڵێم وا پێویست دەکات هەموو کوردێك و مرۆڤدۆستێك بیخوێنێتەوەو هەروەها پێویستیش دەکات بەشێکی زۆری لە فێرگەو زانکۆکا نماندا وەك بەرنامەیەکی چەسپاو بخوێنرێت و توێژینەوەی لە سەر بکرێت. بە ڕاستی خەڵکی کوردو بە پلەی یەکەم قوربانیانی دەستی جینۆساید قەرزاری ئەم کارە پڕ بەهایەی ڕێکخراوی چاودێری ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستن یان (میدڵ ئیست وۆچ) کە بەشێکە لە ڕێکخراوی چاودێری مافی مرۆڤ (هیومان ڕایتس وۆچ). ئەم ڕێکخراوە ئێستا گەلێ ئەکتیڤە لە بواری چاودێری کردنی مافی مرۆڤداو بارەگای سەرەکی لە شاری نیویۆرکی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکایەو لە گەلێ ولاتی تریشدا بنکەی هەیە.

خوێنەری ئازیز

ئەم بەرهەمەی میدڵ ئیست وۆچ, وەك لە دووتوێی کتێبەکەدا چەند جارێك دووپات دەبێتەوە, بەری ڕەنجی نزیکەی دوو ساڵ گەڕان و بەدواداچوونی تیمەکانی ئەو ڕێکخراوەیە, چاوپێکەوتنی زیاد لە ٣٥٠ شایە تحاڵی ئەنفالزەدەیە, هەڵدانەوەی چەندین گۆڕی بەکۆمەڵە, کنەو پشکنینی زیاد لە چوارده تەن دۆکیومێنت و بەڵگەنامەی دەست بەسەرداگیراوی عێراقەو سوود بینینە لە دەیان سەرچاوەی دانسقەو دەگمەن لە بواری جینۆسایدو پێشێلکردنی مافی مرۆڤ لە عێراقدا.

ڕێکخراوەکە پاش ئەنجامدانی نووسینی ئەم کتێبە ڕوو دەکاتە خەڵك و دەڵێ کارەکەی ئێمە هێشتا بە ئەنجامی خۆی نەگەیشتووەو کاتێ ئەم کارە تەواو دەبێت کە بتوانین سەرجەمی فایلەکانی عێراق و دۆسیەی ئەنفال بپشکنین، کە بێگومان لە شوێنێکی ئەرشیفی دەزگای ئەمن و موخابەراتی عێراقدا هەڵگیراون. کاتێ کارەکەی ئێمە تەواو دەبێت کە بتوانین گۆڕی بەکۆمەڵی ئەو هەزاران قوربانیە هەڵدەینەوە کەوا لە بیابانەکانی باشوورو ڕۆژئاوای عێراقدا، بە کوژراوی یان بە زیندوویی کراونەتە ژێر خاکەوە، پاشانیش تەواوی ئەو کەسانەی دەستیان بووە لەم تاوانە سامناکەدا بیاندەینە دادگا بۆ ئەوەی سزای شیاوی خۆیان وەربگرن.

بەڵێ، وا ئێستا ئەو ڕژێمە بە تەواوی سوپاو ئەمن و ئامرازی داپڵۆسینیەوە گۆڕنراو دارو باری هەڵوەشا، زۆرێك لەو فایل و بەڵگەنامانە گیران کە شایەتیی لەو تاوانە سامناکانە دەدەن، بە فایلی زۆرێك لەوانەی بازرگانییان بە مەسەلەی ڕەوای گەلەکەمانەوە دەکرد، گەلێك گۆڕی بەکۆمەڵ هەڵدرانەوەو ئێسك و پرووسکی قوربانیانی دەستی ڕژێمیان تێدا دەرهێنرا. ئەو ئێسکانەی دەرزیاژنی ویژدانی مرۆڤایەتی دەکەن و لە کاتێکدا چەندین وڵات و کۆمپانیاو تاکەکەس بۆ بەرژەوەندیی تەسکی خۆیان کاسەلێسییان بۆ چەپەڵترین ڕژێمی سەر ئەرز دەکردو چەك و کەرەستەی کۆمەڵکوژییان بۆ دەستەبەر دەکرد، خەڵکی ئەم وڵاتە گرفتاری دەستی تاقمە جەللادێك بووبوون، بە جۆرێکی وا کە دەگمەن و کەموێنە بێت لە مێژووی نوێی مرۆڤایەتیداو ئێسك و پرووسکی زیاد لە ملیۆنێك قوربانیی بێتاوان شایەتی ئەو ڕاستیەن. مخابن لە نێو هەزاران و هەزاران لاشەی ناو گۆڕە بەکۆمەڵەکانی عێراقدا، ئێستا ئێسکی قوربانیانی ئەنفال بێکەس و بێخاوەنن و تا ئێستاش نا ئارام و نەسرەوتوو، تەرمی هەزاران ژن و منداڵ و پیری کورد لەو گۆڕە بە کۆمەڵانەدا تر نجاونەتە سەریەك و لە سۆنگەی بێئارامیی بارودۆخی ئەمنی و سیاسی ئەم وڵاتەدا کەسێك نیە، لایەك نیە، لەوێ دەریان بێنێ و جارێکی تر بە ڕێوڕەسمی شایستە بیاننێژێتەوە، یان چواردەوریان پەرژین کات و بیانکاتە باخچەو گوڵ وەك یادکردنەوەیەك لەو ستەمە بێئامانەی دەرهەقیان کرا، یان هەر هیچ نەبێ مشووری ئەوە بخوات پارچە کاغەزێکی وەفاتنامە بداتە دەست کەس و کاریان بۆ ئەوەی دوا پرسەیان بۆ دابنێن و چیتر لە ئازارو دڵەڕاوکێی مان و نەمانیاندا نەتلێنەوە.

کورد دەبوو لە ئاست ستەمی جینۆسایدو ئەنفالدا, هێڵی سووری لە نێوان ڕابوردووی تاڵی پڕ لە ململانێو یەکتر کوشتن و ئێستایدا بکێشایەو لە ئەنفالەوە مێژوویەکی نوێی بۆ خۆی بنووسیایە, دەبوو هێزە سیاسیە دەسەڵاتدارەکانی قەڵەمی ئەژنۆیان لە ئاست ئەو قوربانیانەدا بشکایەو چیتر هەڵوەدای شەڕی دەسەڵات و دەسکەوتی نابەجێ نەبوونایە.

باشە چی دەبوو, ئەگەر کورد بۆ تاقە جارێکیش بووە لە مێژووی خۆیدا، ئەم تراجیدیا سامناکەی بکردایەتە مەسەلەیەکی نەتەوەیی پیرۆزو سنووری ئەو پیرۆزییەی نەبەزاندایە. باشە جوولەکە بۆ کردی، ئەرمەن بۆ کردی، کەمبۆدی بۆ کردی، ئەی کورد بۆ نەیکرد؟ باشە بۆچی ئێمە لە ئاست ئەو هەموو خوێنە بە ناهەق ڕژاو و قوربانیەدا ئاوها بێباك و خەمساردین. تاکەی قوربانیو جەللاد وەك یەك تەماشا بکەین، تاکەی بە لۆجیکی "ئەوی ڕابورد بەسەرچوو" هەڵسوکەوت بکەین و هەموو دەم ڕێنمای کردەوەو ڕەفتارمان بێت. باشە بۆ باشترین مێژوو ئەوەیە کە خەڵکی غەیرە خۆمان بۆمان دەنووسێتەوە، وەك ئەم مێژووەی ئەنفال؟ بۆ باشترین پلانی دوارۆژ ئەوەیە کە خەڵکی غەیرە خۆمان بۆمان دادەنێن؟ بۆ باشترین چارەنووس ئەوەیە کە خەڵکی غەیرە خۆمان بۆمان دیاری دەکەن؟ کە نەشیانکرد، ئەو کات دەکەوینە وێزەیان بە گلەییو ناڕەزاییو بە پیلانگێڕیان لە قەڵەم دەدەین. ئەی خۆمان چین؟ لە چیمان کەمە، خوێنە لە کاروانی خەباتی بێوچاندا ڕووبارێکمان لێڕشتووە، تواناو ئیرادەی میللەتە هەمانە.

گەلی برادەرینە..

ئێستاش نەچووە بچێت, با ئێمەش وەك میللەت وەك خەڵك، کۆششی خۆمان نەوەستێنین بۆ ئەوەی نەهێڵین تاوانباران جارێکی تر بە مفتی بیخۆن، هەوڵدەین بیاندەینە دادگاو بە کردار نەك بە سۆز دۆسێی تاوانکارییان شیبکەینەوەو بیانگەیەنینە ئەو سزایەی شیاوی تاوانەکانیانە. ئێمە تەنهاو تەنها بەمە گیانی قوربانیانمان و ویژدانی گەل و کەس و کاریان ئاسوودە دەکەین، تەنها بەمە دەتوانین بەهای پیرۆزی خەبات و قوربانیدان بەرز ڕاگرین، تەنها بەمە دەتوانین خۆمان بەر نەفرەتی مێژوو و نەوەکانی بانەرۆژ نەکەین و ڕێگەش لە دووبارەبوونەوەی ئاوها تاوانێك بگرین. با کۆششمان یەکخەین بۆ نووسینەوەی ئەم مێژووەمان کە تێیدا دەژین

و ڕۆژ بە ڕۆژ درووستی دەکەین. با لە ئێسك و پرووسکی قوربانیانی ئەنفال و هەڵە بجەوە دەست پێبکەین و تەواوی ئەمڕۆ و ئایندەمانی لە سەر بنیات بنێین.

من بۆ ئەم چاپی دووەمە هەوڵم داوە هەر خەوش و ناتەواوییەك لە چاپی یەکەمدا هەبوو ڕاستیان بکەمەوەو بۆ ئەم مەبەستەش جارێکی تر دێر بە دێری دەقە کوردیو ئینگلیزییەکەم بەراورد کردووەتەوە، بۆ ئەوەی چەندی لە توانامدا بێت پوختی بکەم و ئەمانەتی وەرگێڕانەکە بپارێزم. سوودیشم لە گەلێ دۆست و برادەری شارەزا بینیوە بۆ ڕاستکردنەوەی ناوی ئەو دەیان گوندو شاخ و شوێنەی وڵات کە لە دەقەکەدا هاتووەو تیمەکانی میدڵ ئیست ووٚچ هەڵەیان لە نووسینیدا کردووەو بە هاوکاریی ئەوان هەوڵمداوە وەك چۆن خەڵکی ئەو ناوچانە گۆی دەکەن ئاوهایان بنووسمەوە, بە پەیڕەوی کردنی ڕێبازی زانستیی ئەم بوارە. بێجگە لەوەش لە فرە شوێنی تێکستە وەرگێڕراوەکەدا, لە پەراوێزدا تێبینیو باری سەرنجی خۆمم دەربڕیوە بە مەبەستی سوود گەیاندن و دەوڵەمەند کردنی کارەکەو زۆریش ماندوو بووم لە هەڵەبژێریی دەقە کوردییەکەدا بەو هیوایەی تا بتوانم بە کەمترین هەڵەی تەکنیك و چاپەوە بیخەمە بەر دیدەی خوێنەری ئازیز.

لەم چاپەدا بە شیاوم زانی هەندێك وێنەی پاشماوەو ئێسك و پرووسکی قوربانیانی ئەنفال, کە لە پاش پرۆسەی ئازادیی عێراق لە لایەن دۆستێکمەوە بەدەستهێنراون و پاشتر ناوی دێت, لە پاشکۆی کتێبەکەدا بڵاوبکەمەوە.دواجار, سوپاس و پێزانینم بۆ گشت ئەو بەڕێزانەی هاوکارییان کردووم لە گەڵاڵە کردن و بڵاوکردنەوەی ئەم کتێبەدا, بە چاپی یەکەمو ئەم چاپەی ئێستاشیەوە. لە گەڵ ڕێزدا.

محەمەد حەمەساڵح تۆفیق

سکالانامەیەك

بە ناوی خوای بەخشندەو میهرەبان

سەرۆك و سەرکردەی سەروەر، بەڕێز سەدام حوسێن (خوا بیپارێزێ)، سەرکۆمارو سەرۆکی ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕشی بەڕێز:

هەڤاڵی تێکۆشەر، سڵاوت لێدەکەم و وەك هاوڵاتیەکی دڵسۆز خۆمت پێدەناسێنم.

بە ناوی دادپەروەریی بەعسەوە لێت دەپاڕێمەوە گوێ لە کێشەکەم بگری، چوونکە شەو و ڕۆژ خەوی لێزڕاندووم. لەبەرئەوەی هیچ هیوایەکم نەماوەو لە ئێوە بەولاوە کەسی ترم نیە پەنای بۆ ببەم، وا ئەم کێشەیەم دەخەمە بەردەمتان بە ئومێدی ئەوەی بایەخێکی پێبدەن.

گەورەم:

من، عاسی مستەفا ئەحمەد، کە لە خوارەوە ئیمزام کردووە، لە ٢٤ ی ئابی ١٩٩٠ دا وەك دیلێکی جەنگ گەڕاومەتەوە، سەربازێکی ئیحتیاتم لەساڵی ١٩٥٥دا لە دایك بووم. لە شەڕی قادسیەی سەدامی شکۆداردا لە کەرتی شووش بەشداریم کردو لە ٢٧ ی مارتی ١٩٨٢ دا بە دیل گیرام. تا ئەو ڕۆژەی بڕیاری گۆڕینەوەی دیلەکانی جەنگ دەرچوو، بە دیلێتی مامەوە. پاشان گەڕامەوە بۆ نیشتمان و خاکی نیشتمانی دایکی خۆشەویستم ماچ کردو، لە بەردەم وێنەی سەرکردەی سەرکەوتووماندا سەرۆك سەدام حوسێن کڕنۆشم برد. لە دڵی خۆشمدا هەستم بە پەرۆشییەکی بێپایان دەکرد بگەڕێمەوە ناو خێزانەکەم. ئەوان دڵخۆش دەبوون بە بینینم و منیش خۆشحاڵ دەبووم بە دیداریان و هەموومان نوقمی خۆشیو شادییەك دەبووین ئەوسەری نەبێتەوەو لە باسکردن نەیەت.

بە هەرحاڵ، گەڕامەوە ناو ماڵی چۆڵو هۆڵ، ژنەکەمو منداڵەکانم لەوێ نەبوون. ئای لەم کارەساتە دڵتەزێنە! ئای کە چ زووخاوێك بوو! پێیان وتم تەواوی خێزانەکەم لە عەمەلیاتی ئەنفالدا کەوتوونەتە دەست هێزەکانی ئەنفال، کە لە ناوچەی باکووردا، بە فەرماندەیی هەڤاڵ علی حسن المجید ئەنجامدرا. من هیچ شتێك دەربارەی چارەنووسیان نازانم و کەسانی خێزانەکەم ئەمانەن:

١- عەزیمە عەلی ئەحمەد، لەدایکبووی ١٩٥٥، خێزانمە.

٢- چرۆ عاسی مستەفا، لەدایکبووی ١٩٧٩، کچمە.

٣- فەرەیدوون عاسی مستەفا, لەدایكبووی ١٩٨١ , كوڕمە.
٤- ڕووخۆش عاسی مستەفا, لەدایكبووی ١٩٨٢, كوڕمە.
بەم شێوەیە, ئەم سكاڵایەم دەخەمە بەردەستت, ئومێد دەكەم بەزەییەكت پێمدا بێتەوەو چارەنووسیانم پێڕابگەیەنیت. خوا سەرتان بخاتو بتانپارێزێت.
سوپاسو ڕێزمان

ئیمزا
دیلی جارانی جەنگ, سەربازی ئیحتیات
عاسی مستەفا ئەحمەد
بێ ماڵو بێ داڵدە, پارێزگای سلێمانی/ چەمچەماڵ
گەڕەكی بێكەس/مزگەوتی حاجی برایم
٤ ی تشرینی یەكەمی ١٩٩٠

وەڵام

بە ناوی خوای بەخشندەو میهرەبان

کۆماری عێراق

دیوانی سەرۆکایەتی

ژمارە: ش ع/ب/٤/١٦٥٦٥

ڕۆژ: ٢٩ ی تشرینی یەکەمی ١٩٩٠

بەڕێز/ عاسی مستەفا ئەحمەد

پارێزگای سلێمانی/قەزای چەمچەماڵ/گەڕەکی بێکەس/مزگەوتی حاجی برایم

سەبارەت بە سکاڵانامەکەت لە ٤ ی تشرینی یەکەمدا, ژنەکەتو منداڵـەکانت لە ماوەی عەمەلیاتی ئەنفالدا, کەوا ساڵی ١٩٨٨ لە ناوچەی بـاکووردا ئەنجامـدرا, بزربوون.

دڵسۆزتـان

ئیمـزا

سعدون علوان مصلح

سەرۆکی دیوانی سەرۆکایەتیی کۆمار

سەرەتایەك

ناوبەناو، هەل‌و دەرفەت لە کارەساتەوە دەرەخسێ. سەبارەت بە میدڵ ئیست وۆچیش بواری ئەنجامدانی کاری لێکۆڵینەوە لە سەر مافی مرۆڤ لە باکووری عێراقدا، دوابەدوای پشێوی‌و ڕووداوە دڵتەزێنەکانی سەرەتای ساڵی ١٩٩١ بۆ یەکەمجار بە شێوەیەکی چاوەڕوان نەکراو هاتە پێشەوە کە زۆربەی خوێنەران لە ڕێگای ئامێری تەلەفزیۆنەکانیانەوە لێی بە ئاگان. کاتێ کە هێزەکانی حوکوومەتی عێراق لە بەرانبەر پێشڕەوی کردنی هێزی هاوپەیمانان‌و *پێشمەرگە* کوردە جەنگاوەرەکان پاشەوپاش کشانەوەو هاوکات لە گەڵ گەڕانەوەی ئاوارە مەدەنیەکان لە سنوورەکانی تورکیاو ئێرانەوە، دەرکەوت کە ئەو قەدەغە کردنە درێژخایەنەی بەغدا لە سەر لێکۆڵەرە سەربەخۆکانی دانابوو کە نزیك هەرێمی کوردەکان بکەونەوە بە زەبری هێز تێکشکێنرا. بەڵام کەس ناتوانێ پێشبینی ئەوە بکات تاوەکو کەی پەنجەرەی هەل‌و دەرفەت هەروا کراوە دەبێت.

ئەم گومانە لاوازە هەروا دەمێنێتەوە، چوونکە کوردەکانی عێراق وەك کەمایەتیەکی هەمیشە هەڕەشەلێکراو پاشەڕۆژیان مەترسیی لە سەرەو بە هەمان شێوەش ژیانیان. لە کاتی ئەم نووسینەدا، فشارێکی زۆر توندی سزاکانی UN لە سەر عێراق‌و ئابلووقەیەکی ئابووریی ناوخۆ کە هێزەکانی حوکوومەت سەپاندوویانە، هەڕەشەی برسێتییەکی بەکۆمەڵ دەکا لەو سێ ملیۆن‌و نیو دانیشتوانەی لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی کوردە شۆڕشگێڕەکاندا دەژین. هێزەکانی حوکوومەت کە بە درێژایی هێڵی ئاگربەست مۆڵیانداوە بە ئاسانی دەتوانن ناوچەکە داگیربکەنەوە پێش ئەوەی ڕۆژئاوا بتوانێ فریایان بکەوێت.

میدڵ ئیست وۆچ، لەو دوو ساڵەی ڕابوردوودا، ئەوەی ڕەچاو کردووە کە ئایائەوەندە کات دەبێت بۆ بەدەستهێنانی زانیارییەکی جێمتمانەی ئەوتۆ کە قەناعەت پێکردنی ڕای گشتیی جیهانی‌و پاشانیش دادگایەکی یاسایی. هەرچەندە پێشتر هەندێك ڕاپۆرت دەربارەی ئەنفال[1] بڵاوکرابوونەوە بەڵام بە دەرکردنی ئەم

---

[1] ئەو نووسینانەی لەو دەمەدا لە سەر ئەنفال بلأوكراونەتەوە طرنطەكانیان ئەمانەن:
-"مردنی نهێنی: مینی زەمینیء کارەساتە مەدەنیەکان لە کوردستانی عێراقدا."

کتێبە, یەکەم مەبەست هاتە ئە نجامدان. ئەگەرچی بەڵگەی تەواو هەیە کە لە ڕاستیدا ئەو دەیان هەزار کوردە مەدەنیەی کە ساڵی ١٩٨٨ لە لایەن هێزەکانی حوکوومەتەوە "بێسەروشوێن کران", نەماون, بەڵام سەبارەت بە چارەنووسیان دەشێ هەموو کات کار لە سەر ئاشکرا کردنی بکرێت. ئەمەش بە زۆری لە سەر پاشە ڕۆژی سیاسەتی عێراق وەستاوە.

چەندین ساڵ پێش ڕووداوەکانی ساڵی ١٩٩١, قسەیەکی زۆر دەربارەی ستەمو خراپەکاریی لە ڕادەبەدەری هێزەکانی ئەمنی حوکوومەت دەرهەق بە کوردەکان, لە ڕۆژاوادا بە بەردەوامی دەکرا. کوردە شۆڕشگێڕەکان باس لە وێرانکردنی چوار هەزار گوندو بێسەروشوێن کردنی نزیکەی ١٨٢ هەزار کەس دەکەن تەنها لە ساڵی ١٩٨٨ دا . ڕووداوی ئەنفال ـ کە وەك جفرەیەکی سەربازیی ڕەسمیی لە بەیاننامە گشتیەکانو یاداشتە ناوخۆیەکانی حوکوومەتدا بەکار دەهات ـ کە بە باشی لە ناو عێراقدا دەزانرا, بە تایبەتی لە ناو هەرێمە کوردیەکەدا. کە تەواوی لایەنە ترسناکەکانی مەسەلەکەش ئاشکرابوو ناوەکە خۆی لە هەستو ویژدانی میلیدا چەسپاند ـ هەر وەك ئەوەی کە هۆڵۆکۆستی ئەڵمانە نازیەکان لە هەستو ویژدانی دەربازبوانیدا کەوتەوە. لەبەر ئەوەی هەردوك چونیەکن و مەودای ترسو سامیشیان لە یەکەوە نزیکە.

لێکدابڕانی کورد بە هۆی جوگرافیای شاخاوییان و باری سیاسیی ناهەمواریانەوەو پەیڕەویکردنی سیاسەتی پەرت کەو زاڵ بە لە لایەن حوکوومەتەکانی ناوچەکەوە

Hidden Death: Land Mines and Civilian Casulaties in Iraqi Kurdistan (October ١٩٩٢, PP ٦٧).

- "طؤرِة نائارامةكان: طةرِان بة دواى بَيسةرء شويَنانى كوردستانى عيَراقدا."

Unquiet Graves: The Search for the Dissappeared in Iraqi Kurdistan (Febrauary ١٩٩٢, PP ٤١).

- "ثةلامارى ئةنفال لة كوردستانى عيَراقدا: ويَرانكردنى كوريَمىَ."

The Anfal Campaign in Iraqi Kurdistan: The Destruction of Koreme (January ١٩٩٣, PP ١١٦).

دوو رِاثؤرتةكةى دواييان بة هاوبةشى لة طةلَ ثزيشكانى مافى مرؤظدا PHR بلاَوكراونةتةوة.

- هةروةها "مافى مرؤظ لة عيَراقدا Human Rights in Iraq "راثؤرتيَكى ميدلَ ئيست ءؤضة لة شوباتى ١٩٩٢ دا بلاَوكراوةتةوةء بةشيَكى زؤرى لة سةر ستةمليَكردنء سةركوتكردنى كوردةكانة لة لايةن حوكوومةتةوةء لة دةزطاى ضاثء بلاَوكردنةوةى زانكؤى يالَ (نيو هاظن ١٩٩٠) دةستدةكةويَت.

کارێکی کردبوو کەم کورد درکی بەو مەودا پتەوەی ڕێکخستن و سەرتا پاگیریەی ئـەنفال دەکرد. بۆیە لە بەر ئەو هۆکارە ئاشکرایانەی پێش ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩٩١ و کاتێ کـە سەرکردە کوردە شۆڕشگێڕەکان بە شێوەیەکی چاوەڕوان نـەکراو, بـۆ ماوەیـەکی کـاتی بوونەوە بە حوکمڕانی زۆربەی بەشەکانی خاکی نەریتییان, کـەم لـە ڕاسـتیەکان لـە بەردەستدا بوون کە ڕێکخراوەکانی دەرەوە پشتیان پێببەستن.

میدڵ ئیست ووچ لە ڕاپۆرتی شوباتی ١٩٩٠یدا بە ناونیـشانی "مـافی مـرۆڤ لـە عێراقدا" سەرلەنوێ ئەو زانیاریانەی بنیاتنایەوە کە لە سەرچاوەکانی تاراوگەوە بە دەستهێنرابوون, بە شێوەیەك کە گێڕانەوەی ڕووداوە کۆنەکان زۆر وردتر دەرچوون. لـە گەڵ ئەوەشدا, وا دەردەکەوت کە زۆر لە قسەی کوردەکـان خـەیاڵی بێـت و جێمتمانـە نەبێت. لە ڕاستیدا, ئەم پرۆسەی دۆزینەوەیە, دەرسێکی سادە بوو بۆ ئـەو بیانیانـەی لە دەرەوە شوێن کاروباری کورد کەوتبوون. ڕاپۆرتدەرە ڕۆژئاواییـەکان و کـارگوزارانی فریاکەوتن و ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤ و ئەوانەی کە سەردانی کوردستانی عێراقیـان کردووە درکیان بەوە کردووە کە چ بارێکی سامناك تووشـی کـورد هـاتووە لـە لایـەن حوکوومەتەکەیانەوە, ئەڵبەتە زیادەڕۆییشی تێدایە.

لەم ڕاپۆرتەدا، کە لە ماوەی هەژدە مانگ زیاتردا کۆکراوەتەوە، میدڵ ئیست ووچ لەو باوەڕەدایە کە ئێستا بە قەناعەتەوە نیازو مەبەستی تەواوی حوکوومەتی سـەدام حوسێنی دەرخستووە سەبارەت بە لەناوبردنی کەمایەتیی کـوردی عێـراق لـە ڕێگـەی بەکۆمەڵ کوشتنی بەشێکیەوە. بێگومـان کـورد کۆمـەڵێکی ئـەتنیی(٢) جیـاوازن و لـە زۆرینەی دانیشتوانی عەرەبی عێراق جودان و لە ماوەی ئەنفالدا وەك کـورد کـران بـە مەبەست و نیشان. دوو ئامرازی حوکوومەت بوون بە بنەماو پەیڕەویکاری ئەم سیاسەتە ـ یەکێکیان سەرژمێریی نیشتمانی لە ئۆکتۆبـەری ١٩٨٧دا و ئـەویتریان ڕاگەیانـدنی "ناوچە قەدەغەکراوەکان" بوو کە زۆربەی زۆری دێهاتی کوردنشینی گرتەوەو ڕاسـت و چەپ لە هەر چوارلاوە وەك لێفەیەکی شێتانە تەرییـدراوی لێکـرا*. ئـەم ئامرازانـە

---

(٢) لـە ڕِووی مرۆظناسـییەوة (ئـەنتروٴثوٴلَوٴجي)، کـورد میللـەتێکی هینـدوٴ - ئـەوروثایین و ئاخاوتنیـان بـة زمانێکـة ثێوةندیی بـة فارسیەوة هەیـة بێجطـة لـة تێکةڵەیـةکی زوٴری عـةرةبو تورکی کة بة ثێی ئەو ولأتةی تێیدا نیشتةجێن دةطوٴڕێ.

* لێرةدا مةبةست شةق ءشةق یان لەتوثەت کردنة لـة شێوازی دوورین یان تةریبدانی لێفـةدا, دةقة ئینطلیزیةکةشیان وا دارِشتووة Crazy-patterned quilt - و.

پشتیان بە پاشخانی نزیکەی بیست ساڵێ سیاسەتی حوکوومەت دەبەست لە پیادەکردنی "بە عەرەبکردن" داو تێیدا لە ناوچەکانی نەتەوە تێکەڵ و ئەو شوێنانەی تر کە بە لای بەغداوە گرنگ بوون و بایەخی ستراتیجییان هەبوو دانیشتووە کوردەکانیان تەنك دەکردو جووتیاری عەرەبی کۆچەریان بۆ دەهێنان و زۆر بە فراوانی یارمەتیو هان دەدران بۆ نیشتەجێبوون لەو ناوچانەداو هێزی حوکوومەتیش پارێزگاریی دەکردن.

ئەڵبەتە شتێکی چاوەڕوان کراوە کەوا کوردەکان دەست بدەنە چەك, وەك پێویستیش پەنایان بۆ بردووە, کاتێك لە داواکارییاندا بۆ بەدەستهێنانی خودموختارییەکی گەورەتر لە بواری سیاسیو فەرهەنگیدا نائومێد بوون. ڕاستیەکەشی ئێمە لە ئەنفال ناگەین بێ بەئاگابوون لە نیو سەدە تێکۆشانی چەکداریی کورد دژ بە حوکوومەتی ناوەندیی عێراق بە ڕژێمە سیاسیە جیاجیاکانیەوە. لە سەرەتای ساڵانی حەفتادا بەعسیەکان کە هێشتا دەسەڵاتی تەواویان پەیدا نەکردبوو زیاد لەوانی پێشووی خۆیان ڕۆیشتن لە دانپیانانی ئەو داواکاریانەداو پلەیەکی گەورەو بایەخداری خۆبەڕێوەبردنیان داو لە دەستوورێکی کاتیی نوێدا ناسنامەو کەسێتیی سەربەخۆو جیاکاری کوردیان سەلماند. ئەو دەستوورە تا ئەمڕۆش لەکاردایەو تا ئێستاش بەغدا هەر لەو خەیاڵەدایە کە ناوچەی حوکمە ئۆتۆنۆمیەکەی"هی عێراق" بە ئیدارە کوردیەکەی خۆیەوە هەر لە ئارادایە. ئەم ئیدارە گاڵتەجاڕیە لە کەرکووکی* ژێر دەسەڵاتی حوکوومەتدا جێگیربووەو بەردەوام تانە لە "دەسەڵاتدارە بەکرێگیراوەکەی بێگانە"** دەدات لەو بەشەدا کە کوردە شۆڕشگێڕەکان بەڕێوەی دەبەن.

هەروەها لۆجیکی ئەنفال لە جەنگی ئێران ـ عێراقیش بەدەر نیە. پاش ساڵی ١٩٨٦, هەردوو حیزبە سەرەکیەکە, یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان PUKو پارتی دیموکراتی کوردستان KDP لە لایەن حوکوومەتی ئێرانەوە یارمەتیو دەسگرۆیی دەکران و هەندێ جاریش لە پەلاماردانی سەربازیی هاوبەشدا دژ بە پێگەو شوێنەکانی حوکوومەتی عێراق بەشدارییان دەکرد، بەش بە حاڵیKDPیش لە ناو ئێراندا

---

* ڕاستیەکەی ڕژێمی عێراق یەکەمجار لە پاش ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٩١ هەوڵی دا ئەو دەسەڵاتە کارتۆنیە لە شاری مەخمووری باشووری هەولێر دابنێت، بەڵام پاشان بردیە بەغداو هیچ کاتێ ئەو ئیدارەیە لە کەرکووك نەبووە ـ و.

** لێرەدا کەوانەکان هی دەقەکە خۆیەتنو مەبەست لە دیدی ڕژێمە بۆ بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردو ڕابەرانی, وەك لەمەودوا لە چەند شوێنی ئەم کتێبەدا دێت ـ و.

بنکەی پشتەوەی خۆیی هەبوو. قۆستنەوەی ئەم هەلە لە لایەن بەغداوە بۆ دەستپێکردنی کاری دژە یاخیبوون و کۆنترۆڵ کردنی ناوچە سنووریەکانی باکووری ڕۆژهەڵاتی عێراق و زۆربەی ناوچە شاخاویەکانی ناوەوەو سەندنەوەیان لە شۆڕشگێڕان کێشەیەکی ئەوتۆی لە سەر نیە، بەڵام ئەوەی کە میدڵ ئیست ووچ مشتومڕێتی لە سەری کەوا حوکوومەتی ناوەند لە ئەنجامدانی ئەم کارەیدا زیاد لە پێویست ڕۆیشتووە بۆ گێڕانەوەی دەسەڵاتی خۆی لە ڕێگای کرداری سەربازیی ئاساییەوەو لە ژێر پەردەی پرۆسەکەدا ڕژێمی سەدام حوسێن تاوانی گەورەی جەنگی ئەنجامدا هاوجووت بە تاوانەکانی دژە مرۆڤایەتیو جینۆساید.

لە کاتێکدا کە زۆربەی خوێنەران ئاشنای پەلاماردانەکەی مارتی ١٩٩٨ ی هەڵە بجەن کەوا زیاد لە پێنج هەزار کوردی مەدەنیی تێدا کوژرا - ڕووداوەکە هەڵاو بگرێکی جیهانیی کە مخایەنی نایەوە - ڕەنگە سەریشیان لەوە سوڕبمێنێ ئەگەر بزانن کە یەکەم بەکارهێنانی گازی ژەهراوی دژ بە کورد لە لایەن حوکوومەتی ناوەندەوە یانزە مانگ پێشتر ڕوویدابوو. هەموو ئەمانە باسکراون ومیدڵ ئیست ووچ چل پەلاماری لەم چەشنەی تۆمارکردووە کە تێیدا کورد نیشان بووەو هەندێك لەوانە چەند جۆرێك پەلاماری گرتووەتەوە لە ماوەی چەندین ڕۆژدا, لە نێوان نیسانی ١٩٨٧و ئابی ١٩٨٨ دا. هەرکام لەم پەلامارانە تاوانی جەنگ بوونو چەکی قەدەغەشی تێدا بەکارهاتووە. ڕاستیەکەشی خەڵکێك کە شەڕکەر نەبوون بە زۆریی دەبوونە قوربانیو دەخرانە سەر زەرەرو زیانی پەلامارەکە.

بە خەمڵو بۆچوونی ئێمە لە ئەنفالدا لایکەمەکەی ٥٠ هەزار یان ڕەنگە ١٠٠ هەزار کەس کە زۆربەیان ژنو منداڵ بوون لە نێوان شوباتو ئەیلوولی ١٩٨٨دا کوژرابێتن. کوشتنی ئەوان لە گەرمەی شەڕو پێکدادانددا نەبوو بەڵکو "زیانی لابەلا" بوون بە گوزارشی سەربازیو هەروەها لە ئەنجامی لەڕێلادانو ملهوڕیی فەرماندە عەسکەریەکانەوە نەبوو وەك تاکە کەس کە ئەم توندڕەویەیان بێ سزادان لە لایەن سەرووی خۆیانەوە تێپەڕیبێت. بێگومان ئەم کوردانە بە ڕێکیو بە پێی یاساو ڕێسایەکی مەحکەمو بە ژمارەیەکی زۆر لە سەر فەرمانی حوکوومەتی ناوەند لە بەغدا خراونەتە بەر مردن, پاش چەندین ڕۆژ یان حەفتەی ڕاپێچکردنیان لە گوندەکانیانەوە کە بەر تێکدانو وێرانکردن کەوتن یان لە کاتی هەڵاتنیاندا لە

دەست هێرش و پەلاماری سوپا بۆ سەر "ناوچە قەدەغەکراوەکان". لە کاتێکدا تەنها کەمینەیەك شەڕکەر بوون یان هەندێك وەك "هێزی پشتگیری" بۆ حیزب و لایەنە شۆڕشگێڕەکان کاریان دەکرد, بەڵام زۆربەی زۆری کوژراوەکان شەڕکەر نەبوون و کوشتنیان تەنها بە هۆی ئەوەوە بوو کە دانیشتووی ئەو ناوچانەن کەوا پشت سنووری دەسەڵاتی حوکوومەتی عێراق کەوتبوون. بە گەڕانەوە بۆ سروشتی وردەکاریی داڕشتنی پێشوەختی پلانی ئەنفال دەبینین ئەوانی کە بەرپرسی کوشتارەکەن و تیمەکانی گوللە باران کردن بوون هەڵبژاردەی یەکەکانی ئاسایش بوون و پەیوەندییان بەو هێزانەوە نەبووە کە کوردەکانیان دەسگیرکردووە. بە واتایەکی تر, دەستێك گسکی دەدا و ئەوی تریش کاری لەکۆڵکردنەوەی ئەوەی ئەنجام دەدا کە ڕژێم بە "پیسی و پاشماوەی" لە قەڵەم دەدا.

هەردوو توێژەری مەیدانیی خاوەن ئەزموون, جێمێرا ڕۆن Jemera Rone و یووست هیلتەرمان Joost Hiltermann و هەندێ جار توێژەرێکی لەوان خوارتر یارمەتیدەریان بووە, ماوەی شەش مانگیان لە باکووری عێراقدا بەسەربردووە لە نێوان نیسان و ئەیلوولی ١٩٩٢دا, کە تێیدا خەریکی کۆکردنەوەی بەڵگە و زانیاری بوون لە سەر ئەنفال (بڕوانە تێبینییەك لە سەر میتۆدۆلۆجی). لە پێشدا مێرمنداڵێکی تەمەن دوانزە ساڵ بە ناوی تەیموور عەبدوڵا ئەحمەد تاقە دەربازبووی پێزانراوی ژمارەیەکی زۆری پیاو و ژن و منداڵی کورد بوو کەوا بەرەوخوار کراونەتەوە بۆ نێو قووڵایی خاکی عەرەبنشین لە عێراقداو پاشان لەوێ بێسەروشوێن کراون. گریمانەی ئەوە هەیە کە ئەمانە هەموو بە پەلە ئیعدام کرابێتن, بەڵام هیچ بەڵگەیەك بە دەستەوە نەبوو. تیمەکەی میدڵ ئیست ووچ لە کاتی ئەنجامدانی ئەرکەکەیاندا حەوت دەربازبووی دیکەی کۆمەڵکوژیەکەیان دۆزیەوەو چاوپێکەوتنیان لە گەڵ کردن کە تێیدا بە وردی و دوورو درێژییەکی قەناعەت بەخشەوە یادەوەریەکانیان گێڕاوەتەوە. ئەمانە پێنجیان لە پەلامارە شەش مانگیەکەی سوپادا گیراون و براون بۆ گوللە باران کردن, دوانیشیان بە ماوەیەکی کەم دواتر.

بۆ ئەوەی بگەینە ئەو خاڵەی کە تێیدا لە ئەنجامەکانی ئەم کارە دڵنیابین بێ هیچ دژواری و پێچەوانەیەك, کارێکی وا ئاسان نیە. بەشێکی چاودێری مافی مرۆڤ Human Rights Watch کە چاودێریی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستە Middle East Watch پێشتر گەلێ سەرچاوەی تەرخان کردووە بۆ ئەم پرۆژە گەورەیە و زیاد

لە هەر كارێك كە تا ئێستا ئەم جووتە ڕێكخراوە لە مێژووی پانزە ساڵەی تەمەنیاندا گرتبێتیانە ئەستۆ. ئێمە زۆر منەتبارو چاولەبەری ئەو كەس و دەزگایانەین كەوا گوستاخانە بە دەنگمانەوە هاتوون بۆ ئەم پرۆژەی كوردە. بڵاوكردنەوەی ئەم كتێبە خۆی نیشانەیەكە, بەڵام ئەنجام و كۆتایی تا ئێستا دیار نیە. تەنها ئەوانەی كە بەرپرسن ـ هەردوك, حوكوومەت بە گشتی و ئەو كەسانەش كە ئەقڵی ئاراستە كردن و جێبەجێكردنی ئەنفال بوون, بدرێنە دادگا, ئەوكاتە كارەكە بە ئەنجام دەگات و تەواو دەبێت.

بە هۆی نەبوونی دادگایەكی نێودەوڵەتی بۆ تاوانكاران, كەوا دەسەڵاتی دادگایی كردنی ئەوانەی ببێت كە بەرپرسن لەو تاوانە سامناكانەی لێرەدا باسیان لێوە كراوە, سێ بوار خۆیان دەخەنە ڕوو. یەكەمیان دادگایەكی نیشتمانیی عێراقی, لە هەلومەرجی ئێستادا, كە سەرۆك سەدام حوسێن و حیزبی بەعس هێشتا هەر لەدەسەڵاتدا بن، ئەمەیان تا ڕادەیەك ڕێی تێناچێت ئاوها كارێك بڕەخسێت. دووەمیان هیوایەك هەیە دادگایەك بۆ ئەم مەبەستە بە سەرپەرشتیی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەكگرتووەكان ببەسترێت و گوێ بگرێت لە بەشێك یان گشت ئەو تاوانكاریانەی سەرەوە، لە سەر بناغەی ئەو بەڵگەو شایەتیانەی لە لایەن دەستەیەكی لێكۆڵینەوەی تایبەتەوە ئەنجام دەدرێن. لە كاتێكدا ئاوها پێشنیارێك لە لایەن دەستەی بەڕێوەبەرێتیی كلینتۆنەوە خراوەتە بەردەستی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەكگرتووەكان بەڵام بەدیهێنانی جێی گومانەو بەندیشە بە ڕاڕایی سیاسەتی هێزە سەرەكیەكان لە نەتەوە یەكگرتووەكاندا.

دواهەمینیش، دادگای یاسایی نێودەوڵەتییە International Court of Justic (ICJ) لە لاهای كە دادگایەكی جیهانییەو بەشێكە لە سیستەمی نەتەوە یەكگرتووەكان و بۆئەوە هاتووەتەكایەوە كە كێشەو گرفتی نێوان وڵاتان چارەسەر بكات ئەگەر پەیمانشكێنی یان پاشگەزبوونەوەیەك ڕوو بدات لە ڕێكەوتننامەیەكی نێودەوڵەتیدا. كێشەی كوردی عێراقیش لە گەڵ ڕێكەوتننامەی ساڵی ١٩٥١دا گونجاوە سەبارەت بە ڕێگەگرتن و سزادانی تاوانی جینۆساید، كە عێراق و ١٠٧ دەوڵەتی تردا تیایدا بەشدارن. گرنگە ئەوەش بگوترێ كە عێراق دانی بە مافی دەسەڵات و حوكمدانی ICJدا ناوە بۆ گوێگرتن لە كێشەكانی جینۆساید, كە لە لایەن دەوڵەتێكی تری

بەشداربووی وەك ئەو، بەرامبەری ڕاست دەكرێتەوە. بە ڕای میدڵ ئیست وۆچ ئەگەری ئەم ڕێگایەیان لەبارترە بۆ كێشەی ئەنفال. بەدواداچوونی ئەم بوارەیان ئەوە ناگەیەنێ كە واز لە بوارو ڕێگەكانی تر بێنین و پەكیان بخەین، ئەمانە دەتوانن تەواوكەری یەكتر بن. ICJ، تەنها دەسەڵاتی دادگایی نێوان دەوڵەتانی هەیە نەك تاكە كەس، بەڵام بە پێچەوانەی بە هەڵە تێگەیشتنی گشتیی ICJ دەتوانێ سوودی پراكتیكیانە بە كوردی عێراق بگەیەنێ ـ بۆ نموونە داواكردنی ئیجرائاتی كاتیی پارێزگاریی (كە دەوڵەتێكی بەشدار یان بەشدارانی ڕێكەوتننامەی جینۆساید دەكرێ بۆ كورد بكەونە كار) یان داوای ئەوە بكەن كە حوكوومەت زەرەرو زیانی قوربانیەكان ببژێرێت.

تا ئەمڕۆ تەنها هەر بۆسنیاو هێرزەگۆڤینیا كێشەیەكیان دژ بە دەوڵەتێكی تر، هەیە كە لە ژێر ڕكێفی ڕێكەوتننامەی جینۆسایدایە. دادگای یاسایی نێودەوڵەتیش ICJ، بەخێرایی ڕازی بووە بە وەرگرتنی ئیجرائاتی پارێزگاریی كاتیی، لە مارتی ١٩٩٣دا. بەڵام تا ئێستاش بە پێی ناوەرۆكی سكاڵانامەكە بڕیاری خۆی نەداوە. هێنانە پێشەوەی كێشەیەكی كاریگەر دژ بە عێراق و لە سوودی كورد دەبێتە ڕووداوێكی گەورەو بایەخدار لە یاسای مافی مرۆڤی نێودەوڵەتیدا كە بێگومان كێشەكە دەباتەوەو لە سەر بناغەیەكی ڕیالیستیانەو یاسایی بەهێز دەیباتەوە. بڕیارەكە گیان دەكاتەوە بەر ڕێكەوتننامەی لەگیانەلادابووی جینۆسایداو ڕێزی یاسای نێودەوڵەتی بەهێز دەكات و ڕژێمە ستەمكارو ملهوڕەكانی سەرانسەری جیهان وا لێدەكات كە هەڵوەستەیەك بكەن و دوودڵ بن لە بەرپاكردنی كاری لەو جۆرانە دژ بە گەلێكی كەمینە.

كەواتە، بەڵگەكان چۆن كۆكراونەتەوەو بۆچی میدڵ ئیست وۆچ دڵنیایە لەوەی كە دەتوانرێت كارێكی سەركەوتوو دژ بە حوكوومەتی عێراق بكرێت؟

دوادوایی ساڵی ١٩٩١ بوو ـ مانگێك پاش ئەوەی بەرەی كوردستانیی عێراق، كە هاوپەیمانییەكی حەوت حیزبیە، دەسەڵاتی خۆی لە ناوچەی شۆڕشدا دامەزراندبوو ـ كە ئێمە بڕیارمان دا دووەم نێردراوی خۆمان بنێرین بۆ ئەو هەرێمە. (نێردراوێكی پێشتر مەسحێكی باشی ئەنجام دابوو لە سەر گیروگرفتی مینی زەمینی كە كۆسپێكی گەورە بوو بۆ سەرلەنوێ نیشتەجێبوونەوەی ئاوارەكان). ئەم نێردراوە ـ كەوا هاوكارییەكی پڕكێشانە بوو لە گەڵ پزیشكانی ڕێكخراوی مافی مرۆڤدا كە پێشتر كارێكی گەورەیان بە ئەنجام گەیاندبوو لە سەر بەكارهێنانی گازی كیمیایی لە لایەن

عێراقەوە, ساڵی ١٩٨٨, لە ماوەی ئەنفالی کۆتاییدا ـ لە ڕێگەی تورکیاوە چووەتە ناو کوردستانی عێراق. مەبەستی ئەم تیمە تەماشاو تاوتوێ کردنی دیاردەی ئەو گۆڕە بەکۆمەڵانە بوو کە لە شوێنی جۆراوجۆر لە لایەن کوردەکانەوە دۆزرابوونەوە. لە ماوەی دە ڕۆژدا تیمەکە لە ناوەوەو دەرەوەی شارە کوردیە سەرەکیەکانی وەك هەولێرو سلێمانیو دەوروبەریاندا چەند گۆڕێکی بەکۆمەڵی هەڵدایەوە, کە قوربانیەکانی دەستی ئەمنیان تێدا بوو (*ئەمن هێزی سەرەکیی ئاسایشی ناوخۆ بوو*). تیمەکە لە دوا ساتەکانی نوێکردنەوەی پرۆسەی پرۆڤاید کۆمفۆرتداProvide Comfort ئەوێی بەجێهێشت ـ ئەو پرۆسە پارێزگاریەی هاوپەیمانان کە بنکەی لە تورکیایەو ماوەکەی لە بەسەرچووندا بوو. (ئەنقەرە لە یانزەمین کاتژمێردا ڕێگە پێدانی نوێکردەوە).

لە ڕاپەڕینە سەرنەکەوتووەکەی مارتی ١٩٩١ دا بڕێکی هێجگار زۆری تۆمارو بەڵگەنامەی حوکوومەتی عێراق دەستی بەسەرداگیرا, لەو کاتەدا کە کوردەکان دامودەزگاکانی پۆلیسی نهێنییان داگیر کرد, کە خاوەن دەسەڵاتی هەموو شارو شارۆچکەکان بوون. زۆر لەو بەڵگەنامانە سووتێنران یان پەرشو بڵاوکرانەوە لەو پەلەپەلو هەڵچوونو ترسو بیمانەدا کە مۆرکی ئەو ڕۆژگارە بوون. کوردەکان بە زۆریی بە دوای ئەو سەرچاوانەدا دەگەڕان کە پەیوەندیی بە خۆیانەوە هەبوو بۆ دۆزینەوەی ئەو پیاوخراپانەی دزەیان کردبووە ناویانەوەو کەم کەس هەبوو بیر لە ئەنفال بکاتەوە, لە گەڵ ئەوەشدا کە هەر هەژدە مانگی بە سەردا تێپەڕیبوو, (ڕاستیەکەی تا ئەو کاتە ٣٠ مانگ بوو ـ و). بەدەستهێنانی ئەم بەڵگەنامە ڕەسمیانەو تاوتوێ کردنیان بوو بە مەسەلەیەکی پیرۆز لای توێژەران, بۆ ئەوەی دەرفەتێکیان ببێت لە گەڵ دەربازبوانی پێشێلکردنی مافی مرۆڤدا بدوێنو ئێسكو پرووسکی ئەوانە بپشکنن کە ڕزگار نەبوون. دواتریش خوێندنەوەی ڕاپۆرتە ڕەسمیەکان دەربارەی ئەوەی کە ڕوویدابوو, تاقە ڕێگای لێکۆڵینەوە بوو لە سەر تۆماری مافی مرۆڤ, لە کاتێکدا ئەو ڕژێمەی ئەم هەموو ستەمو پێشێلکردنەی ئەنجام دابوو هێشتا هەر لە دەسەڵاتدابوو.

میدڵ ئیست ووٚچ پێکەوە لـە گـەڵ نووسـەری عێراقـی کنعـان مکیـە[٣] و پیتـەر گاڵبرەیت Peter Galbraith ی سیناتی ئەمریکی لە لیژنەی پێوەندیەکانی دەرەوە, کەوتنە گفتوگۆ لە گەڵ ئەو حیزبە کوردیانـەی کـە بەڵگەنامـەکانیان لـەلابوو, بـە مەبەسـتی گواسـتنەوەیان بـۆ ویلایەتـە یـەکگرتووەکانی ئەمـەریکا بـۆ پاراسـتن و شیکردنەوەیان. مەسەلەکە گەلێ گومـانی لێئـاڵابوو وەك: کوردەکـان بـە تـەواوەتی دەستیان بە سەر چەندداگرتووە, دۆکیومێنتـەکان تـا چـەند بـە کـەڵکن, لـە کـوێ شاردراونەتەوە, چۆن کۆسپی دیپلۆماسی و لۆجستی چارەسەر بکرێت بۆ ئـەوەی بیرێنـە دەرەوەی وڵات؟ لەبەرئەوە چەندین سەردان پێویست بوو بۆ ئـەم هەرێمـە بـۆ ئـەوەی کارەکە رێك بخرێت. لە مایسی ١٩٩٢ دا نزیکەی چواردە تەن بەڵگەنامـە بـە تـەواوی گوێزرایەوە بۆ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بە دەسپێشخەریی میدڵ ئیست ووٚچ و لە هەموو کاتێکدا کەرەستەکە لە ژێر کۆنترۆڵی خۆماندا مایەوە. لە گەیشتنیدا لیژنەی پەیوەندیەکانی دەرەوەی سینات بەرپرسیاریی بەڵگەنامەکانی گرتە ئەستۆ و سپاردنی بە شوێنێکی سەلامەت, تاوەکو لە لایەن تیمێکەوە کە میدڵ ئیست ووٚچ سەرپەرشـتیی دەکرد تاوتوێی بکرێت (بڕوانـە بەشـی میتۆدۆلـۆجی سـەبارەت بـە بـاس و خواسـی بەڕێوەچوونی کارەکە).

بـە شـێوەیەکی سـەرەکی بەڵگەنامـەکان هـی: "*مدیریـە الامـن العامـە* ــ بەڕێوەبەرێتیی گـشتیی ئاسـایش" و "*مدیریـە الاسـتخبارات العـسکریە العامـە* ــ بەڕێوەبەرێتی گشتی هەواڵگریی سەربازی"* و بە ڕادەیەکی کەمتریش حیزبی بەعـسن. ئەم بەڵگەنامانە کلیلی دەرگا لادانە لە سـەر تێگەیـشتنی لـۆجیکی ئـەنفال. مـاوەی ساڵانی سەرەتای ١٩٦٠ تـا ١٩٩١ یەکلاکەرەوەیـە لـە گەڵاڵـە کردنـی مەسـەلەیەکی یاساییدا دژ بە حوکوومەتی عێراق. لە نێوان نیسانی ١٩٩٢ و نیسانی ١٩٩٣دا, میـدڵ

---

(٣) کنعان مکیة, بة نازناوی سمير الخليل کتێبی "کۆماری ترس: ضيرۆکی عێراقی سةددام حوسێن لـة نـاوةوة"ء "دلَرِةقیء بێدةنطی: جـةنط, ملهورِی, رِاثـةرینء جیهانی عـةرةب" ی دةرکردووة.

.-Republic of Fear: The inside story of Saddam Hussein's Iraq (NewYork: Panthion Books, ١٩٩٠).

- Cruelty and Silence: War, Tyranny, Uprising and the Arab World (New York: W.W. Norton, ١٩٩٣).

* ئةم ناوء دةستةواذانة لة دةقة ئینطلیزیةکةشدا هةر بةم جۆرة بة شێوة عةرةبیةکةیان هاتووة -و.

ئیست ووچ شایەتیی لە زاری زیاد لە ٣٥٠ کەس وەرگرتووە کە شایە تحالّ یان دەربازبووی ئەو کارو کردەوانەی دەسەلاّتداران بوون کە پەیوەندییان بە ئەنفالەوە هەبوو. ئەم زانیاریانەش کاکلّەی تێگەیشتنی ئێمە پێکدێنن سەبارەت بە ڕەفتاری حوکوومەت. بە پێی ئەو کەرەستەو بابەتانەی تا ئەمرۆ تاوتوێ کراون دەرکەوتووەو سەلماوە کە ئەو کوردانەی وا گیراون و ڕاپێچ کراون لێکۆڵینەوەی دوورودرێژیان لە گەڵدا کراوەو پاشان جیاکراونەتەوەو نێردراون یان بۆ مردن یان بۆ زیندانیکردن یاخود دووبارە نیشتەجێکردنەوە لە ئۆردووگاکاندا.

لە مایسی ١٩٩١ دا کاتێ کە دەسەلاّتداری بێسنووری ئەنفال, علی حسن المجید, کە دواتر بەرز کرایەوە بۆ وەزیری بەرگری, لە دانوستانێکی نەزۆکدا لە گەڵ سەرکردە کوردەکاندا کۆبووەوە دەیزانی چۆن قسە دەکات، کاتێ بەرەورووی داواکاریی کوردەکان بووەوە کە چارەنووسی کوردە سەرنگومکراوەکان ڕوون بکاتەوە ـ ئەو ژمارەیەی ئەوان دایاننابوو ١٨٢ هەزار کەس بوو ـ ئەم بە تووڕەییەوە وایدەربڕی کە تێکڕا ئەو ژمارەیەی "لە ئەنفالدا کوژراون بە هیچ جۆرێك لە سەد هەزار زیاتر نەبووە". ئەلمەجید ئەم قسەیەی بۆ لەخۆبایی بوون و خۆهەڵکێشان کرد نەك بۆ ئەوەی دان بە تاوانی خۆیدا بنێت.

بێگومان لە شوێنێکی ئەرشیفی بەغدادا دۆسێی تەواوی کوردە بێسەروشوێنەکان هەیەو لە پاش پێنج ساڵی گرتنیان ڕەنگە هەندێکیان تا ئێستاش هەر زیندوو بن. بەلاّم بە بۆچوونی ئێمە زۆربەی زۆریان زیاتر ڕێی تێدەچێت لە گۆڕی بەکۆمەڵی دوورە دەستدا کۆتاییان پێهێنرابێت وەك لەم کتێبەدا باسی لێوەکراوە. لەبەر ئەوە میدڵ ئیست ووچ داوا لە دەسەلاّتدارانی عێراق دەکات ڕوونکردنەوەیەکی تەواو لە سەر ئەوانەی فڕاندوونی بدا بەدەستەوە بۆئەوەی کەسوکاریان بتوانن پرسە بۆ مردنیان دابنێن و جارێکیتر بگەڕێنەوە سەر ژیانی ئاسایی خۆیان. وردە وردە لە ڕێگەی لێکۆڵینەوەی مەیدانیمانەوە ڕوونبووەوە کە هەرچەندە ئەنفال تەنها شەش مانگی خایاندو ـ لەو ماوەیەدا زۆربەی بێسەروشوێن کردنەکان ئەنجامدران ـ بەلاّم پەلاماری سەرەکیی گوند ڕووخاندن و ڕاگواستنی زۆرەملێی سەدان هەزار کەس لە خەڵکی نیشتەجێی "ناوچە قەدەغەکراوەکان" ماوەی دوو ساڵی گرتەوە، لە مارتی ١٩٨٧ەوە تا نیسانی ١٩٨٩. ئەمەش هاوکات بوو لە گەڵ ئەو ماوەیەدا کە علی حسن المجید

دەسەڵاتێکی نائاسایی مردن و ژیانی خەڵکی وەرگرت وەك سکرتێری مەکتەبی باکووری حیزبی بەعس. پەلامارەکە لووتکەی بیستو پێنج ساڵی بەعەرەبکردن و ڕاگواستنی بەکۆمەڵ و تێکدان و کاولکردنی دێهات بوو. هەروەها ئاگاداری ئەو گۆڕانکاریانەش بووینەوە کە حوکوومەت لە ماوەی قۆناخە جیاجیاکانی پەلامارەکەدا پەیڕەوی دەکرد. لە کاتی ئەنفالی کۆتاییو لە ئاخرو ئۆخری مانگی ئابی ١٩٨٨ داو پاش ئاگربەستەکەی جەنگی ئێران ـ عێراق، بەرەورووی کێشەیەکی کەموێنە بووینەوە کەوا هێزەکانی حوکوومەت قڕیان خستبووە گوندنشینە نێرینەکان و دەسبەجێ کوشتبوونیان. (لە گەڵێ جێگای دیکە گوندنشینە نێرینەکان بەکۆمەڵ سەرنگوم بوون و گریمانەی ئەوە هەیە کەهەموویان لە شوێنی نهێنیدا ئیعدام کرابێتن). گوندی دوورەدەستی جارانی کورێمێ، لە پارێزگای دهۆك، لە شوباتی ١٩٩٢ دا دەسنیشانکرا کە گۆڕێکی بەکۆمەڵی تێدایە. دووەم تیمی پسپۆڕ لە پزیشکیی عەدلیی ئەنترۆپۆلۆجیدا و دیسانەوە هەر بە هاوکاریی پزیشکانی ڕێکخراوی مافی مرۆڤ PHRو, بە پشتبەستن بە شارەزایی لێکۆڵەرەوانی ئەمەریکای لاتین, لە مایسی ١٩٩٢ دا نێردرا بۆ ناوچەکە. لە پاش مانگێك کارکردنی مەیدانیی لە کورێمێ و شوێنەکانی تر ئەنجامی کارەکەیان لێکۆڵینەوەیەکی بەرفراوان بوو لە سەر چارەنووسی قوربانیانی ئەنفال لە یەك ناوچەداو لە کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٩٣دا بڵاوکرایەوە.

دوای پشوودانێکی زستانی ١٩٩٢ ـ ١٩٩٣, لە مارتی ١٩٩٣دا لێکۆڵینەوەی مەیدانیی بۆ ئەم ڕاپۆرتە (ئەم کتێبە ـ و) دەستی پێکردەوە بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییانەی لە زانیاریەکانماندا هەبوون، چونکە زۆر شت مابوو بکرێت پێش ئەوەی وەڵامەکان جێی خۆیان بگرن سەبارەت بەو کارەساتەی بە سەر کوردا هات. لە حاڵەتی ئاشکرا نەکردنی هیچ نهێنیەکدا لە لایەن بەغداوە، پێویستمان بە خەمڵاندنێکی ورد هەیە بۆ ژمارەی بێسەروشوێنەکان، وەك نموونەیەك. بە هەرحاڵ, هەندێك لە شوێنی کوشتارەکە, بێگومان هەمووی نا, زانراون. کاری لێکۆڵینەوەی بەرفراوانیش وا پێویست دەکات لەو ناوچانەی عێراقدا ئەنجام بدرێت کە لە ژێر دەسەڵاتی حوکوومەتدا ماونەتەوە. بەڵام زەمان لە جێی خۆی ناوەستێت و ڕژێمی بەعس هەڕەشە لە ناوچە ئابلۆوقەدراوەکەی کوردەکان دەکات و هەروا لێناگەڕێ هێزو دەسەڵاتیان تا سەر بێت. حوکوومەت هێزەکانی خۆی لە سەر ئەو هێڵە سەربازیە مۆڵداوە کە بە تیرەیی باکووری

عێراق دەبڕێت*، (ئەمە ئەو پشتێنەیە کە ناردنی خۆراك و سووتەمەنی و دەرمان و پێداویستیەکانی تری لە دوو ساڵ لەمەوپێشەوە لە کورد قەدەغەکردووە)**.

ئەوەی بە ئاشکرا جڵەوی گرتوون هەڕەشەی زەبر وەشاندن و تۆڵەکردنەوەیە لە لایەن هێزی ئاسمانیی ئەمەریکاو بەریتانیاو فەرەنساوە کە ڕۆژانە ئێشکی ئەم بەشەی عێراقی سەرووی هێڵی پانی ٣٦ دەگرن. بۆ بەردەوامبوونی پرۆسەی سەلامەتی دابینکردن (پرۆڤاید کۆمفۆرت)، هەموو شەش مانگ جارێك ڕەزامەندیو ڕێگەدانی ئەنقەرە داوادەکرێتەوەو تا ئێستا ئەم ڕەزامەندیە هەر دەدرێت بەڵام تورکیا زۆر خۆشی بە کوردا نایە چ لە تورکیا خۆیدا یان لەمدیوی سنووری عێراقەوە، لەبەرئەوە بە نابەدڵی ڕێگای هاوپەیمانانی ڕۆژئاوا دەدات کە هەتاهەتایە قەڵغانی پاراستن بن بە سەر شێوە دەوڵەتێکی تازە چەکەرەکردووەوە.

لە سەر بنچینەی ئەو بەڵگانەی لەم ڕاپۆرتەدا هاتوون، میدڵ ئیست ووچ تێدەکۆشێ بۆ ئەوەی کۆمەڵگای نێودەوڵەتی ئاگاداری ئەوە بێت کەوا جینۆساید لە ناوچە شاخاویەکانی باکووری عێراقدا، لە ساڵی ١٩٨٨ دا بەرپاکراوە. لە ئەستۆگرتنی یاسایی کارکردن لە سەر بنەمای ئەو زانیاریە بۆ سزادانی ئەوانەی پێی هەڵساون و نەهێشتنی دووبارەبوونەوەی کارێکی بەجێیەو نکووڵی لێناکرێت. ئەمانە دەکرێ شوێنیان بکەوی چ لە ڕێگەی دادگای عەدلی نێو دەوڵەتیەوە یان لە ڕێگەی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە. چوونکە ئەنجومەنی ئاسایش بە پێی ڕێکەوتننامەی جینۆساید لە سەرێتی بەربەست لە کارو کردەوەی جینۆساید بکات. جگە لەوەش لە تەمووزی ١٩٩٣ دا ڕەشنووسی پێشنیارێکی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا خرایە بەردەمی ئەنجومەن بۆ دروستکردنی لیژنەیەکی لێکۆڵینەوە لە مەسەلەی تاوانی جەنگی عێراقو جینۆساید. بۆ ئەم مەبەستەش حوکوومەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانو ئەو وڵاتانەش کە پێوەندیی توندیان بەم مەسەلەیەوە هەیە پێویستە هەر زانیاریەکیان دەربارەی ئەنفال لە لایە بیخەنە ڕوو. پارێزگاری کردنی بەردەوام لە کورد پێویستە، ئەگەر ویسترا هەڕەشەی توندی

---

*مەبەست لەو هێڵەیە کە لە باکووری ڕۆژئاواوە بەرەو باشووری ڕۆژهەڵات شۆڕدەبێتەوە و بەشە ڕزطاربووەکەی کوردستانی عێراق لەوانیتر جیادەکاتەوە ـ و.

** مەبەست سەردەمی ئامادەکردنی ئەم کتێبەیە کە ساڵانی (١٩٩٢ و ١٩٩٣) بووە ـ و.

تۆڵەسەندنەوەی دەسەڵاتدارانی بەغدا, پووچەڵ بکرێتەوە. لە گەڵ ئەوەشداو لە پرۆسەی پارێزگاریی بارودۆخی ئێستادا نابێ چاوپۆشیی لەو ڕاستیە بنەڕەتیە بکرێت کە حوکوومەتی عێراق دەبێ تەواوی چارەنووسی هەموو ئەوانە ئاشکرا بکات کە لە کاتی ئەنفال و لە پێش و لە پاش ئەنفالیشدا دەست هێزەکانی کەوتوون. لە کاتێکدا کە بە ئەقڵەوە ناچێت سەرۆك سەدام حوسێن خۆی و یاریدەدەرە نزیکەکانی و خزمەکانی بدرێنە دادگا, بەڵام پێویستە حوکوومەتەکەی دوای ئەو لە بەغدا لە بەرپرسیاریی خۆی نەدزێتەوە بۆ ئە نجامدانی لێکۆڵینەوەیەکی تێرو تەسەل لەم تاوانە گەورەو گرانانەو گشت ئەوانە بدا بە دادگا کە تێیدا بەشداربوون و سە پاندنی حوکمی یاسا بە سەریاندا تا پەڕی ئەوپەڕ. دەبێ بواریش بۆ کوردی عێراق بڕەخسێنرێت کە لە ئاشتی و ئاسایشدا بژین و ئازادبن لە ئاخاوتندا بە زمانی خۆیان و, پراکتیزەی کولتوورو نەریتی خۆیان بکەن وەك کورد. کوشتن و ڕاگواستن و تێکدان و کاولکردنی بەرفراوانی دێهات کە باسی دوورو درێژیان لە لاپەڕەکانی لەمەودوادا دێت نابێت ڕێگەی پێ بدرێت جارێکیتر ڕووبداتەوە.

* * *

ئەم ڕاپۆرتە لە لایەن جۆرج بلاکەوە George Black نووسراوە, کە نووسەرێکە لە بواری مافی مرۆڤ و کێشە نێودەوڵەتیەکانی دیکەدا[٤]. ڕاستێکەی کارەکە بە هاوکاری و کۆششی مستەر بلاك و یووست هیلتەرمان Joost Hiltermann, کە بەڕێوەبەری پرۆژەی کوردە لە میدڵ ئیست وۆچداو جێمێرا ڕۆن Jemera Rone, ڕاوێژکار لە چاودێریی مافی مرۆڤدا کە ڕێکخراوی دایکە, هاتە بەر.

بە گشتیی بەرپرسیاریی بڵاوکردنەوەی ڕاپۆرتەکە لە ئەستۆی ئەندرو وایتلایە Andrew Whitely, بەڕێوەبەری ڕاپەڕاندن لە میدڵ ئیست وۆچدا. شۆڕش ڕەسووڵ, کە لێکۆڵەرەوەیەکە لە گەڵ میدڵ ئیست وۆچدا هاوکاریی کردووە لە بڵاوکردنەوەی کارەکەداو پێشنیارو ڕاستکردنەوەی بایەخداری تێدا ئە نجامداوە. سوزان هاوارد Suzanne Howard بەرپرس بوو لە ئامادەکردنی دەسنووسی

---

(٤) تازەترین کتێبی مستەر بلاك "دەستە ڕەشەکانی بایجینط"
Black Hands of Beijing, " John Wiley & Sons,NewYork,١٩٩٣"
کە مێژوویەکی بزووتنەوەی دیموکراتیية لە ضین لە ساڵی ١٩٧٦ ەوە, ئێکەوە لەطەڵ ڕۆبن مۆنرۆ Robin Munroکە لە ضاودێری ئاسیاية Asian Watchدایانناوە.

بڵاوکراوەکە. وەرگێڕانی بەڵگەنامەکانیش لە لایەن چەند کەسێکەوە ئەنجام دراون. لێکۆڵەرەوە مەیدانیەکانیش دکتۆر هیڵتەرمان و خاتوو ڕۆن بوون و مستەفای خەزری، ڕاوێژکار لە میدڵ ئیست وۆچدا، یارمەتی داون.

کاری مەیدانیی ئەوان لە ساڵانی ١٩٩٢و ١٩٩٣ دا کاکڵەی ئەو زانیاریانە پێکدێنێ کە لە لاپەڕەکانی لەمەودوادا دەخرێنە ڕوو. کاری بێوچانی وەرگێڕە کوردەکانمان و یارمەتیدانیان بۆ وەدەستهێنانی ئەم زانیاریانە جێی پێزانین و ڕێزمانە. هەروەها میدڵ ئیست وۆچ زۆر سوپاسی ڕێکخراوی مافی مرۆڤ لە کوردستانی عێراق دەکات بە لقەکانیەوە لە هەولێرو سلێمانی و دهۆك. سوپاس بۆ کۆمیتەی بەرگری لە مافی قوربانیانی ئەنفال لە سلێمانیو سوپاس بۆ ژمارەیەك لە دکتۆرو پارێزەرو خاوەن پیشەی تر لە کوردستانی عێراقدا کە ناکرێ ناویان بێنین لە بەر سەلامەتییان. پێزانینێکی تایبەتی بۆ بەڕێز ڕەسووڵ بۆ ئەو کارە پێشەنگەی لە دۆخێکی هێجگار سەختو نالەباردا ئەنجامی داوە لە سەر پەلاماری ئەنفال، لە ساڵانی ١٩٨٨ ـ ١٩٨٩ دا، پێش ئەوەی پەیوەندی بکات بە دەستەی میدڵ ئیست وۆچەوە.

لێکۆڵینەوەی پزیشکیی دادوەری (فۆرێنسیك)* کە لەم ڕاپۆرتەدا باسی دێتو دەچینەوە سەری بە هاوکاریو هاوبەشیی تیمەکانی میدڵ ئیست وۆچ و پزیشکانی ڕێکخراوی مافی مرۆڤ PHR ئەنجامدراوەو لە کانوونی یەکەمی ١٩٩١ دا ئەریك ستۆڤەر Eric Stover سەرپەرشتیی کردووەو لە مایس ـ حوزێرانی ١٩٩٢ یشدا کێن ئەندەرسن Ken Anderson. مستەر ستۆڤەر بەڕێوەبەری جێبەجێکەری PHRەو مستەر ئەندەرسن بەڕێوەبەری پرۆژەی چەك لە ڕێکخراوی چاودێریی مافی مرۆڤدا. د. کلاید سنۆ Clyde Snow، پسپۆڕی بەناوبانگی بواری ئەنترۆپۆلۆجیای پزیشکیی دادوەری، سەرۆکایەتی تیمە زانستیەکانی هەردوو نێردراوەکەی کردو لە شوباتی ١٩٩٢شدا بەشداریی سەردانێکی تری کرد بۆ کوردستانی عێراق.

---

* فؤريَنسيك Forensic تەماشاء تاوتوىَ كردنى لاشة يان ئيَسكء ثرووسكى قوربانيةء ثاشان ليَكؤلَينةوةى ثزيشكىو ياسايية لة سةرىء دواجار كيَشةكان لة دادطادا ساغ دةبنةوةء بريِاريان لة سةر دةدريَت. بةرامبةرةكةى لة زمانى كورديدا لةوانةية ثزيشكيى دادوةرى يان شةرعى ئةو مانابة بطةيةنيَت بةلاَم ثيَموابة ثرِبة ثيَستى ئةو ضةمكة نية كة ليَرةدا مةبةستة ـ ءةرطيَرِ.

لێکۆڵینەوەی یاسایی لە سەر ئەو پێوەرانەی کە بە هۆیانەوە پێویستە ڕژێمی بەعس حوکم بدرێت لە سەر کردەوەکانی لە کوردستانی عێراقدا لە ماوەی ساڵانی ١٩٨٧ ـ ١٩٨٩دا لە لایەن پرۆفیسۆر لۆری دەمرۆچ Lori Damrosch, لە فێرگەی یاسای سەر بە زانکۆی کۆڵۆمبیا, لە ئەستۆ گیرا. کەیت هایەتKeith Highet و کێنیت ڕۆت Kenneth Rothی جێگری بەڕێوەبەری جێبەجێکەری چاودێریی مافی مرۆڤ ئامۆژگاریی پسپۆڕانەیان پێشکەش کرد.

پیتەر گالبرەیتPeter Galbraith ڕاوێژکاری باڵای لیژنەی پەیوەندیەکانی دەرەوەی سیناتی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاو چارلس دەنبەر Charles Dunbar باڵیۆزی پێشوو لە وەزارەتی دەرەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکان بوو شایستەی پێزانین و سوپاسی گەرمی میدڵ ئیست ووچن بۆ ئەو یارمەتیو هاوکاریە بێسنوورەیان لەم پرۆژە گەورەیەدا.

لە کۆتاییدا میدڵ ئیست ووچ سوپاسی خاتوو سوزان میسەلاس Susan Meiselas دەکات بۆ ئەو دلگەرمیو خۆ بەستنەوە بە بابەت و میللەتێك ئاشنایی باشی لە گەڵیاندا پەیداکردووە. وێنەو تۆمارە ڤیدیۆییەکانی سوودێکی گەورەیان بەخشی.

ئەندرو وایتلی
بەڕێوەبەری ڕاپەڕاندنی میدڵ ئیست
ووچ
نیویۆرك

تێبینییەك لە سەر میتۆدۆلۆجی
ڕێبازی کارکردن لە سەر دۆکیومێنت و شایەت و
بەڵگەی پزیشکیی دادوەری کە لەم ڕاپۆرتەدا بەکارهاتوون

بەڵگە بە شایەتەوە

ئەم ڕاپۆرتە بە ڕادەیەکی زۆر, لە سەر ئەو شایەتیانە بەندە کە لە کوردستانی عێراق, لەو شایە تحالانەوە بەدەست هێنراون کەوا خۆیان بەر ستەمی ئەنفال کەوتوون و (بە زۆریی قوربانیشی بوون). دوو توێژەری میدلْ ئیست ووچ و یاریدەدەرێك بە سێ نێردراوی جیاجیا, لە نێوان نیسانی ١٩٩٢ و نیسانی ١٩٩٣دا, ماوەی شەش مانگیان لە ناوچە کوردیەکاندا بردەسەرو نزیکەی ٣٥٠ چاوپێکەوتنی تێرو تەسەلیان ئەنجامدا. ئەو ڕێبازەی ئەوان بەکاریان هێناوە لە بەدەستهێنانی بەڵگەو شایەتیدا لە خوارەوە باسکراوە.

تیمی لێکۆڵینەوە, پێش ئەوەی یەکەم نێردراوی خۆی لە نیسانی ١٩٩٢دا ڕەوانە بکات فۆرمێکی ڕا پرسیی دانا لە سەر بناغەی تێگەیشتنمان بۆ ئەنفال، کە لەوکاتەدا هێشتا شتێکی ئەوتۆ نەبوو. بە دوای ئەمەدا گفتوگۆ لە گەلْ شارەزایانی ناوچەکەو پسپۆڕانی ئاماردا کرا. دروستکردنی ئەم فۆرمی ڕاپرسیە بە مەبەستی ئاسانکردنی خشتەدانان و دیاریکردنی ئەو زانیاریانە بوو کە پەیوەندییان بە ڕاگواستنی زۆرەملێو بێسەروشوێنکردنی کوردەوە هەبوو لە سەروەختی ئەنفالدا.

کاتێ تیمەکە گەیشتە ناوچەکە فۆرمی ڕاپرسیەکەی بە ژمارەیەکی کەم چاوپێکەوتن تاقیکردەوەو هەر زوو گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە پرسیارەکان ژمارەیەك فاکتەریان ڕەچاونەکردووە، لەوانە ئەو ڕووداوە مێژووییە تاییە تمەندانەی یارمەتیدەرن بۆ تێگەیشتنی ئەو بارودۆخەی لە ئەنفال ئالابوو، هەروەها سروشتی ڕێبازی پرۆسەکەش. ئەوجا تیمەکە فۆرمی ڕاپرسیەکەی بە تەواوەتی دەسکاری کردو کەوتە توێژینەوەی خۆیو لە حەفتەکانی دواتردا , تەنها چەند گۆڕانکارییەکی کەمی کرد.

مەبەستی توێژینەوەکەش ئەوە بوو چەندی دەکرێ پەردە لە ڕووی ئەنفال هەڵماڵرێو هەروەها ئەو خەڵکەش کەوا باسدەکرا گوایە لەو ماوەیەداو لە دوای پرۆسەکە بێسەروشوێن کراون. ئەو خەڵکانەی خرانە بەر لێکۆڵینەوەو پرسیارو پرسیارکاری, کران بە سێ تاقمەوە: (١) ئەو شایەتانەی ڕاستەوخۆ ئەنفال زەدەبوون

(٢) ئەو کەسانەی کاریان لە یەکە سەربازیەکان (یان نیمچە سەربازیەکان)دا کردووە، وەك گەریلای کورد (*پێشمەرگە*)، کۆنە ئەفسەرانی سوپا، یان فەرماندەی (*موستەشاری*) میلیشیا کوردەکانی سەر بە حوکومەت. (٣) کارمەندانی ڕێکخراوە ناحوکومیە نێودەوڵەتیەکان و کاربەدەستانی بەڕێوەبەرێتیی ناوخۆیی کوردو هەموو ئەوانەی بە وردیو لە شوێنی خۆیدا ئاگاداری بارودۆخەکە بوون چ لە پێش, یان پاش, یان لە کاتی ئەنفالدا.

بە هۆی سروشتی تایبەتیی سیاسەتی عێراق بەرامبەر بە کوردە دێهاتنشینەکان لە سالانی ١٩٨٠وە, دەبوو زۆربەی شایە تحالەکانی ئەنفال لە کۆمەلگا گەورەکانی نیشتەجێکردن (*موجەممەعات*)ی دۆلەکانی باکووری عێراقدا بدۆزرانایەتەوە. پاش ئەوەی حوکوومەتی عێراق, لە کۆتایی ئۆکتۆبەری ١٩٩١دا, لە بەشێکی گەورەی هەرێمی کوردەکان کشایەوە, گوندنشینی هەندێك ناوچە کەوتنە گەڕانەوە بۆ گوندە رووخاوەکانیان بۆ کشتوکاڵ کردن و هەندێ جاریش بۆ دروستکردنەوەی خانووەکانیان. تیمی توێژینەوەکە, چەندی توانی سەردانی کۆمەلگاکان و گوندە (نیمچە دروستکراوەکانیان) کردو لە هەموو حالەتێکدا پرسیارە گرنگەکە ئەوە بوو: " لە کوێ دەتوانین خەلکی ئەنفال ببینین؟" (*ئەنفالەکان* بە کوردی). ئەوجا خەلکی ئەو شوێنە پێش تیمەکە دەکەوتن بۆ مالێك کە دەیانگوت *ئەنفالەکانی* لێیەو لەوێ دەبوو هەندێ پرسیاری سەرەتایی بکرایە بۆ تاقیکردنەوەی ئەو خەلکانە, ئایا بە ڕاستی "ئەنفالن"و ئەو کەسانە نین کە لە گوندەکانی خۆیانەوە بۆ ئەوێ ڕاگوێزراون لە قۆناخەکانی پێشتری گوند رووخاندندا, چوونکە ئەوانە راستەوخۆ بەر ئەنفال نەکەوتبوون. ئەم ڕێگەیە کاریگەرییەکی بەدەمەوە هاتنی هەبوو: خێزانێکی *ئەنفالەکان* ڕێبەدێی تیمەکەی دەکرد بۆ لای خێزانێکی تر, تا وایلێهات تیمەکە هەستی دەکرد ناوچەیەکی تایبەتی جوگرافیی ئەنفالی سەرلەبەر گرتووەتەوە.

تیمەکە بە شێوەیەکی بنەڕەتی بە سێ ڕێگەی جیاواز شایە تحالەکانی دەستدەکەوت:

١- سەردانی هەرەمەکیی نیشتەجێکان و پرسیارلێکردنیان دەربارەی ئەنفالەکان (ئەمە بەرفراوانترین ڕێگە بوو).

٢- شوێنکەوتنی چاوساغی تایبەتی.

٣- ناوبەناو ئاوردانەوە لەو داواکاریانەی پارانەوەو تکاکارییان تێدا نەبوو وچاوپێکەوتنیان لە گەڵ دەکرا. لە سەرەتاوە تاقە پێوەر بۆ بڕیاردان لە سەر کەسێك چاوپێکەوتنی لە گەڵ بکرێت یان نە ئەوەبوو کە ئایا ئەو کەسە لە سنووری ناوچەی عەمەلیاتی سەربازیدا بووە لە کاتی ئەنفالداو خزمو کەسی لەدەستداوە لە ئە نجامی

پەلامارەكەدا؟ لە قۆناخەكانی دواتری توێژینەوەكـەدا، كـاتێ كـە نموونـەی دیـار دەركەوتن، گەڕانەكە زیاتر بۆ ئەو كەسانە بوو لەو ناوچانەی ئەنفالـدا بـوون كـەوا تیمەكە زانیاریی تەواوی لە سەریان نەبوو ، یان ئەوانـەی سـتەمێكی زۆر سـەختیان لێكرابوو، وەك پەلاماردانیان بە چەكی كیمیایی. بێجگـە لـەوەش هـەر لـەو دەمـەدا ژمارەیەك چاوپێكەوتن لە گەڵ كەسانێكدا ئەنجامدرا كە لـە كـاتی ئەنفالـدا لـەو ناوچانەدا بوون كەوا بەر پەلاماری ئەنفال كەوتووە بەڵام خێزانـەكانیان بـێ ئـازار ڕزگاریان بووبوو، هەروەها لە گەڵ ئەو كەسانەشدا كە دووچاری جۆرەها پێـشێلكردنی مافی مرۆڤ بووبوون لە دەمی پێش ئەنفال و دوای ئەنفالیشدا (١٩٨٧ و ١٩٨٩).

پاشان تیمەكە بە شێوەیەكی وردتر كەوتـە سـۆراخكردنی ئـەو شـایەتانەی لـە ئەنفالدا گیرابوون و برابوون بۆ شوێنی ئیعدامكردنی بەكۆمەڵ (كە ئەو كاتە و ئێستاش لە ژێـر كـۆنترۆڵی حوكوومـەتی عێراقـدان) و لـەوێوە توانیویانـە دەربـازبن و بـە سەلامەتی بگەڕێنەوە. شایەتیی ئەم لە ئیعدام دەربازبوانە سـەلماندنی یەكلاكـەرەوە بوون لە هەوڵ و تەقەلای میدڵ ئیست وۆچدا بۆ پێشكەش كردنی بەڵگەی ئـەوەی كـە زۆربەی زۆری ئەوانەی لە ئەنفالدا دەسگیر كران و بـە ڕەسمیـی دەڵـێن چارەنووسـیان نادیارە، ڕێكوراست ئەوەیە كە كوژراون. تیمەكە توانی حەوت كەس لەو دەربازبوانـەی ئەنفال بدۆزێتەوە، هەروەها یەكێكی دیكەشی دۆزییەوە كەوا سێ مانگ پاش ئـەنفال لە ئیعدامكردن ڕزگاری بووبوو. هەندێك لەم دەربازبوانە حەزیان نـەدەكرد بناسـرێن لەبەرئەوەی، وەك خۆیان دەیانوت، لە تۆڵەكردنەوەی دوارۆژی حوكوومەت دەترسـان. تەیموور، كە یەكێكە لە هەشت كەسەكە، لە چەند بۆنەیەكدا تەلـەفزیۆنی نـاوخۆی كوردی چاوپێكەوتنی لە گەڵ كردبوو، هەروەها ڕۆژنامەنووسـانی بێگانـەش چـاویان پێكەوتبوو. دووەم كەسیان حوسێنی ناوبوو و شایەتیی بۆ مستەر ماكس ڤان دەرشتۆیڵ Max Van der Stoel دابوو، كە چاودێری تایبەتی نەتەوە یەكگرتووەكان بـوو لە سەر عێراق ، لە كاتی سەردانەكەیدا بۆ ناوچـەكە لـە سـەرەتای سـاڵی ١٩٩٢دا . چواریشیان لە لایەن فەرماندەكانی پێـشمەرگەوە، كـە دەنگوبـاس و بەسـەرهاتیان بیستبوون، دۆزرانەوە. دوانەكەی تریش بەو شێوەیە دۆزرانەوە كە ناویان لە شایەتیی یەكێك لە دەربازبووەكاندا هـاتبوو گوایـە لـە كۆمەڵەكـەی ئـەودا بـوون لـە كـاتی ئیعدامكردندا.

ئەمان بێ هیچ گۆڕینێك، زۆر پەرۆشی ئەوە بوون كەوا چـیپیان بەسـەرهاتووە بـۆ تیمەكەی بگێڕنەوە. زۆربەی ئەمانە (تەیمووری لێبەدەر- و) پێشتر چـاوپێكەوتنیان لەگەڵ نەكرابوو سەبارەت بەم تاقیكردنەوەو بەسەرهاتەیان. هەر هەموو بێپرنگانەوە

ناوی خۆیان داو تەنها ئەوە بوو هەندێکیان داوایانکرد ناسنامەکانیان لە کاتی بڵاوکردنەوەدا ئاشکرا نەکرێت. یەك دوانێکیان لێدەرچێت کە ویستیان ناوەکانیان بگۆردرێت دەنا هەر هەموویان کە باسیان لەم ڕاپۆرتەدا هاتووە بە ناوی ڕاستەقینەی خۆیانەوەن.

تیمەکە زۆربەی چاوپێکەوتنەکانی لە سەر کاسێت تۆمار کردووەو وێنەی شایەتەکانیشی بە (سلاید) گرتووە. لە حاڵەتی چاوپێکەوتنە گرنگەکاندا تیمەکە داوای ڕوخسەتی لێدەکردن کە دیمەنە زۆر بایەخدارەکان یان هەموو چاوپێکەوتنەکە بە ڤیدیۆ کاسێت تۆماربکرێت (وەك حاڵەتی هەندێ لە دەربازبووانی ئیعدامکردنی بەکۆمەڵ). تیمەکە هەموو کات لە گەڵ وەرگێڕێکی کورد یان زیاتر هاتوچۆی دەکرد. ئەم کەسانە دەبوو دوولایەنە کاری وەرگێڕان ئەنجام بدەن، لە ئینگلیزیەوە بۆ کوردی (بە دیالێکتی سۆرانی یان کرمانجی) و بە پێچەوانەوە. بێجگە لەوە، هەندێ چاوپێکەوتن ڕاستەوخۆ لە لایەن ئەندامانی تیمەکەوە بە ئینگلیزی یان بە عەرەبی ئەنجامدەدرا.

ڕاستیەکەی لە هەموو حاڵەتەکاندا، لە کاتێکی دیارکراودا تیمەکە چاوپێکەوتنی لەگەڵ یەك کەسدا دەکرد، هەرچەندە فرە جاریش خزمە نزیکەکانی لە کاتی چاوپێکەوتنەکەدا لەوێ ئامادە دەبوون. پرسیارەکان ئەم بابەتانەی خوارەوەیان گرتبۆوە:

١- مێژووی شەخسیی لە پێش ئەنفالدا (حاڵەتی شەخسی، ئەندامانی خێزان، ماڵ و سامان، کاروپیشە، ئایین و هۆز، هتد).

٢- زانیاریی لە بارەی گوندی ئەو کەسەوە کەوا پێش ئەنفال تیایدا ژیاوە (شوێنی، قەبارەی دانیشتوانی، هۆزی سەرەکی، چالاکیی ئابووریی سەرەکی، ئاستی خزمەتگوزاریی حوکوومەت، هتد).

٣- جموجووڵی سەربازیی لە ناو گوندەکەو دەوروبەریدا لە پێش ئەنفالداو سیاسەتەکانی حوکوومەت کە کاریگەریی لە سەر دانیشتوان هەبووە (بوونی *پێشمەرگە*، هێرشەکانی حوکوومەت، ئابلووقەی ئیداری و ئابووری، زەرەرو زیان، سەرژمێریی دانیشتوانی ساڵی ١٩٨٧، هتد).

٤- ڕووداوەکانی سەروەختی ئەنفال (سروشتی پەلامارەکەی حوکوومەت، بارودۆخی دەسگیرکردن، ڕێگای گواستنەوە، پرۆسەی جیاکردنەوە، بارودۆخی گرتن، پێکراوان، بارودۆخی بەردان، هتد).

٥- هەلومەرجی ژیان و گوزەران لە پاش ئەنفال و هەوڵدان، ئەگەر هەبێت، بۆ سۆراخ کردن و دۆزینەوەی کەسوکارە بێسەروشوێنەکان.

بابەتی خاڵەکانی ١ و ٢ پەیڕەویی شێوە پرسیارو وەڵامێکی گونجاو و وردیان کردووە، لە هەمان کاتدا بابەتی خاڵەکانی ٣ و ٤ و ٥ نەرمیی زیاتریان تیادابوو: پرسیار لەو کەسە دەکرا ڕووداوەکانی چۆن بیردەکەوێتەوە ئاوهای بگێڕێتەوە و تیمەکەش یان (أ) تەنها پرسیاری ڕوونکردنەوەی بەرواری تایبەتی و شوێن و بەراوردکاریی دەکرد یان (ب) سەرنجی لە وردەکاریی هەندێ بەسەرهاتی تایبەت دەردەبڕی کە بۆ پرۆژەکە گرنگ بوو، یان (ج) بەراوردکردنی هەر جیاوازییەك لە شایەتیەکەدا دەربکەوتایە یاخود لە شایەتییەك و ئەوی پێشوویدا یەکی نەگرتایەتەوە.

بە هۆی ئەو ڕێژە زۆرەی نەخوێندەوارییەوە لە دێهاتی کوردستانداو هەروەها نەریتی تایبەتی خەڵکی ناوچەکە بۆ کات و سەردەم دیاریکردن، تیمەکە بەرەوڕووی گرفت و زەحمەتێکی زۆر دەبوووەوە لە دەستنیشانکردنی بەرواری تەواوی ڕووداوە تایبەتیو دیاریکراوەکان و کرۆنۆلۆجیایان، لە سەر بناغەی چاوپێکەوتنەکانی لەگەڵ گوندنشینەکان دەکرا. بۆ نموونە، زۆر جار بەروارەکان بە جەژنە ئاینیەکانەوە دەبەسترانەوە. بە شێوەیەکی گشتی، تیمەکە دوای چاوپێکەوتنێکی زۆر، دڵنیابوو لەوەی کە وێنەیەکی وردی لە قۆناخە جیاجیاکانی ئەنفال و ڕووداوەکانی نێوان ئەم قۆناخانەی دەستکەوتووە. هەندێك لەم بەروارانە لە دواییدا بە پێی ئەو بەڵگەنامانە چەسپکران کەوا لە دەزگا *ئەمنی و ئیستیخباراتیەکانی* عێراقدا, لە کاتی ڕاپەڕینەکەی مارتی ١٩٩١دا, کوردەکان دەستیان بەسەردا گرتبوو. بە گشتی، تیمەکە بڕیاری لە سەر ڕاستیی ئەو بەسەرهاتە تاکانە دەدا کاتێ کە ناوەڕۆکیان لە گەڵ سیاقی گشتیو سەرجەم ئەو نموونانەی کە لە ماوەی پرۆژەکەدا کۆکرابوونەوە, یەکیاندەگرتەوە. هەروەها جۆرەکانی تری بەڵگەو گرێدانیان لەگەڵ چاوپێکەوتنێکی دوای ئەوە, کە لە هەندێ حاڵەتی کەمدا, لە گەڵ هەمان ئەو کەسە ئەنجام دەدرایەوە. لە هەموو چاوپێکەوتنەکاندا, تیمەکە هەوڵی ئەوەی دەدا بەڵگەی پشتگیری بە دەست بێنێ. ئەمەش ئەو بەڵگەنامە شەخسیانەی دەگرتەوە کە لای ئەو کەسە بوون چاوپێکەوتنی لەگەڵ ساز دەکرا (بۆ نموونە ڕێپێدانی هاتوچۆکردن و فەرمانە ئیدارییەکان)، یان ڕاپۆرتی پشکنینی ئەو شوێنانەی باسکران (وەك بەندیخانە یان گوندێك بەر هێرشی کیمیایی کەوتبێت). لە ئەنجامی ئەم ئیجرائاتانەدا, ژمارەیەکی کەمی چاوپێکەوتنەکان, یان بەشێکیان, خرانەلاوە یان کەڵکیان لێوەرنەگیرا, چونکە ئەو شایەتیانە لەوە دەچوو جێمتمانە نەبن یان بەڵگەی پشتگیریی تەواویان نەبوو.

* * *

بەڵگەی دۆکیومێنتەکان

لە ڕاپەڕینە میللیەکەی ساڵی ١٩٩١ دا لە باکووری عێراق, خەڵکی مەدەنیی کوردو ئەندامانی حیزبە سیاسیە کوردیەکان پەلاماری دامودەزگاکانی حوکوومەتی عێراقیان داو داگیریان کردن, بە دەزگا ئەمنیو ئیستیخباراتیە جۆراوجۆرەکانیشەوە. زۆر لە بینای ئەم دەزگایانە زیانی قورسیان پێگەیشت یان سەرپاك سووتان, بەڵام هەندێك بێ زیان مانەوە. بەمە کوردەکان بوون بە خاوەنی ئەم بیناو دەزگایانەو هەرچیەکیان تێدابوو. ئەو کەرەستەو کەلوپەلانەی تیایاندا بوون بە بڕێکی زۆر بەڵگەنامەو تۆمارو کاغەزو ڤیدیۆ کاسێتو نەوارو فیلمو وێنەوە هەموو بران.

ئەو ڕۆژانەی پێش ئەوەی هێزەکانی عێراق پێشڕەوی بکەنو ڕاپەڕینەکە تێکبشکێنن, حیزبە کوردیەکان توانییان زۆربەی زۆری ئەو بەڵگەنامە دەست بەسەرداگیراوانە لە شارو شارۆچکەکانەوە بگوێزنەوە بۆ سەنگەرو شوێنە قایمەکانیان لە چیاکاندا. لە بەهاری ساڵی ١٩٩٢دا, یەکێك لە دوو لایەنە گەورەکە, یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان, ڕەزامەندیی دەربڕی کە بچێتە ڕێکەوتنێکی سێ قۆڵییەوە لەگەڵ میدڵ ئیست وۆچ و لیژنەی پەیوەندیەکانی سەناتی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا. بە پێی ئەم ڕێکەوتننامەیە PUK ڕازییوو بەڵگەنامەکانی لای خۆی بنێرێتە ویلایەتە یەکگرتووەکان بۆ لێکۆڵینەوەو شیکردنەوەیان. لیژنەی پەیوەندیەکانی دەرەوەی سەناتیش ڕەزامەندی دەربڕی کە بەڵگەنامەکان بدرێنە بەشی تۆمارگە ڕەسمیەکانی کۆنگرێسی ئەمەریکیو لە ئەرشیفی نیشتمانیی ویلایەتە یەکگرتووەکاندا بپارێزرێن. میدڵ ئیست وۆچیش قایل بوو بە ئەنجامدانی لێکۆڵینەوە لە سەر بەڵگەنامەکان لە بواری مافی مرۆڤداو تیاشیاندا شوێن کێشەی جینۆساید بکەوێتو بیداتە دادگای عەدلی نێودەوڵەتی لە لاهایThe Hague .

کەرەستەکەی PUK بریتی بوو لە چواردە تەن بەڵگەنامەو کرابوونە ٨٤٧ سندووقەوە. تێکڕا ژمارەی پەڕەکانی بە زیاد لە چوار ملیۆن دەخەمڵێنرا. لە مایسی ١٩٩٢دا PUK دۆکیومێنتەکانی بە شێوەیەکی کاتی خستە لای میدڵ ئیست وۆچ و پاشان بە ئامادەبوونی بەڕێوەبەری ئەو ڕێکخراوە بە فڕۆکە گوێزرایەوە بۆ ویلایەتە یەکگرتووەکان. دواجار لە واشنتۆن بە ئەرشیفی نیشتمانیی ویلایەتە یەکگرتووەکان سپێردرانو لە کۆگاکانیدا هەڵگیران, بەڵام هەر لە ژێر چاودێریی هاوبەشیPUK و میدڵ ئیست وۆچدا مانەوە.

لە كۆتایی تشرینی یەكەمی ١٩٩٢دا تیمێكی لێكۆڵینەوەی سەر بە میدڵ ئیست ووّچ دەستی دایە كاری تەتەڵەو گێژكردنو پێرست بۆ دانانو شیكردنەوەیان. دۆكیومێنتە بایەخدارەكان دەرهێنران، وێنەیان لە بەر گیرایەوە، وەرگێردرانو ژمارەیەكیان كەوتوونەتە ئەم راپۆرتەوە. راپۆرتدەری تایبەتی نەتەوە یەكگرتووەكانیش لە سەر عێراق، بەڕێز ماكس ڤانْ دەرشتۆیڵ، لە راپۆرتەكەی مارتی ١٩٩٣یدا بۆ كۆمیسیۆنی مافی مرۆڤی سەر بە نەتەوە یەكگرتووەكان سوودی لە هەندێك لەو بەڵگەنامانە وەرگرتبوو كە میدڵ ئیست ووّچ دۆزیبوویەوە.

زۆربەی زۆری بەڵگەنامەكان هی دوو شوێنن: پارێزگای سلێمانیو قەزاكانیو پارێزگای هەولێرو قەزاكانی، بە تایبەتی *قەزای* شەقڵاوە. برێكی زۆریان هی دەزگاكانی بەڕێوەبەرێتیی ئاسایشی گشتیی بوون (*مدیریە الامن العامە*)، كەمێكیشیان هی بەڕێوەبەرێتیی گشتیی هەواڵگریی سەربازی (*مدیریە الاستخبارات العسكریە العامە*)و حیزبی بەعس بوون. بە گشتیی بەڵگەنامەكان لە دووتۆیی فایلدا بوون، یان پەڕەكان خرابوونە سەر یەكو لە نێوان دوو بەرگی ڕەقدا بە قەیتان بەسترابوون. هەروەها بەشێكیشیان دەفتەری بەرگ تێگیراو بوون. بە پێی ئەو بارودۆخەی باڵی كێشابوو بە سەر ئەو كاتەی راپەرینەكەدا، بە تایبەتی لە سلێمانی ژمارەیەك لەو بەڵگەنامانە بە تەواوی پەرشوبڵاو بووبوونەوەو هەندێكیان سوتابوون و بووبوونە ژێر پێوەو قوراویی بووبوون و لە رۆر حاڵەتیشدا درابوون. بەهەرحاڵ، زۆربەی بەڵگەنامەكانْ هەروەكو خۆیان مابوونەوەو هیچیان لێنەهاتبوو.

تەواوی بەڵگەنامەكان، دەستنووس یان چاپ بوون و بە عەرەبی نووسرابوون و بە باشی دەخوێنرانەوەو بابەتێكی فراوانی جۆراوجۆریان گرتبۆوە كە بە ئاسانی دابەش دەكرانە سەر سێ جۆر بابەتدا:

١- كاروباری بەڕێوەبردنی كارمەندانی دەزگاكان وەك: مووچە، مۆڵەت وەرگرتن، پلە بەرزكردنەوە ، مۆڵەتی چەك هەڵگرتن، كاروباری دیسپلین و هتد.

٢- زانیاریی *شەخسی*: ئەمانە كۆمەڵە فایلێك بوون كە زانیارییان لە سەر كارمەندانی ئەو دەزگایە، هاوڵاتی ئاسایی، یان ئەندامی گومانلێكراوی حیزبە كوردیە بەرهەڵستكارەكانی تێدابوو. ئەمانە پاشخانی چاودێریكردن و لێكۆڵینەوە لەگەڵكردنیشیان تێدا تۆماركرابوو. ژمارەیەك لە فایلەكان مێژووی ژیانی تەواوی تێدابوو، هەندێكیش بە فەرمانی ئیعدامكردن یان وەفاتنامە داخرابوون.

٣- راپۆرت لە سەر رووداوەكانی ناوچەكەو بارودۆخی سیاسی: ئەم دوو جۆرە بەڵگەنامانە بە زۆری پێكەوە دانرابوون و راپۆرتی ئەو جموجووڵانەشیان تێدابوو

بوون کە *ئەمن* و سوپا دژ بە *پێشمەرگە* ئەنجامیان دەدا، هەروەها ڕاپۆرت لە سەر چالاکیی *پێشمەرگە* لە ناوچەیەکی دیاریکراودا لە گەڵ ئەو فەرمان و ڕاسپاردە ڕەسمیانەی کە ئاراستەی دامودەزگا جۆراوجۆرەکان کرابوون.

هەرچەندە سێ جۆرەکە بە گشتی لە بەڵگەنامەکاندا بە جیا دەردەکەوتن، بەڵام وا ڕێکدەکەوت کە فەرمانێکی گرنگ پەیوەندیی بە سیاسەتی حوکوومەتەوە هەبوو دەرهەق بە کورد، لە فایلێکی نهێنیی کەسێکدا دەردەکەوت. هەندێ جار بەڵگەی ستەم و خراپەکاری بەشێوەی بچڕبچڕ یان بە یەکەوە گرێدراو دەبووە سەرچاوەیەکی باشی زانیاری بەڵام شێوەی دەربڕین و ئاشکراکردنی مەسەلەکان ئەگەر کەسێك پێی ڕانەهاتبێت بە ئاسانی ناچێتەوە سەری. دواجاریش ئەرکی ئەو تیمەی میدڵ ئیست وۆچ سەرپەرشتیی دەکرد ئەوەبوو کە دەبێ وەك پێویست ئەم برە هێجگار زۆرەی بەڵگەنامەکان لە بێژنگ بدات و بە دوای نەختینەی شاراوەدا بگەڕێت.

* * *

بەڵگەی پزیشکیی دادوەری

لە مایس و حوزێرانی ساڵی ١٩٩٢دا, میدڵ ئیست وۆچ و پزیشکانی مافی مرۆڤ، تیمێکی توێژەری پزیشکیی دادوەرییان (فۆرێنسیك) نارد بۆ کوردستانی عێراق. تیمەکە پێکهاتبوو لەو لێکۆڵەرەوانەی کە ڕاهێنرابوون لە سەر ئەنترۆپۆلۆجیای پزیشکی دادوەری, ئەرکیۆلۆجیو یاسا. ئەمانە گۆڕیان لە زۆر وڵات هەڵدابۆوە وەك ئەرجەنتین، چیلی، ئێلسلڤادۆرو گواتیمالا. لە کوردستانی عێراق, لە سێ شوێندا گۆڕیان هەڵدایەوە: گوندی کورێمێ، گوندی برجینێو گۆڕستانی کۆمەڵگایەکی ڕزگاربووەکانی ئەنفال لە نزیك شاری هەولێر.

تیمەکە لە پشکنین و لێکۆڵینەوەکەیدا, پەیڕەویی ستانداردی نێودەوڵەتیی کرد کە لە لایەن نەتەوە یەکگرتووەکانەوە بڵاوکراوەتەوە "پرۆتۆکۆڵی نموونەیی لێکۆڵینەوەی یاسایی لە سەر یاساشکێنی، ملهوریو کوکوژی" (پرۆتۆکۆڵی مینیسۆتا)[1]. ئەنجامی تەواوی لێکۆڵینەوەی تیمەکە لە ڕاپۆرتەکەی میدڵ ئیست وۆچ و پزیشکانی مافی مرۆڤدایە (پەلاماری ئەنفال لە کوردستانی عێراقدا: وێرانکردنی کورێمێ)، کانوونی دووەمی ١٩٩٣. ڕێبازی کارکردنی تیمەکە لە هەر شوێنێك لەو شوێنانە لە خوارەوە باسکراوە.

---

[1] کارنامەی بەرطریی کاریطەرو لیکۆلَینەوة لة سةر یاساشکَینی، ملهوری، کۆکوذی، ١٩٩١.
Manual on the Effective Prevention and Investigation of Extra-Legal, Arbitrary and Summary Executions, ١٩٩١.

کوریمێ:

تیمەکە کەوتە هەڵدانەوەو پشکنینی گۆڕێکی بەکۆمەڵ لە گوندی وێرانکراوی کوریمێ کە پاشماوەی پەیکەرە ئێسکی بیستو شەش پیاو و کوڕی هەرزەکاری تێدابوو، کە هەر هەموویان تیمی گوللە بارانکردن ریزیان کردبوون, پاشان دەسڕێژیان لێکردبوون و کوشتبوونیان. پسپۆڕی شوێنەوارناسی تیمەکە رووپێوی گوندە رووخاوەکەی کردو نەخشەی ئەوەی بۆ دروستکرد کە پێش رووخانی چۆن بووەو لە کارەکەیدا تەکنیکی ستانداردی رووپێوی شوێنەوارناسیی بەکارهێنا. ئەوجا ئەندازەی قەوانە فیشەکە کۆکراوەکانی گرت بۆ دیاریکردنی جۆری ئەو چەکانەی لە شوێنی ئیعدام کردنەکەدا تەقەیان پێکراوە. پسپۆڕی ئەنترۆپۆلۆجیای سەرۆکی تیمەکەش کاری هەڵدانەوەو پشکنینی گۆڕە بەکۆمەڵەکەی کوریمێی بەڕێوەبردو تەکنیکی ستانداردی گۆڕهەڵدانەوەی بەکارهێنا, بۆ پاراستنی پەیکەرە ئێسکەکان و هەر شتێکی تری مرۆڤکرد کە تێیدا بێت. لێکۆلینەوەکان لە مەیتخانەی نەخۆشخانە گشتیەکەی دهۆك ئەنجامدرا, بۆ دیاریکردنی ژمارەی ئەو کەسانەی لە گۆڕەکەدا بوون, هەروەها توخمیان، تەمەنیان، نیشانەی تری ناسینەوەیان لە گەڵ جۆرو شێوازی کوشتنەکەیان. پارێزەرانی تیمەکەش, چاوپێکەوتنیان لەگەڵ دەربازبوان و گوندنشینی تردا ئەنجامدا بۆ گێڕانەوەی رووداوەکان کە بەڵگەی زانستیی پشتگیریی دەکردن.

برجینێ:

تیمەکە مەسحێکی شوێنەوارناسیو هەڵدانەوەو پشکنینی گۆڕەکانی گوندی برجینێی وێرانکراوی ئەنجامدا, بە پێی ڕێبەدێی کردنی دەربازبوانی گوندەکە, کەوا لە ئابی ١٩٨٨ دا بە چەکی کیمیایی بۆمباران کرا. شوێنەوارناسی تیمەکە مەسحێکی ستانداردی بۆ کەلاوەکانی گوند ئەنجامدا. شارەزایانی ئەنترۆپۆلۆجیای پزیشکیی عەدلیش گۆڕی ئەو کەسانەیان هەڵدایەوە کەوا لە قەڵەم درابوون بە هەڵمژینی گازی کیمیایی مردوون.

پارێزەرانی تیمەکەش چاوپێکەوتنیان لە گەڵ گوندنشینە دەربازبوەکاندا کرد سەبارەت بە رووداوەکان. بێجگە لەوە، تیمەکە خۆڵو خاکی لەو چاڵانە دەرهێنا کەوا باسدەکرا بۆمبە کیمیاییەکانیان بەرکەوتووە. لە ساڵی ١٩٩٣ دا, تاقیگەی چەکی کیمیایی وەزارەتی بەرگریی بەریتانیا لە پۆرتن داون Porton Down را پۆرتێکی

له سەر دۆزینەوەی پاشماوەی گازی خەردەل‌و دەمار, لەو نموونانەی کە لەو شـوێنانە وەرگیراون, بڵاوکردەوە. ئەمە یەکەم حاڵەتی پەلاماری چەکی کیمیایی بوو کە لە سەر بنەمای پاشماوەی توخمی کیمیایی سەلمابێت لەو شوێنەدا کـە بـۆمبی بەرکـەوتبێت‌و شوێنەواری بەجێهێشتبێت.

هەولێر:

تیمەکە لە گۆڕستانی کۆمەڵگایەك* کە دەربـازبوانی ئـەنفالی بـۆ ڕاگوێزرابـوو، کەوتە گۆڕ هەڵدانەوەو پشکنینیان. گۆڕستانەکە لە لایەن پسپۆڕانی ئارکیۆلۆجیـەوە ڕووپێو کرا بۆ دەسنیشانکردنی ڕێژەی گۆڕی منداڵ‌و گەورە.

زاناکانی پزیشکیی عەدلیش گۆڕی سێ منداڵیان هەڵدایەوە, کە یـەکێك لەوانـە وەك باسدەکرا لە لایەن دەربازبوویەکی گونـدی کورێمێـوە هەڵکەنـدرابوو و لاشـەی خوشکە سـاواکەی تێخـستبوو. پـشکنینی گۆڕەکـەش پـشتگیریی باسـەکەی دەکـردو پاشماوەی پەیکەرە ئێسکی کچێکی ساوای تێدا بوو کە تەمەنی نزیکەی ساڵێك دەبوو و نیشانەی بەدخۆراکیشی پێوە دیار بوو.

* لة شوێنێکی تری ئةم کتێبـةداء لـة بةشـی ئـةنفالی کۆتاییدا, کـةمێك بـة دوورء درێژتر باسـی هةڵدانةوةء ڕِووثێو کردنی ئةم طۆڕانة دێتة ثێشةوة لة کۆمةڵطای بةحرکة ـ جێذنیکان ـ و.

پـێـشـەکی

ئەم کتێبە, گێڕانەوەی چیرۆکی پەلاماریکی قڕکردنی کوردە لە باکووری عێراقدا. ئەمە بەرهەمی زیاد لە ساڵ و نیـوێکی گـەڕان و لێکۆڵینەوەیـە, کـە تێیـدا تیمێکـی لێکۆڵەرەوانی میدلٚ ئیست ووٚچ چەندین تەن لە بەڵگەنامە دەست بەسـەرداگیراوەکانی حوکوومەتی عێراقی شیکردووەتەوەو چاوپێکەوتنی مەیدانیی لەگـەڵ زیـاد لـە ٣٥٠ شایەتدا ئەنجامداوە, کە زۆربەیان دەربازبووی پەلامارەکەی سـاڵی ١٩٨٨ ن کـە بـە ئەنفال ناسراو گەیشتە ئەو ئەنجامـەی کـەوا لـەو سـاڵەدا ڕژێمـی عێـراق تـاوانی جینۆسایدی بەرپاکردووە.

ئەنفال "واتە تالانی", ناوی سوورەتی هەشتەمی قورئانە. هەروەها ناوێکیـشە عێراقیەکان لە زنجیرەیەك کردەوەی سـەربازییان نـاوەو لـە ٢٣ ی شـوبات تـا ٦ ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٨٨ ی خایاندووە. لە کاتێکدا کـە تێگەیـشتنی پـەلاماری ئـەنفال مەحاڵە بێگەڕانەوە بۆ دوایین قۆناخی جەنگی ساڵانی ١٩٨٠ ـ ١٩٨٨ ی ئێران ـ عێراق، بەڵام ئەنفال خۆی کاری ئەو جەنگە نەبوو. کۆتایی هاتنی شەڕو پێکدادان بـە پێـی هەلومەرجی عێراق دەرفەتێکی مێژوویی لەباری بۆ بەغدا ڕەخساند هەوڵ و تەقـەلای دەمێ ساڵی خۆی بگەیەنێتە لووتکەو کورد بێنێ بە چۆکدا. چوونکە شەڕوشۆڕی ڕژێمی عێراق لەگەڵ کوردا بۆ زیاد لە پانزە ساڵی پێشتر دەگەڕایـەوەو پـێش دەسـتپێکردنی دوژمنایەتی نێوان ئێران و عێراق.

هەروەها ئەنفال زیندووترین و بەهێزترین گوزارشـت بـوو بـۆ ئـەو "دەسـەڵاتە تایبەتیانەی" بە علی حسن المجید درابـوو، کـە ئـامۆزای سـەرۆك سـەدام حوسـێن و سکرتێری گشتیی مەکتەبی باکووری حیزبی بەعسی عەرەبیی سۆشیالیستی عێراق بوو. لـە ٢٩ ی مـارتی ١٩٨٧ تـا ٢٣ ی نیـسانی ١٩٨٩، ئەلمەجیـد دەسـەڵاتێکی ئـەوتۆی پێدرابوو, کە لە باکووری عێراقدا، هاوتای دەسەڵاتی سەرۆك خۆی بوو و دەسـەڵاتی بە سەر هەموو دەزگاکانی دەوڵەتدا دەشکا. ئەلمەجید, کە تا ئەمڕۆش لەناو کوردا بـە "عەلی ئەنفال" یان "عەلی کیمیایی" دەناسـرێ، فەرمانـداری ڕەهـای جینۆسـایدی کوردەکان بوو. لە ژێر سەرکردایەتی ئەلمەجیددا، ئەوانەی کە ڕۆڵی سەرەکی و کارایـان لە ئەنفالدا بینی بریتی بوون لە: فەیلەقـەکانی یـەك و پێنجـی سـوپای نیزامیـی

عێراق، بەڕێوەبەرێتیی ئاسایشی گشتی (*مدیریە الأمن العامە*) و دەزگای هەواڵگریی سەربازی (*ئیستیخبارات*). ئەو میلیشیا کوردانەی کە بە فەوجەکانی بەرگریی نیشتمانی، یان *جاش*، دەناسران ئەرکی یارمەتیدانی گرنگیان پێسپێردرابوو[١]. بەڵام سەرچاوە تەواوکەرەکانی تێکڕا دەزگاکانی سەربازیو ئەمنیو مەدەنیی دەوڵەتی عێراق, وەك لە قسەکانی ئەلەجیدا هاتووە "بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کوردو لەناوبردنی تێکدەران" وەگەڕخرابوون[٢].

پەلامارەکانی ساڵانی ١٩٨٧ ـ ١٩٨٩ ئەم خاسیەتانەی خوارەوەی پێشێلکردنی بەربڵاوی مافەکانی مرۆڤیان لەخۆ گرتووە:

- ئیعدامکردنی تێکڕاو بەکۆمەڵ و بێسەروشوێن کردنی دەیان هەزار خەڵکی شەڕنەکەر، لەوانە ژمارەیەکی زۆر ئافرەت و منداڵ و هەندێ جار تەواوی دانیشتوانی گوندەکان.
- بەکارهێنانی چەکی کیمیایی بە شێوەیەکی بەرفراوان ، لەوانە گازی خەردەل و دەمارەگاز GB، یان سارین، دژ بە شاری هەڵەبجەو دەیان گوندی کوردنشین و کوشتنی هەزاران خەڵك, بە زۆریی ئافرەت و منداڵ.
- وێرانکردنی تێکڕا دوو هەزار گوند، کە لە بەڵگەنامەکانی حوکوومەتدا وا باسکراون : "سووتاون"، "تێکدراون"، "تەختکراون"و "پاکتاو کراون", بە لایکەمیشەوە دە دوانزە شارۆچکەی گەورەو مەڵبەندی بەڕێوەبردن "قەزا و ناحیە" هەمان شتیان بەسەرهاتووە.
- تێکڕا وێرانکردنی ئامانجە مەدەنیەکان لە لایەن ئەندازیاریی سوپاوە، لەوانە تەواوی قوتابخانەکان, مزگەوتەکان, بیرەکان و گەلێ بینای تر کە نیشتەجێی خەڵك نەبوون لە گوندە دەسنیشان کراوەکاندا , بە ژمارەیەك وێزگەی سانەویی کارەباشەوە.
- تاڵانکردنی ماڵ و سامانی هاوڵاتیە مەدەنیەکان و ئاژەڵ و ماڵاتەکانیان بە ڕادەیەکی بەرفراوان لە لایەن هێزەکانی سوپاو میلیشیای سەر بە حوکوومەتەوە.

---

[١] زاراوەیەکی کوردیی طاڵتە ثێکردنە بۆ فەوجەکانی بەرطریی نیشتمانی، وشەی جاش مانای "بەضکە یان جاشە کەر"ە.
[٢] "تێکدەران" زاراوەیەکی زۆر باوە کە لە لایەن رِذێمی عێراقەوە بە طەریلای کورد "*ثێشمەرطە*"و خەڵکی مەدەنیی هەواداری ئەمان دەوترێ.

• گرتنی هەرەمەکیی گوندنشینان لە "ناوچە قەدەغەکراوەکاندا"-(*المناطق المحظورە*)، هەرچەندە ئەم شوێنانە زێدو خاکی خۆیان بوو.

• بەندکردن و دەسبەسەرکردنی دەیان هەزار ئافرەت و منداڵ و خەڵکی بەتەمەن بۆ چەندین مانگ لە بارودۆخی ئەوپەڕی سەخت و نارەحەتدا بێ فەرمانی دادوەری و بێهیچ هۆیەك لەوە زیاتر کە وایان لە قەڵەم دابوون گوایە هەواخواو سەر بە نەیارانی کورد بوون. سەدانیشیان بە هۆی بەدخۆراکیو نەخۆشییەوە مردن.

• بە زۆر ڕاگواستنی سەدان هەزار لەخەڵکی دێهات پاش وێرانکردنی ماڵ و حاڵیان، بەردانیان لە بەندیخانە یان لە ئاوارەیی گەڕانەوەیان. ئەم خەڵکە مەدەنیانە بۆ هەندێ جێگە لە کوردستاندا بارکران کە دووربوو لە شوێن و ڕێی خۆیانەوە. لەوێ سوپا هەڵیڕشتن و تەنها بۆرە قەرەبوویەك* کرانەوە، یان هەر هیچیان نەدرایە لە بری وێرانکردنی دێهات و تێداچوونی ماڵ و سامانیان. لە هیچ ڕوویەکیشەوە فریایان نەکەوتن نە بۆ نیشتەجێکردن و نە بۆ پۆشاك و خۆراك و ڕێگەشیان نەدەدا بگەڕێنەوە بۆ گوندەکانی جارانی خۆیان، پێچەوانەشی سزای مردن بوو. لە بارودۆخێکی ئاوها سەختدا زۆریان لە ماوەی ساڵێکی دوورخستنەوەیاندا مردن.

• تێکوپێکدان و هەڵتەکاندنی ژێرخانی ئابووریی دێهاتی کورد.

ڕژێمی عێراق، وەك نازییەکانی ئەڵمانیا، کارو کردەوەکانی پەردەپۆش دەکردو لە ژێر گوزارشتی ناسکدا دەیشاردنەوە. لەو شوێنانەی بەرپرسە نازیەکان لە "ئیجرائاتی جێبەجێ کردن"، "کاری تایبەت" و "سەرلەنوێ نیشتەجێکردنەوە لە ڕۆژهەڵات" دەدوان، بەعسیە بیرۆکراتەکانیش دەربارەی "ئیجرائاتی کۆکردنەوە"، "گەڕانەوە بۆ ڕیزی نیشتمانی" و "سەرلەنوێ نیشتەجێکردنەوە لە باشوور" دەدوان. بەڵام لە ژێر پەردەی قسەی شیرین و لووسدا تاوانەکانی عێراق دژ بە کورد دەگاتە ئاستی جینۆساید، کە"بریتیە لەو کارانەی بە نیازی تێکشکاندن و لەناوبردنی کۆمەڵێکی

* لـة ثـةلامارةكانى سالأَنى ١٩٨٧ ـ ١٩٨٩ ى رِذيَمـى عيَراقدا بؤ سـةر ديَهاتى كوردستان، خةلَكةكـة هـيض جـؤرة قةرةبوويـةكيان ثيَنـةدراَ. ئـةو بـؤرة قـةرةبووة تـةنها لـة ثـةلامارى رِاطواستنى سالأَنى كؤتايى حةفتاكان و سةرةتاى هةشتاكاندا بوو ـ و.

نیشتمانی، ئەتنی، ڕەگـەزی یـان ئـاینی ئەنجامـدەدرێن, جـا هـەمووی بێـت یـان بەشێکی"[٣].

* * *

پەلامارەکانی ساڵانی ١٩٨٧ ـ ١٩٨٩ بە قووڵی ڕەگیان لە مێژووی کوردی عێراقدا داکوتـاوە. هەر لە سەرەتـای ڕۆژگاری سەربەخۆیی عێراقەوە، کوردەکانی ئەم وڵاتـە ـ کە ئەمڕۆ ژمارەیان لە چوار ملیۆن زیاترە ـ بۆ سـەربەخۆیی یـان ئۆتۆنۆمییـەکی بـە ڕێوجێ دەجەنگن. بەڵام هەرگیز ئەو ئامانجانەیان بەدینەهێناوە کە بۆی تێکۆشاون.

لە ساڵی ١٩٧٠ دا, کاتێ حیزبی بەعس بە پەرۆشەوە دەیویست مانەوەی خۆی لـە سەر دەسەڵاتە لەرزۆکەکەی مسۆگەر بکات، پلەیەکی بەرچـاوی حـوکمی زاتـی دا بـە کوردو زۆر لەوە زیاتر بوو کە لە سوریاو ئێران و تورکیا ڕێگەی پێدرابوو. بەڵام ڕژێـم سنووری هەرێمی ئۆتۆنۆمیی کوردستانی بە شێوەیەك دیاری کرد کە بە ئەنقەسـت ئـەو ناوچە نەوتییە دەوڵەمەندانەی لێـدەربکات کـەوا کەوتبوونـە نـاو سـنووری خـاکی کوردەوە. کوردەکان ناوچەی ئۆتۆنۆمییان ڕەتکردەوەو بەغداش یەکلایەنـە لـە سـاڵی ١٩٧٤ دا سە پاندیو لە هەر سێ پارێزگای باکوور، هەولێرو سلێمانیو دهۆکی پێکهیناو ڕووبەری نزیکەی ١٤٠٠٠ میلی چوارگۆشەی گرتەوە ـ کە بەسەریەکەوە بەقەد ڕووبـەری ویلایەتەکانی ماساچوسێت و کۆنێکتیکەت و ڕۆدئایلاند دەبوو (سێ ویلایەتی ئەمریکان - و) ـ ئەمەش تەنها نیوەی ئەو خاکە بوو کە کورد بە هەقی خۆیی دەزانی. لـە گـەڵ ئەوەشدا هەرێمی ئۆتۆنۆمیی بایەخێکی ئابووریی تەواوی هەبوو، چونکە نیوەی تەواوی بەرهەمی کشتوکاڵیی وڵاتێکی تارادەیـەك زۆر بیابـان, کـە بـە سـەختی بـە دەسـت بەشنەکردنی بەرووبوومی خۆماڵیی خۆراکەوە دەیناڵاند، لێرە بەدەستدەهات.

دوا بە دوای بڕیاری ئۆتۆنۆمی، حیزبی بەعس دەستی دایـە "بـە عـەرەبکردنی" ناوچـە نەوتیـەکانی کـەرکووك و خانـەقین و بەشـەکانی تـری بـاکوورو جووتیـارە کوردەکانیان دەرکردو عەرەبی خێڵەکیی هـەژاریان لـە باشـوورەوە هـاوردو خـستنیانە جێگاکانیان. باکووری عێراق تا سەر بە ئاشتی نەمایەوە. لە سـاڵی ١٩٧٤ دا شۆڕشـی

---

[٣] وەك ثێناسـەكراوە لـە ثـەيمانی قەدەغـەكردن و سزادانی تـاوانی جینۆسـایددا. UNTS ٧٨ ٢٧٧

ثـەيمانی جینۆسـاید لـە ٩ ی کـانوونی یەکـەمی ١٩٤٨ بـە بڕیـاری کۆمەڵـەی طـشتیی نەتـەوە یەکطرتووەکان سەلمێندراو لە ١٢ی کانوونی دووەمی ١٩٥١ەوە کەوتووەتە کار.

كورد كە دەمێك بوو لە هەڵچووندا بوو جارێكی تر بە سەركردایەتی جەنگاوەری ئەفسانەیی مەلا مستەفای بارزانی هەڵگیرسایەوە، كە لەو كاتەدا حوكوومەتەكانی ئێران و ئیسرائیل و ویلایەتە یەكگرتووەكان پشتگیرییان دەكرد. بەڵام لە ساڵی ١٩٧٥ دا شۆڕشەكە بە خێرایی هەرەسی هێنا، كاتێ كە عێراق و ئێران ڕێكەوتننامەی سنووریان مۆر كرد و شا پشتگیریی خۆی لە پارتی دیموكراتی كوردستانی بارزانی كێشایەوە. پاش ئەوەی KDP هەڵات بۆ ئێران دەیان هەزار لە گوندنشینانی عەشیرەتی بارزانی لە ماڵ و حاڵیان دەركران و بە زۆر بۆ ناوچە ڕووتەنەكانی بیابانی باشووری عێراق ڕاپێچكراوسن. لێرە، بێ هیچ یارمەتیدانێك دەبوو سەرلەنوێ بە چنگەكرێ ژیانی خۆیان دروست بكەنەوە.

لە ناوەڕاست و كۆتایی ساڵانی حەفتادا، ڕژێم دووبارە كەوتەوە جموجووڵی دژ بە كورد و لانیكەم چارەكە ملیۆنێك خەڵكی بە زۆر لە سنوورەكانی ئێران و توركیادا ڕاگواست و گوندەكانی ڕووخاندن بۆ دروستكردنی پشتێنەیەكی ئەمنیی بە درێژایی سنووره مەترسیدارەكاندا. زۆربەی كوردە ڕاگوێزراوەكان لە ***موجەممەعاتدا*** * نیشتەجێ كرانەوە، كە نشینگەی نوێی ساكار و ناڕێك بوون و دەكەوتنە سەر ڕێگاوبانە سەرەكیەكان لەو ناوچانەی كوردستانی عێراقدا كە لە لایەن سوپاوە كۆنترۆڵ كرابوون. دەقی وشەكە مانای "تێكەڵكردن" یان "بەكۆمەڵ" دەگەیەنێ. عێراقیەكان لە پڕۆپاگەندەیاندا, بە شێوەیەكی باو بە "گوندە هاوچەرخەكان" ناویان دێنن و لەم ڕاپۆرتەدا بە گشتی وەك "كۆمەڵگاكان" باسكراون. تا ساڵی ١٩٨٧یش ئەو گوندنشینانەی لە كۆمەڵگاكاندا نیشتەجێ دەكران, هەروا قەرەبوویەكی هاكەزاییان دەدرایە, بەڵام نەیاندەهێشت بگەڕێنەوە بۆ شوێن و ڕێی خۆیان.

پاش ساڵی ١٩٨٠ و لە دەستپێكردنی جەنگی هەشت ساڵەی ئێران ـ عێراقەوە، ژمارەیەكی زۆری سەربازگەكانی عێراق لە كوردستاندا چۆڵكران یان قەبارەیان كەمكرایەوەو هێزەكانیان بۆ بەرەكانی شەڕ گواستەوە. لەو بۆشاییەدا كە جێما، ***پێشمەرگەی*** كورد - "ئەوانەی بەرەو ڕووی مەرگ دەبنەوە" -جارێكیتر كەوتنەوە سەرخۆیان و بووژانەوە. KDP ئەو دەمە یەكێك لە كوڕانی بارزانی، كە مەسعوود بوو،

---

* وشـەء دەسـتەواذة عەرەبيـەكان بـەو ثێيـەى زۆر بـة سـەر زارى خەلَكـەوة بوون لـة طـەلىَ شوێنى ئەم كتێبەدا دێنة ئاراوة ـ ء.

سەرکردایەتی دەکردو هاوپەیمانیی خۆی لە گەڵ تاران زیندوو کردبـۆوەو لـە سـاڵی ١٩٨٣ دا مەفرەزەکانی KDP پارمەتی هێزەکانی ئێرانیان دا لە گرتنـی شارۆچـکەی حاجی ئۆمەرانی سەر سنووردا. تۆڵەی ئەمەش خێراو کوتـوپڕی بـوو: لـە شـاڵاوێکی برووسکە ئاسادا بۆ سەر ئەو کۆمەڵگایەی بارزانیە ڕاگوێزراوەکانیان تێـدا نیـشتەجێ کرابوو، هێزەکانی عێراق لە نێوان پێنج تا هەشت هـەزار** نێرینـەیان ڕافرانـد کـە تەمەنیان لە دوانزە ساڵ وەبان بوو. ئەوانە جارێکیتر هەرگیز نەبینرانەوەو بـە زۆری وا پێدەچێت کەوا پاش ئەوەی چەندین مـانگ بەدەستبەسـەریی ماونەتـەوە، هـەموو کوژرابێتن. لە گەڵی ڕووەوە، عەمەلیاتی سـاڵی ١٩٨٣ ی بارزانیـەکان دەسـپێکی ئـەو تەکنیکە بوو کە دواتر بە ئەندازەیـەکی هێجگـار گـەورەتر لـە سـەردەمی پـەلاماری ئەنفالدا بەکارهات. هەروەها نەبوونی هیچ هاوارو نارەزاییەکی نێودەوڵەتیی لەئاست ئەم تاوانی کۆمەڵکوژیە، لەگەڵ ئەو هەوڵو کۆششەشدا کە کورد خۆی کردی بۆ جاڕدان لە مەسەلەکەو خوڵقاندنی فشارێك لەگەڵ نەتەوە یەکگرتـووەکانو حوکوومەتـەکانی ڕۆژئاوادا، زاتی وەبەر بەغدا نا کە مرخ لە پرۆسەیەکی گەورەتر خۆش بکاتو بـاوەڕ بەوە بێنیٚ کە کاردانەوەیەکی ئەوتۆی نابێت. لەم تـاوتوێو لێکدانەوەیـەدا حیزبـی بەعس ڕاست بۆی چوو بوو.

ئەوەی کە بەغـدای زۆر نارەحـەت کردبـوو پەرەسـەندنی نزیکبوونـەوەی نێـوان ئێرانیەکانو نەیارە کـوردە سـەرەکیەکەی KDP، یـەکێتیی نیـشتمانیی کوردسـتان PUK ی جەلال تاڵەبانی بوو. ڕژێمی بەعس لە نێوان ١٩٨٣ ـ ١٩٨٥ دا ساڵێك زیاتر گفتوگۆی لە گەڵ PUK کردبوو ، بەڵام گفتوگۆکە لە کۆتاییـدا سـەرنەکەوتو هـیچ بەرهەمێکی نەبوو, شەڕێکی قورسیش دەستی پێکردەوە. لە دوا دوایـی سـاڵی ١٩٨٦ دا حیزبەکەی تاڵەبانی ڕێکەوتننامەیەکی ڕەسمیی سیاسیو عەسکەریی لەگەڵ تارانـدا بەست.

لەم کاتەدا دەسەڵاتی ڕژێم بـە سـەر بـاکووری عێراقـدا تـەنها هـاتبووە سـەر کـۆنترۆڵکردنی شـارو شارۆچـکەو کۆمـەڵگاکان لەگـەڵ ڕێگاوبانـە سـەرەکیەکاندا. لەولاشەوە هێزەکانی *پێشمەرگە* پشتیان بـە زەمینەیـەکی ڕەگـداکوتاوی نـاوخۆ بـە ستبوو. هەزاران سەربازی هـەڵاتووی کـوردو ئـەوانی کـە نەچـووبوون بـۆ سـەربازی

** بە ئێی ئەو هەواڵە دەتنطوباسەی لە کوردستانی عێراقدا باوە ئەو ژمارەیە لە هەشت هەزار مێرمنداڵە ئیاوی بارزانی زیاترە ـ ع.

(موتەخەلیف), لە ترسا داڵدەیان دابووە گوندەكانو ماڵەكانیان تێبردبوون. ژیانو گوزەرانی خەڵكی دێهات ڕاهاتبوو بە ئابڵووقەی ئابووریی سەختو زەحمەتی بەدەستهێنانی ئازووقەو خۆراك, سەرباری ئەوەش كرابوونە نیشانی تۆپبارانو بۆمبارانی فڕۆكەو هەڵكوتانە سەری پڕ لە سزادانو تۆڵەكردنەوە لە لایەن سوپاو جاشەوە. لە بەرانبەر ئەمەدا, كوردی دێهاتنشین لە بەردەمی ماڵەكانیاندا ژێرزەمینیان* دروست كردبوو و زۆربەی كاتیان بۆ خۆشاردنەوە لە ئەشكەوتو دەرەو شیوەكاندا بە سەر دەبرد، كە چەشنی شانەی هەنگ لە ناوچە دێهاتییەكانی باكووری عێراقدا هەن. لەگەڵ ئەم هەموو ناڕەحەتیو بێزارییەی ژیاندا، لە ساڵی ١٩٨٧ دا ناوچە شاخاویەكانی ناوەوەی كوردستانی عێراق بە ڕاستی ڕزگاركراو بوون. حیزبی بەعسیش ئەمەی بە بارودۆخێك دادەنا كە ئەقڵ نەیبڕێتو نەتوانێ لە ئاستیدا بێدەنگ بێت.

بەخشینی دەسەڵاتی نائاسایی بە علی حسن المجید لە مارتی ١٩٨٧دا كاری دژە یاخیبوونی بچڕبچڕی دژ بە كوردی كردە پەلامارێكی تێكدانو وێرانكردن. وەك ڕاوڵ هیلبێرگ Raul Hilberg لە مێژووە بایەخدارەكەیدا سەبارەت بە "هۆڵۆكۆست" باسی دەكات:

"پرۆسەی لەناوبردن نموونەیەكی ڕەگ داكوتاوە. تەنها یەك ڕێگە هەیە كە بتواترێت بە هۆیەوە كۆمەڵێكی پەرتو بڵاوی كاریگەرانە پێ لەناوببرێت. سێ هەنگاو هەن كە لە پرۆسەكەدا بنەڕەتین:

دەسنیشانكردن

كۆكردنەوە (یان گرتن)

لەناوبردن

---

* ئەم جۆرە ژێرزەمینانە لە دێهاتی كوردستاندا پێی دەوترا "كونە تەیارە" كە بریتی بوو لە ضاڵێكء دارء تەختەی ئەستووری دەخرایە سەرءخۆڵء خاكێكی زۆری بە سەردا دەكرا. لە كاتی بۆمبارانی فڕۆكەو تۆپباراندا خەڵكەكە بۆ خۆشاراستن لە كوشتنء بریندار بوون پەنایان بۆ دەبرد. لە ڕاستیدا لە شوێنی دیكەی ئەم كتێبەدا, بۆ ئەم جۆرە ژێرزەمین یان حەشارگەیە, ئێمە "كونە تەیارە" بەكاردێنین - وەرگێڕ.

ئەمە پێكهاتەی نەگۆڕی پرۆسە پرۆسە بنچینەییەكەیە، چونكە هیچ كۆمەڵێك بێ كۆكردنەوە یان گرتنی قوربانیەكان ناكوژرێن و قوربانیەكانیش ناتوانرێ قڕ بكـرێن لە پێش ئەوەدا كە بكوژەكە بزانێت كێ سەر بە كۆمەڵەكەیە"[٤].

جینۆسایدی كورد لە ساڵانی ١٩٨٧ ـ ١٩٨٩ دا، بە هۆی پەلاماری ئەنفالـەوە، بـە تەواوی لەگەڵ نموونەكەی هیلبێرگدا یەكدەگرێتەوە.

* * *

علی حسن المجید، لە یەكەم سێ مانگی پاش وەرگرتنی پۆستەكەی وەك سكرتێری گشتیی مەكتەبی باكووری حیزبی بەعس، دەستی كرد بە پرۆسەی دەسنیشانكردنی ئەو كۆمەڵەی كرابووە ئاما نجی ئەنفال و مەودای چالاكیی دا پڵۆسـین و سـەركوتكردنی زۆر فراوان كرد دژ بە سەرجەم خـەڵكی دێهاتنـشینی كـورد. ئەلمەجیـد دەسـتووری دا كـە "تێكدەران" مافی خاوەنداریێتی ماڵ و سامانیان لەدەستداوەو مـافی یاسـایی هـەموو دانیـشتوانی گونـدە قەدەغـەكراوەكانی ڕاگـرت و فـەرمانی دا خزمـانی پلـە یـەكی "تێكدەران" ئیعدام بكرێن، بە هەمان شێوەش دەبـوو مامەڵـە لەگـەڵ ئـەو مەدەنیـە بریندارانەدا بكرایە كـەوا دەزگـا ئیـستیخباراتیەكان وای لـە قەڵـەم دەدان گوایـە دژایەتیی ڕژێمیان كردووە.

لە حوزێرانی ١٩٨٧دا، ئەلمەجید دوو كۆمەڵ بڕیاری یەك لە دوای یـەكی دەركـرد سەبارەت بە چۆنێتی كاركردنی هێزەكانی ئەمن لە كاتی پـەلاماری ئەنفالـدا و دوای پەلامارەكەش. ئەم بڕیارانە لە سەر بناغەی ڕاستیەكی سادە بەند بوون, كە ڕژێم لەو كاتەدا كاری لە سـەر دەكـرد: لـە ناوچـە دێهاتیـە "قەدەغەكراوەكانـدا" تـەواوی دانیشتووە كوردەكان هاوبەش و هاوكارن لەگەڵ *پێشمەرگە* یاخیەكانـداو دەبـێ بـەم پێیە ڕەفتاریان لە گەڵ بكرێت.

یەكەم ڕاسپاردەی ئەلمەجید ئـەوە بـوو كـە نـەهێڵێ تاقـە كەسـێك لـە ناوچـە قەدەغەكراوەكاندا بمێنێتەوەو دەبێ بە سیاسەتی تەقە كردن بـە مەبەسـتی كوشـتن جێبەجێ بكرێت. دووەم ڕاسپاردە كە ژمارە س ف ٤٠٠٨ بوو و لە ٢٠ ی حوزێرانی ١٩٨٧دا دەرچوو، فەرمانەكانی دەسكاری كردو مەودا فراوانی كردن و دەسـەڵاتی ڕەخـساند بـۆ

---

[٤] ڕاوڵ هیلبێرط "لەناوبردنی جوولەكەكانی ئەوروپا".
Raul Hilberg: The Destruction of European Jews (NewYork: Holmes and Meier, ١٩٨٥ Student edition), P ٢٦٧.

پڕکێشی کردنێکی ئاشکرای کۆکوژیو زۆر بە ڕوونیو وردەکارییەکی مووچڕکە بەخش دەریدەبڕی. لە بڕگە چواریدا دەستوور دراوەتە فەرماندەکانی سوپا بە "جێبەجێ کردنی بۆمبارانی کوێرانەو بەکارهێنانی تۆپخانەو هەلیکۆپتەرو فڕۆکە لە هەموو کاتێکدا بە شەو و بە ڕۆژ بۆ کوشتنی گەورەترین ژمارەی خەڵك لەم ناوچە قەدەغەکراوانەدا". لە بڕگە پێنجیشدا ئەلمەجید فەرمان دەدات کەوا "هەر کەسێك لەم گوندانەدا بگیرێت دەبێ بەند بکرێت و لە لایەن دەزگا ئەمنیەکانەوە لێکۆڵینەوەی لەگەڵ بکرێت و ئەوانی تەمەنیان لە نێوان ١٥ ـ ٧٠ ساڵدایە دەبێ ئیعدام بکرێن پاش وەرگرتنی هەر زانیارییەکی بەسوودو، دەبێ لە کات و ساتی خۆیدا ئاگادار بکرێینەوە".

ئەگەرچی ئەم شێوازە یاساییە بیرۆکراتیە هەر لە کارکردندا بووە, بەڵام ڕژێمی عێراق لە مێژوودا یەکەم ڕژێم بوو کە بە چەکی کیمیایی هێرش بکاتە سەر دانیشتوانی مەدەنیی خۆی. لە ١٥ ی نیسانی ١٩٨٧دا هێزی ئاسمانیی عێراق گازی ژەهراویی کرد بە سەر بارەگای KDPدا لە زێوەشکان، لە پارێزگای دهۆکدا نزیك بە سنووری تورکیا، هەروەها بۆ سەر بارەگاکانی PUKیش لە جووتە گوندی سەرگەڵوو و بەرگەڵوو لە پارێزگای سلێمانیدا. بۆ دوای نیوەڕۆی ڕۆژی ئایندەش ژەهری کیمیاییان کرد بە سەر خەڵکی مەدەنیی بێچەکی گوندەکانی شێخ وەسان و بالیسانداو زیاد لە سەد کەسیان لێکوشتن، کە زۆریان ئافرەت و منداڵ بوون. دەیان قوربانیی دیکەی پەلامارەکەیان لە سەر قەرەوێڵەی نەخۆشخانەی شاری هەولێر ڕافڕاند، کە بۆ تیمارکردنی کوێریو سووتاوییان برابوونە ئەویو پاشان جارێکیتر نەبینرانەوە. ئەم ڕووداوانە یەکەمینی لایکەمەکەی چل پەلاماری کیمیایی بەڵگەدارە بۆ سەر نیشانە کوردیەکان لە ماوەی هەژدە مانگی دواتردا. هەروەها یەکەم نیشانەی خۆسازدانێکی نوێی ڕژێم بوو بۆ کوشتنی ژمارەیەکی گەورەی ژن و منداڵی کورد بە بێ جیاوازی.

لە ماوەی یەکەم حەفتەی هێرشەکانی چەکی کیمیایی ناوەڕاستی نیساندا، هێزەکانی ئەلمەجید ئامادە بوون بۆ دەستپێکردنی ئەوەی کە خۆی ناوی نابوو بەرنامەی سێ قۆناخیی گوند پاکتاوکردن یان کۆکردنەوە. یەکەمیان لە ٢١ ی نیسان تا ٢٠ ی مایس، دووەم لە ٢١ ی مایس بۆ ٢٠ ی حوزێران. بەمە زیاد لە ٧٠٠ گوند سووتێنران و بە بلدۆزەر تەختکران, زۆربەشیان لە سەر ڕێگاوبانە سەرەکیەکانی ناوچەکانی ژێر

دەسەڵاتی حوکوومەتـدا بـوون. سـێهەم قۆنـاخی کارەکـە دواخـرا، چـونکە زۆربـەی هێزەکانی عێراق هێشتا هەر لە بەرەی جەنگدا بـوون و پێداویـستیی کـارێکی ئـاوهـا گەورەو گران جاریّ دابین نەبووبوو. بەڵام دواتر ئاما نجەکانی قۆناخی سێهەم بە هۆی ئەنفالەوە جێبەجیّ کران.

لەهەلومەرجی دەسنیشانکردنی ئەو کۆمەڵەی کرابوونە مەبەسـت بـۆ لـەناوبردن هیچ هەنگاوێك بۆ ڕژێمی عێراق لە سەرژمێریەکەی ١٧ ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٨٧ گرنگتر نەبوو. ئێستا وا گونـد ڕاماڵینەکـەی بـەهار لـە نێـوان هـەردوو بەشـی ژێـر دەسەڵاتی *پێشمەرگە* و حوکوومەتدا ناوچـەیەکی دابڕکردنـی دروسـتکردووەو حیزبـی بەعس دوا ئینزاری دانیشتوانی ناوچە قەدەغەکراوەکانی کرد کەوا: یان "بگەڕێنـەوە بۆ ڕیزی نیشتمانی"، کە بە واتـایـەکیتر بەجیهێـشتنی ژیـان و مـاڵو حاڵیـان و بـە زۆرەملیّ نیشتەجێبوونەوەیان لـە ئۆردووگایـەکی پیـسی ژێـر چـاودێریی هێزەکـانی *ئەمندا*، یان مافی هـاووڵاتێتی عێراقییـان لەدەسـتدەدەن و بـە سـەربازی هـەڵاتوو لەقەڵەم دەدرێن. دووەم هەڵبژاردن هاوتابوو لە گەڵ سزای مردندا، چونکە ئەوانـەی ملیان بـۆ سـەرژمێریەکە نـەدابوو، بڕیـارێکی پێـشتری ئـابی ١٩٨٧ ی ئە نجومـەنی سەرکردایەتیی شۆڕشی حوکمڕان دەیگرتنەوە، کە بریتیبوو لە سە پاندنی سزای مەرگ بە سەر سەربازە هەڵاتووەکانـدا. ئـەو ماوەیـەی کـە بـەرەو سـەرژمێریەکە دەچـوو، ئەلمەجید مەسەلەی کۆمەڵی دەسنیشانکراوی پـتر پـاکو پوختـە کـردو فـەرمانی بـە کاربەدەستانی هەواڵگریی خۆی دا وردو درشتی دۆسـیّی خێزانیـی ئـەو "تێکدەرانـە" ئامادە بکەن کە هێشتا لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی حوکوومەتدا دەژیان. کـاتیّ کـە دۆسیێکان تەواو بوون خەڵکێکی لـە ژمـارە نـەهاتووی ژن و منـداڵ و پـیر بـۆ ناوچـە دێهاتیەکان دەرکران تاوەکو هاوبەش بن لە چارەنووسی خزم و کەسی *پێشمەرگەیاندا*. ئەم شەن و کەوکردنەی حاڵەت بە حاڵەت و خێزان بەخێزانەی دانیشتوان بوو بە مۆرك و خاسیەتی ئەو بڕیارانەی لە سەردەمی ئەنفالیشدا دەردەچوون سەبارەت بـەوەی کـیّ بژیّو کیّ دەبیّ بمریّ. دوا شت, کاتیّ کە سەرژمێریەکە هاتە سەر دیـاریکردنی ڕەگـەز تەنها دوو ئەڵتەرناتیڤی بەوانە دا کە ناونووس کران، هەرکەس دەبـوو عـەرەب یـان کورد بنووسیّ، کە ئەمەیان مەرجێك بوو ترسناکترین ئە نجامی هەبوو بۆ سەر گرووپـە

کەمینەکانی تری وەك ئێزیدیو ئاشووریو کلدان کە بەردەوام لە ناوچە کوردیەکانـدا دەژیان(٥).

* * *

پەلاماری ئـەنفال، چـوار مـانگ دوای سـەرژمێریەکە لـە شـەوی ٢٣ ی شـوباتی ١٩٨٨دا، بە هێرشێکی سەربازیی قەبەو بەهێز بۆ سەر بنکەو بارەگاکـانی PUK لـە سەرگەڵوو-بەرگەڵوو دەستیپێکرد. تێکـڕا ئـەنفال کـرا بـە هەشـت قۆناخـەوە، کـە حەوتیان لە ناوچـەکانی ژێـر دەسـەڵاتی PUKدا بەڕێوەچـوون. ناوچـەکانی ژێـر دەسەڵاتی KDPیش لـە بـاکووری ڕۆژئـاوای کوردسـتانی عێراقـدا، کـە ڕژێـم بـە هەڕەشەیەکی کەمتری لەقەڵەم دەدان، ئەمانـە مەبەسـتی دوا قۆنـاخی عەمـەلیاتی ئەنفال بوون لە کۆتایی ئاب و سەرەتای ئەیلوولی ١٩٨٨دا. دەسەڵاتدارانی عێراق بـە هیچ جۆرێك پەلامارەکەیان لە خەڵك نەشاردەوە. بە پێچەوانەوە، لە هەر قۆناخێکدا کە ئۆپەراسـیۆنەکە سـەردەکەوت و یـەکلادەبۆوە هـەمان زوڕنـای پڕوپاگەنـدەی بـۆ لێدەدراو هەراو بەزمی شەڕە سەرکەوتووەکانی جـەنگی ئێـران-عێراقـی بـۆ دەکـرا. تەنانەت تا ئەمڕۆش ئەنفال لە میدیا ڕەسمیەکانی عێراقدا ئاهەنگی بۆ دەگێڕدرێت و ساڵی ١٩٩٣ پێنجەمین بیرەوەریی تێکشکانی سـەرگەڵوو ـ بەرگـەڵوو لـە ١٩ ی مـارتی ١٩٨٨دا، بابەتی سەردێڕی درۆشمەکان بوو.

هێزەکانی عێراق کەوتنە کەرتوپەرت کردنی دێهاتی کوردسـتان و بـە هێرشـێکی هێجگار گەورە و بەرفراوان لە چەشنی جووڵەی فلچەی جامسڕی ئۆتۆمۆبێل جـاریٚ بـە لای سووڕانەوەی میلی کاتژمێردا و پاشانیش بـە پێـچەوانەوە یـەك لـە دوای یـەکی "ناوچە قەدەغەکراوەکانی" ڕادەماڵی. یەکەم ئەنفال، کە قورسایی خۆی خستە سـەر گەمارۆدانی بنکەو بارەگاکانی سەرکردایەتیی PUK زیاد لە سێ حەفتـەی خایانـد. قۆناخەکانی دواتری پەلامارەکە بە گشتی کورتتر بـوون و لـە نێـوان هەریەکەیانـدا سووکە پشوویەك دەدرا تاوەکو یەکەکانی سوپا بەرەو نیشانی داهاتوو دەچوون. دووەم ئەنفال، لە ناوچەی قەرەداخدا لە ٢٢ ی مارتەوە بـۆ ١ ی نیـسانی ١٩٨٨ ی خایانـد، سێهەمیش ئەو هەردەو دەشتاییانەی گرتەوە کە بە گەرمیان ناسراوە و لـە ٧ تـا ٢٠ ی

(٥) لـە کاتێکـدا ئێزیـدی کـە تایـفەیـەکی تـەوفیقیی (سـاینکریتیك) بـە ڕەطـەز کـوردن، بـەڵام ئاشووری و کلدان خۆیان دوو طەلی جیاوازو دێرینن.

نیسانی برد، چوارەم لە دۆڵی زێی بچووکداو کورتترینی هەموو قۆناخەکان بوو و لە ٣ تا ٨ ی مایسی خایاند. تەنها لە ئەنفالی پێنجدا, کە لە ١٥ ی مایسدا دەستپێکردو ناوچە شاخاویەکانی باکووری رۆژهەلاتی هەولێری گرتەوە، هێزەکان گرفتێکی زۆریان هاتەرێو بەرەورووی بەرگرییەکی توند بوونەوە لە ناوچەیەکی سەخت و هەڵەتدا لە لایەن دوا هێزی *پێشمەرگەی* یەکێتیی نیشتمانیی کوردستانەوەو رژێمی ناچار کرد کە لە ٧ ی حوزێراندا بە شێوەیەکی کاتی هێرشەکە بوەستێنێ.

بە پێی فەرمانی دیوانی سەرۆکایەتی (کە نیشانەی رۆڵی سەرپەرشتیی شەخسیی خودی سەدام حوسێن خۆیەتی لە ئەنفالدا), عەمەلیاتەکە دوو جار لە تەمووزو ئابدا تازە بووەوەو ئەم کردارە سەربازیانە ناونران ئەنفالی شەش و ئەنفالی حەوت. پاشان لە ٢٦ ی ئابدا وا راگەیەنرا کە دوا ناوچەی بندەسەلاتی PUK "لە تێکدەران پاککرایەوە".

لەم کاتەدا بوو کە ئێران بە مەرجەکانی عێراق رازی بوو سەبارەت بە ئاگربەست و کۆتایی هێنان بە جەنگ. بەمەش دەستی ژمارەیەکی زۆر لە هێزەکانی عێراق بەرەلا بوو بۆ ئەنجامدانی عەمەلیاتی ئەنفال لە ناوچەی بادینانی بەشی باکووری کوردستانی عێراقدا. ئەنفالی کۆتایی, لەگەڵ گزنگی بەرەبەیانی رۆژی ٢٥ ی ئابدا دەستی پێکردو لە چەند رۆژێکی کەمدا کۆتایی پێهات. لە ٦ ئەیلوولی ١٩٨٨ دا رژێمی عێراق بەیاننامەی سەرکەوتنی دیفاکتۆی خۆی دەرکرد بە جاردانی لێبووردنێکی گشتی بۆ هەموو کورد. (علی حسن المجید دواتر بە یاریدەدەرانی خۆیی وتبوو کە بەرهەڵستی لێبووردنەکەی کردووە، بەلام وەك پیاوێکی دڵسۆزی حیزب ناچار بووە ملی بۆ کەچ بکات).

هەموو قۆناخەکانی ئەنفال تارادەیەك هەمان شێوازیان تێدا پەیرەوی کراوە, هەر قۆناخێك بە شێوەیەکی تایبەتی بە بۆردمانی کیمیایی دەستی پێدەکرد بۆ سەر مەدەنیو *پێشمەرگە*, هاوکات لەگەڵ هێرشکردنێکی گەورەی سەربازی بۆ سەر بنکەو سەنگەرەکانی PUK یان KDP. کۆکتێلی کوشندەی هەردوو گازی خەردەل و دەمارەگاز خەڵکە مەدەنیەکەی لە *پێشمەرگە* زیاتر لەناودەبرد، چوونکە *پێشمەرگە* هەندێکیان ماسکی گازو ئامرازی تری سەرەتایی خۆپاراستنیان هەبوو. لە گوندی سێوسێنان (ئەنفالی دوو)، زیاد لە ٨٠ کەسی مەدەنی کوژران، لە گۆپتەپە (ئەنفالی چوار) ١٥٠ کەس زیاتر تێداچوون، لە وەرێ (ئەنفالی پێنج) ٣٧ کەس کوژران.

گەورەترین هێرشی كیمیایی بۆمبارانی ١٦ ی مارتی شارۆچكەی هەڵەبجەی كوردنشین بوو، كە لە نێوان ٣٢٠٠ تا ٥٠٠٠ لە دانیشتوانی كوشت. هەڵەبجە وەك شارێك, لە ڕووی تەكنیكەوە بەشێك نەبوو لە ئەنفال ـ هێرشەكە, لە تۆڵەی گرتنیەوە بوو لە لایەن *پێشمەرگەوە* بە هاوكاریو پاڵپشتی گاردی شۆرشی ئێرانی, بەڵام بەشێكی زۆری جینۆسایدی كورد بوو.

لە پاش هێرشە سەرەتاییەكە، هێزی زەمینیو *جاش* لە هەموو لایەكەوە ناوچە دەسنیشانكراوەكەیان دەدایە ناو و هەر نیشتەجێیەكی مرۆڤیان بەردەم بكەوتایە كاولو وێرانیان دەكردو هەرچیماڵو سامانو ئاژەڵو وڵاخی خەڵكەكە بوو تاڵانیان دەكردو ئاگریان لە خانووەكان بەردەدا ، پێش ئەوەی دەستەی تێكدان و ڕووخاندن بانگ بكەن بۆ تەواوكردنی كارەكە. هەركە وێرانكردن تەواو دەبوو ئەوجا قۆناخەكەی هیلبێرگ لەمەڕ "كۆكردنەوە" یان "گرتن" ی كۆمەڵی دەسنیشانكراو ئەنجامدەدرا. كاروانی ئیڤاو بارهەڵگری سوپا گوندنشینانیان دەگواستەوە بۆ سەنتەرەكانی خڕكردنی نزیك مەیدانی عەمەلیاتو كەمپی ڕاگوزار. لە هەمان كاتیشدا میلیشیا چیاو دۆڵیان دەپشكنی بۆ شوێن پێ هەڵگرتنو گرتنەوەی هەر كەسێك دەربازبوو بێت. (هەروەها هەندێ كەسی ئەم میلیشیایانە، وەك گومانو متمانە نەكردنێك بە ڕژێم، ژیانی هەزارانیان سەندەوە بە دزە دەرباز كردنیان بۆ شوێنی سەلامەت یان یارمەتیدانیان بۆ ئەوەی لە هێڵەكانی سوپا بپەڕنەوە). پۆلیسی نهێنیش شارو شارۆچكەو كۆمەڵگاكانیان دەپشكنی بۆ ڕاوكردنی هەڵاتووەكانو لە چەندین حاڵەتدا زۆربەیان بە لێبووردنی درۆینەو "گەڕانەوە بۆ ڕیزی نیشتمانی" فریو دەدرانو لە شوێنی خۆحەشاردان دەهاتنە دەر, بەو بەڵێنانەی كە پیسترین مانای شەرخوازیو خراپەیان لەخۆگرتبوو.

* * *

تا ئێرە ئەنفال زۆر لە خاسیەتەكانی پەلامارێكی دژە یاخیبوونی تێدایە، ئەگەرچی پەلامارێكی دڕندەی نائاساییش بوو. هەروەها بەڵگەنامە عێراقیە گیراوەكان ئەوە دەردەبڕن كە لە قۆناخی شەڕەكانی سەرەتادا ئامانجەكانی دژە یاخیبوون لە ئەقڵی هێزەكانو ئەفسەرە فەرماندەكانیاندا پێش هەموو شتێك بوون. بۆ دڵنیا بوون، عێراق ـ وەك هەر دەوڵەتێكی تری سەربەخۆ بە ڕەوای دەزانی شەڕی

یـاخیبوون بکـات، لـە گـەڵ ئـەو ڕاستیەشـدا کـە ئـەنفال، بـە پێناسـەکردنێکی تەسکبینانە، دژە یاخیبوونێك بوو، هیچ لەوە کەم ناکاتەوە کە لە هـەمان کاتیـشدا کارێکی جینۆساید بوو و هیچ هاوبەشیەکیش لە نێوان دژە یاخیبوون و جینۆسایدا نیە. ڕاستیێکەی، لەوانەیە ئەمیان هۆکارێك بێت بۆ تـەواوکردنی ئـەویتریان. بەنـدی ١ ی ڕێکەوتننامەی جینۆساید ئەوە دەسەلمێنێ کە "جینۆساید چ لە کاتی ئاشـتی یـان لـە کاتی جەنگدا بەرپا بکرێت، بە پێی یاسای نێودەوڵەتی بە تاوان لەقەڵەم دەدرێت". بە پەلەو کوێرانە ئیعدامکردنی خەڵکی شەڕنەکەر یان دەسبەسـەرکردنی ئەنـدامانی کۆمەڵێکی ئەتنیی ـ نیشتمانیو کـاری لـەم چەشـنە ڕەوایـی سـەردەمی جـەنگ یـان ئیجرائێکی دژە یاخیبوون نیە، بێ ڕەچاوکردنی سروشتی شەڕو ناکۆکیەکە.

لە گەڵ ئەم مشتومڕەشدا لە سەر پرەنسیپ، گەلێ سیماو ڕوخساری ئەنفال بـواری دژە یاخیبوونی تێپەڕاندووە. ئەمانەش پێش هەموو شتێ، ئەو ڕاستیە سادەو ساکارانە ئاشکرا دەکەن کەچی ڕوویدا پاش ئەوەی ئاما نجە سەربازیەکانی پرۆسەکە جێبـەجێ کرا:

- بەکۆمەڵ کوشتنو بێسەروشوێن کردنی دەیان هەزار خـەڵکی بێـدیفاع، کـە هـیچ وەختێ شەڕکەر نەبوون (پە نجا هەزار بە گـوێرەی کـەمترین مەزەنـدەو ڕەنگـە ئـەو ژمارەیە دوو هێندەش بێت).
- بەکارهێنانی چەکی کیمیایی دژ بە خەڵکی بێچەك لە چەندین شـوێنو کوشـتنی هەزارانو تۆقاندنی هێندەش زیاتر بۆ چۆڵکردنی خانوو ماڵیان.
- تاڕادەیەك تێکرا تێکشکاندنی بنەماو توانای خێزانو کۆمەڵ، لەوانە بە تەواوی تێکشکاندنی کۆڵەکەی بنەڕەتیی کشتوکاڵو ئابووریی دێهاتی کورد.
- لە هەلومەرجێکی سزا ئامێزدا ڕا پێـچکردنو بەنـدکردنی هـەزاران ژنو منـداڵو خەڵکی بەتەمەن کە سەدان حاڵەتی مردنی لێکەوتەوە. ئەوانەش کە دەربازبوون بـە زۆری بە هۆی یارمەتیی نهێنیی خەڵکی شارو شارۆچکە کوردەکانی ئەو نزیکانەوە بووە.

دووەم، ئەو مەسەلەیەی کە چۆن ئەنفال وەك پرۆژەیەکی بیرۆکراسی ڕێکخرا. لـە تێڕوانینی ئەنفال وەك دژە یاخیبوونێك ، هەر ڕووداوێك لـە ڕووداوەکـانی سـەرەتاو کۆتاییەکی ئاشکرای هەبوو, بەڕێوەچوونیشی لە دەستی سـوپای نیزامـیو میلیـشیای *جاشدا* بوو. بەڵام ئەم دەزگایانە بە خێرایی لە کارەکە دەرچـوون و خەڵکـە مەدەنیـە گیراوەکەش گوێزراوەتەوە بۆ بەردەسـتی دەسـەڵاتێکی بیرۆکراسـیی تـەواو جیـاوازی

پرۆسێسە کردن و دوا جاریش لەکۆڵکردنەوە. دامودەزگای جیاجیا بە کارەکەوە سەرقاڵ بوون - وەك *ئەمن، ئیستیخبارات*، سوپای میللی (کە جۆرێکە لە پاسەوانی وڵات)و ئەوجا حیزبی بەعس خۆیشی. بەندیخانە کەمپەکان و کاروانەکانی مردن بە شێوەیەکی سروشتی دوور بوون لە شانۆی شەڕو پێکدادانەوەو تەواو لە دەرەوەی ناوچەی ئۆتۆنۆمیی کوردستان بوون. شایانی باسە کە کوشتنەکان بە هیچ واتایەك هاوکات نەبوون لەگەڵ کاری دژە یاخیبوونەکەدا: چوونکە گیراوەکان لە پاش چەندین ڕۆژ یان بگرە چەندین حەفتەش لەوەی کە هێزە چەکدارەکان ئامانجی خۆیان بەجێهێناوە، کوژراون.

لە کۆتاییشدا, پرسیاری ئەو نیازە دێتە پێشەوە کە دەچێتە ناوجەرگەی چەمکی جینۆسایدەوە. کەرەستەو بەڵگەنامە گیراوەکانی ناو دەزگا سیخوڕیەکانی عێراق زۆر بە ڕوونی ئەوە دەردەخەن کە کۆمەڵکوژیو پەلامارەکانی دژە کوردی ساڵانی ١٩٨٧ - ١٩٨٩, هەموویان بە شێوەیەکی پتەو و پێکەوە گرێدراو نەخشەیان بۆ کێشرابوو. ئەگەرچی دەسەڵات بە سەر ئەم پەلامارانەدا هەمووی ناوەندی بوو, بەڵام سەرکەوتنەکانیان بە هۆی هاریکاریو هەماهەنگیی ژمارەیەکی زۆر دەزگاوە بوو, لە دیوانی سەرۆکایەتی کۆمارەوە بگرە تا دەگاتە خوارەوە بۆ نزمترین یەکەی *جاش*, چ ناوچەیی بووبێتن یان لە ئاستی نیشتمانیدا.

ئەڵبەتە, لێپرسراو لە چەقی ئەم تۆڕە بیرۆکراسیە گەورەیەدا ، علی حسن المجید بوو. لەویشدا مەسەلەی نیاز لە دووەم ئاستی گرنگدا دەردەکەوێت.

ژمارەیەك شریت بۆ کۆبوونەوەکانی علی حسن المجید لە گەڵ یاریدەدەرەکانیدا لە ساڵانی ١٩٨٧ - ١٩٨٩ دا تۆمارکراون. ئەم شریتانە لە لایەن چوار پسپۆری بێلایەنەوە تاوتوێ کراون بۆ دڵنیا بوون لە ناوەرۆکیان و سەلماندنی ئەوەی کە قسەکەری سەرەکیی ئەلمەجید بووە. ئەلمەجید بەوە ناسراوە کە دەنگێکی جیاکاری تۆن بەرزی هەیەو مۆرکە ناوچەییە تکریتیەکەی خۆیی پێوە دیارە. ئەم دوو خاسیەتەش دەسبەجێ لە لایەن ئەو عێراقیانەوە ناسرانەوە کە میدڵ ئیست ووچ ڕاوێژی پێکردبوون. وەك کەسایەتییەکی

ناسراو کە زۆر جار لە ڕادیۆو تەلەفزیۆندا دەردەکەوێت[٦]، دەنگەکەی زۆر بە باشی لە لایەن گەلێ لە عێراقیەکانەوە دەناسرێتەوە. عێراقییەك کە دەربارەی ئەو مەسەلەیە ڕاوێژی پێکرابوو سەرنجی بۆ ئەوە ڕاکێشابوو کە قسەکەری سەرەکیی ئەو گفتوگۆ تۆمارکراوە چەند سەعاتیەی لای میدڵ ئیست وۆچە بە هێزو دەسەڵاتەوە قسە دەکات و زمانێکی پیسیش بەکاردێنێ. بە پێچەوانەشەوە، ڕاوێژکارەکە دەڵێ: "خەڵکانی تر کە لەم کۆبوونەوانەدا بوون کپ و سام لێنیشتوو بوون و تۆنی دەنگیشیان ترسێکی زۆری پێوە دیارە، بە تایبەتی کاتێ کە ڕووی دەمیان کردووەتە ئەلمەجید خۆی". هەروەها وەك دوو شارەزا تێبینی دەکەن، ئەلمەجید بە نازناوە باوەکەی کە (ئەبو حەسەن)ە ناودەبرێت. شریتەکان بەڵگەی دوژمنکاریی ڕەگەزپەرستانەی تاڵیان دژ بە کورد تێدایە لە لایەن پیاوێکەوە کە لە هەموو کەس زیاتر پیلانی بۆ لەناوبردنیان گێڕاوە.

ئەلمەجید لە یەکێك لە کۆبوونەوەکاندادا دەپرسێ: "من بۆ لێیان گەڕێم لەوێ بژین, وەك کەر کە هیچ شتێك نازانن؟ باشە ئێمە چیمان لەمانە دەستدەکەوێت؟" لە بۆنەیەکی تردا بە هەمان شێوە قسە دەکات: "من وتم لەوانەیە هەندێ کەسی باشیان تێدا (لە کوردا) بدۆزینەوە.. بەڵام هەرگیز وانەبوو". لە شوێنێکی تریشدا دەڵێ: "من سەریان پاندەکەمەوە، ئەم سەگانە ئێمە دەبێ هەر سەریان پان بکەینەوە". پاشان تێهەڵدەچێتەوەو دەڵێت: "ئاگام لێیان بێت؟ نەخێر، بە بلدۆزەر دەیانکەم بە ژێر خۆڵەوە".

دڵسۆزیی بۆ ڕژێم هیچ دادێکی نەداو کەسی لە پەلامارەکانی علی حسن المجید نەپاراست، بە کەسانی *جاشی* سەر بە حوکوومەتیشەوە. تا ئەو ڕادەیە, کە ئەلمەجید خۆی هەڵدەکێشاو هەڕەشەی چەکی کیمیایی لە سەرۆك *جاشەکان* دەکرد ئەگەر بێت و گوندەکانیان چۆڵ نەکەن. لەم کارەدا تەنها ڕەگەزو شوێنی نیشتەجێبوونی سروشتی ڕەچاوکران و بوون بە فاکتەری هاوبەشی بەرپاکردنی کۆکوژیەکەی ساڵی ١٩٨٨.

گوند پاکتاوکردنی ساڵی ١٩٨٧ تێکرا لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی حوکوومەتدا بەڕێوەچوو و هیچ شتێك لە ئارادا نەبوو کە کاری دژە یاخیبوونی لە بەرانبەردا بکرێت. دانیشتوانی جارانی ئەم ناوچانە، ئەوانەیان کە ڕازی نەبوون بە نیشتەجێکردن لە

---

[٦] ئەلمەجید لەو پێنج ساڵەی دواییدا پۆستی جۆراو جۆری پێسپێردراوە, وەك سکرتێری لقی مەکتەبی باکووری حیزبی بەعس، وەزیری ناوخۆ، پارێزگاری کوێتی داگیرکراو لە لایەن عێراقەوە لە ساڵی ١٩٩٠داو پاشانیش وەك وەزیری بەرگری.

موجەممەعێکلدا کە حوکوومەت بۆی دیاری کردبوون و لەبری ئـەوە پـەنایان بردەبـەر ناوچەیەکی ژێر دەسەڵاتی پێشمەرگە، کـە زۆر کـەس وایکـرد ـ ئـەوە لـە سـەردەمی ئەنفالدا تێداچوون.

هەمان شت بە سەر کەمایەتیە بچووکەکانیشدا هـات. لـە سـەرژمێریی تـشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٨٧دا زۆر لە ئاشووری‌و کلدانە مەسیحیەکان ـ ئەمانە گەلێکی نـەژاد دێرین و ئارامی زمانن ـ ئەو داوایەی حوکوومەتیان ڕەتکردەوە کە بە عەرەب یـان بـە کورد ناونووس بکرێن. ئەوانەی کە نەیانویست بە عەرەب تۆمار بکرێن بە شـێوەیەکی ئۆتۆماتیکی بە کورد دانران و لە کاتی ئەنفالی کۆتاییدا لە پارێزگـای دهـۆك، کـە زۆربەی مەسیحیەکانی تێدا کۆبووەتەوە، ڕژێم زۆرخرا پترو دڵڕەقانـەتر لـە دراوسـێ کوردەکانیان مامەڵەی لە گەڵ کردن. ئەو ژمارە کەمە تورکمانـەش، کـە کەمینەیـەکی تورکی زمانن، کەوا شانبەشانی *پێشمەرگەی* کورد دەجەنگان ڕزگاریان نەبوو، چوونکە حیسابی ئەوەیان بۆ کرا کە بووبوون بە کورد.

بە درێژایی ئەو بیـست سـاڵەی ڕابـوردوو، حوکوومـەتی بـەعس بـە بـەردەوامی سەرقاڵی پەلاماری بەعەرەبکردنی ناوچە کوردنشینەکان بووە. هەر ئەمەش بـوو بـە هۆی بەرپاکردنی بەرەنگاربوونەوەی چەکداریی کوردەکان، کە بە خاسیەت و پێکهاتە کوردی بوو. لە ساڵی ١٩٨٨دا شۆڕشگێڕەکان و هـەموو ئەوانـەش کـە بـە هـەوادایان لەقەڵەم درابوون، وەکو کورد مامەڵەیان لەگەڵ کردن و هەر هەموو بەجارێ ڕامالران. ئەوانە خەڵکی شەڕکەر بوون یان نە مەسەلەیەکی گرنگ نەبوو، ئەوەی لای حوکوومەت گرنگ بوو، ئەوانە هەر هەموو "کوردی خراپ" بوون لایەنی حوکوومەتیان نەگرتبوو.

* * *

کەمێك ئەولاتر شوێن شێوازەکەی هیلبێرگ بکەوین، جارێ وا کۆکردنـەوەو گـرتن تەواوبووەو ئەمجارەیان لەناوبردن دەست پێدەکات. پێشتر کۆمەڵی دەسنیشانکراو بـە وردی دیاریکراون. وا ئێستا نۆرەی دووەم دیاریکردنی کۆمەڵە کۆکراوەکەیە: ئەوانـەی بە ڕاستی دەبێ بکوژرێن. لە ئاستێکدا ئەمە مەسەلەیەکی ڕوون و ئاشکرا بوو. بە پێی هەلومەرجی ڕاسپاردەکانی حوزێرانی ١٩٨٧ ی ئەلمەجید، کوشتن سزایەکی ئۆتۆماتیکی بوو بۆ هەر نێرینەیەك لە تەمەنی چەك هەڵگرتندا بێت و لە ناوچـەیەکی ئەنفالـدا

ببینرێت[٧]. لە هەمان کاتیشدا کەس وای بۆ نەدەچوو کەوا ببرێتە بەردەمی تیمێکی گوللەباران کردنی ئەنفال بێئەوەی وەك تاکە کەسێك لە کێشەکەی بکۆڵرێتەوە. ژمارەیەکی زۆر لە بەڵگەنامەکان پشتگیریی ئەم بۆچوونە دەکەن، لە پێشەوەیان فەرمانێکی سەرۆکایەتیی کۆمارە لە ١٥ ی تشرینی یەکەمی١٩٨٧دا ـ دوو ڕۆژ پێش سەرژمێریەکە ـ دەڵێ: "ناوی ئەو کەسانەی کە دەدرێنە دادگایەکی گشتیو فراوان دەبێ بەکۆمەڵ لیست نەکرێن, بەڵکو چاکتر وایە لە ئاڵوگۆڕی نامەو نووسراوتاندا لە سەر بنەمایەکی تاکەکەسی ئیشارەتیان پێبدەن یان ڕەفتاریان لەگەڵ بکەن". کاریگەریی ئەم فەرمانە لەو لیستانەدا ڕەنگدەداتەوە کە سوپا یاخود *ئەمن* بۆ کوردە گیراوەکانی سەردەمی ئەنفال دروستیان کردبوو و ڕەچاوی ناو، توخم، تەمەن، شوێنی نیشتەجێبوون و شوێنی گرتنی هەرکەسەیان بە جیا کردبوو.

پرۆسە کردنی گیراوەکان, لە تۆڕێك کەمپ و بەندیخانەدا بەڕێوەدەچوو. سەنتەرەکانی یەکە مجاری گرتنی کاتیی لە ژێر کۆنترۆڵی هەواڵگریی سەربازیدا هەر زوو لە ١٥ ی مارتی ١٩٨٨ەوە دەسبەکار بوون. لە کۆتایی ئەو مانگەدا بێسەروشوێن کردنی بەکۆمەڵ بە گەرمی دەستی پێکردبوو و لە ناوەڕاستی نیسان و سەرەتای مایسدا گەیشتە چڵە پۆپە. زۆربەی گیراوەکانیان بۆ شوێنێك گواستەوە کە پێیدەوترا تۆپزاواو کەمپێکی سوپای میللی بوو لە نزیك کەرکووکەوە، ئەو شارەی کە بارەگاکەی علی حسن المجیدی لێبوو. هەروەها بەشێکی خەڵکەکەش بران بۆ سەربازگەی سوپای میللی لە تکریت. لە تۆپزاواشەوە ژن و منداڵ بارکران بۆ کەمپێك لە شارۆچکەی دبس*. لە نێوان ٦ تا ٨ هەزار گیراوی بەتەمەنیش, گوێزرانەوە بۆ بەندیخانەی چۆڵی نوگرە سەلمان لە بیابانی باشوورو لەوێ سەدانیان لێمردن بە هۆی گوێ پێنەدانیان و برسێتیو نەخۆشییەوە. بەندیەکانی ئەنفالی کۆتایی بادینانیش، بە سیستەمێکی جیاو لە هەمان کاتیشدا هاوتەریب، بە زۆری لە قەڵا سەربازیە زەبەلاحەکەی دهۆك بەندکران و پاشان ئافرەت و منداڵ گوێزرانەوە بۆ کەمپە بەندیخانەیەك لە سەلامیە، لە سەر ڕووباری دیجلە, نزیك مووسڵ.

---

[٧] ئیاوانی دیَهاتنشینی کورد وةك دابونةریت ضةکی شةخسیی خؤیان ئیَیةو ئةیوةندیی بة هةلَویَستی سیاسییانةوة نیة.

* ناوی ئةم شارؤضکةیة لة بنةرِةتدا دووبزةو خةلَکی ناوضةکة وای طؤدةکةن، بةلاَم بة ئیَی سیاسةتی بةعةرةبکردن شیَوازی ناوةکة لة نةخشةی عیَراقداو لة ناوهیَنانیدا, لة دووبزةوة کراوةتة دبس ـ و.

پاش لێبووردنە گشتیەکەی ٦ ی ئەیلول، زۆربەی ژن و منداڵ و خەڵکی بەتەمەن لە کەمپەکانەوە بەربوون، بەڵام هیچ کەس لە پیاوانی ئەنفالکراو بەرنەدران. گریمانەی میدڵ ئیست ووچ، پشت بە شایەتیی ژمارەیەك لە دەربازبووانی ئەنفالی سێ دەبەستێ، کە خوێناویترین ئەنفال بوو. ئەویش ئەوەیە کە بە کۆمەڵی گەورەو بە نهێنی براونەتە بەردەمی تیمەکانی ئیعدامکردن لە دەرەوەی ناوچە کوردیەکان و کراون بە ژێر گڵەوە. لە ماوەی ئەنفالی کۆتاییشدا لە بادینان، لایکەمەکەی لە دوو حاڵەتدا کۆمەڵی پیاوان لە پاش گرتنیان لە لایەن ئەفسەرانی سوپاوە دەسبەجێ ئیعدامکراون. کارەکەش بە فەرمان و ڕاسپاردەی فەرماندەکانیان جێبەجێ کراوە.

لە ڕێگەی شایەتیی دەربازبووەکانەوە، بە لایەنی کەمەوە شوێنی سێ گۆڕی بەکۆمەڵ دەسنیشان کراوە، یەکێکیان لە نزیك کەناری باکووری ڕووباری فوراتە، نزیك شاری ڕەمادیو بە تەنیشت ئۆردووگایەکەوەیە کە کوردەکانی ئێرانی تێدا نیشتەجێ کراوە، ئەوانەی کە لە سەرەتای جەنگی ئێران ـ عێراقدا بە زۆر بۆی ڕاگوێزراون. ئەویتریان لە دەوروبەری شوێنەواری کۆنی حەزەردایە (الحچر ـ هەترا) لە باشووری مووسڵەوە. سێهەمیش لە بیابانی لای شاری سەماوەوەیە، باوەڕیش وایە کە بە لای کەمەوە دوو گۆڕی بەکۆمەڵی تر لە چیای حەمرین هەبن، یەکێکیان لە نێوان کەرکووك و تکریتداو ئەوەکەی تریشیان لە ڕۆژئاوای تووزخورماتوو[٨].

لە کاتێکدا کە سیستەمی کەمپ لایەنێکی جینۆسایدی نازییەکان دێنێتەوە یاد، لەولاشەوە شێوازی ئەو ئیعدامکردنانەی ڕزگاربووە کوردەکان دەیگێڕنەوە دەبێتە هۆی وروژاندنی بیرەوەرییەکی دزێوی تر ـ چالاکیەکانی یەکە بکوژە گەڕۆکەکانی نازیەکان *Einsatzkommandos*، لە وڵاتانی ئەوروپای ڕۆژهەڵاتی ژێر دەستیاندا. هەموو ئەو تەکنیکە ستانداردانەی لە لایەن نازیەکانەوە بەکارهاتبوون بە بەڵگەوە لە حاڵەتی کورددا بەکارهاتن. بەشێك لە کۆمەڵی گیراوەکان ڕیزکراون و لە بەردەمەوە

---

(٨) طؤرِی بەکؤمةَلَی تر لة هةندىَ شويَنى هةريَمى ذيَر دةسةلاَتى كوردةكاندا دؤزراونةتةوة كة ثاشماوةى ئيعدامكراوةكانى دةستى ئةمنيان تيَدا بووة، كة لة ماوةى ثيَش ئةنفال و سةردةمى ئةنفال و دواى ئةنفالدا كوذراون.
(دواى ئازاد كردنى عيَراق لة نزيك دووزخورماتوو طؤرِيَكى بةكؤمةلَ دؤزرايةوة, كة ئيَسك و ثرووسكى ٢٥ ثيَشمةرطةى تيَدا بوو, ئةوانةى كة نيسانى ١٩٨٨ لة شةرِى تازةشاردا شةهيد بوون. رِةنطة ئةمة يةكيَك بيَت لةو طؤرِة بةكؤمةلاَنةى ليَرةدا باسيان هاتووة ـ و.)

تەقەیان لێکراوەو ئەوجا ڕایانکێشاونەتە گۆڕی بەکۆمەڵی پێشتر هەڵکەندراوەوە، هیتر دڕندانەو بە پاڵ خستوونیانە چاڵەوەو هەر لەوێدا بەر ڕێژنەی گوللەیان داون. گەلێکیشیان جووت جووت پاڵ خستوون بە تەنیشت مەیتی تازەوە, لە سەر شێوازی ماسیی سەردینی قوتووکراو* , پێش ئەوەی بیانکوژن. هەندێکیتر بە یەکەوە بەستراون‌و لە لێواری چاڵەکەدا وەستاندوونیان‌و لە پشتەوە تەقەیان لێکراوە بۆئەوەی بە دەما بکەونە چاڵەکەوە ـ بە لای بکوژانەوە ئەمە شێوازێکی زۆر بەکار بوو. لە پاشاندا بلدۆزەر خۆڵ یان لمی ڕۆکردووەتە سەر کۆمەڵی لاشەکان. هەندێك لە شوێنی گۆڕەکان دەیان چاڵی جیاجیایان تێدایەو بێگومان لاشەی هەزاران قوربانییان لەخۆگرتووە. بەڵگەی مادیی ئەوە نیشاندەدات کە بکوژان بە پێی بەرگی یونیفۆرمیان ** ئەندامانی حیزبی بەعس، یان ڕەنگە *ئەمنەکانی* بەڕێوەبەرێتیی ئاسایشی گشتیی عێراق بووبێتن. بە کەمترین مەزەندە پەنجا هەزار کوردی دێهاتنشین لە سەردەمی ئەنفالدا کوژراون. لە کاتێکدا کە نێرینەکانی تەمەن نێوان نزیکەی چواردە تا پەنجا ساڵ بە شێوەیەکی ڕۆتینی بەکۆمەڵ کوژراون, بەڵام کۆمەڵێك پرسیار دەوری ئەو پیاوانەی هەڵبژاردنە دەدەن کە لە فەرمانی کوشتنی منداڵی وردو تەواوی خێزاندا ڕەچاو کراون.

بە هەزاران ئافرەت‌و منداڵ لەناوبران، بەڵام کوشتنەکەیان بە هۆی جیاوازی‌و گۆڕانەوە بوو لە ناوچەکاندا, کە زۆربەیان دانیشتوانی دوو "کۆمەڵی" لەبەرچاو بوون و بەر ئەنفالی سێ‌و چوار کەوتبوون. لەوانەیە دڵگەرمی یان ئارەزووی کاتیی فەرماندە مەیدانیەکان ڕۆشناییەك بخاتە سەر ئەوەی کە بۆچی هەندێ لە ژن‌و منداڵ ڕا پێچ دەکران, لە هەمان کاتیشدا ڕێگە بە خەڵکانی تردەدرا بە دزە دەربازبن. بەڵام ئەو خرا پەکاری‌و ستەمانە بە تەواوی ناتوانن شێوازی دواتری بێسەروشوێن کردنەکە ڕوون بکەنەوە، چونکە گیراوەکان بە خێرایی‌و بە زیندوویی لە ژێر دەستی سوپا دەرکران‌و گوێزرانەوە، ئەوجا لە سەنتەرەکانی پرۆسەکردندا لە شوێنیتر, لە مێردو باوك‌و برا جیاکرانەوەو پاشان زۆر بە خوێن ساردی‌و لە پاش ماوەیەك بەندکردن کوشتوونیان.

---

* ماسییەکی بضووکەء جووت جووت یان زیاتر بە ساغی لە ثاڵَ یەکدا لە ناو ڕِؤنء شلەیەکی تایبەتدا لە قوتوو دەکریَتء لیَکضووواندنەکە لیَرەوەیە ـ ء.

** لیَرەدا مەبەست لە یونیفؤرم Uniform ئەو جؤرە بەرطە بوو کە بەعسیەکان، ئەمنەکان، کەسانی سەر بە دەزطای ئیستیخبارات ء موخابەرات لەبەریان دەکرد. دەستە جلەکە بریتی بوو لە کراسء ثانتؤلَیَکی یەك جؤر قوماشی ڕِەنط سەوزی تیَری زەیتوونیء بە عەرەبی (قطعتين) یان ثیَدەوت ـ و.

پێدەچێت شوێنی خۆبەدەستەوەدان لە شوێنی نیشتەجێ بوون زیاتر ڕەچاو كرابێت لە بڕیاردانی ئەوەدا كە كێ دەبێ بكوژرێ و كێ بمێنێ. بەڵگەنامەكانی ئەمن ئاماژە بۆ فاكتەرێكی تر دەكەن كەوا هێزەكان بەرەوڕووی بەرگریی چەكدارانە بوونبێتنەوە لە ناوچەیەكی دیاریكراودا، ئەمەش بە زۆری، بەڵام نەك هەمووی، ئەو ناوچانەیە كە كوشتنی ژن و منداڵیان بووە بە مۆرك و نیشانە. پێوانەی سێیەم ڕەنگە هەستكردن بێت بە "هەڵوێستی سیاسیی" گیراوەكان، ئەگەرچی ئەمەیان كارێكی گران و بە ئەقڵەوە نەچووەو نازانرێ چۆن بۆ منداڵ پەیڕەوی كراوە.

هۆكارە وردەكان هەرچییەك بن, بەڵام بەڵگەنامە گیراوەكانی عێراق ئەوە ڕووندەكەنەوە كەوا دەزگا ئەمنی و ئیستیخباراتیەكان, هەر هیچ نەبێ لە هەندێ حاڵەتی تاك كۆڵیونەتەوە, تەنانەت پەناشیان بردووەتە بەر بەرزترین دەسەڵات گەر دەربارەی چارەنووسی كەسایەتیەكی تایبەت بەگومان بووبێتن. ئەمەش وا دەگەیەنێ كە پرۆسەی لەناوبردنەكە، لانیكەم لە پرەنسیپدا، بە شێوازێكی بیرۆكراسیی توند ئاراستە كراوە. بەڵام بەڵگەكان بە تەواویی ئەوە دەگەیەنن كەوا مەبەست لەم بنەما و پێودانگە ئەوە نەبووە كە حوكمی خۆی بە سەر كەسێكی تایبەتدا بسەپێنێ كە تاوانبارە یان بێتاوانە لە تۆمەتێكی دیاریكراودا، بەڵكو تەنها سەلماندنی ئەوە بوو كە ئاخۆ ئەم كەسە سەر بەو كۆمەڵە دەسنیشانكراوەیە كە دەبێ " ئەنفال بكرێت" یان نە, مەبەستیش لەوە كوردی ناوچەكانی دەرەوەی دەسەڵاتی حوكوومەت. لە هەمان كاتیشدا, شایەتیی دەربازبوان بەردەوام پەنجە بۆ ئەوە ڕادەكێشن كە مەسەلەكە تەنها بەسترابوو بە ڕێكەوت و كاری لاوەكییەوە لە پراكتیكدا. جیاكردنەوەی ئەو خەڵكە گیراوەی لە ناوچەكانی ئەنفالەوە هێنرابوون بە پێی تەمەن و توخم و هەروەها هەڵبژاردنی ئەوانەش كە دەبوو لەناوببرێن، كارێكی بێسەروبەرو نابەجێ بوو و لە هیچ پرۆسەیەكی ماناداری لەوەوپێشی لێكۆڵینەوە یان هەڵسەنگاندن نەدەچوو.

* * *

هەرچەندە ئەنفال وەك پەلامارێكی سەربازی بە لێبووردنی گشتیی ٦ ی ئەیلوولی ١٩٨٨ كۆتایی هات، بەڵام لۆجیكی ئەنفال وانەبوو ـ ئەوانەی لە بەندیخانەكانی وەك نوگرە سەلمان و دووبز و سەلامیە بەربوون، هەروەها ئەوانەش كە بە پێی بڕیاری

لێبووردنەکە لە ئاوارەیی گەڕانەوە، لە کۆمەڵگاکاندا نیشتەجێ کرانەوە بێ هیچ قەرەبووکردنەوەو یارمەتیدانێك. ئەو خەڵکە مەدەنیەش کە هەوڵیان دەدا فریایان بکەون لە لایەن *ئەمنەوە* ڕاودەنران یان دەگیران.

ئەو کۆمەڵگایانەی چاوەڕێی دەربازبووانی ئەنفالی کۆتایی بادینان بوون بە ناو شوێنی نیشتەجێ بوون و *ئەنفالەکانیان* تەنها لە سەر زەوییەکی ڕووتەن هەڵدەڕشت لە دەشتی هەولێردا بێ ئەوەی هیچ شتێکی تێدا بێت لە شوورەیەك و قوللەی پاسەوانیی سەربازیی بەولاوە بە چوار دەوری ئەو شوێنەدا . سەدان کەس لەو شوێنەدا بە هۆی کەشوهەوا, نەخۆشی, برسێتی, بەدخۆراکی و کارتێکردنی چەکی کیمیایی لێیان لەناوچوون. سەدانی تر لە خەڵکی ناموسڵمانی ئێزیدی و ئاشووری و کلدان کە گەلێکیان ژن و منداڵ تێدابوو لە کەمپەکانەوە ڕایانفڕاندن و بێسەروشوێنیان کردن وەك تەواوکەری قوربانیانی جینۆسایدی کورد. تاوانی سەرەکیی ئەمانە هەر ئەوە بوو کە لە ناوچە قەدەغەکراوەکانی زۆرینە کوردا مابوونەوە پاش ئەوەی سەرۆك و دەمڕاستەکانیان ئەو پۆلێنکردنەی ڕژێمیان ڕەتکردبۆوە کە لە سەرژمێریی ١٩٨٧ دا بە عەرەبیان دابنێن. ڕژێم نیازی نەبوو ڕێگە بەو کوردانە بدات کە لێبووردن گرتبوونیەوە بە تەواوی مامەڵە لەگەڵ مافە مەدەنیەکانی خۆیاندا بکەن وەك ئەودوای هاووڵاتیانی عێراق. ئەوان دەبوو لە مافە سیاسیەکان و هەل و دەرفەتی کارکردن بێبەش بن تاوەکو *ئەمن* دڵسۆزییانی بۆ ڕژێم پەسەند نەکردایە. هەروەها دەبوو بەڵێننامەی نووسراو ئیمزا بکەن کە لەو کۆمەڵگایانەدا دەمێننەوە کەوا بۆیان تەرخان کراوە, ئەگەر نا, ئیعدام دەکران. دەبوو ئەوەش باش بزانن کە دەستیان ناگاتەوە بە ناوچە قەدەغەکراوەکان کەوا سەرپاك مینڕێژ کرابوون بۆ ئەوەی کەس نەتوانێ تیایاندا نیشتەجێ بێتەوەو بڕیاری س ف ٤٠٠٨ و بە تایبەتی بڕگە پێنجی و فەرمانی کوشتنی هەر نێرینەیەکی گەورە ، هەر لە کاردا مابۆوەو وەك خۆیشی جێبەجێ دەکرا.

گرتن و ئیعدامکردن هەر بەردەوام بوو, تەنانەت هەندێك لە ئیعدامکردنەکان ئەو گیراوانەشی گرتبۆوە کە لە کاتی لێبووردنەکەدا, بە زیندوویی لە بەندیخانەدا مابوونەوە. میدڵ ئیست وۆچ سێ حاڵەتی ئیعدامکردنی لە دوادوایی ساڵی ١٩٨٨دا تۆمار کردووە، لە یەکێکیاندا ١٨٠ کەس کوژرابوون. بەڵگەنامەکانی لقێکی ناوخۆیی *ئەمن* لە یەکەم هەشت مانگی ساڵی ١٩٨٩ دا لیستی ناوی ٨٧ کەسی تری ئیعدامکراوی

کردووە، یەکێکیان پیاوێکە بە "فێرکردنی زمانی کوردی بە پیتی لاتینی*" تاوانبار کرابوو.

سەبارەت بەو چەند سەد گوندە کوردنشینەش کە لە ئەنفالدا بێ زیان دەرچوون، لە بەر ئەوەی سەر بە حوکوومەت بوون، بەردەوامیی ئەم دەربازبوونەیان مسۆگەر نەبوو و لە کۆتایی ١٩٨٨ و ساڵی ١٩٨٩ دا دەیان گوندیان سووتێنراو بە بلدۆزەر تەختکرا. ئەندازیاریی سوپا تەنانەت شارۆچکەی گەورەی کوردنشینی قەڵادزێشی ڕووخاند (کە ژمارەی دانیشتوانی حەفتا هەزار کەس بوو) و چواردەورەکەشیان بە "ناوچەی قەدەغەکراو" ڕاگەیاند. بەمەش، دوا مەڵبەندی گرنگی دانیشتوانی نزیک سنووری ئێرانیان ڕاگواست.

سیاسەتی کوشتن و ئەشکەنجەدان و خاکی سووتاو بەردەوام بوو، بە واتایەکی ترئەوە بووبووە مەسەلەیەکی ڕۆتینی ڕۆژانە لە کوردستانی عێراقدا، کە هەمیشەیی بوو لە ژێر حوکمی حیزبی بەعسی عەرەبیی سۆشیالیستدا. کەچی، بە قسەی ئەلمەجید، کێشەی کورد چارەسەرکرابوو و "تێکدەران"یش لەناوبرابوون. لە ساڵی ١٩٧٥ بەدواوە نزیکەی چوار هەزار گوندی کوردنشین وێرانکرابوو و لایکەمەکەی تەنها لە ئەنفالدا، پە نجا هەزار خەڵکی دێهاتی کورد لەناوچوون و، ئەگەرێکی بە هێز هەیە کە ژمارە ڕاستەقینەکە دوو ئەوەندە بێت. هەروەها نیوەی زەویوزاری کشتوکاڵیی بەرهەمهێنی عێراقیش چۆڵکراو بە فیڕۆ چوو. هەمووان ئەوە باسدەکەن کە سەرجەم ژمارەی ئەو کوردانەی لەم دە ساڵەی دواییدا کوژراون، لەو کاتەوە کە پیاوە بارزانیەکان لە ماڵی خۆیانەوە ڕا پێچکران لە ژمارەکانی سەد هەزاردایە.

لە٢٣ ی نیسانی ١٩٨٩ دا حیزبی بەعس وایپۆچوو کە ئیتر ئامانجەکانی جێبەجێ کردووە و لەو بەروارەدا ئەو دەسەڵاتە تایبەتیانەی لە علی حسن المجید سەندەوە کە دوو ساڵ پێشتر پێیدرابوو. فەرماندەی باڵای ئەنفال لە ئاهەنگێکدا بۆ پێشوازیکردن لەو کەسەی جێی ئەمی گرتەوە ڕوونیکردەوە کە "بارودۆخی نائاسایی تەواو بوو".

گەر زمانی ڕێکەوتننامەی جینۆساید بەکاربهێنین، ئامانجەکەی ڕژێم بۆ لەناوبردنی بەشێکی کۆمەڵەکە (کوردەکانی عێراق) بوو، هەر وایشی کرد. نیازو

* ئاماژەیە بە ئیعدامکردنی نووسەرو شاعیر دڵشاد مەریوانی، کە مامۆستای زمانی کوردی بوو لە قوتابخانەیەکی دواناوەندیی شاری سلێمانیدا ـ و.

کردەوە یەکیانگرت و ئەنجامەکەشی جێبەجێکردنی تاوانی جینۆسایدی لێکەوتــەوە. بەمەش علی حسن المجید دەستی بەتاڵ بوو بۆ ئەوەی بپەرژێتە سەر ئەرك و کاری تر کە بەهرەی تایبەتی ئەمیان پێویست بوو ـ یەکەمجار وەك پارێزگاری کوێتی داگیرکراو, پاشانیش لە ساڵی ١٩٩٣ دا وەك وەزیری بەرگریی عێراق.

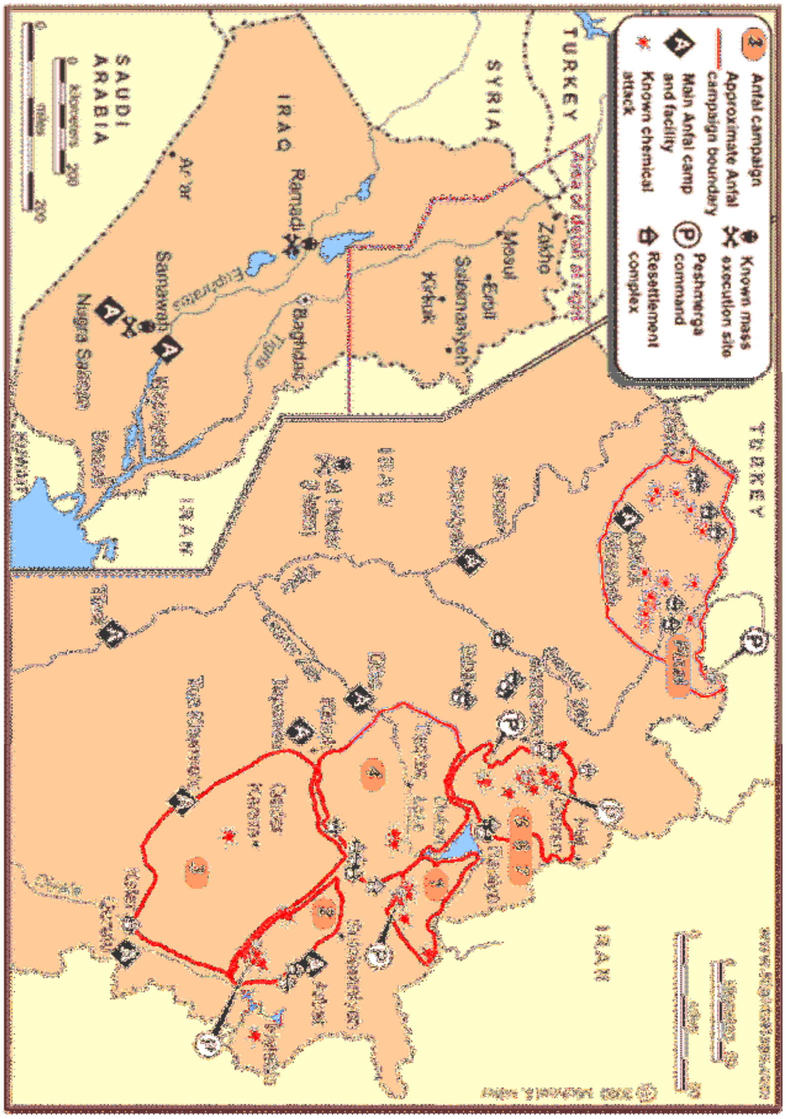

بەشی یەکەم

بــەعســی و کــورد

"ڕەشە ڕەنگی، خێوەتی ڕەشە، ڕمەکەی، زرێکەی،
ئەسپەکەی، قەڵغانەکەی، پەڕەکەی
پەرە تاڵەکەی هەڕەشەی مەرگ و دۆزەخ دەکات
بێئەوەی ڕێزێك بۆ ڕەگەزو پایەو تەمەن دابنێ
ئەو دوژمنانی خۆی بە ئاگرو شیر لەناودەبات" .
ـ کریستۆفەر مارلۆ، کتێبی (تەیموورلەنگی
مەزن).

"هەر چەرخ و زەمانێك لـەویتر جیـاوازە. بـەڵام
سەدام حوسێن لە تەیموورلەنگی شەش سەد سـاڵ
لەمەوبەر خراپترە" .
ـ عەبدولقادر عبدالله عەسکەری
(خەڵکی گۆپتەپە، ئەو شوێنەی کە لە ٣ ی مایسی
١٩٨٨دا بە چەکی کیمیایی بۆردمان کرا).

ئەم وڵاتە خاکی گوڵاڵەی بەهارو کێڵگەی گەنمی بە شـەپۆلە، خـاکی جۆگەلـەی بەخوڕو دەرەو شیوی هەزار بە هەزاری پڕ مەترسیە، خاکی ئەشکەوتی نهێنیـو گاشـە بەردی ڕووتەنە. لە سەرووی هەمووشیانەوە خاکێکە ئاوازی ژیانی تێدا بەوە پێناسـە دەکرێ کە پەیوەندیەکی پتەو هەیە لە نێوان دانیشتوانیو چیاکانیدا. چیا، یەك لـە دوای یەك ڕیزبوون و ترۆپکەکانیان تا چاو بڕکا هەڵکشاون و هەرە بـەرزەکانیان بـە درێژایی وەرزەکانی ساڵ بەفر دایپۆشیون. هەر لە کۆنیشەوە وتراوە: "چیاکان تـەخت کەن، کوردەکان لە یەك ڕۆژدا نامێنن".

کورد لەم چیایانەدا هەزاران ساڵە نیشتەجێن, وەك توێژەرێك دەڵێ: "ئەم ناوچانە لە سەدەی دوانزەهەمەوە بە کوردستان ناسراون. هەروەها لە چاخە دێرینەکانەوە مرۆڤیان تێدا ژیاوەو یەکێك لە نشینگە گرنگەکانی شارستانێتی مرۆڤ پێکدێنن. چەرموو، لە دۆڵی چەمچەماڵی عێراقی ئەمڕۆدا، یەکێکە لە کۆنترین گوند لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. لێرە چوار هەزار ساڵ پێش ئەم چەرخەی ئێستامان مرۆڤ دانەوێڵەی جۆراوجۆری چاندووە وەك: (گەنم و جۆ و نیسك و نۆك و ...تاد)، میوەجاتی وەك: (زەیتون، بادەم, بستەو هەنجیر) ی چنیوەو مەڕو بزنی بەخێوکردووە"[1].

بە هەرحاڵ, کوردەکان سەرەڕای ئەو شوێنەوارە دێرینەشیان, نەیانتوانیوە لەم چەرخەی ئێستادا هەرگیز نەیانتوانیوە قەوارەیەکی سیاسیی سەربەخۆ پێکبێنن. لە سەدەی شانزەیەمەوە تا سەرەتای سەدەی بیستەم ناوچەکانیان بەشێك بوو لە هەردوو ئیمپراتۆرێتی عوسمانیو فارس. بە ڕووخانی ئیمپراتۆرێتی عوسمانی لە پاش جەنگی جیهانیی یەکەم، دەبوو کورد بە پێی پەیمانی سیڤەری ساڵی ١٩٢٠ سەربەخۆیی بدرێتێ. بەڵام کاتێ کە بزووتنەوە نەتەوایەتیەکەی کەمال ئەتاتورك ناوچە کوردیەکانی ڕۆژهەڵاتی تورکیای داگیرکرد ئەم بەڵێنە بوو بە هەڵم. کوردەکان جارێکیتر بینییان وا نیشتمانە شاخاویەکەیان بە سەر چوار دەوڵەتی تازە دروستکراودا بەشکراوە ـ تورکیا، سوریا، عێراق, یەکێتی سۆڤیەت و دەوڵەتی دێرینی ئێران یان وڵاتی فارس وەك پێشتر پێی دەوترا.

هەر یەکێك لەم دەوڵەتانە, کۆسپێکی لە بەردەم هامواربوونی کەمایەتیە کوردەکەی خۆیدا دروستکردووە. گرووپی کوردی هەر وڵاتێکیش لەمانە دژی دەسەڵاتی حوکوومەتە تازەکەی ناوەند شۆڕش و یاخیبوونی بەرپاکردووە. لەم نەریتی یاخیبوونەدا هیچ لایەکیان ئەوەندەی کوردەکانی عێراق بەردەوام نەبوون[2]. بە

[1] ث. جةى. بريَد وود، ليَكؤلَينةوةى ثيَش ميَذوو لة كوردستانى عيَراقدا، شيكاطؤ ـ ١٩٦٠.

P.J.Braidwood, Prehistoric inverstigation in Iraqi Kurdistan (Chicago- ١٩٦٠).

(٢) ـ نووسينيَكى تةواو لة سةر كورد كارةكةى مارتن ظان بروونةسنة: ئاغا، شيَخ، دةولَةت: ثيَكهاتةى كؤمةلأيةتىو سياسى كوردستان.

Martin Van Bruinessen, Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan (London Zed Books, ١٩٩٢).

بەراوردکردن لە گەڵ ئەو ٤ ملیۆن کوردەی لــە عێراقــدا دەژیــن, ژمــارەی دانیــشتوانی کوردی گەورەتریش هەن ـ کە نزیکەی ١٠ ـ ١٥ ملیۆنیان لە تورکیاو ٧ ملیۆن لە ئێــران دەژین[٣]. لێرەدا هەندێ فاکتەر هەن کە کوردی عێراق لە دراوسێکانیان جیادەکەنەوە. ئەوان تا ساڵانی ١٩٨٠ بە ڕێژە گەورەترین کەمینەی ئیتنی بوون لە ناوچــەکەداو بــە لایکەمەوە ٢٣٪ ی سەرجەمی دانیشتوانی عێراقیــان پێکــدەهێنا[٤]. ڕێــژەی کــورد لــە تورکیادا ڕەنگە بە پێچەوانەوە ئێستا بەرزتر بێت، بەڵام ئەمە دەرەنجــامێکی ڕەوتــی دیمۆگرافی ئاسایی نیە. کەمبوونەوەی ڕێژەی دانیشتوانی کوردی عێراق مەســەلەیەکی سیاسییە. سەدان هەزار هەڵاتوون و ئــاوارەی وڵاتــان بــوون، دەیــان هــەزاری تــریش کوژراون، بە زۆری لە ساڵی ١٩٨٨داو لە مــاوەی شــەش مــانگ و نیــوی پــەلاماردانێکی قڕکردن و تەفروتوونا کردنیاندا کە بە ئەنفال ناسرا.

هەروەها, کوردی عێراق زیاتر بوونەتە قوربانیی هەڵکەوتێکی جوگرافی، چوونکە لە سەدەی بیستەمدا ئیحتیاتێکی گەورەی نەوت لە سەر خاکی باوباپیریان دۆزرایەوە. کوردەکان زۆر جار بەرەنگاری حوکوومەتی عێراق بوونەتــەوە بــۆ کــۆنترۆڵکردنی ئــەو ناوچانە، بە تایبەتی شاری کەرکووکی ڕەگەز تێکەڵ. هــەر ئــەم هەڵپەکردنەشــە بــۆ سەرچاوە سروشتیەکان و دەسەڵات بە قەدەر هــەر ڕەچــاوکردنێکی ئایــدیۆلۆجی یــان

ـ بۆ بەرضاوخستنێکی مێذوویو فەرهەنطیی طشتیش برِوانة: میهرداد. ر. ئیزةدی: " کورد: کورتة باسێك."

Mehrdad. R. Izady," The Kurds: Aconcise Handbook "(Washington D.C, Crane Russak, ١٩٩٢).

ـ دیسان هةر لةم بارةیةوة کورتة باسێکی سوودبةخشی دیَظید ماکدوالَ: " مةسةلةی کورد: ثێداضوونةوةیةکی مێذوویی."

David McDowall, The Kurdish Question:Ahistorical Review.

ـ لة کتێبی "کورد: خستنة رِوویةکی هاوضةرخانة"

Philip. G. Kreyenbroek and Stephan Sperl, eds. The Kurds: Acontemporary Overview (London and New York: Routledge, ١٩٩٢)

بةتایبةتی لاثةرِة ٢٤ ـ ٣٠.

(٣) ئیزةدی Izady ئةم ذمارانةی خوارةوة دةدات: تورکیا ١٣.٦٥ ملیۆن، ئێران ٦.٦ ملیۆن و عیَراق ٤.٤ ملیۆن.

(٤) بة ثێی ئیزةدی, کورد لة ساڵی ١٩٨٠دا ٢٥% ی خةڵکی عیَراقی ثێکهێناوةو لة تورکیادا ٢١.٣% ی دانیشتوانی ئةو وڵاتة. لة ساڵی ١٩٩٠یشدا بةوةی دةخةملێنێ کة ڕێذةکة ٢٣.٥%و ٢٤.١% بیَت یةك لة دوای یةك. هةندێ خةملێ تر هةن زۆر کةمن و کورد تةنها بة ١٦ ـ ١٧% ی خةڵکی عیَراق دادةنێن.

دوژمنایەتیەکی ڕەگ داکوتاوی ئیتنی کە بناغەی ئـەو ڕەفتـارە دڕندانەیـەی حیزبـی بەعسی عەرەبیی سۆشیالیستی حوکمڕان پێکدێنێت سەبارەت بـە کـورد. لـە سـاڵانی ١٩٢٠ەوە کوردی عێراق شۆڕش لە دوای شۆڕش بەرپادەکەن دژ بە دەسەڵاتدارانی ناوەند. زۆرترینی ئەم شۆڕشانە شادەماریان لە ناوچەیەکی دوورەدەستی باکووری ڕۆژهـەڵاتی عێراقدا بووە کە پێی دەوترێ دۆڵی بارزان و دەکەوێتـە نزیـك سـنوورەکانی ئێـران و تورکیاو سەر کەنارەکانی ڕووباری زێـی گـەورە. لـە سـەرەتـای سـاڵانی ١٩٤٠ ەوە تـا ناوەڕاستی ساڵانی ١٩٧٠, بیرو ئایدیای شۆڕشی کورد لـە نـاوی سـەرکردەی خێڵـەکیی کاریزمای[*] ئەو دۆڵە, مەلا مستەفای بارزانی, جیانەبووەتەوە.

تاقە سـەرکەوتنی ڕاسـتەقینەی بـارزانی لـە سـاڵی ١٩٤٦دا بـوو، ئـەو کاتـەی کوردەکانی عێراق و ئێران هێزی خۆیان کردە یـەك و کۆمـاری مهابادیـان دامەزرانـد. بەڵام ئەزموونی مهاباد تەنها ساڵێکی خایاندو لەناوبرا. ئەوجا بارزانی لەگەڵ چەند هەزارجەنگاوەرێکـدا (چـەند سـەد جـەنگاوەرێك ڕاسـتترە-و) لـە "ڕێڕەوێکـی درێژی"[(٥)]بەناوبانگدا بۆ یەکێتی سۆڤێت هەڵات. لە پاش ڕووخاندنی پاشایەتیی لـە عێراقدا, ساڵی ١٩٥٨، کورد بەرەورووی شێوازێکی دەفکرتوو بوونەوە لەگـەڵ هـەموو ڕژێمە یەك لە دوای یەکەکاندا: یەکەم, ماوەیـەك دانوسـتان دەسـتی پێـدەکردو بـە شێوەیەکی نەگۆڕ داواکاریی کـوردی لەمـەڕ ئۆتۆنـۆمی جێبـەجێ نـەدەکردو شکـستی دەهێناو لە پاشاندا, کاتێ کە وتووێژەکان دەوەستان, توندوتیژی سەرلەنوێ دەسـتی پێـدەکردەوە[(٦)]. دێهـات بۆردمـان دەکـران و دەسـووتێنران و جـەنگاوەرانی کـورد

---

[*]واتە کەسێکی خاوەن دەسەلأت و دەمراست کە قسەی نادرێتە دواوە و فەرمانی بەجێیە ـ و.

[(٥)] کوردەکـان، بـە ئێـضەوانەی بزووتنـەوە ڕزطـاریخوازە نەتەوەییـەکانی تـرەوە هـەرطیز نەیانتوانیوە ئشت بە یارمەتی طونجاوی سؤظییَت ببەستن.

[(٦)] لە شؤرِشی ضواردەی تەمووزی ١٩٥٨ ەوە ضوار رِذێم لە بەغدا هاتووەتەتە سەر حوکم: حوکوومەتی سەربازیی عبدالکریم قاسم و"ئەفسەرانی ئازاد" ١٩٥٨ ـ ١٩٦٣، یەکەم رِذێمی حیزبی بەعسی عەرەبیی سؤشیالیست (شوبات ـ تشرینی دووەمی ١٩٦٣)، حوکوومەتی برایان عارف و عبدالرحمن البزاز ١٩٦٣ ـ ١٩٦٨، ئاشان دووەم رِذێمی بەعسی (لە ساڵی ١٩٦٨ەوە تا ئێستا). سەدام حوسێن، کە یەکێکە لە سەرکردەکانی کوودەتای تەمووزی ١٩٦٨، لە ساڵی ١٩٧٩دا بوو بە سەرکؤماری عێراق. ضاکترین کارێکی طشتیی لە سەر ئەو ماوەیە کارەکەی ماریؤن فاروق سلاَطلیَت و ئیَتەر سلاَطلیَتە:

ـ (عێراق لە ساڵی ١٩٥٨ ەوە: لە شؤرِشەوە بؤ دکتاتؤریەت.)

Marion Farouk-Sluglett and Peter Sluglett, Iraq since ١٩٥٨: From Revolution to Dictatorship (London: I.B. Tauris, ١٩٩٠).

لێکؤلَینەوەی بەسوودی تر هەن لەوانە:

بێبەزەییانە ڕاودەنران و دەکوژران. ئەو ناوەش کە لە خۆیان ناوەو بە وردیی حاڵـەتی بوونیانی دەرخستووە، *پێشمەرگەیە* ـ "واتە ئەوانەی ڕووبەڕووی مردن دەبنەوە".

* * *

لە ساڵی ١٩٨٨داو لە ماوەی دوا شەش مانگی شـەڕی درێژخایـەنی هەشـت سـاڵەی عێراق لە گەڵ ئێراندا، شتێکی سـامناك لـە چـیاکانی بـاکووری عێراقـدا ڕوویـدا. ڕژێمەکەی سەدام حسێن "چیاکانی تەختکرد", لانیکەم لە شێوەی مەجازیدا بە واتای تەختکردنی هەزاران گوندو هەڵتەکاندنی ژێرخانی ئـابووریی عـادەتیی دێهـات لـە کوردستانی عێراقداو کوشتنی دەیان هەزار لە دانیشتووانی.

ماوەیەکی زۆر بوو جیهانی دەرەوە, لە دوو ڕووداوی گەورەی کوردی عێراق بـە ئاگـا بوو. لە هەردوو حاڵەتەکەدا, نزیکیی قوربانیان لـە سـنووری نێودەوڵەتیـەوەو بـەم پێیەش, نزیکییان لە میدیای دەرەوە بوو بە هۆی بڵاوبوونەوەی هەواڵەکان. یەکەمیان پەلاماری ١٦ ی مارت بوو بە گازی ژەهراوی بۆ سەر شاری کوردنشینی هەڵەبجە، نزیك بە سنووری ئێران. دەسەڵاتدارانی ئێران بە کارێکی چاکی خۆیان زانی کـە لـە مـاوەی چەند ڕۆژێکی کەمی بۆمبارانەکەدا, شوێنەکە پیشانی میدیای جیهانی بدەن. لە گـەڵ ئەوەشدا, تەفرەو چاوبەسـتیەکە ماوەیـەکی زۆر بـەردەوام بـوو ـ چـوونکە ڕا پۆرتـە موخابەراتیەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکان, بە شێوەیەکی سەرەتایی لە ماوەی جەنگی ١٩٨٠ ـ ١٩٨٨ ی ئێران ـ عێراقدا, بە توندی بـە لای بەغـدادا "دایاندەشـکاند"*، بەوەی گوایە هەردوولا بەرپرسیارن لە هێرشی کیمیایی هەڵەبجەدا(٧). ئەمەیان درۆو

ـ فیَب مارِ: میَذووی عیَراقی هاوضةرخ.

Phebe Marr, The Modern History of Iraq (Boulder: Westview Press, ١٩٨٥.

ـ هةروةها كاردری (CARDRI) (لیذنةی دذ بةداثلَؤسین و دابینكردنی مافی دیموكراسی لة عیَراقدا): عیَراقی سةدام، شؤرِش یان ثاشطةزبوونةوة؟

CARDRI, Saddam’s Iraq: Revolution or Reaction? (London: Zed Books, ١٩٨٦).

* ئةم كةوانة هی دةقةكة خؤیةتی ـ و.

(٧) هةندیَ كتیَب لـة بـارةی جـةنطی ئیَـران ـ عیَراقـةوة بـة رِؤتینـیء بـة رِاثـؤرتـی بـیَ بةلَطـةء بناغـة جـارِی ئـةوة دةدةن كـةوا هـةردوولا لـة هةلَةبجـةدا ضـةكی كیمیاییـان بـةكارهیَناوة. سةرضـاوةی ئـةم بؤضـوونة هةرِةمـةكیء طـشتیة دةطةرِیَتـةوة بـؤ لیَكؤلَینةوةیـةكی كـؤلیَجی جـةنطی ویلایـةتة یـةكطرتووةكان لَـة لایـةن ستیَفن س . ثیَلیَتایـةر، دؤطـلاَس ظ. جؤنسنء لیف

دەلەسەیە چونکە شایەتیی ئەو کەسانەی لە پاش کارەساتەکە ماونەتەوە ئەوە دەگەیەنێ کە هەڵە بجە کارێکی عێراقی بوو، وەك ڕەتدانەوەو تۆڵەکردنەوەیەك بۆ ئەو گرتنە کە مخایەنەی شارەکە لە لایەن *پێشمەرگە* عێراقیەکان و گاردی شۆڕشگێڕی ئێرانی (*پاسداران*)ەوە. ئەو هەزاران کەسەی کوژران لە ڕاستیدا گشت مەدەنی بوون و قوربانیی ڕژێمی عێراق بوون[٨].

دووەم ڕووداو کە زۆر ناو و شۆرەتی ڕۆیشت کۆچکردنی بە کۆمەڵی لای کەمەکەی شەست و پێنج هەزارو ڕەنگە بیشگاتە هەشتا هەزار ئاوارەی کوردی عێراق لە چیاکانی باکووری ناوچەی بادینانەوە بۆ ناوچە سنووریەکانی تورکیا لە دوادوایی مانگی

ئـار.ڕِۆزنبێرطـەرةوة ئةنجامـدراوة "توانـای عێـراقء ئاسایـشی U.S لـة ڕؤذهـةلأَتی ناوةڕِاستدا".

"Iraqi Power and U.S security in the Middle East)"(Carlisle Barracks, PA: Strategic Studies Institute, U.S Army War College,١٩٩٠).

ئةمة دیسانةوة لة کتێبێکی ئـةم دواییـةی ثێلیتایـةردا دووبارة بووةتـةوة, کـة جاران ئةفسـةرێك بووة لـة دةزطـای موخابـةراتی U.S دا، بـة ناونیشانی "جـةنطی ئێران ـ عێراق: ثشێویی لـة بؤشاییدا"

Pelletiere "The Iran-Iraq War: Chaos in Vacuum", (New York: Praeger,١٩٩٢).

کةوا لة سةرنجةکانیدا بة توندی بـة لای عێراقدا دایدةشکێنێ " لـة ٢٣ ی مایسدا (ئاوها)ء لـة شةرِێکدا بة سةر شارةکةوة، طـاز لـة هـةردوولاوة بـةکارهێنرا. لـة ئةنجامدا دةیـان لـة کوردة عێراقیـة مةدةنیـةکان کـوذران. ئێستا بـة تـةواوی ڕِوونـة کـة طـازی ئێرانیـةکان کوردةکـانی کوشتووة"

بة طریمانةی بنةمای ئةم لێکدانةوةیة قوربانیةکانی هةلَةبجة دةمولێویـان شین هةلَطـةرِاوة کـة خاسیةتێکی طازی سیانیدةء باوةرِ ناکرێ عێراق وةدةستی هێنابێت. طـازی سیانید ذةهرێکی میتابؤلَیکیةو دةبێتة هؤی شین هةلَطـةرِانی دةم و لێو، بةلاَم ئةوان (واتة قوربانیـانی هةلَةبجـة ـ و) دوورن لةوةی کة بةلَطةی ئةم بةکارهێنانةیان ثێوة دیار بووبێت . دةمـارة طازةکـان دةبنـة هؤی ئیفلیجی لة کؤئةندامی هةناسةدانداء دةم و لێوی قوربانیش شین هةلَدةطـةرِێن.

ضاوثێکةوتنی میدلَ ئیست ءؤض لةطـةلَ دوکتؤر (هـاوارد هو)دا، قوتابخانـةی تةندروستیی طشتیی هارظـارد، ١٣ ی مایسی ١٩٩٣. سـةبارةت بـةکارهێنانی دةمـارة طازبـة بةلَطـةوة لـة لایةن عێراقةوة دذ بة کورد لة ماوةی ئةنفالدا، برِوانة ثةراوێزی ذمارة ١٠.

[٨] توێذةری کورد، شؤرِش ڕةسولَ، کـة لێکؤلَینةوةیـةکی لـة سـةر وێرانکردنی طوندة کورد نشینةکان ئةنجامداوة بة ناونیشانی (لـةناوبردنی طـةلێك Destruction of a Nation) و لـة نیـسانی ١٩٩٠ دا بـة تایبـةتی بلاَوکراوةتـةوة، لیـستێکی بـة نـاوی نزیکـةی ٣٢٠٠ کـةس کؤکردووةتـةوة کـة لـة ثةلامارةکـةی هةلَةبجـةدا کـوذراون. زؤرمةزةندةی سؤز ئامێزیش تـا حةوت هةزاری دةبةن. برِوانة لاثةرِة ٢١٣.

ئابدا[٩]. هۆی هەڵاتنەكەشیان دواتر دەركەوت, زنجیرەیەكی تر بوو لە هێرشی هێـزە چـەكدارەكانی عێـراق بـە چـەكی كیمیـایی[١٠]. لـە جـەنگی جیهـانیی یەكەمـەوە، بەكارهێنانی گازی ژەهراوی لە شەڕو كوشتاردا بە جۆرە كارێكی قێزەون دادەنرێت. بە پێی پرۆتۆكۆلی جنێڤ لە ساڵی ١٩٢٥دا, كـە عێـراقیش لایەنێكـە تیایـدا, چـەكی كیمیایی قەدەغەكراوە. پاشانیش زۆر وڵات ئەو چەكە عەماركراوانەیان لەناو برد. لە كاتێكدا كە عێراق و بە ڕادەیەكی كەمتر ئێرانیش لە زۆر ڕووەوەو لـە سـاڵی ١٩٨٣ بـە دواوە گەلێ لە بوارە قەدەغەكراوەكانی مەیدانی شەڕیان شكاند، بەڵام پـەلامارەكانی هەڵەبجەو بادینان, ئاستێكی نوێی نامرۆڤایەتییان نیشان دا وەك یەكەم نموونـەی

---

(٩) بـة زؤری دووبـارة بوونـةوةی ذمـارةی ٦٥٠٠٠ لـة رِاثؤرتةكـةی ثیتـةر طالَبرةیـتء كریستؤفةر ظـان هـؤلَن وةردةطیریَت، كـة بـة ناونیشانی "بـةكارهیَنانی ضـةكی كیمیـایی لـة كوردستاندا، دوا هیَرش و ثةلاماری عیَراق".

Peter W. Galbraith and Christopher Van Hollen, Jr. "Chemical Weapons use in Kurdistan: Iraq’s Final offensive."

كـة دةسـتةی ئامـادةكردنی رِاثؤرتةكـة داویانـة بـة لیذنـةی ثةیوةندیـةكانی دةرةوةی سـةناتی ویلایةتة یةكطرتووةكان لـة ٢١ ی ئـةیلوولی ١٩٨٨ دا . هـةروةها دةیـان هـةزاریان ئـاوارةی ئیَران بوون ض رِاستةوخؤ بة هةلاَتن لة عیَراقةوة یان بة تیَثةرِ بوون بة ناو توركیادا.

(١٠) برِوانة

Galbraith and Van Hollen : Chemical Weapons Use in Kurdistan

. رِاثؤرتةكةی ثزیشكانی مافی مرؤظ لـة شوباتی سالَی ١٩٨٩دا: "بـای مـةرط، بـةكارهیَنانی طازی ذةهراوی لة لایةن عیَراقةوة دذ بة دانیشتوانة كوردةكةی"

.Physicians for Human Rights, "Winds of Death: Iraq’s Use of Poison Gas against its Kurdish population. "

طةیشتووةتة ئةو ئةنجامةی كـة بریندارة ئاوارةكانی لـة توركیـا تـةماشا كرابوون تووشبووی طؤطردی خـةردةل Sulfur mustard بوون. لةطةلَ ئةوةشدا ثزیشكانی مـافی مـرؤظPHR سةرنجی ئةوةیان داوة كةوا "باسوخواسی ئةو مردنانةی شایةتحالَ دةیطیرِنـةوة كـة لـة ضـةند دةقیقةیةكی دوای بةركةوتنی طازةكةدا بووة, تـةنها بـة كـاری طـازی خـةردةل لیَكنادریَنـةوة" نهیَنیةكة جاریَكی تر كةوتةوة بةر سؤراخكردن لة كاتیَكدا كة لیَكؤلَینةوة لة سةر نموونةی ئةو طلاَنة دةكرا كة لـة طونـدی برجینـیَ هیَنرابوون، ئـةو طوندةی كـةوا لـة سالَی ١٩٨٨ دا بـةر ثةلاماری ضـةكی كیمیایی كةوتبوو. لة نموونةكاندا تـوخمی دةطمـةنی دةمـارة طـاز - Nerve Agent GB هةبوو كة بة (سارین)یش دةناسریَ. برِوانة:

PHR-Human Rights Watch "Scientific First: Soil Samples Taken from Bomb Craters in Northern Iraq even four years Later", April ٢٩, ١٩٩٣.

" كاریَكی زانستی بؤ یةكةمجار : نموونـةی طلَـی وةرطیـراو لـة شویَن بؤمبـةكانی بـاكووری عیَراقـةوة دةمـارة طـاز ئاشكرا دةكـات ـ تةنانـةت لـة ثـاش ضـوار سـالَیش" . ٢٩ ی نیسانی ١٩٩٣.

دۆکیومێنت کراوی حوکوومەتێك بۆ بەکارهێنانی چەکی کیمیایی دژ بە خەڵکە مەدەنیەکەی خۆی.

لە گەڵ ئەوەشدا, هەڵە بجەو بادینان تەنها دوو پارچەن لە وێنەیەکی پارچە پارچە کراوی زۆر گەورەتری مەتەڵ ئامێزو بەشێکی ئەو پەلامارە نەخشە بۆ کێشراوە پێکدێنن کە لە مارتی ١٩٨٧ەوە تا مایسی ١٩٨٩ی خایاند. بە پێی بۆچوونی میدڵ ئیست ووچ پەلاماردانی عێراق بۆ سەر کورد لەو ماوەیەدا, بە پێی هەلومەرجی پەیمانی جینۆساید گەیشتبووە ڕادەی جینۆساید[١١]. میدڵ ئیست ووچ دوای زیاد لە هەژدە مانگ توێژینەوەی پێکهاتوو لە سێ توخمی دیارو تەواوکەر گەیشتووەتە ئەم ئەنجامە. یەکەمیان زنجیرەیەکی چڕی دیدارو چاوپێکەوتنی مەیدانی بوو لە گەڵ کوردە دەرباز بووەکاندا. لە نێوان نیسان و ئەیلوولی ١٩٩٢دا, لێکۆڵەرەوانی میدڵ ئیست ووچ چاوپێکەوتنی قووڵ و وردیان لەگەڵ نزیکەی ٣٠٠ کەس ئەنجامداوە لە کوردستانی عێراقداو لە گەڵ سەدانی تر گفتوگۆیان کردووە دەربارەی ئەزموون و بەسەرهاتیان . زۆربەیان ڕاستەوخۆ بەر توندوتیژی کەوتبوون و زۆریشیان ئەندامانی زۆر نزیکی خێزانیان لەدەستدابوو. لە مارت و نیسانی ١٩٩٣ دا پەنجا چاوپێکەوتنی تر ئەنجامدرا و ئەو پرسیارانە کران، کە بێ وەڵام مابوونەوە.

دووەم مەودای پرۆژەکەی میدڵ ئیست ووچ لەمەڕ کوردستانی عێراق زنجیرەیەك تاقیکردنەوەی پزیشکیی عەدلی بوو لە سەر گۆڕە بەکۆمەڵەکان بە سەرپەرشتی پسپۆڕی کارامەی ئەنترۆپۆلۆجیای پزیشکیی عەدلی دوکتۆر کلاید کۆلنز سنۆ. یەکەم

---

[١١] ثةيمانيَكة بؤ قةدةغة كردن ء سزاداني تاواني جينؤسايد، ٢٧٧ UNTS ٧٨ بة ثيَي برِياري ذمارة ٢٦٧٠ لة ٢٩ ى كانووني يةكةمي سالَي ١٩٤٨ دا لة لايةن كؤمةلَةي طشتييةوة ثةسةند كراء لة ١٢ ى كانووني يةكةمي ١٩٥١ دا ضووة بواري كار ثيَكردنةوة. ئةم رِيَكةوتننامةية بةم جؤرة ثيَناسةي جينؤسايد دةكات: "ئةو كارانةي بة مةبةستي دةكريَن بؤ لةناوبردني تيَكرِا يان بةشيَك لة كؤمةلَيَكي نيشتماني، نةتةوةيي, ئيتني يان ئاينيء شتي لةم ضةشنة". بؤ وردبوونةوةء تاوتويَ كردني طشتيي ئةو ضاثةمةنيء بلاَوكراوانةء هةروةها زنجيرةيةك ليَكؤلَينةوةي ئةم مةسةلةية برِوانة:

Frank Chalk and Kurt Jonasson: "The History and Sociology of Genocide,Analysis and Case Studies ", New Haven: Yale University Press,١٩٩٠).

(ميَذووء سؤسيؤلؤجياي جينؤسايد، شيكردنةوةء ليَكؤلَينةوةي مةسةلةكان.)

هةروةها(ضاوديَري جينؤسايد) :

Helen Fein : (Genocide Watch)New Haven; Yale University Press ,١٩٩٢).

گەشتی زەمینە خۆشکەری د.سنۆ بۆ ناوچەکانی هەولێرو سلێمانی لە کانوونی یەکەمی ١٩٩١ دا بوو. لە دوو سەردانی بە دوای یەکدا, تیمەکەی د. سنۆ چەند گۆڕێکیان هەڵدایەوە بە تایبەتی ئەو شوێنەی کە لاشەی بیستو شەش پیاو و هەرزەکاری تێدابوو کەوا لە کۆتایی ئابی ١٩٨٨ دا لە دەوروپشتی گوندی کوریمێی ناوچەی بادیناندا بە دەستی سوپای عێراق کوژرابوون[١٢].

سێهەم, کە بەرفراوانترینیانە, لێکۆڵینەوەی ئێمە بوو لە سەر ئەرشیفی دەست بەسەردا گیراوی دەزگا ئەمنیو ئیستیخباراتیەکانی عێراق. لە ماوەی ساڵی ١٩٩١وسەرەتای ساڵی ١٩٩٢ داو لەگەڵێ سەرچاوەی جۆراوجۆرەوە، میدڵ ئیست ووچ فایلێکی هاکەزایی پێکەوە نابوو لەو بەڵگەنامە ڕەسمیانەی عێراق کە لەو بوارانەی سیاسەتی ڕژێم دەدوان بەرانبەر بە کورد. زۆربەی ئەمانە لە دەزگا حوکوومەتیەکانی عێراقدا گیرابوون لە کاتی ڕاپەڕینە لەبارچووەکەی مارتی ١٩٩١ ی کوردا. پاشان لە مایسی ١٩٩٢ دا ، ڕێگە بە میدڵ ئیست ووچ درا بۆ لێکۆڵینەوەو گەلاڵە کردنی ٨٤٧ سندووق لەو کەرەستەیەی حوکوومەتی عێراق کەوا لە کاتی *ئینتیفازەدا یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان PUK، کە یەکێکە لە دوو حیزبە سەرەکیەکەی کوردستانی عێراق، دەستی بەسەریاندا گرتبوو. بە پێی ڕێکەوتنێکی نێوان PUK و لیژنەی پێوەندیەکانی دەرەوەی سەناتی ویلایەتە یەکگرتووەکان، بەڵگەنامەکان بوون بە تۆماری لیژنەکە لە کۆنگرێسدا[١٣]. لە ٢٢ ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٩٢دا**

---

[١٢] ئەنجامی کاری ئەم نێردراوانە لە دوو ڕاپۆرتی میدلَ ئیست ءؤض ء ثزیشکانی مافی مرؤظدا بلاَوکراونەتەوة،

- یەکەمیان بە ناونیشانی "طؤرِة نائارامەکان :طەرِان بة دوای بیَسەرء شویَنان لة کوردستانی عیَراقدا " شوباتی ١٩٩٢.

"Unquiet Graves: The Search for the Disappeared in Iraqi Kurdistan", February ١٩٩٢.

- دووةمیشیان "ثةلاماری ئەنفال لة کوردستانی عیَراقدا : ویَرانکردنی کوریَمیَ، کانوونی یةکەمی١٩٩٣".

“The Anfal Camaign in Iraqi Kurdistan: The Destruction of Koreme”, January ١٩٩٣.

* لة دةقةکةشدا هةر ئینتیفازة Intifada بةکارهاتووة, کة بةرامبەرة عەرةبیةکەی ڕاثەرینەو لەو دةمەدا ئەمەیان زؤرتر لة سەر زاران بوو - و.

[١٣] لـة کاتیَکـدا کـة وةزارةتـی بـەرطریی ویلایةتـة یـةکطرتووةکان یارمـةتی ئاسـانکردنی لیَکۆلَینـەوةی بةلَطةنامـةکاني دا بـة تـةرخانکردنی دةسـتەیةکی تـةکنیکی بـؤ ئـەم ثرؤذةیـەی

شیکردنەوەی بەڵگەنامـەکان دەسـتیپێکردو لـە زۆرحاڵەتـدا تـوانرا زانیـاریی نێـو بەڵگەنامەکان دەربارەی چەند گوندێکی دیاریکراو یان هێرش و پـەلامارەکان لەگـەڵ بابەتی شایەتیەکانی هەمان شوێندا بـەراورد بکـرێن. هـەروەك ڕاوڵ هیلبێـرگ لـە مێژووەکەیدا لەمەڕ هۆڵۆکۆست تێبینی ئەوە دەکات کەوا "ڕێگەی ئەوەندە زۆر نیە کـە کۆمەڵگەیەکی مۆدێرن بتوانێ لە ماوەیەکی کەمدا ژمارەیەکی زۆرلەو خەڵکانە بکـوژن کە لە ناویاندا دەژین. ئەمەیان کێشەیەکی تەواو کاریگەرو مەودا دوورە"[١٤].

ئەم بەڵگەنامانە بە فراوانیو دوورودرێژیەکی سەرسامکەرەوە ئەوە دەردەخەن کـە چۆن دەوڵەتی بیرۆکراسـیی عێـراق جینۆسـایدی کـوردی ڕێکخـستووە. بەشـێك لـەم بەڵگەنامانە لە کاتی ڕاپەڕینەکەدا لە ماوەی ڕاپەڕینی هاوڵاتیانی کـورد لـە شـاری سلێمانیدا دەستی بەسەرداگیراو پاشان هەروا بە تێکەڵوپێکەڵی خرانـە نێـو گونیـەی ئاردی پلاستیکیی ئەستوورەوە. بەشێکی تریـشیان، کرانـە نێـو سـندووقی چـایەوەو ئەوجا لە ناو گونیەدا پێچرانەوەو مۆری "یەکێتیی نیشتمانیی کوردسـتان ـ شـەقڵاوە PUK-Shaqlawa"یان لێدرا. ئەمانە لـە دەزگاکـانی سـەر بـە بەڕێوەبـەرێتیی گشتیی ئاسایشی عێراقەوە (*مدیریە الأمن العامە*)، کە بە شێوەیەکی بـاو بـە *ئـەمن* دەناسرێن، لە هەولێرو شارۆچکەی شەقڵاوەی هاوینە هـەواری بـاکوور دەسـتیان بـە سەردا گیرابوو[١٥]. ناو دۆکیومێنتەکانی ناو ئەم سندووقانە, بـە زۆری لـە ئـە نجامی

کوردسـتانی عێـراق، میـدڵ ئیـست ووچ و یـەکێتی نیـشتمانی کوردسـتان PUK پێکـەوە کۆنترۆڵی تەواویان بە سەر ئەرشیفەکەدا هێشتووەتەوە.

[١٤] ڕاوڵ هیلبێرط: "لەناوبردنی جوولەکەکانی ئەوروپا"

(Raul Hilberg, The Destruction of European Jews, NewYork. Holme and Meir, ١٩٨٥) P٨.

[١٥] ئـەمن کـە کاروفـەرمانی تـەکنیکییان تـا ڕادەیـەك نزیکـە لـە کـاری مەکتـەبی لێکۆڵینـەوەی فیدراڵیی ویلایەتـە یـەکطرتووەکانی ئەمـەریکا FBI، سـەرەتای دامەزراندنی دەطەڕێتـەوە بۆ ناوەڕاستی سالانی ١٩٦٠ وەك دەزطایـەکی نهێنیی حیزبی بـەعس کـە بـە "الجهاز الخاص" دەناسرا "واتە دەزطای تایبەت"، ناوە نهێنیەکەشی "جهاز حنین"بوو. خودی سەدام حوسێن خۆی سەرپەرشتیی دروستکردنەوەی دەزطای پۆلیسی نهێنی دەکرد کـە لـە ساڵی ١٩٧٣دا نـاو و فـەرمانی ئێستای (ئـەمن Amn) ی دراوەتـێ. بڕوانـە سمیر الخلیل "کۆمـاری تـرس Republic of Fear" ل ٥ ـ ٦, ١٢ ـ ١٣ (الخلیل نـاوی خوازراوی جارانی نووسـەری عێراقی **کنعان مکیة** بوو).

<u>تێبینی</u>: دەزطـای ئـەمنی عێـراق لـە پێش ساڵی ١٩٧٣یشەوە هـەر بـە نـاوی (**مدیریـة الامـن العامة**)ەوە هەبوو و هەمان ڕۆڵی سەرکوتکردن و داپڵۆسینی دەبینو ڕەطیشی دەطەڕێتەوە بۆ سـەردەمی پاشـایەتی پێش ١٤ ی تـەمووزی ١٩٥٨ کـە ئـەو دەمـە نـاوی (**مدیریـة التحقیقـات الجنائیة**) بوو. ڕاستە بەعسیەکان لە دوای ساڵی ١٩٦٨ەوە دەزطای ئەمنیان لە سەر سیاسەت و

شەڕو پێکدادانی مارتی ١٩٩١دا کە گەڵێ بینای حوکوومەتی تێدا گرتێبەردرا ڕەش بووبوون. هەندێکیشیان چرچولۆچ بووبوون، یان بەشێکیان لێدڕابوو و بە زۆریش نەدەخوێنرانەوە، چونکە ماوەیەکی زۆر شێ لێیدابوون. بەڵگەنامەکان لە نێو بۆکس فایلدان یان بە پەت و قەیتان شل و شاو پێچراون یان دەرزیيان لێدراوە. پەڕاوە دەسنووسەکان بە کاغەزی گولگولیی بەرگ تێگیراون و نایلۆنیشیان تێگیراوە. هەندێکیشیان ناونیشانە عەرەبیەکانیان بە پیتی زەخرەفە کراوی سەرگێژکەرو قەڵەمی ماجیکی ڕەنگاوڕەنگ نەخشێنراوە. یەك پەڕاوی پۆلیسیش، بە ڕێکوپێکی بە کاغەزی کریسمەسی بەریتانیای مەزن پێچراوەتەوە، کە باڵندەیەکی سنگ سوور پیشان دەدات لە ناو چڵەداری پیرۆزدا دخوێنێ. لە دووتوێی ئەم فایل و بەرگانەدا بەڵگەنامەکان بە وردیو دوورودرێژی ئەوە پیشان دەدەن کە چۆن بیرۆکراسیی ئەمنی عێراق چارەسەری "گرفتە کاریگەرەکەی" تەختکردنی هەزاران گوندی کوردنشینی کردووە لە گەڵ سڕینەوەیان لە سەر نەخشەو کوشتنی دەیان هەزار کەس لە دانیشتوانیان. لێرەدا بەڵگە هەن لە شێوەی بڕیاری حوکوومیی مۆرکراودا کە فەرمانی کۆمەڵکوژیی دەسبەجێ دەدات، خۆ ئەگەر هەر لە شێوەی ئەوەی ئەوانیشدا باسی بکەین ، وا هەزاران هەزار پەڕە لە بابەت: تێبینیی هەواڵگریی مەیدانیی، گفتوگۆی تەلەفۆنی ناڕێکوپێك نووسراو لە پەراوێزدا، مەحزەری کۆبوونەوەکان، فەرمانی گرتن ، فەرمانی ڕاگواستن، تێبینی لە سەر سووتاندنی گوندێك، لیستی کوژراو و برینداری هێرشە کیمیاییەکان، لیستی خێزانە "تێکدەرەکان"، تۆماری چاودێریکردنی تەلەفۆن، قەدەغە دانان لە سەر بەشە خۆراك، ئیفادەکانی لێکۆڵینەوە، سڵاو و پیرۆزبایی بۆ یەکە سەربازیە سەرکەوتووەکان. هەروەها لە دووتوێیاندا، بێشومار کاری دزێو و تێکەڵوپێکەڵ هەن کەوا سەرجەم بە سەر یەکەوە وێنەی جینۆسایدی کورد پێکدێنن.

* * *

بۆ ئەوانەی لە کوشتوبڕی قەسابخانەکە دەربازبوون، دەتوانرێ تاقیکردنەوەکە بۆ تاکە وشەی عەرەبیی (*الأنفال al-Anfal*)دا کورت بکرێتەوە. وشەکە لە بناغەدا

ڕێبازی ناسراوی خۆیان دامەزراندووە. بەڵام دەزگاکانی وەك (الجهاز الخاص) زیاتر بە لای دەزگای موخابەراتەوە دەزگای داتلۆسینی تایبەتی دیکەدا شکانەوەو نەبوون بە بناغەی (مديرية الامن العامة) - وەرگێڕ.

ئاینیەو ناوی هەشتەم بەش یان *سوورەتی* قورئانە. بە پێی نووسەری عێراقی کنعان مکیە، کە وتارەکەی مایسی ١٩٩٢ ی لە گۆڤاری هارپەردا *Harper's Magazine*، یەکەم مامەڵەی ڕۆژنامەگەریی بوو لە سەر پەلاماری ئەنفال، کەوا هەشتەم سوورەتی بریتیە لەو "حەفتاو پێنج ئایەتەی کە بە وەحی بۆ محەمەدی پێغەمبەر هاتووە، دوابەدوای یەکەم شەڕی گەورەی موسڵمانە تازە ئیمانداراەکان لە بەدردا (سالی ٦٢٤ ی زاینی). ئەم شەڕە لە گوندی بەدردا بەرپابوو کە کەوتبووە ویلایەتی حیجازی سعوودیەی ئێستاوە. موسڵمانەکان ژمارەیان ٣١٩ کەس بوو، بە گژ نزیکەی هەزار کافری مەککەدا چوونەوەو شکاندنیان. ئەم شەڕە لە لایەن یەکەم دەستەی موسڵمانانەوە داکۆکیو سەلماندن بوو بۆ باوەڕە نوێکەیان و سەرکەوتنیان لە ئەنجامی پشتگیری خواوە بوو"[١٦].

---

[١٦] رذيَمى عيَراق رِةنطة ئةم سوورةتةى لة بةرئةوة هةلَبذاردبيَت تاوةكو شةرعيةتيَك بدات بة شةرِةكةى لةطةلَ كورددا، بة ثةنابردنة بةر دروستكردنى شةرِيَكى ساختة لة نيَوان دوو سوثاى نيزامىو لة دذ بةرانبةريَكى طةورةى بةهيَزتر.

وتارةكةى مكية: "ئةنفال: رِووهةلَمالَينى ثةلاماريَكى عيَراقى بؤ لةناوبردنى كوردةكان"ل ٥٣ ـ ٦١

(The Anfal:Uncovering an Iraqi Campaign to exterminate the Kurds, Harper's Magazine, May,١٩٩٢).

وتارةكة كورتةيةكى وةرطيراوى كتيَبةكةيةتى كة بة ناوى: "دلَرِةقىو بيَدةنطى: شةرِ، ملهورِى، راثةرِين و جيهانى عةرةب."

Cruelty and Silence: War, Tyranny, uprising and Arab world (NewYork: Norton, ١٩٩٣).

هةروةها سةردانةكةشى بؤ باكوورى عيَراق بووة هؤى ثيَكهيَنانى راثؤرتة فيلميَك لة لايةن طوين رِؤبةرتسGwynne Roberts ى فيلمسازى بةريتانيةوة بة ناوى "كيَلَطةى كوشتارى سةددام " Saddams Killing Fields كة لة كانوونى دووةمى ١٩٩٢دا لة تةلةفزيؤنى BBCوة ثةخشكراو, هةروةها لة ٣١ ى مارتى ١٩٩٢شدا لة Front line ى PBS دا ثيشاندرا .

دوو تيَرِوانينى تريش دةربارةى ثةلامارى ئةنفال بلاَوكراونةتةوة: يةكةميان, رِايمؤند بؤننةر: "هةميشة لة يادت بيَت"

Raymond Bonner: Always Remember (The New Yorker, September, ٢٨, ١٩٩٢, pp. ٤٦-٥١, ٥٤-٥٨ and ٦٣-٦٥).

دووةميان: جةديت ميلَةر: "عيَراقى طوناهبار، كيَشةيةكى جينؤسايد"

Judith Miller, “Iraq Accused: Acase of Genocide” (The NewYork Times Magazine, January ٣, ١٩٩٣, pp. ١٢-١٧, ٢٨, ٣١-٣٣,٣٦).

وتارةكةى ميلَةر بة دريَذى باسى بةرةوثيَشضوونى ثرؤذةكةى ميدلَ ئيست وؤض دةكات لة سةر بةلَطةنامةكانى كوردستانى عيَراق.

لەم سوورەتەدا (*الأنفال*) بە واتای "تالانی" دێت، وەك تالانی یان دەسکەوتی شەڕ. سوورەتەکە بەم شێوەیە دەسپێدەکات: "سەبارەت بە ئەنفال لێت دەپرسن، بڵێ ئەنفال هی خوداو پێغەمبەرەو ترسی خوداتان بێت و نێوانی خۆتان چاك بکەن و ملکەچی خوداو پێغەمبەری بن ئەگەر ئێوە باوەڕدارن"* سوورەتەکە لەگەڵ سرووشی خودادا بۆ فریشتەکان بەردەوام دەبێو دەڵێ: "خودای تۆ بە فریشتەکان ڕادەگەیەنێ کەوا من لە گەڵتانم، پشتی ئەوانە بگرن باوەڕیان هێناوەو ترس و سام دەخەمە دڵی کافرانەوە. لەملیان بدەن و تەواوی سەرپە نجەکانیان ببڕن، چوونکە ئەوان بەرەنگاری خوداو پێغەمبەر بوونەوەو هەر کەسیش بەرەنگاریی خوداو پێغەمبەر بکات، ئەوە سزای خودا توندو سەختە، کەوابوو بیچێژن و سزای ئاگریش بۆ کافرانە"**(١٧).

ئەگەرچی سەدام حوسێن لەم ساڵانەی دواییدا زۆر جار پەلامارو شاڵاوەکانی بە زمانێکی ئاینیو خودا پەرستی دا پۆشیوە، بەڵام عێراقی بەعسیەکان دەوڵەتێکی عیلمانیی سەربازیەو قوربانیانی پەلاماری ئەنفالی ساڵی ١٩٨٨ کوردەکانی باکووری عێراق بوون و بە زۆریش موسڵمانی سوننی بوون. لە کاتی ئەنفالدا هەرچی مزگەوت هەبوو لە گوندە کوردنشینەکاندا کەوا بەر پەلامارەکە کەوتن ڕووخێنران و کەتیبە ئەندازیاریەکانی سوپای عێراق بە بلدۆزەرو دینامیت تەختی زەوییان کردن.

* * *

---

* وای بەضاك دەزانین دەقە عەرەبیەکەشی بلاوبکەینەوە کە لە سوورەتی ئەنفالی قورئان دەرهێنراوە ـ و.

"يسألونك عن الأنفال قل الأنفال لله و للرسول فاتّقوا الله و أصلحوا ذات بينكم و أطيعوا الله و رسوله ان كنتم مؤمنين".

** اذ يوحى ربّك الى الملائكة أنّى معكم فثبّتوا الّذين آمنوا سألقى في قلوب الّذين كفروا الرعب فاضربوا فوق الأعناق و اضربوا منهم كلّ بنان. ذلك بأنهم شاقّوا الله و رسوله ومن يشاقق الله و رسوله فأنّ الله شديد العقاب. ذلكم فذوقوه و أنّ للكافرين عذاب النار".

(١٧) قورئانی وەرطێردراو

A. J. Arberry (trans), The Koran Interpreted (NewYork: Colliere books. Macmillan Publishing Co. ١٩٩٥) P.١٩٨

ئۆتۆنۆمیی کورد و بەعەرەبکردن

گەر بڵێین ئەنفال، بەو هەموو ترس و سامەشیەوە، تەواو دەگمەن و بێوێنەیە، ئەوە دەبێتە هەڵە. چوونکە حیزبی بەعس لە ڕابوردوو و لە زۆر بۆنەدا بەڵاو کارەساتی زۆر ترسناکی بە سەر کوردا هێناوە. بۆ گاڵتەجاڕیی زەمان، کاتێ پرسیار لە کوردەکانی عێراق دەکرێت سەبارەت بە ماوەیەکی ئارامی لە ژیانیاندا، پێش هەموو شتێك باس لە ساڵانی بەرایی دووەم دەسەڵاتی حیزبی بەعس دەکەن لە دوای کوودەتاکەی تەمووزی ١٩٦٨. ئایدیۆلۆجیی ڕادیکاڵی عەرەبایەتی (یان عەرەبیزم) کە ئەو حیزبەی لە سەر دامەزرابوو لەگەڵ کوردا، کە غەیرە عەرەبن و لە ڕووی فەرهەنگ و زمانەوە پەیوەندییان بە فارسەوە هەیە، ناکۆك و دژوار بوو. لە گەڵ ئەوەشدا ڕژێمە تازەکەی عێراق دەسپێشخەریی کردو پێشکەوتنێکی وەدەستهێنا بۆ ئە نجامدانی چارەسەرێکی درێژخایەن لە گەڵ کوردەکاندا.

وەنەبێ بەعس کورتی هێنابێت لە سیاسەتی پراگماتیدا، بەڵام ئەو حیزبە کاتێ هاتە سەر حوکم لاوازبوو و نەیدەویست ململانێ لەگەڵ کێشەو گرفتی یاخیبوونێکدا بکات. لە بەر ئەوە پاش ١٩٦٨، گوتاری بریقەداری پان عەرەبیزم خرایە لاوە لە هەوڵدانێکی تازەدا بۆ پێکهێنانی قەوارەی عێراقێکی یەکگرتووی وا کە کوردی تێدا هاوبەش بێت، با هاوبەشێکی تەواو یەکسانیش نەبێت. دەوڵەتی نیشتمانیی نوێی عێراق دەستکردێکی کۆمەڵەی گەلان (عصبە الامم) بوو لە ساڵەکانی ١٩٢٠دا، ئەو کاتەی کە *ویلایەتەکەی* باشووری جارانی ئیمپراتۆرێتی عوسمانیی سەرلەنوێ دابەشکرایەوە بۆ چەند ناوچەیەکی ماندێت (ئینتیداب) و لە لایەن بەریتانیاو فەرەنساوە بەڕێوەدەبران. سنووری عێراقیش، کە ویلایەتی مووسڵیشی گرتەوە، بە باشی بەرژەوەندیی بەریتانیای دەردەخست بۆ کۆنترۆڵکردنی سەرچاوەکانی نەوتی ئەو ناوچەیە.

بە مجۆرە نەوت سەلماندی کە پاژنەکەی (ئەخیل)* بوو و لە توورەکەی ئۆتۆنۆمیدا پێشکەش بە کورد کرا لە لایەن سەدام حوسێنەوە، کە ئەو دەمە ئەندامی ئە نجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش (ڕاستێکەی جێگری سەرۆکی ئەو ئە نجومەنە بوو ـ و) و

---

* ئەخیل Achilles ئالَەوانێکی ئەفسانەیی طریك بووە. هیض ضەكێ كاری تێنەکردووە تەنها لە ئاذنەوە نەبێت ـ و.

بەرپرسیاری کاروباری کورد بوو. بەیانی ١١ ی ئازاری ١٩٧٠ لە سەر کاغەز پڕ بوو لە بەڵێن, بەیانەکە دانی یاسایی بە نەتەوەی کوردا ناو گەرەنتیی بەشداریکردنی کوردی لە حوکوومەتدا دا لەگەڵ خوێندن و فێرکردن بە زمانی کوردی لە قوتابخانەکاندا[١٨]. بەلام بڕیاری دیاریکردنی ئەو ناوچانەی یەکلا نەکردەوە کە دەکەونە بەر سنووری "کوردستان" و هێشتیەوە بۆ ئە نجامدانی سەرژمێریەکی نوێ. بێگومان سەرژمێریەکی ئاوهاش بە مسۆگەریی زۆرینەی کوردی دەردەخست لە شاری کەرکووك و کێڵگە نەوتیەکانی دەوروپشتیدا، بەهەمان شێوەش ناوچەی خانەقینی پڕ نەوت لە باشووری شاری سلێمانی. بەلام هیچ مێژوویەك بۆ سەرژمێریەکە دانەنرا تاوەکو ساڵی ١٩٧٧ و لەو دەمەدا مامەڵە کردن لە گەڵ ئۆتۆنۆمیدا مردبوو[١٩].

هیواو ئاما نجی کورد, هەر وەك جاران, پابەندی هێزە سیاسیە گەورەکان بوون. لە نیسانی ١٩٧٢دا, ڕژێمی بەعسی ڕێکەوتننامەیەکی دۆستایەتیی پانزە ساڵیی لە گەڵ یەکێتی سۆڤێتدا مۆرکرد، دوو مانگ دواتریش کۆمپانیای نەوتی عێراقی خۆماڵی کردو لە شەڕی ئۆکتۆبەری ١٩٧٣ ی عەرەب ـ ئیسرائیلیشدا داهاتی نەوتی عێراق دە جاران زیادی کردبوو[٢٠]. لە حوزێرانی ئەو ساڵەدا پەیوەندیەکانی بەعس ـ کورد ئاڵۆز بووبوو و ڕابەری ئەفسانەیی گەریلا مەلا مستەفای بارزانی بە ڕەسمی داوای کێڵگە

---

(١٨) لة تةمووزی ١٩٧٠دا دةستووری کاتی بريِاريدا کةوا "طةلی عيَراق لة دوو نةتةوةی سةرةکی ثيَکديَت، نةتةوةی عةرةب و نةتةوةی کورد. (رِاستتر ئةم دةستوورة لة ثاش شؤرِشی ١٤ ی تةمووزی ١٩٥٨ دةرضووةو ئةم دانثيانانةی تيَداية ـ و). ئةم دةستوورة دان بة مافة نةتةوةييةکانی طةلی کوردا دةنىَ لةطةلَ تةواوی مافة سياسيةکانی هةموو کةمينةکاندا لة ضوارضيَوةی يةکيَتيی عيَراقدا". ديدو بؤضوونی حوکوومةتی عيَراق لة دةرکردنی ئؤتؤنؤمی، جارِدانی ئةوةبوو طواية دةيةوىَ "ضارةسةری کيَشةی کورد بکات لة عيَراقدا" (بةغدا ـ بلاَوکراوةکانی الثورة , ١٩٧٤).

(١٩) ديسان جيَی خؤيةتی ئةوةش بلَيَين کةوا ئةم سةرذميَرية سنووری جوطرافيشی بؤ ثرؤسةی ئةنفالی ١٩٨٨ دياريکردووة. برِوانة لاثةرِةکانی ١٧٧ ـ ١٨٦. هةروةها برِوانة تيَبينيةکانی علی حسن المجيد لة سةر قةبارةی دانيشتوانی عةرةب لة کوردستاندا. ثاشکؤی A لاثةرِةکانی ٤٣١ ـ ٤٣٨.

(٢٠) بة ثيَی کتيَبةکةماريؤن فاروق ـ سلاَطلَيَت و ثيَتةرسلاَطلَيَت لاثةرِة١٧٢, کةوا سالَی ١٩٧٢ داهاتی نةوتی عيَراق تةنها ٥٧٥ مليؤن دؤلار بوو، ئةمة بةرزبووةوة بؤ ١.٨٤ بليؤن دؤلار لة سالَی ١٩٧٣دا و ٥.٧ بليؤن دؤلار لة سالَی ١٩٧٤دا. برِوانة:..
Iraq Since ١٩٥٨:From Revolution to Dictatorship (London ١٩٩٠)

نەوتیەکانی کەرکووکی کرد. بەغدا ئـەوەی وا لێکدایـەوە کـە جـاڕدانێکی ئاشـکرای هەڵگیرساندنی شەڕەو لە مارتی ١٩٧٤دا یەکلایەنە یاسای ئۆتۆنۆمی دەرکرد.

ئەم یاسا نوێیە زۆر دووربوو لە بەیانەکەی ساڵی ١٩٧٠وە و ئەو هەرێمـەی کـە بـۆ ئۆتۆنۆمی دیاریکرابوو بە ئاشکرا ناوچە پڕنەوتەکانی کەرکووك و خانەقین و جەبەڵ سنجاری لێدەرکرابوو. هاوشان لە گەڵ پرۆسـەی ئۆتۆنـۆمیی سـاڵانی ١٩٧٠ ـ ١٩٧٤ دا ڕژێمی عێراق ڕیفۆرمێکی ئیداریی بەرفراوانی پیادەکرد کە تێیدا هەر شانزە ویلایـەت یان پارێزگاکەی وڵات ناویان گۆڕاو لە هەندێ حاڵەتیشدا سـنوورەکانیان دەسـکاریی کرا. پارێزگای کەرکووکی کۆن کرا بە دوو بەشەوە. ناوچەکانی دەوروبەرو شارەکە خۆی ناونران "*التأميم*-*Al-Tamim*" واتـە خۆمـاڵی کـردن و سنوورەکەشـی وا نەخـشە کێشرایەوە کە عەرەب زۆرینە بێت تیایدا. پارێزگایەکی بچووکتری تـازەش دروسـتکرا بۆئەوەی بە صلاح‌الدين بناسرێ‌و شـاری تکریـت بگرێتـەوە لەگـەڵ گونـدی نزیکـی ئەلعۆجەدا کە شوێنی لەدایکبوونی سەدام حوسێنە. ئاشکراشە کـەوا هاوشـانیی یـان نزیکییەك نیە لە نێوان سەدام حوسێن و ئـەو جـەنگاوەرە ئەفـسانەییەی سـەدەکانی ناوەڕاستدا کە لە ڕۆژاوا بە صلاح‌الدين ناسـراوە، تـەنها ڕێکـەوت نـەبێ (سـەرەڕای ئەوەش بۆ گاڵتەجاڕیی دەوران صلاح‌الدين خـۆی کـورد بـووە بـەڵام وەك زۆرێـك لـە هاوڕەگەزانی، خۆی بە تەواوی خستبووە خزمـەتی لەشـکری عەرەبـەوە)[٢١]. بەغـدا ماوەی دوو حەفتە مۆڵەتی بە کوردەکان دا بۆ ئەوەی مەرجـەکانی قوبـووڵ بکـەن[٢٢]. وەڵامی بارزانیش دەستپێکردنەوەی شۆڕشی چەکداری بوو.

سەرکردەکانی کورد, بەو بڕوایەی کە دۆستی هەمیشەیی‌و بەردەوامیان نیە, دەبوو هاوپەیمانێتیی گونجاو لە گەڵ بێگانەدا ببەستن و بارزانی وایدادەنا کـە پـشتگیریی

---

[٢١] لێکۆڵەرەوەی ئیسرائیلی ئەماتزیا بارام لـە کتێبـە سەرنجڕاکێشەکەیدا : فەرهەنط، مێذوو، ئایدیۆلۆجي لە ثێکهاتنی بەعسی عێراقدا ١٩٦٨ ـ ١٩٨٩.

Amatzia Baram: Culture, History" and Ideology in the Formation of Bathist Iraq, ١٩٦٨-١٩٨٩. (NewYork: St.Martins Press, ١٩٩١), pp. ٦١-٦٢.

ئەوە دەخاتـەڕوو کـە ضـۆن ڕیفـۆرمی ئیداری بـووە بـە مـۆرك و خواسـتی ئـەو حیزبـە بـۆ طریَدانی مێذووی نوێی عێراق بە ڕابردووی هەرە دێرینی شکۆدارەوە. تەماشـاکە ثارێزطـای دیوانیة ناوی طۆڕا بـە قادسية، ئـەو شـەڕە یەکلاکـەرەوەی نێوان عـەرەب و فـارس لـە سـاڵی ٦٣٥ز دا, شـەڕی نێوان ئێران ـ عێراقی سالأنی ١٩٨٠ ـ ١٩٨٨یش بـە ڕەسمی کراوە بـە قادسیەی سەدام.

[٢٢] ئەمەیان ماکدۆوال McDowall ناوی لێناوە "ئۆتۆنۆمی بە دوا ئینزارەوە".

بێگانە ڕێگە بە سەركەوتنی شەڕەكەی دەدات. مەترسیو سڵكردنیش لەوەی كە عێراق تازە چووەتە پاڵ یەكێتی سۆڤیەت هانی حوكوومەتی ئیسرائیل و دەزگای موخابەراتی مەركەزیی ئەمەریكا CIA دا مەشق بە سەركردە بەرزەكانی KDP بكەن و بە شێوەیەكی بەربڵاویش زانیاریو چەك دەدرا بە بارزانی بە چەكی قورسیشەوە. لە هەمان كاتیشدا شای ئێران یارمەتیو پێداویستیی بۆ بنكەكانی پشتەوەی هێزەكان دابین دەكرد بە پشتگیریی لۆجستیشەوە*. بەم یارمەتیە *پێشمەرگە* بۆ ماوەی ساڵێك بەرگرییان لە هێرش و پەلاماری عێراق كرد، هەرچەندە زیاد لە سەد هەزار خەڵكی ئاوارە بەرەو ئێران هەڵاتن و شارە كوردەكانی زاخۆ و قەڵادزێ بە فڕۆكە بۆردمان كران و بە قورسیی زیانیان لێكەوت.

بەڵام بارزانی زیاد لە پێویست پشتی بە دەرەوە بەستبوو لە كێشەكەیدا. لە ئازاری ١٩٧٥دا شاو سەدام حوسێن ڕێكەوتننامەی جەزایریان مۆركرد، كەوا زۆربەی چاودێرانی تووشی سەرسوڕمان كرد، بەوەی هەر هیچ نەبێ ئەو كاتە، دژایەتیی دووردرێژی ئەو دوو دەوڵەتەی كۆتایی پێهێنا. عێراق پەیمانی بە ئێران دا ڕێڕەوی ئاوی شگ العرب، كە ناكۆكیی لە سەربوو، بەش بكەن و لە جیاتی ئەوەش شا دەسبەجێ سوپاكەی بگێڕێتەوەو پشتگیریی لۆجستیی سەربازی و یارمەتیدان لە كوردی عێراق بگرێتەوە. لە ماوەی حەفتەیەكدا شۆڕشی بارزانی هەرەسی هێناو سەركردە شكاوەكەشی زۆری نەبرد كۆچی دوایی كرد. "كاری ژێربەژێر نابێ لەگەڵ كاری تەبشیریدا تێكەڵ بكرێ"، ئەمە سەرنجێكی بەناوبانگی دكتۆر كیسنجەر بوو لە سەر مەسەلەكە.

لە دیدو بۆچوونی حیزبی بەعسەوە هاوكاریی بارزانی لە گەڵ ئێران و ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكاو ئیسرائیلدا نیشانەی ئەوەیە كە كورد بوون بە تابووری پێنجەم. "ئەوانەی كە خۆیان بە بێگانە فرۆشتووە بێسزادان دەرناچن"، ئەم قسەیە سەدام حوسێن هەمیشە دووپاتی دەكردەوە كاتێ كە جێگری سەرۆكی ئەنجومەنی سەركردایەتی شۆڕش و لێپرسراوی ڕەسمیی كاروباری ئاسایشی ناوخۆ بوو[٢٣]. ئەو بارو

---

* لۆجستیی (یان سەوقی) دابینكردنی ڕێطەو جێطەو ئازووقەو دەرمان و ئاز و طویێزی سەربازیە لە ئشت بەرەكانی شەڕەوە - و.

[٢٣] وتاریێكی سەدام حوسێن لە ٢٤ ی ئەیلولی ١٩٧٣, ڕووداوەكانی ئێستای عێراق
Current Events in Iraq, London, Longman, ١٩٧٧ ,

هەڵوێستە بۆ بیست ساڵی دواتر بوو بە مۆرکی ڕەفتارو هەڵسوکەوتی بەعس لە گەڵ کورددا، ترۆپکیشی ئەو پەلامارە بوو کە بە ئەنفال ناسرا.

* * *

بە هەرەسهێنانی شۆڕشی بارزانی، وەك کورد پێی دەڵێن، ڕژێمی عێراق چالاکیەکانی دژ بە کوردی گۆڕییە ئاستێکی بەرزتر. پلان دانەرانی نەریتیی دژە یاخیبوون هەل و دەرفەتیان بۆ لوا کە سەرلەنوێ نەخشەی سروشتیی باکووری عێراق بە پێی خواستی خۆیان بکێشنەوە. ئەمەش مانای ئەوە بوو کەوا کوردە یاخیبووەکان لە خاکی باوباپیرانیان ڕاگوێزرێن و لە ناوچەی نوێی ژێر کۆنترۆڵی سەربازیی توندوتیژی دەسەڵاتداریێتیی بەغدادا دووبارە نیشتەجێ بکرێنەوە.

لە ساڵی ١٩٧٥دا, حوکوومەتی عێراق دەستی دایە پەلاماردانێکی ڕاماڵین و"بەعەرەبکردنی" ئەو ناوچانانەی لە کوردستان وەدەرنران بە پێی بەخشینی ئۆتۆنۆمی. ئەمە هەوڵێك بوو یەکە مجار لە ساڵی ١٩٦٣دا دەستی پێکرد. سەدان گوند لە ناوەڕاستی ساڵانی ١٩٧٠دا لە پارێزگاکانی نەینەواو دهۆکدا, لە باکوور, وێران کران و زیاتر لە ١٥٠ گوندیش لە پارێزگای دیالە، کە کلکەیەکە لە کوردستانی عێراق و بەرەوخوار شۆڕبووەتەوەو ئیحتیاتێکی نەوتی بایەخداری تێدایە, وێران کران[٢٤]. لە ساڵەکانی دواییدا, بەربەست لە سەر ئیشکردن و نیشتەجێی کوردەکان لە ناوچەی

لاثةرِة ١٧ ـ ١٨ كة لة كتيَبى (كؤمارى ترس-Republic of Fear) ى الخليل وةرطيراوة. هةروةها بةلَطة زؤرن لة سةر ئةوةى كةوا حيزبى بةعس دذايةتيةكى رِةطةزثةرستانةى دةرهةق بة كورد لة ئةستؤ طرتووة لة بةر ئةوةى خزم و نزيكى فارسن. بؤ نموونة بة ثيَى الخليل, لة لاثةرِة ١٧ دا, دةزطاى لةضاثدان و بلاَوكردنةوةى (**الحرية**) ى حوكوومةتيى لة عيَراقدا سالَى ١٩٨١,ناميلكةيةكى بلاَوكردووةتةوة بة ناونيشانى "سىَ شت دةبوو خوا دروستى نةكردناية: فارس و جوولةكةو ميَش" كة لة لايةن **خيرالله طلفاح** ى خةزوورى سةدام حوسيَنةوة نووسراوةو جاران ثاريَزطارى بةغدا بوو. بة بيرو هزرى **طلفاح** "فارس ئاذةلَن و خوا لة شيَوةى بنيادةمدا دروستى كردوون، جوولةكة تيَكةلَةيةكى ثيسو ثاشماوةى جؤراوجؤرى خةلَكن، ميَشيش دروستكراو و خةلَقندةى بيَهوودةن كة تيَناطةين خوا مةبةستى ضية لةم دروستكردنةدا".

[٢٤] رِيَنيشاندةريَكى بةكةلَك بؤ ئةو طوند ثاكتاءكردنانة كارةكةى رِةسوولَة (واتة شؤرِش رِةسوولَ ـ و) "Destuction of a Nation لةناوبردنى طةليَك"، كة ميدلَ ئيست ءؤض بة تةواوى متمانةيان ثيَدةكات، ليستى ٣٦٩ طوندى رِووخيَنراء يان ضؤلَكراوة لة بةشى باكوورى كوردستانى عيَراقداء ليستيَكى ديكةش بة ناوى ١٥٤ طوندة لة ثاريَزطاى ديالةدا.

کەرکووکدا دانرا [٢٥]. خەڵکی خێڵەکیی عەرەبیش لە باشووری عێراقەوە بە یارمەتیدان و سوودبەخشینی حوکوومەت بۆ نیشتەجێکردنیان دەمیان چەور دەکراو دەخرانە سەر کەڵکەڵەی ئەوەی بگوێزنەوە بۆ باکوور. جووتیاری کوردی لە ڕەگوڕیشە هەڵکەندراویش دەنێردرانە ئۆردووگای ژێر دەسەڵاتی حوکوومەت بە درێژایی ڕێگاوبانە سەرەکیەکاندا. بەشێکیش بە زۆرەملێ ڕاگوێزران بۆ ناوچە دەشتاییو چۆڵەکانی باشووری عێراق، لەوانە هەزاران ئاوارەی ناوچە خێڵەکیەکانی بارزان کە لە دوادوایی ساڵی ١٩٧٥دا بە پێی لێبووردنێکی گشتی لە ئێران گەڕانەوە. لێرەوە بە یەکجارەکی لە شوێنی خۆیان هەڵکەنران و نائومێد بوون لەوەی کە بگەڕێنەوە سەر کاروباری ئاسایی کشتوکاڵی خۆیان. "ئەو کۆمەڵە خانوانەی کە حوکوومەت لەو ناوچانەدا بۆ کوردەکانی تەرخان کردبوو هەر یەکەی نزیکەی کیلۆمەترێك لەوانیترەوە دوور بوون", ئەمە یەکێك لە ئاوارە گەڕاوەکان دەیگێڕایەوە "ئەوان پێیان وتم کە پێویستە لەوێ بمێنمەوەو ببم بە جووتیار، بەڵام ئێمە هەرگیز نەماندەتوانی لەوێ کشتوکاڵ بکەین، چوونکە سەرتا پا بیابان بوو" [٢٦]. لە تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٧٥دا لێپرسراوێکی عێراقی دانی بەوەدا نا کە نزیکەی پەنجا هەزار کورد ڕاگوێزراون بۆ ناوچەکانی باشوور لە ناسریەو دیوانیە، بەڵام ژمارەی ڕاستەقینە بە زۆریو بێ هیچ گومانێك لەوە زیاتر بوو [٢٧].

ناوهێنانی "خانوو" شێوە چاوبەستیەکە بۆ ئەو نیشتەجێ نوێیانەی تا بڵێی سەرەتایی بوون. کوردە ڕاگوێزراوەکان بە کاروانی ئۆتۆمبیلی بارهەڵگر بەرەوخوار

---

[٢٥] بۆ نموونة راستاردةيةك لة بارةطاى بةرِيَوةبةريَتيى طشتيى ئاسايشةوة (ئـةمن) بـة ذمـارة ك/ ٣٤٤٧٨/٣ لَة ٤ ى مايسى ١٩٨٥دا دةرضـووةء لـة بـارةى كؤضكردنى كوردةوة دةدوىَ بؤ شـارى كـةركووك. بةلَطةنامةكـة فـةرمانى بـةوة كـردووة كـة هيض طـؤرانيَكى مةسـةلةى نيـشتةجيَبوون لـة ثاريَزطـاى التـأميم (كـةركووك)دا رِيَطـةى ثَينادريَـت "تـاوةكو ليذنـةى كاروبـارى بـاكوورى (ئةنجومـةنى سـةركردايةتى شـؤرِش)ء دائيـرة ئةمنيـةكان بيـرورِاى خؤيانى لة سةر دةرنةبرِن. ئةمةش بؤ ئةنجامدانى ليَكؤلَينةوةيةكى وردء نهيَنى لـة بـارةى ئـةو كةسةوةء هؤى نيشتةجيَبوونى لة ثاريَزطاى ناوبراودا".

[٢٦] ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض، كؤمةلَطاى قوشتةثة، ٣ ى مايسى ١٩٩٢.

[٢٧] راثؤرتى تايمزى لةندةنى، ٢٧ ى تشرينى دووةم ١٩٧٥، كةوا لة مارتن ظان برووونةسن وةرطيَراوة : " كورد لة نيَوان ئيَران ء عيَراقدا " لاثةرِة ٢٧.

The Kurds Between Iran and Iraq. Middle East Report, July - August ١٩٨٦.

دەکرانــەوەو لــە ناوجەرگــەی چــۆڵەوانیدا هەڵیاندەڕشــتن و بــێ لانــە و کولانــە بەجێیاندەهێشتن. "ئەمە بۆ ئەوەیە کە ڕێگەی چوونەوەتان لێبگرین, بۆ لای مــستەفا بارزانی یان ئێران" گوندنشینێك بــە دەم ئــاخ هەڵکێــشانەوە ئــەم یادگــارە تاڵــەی دەگێڕایەوە کە چۆن سەربازێك ئەم قسەیەی پێ وتــووە[٢٨]. خــەڵکێکی زۆر بــە هــۆی گەرماو برسێتییەوە مردن ، ئەوانی کە مانەوە لە پێشدا گوزەرانیان لــە ژێــر کــە پردا بوو، کە پەناگەیەکی سادەو ساکار بوو لە لقە دار دروستدەکراو بە زەل و پووش سەری دەگیرا، یان چاتۆڵ کە ڕایەخ و بەتانی بوو بە ســەر لقــە داردا هەڵــدەدرا. لــە پــاش بەینێك هەرچۆنێك بوو تەگبیری حاڵی خۆیان کردو خانوویان لە قوڕ دروســتکرد بــەو پارەیەی پیاوەکان بە کرێکاریی ڕۆژانە لە شارە نزیکەکاندا دەستیان دەکەوت.

لە ساڵانی ١٩٧٧ ـ ١٩٧٨ داو بە پێی بەندەکانی ڕێکەوتنەکــەی ١٩٧٥ ی جــەزائیر عێراق دەستیکرد بە دانانی پشتێنەیەکی ئەمنیی بە درێژایی سنوورەکانی باکووریدا, ئــەویش بــە چــۆڵکردن و ڕامــاڵینی ناوچــەکانی ئــەو پــشتێنەیە. یەکــە مجار، وەك ئەفسەرێکی ئەوسای سوپای عێراق بە میدڵ ئیست ووچی ڕاگەیاند، ئەم پــشتێنە بــێ دانیشتوانە مەوداکەی پێنج کیلۆمەتر بوو (٣,١ میل) بۆ ناوەوەی عێراق، پاشــان زەوی تریشی درایە دەمەو بوو بە دە کیلۆمەترو ئەوجا پانزەو دواجاریش ســی (١٨,٦ میــل). پارێزگای سلێمانی کە بە درێژایی ناوچە شاخاویەکان هاوسنوورە لە گەڵ ئێراندا زۆر بە خراپی بەرکەوت و ئەو گوندانەی کە لە شاڵاوی یەکەمی پاکتــاو کردنــی ســنووردا وێرانکران خۆیان دا لە ٥٠٠ گوند زیاتر، کە زۆربەی زۆریان لە پارێزگــای ســلێمانیدا بوون[٢٩]. دیسان بەیان و ڕاپۆرتە ڕەسمیەکانی عێــراق کــەمترین ژمــارە ڕادەگەیــەنن: ڕۆژنامەی (الیورە) ی حیزبی بەعس بە ٢٨ هەزار خێزانی دادەنــێ (نزیکــەی دووســەد هەزار کەس) کەوا تەنها لە دوو مانگی هاوینی ١٩٧٨ دا لە ناوچەکانی سەر ســنوورەوە ڕاگوێزراون[٣٠]. ڕاگوێزراوەکان دەڵێن کــە تــەنها مــاوەی پێــنج ڕۆژیــان دراوەتــێ بــۆ

---

[٢٨] ضاوثیَکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، کۆمەلَطای قوشتەثة، ٤ ی مایسی ١٩٩٢.

[٢٩] رةسوولَ ئەم ذمارانەی خوارةوة دةدات: ٣٣٦ طوند لة ثاریَزطای سلیَمانی رِووخیَنراوة (٢٦ لَة سالَی ١٩٧٧دا ء ٣١ لـة سالَی ١٩٧٨دا)، ١٢٠ لـة ثاریَزطای هةولیَر (٧٩ لـة سالَی ١٩٧٧دا ء ٤١ لـة سالَی ١٩٧٨دا). ئـةوانیتر دةکةونـة ثاریَزطـای دهؤكء دیالـةوة. هةنـدیَ شایةتیی دیکةش لة لایةن میدلَ ئیست ءؤضـةوة کؤکراوةتـةوة کـةوا باس لـةوة دةکةن طوایـة ١٢٤ طونـد لـة دةوروثـشتی شارؤضکةی قـةلآدزیَ رِووخیَنـران و ٢٦٠ ـ ٢٦٥ طونـد لـة سةرجةم ثاریَزطای سلیَمانیدا رووخیَنراون.

[٣٠] رِؤذنامةی **الثورة** ، ١٨ ی ئَةیلوولی ١٩٧٨، لة ظان بروونةسن وةرطیراوة. لاثةرِة ٢٤.

کۆکردنەوەی کەلوپەلیان و جێهێشتنی ماڵەکانیان, کاتێکیش مۆڵەتەکە تەواو دەبوو تیمەکانی سوپا بۆ ڕووخاندن دەستبەکار دەبوون.

ئەم پرۆسەیە هەڕەمەکیو بە ڕێکەوت نەبوو. لە ئابی ١٩٧٩ دا, دەزگایەکی بیرۆکراسیی نوێ پێکهێنرابۆ بەڕێوەبردنی ئەو بە کۆمەڵ ڕاگواستنە, لە شێوەی لیژنەی کاروباری باکووری سەر بە ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش بە سەرۆکایەتیی سەدام حوسێن ، (وا باسدەکرێ کە لیژنەی لێکۆڵینەوەی تایبەت ـ *هیئه التحقیق الخاصه*)ش هەر لەم کاتەدا هاتووەتە کایەوەو بەرپرس بووە لە دەسنیشانکردنی جموجووڵی *پێشمەرگەو* دەسەڵاتی تەواوی بڕیاردانی سزای مردنیشی هەبوو بێ پرسکردن بە بەغدا[٣١].

لیژنەکەی سەدام حوسێن بە پێی بەرنامەیەکی داڕێژراو کەوتە دووبارە نەخشەکێشانەوەی کوردستانی عێراق و پاکتاوکردنی ناوچە سنووریەکان لە کۆتایی ساڵانی حەفتاداو یەکەم ئەندازەی بەرفراوانی سیستەمی *موجەممەعات* یان کۆمەڵگای تۆمار کرد لە ئۆردووگاکانی سەرلەنوێ نیشتەجێکردنەوەی کوردەکاندا[٣٢]. *موجەممەعات* (کۆیەو تاك نیە) گوندی دروستکراوی سادەو ساکاری کۆکردنەوە بوون و دەکەوتنە نزیك شارۆچکە گەورەکان یان سەر ڕێگاوبانە سەرەکیەکان لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی سوپای عێراقدا. هەندێ جار بڕە قەرەبوویەکیان بە کوردەکان دەدا لەبری ئەو زەویو زارانەی کە لێیان زەوت دەکرا، ئەگەرچی ئەو بڕە پارەیەی دەیاندا فرەجار مایەی گاڵتەو پێکەنین بوو. هەروەها دەیانتوانی چەردە قەرزێك لە بانکی

---

(٣١) ليذنـةى كاروبـارى بـاكوور سةرضـاوةيةكة لـةناو بريَكـى يـةكجار زؤر لـة بةلَطةنامـة حوكوومةتيةكاندا كـة ميدلَ ئيست ءؤض ثشكنيويَتى. لـة كؤمـارى ترسـى (الخليل)يشدا، لـة لاثـةرِة ٢٤دا، بـة نـاوى "ليذنـةى بـالأى كاروبـارى بـاكوور" ئامـاذةى بـؤ كـراوة. دةسـتةى ليَكؤلَينةوةى تايبةت لة كةركووك بة ثيَى ضاوثيَكةوتنيَك كة ميدلَ ئيست ءؤض لـة طـةلَ كؤنـة ئةفسةريَكى *ئيستيخباراتى* سـةربازيى عيَراقدا ئـةنجامى داوة، ئـةو دةمـة لـة ضـوار ئةنـدام ثيَكهاتبوو ـ نويَنةرى حيزبى بةعسء نويَنةريَكى هةر يةكة لة بةرِيَوةبةريَتيى طشتيى ئاسايش (*ئـةمن*)، دةزطـاى هـةوالَطريى سـةربازى (*ئيستيخبارات*)ء دةزطـاى هـةوالَطريى دةرةوة (*موخابةرات*).

(٣٢) كةمثى دووبارة نيشتةجىَ كردنةوةى تر (*ئؤردووطا* بة كوردىء *معسكرات* بة عةرةبى)، لـة ميانـةى ثـةلامارى بـة عـةرةبكردنى سـالَى ١٩٧٥دا دروستكران بـؤ نيشتةجىَكردنـى ئـةو عةرةبة سوننية تازانةى لة باشوورةوة دةهاتن. بة تايبةتى لة ناوضـة دةشتاييةكانى باكوورى دهؤكدا كة جاران نشينطةى عةشيرةتى سليَظانيى كورد بوون .

خانووبەرەی حوکوومەت وەربگرن بۆ خانوو دروستکردن لە کۆمەڵگاکاندا، بەڵام قەدەغە بوو لێیان بگەڕێنەوە سەر خاکی باوبا پیرانیان.

دوای هەڵگیرسانی شەڕ لە گەڵ ئێراندا، کە لە ٢٢ ی ئەیلولی ١٩٨٠دا, بە هێرشبردنێکی عێراق دەستپێیکرد، پەلاماری دژ بە کوردی ڕژێمی بەغدا شیرازەی تێکچوو. سەربازگەکانی سوپا لە کوردستانی عێراقدا وردە وردە چۆڵکران یان کەمکرانەوەو هێزەکانیان ڕەوانەی بەرەکانی شەڕی ئێران کران. *پێشمەرگەش*، کە جارێکیتر کەوتبوونە کار ئەو بۆشاییەیان گرتەوە. بە مجۆرە گوندەکانی باکوور بوون بە پەناگەی ژمارەیەکی زۆر لەو کوردانەی کە نەچووبوون بۆ سەربازیی یان لە سوپا هەڵاتبوون. بە زۆریو بە شێوەیەکی کاریگەر دێهاتەکان بوون بە ناوچەی ڕزگارکراو.

لەم ساڵانەی سەرەتای شەڕی ئێران ـ عێراقدا، پارتی دیموکراتی کوردستان KDP، کە ئەو کاتە لە لایەن کوڕانی مەلا مستەفای بارزانیەوە هەردوو برا مەسعوودو ئیدریس سەرکردایەتی دەکرا، بە شێوەیەکی سەرەکی سەرنجی بەغدای ڕاکێشابوو[٣٣]. لە ساڵی ١٩٧٥ بە دواوە KDP لە کەرەج، لە نزیك تارانەوە جێگیر بوو. ڕق و کینەی ڕژێمی عێراق بەوە زیادی کرد کاتێ کە زانی ئەم گرووپە کوردە سازو ئامادەیە بۆ دۆستایەتیو هاوپەیمانێتی لە گەڵ حوکمڕانە ئاینیە نوێکانی ئێراندا وەك چۆن پێشتر لە گەڵ شادا بوو. ئەو گوندنشینانەی کە لە ساڵی ١٩٧٥دا, لە دۆڵی بارزان ڕاگوێزرابوون, نزیکەی پێنج ساڵیان لە شوێنە تازەکانیاندا لە پارێزگای دیوانیەی باشووردا, بەسەربرد. بەڵام لە ساڵی ١٩٨٠دا سوپای عێراق بەو ئۆتۆمبیلە بارهەڵگرانەی ئیڤایان پێدەوترا لە ئەڵمانیای ڕۆژهەڵاتەوە هێنرابوون هەمدیس ئەم ئۆردووگایەی بیابانیان پێ پێچانەوەو پێیانڕاگەیاندن کە ئەمجارەش دەگوێزرێنەوە. بۆ زۆریان چارەنووسی ئەمجارە قوشتەپە بوو، کە کۆمەڵگایەك بوو ماوەی نیو سەعاتە ڕێیەك بە ئۆتۆمبێل دەکەوتە باشووری شاری هەولێری کوردنشینەوە. هەندێکیشیان بران بۆ بەحرکە لە باکووری هەولێرەوەو ئەوانی تریش بۆ *موجەممەعاتی* دیانەو هەریر لە باکووری ڕۆژهەڵات.

لەم کۆمەڵگایانەدا خانووبەرەی هەمیشەیی نەبوو، هیچ نەبوو لە خێوەت بەولاوە، بەڵام خەڵکەکە بۆ یەکەمجار ئاهێکیان پێداهاتەوە بەوەی کە جارێکی تر هەوای

---

(٣٣) ئیدریس لە ساڵی ١٩٨٧دا بە هۆی دڵ وەستانەوە کۆچی دوایکردو مەسعوود بارزانی بە سەرۆکی باڵای پارتی دیموکراتی کوردستان KDP مایەوە.

کوردستانیان هەڵمژیەوە. وەلێ لە دوا حەفتەی مانگی تەمووزی ١٩٨٣دا، دانیشتوانی قوشتەپە هەستیان بە جموجووڵێکی سەربازیی نائاسایی کرد. فڕۆکەی جەنگیی بە ئاسمانی ئەو ناوەداو بە ڕاسەریانەوە گرم و هووڕیان بوو و بەرەو سنووری ئێران دەفڕین. هەروەها کاروانی هێزی سەربازی لە سەر ڕێگا قیرەکەی کە ئۆردووگاکەی کردبووە دوو بەشەوە، بەدیدەکراو بەرەو هەمان لا دەڕۆیشت. بارزانیەکان لە ڕادیۆی تارانەوە زانییان کەوا هێرشێکی ئێرانی سەربازگەو شارۆچکەی ستراتیجیی حاجی ئۆمەرانی سەر سنووری گرتووە، بەڵام ئەوەی کە جارێ نەیانـدەزانی ئـەوەبوو کـەوا KDP کاریگەرانە وەك پێشەنگ و ڕێپیشاندەر بەر هێزەکانی ئێران کەوتبوون.

تۆڵەکردنەوە لە بەرەبەیانی ٣٠ تەمووزدا دەستی پێکرد. ژنێکی بارزانی کە لەو کاتەدا لە قوشتەپە دەژیا وتی[٣٤] : "ئێمە هەموو لە خەودا بووین کاتێ سەرباز لە کاتژمێر ٣ ی بەیانیدا گەمارۆی کۆمەڵگاکەیان دابوو. بەر لە شەبەق، کاتێ کە خەڵکەکە وەخۆ دەکەوتن بچنە سەر ئیشوکاریان هەموو سەربازەکان بە جارێ ڕژانە ناو کۆمەڵگاکەوەو هەر پیاوێك دەچووە دەرەوە دەیانگرت. تەنانەت پیرەمێردێکی شێتیشیان گرت و بە توندی دەست و قاچیان بەستەوە. هەروەها ئەو مەلایەشیان گرت کە دەچوو بۆ مزگەوت بانگی نوێژی بەیانی بدات. ئەوجا دەرگایماڵەکانیان شکاندین و کەوتنە گەڕان و پشکنین بە دوای پیاوەکا نماندا. ئەوان تەنانەت کولانەی مریشك و تانکیی ئاو و سەلاجەو گشت شوێنێکیان دەپشکنیو تەواوی ئەو نێرینانەی تەمەنیان لە سیازدەساڵ وەبان بوو بردنیان. ئافرەتان دەستیان کردە گریان و ڕۆڕۆ و قورئانیان بەرەو ڕوویان بردو لە سەربازەکان زۆر پاڕانەوە پیاوەکانیان نەبەن".

"بێوەژنێکی بارزانی" ی تر، کە ئێستا ئەو ژنانە وا نـاودەبرێن، دەیگـوت: "مـن پەلەقاژەی ئەوەم دەکرد بچووکترینی کورەکانم بهێڵمەوە کە زۆر لاوازو نەخۆش بوو و زۆر لێیان پاڕامەوەو وتم: (ئێوە سیانی ترتان بردووم، دەستم دامێنتان تەنها ئەمەم بۆ جێبهێڵن). سەربازەکان تەنها ئەوەندەیان پێ وتم (ئەگەر چیتر لـە سـەری بـڕۆی دەتکوژین)، پاشان بە قۆناخە تفەنگ کێشایانە سەر سنگمداو کورەکەیان برد. لە پۆلی پێنجەمی سەرەتایی بوو". بەمجۆرە لە نێوان پێنج تا هەشت هەزار پیاوی بارزانییان لە قوشتەپەو کۆمەڵگاکانی تر گرت و سواری پاسی گەورە کـران و بەرەو

---

[٣٤] ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست وۆض، قوشتةثة ٤ ی مایسی ١٩٩٢.

خواریان بردن. ئەوانە هەرگیز جارێکیتر نەبینرانەوەو بێوەژنانیش تا ئەمڕۆ وێنەی لە چوارچێوە گیراوی مێردو کوڕو براکانیان پیشانی هەرکەسێك دەدەن سەر لە کۆمەڵگای قوشتەپە بدات و سۆراخی هەر هەواڵ و زانیاریەك دەکەن دەربارەی چارەنووسیان[٣٥].

بۆ ماوەی نزیکەی ساڵێك لە پاش ڕەشبگیریەکە کارەبای ئۆردووگای قوشتەپەیان بڕیو نەیانهێشت ئافرەتەکان لەو ئۆردووگایە بچنە دەرەوە، تەنانەت بۆ بازاڕیش، خەڵکی هەولێر شەوانە بە دزیەوە خواردنیان بۆ دەبردن. "خۆ ئێستا پیاوتان نیە بۆ نایەن لەگەڵ ئێمەدا بمێننەوە؟" ئەمە یادەوەریی ژنێکە کەوا لە پشتەوە *ئەمنەکان* ئەم جۆرە توانجەیان تێگرتبوو. لە وتاردانێکی ساڵی ١٩٨٣یدا سەرۆك سەدام حوسێن گومانێکی ئەوتۆی نەهێشتەوە لەوەی کە بە سەر بارزانیەکان هاتووە: "ئەوانە خیانەتیان لە وڵات و خیانەتیشیان لە پەیمان کرد، بۆیە ئێمەش بە سزای توندو سەختمان گەیاندن و بۆ دۆزەخمان ناردن"[٣٦]. ڕەشبگیرکردن و بە گریمانەش کۆمەڵکوژ کردنی پیاوە بارزانیەکان زەنگێکی ڕاستەوخۆی دووبارە بوونەوەی مەودایەکی زۆر لەوە گەورەتر بوو، پێنج ساڵ دواتر، لە ماوەی ئەو پەلامارەدا کە بە ئەنفال ناسرا.

---

[٣٥] هةندىَ بةلَطة هةن ئةوة دةردةخةن كة ثياوة بارزانيةكان لانى كةم سالَىَ بة دةسبةسةريى ماونةتةوة ثيَش ئةوةى بة يةكجارةكى بكوذريَن و لةناوببريَن. يةكيَك لة فايلةكانى *موخابةرات* سو نؤ فةرمانى سةرؤكايةتيى يةك لة دواى يةكى تيَداية كة لة سالَى ١٩٨٣دا بة ذمارةى ٩٨٨ بؤ ١٠٣٦ دةرضووةو ليستى ناوى ئةو كةسانةيان تيَداية كة حوكمى مردن دراون بة هؤى "كيَشة تايبةتكارةكانةوة" ئةوجا طةلىَ نووسينيان كراوةتة ثاشكؤ و يةك لة نووسينة دةسخةتةكان لةوة دةدويَت كة: "ئايا هيضكام لةو كةسانةى لة سةرةوة ناوبراون و حوكمى مردن دراون لاى ئيَمة بةندن؟" وةلاَمةكةش ديسان بة دةسخةتيَك بوو كةوا لة رِيَكةوتى ٩ ى نيسانى ١٩٨٥دا نووسراوة: "هيضكام لةو كةسانةى لة سةرةوة ناويان هاتووةو حوكمى مردن دراون بةنديى لاى ئيَمة نين، بيَجطة لة بارزانيةكان كة لة ناوضةى ئيَمةدا دةذيان لة ثيَش طرتنياندا"، (ئةمةيان جةختى لة سةركراوة). بة طويرَةى قسةى ثياويَكى خيَلَةكيى دةربازبووى بارزانى كةوا ميدلَ ئيست وؤض لة ١٨ ى مارتى ١٩٩٣دا لة سةلاَحةدين ضاوثيَكةوتنى لةطةلَ كردووة، هةندىَ لة ذن و مندالَى بارزانيةكان جاريَكيتر لة سالَى ١٩٨٦دا لة لايةن دةزطاكانى حوكوومةتةوة راثيَضكراون و باركراون بؤ سنوورى توركياو فةرمانيان ثيَكراوة ولاَت بةجيَبهيلَن. بةلاَم لة ثاش بةينيَك طةرِاونةتةوة بؤ قوشتةثةو دواتر بة ئاشكرا كارى ديكةيان لة دذ نةكراوة. بةلاَم هةندىَ ئيجرائاتَ دذ بة دةربازبووة بارزانيةكان كرا، لةوانة ليَ◌َسةندنةوةى ئةو مافةيان كة هاولاَتى عيَراقى بن، كةوا بة وردو دوورودريَذى لة ئالَوطؤرِكردنى نامةو نووسراوى *ئيستيخباراتدا* دةردةكةون لة كانوونى دووةمى ١٩٦٨داو لة سةر حوكم و برِيارى ليذنةى كاروبارى باكوورى سةر بة ئةنجومةنى سةركردايةتيى شؤرِش دةدويَت. نووسراوى ذمارة ٦٧٤٠ ى ليذنةى كاروبارى باكوور"نهيَنىو شةخسى" لة ١٦ ى كانوونى دووةمى ١٩٨٦دا.

[٣٦] رِؤذنامةى العراق، ١٣ ى ئةيلولى ١٩٨٣.

* * *

هەڵ وەرگرتن لە دووبەرەکیی کورد

پـــارتی دیمـوکراتی کوردسـتان KDP ی برایـان بـارزانی تاقـە سەرچـاوەی بەرهەڵستکاریی *پێشمەرگە* نەبوو بۆ ڕژێم. ناکۆکیو دابەشبوونی بزووتنـەوەی کـورد ڕەگێکی قووڵی هەیە، کە مێژوویو خێڵـەکیو بگـرە مەزهەبیـشە. لـە زۆر دەمێکـەوە داواکاریی دۆڵی بارزان بۆ سەرکردایەتی کردنی بزووتنەوەکە, وابەستەی هەلومەرجی ئاینیو ڕۆحییە. ئەم هەڵوێستە ڕەق و سەرسەختیە وای لە بارزانیەکان کردووە, ببنـە دوژمنی باوەکوشتە لە گەڵ ژمارەیەك لە عەشیرەتەکانی دەراوسێیاندا وەك سوورچیو زێباری[٣٧]. کاریزمای مەلا مستەفای بارزانی، ئەگـەر نەشـڵێین تـاکڕەوی، هـەروەها شێوازی سەرکردایەتی کردنی تەوژمێکی بەردەوامی نەیاری لە خودی حیزبەکەی خۆیدا دروستکردبوو. پاش هەرەسەکەی ١٩٧٥ ئەم ناکۆکیانە بە ئاشکرا تەقینـەوە. هێـزی برایان بارزانی یاخود "نەوەی خیانەتکاری" کە ڕژێمـی بـەعس ئـەو دەمـە وای نـاو دەبردن، هەر زوو جەلال تاڵەبانی بەرەنگاری بووەوە. تاڵەبانی کە جاران یاریدەدەری بارزانیی گەورەو ئەندامی مەکتەبی سیاسیی پارتی دیمـوکراتی کوردسـتان بـوو، زۆر لەمێژبوو ڕەخنەی لە شێوازی "دەرەبەگانـەی" بنـچینە عەشـایەریی ئـەو ڕێکخـراوە دەگرت و ئێستاش بە نیازە بە بزووتنەوەیەکی چەپی عیلمانیی ڕەگ داکوتاو لـە نـاو ڕۆشنبیرانی شاردا, جێـی بگرێتـەوەوە. لـە سـاڵی ١٩٧٦دا, تاڵـەبانی ئـەو گۆڕانـە ڕەسمیەی بە پێکهێنـانی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان PUK بە ئـەنجام گەیانـد. دوو ساڵ دواتریش, شەڕێکی بەربڵاو لە نێوان هەردوو لایەنە ناکۆکەدا بەرپابوو. ئەم دووبەرەکیە تاڵە تا دوا دوو ساڵی جەنگی ئێران ـ عێراق درێـژەی کێـشاو کارەسـاتی دڵتەزێنی تووشکردن. گرووپەکانی تریش, بارودۆخەکەیان زیاتر ئاڵۆز کردبـوو. لـە ساڵی ١٩٧٩دا یەکێکی تر لە گەورە یاریدەدەرانی جـارانی مـەلا مـستەفا، مـەحموود عوسمان, لە گەڵ کۆمەڵێك *پێشمەرگە* کە لە PUK جیابووبوونەوە, هێزی یەکخستو حیزبی سۆشیالیستی کوردستانی دامەزراند. لە هەمان ساڵیشدا, حیزبـی کۆمۆنیـستی

---

[٣٧] بۆ نموونە، بڕوانە (ئاغا، شێخ، دەوڵەت)ی ظان بروونەسن بکە، لاثەرِەکانی ٢٨، ٢٣١ ـ ٢٣٢.

عێراق دەستی دایە چەك دژ بە ڕژێمی بەغداو بنكەو بارەگای خۆی لە باكووری سلێمانیدا دامەزراند، لە هەمان ئەو دۆڵەی PUK ی لێبوو[٣٨]. هەر زوویش دابەشبوونێكی جوگرافیی ئاشكرا سەری هەڵدا, KDP لە ناوچە شاخاویە دوورەكانی بادینان لە باكووردا بە هێزی دەسەڵاتدار مایەوە، لە هەمان كاتدا PUK لە ڕۆژهەڵاتو باشووری ڕووباری زێی گەورەدا باڵادەست بوو. (گرووپە بچووكەكانی تر كاری خۆیان بە ڕەزامەندیی ئەو دوو ڕێكخراوە سەرەكیەی *پێشمەرگە* ئەنجام دەدا). ئەم دابەشبوونە لە ڕووی زمانو فەرهەنگیشەوە بوو: خەڵكی باكوورو ڕۆژاوای ڕووبارەكە ئاخاوتنیان بە دیالێكتی كرمانجیی زمانی كوردیە، بەرەو خوار ببیتەوە دەبێتە سۆرانی[٣٩].

لە بەر ئەوەی ڕژێمی عێراق نەیدتوانی كێشەی كورد بە زەبری هێزچارەسەر بكات, سیاسەتی دا پلۆسینی خۆی تێكەڵ بە هەوڵی "پەرت كەو زاڵ بە" كرد. ئەم سیاسەتەش دوو مەودای هەبوو: یەكەم یاریكردن بەو ناكۆكیە تاڵەی نێوان حیزبە سەرەكیە كوردیەكان، دووەمیش چەكداركردنی چەندی بكرێ لە كورد لە ڕیزی دەستەو تاقمی شێوە سەربازیی بنچینە خێڵەكیی سەر بە حوكوومەتدا*. لەبارترین هەلو دەرفەت بۆ بەغدا تاوەكو بتوانێ كێشەی نێوان KDP و PUK زیاتر قووڵ بكاتەوە، بە ڕواڵەت پەرەسەندنی مەترسیی جەنگی ئێران ـ عێراق بوو. تاڵەبانی, زۆر بە توندی دژ بە بڕیاری بارزانی وەستا لە ئاسانكردنی هێرشی تەمووزی ١٩٨٣ ی ئێران بۆ سەر حاجی ئۆمەران، هەروەها لە ئەیلوولی هەمان ساڵدا ناڕەزایی زۆرتری دەربڕی كاتێ كە هێرشو پەلاماری ئێرانیەكان سنووری ناوچەكانی دەوروبەری پێنجوینیان بەزاند ـ ئەوەی مایەی ناڕەحەتیو نیگەرانی بوو, لە نزیك بنكەو سەنگەرە قایمەكانی

---

[٣٨] بؤ باكطراونديَكى طشتى بروانة فاروق ـ سلاَطليَتء سلاَطليَت، لاثةرِة ١٨٧ ـ ١٩٠ء ظان بروونةسن(ئاغا، شيَخ، دةولَةت) لاثةرِة ٣١-٣٢ء ٣٤- ٣٦. ويَنةكة بةوة زياتر ئالَوز بوو بوو كة لةم ناوضانةدا ذمارةيةك دةستةء كؤمةلَى بضووك بضووك هةبوون، لةوانة هةندىَ ريَكخراوى ئيَرانيش وةك -KDP ئيَران ء كؤمةلَة, كة شةرِى طةريلاييان دذ بة رِذيَمى تاران لة ناو خاكى عيَراقةوة بةرِيَوة دةبرد.

[٣٩] زمانى كوردى يةكيَكة لة كؤمةلَةى زمانة ئيَرانيةكانء بيَجطة لة سؤرانىء كرمانجى طةلىَ دياليَكتى تر هةن. برِوانة ظان بروونةسن: ئاغا، شيَخ، دةولَةت، ل ٢١ ـ ٢٢، كة لة:D.N.Mackenzi وةرطيراوة . "بنضينةكانى زمانى كوردى " لاثةرِة ٦٨ ـ ٨٦ .
" The Origion of Kurdish, Transaction of the Philological Society", ١٩٦١.

PUKەوە بوو لە پارێزگای سلێمانی[٤٠]. تاڵەبانی بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە هێزەکانی شان بە شانی حیزبی بەعس شەڕ بکات بۆ دەرپەڕاندنی داگیرکەران لە خاکی عێراق. بۆ قۆستنەوەی ئەم هەلە، سەدام حوسێن بەڵێنی خۆی بۆ بەخشینی ئۆتۆنۆمیی بە کورد بەرەو ڕووی سەرکردەی PUK کردەوە، بەو هیوایەی جەنگاوەرە قاڵبووەکانی بە لای بەغدادا ڕابکێشێت. نزیکەی دە ساڵێك دواتر، یەکێك لە ئەندامانی ئەو وەفدەی PUK کە دانوستانی لە گەڵ ڕژێمی عێراقدا دەکرد قسەکانی تاریق عەزیزی ئەندامی ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش و دواتریش، وەزیری دەرەوەی عێراقی گێڕایەوە: "ئەو پێی وتین ئەگەر ئێوە یارمەتیمان بدەن قەت لە بیرمان ناچێتەوە، بەڵام ئەگەر لە دژمان بوەستن هەرگیز لە یادمان ناچێت و دوای تەواوبوونی جەنگ (ئێران ـ عێراق) لەناوتان دەبەین و تەواوی گوندەکانتان وێران دەکەین"[٤١]. ئەمەش هەروا هەڕەشەیەکی بەتاڵ نەبوو.

دانوستانەکە بێ بڕینەوە و یەکلاکردنەوەی هیچ مەسەلەیەك ماوەی زیاد لە ساڵێك درێژەی کێشا پێش ئەوەی بە یەکجارەکی لە کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٨٥دا هەرەس بێنێ. لە کاتێکدا کە ژمارەیەك هۆکار هەبوون بۆ سەرنەگرتنی وتووێژەکە، هیچکام لەوانەی تاڵەبانی باسی کردبوو لە دووبارە کردنەوەی ئەو داواکاریە قوبووڵ نەکراوانەی مەلا مستەفای بارزانی تێنەدەپەڕین، ئەوەی کەوا ناوچەکانی

---

* ئةم ناكؤكيةى ناو بزووتنةوةى رِزطاريخوازى كوردستان زؤر لة ميَذة بووة بةو زةمينة لةبارةى كة دةرفةتى زيَرِين بؤ دوذمنةكانى برِةخسيَنيَت سياسةتى "ثةرت كةو زالَ بة" بة ضاكى ثيادة بكةن و ئةمة زؤر بة زةقى لة دياردةى كوشندةى جاشيَتيدا دةردةكةويَت, كة ضؤن تةنانةت دواى راثةرِينى ١٩٩١ و بطرة دواى ثرؤسةى ئازاديى عيَراقيش, بارودؤخى سياسىو كؤمةلأيةتىو فةرهةنطيى كورد تا ض رِادةيةكى ترسناك بة دةستيةوة طرفتارة - وةرطيَر.

(٤٠) لةم كاتةدا عيَراق ضةندين جار ضةكى كيميايى دذ بة هيَزةكانى ئيَران بةكارهيَناوة، بةلاَم وا ثيَدةضيَت هيَرشةكةى ثيَنجويَن يةكةم بةكارهيَنانى ئةو ضةكة بوو بيَت لة ناو خاكى عيَراقدا. برِوانة:

Anthony H. Cordesman and Abraham R.Wagner, The Lessons of Modern War: The Iran-Iraq War "وانةكانى جةنطى نوىَ: جةنطى ئيَران - عيَراق". (London and Boulder: Mansell-Westview, ١٩٩٠)

(٤١) ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض لة طةلَ نةوشيروان مستةفا ئةمين، واشنتؤن، ٢ ى مايسى ١٩٩٣.

کەرکووک‌وخانەقین بە کێڵگە نەوتیەکانیانەوە وەك بەشێك لە کوردستان دابنرێن[٤٢]. ئەگەرچی سەدام حوسێن بۆی نەکرا هاوپەیمانیەکی کۆك‌و بەردەوام لە گەڵ تاڵەبانیدا دامەزرێنێ بەڵام لەو ڕاستیە دڵنیا بوو کە ناکۆکیی نێوان KDP و PUK ئێستا لە هەموو کاتێك قووڵترو تاڵترە .

لەم سەردەمەی ئێستاماندا, پەیوەندیی خێڵەکی لە زۆر شوێنی کوردستانی عێراقدا تا ڕادەیەك لاواز بوو بوو. بە هەرحاڵ, کە ئەوە بەهێز بمێنێتەوە زەمینەیەکی بە پیت‌و لەبار بۆ ڕژێمە یەك لە دوای یەکەکان خۆش دەکات بۆ ئەوەی میلیشیایان لێپێکبێنن‌و یەکێتی‌و پتەویی نێوان کوردیان پێهەڵتەکێنن. ئەمانە بە ڕەسمی لە ژێر دەستی سەدام حوسێندان و بە فەرماندەیی فەوجەکانی بەرگریی نیشتمانی دەناسران (*قیادە جحافل الدفاع الوگنی*)و زۆر دەمێکە, لە ڕووی گاڵتە پێکردنەوە ئەم تاقمە شێوە سەربازیانە لە لایەن کوردەکانی ترەوە بە *جاش* یان "جاشە کەر" ناویان دەبەن[٤٣].

***جاشەکان* بە هەندێ شێوە لە سەرەتای ساڵەکانی ١٩٦٠ەوە پەیدا بوون، بەڵام ڕۆڵی ئەوان لەمەودوا چەندین جار فراوان کرا. بنەماکەشی ئەوە بوو کە هەر کۆمەڵێکی خێڵەکی دەبوو هێزی *جاشی* خۆی پێکبێنێ تاوەکو دڵسۆزیی خۆیان بۆ ڕژێم بسەلمێنن. فەرماندەی هەر یەکەیەکیش ناونیشانی "*موستەشار*" ی دەدرایە، بە مانای ڕاوێژکار. ئەگەر سەرۆکە خێلەکیەکان ڕەزامەندیی پێکهێنانی فەوجی *جاشیان* پیشان نەدایە ئەوە هەڕەشە و گوڕەشەکانی *ئەمن* زۆر جار ڕازی دەکردن[٤٤].**

لە دوا قۆناخەکانی جەنگی نێوان ئێران ـ عێراق‌و لە سەروەختی ئەنفالدا, *جاشی* ئاسایی لە ژێر فەرماندەیی عەمەلیاتی *ئیستیخباراتی* سەربازیدا بوو. بێجگە لەمەش

---

[٤٢] بروانة: مار "مێذووی عیَراقی مؤدیَرن", ل ٣٠٧ .Marr,History of Modern Iraq

[٤٣] ئـةم نازنـاوة هیَنـد بـةربلاَو و رِؤذانـة بـةكارهاتووة كـةوا لـة ناوهیَنانـدا زؤر لـة هیَـزی دزیَوىء طاَلَتةئامیَزی خؤی لةدةستداوة. لـة ناوضـةكانی دیالَیَكتی كرمانجیدا لـة باكوور ئـةم كوردة شیَوة سةربازانة ثیَیاندةوترىَ *ضـةتة* Chatta بة مانا دز یا رِیَطر.

[٤٤] كؤنة *موستةشاریَك* باس لة طفتوطؤیةكی سالَی ١٩٨٧ دةكا لةطـةلَ بةرِیَوةبـةری *ئـةمنی* سلیَماني، عةقید خةلَةف دا كردبووی: [ثیَی وتم كةوا دةبىَ ضـةك بؤ حوكوومـةت هـةلَبطرمء زؤری فشار خستة سةرم كة بضمة ثالَیان. ئةوةشی ثىَ وتم (تؤ بةشداریت لة جةنطدا (ئیَران ـ عیَراق) نـةكردووةء ثیَویـستة ببیتـة *موستةشـار*) هـةروةها ثیـىَ وتـم (ئةطـةر نـةبیت رِةنطـة ناسنامةی عیَراقیت لىَ بسةنریَتةوة)]، لةمةودوا مانای ئةم هةرِةشةیة زؤر ترسناك كةوتـةوة، تا وایلیَهات لة كـاتی ئةنفالدا كـارتی ناسنامةی كةسایةتی رِاستةقینة بـوو بـة مةسـةلةی ذیـانء مردن. ضاوثیَكةوتنی میدلَ ئیست ءؤض، سلیَمانی، ١٢ ی مایسی ١٩٩٢.

دوو هێزی تری هەڵبژاردەی کوردی سەر بە حوکوومەت هەبوون: یەکەمیان *"قوات الگواری‌و* ـ هێزی لەناکاو" کە چالاکیی کاروباری ئیستیخباراتی‌و دژە تیرۆریان لە ناو شارەکاندا ڕادەپەڕاند لە ژێر سەرپەرشتیی حیزبی بەعسدا. دووەمیشیان *"مفارز خاصه"* یان یەکەی تایبەتی *ئەمنە* کوردەکان کەوا لەو کەسانە پێکهاتبوو کە هاوکارو دڵسۆزی حوکوومەت بوون‌و بەشێکی ڕەسمیی *ئەمن* بوون. گشت ئەم تاقمانە بە توندی لە لایەن ڕژێمەوە دژ بە هاوڵاتیە کوردەکانی خۆیان ئاڕاستە دەکران. کۆنە سەرۆك *جاشێك*, لە پێشەکیی سیمینارێکدا ئەوەی گێڕایەوە کە ئەفسەرەکانی *ئیستیخباراتی* سەربازیی لە کۆبوونەوەیەکدا بە *موستەشارەکانیان* وتبوو کەوا *پێشمەرگە* نە کوردن‌و نە عێراقی‌و بە پێی یاسای ئیسلام ئەوانە "کافرن‌و بەم پێیە دەبێ ڕەفتاریان لە گەڵ بکرێت"[٤٥].

ئەرك‌و فەرمانی *جاشی* ئاسایی‌و سادە بە شێوەیەکی فراوان چون یەکن لە گەڵ هەمان جۆر میلیشیای بەشەکانی دیکەی ئەم جیهانەدا[٤٦]. ئەمانە تەنها چەکی سووکیان پێدرابوو, پارێزگاریی ڕێگاوبان‌و دەورێ‌و ئێشکگرتنی دێهاتیان پێسپێردرابوو, هەروەها وەك شارەزا‌و چاوساغیش پێش سوپای نیزامی دەکەوتن‌و گوندەکانیان دەپشکنی بۆ سەربازی هەڵاتوو و موتەخەلیف‌و ئەوانەی کە گومانی *پێشمەرگەیان* لێدەکرا دەیانگرتن‌و دەیاندانە دەستی حوکوومەتەوە. لە بەر هەندێ هۆکاری ڕوون‌و ئاشکراش ڕژێم هەرگیز بە تەواویی متمانەی بە ڕاستی‌و دڵسۆزیی *جاش* نەدەکرد. ڕاستەوخۆش سەرچاوەی *جاشێتی‌و جاش* گرتن لە کۆمەڵگاکان‌و ئەو شارۆچکە‌و گوندانەوە بوو کە لە ژێر کۆنترۆڵی حوکوومەتدا بوون (بۆ نموونە، زاخۆ،

---

(٤٥) بە شیَوەیەکی طشتیی, لە عیَراقدا وەك دەولَـەتیَکی ئیسلامی, یاسای ئیسلام ثـەیرِەویی ناکریَ ضونکە دەولَەتیَکی عیلمانیة، ئەطەرضی هەندیَ توخم یان رِەطـەزی یاسای ئیسلامی تیَکـەوتووە وەك یاسای خیَـزان. بـە هـەرحالَ وەك کرداری ئـەنفالَ خـۆی ئەمـە خاسیـەتیَکی سـەرتاثاطیری هەولَدانی رِذیَمی بـەعس بـوو بـۆ حـەلاَلَ کردنء شـەرعیەت ثیَدانی هیَرشء ثەلامارەکانی بۆ ئەوەی بەرطی زمانی ئاینیان بە بالاَدا ببرِیَت.

(٤٦) ضـونیەکیی کـارء فـەرمانی *جاش* لـە طـەلَ هـی میلیـشیای ولاَتـانی تـردا، بـۆ نموونـە، طواتیمالاء ثیرۆ برِوانە: ضاودیَریی ئەمەریکا: "ثیرۆ لە ذیَر ئاطر باراندا ، مافی مرۆظ لـە دەمی طەرِانەوەی دیموکراسیەوە." یان "ئیَشکطرانی مەدەنیی لە طواتیمالادا".
-American Watch:" Civil Patrols in Guatimala" ,(August,١٩٦٨).
-"Peru Under Fire: Human Rights since the Return of Democracy" (New Haven: Yale University Press ١٩٩٢).

وەك باس دەكرا پێنج هەزار *جاشی* هەبوو)، یەكەكانیان زۆر جار لە گەڕو چەرخەدا بوون و هەوڵیان دەدا نەیەڵن هەواداری ناوخۆ دەربكەون و گەشە بكەن. *موستەشارەكان* دەیانزانی كە ڕژێم سڵە لە هەر جۆرە پەیوەندیەكی قەدەغە لە گەڵ سەركردەكانی *پێشمەرگە* لەو دەوروبەرە. فایلەكانی *ئەمن* كە میدڵ ئیست ووچ تەماشاو تاوتوێی كردوون پڕن لە دۆسێی چاودێریو خەفیەیی لە سەرۆك *جاشەكان*.

ساڵەكانی سەرەتای جەنگ دژی ئێران، ئەوەی ئاشكرا كرد كە سەربازە كوردەكان نەدەچوونە ژێربارو لە چەندین حاڵەتدا كوردەكان لە خزمەتی سەربازیی دەردەكرانو لە جیاتیدا دەیانخستنە ڕیزی *جاشەوە*. ئەگەر گەنجێكی كوردی بۆ سەربازی بانگكراو، خزمایەتی لە گەڵ *موستەشاری* ناوچەیەكدا هەبوایە، وا بە هۆیەوە هەموو هەوڵێكی دەدا بۆ خۆدزینەوە لە خزمەتی سەربازییو لە جیاتیدا خزمەت لە فەوجێكی *جاشدا* بكات. زۆر لە *موستەشارەكان*، ئەم ڕۆڵە تازەیەی خۆیان لا پەسەندو دڵخۆشكەر بوو. هەندێكیان كەسانێكی هیچ بوون، بەڵام بە هۆی حوكوومەتەوە بەرزدەكرانەوە بۆ پلەی دەسەڵاتی ڕاستی. ئەوانیتر بە نەریت سەرۆك خێڵ بوونو زانیبیان ئەم *موستەشارییە* هەلێكی زۆر لەبارە بۆ پارە كێشانەوەو ئەوەیان بە باشی دەزانی كەوا كاریگەرییان لە ناو كوردی ناوچەكانیاندا ئەو بڕەوەی جارانی نەماوە. *موستەشار* بێجگە لە مووچە دیاریكراوەكەی خۆی ڕێگەی پێدرابوو بڕێكی كەمی مانگانەی هەر كەسێكیش وەربگرێت كە بە ناو لە ژێر فەرمانیدایە. لە بەر ئەوە وا باو بوو ئەو كەسانە (یان بە شێكی زۆریان) چالاكیو ئەركی *جاشێتی* نەبینن. ڕژێم، لە سەر كاغەز ژمارەی تا دوو سەدو پەنجا هەزار سەربازی پیادەی كوردی لە ژێر ڕكێفدا بوو (مەبەستی جاشە ـ و)، بەڵام لە ڕاستیدا تەنها بەشێكی كەمی ئەم ژمارەیە چەكی هەڵگرتبوو. ئەم پیاوە كوردانە، بۆ ناسنامەیەكی مۆركراوی *جاشێتی* كە لە خزمەتی سەربازیی بیانپارێزێت، مووچەی جاشێتیەكەیان دەدا بە *موستەشارەكە*. ئەم مووچەیە مانگانە ٨٥ دینار (٢٥٥ دۆلار)* بوو بۆ هەر سەربازێكی سەر كاغەز. بەمە بۆ هەر *موستەشارێكی* زۆرزان دەكرا سامانێكی گەورە پێكەوە بنێ. بۆ نموونە، هەردوو برا عومەرو حوسێن سوورچی دەسكەوتەكانیان لە قۆنتەراتو كاروباری بیناسازیدا بەكاردەهێناو بوون بە دەوڵەمەندترین كەس لە كوردستاندا.

---

* بە نرخی جارانی دیناری عێراقی كە یەك دینار سێ دۆلار بوو ـ ء.

لە كاتێكدا كە حوكوومەت ئامادە بوو بۆ چاوپۆشی كردن لەو جۆرە كارانەی لە سەرەوە باسیان لێوە كرا، لە بەر خاتری دڵسۆزیی *موستەشارێك*، كەچی بەوپەڕی دڵڕەقیشەوە ڕەفتاری لە گەڵ هەر كەسێكیاندا دەكرد كە جۆرە سەربەخۆییەكی بنواندایە. گەلێ كەس شایەتیی بۆ میدلْ ئیست ووچ داوە سەبارەت بە سەرگورەشتەی *موستەشارێك* كە ناوی جەعفەر مستەفا بووەو لەساڵی ١٩٨٦دا لە بەر هەڵگەڕانەوەو سەرپێچیكردنی ئیعدام كراوە. ئەم پیاوە وا باسدەكرێ لایەنگرێكی دڵگەرمی ڕژێمی بەعس بوو، بەوەش ڕازی بووبوو كە هێزێكی *جاش* پێكبێنێت، بەڵام تەنها بەو مەرجەی ڕێگەی پێبدرێت لە ناوچەكەی خۆی، لە چیاكانی بادینان بمێنێتەوە. ساڵی ١٩٨٦ فەرمان درا كەوا جەعفەر مستەفا بگوێزرێتەوەو ئەمیش ملی بە فەرمانەكە نەداو نەڕۆیشت. لە ماوەی لە كاروەستانیدا، بەرەنگاربوونەوەی ئەم پیاوە بۆ سەدام حوسێن، بووبوو بە قسەو باسی هەموو كوردستانی عێراق. بەڵام پاش حەفتەیەك لە بەغدا ئیعدامكراو لاشەكەشیان لە پایتەختەوە ناردەوە بۆ ماڵی خۆی، لە نزیك شارۆچكەی مانگێش لە باكوور، لەوێش بۆ جاری دووەم بە ئاشكراو بە بەرچاوی خەڵكەوە هەڵواسرا*. ماوەیەك دوای ئەوە، هەردوو گوندی بێسفكی و دێرگژنیك، كە ئەو خاوەنیان بوو، سووتێنران و تەخت كران[٤٧].

* * *

---

(٤٧) بە ثێی دؤسیێی طوندة ڕووخاوةكان كةوا لة لایةن كؤمةلَةی ئاوةدانكردنةوةء طةشةثێدانی كوردستان (KURDS) ةوة كؤكراوةتةوةء ڕیَكخراوة، طوندی بیَسفكیی باكوورء بیَسفكیی باشوور لة سالَی ١٩٨٧دا ڕووخیَنرانء دیَرطذنیكیش لة سالَی ١٩٨٨دا. هةردوو طوندةكة سةر بة ناحیةی دؤسكی بوون.

* بة ثێی قسةی ضةند دؤستیَكم لةو ناوضةیةدا ، وا دةطیَرنةوة كة ئةم جةعفةر مستةفایة بانط دةكریَ بؤ كةركووك ء لةویَ لة ڕووی فةرماندةی فةیلةقی یةكدا دةوةستیَ (زیاتر ڕیَی تیَدةضیَت كة لة ڕووی علی حسن المجیددا وةستابیَت). دواجار بة دةسبةسةری دةیهیَننةوة بؤ مانطیَش، لة ئایزی ١٩٨٦دا، لةویَ بة بةرضاوی خةلَكیَكی زؤرةوة كة بؤ ئةم مةبةستة كؤیان كردبوونةوة طوللة بارانی دةكةنء ماوةی ضةند سةعاتیَكیش لاشةكةی هةلَدةواسن، شایىء ئاهةنطیَكی طةورةش بةو بؤنةیةوة ساز دةكةن ـ وةرطیَر.

١٩٨٥ ـ ١٩٨٧: شەڕی بەربڵاو

لە پاش تێکچوونی گفتوگۆی بەعس ـ PUK لە کانوونی دووەمی ١٩٨٥دا، ڕژێمی عێراق ڕوانی کەوا کۆنترۆڵکردنی کوردستانی عێراق جارێکیتر کەلیی تێکەوتووەتەوە. شەڕ لە گەڵ ئێراندا، کە وای بۆ دانرابوو سەرکەوتنێکی خێرا وەدەستبێنێ، هەردوو لای بە کوژراو و برینداری زۆرەوە بە جۆرێکی بێکۆتایی کێش دەکرد. لە گەڵ ئەوەشدا کە حوکوومەت زنجیرەیەك قەڵای گەورەو بچووکی لە هەموو شوێنێکی ناوچە دێهاتیەکانی کوردا دروست کردبوو بەڵام کارێکی گونجاو نەبوو ژمارەیەکی زۆر لە هێزەکانی خۆی لەو ناوەدا مۆڵ بدات. دەیان گوندو نیشتەجێی کورد، بە تایبەتی لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی PUKدا لە نزیك سنووری ئێرانەوە، لە ناوەڕاستی ساڵانی ١٩٨٠وە بەرەبەرە سووتێنران و دانیشتوانیشیان سەرلەنوێ لە *موجەممەعاتدا* نیشتەجێ کرانەوە. بەڵام خەڵکی سەدان گوندی دێرینی تر، کە خۆیان لە دوو هەزار دەدا، هەوڵیان دەدا شەڕی دژە یاخیبوون، لە گەڵ ڕەوتی ژیانی ڕۆژانەیاندا تێکەڵ بکەن. لەم پرۆسەیەدا، هەموو کۆمەڵگاکەیان گۆڕانی بە سەردا هات.

تۆپباران کردن گەورەترین هەڕەشە بوو بۆ وورەی خەڵکەکە. سوپای عێراق کوردستانی لە شێوەیەکی تۆڕئاسادا بەش بەش کردبوو، لە هەموو لایەکەوە تۆپخانەی قورسیان بۆ دابەستبوون بە مەودای زیاد لە بیستو پێنج میلو هەموو دەم گوللە تۆپ دەیکوتان و پێشبینی ئەوە نەدەکرا هەر ڕۆژەو کام نیشان مەبەستە. کاروباری کشتوکاڵ کردنی ئاسایی بووبوو بە گەمەیەکی کوشندەی مەرگو ژیان. خەو لە خەڵك حەرام بووبوو و بەردەوام نیگەرانیو دڵەڕاوکێ مێشکی هەموو کەسی تێکدابوو.

هەلیکۆپتەر هەمیشە سەربازو *جاشی* لە گوندەکاندا دادەبەزاند، بۆ گەڕان بە دوای سەربازی هەڵاتوو، موتەخەلیف یان ئەو کەسانەی گومانی *پێشمەرگەیان* لێدەکرا. بە لێشاو کورد دەگیرانو ئیعدام دەکران. خەڵکێکی زۆریش بە هێرشو پەلاماری بەردەوامی فڕۆکەی شەڕکەرـ بۆمبهاوێژی میگو سۆخۆی دەکوژران، کەوا حوکوومەت لە سۆڤێتی وەرگرتبوون. هەر لە سەردەمی یەکەم ڕژێمی بەعسەوە لە ساڵی ١٩٦٣دا، گوندنشینە کوردەکان فێری ئەوە بووبوون کە چۆن خۆیان لە هێرشی ئاسمانی بپارێزن بە دروستکردنی ژێرزەمینی سەرەتایی لە دەرەوەی ماڵەکانیانەوە. وا ئێستا ڕەوتی دروستکردنی ژێرزەمین چووەتە پێشو لە جاران مەحکەمترو قایمتر دروست دەکرێن. لە

ڕاستیشدا زۆریان هۆدە بوون لە زەویداو بەرزیشیان بواری بە پێوە وەستانی دەداو بە تەختەی پان یان جەمەلۆن و لقەدارو چەند چینێك خۆڵو بەرد سەر دەگیران. ئەوانەی کە چاکتر دروست دەکران لە بەر دەرکەکەیاندا توونێلێکی پێچاوپێچی تێدابوو بۆ خۆپاراستن لە تەقینەوەو پارچە بۆمب. زۆر گوندیش بە ڕۆژ چۆڵیان دەکردو دەچوونە نێو ئەشکەوتو بن گاشەبەردی ئەو نزیکانەو ئێوارەش کە تاریك دادەهات دەهاتنە دەرەوەو دەچوونە لای کاروباری ئاژەڵو کێڵگەکانیانەوە. لێرە گوندی بچووکی سێ چوار ماڵە یان شارۆچکەی سێ چوار هەزار کەسی خۆبەخۆ کاروباری خۆیان ڕێکخستبوو و بەڕێوەیان دەبرد. زۆر لە گوندەکان ئەنجومەنی پێنج کەسیی خۆیان هەڵبژاردبوو (*مجلس الشعب* بە عەرەبیو *ئەنجومەن* بە کوردی).

کاتێ حوکوومەت خزمەتگوزاریی سادەو سەرەتایی خۆی لە ناوچە دێهاتیەکان کێشایەوە مامۆستا *پێشمەرگەکان* فریاکەوتنو جێی مامۆستایانی قوتابخانە چۆڵکراوەکانیان گرتەوە. هەروەها *پێشمەرگە* برینپێچەکانیش بنکە تەندروستیە داخراوەکانیان دەبرد بەڕێوە. بە زۆریی گوندەکان کارەباو ئاوی خواردنەوەی بۆرییان نەبوو، بەمە توانای ڕژێم بۆ تۆڵەکردنەوەو سەغڵەتکردنیان لەم ڕووەوە کز بوو. لەبەرئەوە، هەروەکو جاران، کوردەکان لە زێو کانیاوەکانو ئاوی ژێر زەوی[٤٨] پێداویستیی خۆیان دابین دەکرد، زۆری ئەو کەسانەش کە حاڵو گوزەرانیان باش بوو مەکینەی کارەبای خۆیان هەبوو. کاروباری بازرگانیش لە سەر قاچاخچێتی بەندبوو, گوندنشینەکان بە پێی ئەوەی کە شارەزای گشت توولەڕێی گردو تەپۆڵکەکانی دەوروبەر بوون دەیانزانی چۆن خۆ لە ڕێگرتنو ئابلووقەی ئابووریی حوکوومەت بپارێزن کە بە سەر ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی *پێشمەرگەدا* سەپاندبووی. لە خاڵەکانی پشکنینەوە تەنها بواری تێپەڕبوونی ئافرەت دەدرا. هەندێ جاریش کوڕی گەنج لەوێوە بە بەرتیل دەرباز دەبوون، بەڵام ئەمە کارێکی ترسناك بوو, هەندێ کەس دەگیرانو بێسەروشوێن دەکران بە گومانی ئەوەی گوایە یارمەتیی *پێشمەرگە* دەدەن.

---

(٤٨) هەندێ طوند سیستەمێکی تایبەتی ئاوی خواردنەوەء ئاودێریی ذێر زەوییان هەبوو لە شێوەی جۆطەڵەدا کە بە خشت دادەثۆشران. ئەم خەنەك یان جۆطەڵەی ذێر زەویە ثێی دەوترێ کارێز Karez .

لەو دەمەدا جۆرە جیاوازییەك لە نێوان *پێشمەرگە*و خەڵكە مەدەنیە ئاساییەكەدا پەیدابووبوو. ڕاستێكەی *پێشمەرگەی* كارا مووچەی ڕێكخراوەكەی خۆیان وەردەگرت و بە نۆبە ماوەی ١٥ ـ ٢٠ ڕۆژ ئەرك و فەرمانی خۆیان بەجێدەهێناو ئەوەندەش لە ماڵی خۆیان دەمانەوەو لە سەر زەویوزاری خۆیان كاریان دەكرد*. بەڵام زۆربەی ئەو پیاوانەی لە تەمەنی سەربازیدا بوون و (تەنانەت هەندێ جار ئافرەتیش) لە ڕێكخراوێكدا خرابوونە ژێر چەكەوە بە ناوی هێزی بەرگریی میللی یان *هێزی پشتگیری*و ئەركی سەرەكییان بەرگری كردن بوو لە گوندەكانیان ئەگەر هێرشیان كرایە سەرو بەرەنگاربوونەوەی سوپاو ڕاگرتنی تا هێزی *پێشمەرگە* دەگات. چەكی سووك, دەستكەوتنی زەحمەتێكی زۆری نەدەویست و لە *جاش* دەكڕاو باو بوو هەر ماڵەو چەكێك یاخود زیاتری هەبێت. لەو كاتەدا *پێشمەرگە* بۆ ئەوە كاریان دەكرد كە هاوتایی ڕژێم تێكبدەن و لاسەنگی بكەن بە هێزی جێگیرو گەڕۆكیانەوە. سەدان یەكەی بچووك بچووكی گەریلا، یان *مەفرەزە* بە دێهاتەكاندا دەسووڕانەوە. لە ناوچە شاخاویەكاندا *مەفرەزە* دەبوو هێند بچووك بووایە كە تەنها پێنج كەسی لەخۆ بگرتایە، لە گوندەكانیشدا كەمترین ژمارەی پێویست پانزە كەس بوو بۆ بەرگریكردنێكی سەركەوتووانە. لە *مەفرەزە* گەورەتر *كەرت*و لە كەرتیش گەورەتر *تیپ* بوو**، كە ئەمەش بە پێی بۆچوونی كوردەكان هاوشان بوو لەگەڵ فیرقەیەكی سوپای نیزامیدا[٤٩]. لە سەرەتای ساڵی ١٩٨٧ەوە تەنها شارو شارۆچكە گەورەكان و كۆمەڵگاكان و ڕێگاوبانە قیرەكان لە كوردستانی عێراقدا لە ژێر كۆنترۆڵی تەواوی بەغدادا مابوونەوە. دەسەڵاتیش بە سەر ناوچە دێهاتیەكاندا لە نێوان KDP لە باكوورو PUK لە باشووردا دابەشكرابوو. لە كاتێكدا كە ژێم دەمێك بوو ناو وناتۆرەی لە KDP دەناو بە "نەوەی خیانەتكاری" ی لە قەڵەم دەدان، ئێستا وا نیشانەی شوومی ئەوە دەبینیٚ كە PUKیش وەك بریكارێكی سەربازیو سیاسیی هێزێكی بێگانە

---

*جیاوازیی نێوان خەڵكی طوندەكان و ثێشمەرطە لەو ئاستەدا نەبوو كە زۆر هەستی ثێبكرێت. لامواية جۆرة تێكەڵبوونێك لێرەدا دروستبووبێت، ضوونكة ئەو سیستەمی ١٥ رِۆذ لـة مـاڵ و ١٥ رِۆذ دةوامكردنة لة نێو فةوجةكانی جاشدا باوبوو، نةك ثێشمەرطة ـ و.

** لة دةقة ئینطليزييةكةشدا هةر هةمان وشةطةلی مةفرةزة، كةرت، تيث بةكارهاتوون، ئةم دابةشكردنة زياتر هی ثێكهاتةی ثێشمەرطايةتی PUK بوو ـ و.

[٤٩] ضاوثێكةوتنی میدلَ ئیست وۆض لة طةلَ نةوشیروان مستةفا ئةمین، واشنتۆن ، ٢ ی مایسی ١٩٩٣.

کار دەکات کە عێراق لە گەڵی بەشەڕهاتووە. لێرە بەدواوە گرووپی تاڵەبانی بە ڕەسمی وەك "*عومەلای ئێران*"[*] واتە بەکرێگیراوی ئێران ناودەبران, ئەمەش زاراوەیەك بوو, سەدام حوسێن خۆی دایهێنابوو[٥٠]. ئەم جوێن و بە سووك ناوهێنانە لە لایەن ڕژێمەوە بێبناغە نەبوو، چوونکە لە بەشی دووەمی ساڵی ١٩٨٦دا هاریکاریی کردنی نێوان PUKو ئێرانیەکان بوو بە ڕاست. ئەو کاتەش KDP دەمێك بوو ڕێگەی ئێرانی لە بەردەمدا والا بوو وەك پەناگەیەك. وا PUKیش ئێستا هەست بەوە دەکات کە هیچ چارێکی تر نیە لەوە زیاتر کە وەکو ئەو بکات. لە کوردستانێکی چواردەور بە وشکایی گیراودا خەبات و تێکۆشان قەت سەرناکەوێ بێ یارمەتیدانی دەراوسێیەکی دۆست. نەوشیروان مستەفا ئەمین، کە ئەو دەمە جێگری سەرکردەی یەکێتی نیشتمانیی کوردستان بوو دەیوت: "هیچ ڕێگایەك نەبوو خۆراك و ئازووقەی لێوە بگاتە ئێمە، هیچ یارمەتییەك نەبوو بۆ بریندارەکانمان، هیچ ڕێگەیەکیش نەبوو بۆ دەرەوەی ئەو ناوچەیەی کە ڕزگارمان کردبوو. لە بەر ئەوە ئێران پە نجەرەی ئێمە بوو بۆ جیهان".

لە ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩٨٦دا PUKو حوکوومەتی ئێران گەیشتنە ڕێکەوتنێکی هەمەلایەنە لە سەر هاوکاری کردنی ئابووری، سیاسی، سەربازی. هەردوولا لە سەر ئەوە ڕێکەوتن کە دەبێ قورسایی تەواو بخەنە سەر شەڕکردنی ڕژێمی عێراق تا ڕووخاندنی سەدام حوسێن، هەردوو لاش پەیمانی ئەوەیان دا کە هەڵسوکەوتی یەکلایەنە لە گەڵ بەغدا نەکەن[٥١]. ئەگەر هەر لایەکیشیان بەرەورووی هەڕەشەو فشارێکی سەربازیی توند بووەوە ئەوە ئەویتر بەرەی دووەم بکاتەوە بۆ سووککردنی فشارەکەو ئێران ڕەزامەندیی پیشان دا کە چەك و یارمەتیی دارایی‌و پزیشکی بداتە P UKو لە هەمان کاتیشدا پێی لە سەر سە پاندنی ڕژێمێکی ئیسلامیی بە سەر

---

* لة دةقةكةشدا هةر بة شيَوةى Umala Iran هاتووة - و

(٥٠) ناوزةدكردنى بةرهةلَستكارانى رِذيَم بة جويَن و ناو و ناتؤرةى ناشيرين زؤر باوبوو. ميَرمندالَيَكى تةمةن حةظدة سالَ كةوا لة لايةن رِذيَمةوة ئيعدامكرابوو، لة دؤكيوميَنتيَكى ئةمندا كة فةرمان بة مةيتخانةى سليَمانى دةكات لاشةكةى لةكؤلَكاتةوة، بة "ئاطرثةرست" باسكرابوو وةك نيشانةيةكى سووكايةتى كردن بة ئاينى زةردةشتيى ئيَرانى كؤن

(٥١) ثةيمان شكاندنيَكى تر بةرامبةر بة كورد، ئةوةبوو تاران بىَ هيض ترس و رِايةك بة كوردةكان لة تةمووزى ١٩٨٨دا برِيارى شةرِ رِاطرتنى UN ى قوبوولَ كرد لة هةرِةتى ثةلامارداني ئةنفالدا.

بەغدادا، دانەدەگرت[٥٢]. ئە نجامەکانی ڕێکەوتنەکە یەکسەر دەرکەوتن و، لە ١٠ ی ئۆکتۆبەردا، کۆمەڵێك گاردی شۆڕشی ئێرانی یان *پاسداران* بە هاوەڵیی *پێشمەرگەی* کورد لە بیرە نەوتەکانی کەرکووکیان دا، لە قووڵایی ناو خاکی عێراقدا. لە هەمان کاتیشدا بۆ بەجارێ تووڕەکردن و دەمارگرتنی بەغدا، بە ناوبژیکردنی ئێرانیەکان PUK و KDP لە گەڵ یەکتر ئاشتبوونەوەو کۆتاییان بە ناکۆکیە درێژخایەنەکەی نێوانیان هێنا.

ئەم ڕێکەوتنەی تاران گۆڕانێکی بنەڕەتیی لە هەڵوێستی ڕژێمی عێراقدا بەرپا کرد. لە گەڵ ئەوەشدا کە عێراق لە شەڕی دژ بە ئێراندا بالادەست بوو، بەلام بارودۆخی ئەمنیی لە ناو سنووریدا خراپ لە دەست دەرچووبوو. لەو کاتەوە کە سەرلەنوێ شەڕ لە گەڵ یەکێتیی نیشتمانیی کوردستاندا لە ساڵی ١٩٨٥دا دەستپێکردەوە کاروباری کورد بە محمد حمزه الزبیدی سپێردرا، کە سەرۆکی مەکتەبی باکووری ڕێکخراوی حیزبی بەعس بوو. لە پاش پێداچوونەوەیەکی هەمەلایەنەی بارودۆخی هەرێمەکە، وەك باسدەکرێ، کەوا فەرمان دراوە بە الزبیدی لە ماوەی شەش مانگدا کۆنترۆڵی بکات، کە ماوەکە تەواو بوو شەش مانگی تری درایە دەم، بەلام دیسان هەر باری تێکچوون و ئاڵۆزیی بەردەوام بوو و لە سەرەتای ساڵی ١٩٨٧دا بەغدا بڕیاری دا ئیجرائاتی توندوتیژ بگرێتە بەر. لێرە بەدواوە هەموو ئەوانەی هێشتا لە ناوچە شاخاویەکانی کورددا دەژیان وخەریکی کاروباری کشتوکاڵیی خۆیان بوون بە دوژمنی کاریگەری دەوڵەت لە قەڵەم دران لە بەر هیچ شتێك نە لە ڕەگەزو بوونی سروشتییان بترازێ لە سەر خاکی باوباپیرانیان.

---

[٥٢] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وؤض لة طةلَ نةوشیروان مستةفا ئةمین، واشنتۆن ، ٢ ی مایسی ١٩٩٣.

بەشی دووەم
دەسپێك بـۆ ئـەنفـاڵ

"مـن ئـەو جوگرافیزانـە هـیچ و
پووچانە بە درۆ دەخەمەوە
کە ناوچـەیەکی جیهان سـێ جـاران
دەکەنەوە،
ئەو ناوچانەی مـن مەبەسـتم بێـت
لێیان دەردەکەم و
بەم قەڵەمە دەیانکەمەوە بە یـەك
نەخشەو
ناوی ویلایەت و شارو شارۆچکەکان
دەکەمە پاشکۆی ناوی خۆم..."
ـ مارلۆ، تەیموور لەنگی مەزن.

تەواوی ئەو مەرامانەی لە قۆناخەکانی سەرەتای شەڕی عێراق لـە گـەڵ کـورددا لێیان بە نیازبوون، لە ساڵانی ١٩٨٧ ـ ١٩٨٨دا و لە ئاخرو ئۆخری جەنگی نێوان ئێران ـ عێراقدا گەیشتنە ترۆپك و ئەوپەڕی لەو پەلامارەدا کە بـە ئـەنفال ناسـرا. لـەو بەڵگەنامە عێراقیە دەست بەسەردا گیراوانەدا کە ئێستا لە لایەن میدڵ ئیست ووچەوە لێکۆڵینەوەیان لە سەر دەکرێت ئەم تێرمی ئەنفالە بەردەوام لە هەموو شوێنێکدا قوت دەبێتەوە: گوندەکان لە میانـەی "عەمـەلیاتی ئـەنفالی قارەمانـدا پاککرانـەوە"، هەڵاتنی گوندنشینەکان بۆ وڵاتانی دەراوسێ هۆکاری "ئـەنفال"ی دراوەتـێ، کێڵگـە نەوتێك بە ناوی "ئەنفال"ەوە کرایـەوەو"کـەرتێکی تایبـەتی ئـەنفال" ی حیزبـی بەعـسی عـەرەبی سۆشیالیـست لـە یـادی ئـەو ڕووداوەدا دامـەزرا. قۆنتـەراتێکی حوکوومەتیش بە ناوی "کۆمپانیای ئەنفال"ەوە کاری وشککردنی زۆنگاوەکانی باشووری

عێراقی گرتبووە ئەستۆ[١]. بەڵگەنامەکان بە پشتگیریی شایەتیی ئەو کەسانەوە کە لە ئەنفال دەرباز بوون ئەوە دەسەلمێنن کە تواناو داهاتی دەوڵەتی عێراق بە شێوەیەکی بەربڵاو خرابوونەگەڕ بۆ مسۆگەر کردنی سەرکەوتنی کارەکە.

"ئەنفال" ئەو ناوەبوو کە بە زنجیرەیەك هێرش و پەلاماری نەخشە بۆ کێشراوی سەربازی دراو سەرجەم هەشت پەلامار بوو لە شەش ناوچەی جوگرافیی جیاوازدا بەڕێوەچوو، لە نێوان دوادوایی شوبات و سەرەتای ئەیلولی ١٩٨٨دا. سەرتا پای فەرماندەیی عەمەلیاتەکە لە دەستی مەکتەبی باکووری ڕێکخراوی حیزبی بەعسدا بوو، کەوا بنکەی بارەگاکەی لە شاری کەرکووك بوو و لە مارتی ١٩٨٧ بەدواوە "هەڤاڵی تێکۆشەر" علی حسن المجید سەرۆکایەتی دەکرد[٢]. ئەو گوندنشینە کوردانەی لە ڕووداوەکانی ساڵی ١٩٨٨ دەرباز بوون بە شێوەیەکی ڕۆتینی ئەلمەجید بە "عەلی ئەنفال" یان "عەلی کیمیایی" ناودەبەن.

لە بەر چەند هۆیەك, دانانی ئەلمەجید زۆر گرنگ بوو. تا ساڵی ١٩٨٧ سیاسەتی سەربازیی دژ بە *پێشمەرگە* لە لایەن هەردوو فەیلەقی یەك‌و پێنجی سوپای عێراقەوە، کە بنکەیان لە کەرکووك‌و هەولێر بوو, دادەنرا. بەڵام لەم کاتەدا, حیزبی بەعس خۆی بەرپرسیاریی ڕاستەوخۆی تەواوی سیاسەتی بەرامبەر بە کورد گرتە ئەستۆ. هەروەها بەرپرسیاریی ئەلمەجید, چارەسەرکردنی کێشەی کوردی بەست بە بازنەی بەرزترین دەسەڵاتی عێراقەوە ، کە بازنەیەکی بنەماڵەیەو لە شاری تکریتدا سەنتەری گرتووەو شەخسی سەرۆك سەدام حوسێن خۆی سەرپەرشتی‌و چاودێریی دەکات.

---

[١] ئةو زؤنطاوانة بووبوونة ئامانجيَكى بةربلاَوى نةخشةو ثلانى ئةندازةيى بؤ كؤنترؤلَكردنى ياخيبوون و سةرثيَضيةكانى باشوور لة لايةن حوكوومةتى ناوةنديى بةغداوة. رِةفتار و هةلَسوكةوتى رِذيَم لةطةلَ دانيشتووانى شيعةى باشووردا، بة مةعدان يان عةرةبى زؤنطاوةكانيشةوة بة دوور و دريَذى لة رِاثؤرتيَكى ميدلَ ئيست ووضدا باسكراوة بة ناونيشانى "بارودؤخى ئيَستاى مافى مرؤظ لة نيَو شيعةكانى عيَراقدا، مارتى ١٩٩٣.
Current Human Rights Conditions Among the Iraqi Shias

[٢] مةكتةب يان نووسينطةى باكوور يةكيَكة لة ضوار مةكتةبى ناوضةيى حيزبى بةعس و تةواو جياوازة لة طةلَ ليذنة يان كؤميتةى كاروبارى باكوورى سةر بة ئةنجومةنى سةركردايةتيى شؤرِشدا. مةكتةبةكانى ديكةى ئةو حيزبة بةرثرسن لة باشوورو ناوةرِاست و بةغداى ثايتةخت. ئةم دابةشكردنةى عيَراق بة سةر ناوضةى ئاسايشدا لة رِيَكخراوى ضوار مةكتةبيى يان نووسينطةيى *ئةمن و ئيستيخباراتيشدا* رِةنطى داوةتةوة.

باوكی سەدام، كە خۆی هەرگیز نەیبینیبوو، لە بنەماڵەی ئەلمەجیدی تكریت بوو، علی حسن المجیدیش ئامۆزای سەرۆكی عێراق بوو[٣]. ئەلمەجید، كـە لـە سـاڵی ١٩٤١دا لەدایكبووە، سەرەتـاو بنـاغەیەكی تورەهاتی هەبوو، یەكەمجار لە ساڵی ١٩٦٨دا بەوە ناسرا كە ـ تەنها عەریفێكی ـ پاسەوانی شەخسیی حەماد شەهابی تكریتی بـوو، كـە فەرماندەی مەوقیعی بەغدای سوپا بـوو و یـەكێك بـوو لـە سـەركردەكانی كوودەتـا بەعسیەكەی ئەو ساڵە. ئەلمەجید بەخێرایی لە نێو بازنەی تكریتیەكاندا پێشكەوت و بەرزبووەوەو لە ساڵی ١٩٧٩دا ڕۆڵێكی بایەخداری بینی لە پاكسازیی سـەركردایەتیی حیزبدا. لە كاتی دانوستانی ساڵانی ١٩٨٣ ـ ١٩٨٥ی نێـوان ڕژێـم و PUK دا سـەدام حوسێن ئەم ئامۆزایەی بە بەڕێوەبەری *ئەمن* دانا.

ئەلمەجید، تەنانەت بە پێوانـەكانی دەزگـای ئـەمنیی بەعـسیش، ناوبـانگێكی دڕندەی تـایبەتی هـەبوو. بـە گـوێرەی وەسـفی (*شەخسی و بەلگەنەویـستی*) كۆنـە *موستەشارێك* كە زۆری هەڵسوكەوت لـە گـەڵ كـردووە دەڵێـت "لـە سـەدام حوسـێن مەترسیدارتر بوو و ڕێـزی خـەڵكی نـەدەگرت. كـاركردن لەگەڵیـدا زۆر گـران بـوو، كابرایەكی گەوج و نەفام بوو و تەنها فەرمانەكانی سەدام حوسێنی بەجێدەهێنا. ئەم كاتی خۆی عەریفێكی پۆلیس بووە وا ئەمڕۆ وەزیری بەرگرییە. بە پێچەوانەوە (سەدام حوسێن مارێكی ژەهراویی كوشندەیە) و خۆی وا پیشان دەدا كە لاوازە بەڵام لـە هـەموو دەرفەتێكدا ژەهری خۆی بەكاردێنێ و لە باروزرووفی سەختدا، كە پێویستی بە خەڵكی دڵڕەق بێت پەنا دەباتە بەر علی حسن المجید"[٤].

---

(٣) درةختى ئةم بنةمالَةية لـة كتيَبةكـةى سيمؤن هةندرسن دا باسكراوة "ئيمثراتؤريَتى ئيَستا: مةرامى سةدام حوسيَن لة عيَراقدا." لاثةرِة ٨٧ .

Simon Henderson " Instant Empire: Saddam Hussien's Ambition for Iraq" San Fransisco Mercury House ١٩٩١.

عدنان خيراللـةى وةزيرى بـةرطريى جارانى عيَراق كـة سـالَى ١٩٨٩ لـة رِوداوى كةوتنـة خـوارةوةى هيَليكؤثتةريَكدا كـوذراو حسيَن كامل المجيدى وةزيـرى ثيشةسازىو ثيشةسازيى سةربازى، لة ناو خالَؤزاو ئامؤزا دةركةوتووةكانى سةدام دان .

(دواتر لة سالَى ١٩٩٥ دا حسيَن كامل و براكةو باوكى بة دةستى سةدام حوسيَن كوذران-و)

(٤) ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض لـة طـةلَ كؤنـة موستةشـاريَكدا ، زاخـؤ، ١ ى ئـةيلوولى ١٩٩٢. لـة سـالَى ١٩٨٩دا ئةلمةجيد كـرا بـة وةزيـرى نـاوخؤ, ثاشـانيش، لـة ئـابى ١٩٩٠دا ء دواى داطيركردنـى كويَت كـرا بـة ثاريَزطـارى ئـةويَش. ئيَستاش (واتـة ١٩٩٣-و) وةزيـرى بةرطريى عيَراقةء هةر بةردةوامة لة سةر كارء كردةوةى ئةوثةرِى درِندانةى خؤى. بة ثيَـى قسةى شـايةتحالَيَك، ئةلمةجيد بـة دةستى خؤى نزيكـةى ٢٥ ـ ٣٠ بةنديى لـة طرتووخانـةى

هێرشو پەلامارەکانی ئەنفال لە لایەن هێـزە نیزامیـەکانی هـەردوو فەیلـەقی یەكو پێنجەوە ئەنجامدران، بە پاڵپشتی یەکەکانی فەیلەقەکانی تر کە لـە بـەرەی شەڕی ئێراندا نەبوون[٥]. گاردی کۆماریی هەڵبژاردەش بەشـداریی قۆنـاخی یەکـەمی ئەنفالی کرد، ئەو یەکانەی تـریش کـە بەشـدارییان کـرد هێـزی تایبـەت (*القـوات الخاصە*)و هێزی کۆماندۆ (*مـەغاویر*)و هێـزی کـوتوپڕی (*قـوات الگـواریو*) [*]، کـە دەستەو تـاقمی ژێر ڕکێفی حیزبی بەعس بوون بۆ کاری دژە تیرۆریزمی نێـو شـارەکان. پاشانیش، چالاکیی پـشتگیریی بـەرفراوانیان دەکـرد - پـێش یەکـە سـەربازیەکان دەکەوتن بۆ نـاوچە ئاوەدانەکان و گوندەکانیان دەسووتـاندو تـاڵانیـان دەکـردن و بـە دوای گوندنشینە هەڵاتووەکاندا دەگەڕان و کاری بەدەستەوەدانیان ڕێکدەخستن - گشت ئەمانە لە لایەن کوردی شێوە سەرباز (پارامیلیتار)ی *جاشەوە* ئەنجامدەدران.

بەڵام لۆجیکی پەلامارەکەی علی حسن المجید بۆ سەر کورد لە ماوەی شەش مـانگی پەلامارە سەربازیەکە زیاتر ڕۆیـشتو تێپەڕانـد. لـە ڕوانگـەی بۆچـوونێکی مـافی مرۆڤەوە، میکانیزمی جینۆساید بە دانـانی علـی حـسن المجیـد لـە مـارتی ١٩٨٧ەوە کەوتووەتە کارو تـا نیسانی ١٩٨٩ لەگەڕدا بوو . بە چەند حەفتەیەك دوای گەیـشتنی ئەلمەجید بۆ کەرکووك دەرکەوت کەوا حوکوومەتی عێراق بڕیاری داوە کێشە کوردیەکەی خۆی بە یەکجاریو بۆ هەتاهەتایە بنبڕ بکات، بۆ جێبـەجێکردنی ئـەم ئامانجـەش

بەسرة کوشتووة لة ٣ یان ٤ ی نیسانی ١٩٩١دا. لةو کوذراوانة شةشیان منداڵ بوون. بڕوانة میدڵ ئیست ءؤض: "بارودؤخی ئیَستای مافی مرؤظ لة نیَو شیعةکانی عیَراقدا "، ٥ ی مارتی ١٩٩٣.

Middle East Watch, "Current Human Rights Conditions among Iraqi Shi’a " March ٥, ١٩٩٣.

(٥) سوثای عیَراق بة هةمووی لة حةوت فةیلـةقی نیزامـی ثیَکهـاتووة, بـةلاَم زاراوةی "هیَـزة تایبةتـةکان" ثیَویـستی بـة هةنـدیَ ڕِوونکردنـةوة هةیـة. لـة هیَـزة ضـةکدارةکانی ویلایةتـة یـةکطرتووةکانی ئةمـةریکاداء ئـةوانیتریش کـة لـة سـةر شـیَوازی ئـةم دروسـتکراون، هیَـزی ثیـادةی سـووك هـةنء ئـةرکیان هةلَسوکةوت ء مامةلَةکردنـة لةطـةلَ بابـةتی شـةڕِی نهیَنـیء عةمـةلیاتی نهیَنیدا. بـة ثیَضةوانةوة هیَـزة تایبةتیـةکانی عیَـراق یةکـةی ثیـادةی هةلَبـذاردةی جوولَـؤکن ء بـة ضـاکی ڕِاهیَنراون بـةتایبةتی لـة تاکتیکی تیژرِةوی هیَرشکردندا. ئـةم هیَزانة بة هؤی بةرفراوانیی جةنطی ئیَران - عیَراقةوة تةواو ثةرةیان سةند بوو ء بة بةراورد لـة طـةلأ Stosstrupen ی ئـةلَمانیای جـةنطی جیهـانی یةکـةم دةضـوون. بڕوانـة "شـیَوازی شةڕِی عیَراق: هیَزة زةمینیةکان" لة "کتیَبی زریَی بیاباندا", لاثةرِة ٥٠ - ٥٩ .

"Iraqi Order of Battle: Ground Troops" in (Desert Shield Factbook) Bloomington, IN, GDW,١٩٩١.

* ئةم وشةء دةستةواذة عةرةبیانة هةر بةم شیَوةیة لة دةقةکةدا هاتوون - و.

سەرچاوەکانی داهاتی دەوڵەتی بۆ تەرخان کردبوو. نموونەی بەردەوامیی ئەو بڕیارو ڕاسپاردەو کردارانەی هێزە *ئەمنیەکان* پەیڕەوییان دەکرد گومانی ئەوەی نەهێشتبووەوە کەوا نیازی حوکوومەتی عێراق تێکشکاندنی تەواوی ڕێکخراوە چەکدارەکانی بەرهەڵستکاری کورد بوو و لە هەمان کاتیشدا لە ڕەگوڕیشە دەرهێنانی گشت نیشتەجێکانی ئەو خەڵکەی لەو ناوچانانەدا مابوونەوە کەوا لە ژێر دەسەڵاتی *پێشمەرگەدا* بوون، ئەو شوێنانەی لێبترازێ کە هەندێك لەو خێڵانەیان تێدا نیشتەجێبوو کەوا گومان لە دڵسۆزییان نەبوو بۆ بەغدا. ئەوەی ڕێی لە بەدیهێنانی ئەم نیازو مەبەستانە دەگرت لە ساڵی ١٩٨٧دا، کەموکوڕیی لۆجستیی بوو، لە سەرووی هەمووشیانەوە ئەوە بوو کەوا بەشێکی زۆری ئەو هێزو کەرەستانەی ئەنفال دەیویستن هێشتا هەر لە بەرەی شەڕی ئێراندا قەتیس مابوون.

* * *

عێراق بوو کە لە ساڵی ١٩٨٠دا شەڕی هەڵگیرساندو عێراقیش بوو بە مایەی ئەوەی کەوا ئەو شەڕە هەشت ساڵ درێژە بکێشێت[٦]. لە گەڵ ئەوەشدا ئێرانیەکان لە هەندێ جاردا توانییان عێراق بخەنە حاڵەتی بەرگری لەخۆ کردنەوە. لە تەمووزی ١٩٨٣دا هێزەکانی ئێران شارۆچکەو سەربازگەی بایەخداری حاجی ئۆمەرانی سەر سنووریان

[٦] لة نيَو ئةو دةقة سةرةكيانةدا لة سةر ئةم شةرِة ئةمانة بةرضاو دةكةون:
-"The Gulf War جةنطی كةنداو", Edgar O'Balance. London , Brassey's , ١٩٨٨." -"The Longest War: The Iran- Iraq Military Conflict" Dilip Hiro (NewYork: Routledge,١٩٩١).
"دريَذترين جةنط : شةرِء ثيَكدادانی سةربازيی نيَوان ئيَران - عيَراق"
- "Iran and Iraq at war" Shahram Chubin and Charles Tripp Boulder: West view Press, Second revised edn.١٩٩١) "ئيَرانء عيَراق لة جةنطدا"
-"The Lessons of Modern War"Cordesman and Wagner "وانةكانی جةنطی نویَ".
زؤربةی ئةم كتيَبانة كةموكووريی ثشتطويَخستنی بووذانةوةی كاتيی ئيَرانيان ثيَوة ديارة لة سالَء نيوی دوادوايی جةنطدا، كة بیَ ئةمةيان تيَطةيشتنی ثةيوةنديی نيَوان يةكةم شةرِی كةنداوء ثةلاماری ئةنفال كاريَكی ئاسان نية. رِاستكردنةوةيةكی بةسوود كتيَبةكةی:
Richard Jupa and James Dingeman "Gulf Wars: How Iraq won the first and lost the second.Will there be a third?" Cambria, CA: ٣W Publications,C.١٩٩١).
"شةرِةكانكةنداو: ضؤن عيَراق يةكةمبردةوةء دووةمدؤرِاند. تؤ بلَيَسيَهةميش بةرثابيَت؟", لاثةرِة ١ - ٩.

گرت، کە دەکەوتە ڕۆژهەڵاتی شارۆچکەی ڕەوانـدزەوە. بـە هـەرحاڵ, لـە ڕوانگـەی ئێرانەوە, مەبەستی سەرەکیی شەڕەکە هێرشی والفجر ٨ بوو, لە شوباتی ١٩٨٦دا ، کە لە پەلامارێکی سەرسامکەردا نیمچە دوورگەی زۆنگاو ئـامێزی فـاوی گـرت و بەمـەش ڕێگەی عێراقی لە کەنداوی فارس بڕی.

ئێران, پاش سەرکەوتنە تازەکەی لە فاودا، کە تێیدا سـوپای عێراقـی تووشـی زەرەرو زیانێکی گەورە کردو ("مەیلی" ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمـەریکای بـە لای بەغدادا بەهێز کرد)، بـەرەی دووەمـی لـە بـاکوور, لـە چـیا سـەختو تووشـەکانی کوردستانی عێراقەوە, کردەوە. ماوەی زیاد لـە شـەش سـاڵ بـوو ڕژێمـی عێـراق وەك دیفاکتۆیەك (ئەمری واقیع ـ و) وازی لە زۆربەی ناوچە دێهاتیەکانی باکوور هێنـابوو و لە ژێر کۆنترۆڵی *پێشمەرگەدا* بـوون، بـەڵام ئێـستا وا هێـزی بێگانـە هەڕەشـەی داگیرکردنی ناوچەیەکی بەربڵاوی لای سنوور دەکەن و هێزە زۆر پێویستەکانی لە بەرەی باشوورو دەوروبەری بەسرەوە بۆ ڕادەکێشن. هێرش و پەلاماری ئۆکتۆبەری سـاڵی ١٩٨٦ ی پاسدارە ئێرانیەکان بوو بە هۆی دەمارگرژیی کاربەدەستە عێراقیـەکان و تەنانـەت بیرە نەوتە گرنگەکانی کەرکووکیش، کە نزیکەی سەد میلێك لە سنوورەوە دوور بـوون، زۆر قایم نەبوون و لەو هێرشانە بەدەرنەبوون.

لێکۆڵەرەوان, مشتومڕی ئەوەیان لە نێواندایە کە ئایا عێراق لـەم دوا قۆناخـەی جەنگدا هەڕەشە و مەترسیی تەواوی لە سەر بووە لە لایەن ئێرانەوە. ئەڵبەتە هێرشە قەبە و بەرفراوانەکەی (کەربەلا - ٥) ی ئێران بۆ سەر دەریاچەی ماسیی لای بەسرە لە کانوونی دووەمی ١٩٨٧دا دوا بەکارهێنانی تاکتیکی "شەپۆلە مرۆڤ" بوو کەوا هێزیان بە دەیان هەزار کەس، کە بە زۆری لە بەسیجی[٧] نیمـچە مەشـق پێکـراو پێکـدەهات، دەکردە سەر ئامانجە جێگیرەکانی دوژمن. ئەنجامیش ئەو کارەساتە سامناکانە بوو کە بەرگەی نەدەگیرا وەك تاران ئێستا پێی لێدەنێ. لە ١٢ ی شوباتدا, هێزەکانی ئێـران بە هێرشێکی بچووك لە ژێر ناوی (فەتح ٤) دا گەڕانەوە بۆ ناوچەی حـاجی ئۆمـەران،

---

[٧] بەسیج، یان یەکە ظەرِۆکەکان، لە ڕاستیدا خۆبەخشی مەشق ثێنەکراو بوون لە ذێر سەرثەرشتیی ثاسداراندا. ئەوانە تەواوکەری بیرءبۆضوونی ئێران بوون لەمەرِ "شەرِی ئیسلام" کەوا زیاتر ثشت بە باوەرِ دەبەستێ وەك لە تەکنۆلۆجیاء شارەزایی سەربازیی ئاسایی، برِوانە:)
Chubin and Tripp, Cordesman and Wagner, Iran and Iraq at war.
"ئێرانء عێراق لە جەنطدا" , لاثەرِە ٤٢ ـ ٤٩ .

ئەگەرچی هەندێك وایبۆدەچن كە ئەمە زیاتر كارێكی چاوبەستێو پرۆپاگەندە بوو لەوەی كە هێرشێكی ڕاستەقینە بێت[٨]. بەڵام سێ حەفتە دواتر، لە ٤ ی مارتدا هێرشێكی ترسناكی نوێی ئێرانی بە ناوی (كەربەلا ٧) ناوچە سنووریەكانی عێراقی لە ڕۆژهەڵاتی ڕەواندزەوە بەزاند بە هێزێكی سەربازی كە ئەمجارەیان *پێشمەرگەی* هەردوولا KDP و PUK هاوكارییان كردو توانی هەشت كیلۆمەتر بێتە ناو خاكی عێراقەوە. ڕژێمی عێراق بەم دەست تێكەڵكردنە بەجارێ شێت و هار بوو، بە تایبەتی تێوەگلانی هەردوو لایەنە كوردە ڕكەبەرەكەی یەكتر[٩]. لە ١٣ ی مارتداو لە چاوپێكەوتنێكی دەگمەندا لەگەڵ ڕۆژنامەنووسێكی بێگانەدا، هاشم حەسەن ئاكرێی وەزیری دەوڵەتی عێراقی باری سەرنجی لەوە دەربڕیوە كەوا "ئێرانیەكان هەوڵی ئەوە دەدەن ئەم كەسانە بەكاربێنن بۆ جێبەجێكردنی ئەرك و كاری چەپەڵ و لەبەرئەوە شارەزای جوگرافیاو هەموو كون و كەلەبەرێكی ناوچەكەن بۆیە ئێرانیەكان تەنها وەك چاوساغ و ڕێپیشاندەری گاردی خومەینیو هێزەكانی ئێران كەڵكیان لێدەبینن". كوردەكان، یان ڕاستتر بڵێین PUKی تاڵەبانی بە ئاشكرا كەوتبوونە سەر قسەو باسی دابەشكردنی لە دەوڵەتی عێراق[١٠]. لە ١٤ یان ١٥ ی مارتدا, سەدام حوسێن ماوەی زیاد لە پێنج سەعات سەرۆكایەتیی كۆبونەوەیەكی فەرماندەیی گشتیی هێزە چەكدارەكانی كرد. وەك باسدەكرێ علی حسن المجیدیشی تیادا ئامادە بووە. پێویستە باسی هەر بێگانەیەك لە سەر ئەوەی چی لەم كۆبوونەوە نهێنیەدا ڕوویدابوو بە باشی بخرێتە بەرچاو، بەڵام بە پێی لانیكەم دوو باس، كەوا سەرۆكی عێراق بە گەورە ئەفسەرانی

---

[٨] بۆ نموونە، بڕوانە: Cordesman and Wagner, Iran - Iraq at War, P٢٥٧

[٩] KDP و PUK دواجار گەیشتنە ڕێكەوتنێكی سیاسی - سەربازیی ڕەسمیی هاوكاری كردن لە تشرینی دووەمی ١٩٨٧دا و لە ساڵی ١٩٨٨یشدا بەرەی كوردستانی دامەزراو لە دواییشدا پێنج حیزبی بچووكی تر چوونە ناو بەرەوە.

[١٠] بە گوێرەی ڕوونكردنەوەیەكی نەوشیروان مستەفا ئەمین لە چاوپێكەوتنێكی نیسانی ١٩٨٧یدا لەگەڵ ڕۆژنامەی لوموندا، یەكێك لەو مەسەلانەی یەكێتیی نیشتمانیی كوردستان ڕەچاوی كردبوو "پچڕپچڕكردنی عێراق بوو بۆ چەند دەوڵەتێكی بچووك: شیعەو كوردو سوننە", لە ئەماتزیا بارام: "فەرهەنگ، مێژوو، ئایدیۆلۆجی لە پێكهاتنی بەعسی عێراقدا

Amatzia Baram: Culture, History" and Ideology in the Formation of Bathist Iraq, ١٩٦٨-١٩٨٩.

لاپەڕە ١٢٧ وەرگیراوە.

خۆی وتووە کە ئەو بە هۆی "هیلاکیو داخورانەوە لە تێکشکاندن" دەترسێ[١١]. لـە ١٨ ی مارتدا ئە نجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش و سەرکردایەتیی هەرێمایـەتیی حیزبـی بەعس پێکەوە بڕیاریاندا بە دانانی ئەلمەجیدی ئامۆزای سەرۆك بە سکرتێری گـشتیی مەکتەبی باکووری ڕێکخراوی حیزبی بەعس.

هەردوك, سعدی مهدی صالح و محمد حمزە الزبیدی, کە پێش ئەم لەو پۆسـتەدا بوون بواری ئەوەیان دا کەوا کێشەی کورد بۆ ماوەیەکی زۆر دومەڵێکی بەچڵکوکێم بێت، بەلاّم ئەلمەجید هەڵەکانی ئەوان دووبارە ناکاتەوە. لـە ناوەرۆکـدا یەکنەگرتنـەوەی لێکۆڵەرەوان لە بارەی شەڕی ئێران عێراقەوە مەسەلەیەکی ئەکادیمییە، لانیکەم لەو بوارانەدا کە پەیوەندییان بە کوردەوە هەیە. ڕاسـتیەکەی لەوانەیـە سـەدام حوسـێن پێشبینی تێکشکانێکی لەسەرخۆی کردبێت بە هۆی سیاسەتی ئـەو کاتـەی بەغـداوە. لەوانەشە هێرشە ڕاگیراوەکەی ئێرانی دەریاچەی ماسیی لە کانوونی دووەمدا, بە خاڵی وەرچەرخان دانابێت لە بەرژەوەندیی عێراق و بۆ ئەوەی وەکو هەلێك لە ناو ولاّتەکەدا بۆ سوودی خۆی بەکاربهێنێت. هەر لایەکیان بێت, شتێکی ئاشکرایە کـە ئـەو بڕیـاری ئیجرائاتی نائاسایی پێویستی دابوو بۆ چارەسەر کردنی کێشەی کـورد, کـە بووبـووە گرفتێکـی لاوەکـی لـە ململانێـی ئێـران ـ عێراقـداو, بنـەبڕکردنی بـە شـێوەیەکی یەکجارەکی.

تواناو دەسەلاّتی یاسایی نوێی علی حسن المجید لە ناوچەی ئۆتۆنۆمیدا هاوتـای تواناو دەسەلاّتی سەرکۆمار خۆی بـوو، بـە پێـی بڕیـاری ژمـارە ١٦٠ ی ئە نجومـەنی سەرکردایەتیی شۆڕش لە ٢٩ ی مارتی ١٩٨٧دا. بەمـە ئەلمەجیـد بـوو بـە "نوێنـەری سەرکردایەتیی شۆڕش لە جێبەجێکردنی سیاسەتیاندا لە تەواوی هەرێمی بـاکووردا، بە ناوچەی ئۆتۆنۆمیی کوردستانیشەوە، بە مەبەسـتی پاراسـتنی ئـەمن و ئاسـایش، دابینکردنی باری هێمنی و پیادەکردنی یاسای ئۆتۆنۆمی لە ناوچـەکەدا". بڕیارەکـە بەردەوام دەبێ لە سەر ڕوونکردنەوەیو دەڵێ: "پێویستە بڕیارەکانی هەڤاڵ علی حسن المجید لە لایەن تەواوی دامودەزگاکانی دەوڵەتەوە پەیڕەوی بکـرێن، بـە سـەربازیو

---

(١١) لـە (Cordesman and Wagner, Iran - Iraq at War) ل ٢٥٩ ـ ٢٦٠ وەرطیراوە.
هـەروەها O'Ballance هـەمان بۆضـوون دووبـارە دەکاتـەوە، بـەلاّم کـەمتر دووورودرێـذیی دەداتێ.

مەدەنیو ئەمنییەوە"، فەرمانی ئەو بە تایبەتی "دەسەڵاتی بەسەر ئەو مەسەلانەدا کە پەیوەندییان بە بواری کارەکانی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی و لیژنەی کاروباری باکوورەوە هەیە". فەرمانێکی تریش کەوا لە ٢٠ ی نیسانی ١٩٨٧دا لە لایەن سەدام حوسێنەوە دەرچوو و دەسەڵاتی زیادەی بە ئەلمەجید دا بۆ دیاریکردنی بودجەی لیژنەی کاروباری باکوور.

"بڕیارو ڕاسپاردەکان" ی ئەلمەجید دەبوو بێ چەندوچوون لە لایەن تەواوی دەزگا ئەمنیەکانەوە جێبەجێ بکرایە، بە دەزگای *ئیستیخباراتی* عەسکەریشەوە، هەروەها لە لایەن هێزەکانی *ئەمنی* ناوخۆو فەرماندەیی سوپای میللییەوە (*قیادە الجیش الشعبی*)و تەواوی فەرماندە سەربازیەکانیشەوە لە ناوچەی باکوور. بڕیاری ژمارە ١٦٠ و پاشکۆکانی هیچ گومان و دوودڵیەکیان نەهێشتەوە کەوا بە ئاسانی علی حسن المجید بوو بە فەرماندەی باڵاو بڕیار بەدەستی ڕەهای هەموو ڕووەکانی ئەنفال.

* * *

نزیکەی ساڵێك تێپەڕی پێش ئەوەی ئەو پەلامارە دەستپێبکات، بەڵام پاش چەند حەفتەیەك لە دانانی المجید، لۆجیکی ئەنفال بە تەواوی دەرکەوت. چوارچێوەی کاری یاسایی بۆ خرایەگەڕو فەرمانی نوێ بۆ هێزەکانی *ئەمن* دەرکرا، هەروەها شەپۆلێکی دوو مانگیی هێرشی سەربازیو گوند وێرانکردن و ڕاگواستنی زۆرەملێ دەستی پێکردو بۆ پەلامارێکی گەورەتری لەوەوپاش خۆیان سازدەکرد. دواتر، ئەلمەجید بە یاریدەدەرەکانی وتبوو "من دوو ساڵم بۆ خۆم دانابوو بۆ کۆتایی پێهێنانی چالاکیی تێکدەران"[١٢]. هەر بە هاتنی یەکەم ڕۆژانی فێنکیی بەهارو توانەوەی بەفر لە چیاکاندا، ئەلمەجید دەستیکرد بە پرۆسەی قۆناخیە دڕندانەکەی "گوند کۆکردنەوە"، یان بە واتایەکی تر وێرانکردنی سەدان گوندی کشتوکاڵیی کوردو ڕاگواستن و نیشتەجێکردنەوەی دانیشتوانیان لە کۆمەڵگاکاندا.

---

(١٢) کاسیَتی طفتوطؤیةك لة نيَوان علی حسن المجیدو یاریدةدةرةکانی لة حیزبی بةعسدا کة ناویان نةهیَنراوة، ٢٢ ی کانوونی دووةمی ١٩٨٩.

تەنانەت فەرماندە پایەبەرزەکانی سوپاش تووشی ڕاچڵەکین و سەرسوڕمان بوون لەو دڕندایەتیەی کەوا لە مێشکی ئەم کابرایەدایە. ئەو لەمەودوا وەك نهێنییەك بۆ یاریدەدەرەکانی درکاندبوو:

"کاتێ ئێمە بڕیاری ڕووخاندن و کۆکردنەوەی گوندەکانمان داو هێڵی جیاکەرەوەمان لە نێوان خۆمان و تێکدەراندا کێشا، یەکەم کەس کە دوودڵی و گومانی لە بەردەم سەرۆکدا بۆ دەربڕیم (گالع الدوری - فەرماندەی جارانی فەیلەقی پێنج) بوو. یەکەم کەس کە مەترسیی خستە ڕێم گالع الدوری بوو. تا ئەمڕۆش مۆرکی ئەو کاریگەرییەی گالع هەر دیارە. ئەو بە تەواوی ئەو گوندانەی خاپوور نەکرد کە من دەمویست لەوکاتەدا. ئەمە هەڵوێستی کۆنترین ئەندامی حیزبی بەعس بوو، ئەی کەوابوو سەبارەت بە خەڵکیتر چی بڵێین؟ چۆنمان قەناعەت پێبکردنایە کە کێشەی کورد چارەسەر بکەن و تێکدەران لەناوبەرن؟"[١٣].

خشتەکانی ئەم سێ قۆناخەی پەلامارەکەی ئەلمەجید لە ژمارەیەك بەڵگەنامەی ڕەسمیدا دەرکەوتن و بە شێوەیەکی سەرنجڕاکێش لە نامەیەکی ئەرکانی گشتیی جاشدا بۆ فەرماندەیی فەیلەقی پێنج لە ١٣ ی نیسانی ١٩٨٧دا، ئەمە وا دەردەکەوێ وەڵامی فەرمانێکی زارەکیی فەرماندەی فەیلەقی پێنج بووبێت سەبارەت بە "لە ئەستۆگرتنی تەواوی ئیجرائاتی (لێرەدا ناخوێنرێتەوە) کۆتایی پێهێنانی تێکدان لە ناوچەی باکوورداو چۆنێتی جێبەجێکردنی چۆڵکردن و ڕووخاندنی ئەو گوندانەی قەدەغەی ئەمنییان لە سەرە". یەکەم قۆناخی پرۆسەکە دەبێ لە ٢١ ی نیسان دەستپێبکات و لە ٢٠ ی مایسدا کۆتایی پێبێت، دووەمیش یەکسەر لە ٢١ ی مایسدا دەستپێبکات و تا ٢٠ی حوزەیران بەردەوام بێت[١٤]. نەخشەی ئەمنی و سەربازی ئامادەکرابوو و بە هێڵی سووری سنووری ئەو ناوچانە دیاریکرابوو کەوا "لە بەر هۆکاری ئەمنی قەدەغەیان خرابووە سەر". *ئەمن* بە تایبەتی "کۆمیتەی گوندە قەدەغەکراوەکان" ی پێکهێنا بۆ چاودێریکردنی ناوچە ڕاگوێزراوەکان و ئەو ناوچانەی بۆ قۆناخەکانی یەك و دوو

---

[١٣] هەمان سەرچاوە, بۆ تەواوی تێکستەکە, بڕوانە ئاشکۆی (A).

[١٤] نووسراوی تایبەتی ئەرکانی گشتیی هێزەکانی بەرگریی نیشتمانیی (بەشی عەمەلیات) بۆ فەرماندەیی فەیلەقی پێنج لە هەولێر، بە ژمارە ٥٧٣/٢٨ لە ١٣ ی نیسانی ١٩٨٧دا "ئەوپەڕی نهێنی". شاری مەخموور دەکەوێتە نزیکەی ٣٥ میلی باشووری ڕۆژئاوای هەولێرەوە.

دیاریکرابوون فەرمانەکە ڕوون و ئاشکرابوو کەوا "سەرجەم گونـدە قەدەغـەکراوەکان دەبێ بڕوخێنرێن"(١٥).

ئەفسەرێکی پێشووی *ئیستیخباراتی* سەربازیی، کە لەم دواییەدا خۆی گەیاندبووە لای PUK بە میدڵ ئیست وۆچی ڕاگەیاندبوو کەوا ئـەو بـەهارە کۆبوونەوەیـەك لـە کەرکووك بەسترابوو و پارێزگارەکانی هـەولێر و کـەرکووك و دهـۆك و سـلێمانی تێـدا بەشدار بوو بـوون، هـەروەها فەرمانـدەکانی فەیلـەقی یـەك و پێـنج و فەرماندەی فیرقەکان و گەورە لێپرسراوانی حیزبی بەعـسیش. لـەم کۆبوونەوەیـە دا علـی حـسن المجید بە تووڕەییەوە قسە دەکات و فەرمان دەدات کە "نابێت یـەك خـانوو بـە پێـوە بمێنێـت" لـە گونـدە کوردنـشینەکانی دەشـتی هـەولێردا ، بـەڵکو تـەنها گونـدە عەرەبنشینەکان دەمێننەوە(١٦).

هەر ئەم شایەتە لە کۆبوونەوەیەکی دواتردا لە هەولێر گوێی لێبـووە ئەلمەجیـد هەمان فەرمانی دووبارە کردووەتەوە و هەڕەشەی ئەوەشی لێکردوون کـە "خـۆم دێـم و چاودێریی کارەکە دەکەم و ئەگەر تاقە یەك خانوو بە پێوە ببینم ئەوە فەرماندەی ئەو بەشە بەرپرسیار دەکەم"، ئەو کۆنـە ئەفـسەرەی *ئیـستیخبارات* لـە سـەر قـسەکانی دەڕوات و دەڵێت: "لە پاش ئەو فەرمان پێکردنە چووم پـڕ دوو ئیڤـا تەقەمـەنیم لـە عەمبارێکی سوپا لە هەولێر پەیداکرد (ئیڤا ئۆتۆمـۆبیلی بارهـەڵگری دروسـتکراوی ئەڵمانیای ڕۆژهەڵاتە)، ئەوجا بە زەبری هێز ٢٠٠ بلدۆزەرم لە هاوڵاتیانی هەولێر بە بێگار سەندو بە بلدۆزەرەکان کەوتینە تێکدانی خـانووی قـوڕینی گونـدەکان و بینـا کۆنکریتەکانیـشمان بـە دینامیـت دەتەقانـدەوە، بـۆ ئـەم کـارەش ئەنـدازیاریی سەربازیمان خستبووە گەڕ"، هێزەکان لە بەرەبەیاندا دەستبەکار دەبوون و بیرەکانیان پڕدەکردەوەو کارەباشیان دەبچڕی و تەنها سـتوونەکانیان بـە پێـوە دەهێـشت. پـاش ئەوەی کاری ئەندازیاریی تەواو دەبوو، *ئیستیخبارات* بـە هەلیکۆپتـەر گونـدەکانیان دەپشکنی و هەر خانووبەرەیەك بە پێوە بمایە خێـرا فـەرمان دەدرا بـە فەرمانـدەیی ناوچەکە بۆ ئەوەی بگەڕێنەوەو کارەکە بە تەواوی ئەنجام بدەن، جـاری واشـبوو بـە

---

(١٥) مەحزەری کۆبوونەوەی لیژنەی ئەمنیی شەقڵاوە، ٤ ی نیسانی ١٩٨٧.

(١٦) چاوپێکەوتنی میدڵ ئیست وۆچ، زاخۆ، ٢٤ ی حوزەیرانی ١٩٩٢.

توندیی تەمێ دەکران. ئەمە پرۆژەیەکی یەکجار نائاسایی بوو و لە سەرانسەری کوردستاندا بەڵگەی بەرچاو هەن کە چەندین گوند ئاوها ڕووخێنراون و وێرانکراون.

لە ناوچە وێرانکراوەکاندا هیچ جۆرە کشتوکاڵێك نەما, هێزی ئاسمانیی حوکوومەت بەردەوام بەسەر ئەو ناوچانەدا دەگەڕاو دەسنیشانی هەر کارێکی کشتوکاڵیی ڕێپێنەدراوی دەکردو لیژنە ئەمنیەکانی ناوچەکانیش بەرپرسی هەر سەرپێچیەك بوون. هەروەها قەدەغەیەکی توند خرایە سەر کڕین و فرۆشتنی دانەوێڵە لە ناوچە کوردنشینەکاندا، بە هەمان شێوەش بازرگانیکردنی کشتوکاڵی لە نێوان پارێزگاکاندا. علی حسن المجید‌یش وەك باسدەکرێ، لە کۆبوونەوەکەی هەولێردا گەلێ ڕاسپاردەی تایبەتیی شەڕو پێکداداانی دەرکردووەو فەرمانی ئەوەی دابوو کەوا سوپا لە حاڵەتی بەرگریی کاریگەردا دەستبکاتەوەو ئەگەر ئەو بەرەنگاریە بوو بە شەڕو پێکدادان ئەوە دەبێ لە تۆڵەی ئەوەدا تەواوی خەڵکی ئەو گوندە بکوژرێن. بەڵام لە ڕاستیدا بەرەنگاربوونەوەیەك نەبوو، چونکە ئەو گوندانەی بۆ پاکتاوکردنی ساڵی ١٩٨٧ دەسنیشانکرابوون لە نزیك یان لە سەر ڕێگاوبانە سەرەکیەکانی ژێر دەسەڵاتی حوکوومەتدا بوون، تەنها لە قۆناخی سێیەمی پەلامارەکەدا نەبێت کەوا هێزەکانی حوکوومەت پڕکێشییان کردو هەڵیانکوتایە سەر ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی *پێشمەرگە*.

* * *

سەرەتای کیمیاباران

ڕژێمی عێراق، تەنانەت پێش ئەوەش کە یەکەم قۆناخی پاکتاوکردن بکەوێتە کار، سنوورێکی نوێی دیکەشی دژ بە کورد تێپەڕاند. هەر لە یەکەم ڕۆژانی حوکمڕانیی ئەنفالەجیدەوە، *پێشمەرگە*و بە تایبەتی *پێشمەرگەی* PUK بە شێوازێکی جێگیر بەردەوام بوون لە سەر چالاکیی سەربازیی. لە سەرەتای نیساندا، PUK گەورەترین هێرشی خۆی تا ئەو کاتە لە دۆڵی جافەتیدا، کە دەکەوێتە باشووری ڕۆژهەڵاتی دەریاچەی دووکانەوە، دەستپێکرد. دۆڵەکە بارەگای سەرکردایەتیی PUKی تێدابوو و هەزاران *پێشمەرگەی* تێدا کۆبوونەوە بۆ هێرشکردن و لە ماوەی چەند سەعاتێکدا دەستین بە سەر دەیان ڕەبیەی بچووکی سەربازیدا گرت و سەدانیشیان بە دیل گرتن. بەڵام وەڵامدانەوەی حوکوومەتیش زۆری نەخایاند. پێشمەرگەیەکی PUK کە لەم پەلامارەدا شەڕی کردووە دەگێڕێتەوە کەوا: "سەرکردایەتیمان زانیاریی پێگەیشتبوو کە عێراق بە تەمایە چەکی کیمیایی بەکاربێنێت. ئەوان ئامۆژگارییان دەرکردبوو کەوا لە حاڵەتی پەلامارداني کیمیاییدا چیبکرێت و ڕایانسپاردین کە پەڕۆی تەڕ بدەین بە دەموچاوماندا، ئاگر بکەینەوە یان بچینە ئەو شوێنانەی کە دەکەونە سەروو ناوچەی کارتێکراوەوە. بۆ یەکە مجار کە حوکوومەت گوللە تۆپی کیمیایی بەکارهێنا، لە دۆڵەکانی جافەتیو شاربازێردا لە ١٥ ی نیساندا بوو، شەوێ دوان دوای سەرکەوتنەکەمان. ئێمە نەماندەزانی ئەوە کیمیاییەو دەنگەکەی وەك دەنگی تۆپبارانی ئاسایی زل نەبوو و بۆنی سێوی گەنیو و سیرمان دەکرد. گوللە تۆپێکی لە ژمارە نەهاتوو بەسەرماندا دابارین، بەڵام زۆر کاریگەر نەبوون"[١٧].

بەڵام ڕۆژی دوایی، بارودۆخەکە لە گوندەکانی بالیسان و شێخ وەسان، بەو جۆرە نەبوو. ئەم دوو گوندە هەر ماوەی میل و نیوێکیان لە نێواندا بوو و لە نێو دۆڵێکی سەختو هەڵەتی باشووری شارۆچکەی ڕەواندزدا بوون. دۆڵی بالیسان بارەگای

---

[١٧] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وؤض، ضؤمان، ٢٣ ی مارتی ١٩٩٣. هەروەها وەك باسدەکریَت لە ١٥ ی نیسانی ١٩٨٧دا هیَرشیَکی کیمیایی کراوەتە سەر بارەطای KDP لە زیَوە، کە ناوضەیەکی طەورەی ضؤلَکراو بوو نزیك سنووری تورکیا.

مەڵبەندی **سێی PUK، یان فەرماندەیی هەرێم بوو[١٨]. ئەوکاتە, لە دوای نیـوەڕۆی ١٦ ی نیساندا, ژمارەیەکی کەم *پێشمەرگە* لەوێ بوون، چوونکە زۆربەیان لە چـالاکیە سەربازیەکەی دۆڵی جافەتیدا لە کلکەی ئەوسەری دەریاچەی دووکانەوە, بەشدارییان کردبوو. لە جیاتی ئەوان خێزانەکانیان گرفتار بووبوون.**

بـالیسان خۆی گوندێکی گەورە بوو، کە تـا نیسانی ١٩٨٧ نزیکەی ٢٥٠ مـاڵ دەبـوو (دەوری ١٧٥٠ کـەس)[١٩] و لـە هـۆزی خۆشـناو بـوون، هـەروەها چـوار مزگـەوت و قوتـابخانەیەکی سەرەتـاییو یەکێکی ناوەندیشی تێدابوو و بە هێڵێکی ڕاستەوڕاسـتی نزیکەی دوانزە میل دەکەوتە ڕۆژهەڵاتی شارۆچکەی شـەقڵاوەوە. شـێخ وەسـانیش کـە گوندێکی بچووکتر بوو و نزیکەی ١٥٠ ماڵێك دەبوو، کەمێك دەکەوتە ئەولاترەوە بە لای باکووری ڕۆژهەڵاتداو لە نێو هەندێك چیاو گرددا جێگیر بووبوو. دۆڵەکە بۆ ماوەیەکی زۆر جێگەو ڕێگەی *پێشمەرگە* بوو. بزووتنەوەکەی بارزانی لە سـاڵانی ١٩٦١ تـا ١٩٧٤ کۆنترۆڵی کردبوو، پاشانیش *مەڵبەندی* سێی PUK لـە دەمـی بـەرپابوونی جـەنگی نێوان ئێران و عێراق لە ساڵی ١٩٨٠وە. لە دەوروبەری ساڵی ١٩٨٣یشەوە دۆڵی بـالیسان بوو بە "ناوچەی قەدەغەکراو" و هەرچەندە حوکوومەت خاڵی پـشکنینی لـە ڕێگـادا داناو هەوڵیدا ئابلووقەی بخاتە سەر بەڵام لـە بەربەسـتکردنی گەیـشتنی خـۆراك و کەلوپەل و زەخیرەدا سەرکەوتنێکی ئەوتۆی وەدەست نـەهێنا. لـەو دەمەشـەوە بەشـە خۆراکی ڕاگیرابـوو و مامۆسـتای حوکوومـەتیش لـە قوتابخانـەکانی کێـشرابووەوە. فڕۆکەکانی عێـراقیش بـەردەوام هێرشـی دەکردنـە سـەرو تـەنگی پێهەڵچنیبوون و

---

[١٨] PUK بـة هـةموو ضـوار *مةلَبةنـدى* هـةبوو. بنكـة و بارةطـاى يةكـةميان لـة ضـياكانى قةرةداخـدا بـوو و بةرثرسـى كاروبـارى سياسـى و سـةربازى بـوو لـة ثاريَزطـاى سليَمانيدا. دووةميان لة دؤلَى جافةتى بوو و سةرثةرشتى عةمةلياتى لة ثاريَزطاى كةركووك (**التأميم**)دا دةكرد. سيَيةم و ضوارةميش بنكـةيان لـة دؤلَـى باليساندا بـوو لـة نزيك دؤلَـى سماقوولَيةوةو ثيَكةوة بةرثرسـى كاروبـارى PUK بوون لـة ثاريَزطـاى هةوليَردا. ثاشـان ئـةم دوو مةلَبةندة بـوون بةيـةك و لـة ئـةنجامى ريَكـةوتنى نيَـوان PUK و KDP مةلَبةنـديَكى نـوىَ لـة زيَـوة كرايةوة بة ناوى مةلَبةندى ضوار بؤ رايى كردنـى كاروبـارى PUK لـة ثاريَزطـاى دهؤكدا. زيَوة بارةطاى KDPيشى تيَدابوو و دةكةوتة سةر سنوورى توركيا.

[١٩] ذمـارةى دانيشتوانى باليسان و شيَخ وةسـان لـة دؤسيَكةى رِةسـوولَ وةرطيـراوة، لةمـةرِ طوندة ويَرانكراوةكان، ئةطـةرضـى ئـةو طوندنشينانةى ميدلَ ئيست ووض ضـاوثيَكةوتنى لـةطةلَ كردوون وايادةتيَن كة باليسان طةورةتر بووةو نزيكةى ٥٢٥ مالَ بـووة. كاربةدةستانى كؤميسيؤنى بالاَى ثةنابـةرانى سـةر بـةنةتةوة يةكطرتووةكان (UNHCR) واى لةقةلَـةم دةدةن كةوا تيَكرِا قةبارةى هةر مالَيَك حةوت كةسة لة طوندة كوردةكاندا.

گوندنشینان ناچاری خۆشاردنەوە دەبوون لە ئەشکەوتە تاریکەکانی چیاکانی ئەو ناوەدا، بەڵام هێزی زەمینی هەرگیز نەدەهاتە ئەو دۆڵەوە.

وا دوای نیوەڕۆیەکی درەنگی ١٦ ی نیسانە, نمەنم باران دایکردووەو گوندنشینانیش لە سەر مەزراو کێڵگەکانیان گەڕاونەتەوەو خەریکی ئامادەکردنی نانی شێوانن, لەم کاتەدا دەنگی فرۆکە پەیدابوو و تا دەهات نزیکدەبووەوە. خەڵکەکە هەندێکیان هەر لە ماڵەکانیاندا مانەوەو هەندێکی تریان بە پەلە پڕووزێ خۆیان گەیاندە کونە تەیارەکانیان، پێش ئەوەی پۆلێك فرۆکە دەرکەون و بە سەر هەردوو گونددا نزم ببنەوەو بۆمبەکانیان بەربدەنەوە. ئەوجا ژمارەیەك تڵپەی تەقینەوە پەیدابوو. تا ئەم ساتە هیچ حوکوومەتێك هەرگیز چەکی کیمیایی دژ بە دانیشتوانی مەدەنیی خۆی بەکارنەهێناوە، بەڵام ئەو ڕێژە قورس و زۆرەی تیاچوونی خۆبەخشە ئێرانیەکان لە ساڵی ڕابووردودا، کاتێ کە گازی ژەهراوی بە فراوانی لە مەیدانی شەڕدا بەکاردەهات، بەڵگەی بەرچاو و بەهێز بوو بۆ حوکوومەتی عێراق کە ئەم چەکە قەدەغەیە چ ترس و سامێك بەرپادەکات. هەر لە بەر ئەم دیمەنە ترسناکەشی بوو کە بڕیاری تۆمارکردنی درا لە سەر کاسێتی ڤیدیۆ. ڕژێمی عێراق زۆر بە وردیو بە شێوەیەکی هەمەلایەنە کاروباری ئەم تۆمارکردنەی ڕایی دەکرد. خەڵکی وڵاتە دراوسێکان بە نیمچە لاقرتی پێکردنێکەوە دەیانوت عێراقیەکان "پرووسیای ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستن"[٢٠]. لە بڕیاری بەرزەوە بۆ کاری ئاسایيو هاکەزایی، بۆ تەواوی کاروباری هێزە ئەمنیەکان دەکران بە نووسراو و بروسکە, ژمارە و بەرواریان بۆ دادەنراو لە وەرگرتندا مۆر دەکران. تەنانەت فەرمانێکی ئاسایی ڕیزبەندیەکی بەرزی ئاسایشی لەخۆ دەگرت و ژمارەیەکی زۆر کۆپیی دەسنووس یان چاپکراوی لێدەگیرایەوەو ئەوجا بە پێی زنجیرەی فەرمانەکان پۆلێن دەکراو دەخرایە نێو فایلەوەو نووسەرەکانیان بەتەواوی بڕوایان بەوە هێنابوو کە هەرگیز کەس پەی بەو نهێنیانە نابات. لە ناوەڕاستی ساڵەکانی ١٩٨٠یشەوە دەزگاکانی ئاسایشی عێراقی کەوتنە سوود وەرگرتن لە تەکنۆلۆجیای ڤیدیۆ وەك شێوەیەکی نوێ تۆمارکردن. ئەو کاتە

---

(٢٠) هیض رِيَكةوت نية كةوا دةزطا موخابةراتيةكانى عيَراق بة شيَوةيةكى سةرةكى مةشق ثيَكردن و ثيَداويستييان لة لايةن هاوضةشنةكانيان لة ئةلَمانياى رِؤذهةلاَتةوة دابين دةكرا. رِةنطة دؤسيَ و فايلةكانى دةزطاى(Stasi) *staatssicherhitsdienst* ى جاران رِووناكيى زياتر بخةنة سةر ئةم ثةيوةنديية.

دەبوو چالاکیەکانی هێزەکانی *ئەمن* بە شێوەیەکی ڕۆتینی لە سەر شریتی ڤیدیۆ تۆمار بکرێن چەشنی: وێرانکردنی گوندەکان، گوللە بارانکردنی ئەو *پێشمەرگانەی* دەگیرێن، تەنانەت تا دەگاتە پەلاماردانی کیمیاییش بۆ سەر هاوڵاتیە مەدەنیەکان.

ئەو شریتە ڕەسمیەی بۆمبارانی دۆڵی بالیسان، کە وەك باسدەکرێ جاشێك تۆماری کردووە، ستوونی پان و پۆڕی دووکەڵی گەواڵە هەور ئاسای سپی و بۆرو پەمەیی دەردەخات. ئەو دەمە لە چیاکانیشەوە کزە بایەکی مەیلەو ساردی لای ئێوارە هەڵیکردبوو و بۆنێکی نامۆی لە گەڵ خۆ دەهێنا کە بۆ هەندێك یەکە مجار خۆشبوو و وەك بۆنی گوڵ وابوو، بۆ هەندێکی تریش وەك بۆنی سێوو سیر بوو. شایەتی دیکەش پێلە سەر ئەوە دادەگرن کە بۆن و بەرامی دەرمانی مێروو کوژی بووە. بەڵام پیرە ژنێکی خەڵکی بالیسان دەیوت: "بەجارێ تاریکی داهات و نەماندەتوانی هیچ شتێك ببینین و کەس کەسی بەدی نەدەکردو یەکپارچە دنیا بوو بە تەمومژو لە دواییدا هەموو کوێرو نابینا بووین". هەندێك ڕشابوونەوە , دەمو چاو هەمووی ڕەش داگەڕاو خەڵکی بە دەست هەڵاوسانی بە ئازاری بنباڵیانەوە دەیاننالاندو ژێر مەمکی ئافرەتانیش دابوویە ئێشێکی سەخت و دواتر زەرداوێك لە چاو و لووتیانەوە دەهاتە دەر, زۆر لەوانەی کە لە مردن دەرباز بوون بە سەختی تووشی کێشەی بینین بوون و هەندێکیان ماوەی مانگێك زیاتر هەر بە تەواوەتی کوێر بوون. لە شێخ وەسان دەربازبووان باسی ژنێکیان دەگێڕایەوە کە چۆن هەردوو چاوی کوێر بووەو بەملاو بەولادا کەوتووەو منداڵەکەی توند لە باوەش گرتووەو نەیزانیوە مردووە. ژمارەیەك لە گوندنشینان بەرەو چیاکان هەڵاتن و لەوێ مردن, ئەوانی کە لە شوێنی تەقینەوەی بۆمبەکانەوە نزیك بوون هەر بە پێوە گیانیان دەرچوو[٢١]. شایەتێکی دیکەش، کە *پێشمەرگە* بوو، بە میدڵ ئیست وۆچی ڕاگەیاندووە کەوا پەلاماری دووەمیش، دوای ئەوە بە سەعاتێك دووبارە بووەتەوەو ئەمەیان پۆلە هەلیکۆپتەرێك ئە نجامیداوە[٢٢].

---

[٢١] ئـةو نيشانانةى طوندنشينةكان دةيطيرِنـةوة بـة شيَوةيةكى طشتى لـة طـةلَ كاريطـةريَتى طـازى خةردةلدا دةطـونجىَ. ئةطـةرضـى باسـى ئـةوة هةيـة كـةوا هةنـدىَ لـة قوربانييـان كـة دةسبةجىَ مردوون ثيَدةضيَت بة هؤى بةكارهيَنانى دةمارة طازيشةوة بووبيَت، ضونكة طازى خةردةل، با زؤر خةستيش بيَت وا زوو كوشندة نية تا لايكةمةكةى نيو سةعاتى بة سةردا تيَنةثةرِيَت. برِوانة ثزيشكانى مافى مرؤظ: باى مةرط

P H R,Winds of Death.

[٢٢] ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض، هةوليَر، ١٦ ى مارتى ١٩٩٣.

چەند *پێشمەرگەیەك* کە لە کاتی هێرشە ئاسمانیەکەدا لەوێ بوون لە لایەن PUK ەوە بۆ تیمار کردن ڕەوانەی ئێران کران، چوونکە بردنیان بۆ هەر نەخۆشخانەیەکی عێراقی مەترسیی زۆری هەبووە لە سەر ژیانیان. (دەبێ ئەوە بوترێ کە بوونی *پێشمەرگە* لە ناو گونددا بە هیچ شێوەیەك پەیوەندیی بە شەرعیەتی ئەنجامدانی کارەکەوە نیە. چونکە چەکی کیمیایی نیشانی مەدەنیو سەربازی لێك جیا ناکاتەوەو بەکارهێنانی لە هەر هەل و مەرجێکدا بێت, حەرام کراوە[٢٣].

بۆ بەیانیی ڕۆژی ئایندە هێزی زەمینیو *جاش* چوونە بالیسانەوەوماڵی چۆڵکراوی خەڵکیان پاك تالان کردو ئەوجا خانووەکانیان تەختی زەوی کرد. هەمان ڕۆژیش، یان ڕۆژێك دواتر، لە پاش ماوەیەك چاوەڕێکردن بۆ ڕەوینەوەی گازەکە، بەشی ئەندازیاریی سوپا شیخ وەسانی بە دینامیت تەقاندەوەو بە بلدۆزەر تەختی کرد. ئەو گوندنشینانەش کە ڕزگاریان بوو, شەوی پێشتر هەموو هەڵاتبوون, هەندێك بەرەو شاری سلێمانیو کەمێکیشیان بەرەو شەقلاوە ڕێگەیان گرتەبەر, بەڵام زۆربەیان بەرەو شارۆچکەی ڕانیە ڕۆیشتن، کە نەخۆشخانەیەکی تێدا بوو و بەدەم ڕێگاوە خەڵکی گوندەکانی دەرواسێ یارمەتییان دەدان، کەوا هەندێك لەمانیش وەك باڵوکاوا، بێرۆ، کانی بەرد، تووتمە با گازەکەی بە سەریاندا هێنابوو و کاری تێکردبوون.

خەڵکی بێرۆ تراکتۆرو عەرەبانەیان نارد بۆ شێخ وەسانو دە عەرەبانەیان هەر یەکە پەنجا شەست کەسی لەوانەی بەرەو ڕانیە دەچوون هەڵگرت. لە کۆمەڵگای سەروچاوەو لە قەراخ شارۆچکەکەدا تراکتۆرەکان وەستان بۆ ناشتنی تەرمی پەنجا کەس کە تازە گیانیان سپاردبوو. ئەو ئاوارانەی گەیشتنە ڕانیە شەوێکیان لەوێ بەسەربردو دکتۆرەکانی ئێرە برینەکانیان شۆردنو قەترەی چاویان پێدان بەڵام ئەمانە هیچ لە کاریگەرێتی گازەکەیان کەم نەکردەوەو بەرچاویان هەر بە تاریکی

---

[٢٣] لیَرةدا وا ضاكة ئاماذة بؤ تیَبینیةكی دةسنووسی بیَ بةروار بكةین كة لة *ئةمنی* شةقلاَوةوة دةرضووةء ثشتطیریة بؤ بؤمبارانةكةی ١٦ مایسء باس لة شانزة طاردی شؤرِشی ئیَرانی (ثاسداران) دةكا كة لة كاتی بؤردومانی طوندةكانی بالیسان ء شیَخ وةسانء توتمةدا لةویَ بوون. ثاسدارةكان وةك باسدةكریَ "بؤ خؤ رِزطاركردن ئاطریان كردووةتةوة" ــ كة ئاماذةیةكة بؤ هةولَدانء بةرطری كردن لة طازی ذةهراوی. بةلَطةنامةیةكی دیكةی *ئةمنی* شةقلاَوة لة هةمان فایلدا، بة بةرواری ٢٠ ی مایسی ١٩٨٧ باسی ئةوة دةكات كةوا سیَ ئةندامی مةكتةبی سیاسی PUK دةنط هةیة بةر طاز كةوتبیَتن لة "هیَرشة سةربازیةكانی ئةم دواییةدا لة كوردستان".

مایەوە. خەڵکە ئاوارەکە شەوێکی نائارام و بێ حەوانەوەیان بەسەربردو نەخۆشخانەی ڕانیە پڕ بوو لە گریانو هاوار.

بۆ سبەی بەیانی، ***ئەمنو ئیستیخبارات*** چوونە نەخۆشخانەوەو فەرمانیان بە خەڵکەکە دا لە جێگە دەرچنو بڕۆنە ناو ئەو پاسە کۆستەرانەوە کە لە دەرەوە وەستاون[٢٤]. ئەم پاسانە گوایە بۆ شاری هەولێریان دەبردن بۆ تیمارکردن، وەك بە گوندنشینەکانیان وتبوو. پاشانیش هەڕەشەی ئەوەیان لێکردبوون کە دەبێ بە دوکتۆرەکان بڵێن کە برینەکانیان لە ئەنجامی هێرشێکی فڕۆکەی ئێرانەوە بووە دەنا تیمار ناکرێن[٢٥]. نزیکەی کاتژمێر نۆی بەیانی خەڵکێکی ڕەش و ڕووت، شەکەت و ماندوو، چڵکنو قوڕاوی بە جلوبەرگی کوردییەوە ڕژانە بەشی ئیمێرجنسیی نەخۆشخانەی کۆمارییەوە لە هەولێر. شایەتێك چوار کۆستەری پڕی ژماردبوو کە هەریەکەیان ٢١ سەرنشینی تێدا بووە، لە گەڵ حەوت ئۆتۆمبیل و پیکابی تر. هەندێکیتر ژمارەیان بە نزیکەی دوو سەد لە قەڵەم دەدەن، لە هەموو تەمەنێك، بە پیاو و ژنو منداڵەوە. ئەمانە هەموو خەڵکی مەدەنیی بێچەك بوونو هەر بە گەیشتنیان چواریان لێمردن. ئەمان لێرە بە دوکتۆرەکانیان ڕاگەیاندبوو کەوا بە چەکی کیمیایی هێرشیان کراوەتە سەر. بەڵام سەرەڕای سووتانی لەشو کوێربوونو چەندین برینی دیکەیان ئەوانەی لە دۆڵی بالیسانەوە گەیشتبوون بە گشتیی هێشتا هەر توانای ڕۆیشتنیان مابوو، ئەگەرچی هەندێکیشیان بێهۆش کەوتبوون.

لێرە ئەگەرچی دوکتۆرەکانی نەخۆشخانەی نزیکی دایکایەتیو منداڵانیش بە هانایانەوە هاتن، بەڵام فریانەدەکەوتن وەك پێویست تیماری ژمارەی زۆری ئەم حاڵەتە لەناکاوە بکەن, قەرەوێڵەو جێگەی تەواو نەبوو بۆ قوربانیان و زۆربەی نەخۆشە برینداراەکان لە سەر زەوی پاڵکەتبوونو، سەرنشینانی سێ لەو چوار کۆستەرە بە ناچاری لە شوێنی وەستانی ئۆتۆمبیلەکاندا چاوەڕێیان دەکرد بۆ فریاکەوتنی سەرەتایی. لە کاتی تەماشاکردنو تیمارکردندا بۆ دوکتۆرەکان دەرکەوت کە چاوی قوربانیان وشکبووبوونەوەو نووسابوون. بە پێی زانیاریی سەرەکی کە چۆن قوربانیانی

---

(٢٤) ئةم ئؤتؤمبيلة لة عيَراقدا زؤر بةرضاو ء بةكارهاتووة. بة شيَوةيةكى باو ء لة بةر ئاسانى ثيَى دةوترىَ "كؤستةر"، ليَرة بةدواوة لة تيَكستةكةدا هةر بةم شيَوةية ديَت.

(٢٥) ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض، باليسان، ٣٠ نيسانى ١٩٩٢.

کیمیایی چارەسەر دەکرێن، قەترەیان لە چاو کردن و برینەکانیان بۆ شۆردن و دەرزیی ئەترۆپینیان لێدان، کە دەرمانێکی بەهێزی دەمارە گازە.

نزیکەی سەعاتێك دەبوو کەوا دوکتۆرەکان خەریکی چارەسەر کردنی نەخۆشەکانیان بوون, کاتێ بەڕێوەبەری لقی ناوخۆی *ئەمن* گەیشت کە ئەفسەرێك بوو بە ناوی حسن الدوری* . کارمەندانی نەخۆشخانەی کۆماریی هەولێر و بە تایبەتی ئەوانی مەیتخانە ئەزموونێکی دووروودرێژیان لەگەڵ *ئەمندا* هەبوو. هەولێر نەك هەر تەنها بارەگای دەزگای پۆلیسی نهێنیی شاری تێدا بوو (أمن البلده - و) بەڵکو بارەگای ئەمنی پارێزگای هەولێر و فەرماندەیی عەمەلیاتی تەواوی "ناوچەی ئۆتۆنۆمیی" کوردستانی عێراقیشی تێدا بوو. چەندین ساڵ بوو مەیتخانەی نەخۆشخانەی کۆماری بە لێشاو لاشەی لەم دوو دەزگایەی *ئەمن* وەردەگرت. ئەو پەڕاو و تۆمارانەی نەخۆشخانە کە لە لایەن میدڵ ئیست ووچەوە تاوتوێکراون زانیاریی تەواو لە سەر ٥٠٠ لاشە دەدەن کە لە نێوان ١٩٦٨ ـ ١٩٨٧دا لەئەمن وەرگیراون، هەرچەندە ئەمەش بەڵگەی تەواو نیە و گریمانەی ژمارەی زۆر زیاتر هەیە کە تۆمار نەکراون.

مردنەکان لە فۆرمی ئەو نووسراوانەدا تۆمار دەکران کە لە *ئەمنەوە* دەنێرران، واش دەردەکەوێت کە بیرۆکراسیی دەزگاکە بەگومانیشەوە بە توانابێت. لە هەر نووسراوێك دوو کۆپی ڕەوانەی مەیتخانە دەکرا و دوکتۆری بەرپرس دەبوو یەکێکیانی ئیمزا بکردایە و بگەڕایەتەوە بۆ *ئەمن*, کاربەدەستانی نەخۆشخانەش کۆپیی دووەمیان بە نهێنیی لە ئەرشیفێکدا دەپاراست بە ناوی "تۆماری خەڵکی چەکداری مردوو لە هەولێر". ئەم سجلە ماوەی سێ ساڵی لەخۆ گرتبوو کە لە حوزێرانی ١٩٨٧ەوە دەستپێدەکات تا ٢٥ ی حوزێرانی ١٩٩٠. تۆمارەکان بە پێی نووسراوەکانی *ئەمن* دروست کراون. کارمەندانی نەخۆشخانە لەچاوپێکەوتنەکانیاندا لەگەڵ میدڵ ئیست ووچدا، باس لەوە دەکەن کە نزیکەی ٣٠٠ وەفاتنامەیان کردووە، لە سەر فەرمانی *ئەمن*، بۆ

---

* لة تيَكستة ئينطليزيةكةدا ناوةكة بة شيَوةى حةسةن نةدوورى هاتووة، من زؤرم ثرسيار كردووةء لةو دةمةدا كةسيَك بةم ناوة بةرثرسى ئةمنى هةوليَر نةبووة. ئةم ناوة زؤر ثيَدةضيَت حسن الدورى بيَتء تيمةكةى ميدلَ ئيست ءؤض وةك ضؤن لة زارى شايةتةكانةوة طويَبيستى بوون وايان نووسيوةتةوةء كورد بة تايبةتيش طوندنشينيَكى باليسان ئةم ناوةى هةر بةو جؤرة بؤ طؤدةكريَت ـ ء.

ئەو کەسانەی کە ناویان دەدان بەڵام هەرگیز لاشەیان نەبوو, ئەم کارە لەساڵی ١٩٨٧ەوە دەستی پێکردبوو.

بەم پێیە وادەردەکەوێ کەوا شێوازێکی ستاندارد نەبووەو لاشەکان بە ڕێگەی جۆراوجۆر گەیشتوونەتە مەیتخانەی هەولێر. هەندێ جار *ئەمن* تەلەفۆنیان بۆ کارمەندانی نەخۆشخانە کردووەو بە زۆریش لە نیوەشەودا، کە دەبێ ئامادەبن بۆ وەرگرتنی لاشە یان چەند لاشەیەکی "تێکدەرە ئیعدامکراوەکان" و فەرمانیان دەدانێ وەفاتنامەیان بۆ دەربکەن, ئەوجا کرێکاری کۆڵکێشی نەخۆشخانە هەڵدەبژێران, ئەوانەی شوێنی متمانەی *ئەمن* بوون, دەچوون تەرمەکانیان دەهێناو لە هەندێ حاڵەتیشدا تەرمەکان بە پیکاب یان ئۆتۆمبیلی ئەو دەزگایە دەبران پاش ئەوەی لە بەتانییەوە دەپێچران, گەلێ جاریش ئەمبولانسی نەخۆشخانە دەبرا بۆ کۆکردنەوەی لاشەکان لە بارەگای *ئەمن* لە عەینکاوە، کە گەڕەکێکی مەسیحی نشینە لە هەولێر، یان لە سەربازگەکەی قەراخ شاری هەولێر. هەندێ لە لاشەکان جێدەستی فەلاقەو ئەشکە نجەدانیان پێوە دیار بووەو زۆربەشیان جێگوللەیان پێوە دیاربووە، کە هەندێ جار گەیشتووەتە سی گوللە و لە کاتی گوللەباران کردندا دەستیان لە پشتەوە بەستوون و بە کۆڵەکەیەکیانەوە شەتەك داون[٢٦]. هەردوو چاویشیان بە مێزەر یان پشتێنێکی کوردی دەبەستنەوەو سەعاتی دەستو ناسنامەو هەموو شتێکی شەخسیشیان لێدەسەندن. هەر کە لاشەکان دەگەیشتن تەواوی کاروباری کفن کردن و شاردنەوە بە نهێنی جێبەجێ دەکرا. فەرمانیش بە کارمەندانی مەیتخانە دەدراو (هەڕەشەی کوشتنیان لێدەکردن) کە نابێ پەیوەندی بە کەسوکاریانەوە بکەن یان ناوەکانیان بۆ کەس بدرکێنن لە نەخۆشخانەدا. هەروەها نەیاندەهێشت دوکتۆرە ئێشکگرەکانی

---

(٢٦) ئةمة تةواو طونجاوة لةطةلَ كرداري تيميَكي طوللةباراني عيَراقيدا، كةوا لة سةر شريتيَكي ظيديؤ تؤماركراوةء ميدلَ ئيست ءؤض تةماشاء تاوتويَي كردووة. لة شريتةكةدا ثيَنج بةندي بة جلوبةرطي كورديية‌وة ضاويان بةستراوةتةوةء هةر يةكةيان بة ستوونيَكةوة بةستراوةتةوةء تاقميَك بةرانبةريان ليَطرتوون ء بة خةستي طوللةبارانيان دةكةن. طوللةبارانةكة هةر بةردةوام بوو تةنانةت ثاش ئةوةش كة بة ئاشكرا ديار بوو مردبوون. ئةوجا لة دواييدا ئةفسةريَك بة جلي رِةسمييةوةو بة دةمانضةكةي فيشةكي بةزةيي بة سةري هةر يةكةيانةوة دةنيَ. ئةوجا تاويَك دةوةستنء دوا جار ئةفسةريَكي تر لة رِيزةكة ديَتة دةرةوةء دةمانضةكةي لة لاشة كةوتووةكاندا بةتالَ دةكاتةوة. ئةم ئيعدامكردنة تايبةتية لة طؤرِةثانيَكي طشتيداء بة بةرضاوي عةشاماتيَكي زؤرةوة جيَبةجيَ كراوةء لة لايةن كاربةدةستاني بةرزي حيزبء *ئةمنةوة* كة لة رِيزي ثيَشةوة دانيشتبوونء بة ضةثلَةرِيَزان ثيَشوازي ليَدةكرا.

مەیتخانە نزیکی لاشەکان بکەونو تەماشایان بکەن. ئەرکی ئەوان تەنها جێبەجێکردنی بڕوانامەی مردن بوو. ئەگەر لاشەکان بە ڕۆژدا ببرایەن ئەوە تەواوی دەوروبەری مەیتخانە بە *ئەمن* ئابلووقە دەدراو کارمەندانی تری *خەستەخانە* لەو ناوە دەردەکران. لەوێ *ئەمن* خۆیان کاروباری لە فرێزەر خستنیان دەگرتە ئەستۆ تا کارگوزارانی شارەوانی دەهاتن بۆ ئەوەی بە نهێنی تەرمەکان ببەنو لە بەشی هەژارو بێدەرەتانانی گۆڕستانی هەولێردا بیانشارنەوە. ئەگەر تەرمەکان زۆر بوایەن ئەوە بلدۆزەرێکیان بە بێگار لە قۆنتەراتچییەك دەسەندو گۆڕێکی بەکۆمەڵیان پێهەڵدەکەند. کارمەندانی مەیتخانە نەدەبوو لاشەکان بشۆن یان ڕوویان بکەنە مەککە وەك پێداویستیەکی ڕێوڕەسمی ئیسلامی. جارێکیشیان ئەفسەرێکی *ئەمن* بە کارگوزارێکی وتبوو "سەگ هیچ پەیوەندییەکی بە ئیسلامەوە نیە"[٢٧].

سەرلەبەیانی ڕۆژی ١٧ ی نیسانی ١٩٨٧ کاتێ کە حسن الدوری گەیشتە *خەستەخانەی* کۆماری هەموو دوکتۆرەکان سەرقاڵی حاڵەتە لەناکاوەکە بوون. ئەفسەرەکە دوو یاوەری دیکەی *ئەمنی* لەگەڵدا بوو بێجگە لە ژمارەیەکی زۆری گارد کە لە دەرەوە لە ناو حەوشەی نەخۆشخانەدا مانەوە. بە گوێرەی قسەی هەندێ شایەت کەوا یاوەرانی حسن الدوری, ئیبراهیم زەنگنەی پارێزگاری هەولێر بووە لە گەڵ لێپرسراوێکی حیزبی بەعسدا کە تەنها بە ناوی یەکەمیەوە دەناسرا کە عبدالمنعم بوو. ئەفسەرەکانی *ئەمن* کارمەندانی نەخۆشخانەیان خستە بەر پرسیارو لێکۆڵینەوە کەوا ئەم نەخۆشە تازانە کێنو لە کوێوە هاتوونو کام دوکتۆر تیماری کردوون. ئەوجا هەمان پرسیاریان لە کارمەندانی دەرمانسازی دووبارە کردەوەو سۆراخی جۆری چارەسەرو درەمانیان دەکرد. لەگەڵ وەڵامی ئەم پرسیارانەدا کاپتن دووری تەلەفۆنی بۆ بارەگای *ئەمن* کرد بۆ زانیاریی زیاتر. هەر کە تەلەفۆنەکەی داخستەوە دەسبەجێ فەرمانیدا هەموو تیمارکردنێك بوەستێ. ئەوجا بە دوکتۆرەکانی ڕاگەیاند کە دەبێ هەر شاشو لەفافێك بە نەخۆشە برینداەکانەوەیە لێبکرێتەوە. دوکتۆرەکان پرسییان بۆچی؟ بەڵام کاپتن لە وەڵامدا وتی گوایە لە سەرووی خۆیەوە فەرمانی پێکراوە کەوا هەموو نەخۆشەکان بگوێزنەوە بۆ *خەستەخانەی* سەربازیی شار. یەکەمجار کارمەندانی

---

[٢٧] ئەم باسوخواسە بابەتی ضاوثێکەوتنەکانی میدلَ ئیست ءؤضە لە هەولێر، ٢٣ـ ٢٥ ی نیسانی ١٩٩٢.

خەستەخانە نارەزاییان دەربڕیو ویستیان کارەکە ئەنجام نەدەنو بەردەوام بوون لە سەر تیمار کردنی نەخۆشەکان بەڵام *ئەمنەکان* دەمانچەیان لێهەڵکێشانو فەرمانیان پێکردن دەسبەجێ بیوەستێنن دەنا دەیانبەن بۆ بارەگای *ئەمن*.

لە پاش تەلەفۆنی دووەم، کە وای پیشان دا بۆ خەستەخانەی سەربازییە، ژمارەیەك ئەمبولانسو ئۆتۆمبیلی بارهەڵگر گەیشتنو نەخۆشەکانو ئەوانی تریشیان برد کە ماوەی سەعاتێك دەبوو لە سێ کۆستەرە وەستاوەکەدا چاوەڕێیان دەکرد. پاشان هەر ئەو ڕۆژە دوکتۆرەکان تەلەفۆنیان کرد بۆ نەخۆشخانەی سەربازی بۆ هەواڵپرسینی بارودۆخی نەخۆشەکانیان, بەڵام ئەوان هەرگیز نەگەیشتبوونە ئەوێو جارێکیتر دوکتۆرەکان بەرکەوتووانی کیمیایی دۆڵی بالیسانیان نەبینیەوە. دواتر بیستیانەوە کەوا کۆمەڵێ ئەمبولانسی سەربازیی پڕ لە خەڵك بەرەو لای مەخموور براون لە باشووری ڕۆژاوای هەولێرەوە. ڕاستێکەی، ژمارەیەك لە دەربازبووان بە میدلّ ئیست ووۆچیان ڕاگەیاندووە کەوا قوربانیانی دۆڵی بالیسان براون بۆ بنکەیەکی کۆنی پۆلیس, کە ئەو دەمە بووبووە ناوەندێکی گرتن لە لایەن *ئەمنەوە*, ئەم ناوەندە بینایەکی چیمەنتۆی مەحکەم بوو لە گەڕەکی عەرەبنشینی ئەو شارەدا (مەخموور) نزیك بە گازینۆکەی بایز. لە کاتی گەیشتندا بارودۆخێکی تێکەڵوپێکەڵ بەرپابووەو *ئەمنەکان* گیراوەکانیان بە پێی تەمەنو توخم جیاکردووەتەوە. لەم هەراوهوریایەدا چەند کەسێك توانیویانە دەربازبن. یەك لەوانە ئافرەتێك بووە هەڵاتووەو منداڵەکانی بەجێهێشتووە. ئەوانی کە مابوونەوە لە زیندانی داخراویان توند کردبوونو پاسەوانی بەرگ یونیفۆرمیان* لەسەر دانابوون، کە هەندێکیان سەرتاپا سەوزو هەندێکی تر سەرتاپا شین بوون. ئەمانە لێرە چەند ڕۆژێك بێخواردنو پێخەفو چاودێریی پزیشکی گیردرابوون.

حەمەد سەعید ئەحمەد، کارگوزاری مەیتخانەی سەر بە نەخۆشخانەی کۆماریی هەولێر، پیاوێکی بەڕێزو لە ناوەندی تەمەندا بوو، حەجی مەککەشی کردبوو. لەو ڕۆژانەدا بۆ کاری پێویست بانگ کرابووە بەندیخانەی *ئەمن* لە گەڕەکی تەیراوای هەولێرو فەرمانی پێدرابوو تەرمەکان بباتو ئامادەیان بکات بۆ ناشتن. لە ماوەی سێ ڕۆژدا شەستو چوار لاشەی ژماردبوو. لە کاتی کۆکردنەوەی لاشەکاندا تەماشای کردبوو

---

*یونیفۆرم Uniform دەستەجلی ضونیەك كە جلی ڕەسمیشی ئێدەوترێ لێرەدا ئیشارەتە بۆ جلی (قطعتين)ی بەعسیی ئەمنەکان ـ و.

ژمارەیەك خەڵكی بەندكراو لە حەوشەی بەندیخانەكەدا دەسووڕێنەوە. ئەمانە هەندێكیان لیكاو لە دەمیان ڕێی كردووە، هەندێكیتر لەشیان پەڵەی ڕەش و سووتاویی پێوە دیاربووە، بە تایبەتی بە دەست و ملیانەوە. ئەو زۆر پیاو و ژن و منداڵی بەندكراوی بینیبوو بە منداڵی ساوای بەرمەمكەشەوە بە باوەشی دایكەكانیانەوە. لاشەكانیش كەوا بە جیا لە هۆدەیەكی بەندیخانەكەدا دانرابوون هەمان نیشانەیان پێوە دیاربووەو زامەكانیشیان هیچیان شوێن گوللە نەبوون. زۆربەی مردووەكانیش دیاربووە منداڵ یان خەڵكی بەتەمەن بوون. كاربەدەستێكی *ئەمن* بە ئەحمەدی (حەمەد سەعید ئەحمەد) وتبوو: "ئەمانە تێكدەرن، گشتیان تێكدەرن و ئێمەش بە چەكی كیمیایی هێرشمان كردوونەتە سەر" شۆفێرێكی ئەمبولانسیش پێی گوتبوو كەوا یەكێك لە مردووەكانی ناسیوەتەوە خەڵكی شێخ وەسان و كارگوزاری نەخۆشخانەی كۆماری بووە.

لە دەرەوەی بەندیخانەش خزم و كەسوكار لەچاوەڕوانیدا بوون و بە سۆنگەی هەواڵێكەوە هاتبوون گوایە ئەمانە بە بارمتە گیراون بۆ ئەوەی خزم و كەسە *پێشمەرگەكانیان* ناچاربن خۆبەدەستەوە بدەن. ئەحمەد لە دوا سەردانی ئەو سێ جارەیدا دوو پاسی گەورەی بینیبوو لە بەندیخانەكە دێنە دەرەوەو پەنجەرەكانیان بە پەڕۆ دا پۆشراوە. پاشان هەر ئەو ڕۆژە بەندییەكی ئافرەت هەرچۆنێك بوو خۆی پێگەیاندبوو و چپاندبووی بە گوێیدا [دەزانی ئەو پاسانە چییان دەكرد لێرە؟ ئەوە هەموو پیاوەكانیان بەرەوخوار برد وەك بارزانییەكان (لە ساڵی ١٩٨٣دا)]، ئیدی جارێكیتر ئەو پیاوانە بە زیندوویی نەبینرانەوە[٢٨].

---

[٢٨] لاشەی ئەوانەی لە بەندیخانەدا مردبوون لە ئەیلوولی ساڵی ١٩٩١دا لە طۆرِستانی هەولێر لە طۆرِ دەرهێنرانء بە ڕیورِەسمء ئاهەنطێكی تایبەتی دووبارە نێذرانەوەء بە كاسێتی ظیدیۆ تۆماركراوە. لە كاتی ئەم لە طۆرِدەرهێنانەدا حەمەد سەعید ئەحمەد تەرمی براكەی خۆی دۆزییەوە، كە لە ڕِووداوێكی جیاوازی نیسانی ١٩٨٨دا لە لایەن ئەمنەوە كوذرا بوو. ئەحمەد لە ٢٥ی نیسانی ١٩٩٢دا لە هەولێر لە لایەن میدلَ ئیست ءۆضەوە ضاوثێكەوتنی لەطەلَ كراوە. بۆ زانیاری زیاتر برِوانە: میدلَ ئیست ءۆض ء ثزیشكانی مافی مرۆظ: "طۆرِە نائارامەكان، طەرِان بە دوای بێسەروشوێنانی كوردستانی عێراقدا" شوباتی ١٩٩٢.
PHR/MEW: "Unquiet Graves, The Search for the Disappeared in Iraqi Kurdistan,Feb. ١٩٩٢.

لە پاش بەکۆمەڵ سەرنگوم کردنی پیاوەکان، ئەو ژن و منداڵانەی کە مابوونەوە شەوێکیان بەرەو لای خەلیفانیان بردن کە ماوەی سێ سەعاتێك لە باکووری رۆژهەڵاتی هەولێرەوەیەو لەوێ لە شوێنێکدا، کە پێیدەوترێ ئالانە، لە قەراخ رووبارێك و لە دەشتێکی چۆڵدا هەڵیانڕشتن و بە دەردی خۆیانەوە بەرەڵایانکردن. لێرە لە گەڵ ئەو خەڵکەی تری دۆڵی بالیساندا، کە بەرەو سلێمانی هەڵاتبوون، یەکیانگرتەوە. ئەمانیش دەیانوت کەوا لە سلێمانی لە نەخۆشخانەیەکدا دەسبەسەر بوون و ئەمنیان بە دیارەوە بووەو قەدەغە بووە خەڵکی مەدەنی بێنە لایان. (زانیارییەکی سەربەخۆش نیە بیسەلمێنێت کە چی بە سەر پیاوەکانیان هاتووە، کەوا لێرەش هەندێکیان بێسەروشوێن کراون).

لە ئالانە، ئەو دایکەی کەوا لە بەندیخانەکەی *ئەمن* لە هەولێر هەڵاتبوو (پێدەچێت ئەوەی مەخموور بووبێت ـ و) لەگەڵ منداڵەکانی یەکیانگرتەوە. ئەم ژنە گێڕابویەوە کەوا چەند خێزانێکی گوندەکانی کانی بەردو تووتمەو شێخ وەسان و بالیسان باسی زۆر منداڵیان بۆ کردووە لەوێ بە هۆی برسێتی و تینوێتی و بەر سەرماو گەرما کەوتنەوە مردوون. (چەند گوندێکی کەمی لێبەدەر، تەواوی دۆڵی بالیسان بە تیرۆرو تۆقاندن چۆڵکرا. بەڵام مەسەلەکە بە باری باشەدا کەوتەوە، وەك دوایی دەبینین، چوونکە ئەو هەڵاتنەیان بوو بە هۆی رزگاربوونی ژیانی هەزاران کەس کە بەر پەلاماردانی ئەنفالی ساڵی ئاینده کەوتن). پاشان خەڵکی کوردی بە بەزەیی دانیشتووی شارۆچکەی خەلیفان هەندێك لە دەربازبووانیان بردە ماڵی خۆیان وەك دەڵێن "بە باوەش و بە کۆڵ" خزمەتیان کردن تا هێزوگوڕیان تێهاتەوە.

بەشێك لە دەربازبووان دواتر لە کۆمەڵگا پیسەکەی سەروچاوەدا گیرسانەوە کە گەلێ لە گوندنشینانی ئەو ناوە شەوی هێرش و پەلامارە کیمیاییەکە بۆی هەڵاتبوون. کاتێ مەلا پیرەکەی بالیسان چووبووە لای لێپرسراوانی حیزبی بەعس لە سەروچاوەو تکای چاککردنی بارودۆخی کۆمەڵگاکەی لێکردبوون، ئەوانیش زۆر بە رق و بێزلێکردنەوە پێیان وتبوو: "برۆ بە رێتەوە ئێوە هەر بنیادەم نین"[٢٩].

* * *

---

[٢٩] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءۆض لەطەلَ شێخ قادرسەید ئیبراهیم بالیسانی، بالیسان، ٣٠ نیسانی ١٩٩٢.

بە گوێرەی ئەو چاوپێکەوتنانەی لە گەڵ چوار دەربازبوو و ژمارەیەك كارمەندی تەندروستی و كارگوزاری مەیتخانەی هەولێردا كراوە، دەكرێ مەزەندەیەكی هاكەزایی ژمارەی كوژراوانی بۆمبارانی كیمیایی بالیسان و شێخ وەسان و گوندە دەراوسێكانیان بدەینە دەستەوە:

- ٢٤ كوژراو لە بالیسان لە ئەنجامی بەركەوتنی ڕاستەوخۆی چەكی كیمیاییدا. ئەمانە لە گۆڕێكی بەكۆمەڵی گوندەكەدا نێژراون.
- ١٠٣ كوژراو لە شێخ وەسان بە نزیكەی پەنجا كەسەوە كەوا لە گۆڕێكی بەكۆمەڵدا لە كۆمەڵگای سەروچاوە نێژراون. كوژراوەكان بریتی بوون لە سی‌وسێ منداڵی خوار تەمەنی چوار ساڵ و بیست و هەشت منداڵی تری تەمەن نێوان ٥ ـ ١٤ ساڵ و نۆ كەسی بەتەمەنی نێوان ٦٠ ـ ٨٥ ساڵ(٣٠).
- نۆ یان دەیان لە نەخۆشخانەی ڕانیە مردن.
- چوار حاڵەتی مردن لە كاتی گەیشتنە نەخۆشخانەی ئیمێرجنسی هەولێردا.
- لە نێوان ٦٤ ـ ١٤٢ كوژراودا لە بەندیخانەی *ئەمن* لە هەولێر، لەو بریندارانەی بۆردمانی كیمیایی كە بێ تیماركردن مانەوەو پاشان بە برسیكردن و پشتگوێخستن مردن. ئەمانە دوو پیرەژنیشیان تێدابوو بە ناوی سلمی مصگفی حمید و عادیلە شینكۆ و كچێكی نۆ ساڵانیش بە ناوی حەوسەت عبدالله خدر.
- باری دوو پاس پیاوی كامڵ و كوڕی هەرزەكار لە بەندیخانەی *ئەمنەوە* لە هەولێر بێسەروشوێن كران و میدڵ ئیست ووچ وایبۆدەچێت كە دواتر ئیعدام كرابێتن. چەند شایەتێك ژمارەیان بە ٧٠ ـ ٧٥ كەس دادەنێن. بیست و دوو پیاو لە بالیسان پەنجا لە شێخ وەسان و چواریش لە گوندە نزیكەكانی دەوروبەر. لە ناو ئەمانەشدا محەمەد ئیبراهیم خدر كە تەمەنی هەژدە ساڵ بوو و موحسین ئیبراهیم خدر كە تەمەنی دوانزە ساڵ بوو، هەردوو مێرمنداڵ كوڕی مەلاكەی بالیسان بوون.
- "ژمارەیەكی زۆری منداڵ" لە دەشتی چۆڵی خەلیفاندا فڕێدراون.

(٣٠) لیستێکی دەستنووسی ١٠٣ کوژراو و ٤٨ بریندارى طوندنشین لـة سالَی ١٩٩٢ لـة لايـةن كؤميتةى ثشكنينء بةدواداضوونى كوردى ستةمليَكراوةوة، كـة طرووثيَكـى مـافى مرؤظـة لـة هةوليَر، دراوةتة ميدلَ ئيست ءؤض.

بە پێی هەندێ بەراوردو لێکدانەوە، میدڵ ئیست ووچ ژمارەی کوژراوانی دۆڵی بالیسان بە ٢٢٥ یان ڕەنگە ٤٠٠ کەسی مەدەنیی دادەنێ، وەك ئەنجامێکی ڕاستەوخۆو ناڕاستەوخۆی هێرشی کیمیایی بۆ سەر گوندەکانی ئەو دۆڵە لە لایەن عێراقەوە لە ١٦ ی نیسانی ١٩٨٧دا.

پەلامارەکەی شێخ وەسان و بالیسان گەلێ ئەنجامی گرنگی بە دەستەوە دا. یەکەم، کارێکی پڕ بەڵگەی زۆر زووی پەلاماردانی کیمیایی بوو دەرهەق بە خەڵکی مەدەنی لە لایەن ڕژێمی عێراقەوە. دووەم، بەڵگەی پتەو و تەواو لە سەر نیازو مەرامی هێزەکانی *ئەمن* بە دەستەوە دەدەن سەبارەت بە بڕیاری دەسەڵاتی بالاتر بۆ سەرنگوم کردن و کوشتنی زۆرترین ژمارە لە خەڵکی مەدەنی و بێچەك لەو شوێن و ناوچانەی شەڕو کێشەیان تێدایە لە کوردستانی عێراقدا. بەم واتایە، وەك بەکۆمەڵ فڕاندنی پیاوە بارزانیەکان لە ساڵی ١٩٨٣دا، بێسەروشوێن کردنی خەڵکی دۆڵی بالیسان ڕاستەوخۆ شێوازە ئەنفالی پێشوەخت بوو، هەرچەندە جیاوازیی بنەڕەتیی ئەوە بوو کە لە ئەنفالدا ژن و منداڵ نیشانی ڕاستەوخۆ بوون. هەر بەو شێوەیەش، ڕەفتارکردن لەگەڵ ئەوانەی لە بۆمبارانەکە دەربازبوون و بە تایبەتی جیاکردنەوە بە پێی تەمەن و توخم، گرتنی نایاساییان و بێبەش کردنیان لە خواردن و چاودێریی پزیشکیی و بەجێهێشتنی ژن و منداڵ لە شوێنێکی چۆڵایی دوور لە ماڵ و حاڵی خۆیان, ئەمانە هەموو سەرەتای ئەو تەکتیکە بوون کە بە ئەندازەیەکی بەربڵاو لە پەلاماردانی ساڵی ١٩٨٨دا بەکارهێنرا. هەروەها ڕووداوی دۆڵی بالیسان ئەو ڕۆڵە سەرەکیە دەخاتە بەرچاو کە لە پەلاماردانی قەلاچۆکردندا بەڕێوەبەرێتیی گشتیی ئاسایش (*ئەمن*) گێڕای. ڕووداوەکانی نەخۆشخانەی کۆماری لە هەولێر مەترسیدارترین پێشێلکردنی بێلایەنیی پزیشکی پێکدێنێ.

* * *

بە هەرحاڵ, ڕژێم زۆر دوور بوو لەوەی کە کارەکانی لە گەڵ ئەم دۆڵە یاخیانە کۆتایی پێبێنێ. لە ناو هەزاران لاپەڕەی ڕاپۆرتە نهێنیەکانی دەزگا *ئەمنی و ئیستیخباراتیەکانی* عێراقدا لە سەر هێرشی ئاسمانی و گوند سووتاندن، لێکۆڵەرەوانی میدڵ ئیست ووچ یەکێکیان بەر دەست کەوتووە کە باسێکی دووردرێژو

سەرنجراکێشی تێدابووە. ئەویش کورتە ڕاپۆرتێکی *ئەمنی* هەولێرە لە ١١ ی حوزێرانی ١٩٨٧دا سەبارەت بە هێرشێکی ئاسمانیی نوێ بۆ سەر پێنج گوندی دۆڵی مەلەکان کەوا ماوەی چەند میلێک لە ڕۆژهەڵاتی بالیسان و شێخ وەسانەوەیە. لە کاتی پەلاماردانەکەدا سەرنجدراوە کە "٣٠ کەس بینایی چاویان لەدەستداوە"و دوان لە قوربانیان ناسراونەتەوە. لێرە بەڵگەی تەواو بە دەستەوەیە کە تاقە چەکێك بووە بە هۆی کوێربوون، ئەو چەکەش گازی ژەهراوییە[٣١]. لە گەشتێکی مەیدانیی دواتردا بۆ کوردستانی عێراق، دەرفەت ڕەخسا بۆ چاوپێکەوتنی یەکێك لەوانەی کوێربووبوون و یەکێك بوو لەو حاڵەتە زۆرانەی کە یەکدەگرنەوە لەگەڵ بەڵگەنامە و شایە تحاڵەکاندا. ئەم پیاوە ناوی کەمال بوو و لە چۆمان دەژیا، کە شارۆچکەیەکی ڕوخێنراو بوو لە سەر ئەو ڕێگایەی لە ڕەواندزەوە بەرەو ئێران دەچوو[٣٢]. کەمال وەك *پێشمەرگەیەکی* کارا ئەزموونی کیمیابارانی دۆڵی جافایەتیی بینیبوو باس و گێڕانەوەشی سەبارەت بە پەلاماری ١٥ی نیسان لە پێشەوەو لە لاپەڕەکانی ١٣٩ ـ ١٤٥ دا نووسراوە. ڕۆژی دوایی کە هەواڵی شاڵاوە وێرانکەرەکەی دۆڵی بالیسانی بیستبوو خێرا خۆی گەیاندبووە خێزانەکەی لە گوندی بلەی ژۆری کەوا پەنایان بردبووە بەر ئەشکەوتێکی ئەو شاخانە, کە زۆر سارد بووەو هەرچۆنێك بووە کەمال قەناعەتی بە خێزانەکەی کردووە بگەڕێنەوە ماڵی خۆیان. بەڵام کاتژمێر شەشی بەیانیی ڕۆژی ٢٧ ی مایس ژنەکەی لە خەو ڕاپەڕاندبوو و ئاگاداری کردبووەوە کە گوند پەلامار دراوە:

"ئێمە زانیمان کیمیاییە چونکە دەنگی تەقینەوەکان بەرز نەبوو, بۆمبا زۆر بوو, بە خێزانەکەمم وت ئەمە پەلاماری کیمیایی نیە بۆ ئەوەی نەتۆقن، بەڵام ئەوان زانییان مەسەلە چیە. ئەوجا کەوتینە سووتاندنی ئەو لقەدارو گەڵایانەی بۆ ئالیکی ئاژەڵ هەڵمانگرتبوون و ئاگرێکی زۆر گەورەمان کردەوە، هەروەها مێزەرو جلوبەرگەکانمان لە ئاوی کانیەکە هەڵکێشا. باوکە پیرەکەشم لەگەڵماندا بوو.

---

[٣١] نووسراوێك لەئ*ەمنی* ثاریَزطای هەولیَرەوە بۆ *ئەمنی* شەقلاَوە ذمارة: ش ش/ ٤٩٤٧ لە رۆذی ١١ ی حوزیَرانی ١٩٨٧دا ء بة "نهیَنی" رِیزبەند کراوة باسی طازی خەردەل دەکات کە ضؤن بۆ ماوةیەکی زۆر بەرکەوتووان تووشی کویَربوونی کاتی دەکات یان هیَزی بینین لاواز دەکات. ضەندین کەس لە دەربازبووانیش کەوا میدلَ ئیست ءؤض ضاوثیَکەوتنی لە طەلَ کردوون باسی کویَربوونی لانی کەم مانطیَکیان کردووة لە ثاش هیَرشی کیمیایی.

[٣٢] ضاوثیَکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، ضؤمان ، ٢٣ ی مارتی ١٩٩٣.

هێرشەکە هێندە قورس بوو نەماندەتوانی گوند بەجێبێڵین و لە بەر ئەوەش بوو ئاگرمان کردەوە. کانییەکی تایبەتی ژنان لە ناو گونددا بوو, بە هەمووانم وت، بە ژن و پیاوەوە، خۆیان فرێبدەنە ناو ئاوەکەوە. هێرشەکە تا سەعات ١٠ ی بەیانیی خایاند و من براکەم نارد بۆ *مەڵبەند* بۆ ئەوەی بە دوکتۆرو دەرمان فریامان بکەون. لە گەڵ خۆرئاوا بووندا بارودۆخەکە زۆرخراپ کەوتەوەو گەلێ کەس کوێربوون.

پاش خۆراوا, لە جۆگەکە پەڕینەوەو بەرەو شوێنێکی بەردەلانیی دەرەوەی گوند ڕۆیشتین. حاڵمان زۆرخراپ بوو، کیمیایی کاری لە هەموومان کردبوو, بە ئاستەم بەرپێی خۆمان دەبینیی و هەناسەشمان توند بووبوو، خوێنی لووتمان بەردەبوو, ناو بە ناویش لە هۆش خۆمان دەچووین. یەکێکمان نارد بۆ گوندەکانی دەوروبەر بۆ ئەوەی ئاومان بۆ بێنن، هەرچەندێکیش پارەیان داواکردایە دەمدانێ*. بەلام گوندنشینەکان دەترسان بێن و وایاندەزانی کیمیایی درم و پەتایەو تووشیان دەکات, خەڵکی گوندی کەندوور نەبێت زۆر ئازا بوون و شیریان بۆ هێنایین[٣٣]. لە هەمان کاتدا, براکەم و هاوەڵێکی گەیشتبوونە *مەڵبەند* بەلام لە گەڕانەوەیاندا لە پڕ لە شوێنی خۆیان دەکەون, لە بەر ئەوەی بینایییان لەدەستدابوو. دواجار خەڵکی گوندەکانی تر هێستریان بۆ ناردن و هێنانیانەوە. ئەوان هەندێ دەرمان و قەترەی چاویان لە گەڵ خۆ هێنابوو، لەوانەی کە مەڵبەند پێیدابوون, بۆ بەیانی ڕۆژی ئایندەش کەس نەمرد بەلام حاڵمان زۆرخراپ بوو. پاشان *مەڵبەندی سێ* دوکتۆرێك و بڕێك پارەی بۆ ناردین ولاخی بەرزەی پێبگرین بۆ ئەوەی بتوانین بگەینە ئێران. ئەو ژنانەی لەگەڵماندا بوون لە بارێکی هێجگار ترسناکدا بوون و بە کەوچك خواردنمان دەکردە دەمیانەوە, منداڵی بچووکیش بە زەحمەت هەناسەیان بۆ دەدرا. بەڕێکەوتین بۆ گوندی مەلەکان کە کەشوهەوای ساردتر بوو, لەو باوەڕەدا بووین ئەوێ باشتر بێت بە هۆی هەوا پاکەکەیەوە. پاشان گەیشتینە ناوچەی سێوەکە, لەوێ خەڵکێك خەریکی ئاژەڵ

---

* ثيَموايةَ ليَرةدا يان تيمةكةى ميدلَ ئيست ءؤض قسةكانيان بة هةلَة وةرطرتووة يان كابراى شايةتحالَ جلَةوى بؤ طيَرانةوةيةكى طؤترةكاريى شلكردووة. رِةنطة مةبةستى فرياكةوتن بووبيَت نةك ئاو هيَنان, كة بيَطومان لةو وةرزةى دوادوايى بةهاردا ئاو لةوىَ زؤر بووة. هةروةها لة كوردةواريدا هةرطيز فرياكةوتن و بةهاناوة ضوونى يةكتر بةرانبةر بة ثارة نةبووة, هةر خؤيشى ضةند ديَرِيَك دواى ئةم قسةية باسى هاوكاريى طوندةكانى دةراوسيَيان دةكات ـ وةرطيَر.

[٣٣] كةندوور, يةكيَكة لةو ثيَنج طوندةى بةر هيَرشةكةى ٢٧ ى مايس كةوتن و لة رِاثؤرتيَكى *ئةمندا* ناوى هاتووة. ئةوانيتر مةلةكان، تارينان، بلةى ذؤرى و ذيَرين.

بەخێوکردن بوون و زۆریان بەزەیی پێماندا هاتەوەو کەوتنە گریان و بانگیان بەسەرماندا هەڵداو خێرا خواردنیان بۆ هێنایین. بۆ سبەینێ بەیانی ئەوێمان بەجێهێشت و چووین بۆ وەرتێ. ئێمە دەبوو دەموچاومان دا پۆشین چونکە تیشکی ڕۆژ ئازاری دەداین و وەك دەرزی دەچزا بە چاوماندا"[٣٤].

بۆ شەوی سێهەم, کاروانی دەربازبووان گەیشتە لێژاییەکانی دامێنی چیای قەندیل، کە لووتکە بەرزەکەی دەگاتە نزیکەی ١٢٠٠٠ پێ, لە باشووری حاجی ئۆمەران لە سەر سنووری ئێران. هەر کە گەیشتبوونە ئێران دەسبەجێ خرابوونە ژێر چارەسەرو چاودێریی پزیشکییەوە. دواجار هەر هەموو لەو بارودۆخە پڕ مەینەتە دەرچوون تەنها برازایەکی کەمال نەبێت کە تەمەنی هەژدە مانگ بوو.

* * *

پەلاماری بەهاری ١٩٨٧:
گوند ڕووخاندن و دووبارە نیشتەجێکردنەوە

هەر پێنج ڕۆژ دوای کیمیابارانەکەی دۆڵی بالیسان، هێزی پیادەو بلدۆزەر کەوتنە وێزەی سەدان گوند لە کوردستانی عێراقدا. بە پێی مەسحە جێمتمانەکەی ڕەسووڵ سوپای عێراق لە هێرش و پەلامارەکانی ساڵی ١٩٨٧دا بە لایەنی کەمەوە ٧٠٣ گوندی کوردنشینی لە سەر نەخشە سڕیوەتەوە. لەوانە ٢١٩ لە ناوچەی هەولێردا، ١٢٢ لە دەشتە پڕ لە گردۆڵکەکانی ناسراو بە گەرمیان لە باشووری ڕۆژهەڵاتی کەرکوکەوە، لە گەڵ ٣٢٠ گوندی ناوچە جیاجیاکانی پارێزگای سلێمانیدا. هەروەها بادینانیش لێدرا ، ئەگەرچی زۆر سەخت نەبوو. کۆمەڵەی ئاوەدانکردنەوەو گەشە پێدانی کوردستان (KURDS)، کە ڕێکخراوێکی فریاکەوتنی ناوخۆیە، پەنجا گوندی لیست کردووە کە لە پارێزگای دهۆکدا ڕووخێنراون. زۆربەی ئەو گوندانەی کەوا لە "قۆناخی

---

[٣٤] ئەو نیشانانەی کەمال باسیکردوون بە تەواوی لە طەڵ بەرکەوتووی طازی خەردەلدا یەکدەطریَتەوە.

یەکەمو دووەمی" شاڵاوەکەی علی حسن المجیددا ڕووخێنران، کەوتبوونە سەر ئەو ڕێگاوبانە سەرەکیانەی لە ژێر دەسەڵاتی حوکوومەتدا بوون. ڕاماڵینی ئەم گوندانە بوو بە هۆی دابڕانێکی سروشتیی ناوچە دێهاتیەکانی ژێردەسەڵاتی *پێشمەرگە* لە بەشەکانی دیکەی وڵاتەکە. بۆ وێرانکارییەکی لەم چەشنە دەبوو دەوڵەتی عێراق هێزو توانایەکی بەربڵاو بخاتە گەڕ. لێرەدا جیاوازییەکی گرنگ هەیە لە نێوان گوند ڕاماڵینی بەهاری ساڵی ١٩٨٧و پەلاماری ئەنفالی ساڵی دواتردا, گرنگترینیشیان پەیوەستبوو بە ڕەفتارو مامەڵە کردن لە گەڵ خەڵکی ئەو گوندانەدا کە سوپا دەیڕووخاندن و وێرانی دەکردن. پەلاماری ساڵی ١٩٨٧ ئەڵتەرناتیڤێکی ئاشکراو ڕوونی دانێ با نابەدڵیش بووبێت، بەڵام ئەنفال ئەوەشی نەدانێ.

بۆ نموونە، دانیشتوانی ئاوایی نارێنی سەر بە ناحیەی قەرەتەپە لە بەشی باشووری گەرمیاندا، ساڵی ١٩٨٧ ڕاگوێزران بۆ ناوچەی ڕەمادیی ناوەڕاستی عێراق[٣٥]. خەڵکی ئاوایی زەرداویش, هەر لەو نزیکانە ئاگادار کرانەوە کەوا نۆرەیان هاتووەتە سەر. خەڵکەکەش دێیان بەجێهێشتو باریانکرد بۆ لای خزمو ناسیاویان لە دێهاتو شارۆچکەکانی دەروروبەردا. هەندێکیشیان سەرلەنوێ لە کۆمەڵگای تازە دروستکراوی بنەسڵاوەدا نیشتەجێ کرانەوە، کە شەش میل لە هەولێرەوە دووربوو و لە جێگەی کۆنە گوندێکی کوردنشیندا دروستکرابوو. بە پێچەوانەوە کەس سزا نەدرا هەرچەندە ئاوایی زەرداو خۆی پاش چەند ڕۆژێك بە بلدۆزەر تەختی زەوی کرا. میدڵ ئیست ووچ چاوپێکەوتنی لە گەڵ خێزانێکدا کردووە کەوا ئاژەڵو کەلوپەلی ماڵو خۆراكو دانەوێڵەی عەمارکراوی لەدەستدابوو لە ڕووخاندنی زەرداودا، بەڵام قەرەبووی هەزار دیناری درابوویە (٣٠٠٠ دۆلار بە نرخی گۆڕینەوەی ڕەسمیی ئەو کاتە). پاشانیش خێزانەکە, بە ٤٥٠٠ دینار قەرزی بانکی خانووبەرەی حوکوومەت, توانی خانوویەك لە بنەسڵاوە دروست بکات.

ئەمە شێوازێکی نموونەیی بوو، گوندنشینەکان ئازاری جەستەیی نەدران، بەڵکو هەندێکیشیان جۆرە قەرەبوویەکی هاکەزاییان دەدرایە، ئەگەرچی هەر خێزانێك

---

[٣٥] دوو بەشی ئیداریی بنەڕەتی هەن لە هەر پارێزطایەکی عێراقیدا کەوا قەزاء لەویش خوارتر ناحیەیە. ناحیەی قەرەتەپە سەر بە قەزای کفری یە. نموونەی نارێن ء زەرداء لە چاوپێکەوتنێکی میدڵ ئیست ءۆضەوە وەرطیراوە کە لە کۆمەڵطای بنەسلاوە لە ٧ ی تەمووزی ١٩٩٢دا ئەنجامدراوە.

ملینەدایـە بـە ڕاگواسـتن بـۆ شارۆچـکە یـان کۆمـەڵگاکان ئـەوە ئـەو قـەرەبووەی وەرنەدەگرت*. هەروەها پێـشتر لـە نیـازی ڕژێـم ئاگـادار دەکرانـەوە سـەبارەت بـە ڕووخاندنی گوندەکان (هەرچەندە ئەمەیان لە پراکتیکدا فرە جار پەیڕەوی نـەدەکرا). بۆ نموونە، خەڵکی دێی قشڵاخ کۆنی سەر بە ناحیـەی قادرکـەرەم لـە گـەرمیان، سەرباز ئاگاداری کردنەوە کە مۆڵەتی پانزە ڕۆژیان هەیـە بـۆ چـۆڵکردنی دێکـەیان. بەڵام لە ڕاستیدا پێش تەواوبوونی ئەو مۆڵەتە سوپا هەڵیکوتایە سەریان و دێکەیانی تەختی زەوی کرد. بە پێی قسەی پیاوێکی خەڵکی ئەم گوندە هێزەکانی سوپا ناوچەی دانیشتوانی هۆزی زەنگنەی کوردی لە نیسانی ١٩٨٧دا ڕاماڵی و لە نێوان حەفتا تا سەد گوندی سەر ڕێگاوبانە سەرەکیەکانی بە بلـدۆزەرو دینامیـت تـەختکرد، کـە بەسـەر هەرسێ ناحیەی نزیك بە یەکی قادرکەرەم و قەرەحەسەن و قەرە هەنجیردا دابەش بوو بوون[٣٦].

زۆر لە گوندنشینان لە لایەن سەرباز یان *جاشەوە* سەرپشك کرابوون کەوا "بـڕۆن بۆ لای تێکدەران یان بێنە پاڵ حوکوومەت"، ئەمە وەك پەیامێك بە گونـدێکی هـۆزی جەباریی سەر بە ناحیەی قادرکەرەم ڕاگەیەنرابوو. ڕێگە بە بێلایەنی نەدەدرا و لێـرە بە دواوە شوێنی نیشتەجێبوونی هەرکەسێك بە بەڵگـەی لایـەنگریی سیاسـیی دانـرا. هـاتن بـۆ لای حوکوومـەت پێـی دەوتـرا "گەڕانـەوە بـۆ ڕیـزی نیـشتمانی", کـە دەستەواژەیەکە لە بەڵگەنامە ڕەسمیەکانـدا لـە سـەرەتای سـاڵی ١٩٨٧ بـەملاوە زۆر دووبارە دەبێتەوە*. هەواداریی سیاسی پێشتر پەیوەنـدیی بـەم هێڵکێـشانە تازەیـەی شەڕەوە نەبوو، قەبارەی چارەسەرکردنیش هەر بەو شێوەیە بوو. لە پەلاماری بـەهاری ١٩٨٧دا زۆر ناحیە بە خەڵکەکەی چۆڵکران و ڕووخێنران ، لەوانە نەوجوول، قەرەداخ، قەرە هەنجیر، کۆکز، سەنگاو, لە ئەیلوولیشدا ناحیەی شوانیان بـە دوادا هـات. لـە پارێزگای دهۆك لە باکوور, ناحیەی کانی ماسـی چـۆڵکراو ڕووخێنـراو ئەمـەش بـە

---

* ڕاستیَکەی ئەو بؤرة قەرەبووة سالأنی ١٩٧٨ ـ ١٩٨٠ دەکرا لة کاتی طوند رِووخاندنی سةر سنووری ئیَرانء تورکیادا، بةلاَم لة طوند رِووخاندنی سالَی ١٩٨٧دا نةکراء رِةنطة تیمةکةی میدلَ ئیست ءؤض لیَیان تیَکةلَ بووبیَت ـ ء.

[٣٦] ضاوثیَکةوتنی میدلَ ئیست ءؤض، سلیَمانی ٢٣ ی تةمووزی ١٩٩٢.

* ئـةم تیَرمـی "طةرِانـةوة بـؤ رِیـزی نیـشتمانی"یـة نـاوةرؤکی سیاسـةتء رِةفتـاری درؤ ء تـةفرةدانی رِذیَمـی بةعسی عیَراق ثیَکدیَنیَ بةرانبـةر بـة مةسـةلةی کوردء هةرلـة سـةرةتای جلَةوی حوکم طرتنة دةستیةوة ءیردی سةر زمانی دةزطاکانی رِاطةیاندنیةتی ـ ء.

ئاشکرا پەیوەندیی بەو شەش ڕۆژ گرتنەوە بوو لە لایەن هێزەکانی KDPوە. هەندێك لەم ناحیانە شارۆچکەی چەند هەزار کەسی بوون. تەنانەت بوونێکی بەهێزو بەرچاوی جاشیش نەیدەتوانی هیچ جۆرە پاراستنێك مسۆگەر بکات ئەگەر ئەو شارۆچکەیە بکەوتایەتە ناوچەی دەسنیشانکراوی ئۆپەراسیۆنی سوپاوە. وەك علی حسن المجید, دواتر لە کۆبوونەوەیەکی گەورە لێپرسراوانی حیزبی بەعسدا باسی کردووە "من بە *موستەشارەکانم* وت ڕەنگە *جاشەکان* بڵێن ئێمە گوندەکانی خۆمان خۆشدەوێ و نامانەوێ چۆڵیانبکەین، وتم من ناتوانم گوندەکانتان بهێڵمەوە چوونکە بە چەکی کیمیایی لێیاندەدەم و ئەوسا ئێوەو خێزانەکانیشتان تیادەچن"[٣٧].

لە گەڵ ئەو هەموو تێکدان و وێرانکردنەشدا، لە ژمارەیەکی فایلە ڕەسمیەکانی عێراقدا کە لە ئۆفیسەکانی *ئەمنی* هەولێرو شەقڵاوەدا دۆزرانەوە، تیایاندا ئەوە ئاشکرا دەبێ کەوا ڕژێم بە بەرنامەی "قۆناخی یەکەمی" پاکتاو کردنی دێهات دانەکەوتووە. لەم ماوەیەدا تۆنێکی شەڕخوازی و خۆمەڵاسدان لە بەڵگەنامەکانی حوکوومەتدا ئەو سەردەمەدا ڕەنگدەداتەوە. لە نێو ئەو پرسیارانەدا کە بۆ ئەو کەسانە دانرابوون لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی *پێشمەرگەوە* خۆیان بەدەستەوە دەدا، یەکێکیان بە مجۆرە دەپرسێ: "ئایا بارودۆخی خەڵکەکە چۆنە لە ڕووی ئابووری و دەروونییەوە بە هۆی گوند ڕامالین و سیاسەتەکانی ترەوە؟"[٣٨].

لە ٢٠ ی نیساندا *ئەمنی* هەولێر لقەکانی خۆی ئاگادار کردووەتەوە کەوا پەلاماری نوێی گوند ڕووخاندن ڕەنگە ببێتە هۆی تووڕەیی خەڵك و خۆپیشاندان بە بۆنەی یادکردنەوەی چواردەهەمین ساڵەی بۆردمانی قەڵادزێوە لە ٢٤ ی نیساندا. لە هەمان ڕۆژدا, لیژنەی ئەمنیی هەولێر, بە سەرۆکایەتیی ئیبراهیم زەنگنەی پارێزگار ئاگاداریی ئەوەی دەرکرد کە لەوانەیە "تێکدەران" پەلاماری دەزگاکانی حوکوومەت بدەن لە تۆڵەی ڕاگواستنی خەڵکدا لە "ناوچە قەدەغە کراوەکانەوە"ــ (*المناگق المحظورە*). لە ٢٢ ی نیساندا زەنگنەی پارێزگار پێشبینیکرد کە لەوانەیە PUK هەوڵی ئەوە بدات کۆمیتەی نێودەوڵەتیی خاچی سوور بێنێ بۆ چاودێری کردنی

---

[٣٧] کاسێت (نەوار) ی کۆبوونەوەیەکی نێوان علی حسن المجیدء طەورة لێپرسراوانی حیزبی بەعس، کەرکووك، ٢٦ ی مایسی ١٩٨٨.

[٣٨] ئیفادەي "طەراوەيەك بۆ ریزی نیشتمانی" لە حوزیرانی ١٩٨٧دا لە ناو فایلەکانی *ئەمندا* دۆزراوەتەوە.

ویرانکردنی گوندەکان. سێ ڕۆژ دوای ئەوەش، لە ٢٥ ی نیساندا، *ئەمنی* هەولێر ئاگادارییەکی توندوتیژی دەرکرد لە بارەی پەلاماری تۆڵەکاریی *پێشمەرگەوە* بۆ سەر گوندە عەرەبەکان، هەروەها نارەزایی ئەوەی دەربڕیوە کەوا کاتێ هێزەکانی حوکوومەت گوندی فریزیان ڕووخاندووە کەوتوونەتە بەر هێرشی "تێکدەران"و هێزی ئاسمانیش وەك پێویست کارەکەی بە ئەنجام نەگەیاندووە. لە ٢٠ ی مایسدا بەڕێوەبەری *ئەمنی* شەقڵاوە سکاڵای بۆ هەولێر نووسیوە کە "تێکدەران" توانیویانە نارەزایی خەڵك لە بارەی پەلاماردانەکەوە بقۆزنەوەو بە سوودی خۆیانی وەربگێڕن, بە تایبەتیش نارەزایی لەوە دەربڕیوە, کەوا هیچ کۆمەڵگایەك ئامادەنەکراوە بۆ خەڵکی دێهاتە ڕاگوێزراوەکان و زۆربەیان بە ناچاری بی 'هیچ جێگەو ڕێگەیەك لەو دەرودەشتە ماونەتەوە[٣٩].

* * *

بەگەڕخستنی پێشوەختی
دەسەڵاتە تایبەتیەکانی علی حسن المجید

لە مانگەکانی بەرایی حوکمی علی حسن المجیددا، حیزبی بەعس بە زنجیرەیەك بڕیاری ڕاماڵین و فەرمانی ئیداری پەتی لە مل دانیشتوانی دێهاتی کوردستان جەڕاندو تەواو تەنگی پێهەڵچنین.[٤٠]

---

[٣٩] تا ئەوكاتة ضەند طونديَكى كەم لە ناوضەى شەقلاَوەدا رِووخيَنرابوو، ئەوانەى دؤلَى باليسانى ليَ◌َبترازىَ، رِەنطە هؤكەشى بطەرِيَتەوە بؤ بەرةلاَكردنى دەربازبووانى كيميابارانەكە، لە ئالاَنەدا. برِوانة لاثەرِەكانى ١٥٢ ـ ١٥٦ لة ثيَشەوة.

[٤٠] ثيَكهاتەى تواناء دەسةلاَتى حيزبى بەعس ئالَؤزء فرة رِووةء دەسةلاَتى تەواوى بة سەر زنجيرەيەك فەرماندا لة ثةلامارةكانى دذ بة كورديدا ثشت بة تيَطةيشتنى ئەو جياوازية كەمة دەبەستىَ كەوا طەلىَ دەزطاى تيَكةلَبوو جيا دەكاتەوة. وەك لقيَكى نيشتمانيى حيزبى بەعسى عەرەبى سؤشياليست، بەعسى عيَراق سەركردايەتيى هەريَمايەتى هەية كة على حسن المجيد لة سالَى ١٩٨٦ةوة بووة بة ئەندامى ئەو سەركردايەتية . لة عيَراقدا بەرزترين دەزطاى راثەرِاندن بة رِەسمى ئەنجومەنى سەركردايەتيى شؤرِشة كة ئەلمەجيدى تيَدا نية، هەرضەندة لة ثراكتيكدا ئەوثەرِى دەسةلاَتء توانا لة لايەن سەدام حوسيَن خؤيەوة قؤرخ كراوة بة هاوكاريى تاقميَكى طەورەى بة بنەضة تكريتى, دلَسؤزانى دەزطاى سەربازىء ئەمنىء

- له ٦ ی نیساندا تەواوی" تێکدەران" مافی ملك و مـاڵی خۆیـان لەدەسـتدا. ئەلمەجید خـۆی دەنووسـێ کـەوا "بـە پێـی ئـەو دەسـەڵاتەی بڕیـاری ژمـارە ١٦٠ ی ئه نجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش لـە ٢٦ ی مـارتی ١٩٨٧دا پێیـداوین، بڕیارمانـدا سەرۆکی لیژنە ئەمنیەکان (*رؤساء اللجان الأمنية*) ی پارێزگاکان سەرپشك بکەین لـە مەسەلەی دەست بەسەردا گرتنی ماڵ و سامانی گوێزراوەو نـەگوێزراوەی تێکدەرانـدا. دەبێ لە ماوەی یەك مانگدا، لە ڕۆژی دەرچوونی بڕیاری دەست بەسەردا گرتنەوە، ئـەو کارە جیبەجێ بکرێت"[٤١].
- له ١٠ ی نیساندا, ئەلمەجید مافە یاساییەکانی دانیشتوانی ئـەو گوندانـەی ڕاگرت کە لە بەر هۆکاری ئەمنی قەدەغەکرابوون. ڕاچی حسن سلمان, جێگری سکرتێری فەرماندەیی مەکتەبی باکوور, دەنووسێ کەوا "بەڕێزی ڕایسپاردووە کە نابێت سـەیری ئەو کێشانە بکرێت لە لایەن دانیشتوانی ئەو گوندانەوە بەرزدەکرێنەوە کە قەدەغـەی ئەمنییان لە سەرە، چوونکە ڕێك وەك ئەوە وایە لە لایەن تێکدەرانەوە بهێنرێـت، بـە هەمان شێوەش هەموو ئەو داوایانەی پێشتر بەرزکراونەتەوە ڕادەگیرێن"[٤٢].
- له ١ ی مایسدا ئەلمەجید فەرمانیدا بە ئیعدامکردنی خزم و کەسی پلە یـەکی "تێکدەران". زۆر دەمێك بوو ڕژێم سیاسـەتی گـرتن و سـزادانی خێزانـی *پێـشمەرگەی* کوردی پیادە دەکرد, بە زۆریش لە تێکدانی خانوو و ماڵیاندا. بەڵام وا ئێستا ئەلمەجید فەرمانی لەناوبردنیان دەدا وەك نموونەیەك بۆ پەند لێوەرگرتن. ئەم فەرمانانە, بـە درێژایی ماوەی پەلاماری ئەنفال لەکاردا مانەوەو بگرە تا ماوەیەك لەووەوپاشیش. بـۆ

زۆربەیان خزمء ثەیوەندیدارن بە سەرۆکەوە. ئەلمەجیدیش ئەندامی سەرەکیی ئەو دەستەء تاقمەیە.

ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆرِش بۆ خۆی ذمارەیەك لیذنەی داناوە لە سەر بنضینەی هەریَمایەتی، لەوانە لیذنەی کاروباری باکوور. سەدام حوسیَن لە سەروەختی بەیانی ئۆتۆنۆمیی ساڵَی ١٩٧٠ دا سکرتیَری ئەم لیذنەیە بوو. لە نیَوان ١٩٨٧ ـ ١٩٨٨دا تاهیر تۆفیق لەو ثۆستەدا بوو، کە وەك ئەندامیَکی ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆرِشء بەم ثیَیە لە رِووی تەکنیکیەوە سەرثەرشتیاری ئەلمەجید بوو، هەرضەندە ئەو تواناء دەسەلآتە تایبەتیەی بە شیَوەیەکی کاتی درابوو بە علی حسن المجید, بە ثیَی برِیاری ذمارە ١٦٠ ئەوەی رِاطرتبوو. ئەلمەجید خۆی سکرتیَری طشتیی مەکتەبی باکووری حیزبی بەعس بوو, ئەمەش زیاتر مەسەلەکەی ئالَۆز کردبوو، ضوونکە فەرماندەیی مەکتەبی باکوور قەوارەیەکی هاوشان بەلآم جیاوازیش بوو لە ذیَر سەرثەرشتیی تاهیر تۆفیقدا. مەکتەبی باکوورء فەرماندەیی مەکتەبی باکوورلەو شویَنانەدا کەوا دەقەکە ثیَویستیَتی بە رِوونی جیاکراونەتەوە.

[٤١] نووسراوی مەکتەبی باکوور: س‌ش/٢٣٩٦/١٨، ٦ ی نیسانی ١٩٨٧.

[٤٢] نووسراوی فەرماندەیی مەکتەبی باکوور ذمارە: ١/ ٢٧١٣ ، ١٠ ی نیسانی ١٩٨٧.

نموونـە، یاداشـتێكی دەسـنووس لـە ٢٠ ی تـشرینی دووەمـی ١٩٨٩ داو بـە ئیمـزای "بەڕێوەبەری *ئەمن*، ئەفسەری لێكۆڵینەوە" و لە بارەگای *ئەمنی* سلێمانییەوە دەرچووەو بە دووردرێژیی باس لە كێشەیەك دەكات كەوا هاووڵاتیەكی عێراقی سكاڵانامەیەكی داوە بە دەسەڵاتداران سەبارەت بە باوك و دایك و برا دیارنەماوەكانی .

نامەكەی بەڕێوەبەری *ئەمن* بۆ كەسێكە ناوی نەهێنراوەو (تەنها بە "بەڕێزتـان" ناوی هاتووە) باس لە هەردوو ژن و مێردی بێسەروشوێن دەكات ، گـوروون ئەحمـەد* و نەعیمە عەبدوڕەحمانی ژنی، كەوا لە ١٩ ی مایسی ١٩٨٧دا لە بەغـدا "لـەناوبران". كوڕەكەشیان، هۆشیار گوروون ئەحمەد، كە "ئەندامی تاقمێكی تێكدەری ئێرانە" لـە ١٢ ی تەمووزی ١٩٨٧داو بە پێی فەرمانی دادگای شۆڕش (*محكمة الثورة*) لـە سـێدارە دراوە . ئەوەی لێرەدا گرنگە باسی بكرێت هۆی كوشتنی باوك و دایكی ئەم پیاوەیە، كە لە بەڵگەنامەكەدا بەم شێوەیە هاتووە "وەك جێبـەجێ كردنێكـی فـەرمانی هـەڤاڵی تێكۆشەر علی حسن المجید، ئەندامی سەركردایەتیی هەرێمایەتی (حیزبی بەعس) كە بە نووسراوی ژمارە ١٠٦٣٠٩ ی *نهێنی و شەخسیی* بەڕێوەبـەرێتیی ئاسایـشی ناوچـەی ئۆتۆنۆمی لە ١ ی مایسی ١٩٨٧دا بۆمان ڕەوانـە كـراوە ، سـەبارەت بـە لـەناوبردنی كەسوكاری پلە یەكی تاوانباران".

نووسراوێكی تر، كـە نـاوی *ئـەمنی* سـلێمانی لـە بەشـی سـەرەوەی چـاپكراوەو ژمارەكەی س.ت ٢١٣٠٨، لە بەرواری ١٦ ی ئـەیلوولی ١٩٨٩ دەرچـووەو بـە "ئەوپـەڕی نهێنی" ڕیزبەند كراوە باس لە گوللەبارانكردنی ئاشكرای پێنج "تاوانبار" دەكات لە بەردەم خەڵكیداو لە لایـەن تیمـەكانی ئیعدامكردنـەوە، گوایـە "پەیوەنـدییان بـە ڕێكخراوەكانی ناوخۆی سەر بە ئێرانەوە بووە". ئەم گوللەبارانكردنە لە ٢٤ ی تشرینی یەكەمی ١٩٨٧دا، بـە ئامـادەبوونی لێپرسـراوانی حیزبـی بـەعس و دەزگـا *ئـەمنی و ئیستیخباراتیەكان*، جێبەجێ كراوە[٤٣]. پاش ماوەیەك "بڕیاری ئەوە درا كە پێویستە

---

* *ئەم پیاوە خەڵكی سلێمانی بوو,بە مەلا طوروون دەناسرا, نابینا بوو و قورئانی دەخوێند-و.

(٤٣) بنـەمای تێوەطلانـدن لـە ئیعـدامكردنی بەكۆمەڵـداء پێـداطرتن لـە سـەر بەشـداریكردنی ئەنـدامانی حیـزب لـە تیمـەكانی طوللـە بـاران كردنـدا یەكێكـە لـەو كۆڵەكانـەی حـوكمحیزبی بەعسی لە سەر دامەزراوە. بەدناوترینی ئـەم نموونەیـە بـە تەلـەفزیۆن پیشاندانی نزیكـەی ٢٥ كـەس لـە طـەورە لێپرسـراوانی بـەعسء طـەورە ئەفسەرانی سوپا، كـەوا ضـەندین ئەنـدامی ئەنجومەنی سەركردایەتیی شۆڕشیان تێدا بووە، لە تەمووزی ١٩٧٩داء پاش مانطێك لـەوەی كـە سـەدام حوسێن سـەرۆكایەتیی كۆمـاری قۆرخ كـرد. تاوانباركراوان لـە بـەردەمی پر بـە

سێ خێزان له تـاوانباران .. به شێوەیەکی نهێنیو لەسەرخۆ ئیعدام بکرێن". فەرمانی ئەم ئیعدامکردنه به نووسراوی ژماره ٦٨٠٦ له ١٢ ی کـانوونی یەکـەمی ١٩٨٧دا، لـه لایەن فەرماندەیی مەکتەبی باکوورەوە دەرکراوە.

- لەم کاتەدا بریندارە مەدەنیـەکانیش گوللـه بـاران دەکـران, ئەمـەش لـه ڕاگەیاندنێکی دەسنووسدا دەبینرێـت, بـه ژمـاره ٣٣٢٤ لـه ١٤ ی مایـسدا، لـه لایـەن بەڕێوەبەری *ئەمنی* شاری هەڵه بجه، له باشووری ڕۆژهەڵاتی کوردسـتانی عێراقـەوە، ڕەوانەی *ئەمنی* سلێمانی کراوە. نووسراوەکه به دوورودرێژی باسی کردەوەیەکی سەربازی دەکا دژ به گەڕەکی کانی ئاشقانی ئەو شارەو ئاماژە به برووسـکەی ژمـاره ٩٤٥ ی ڕۆژی پێشوو دەکات له لایەن فەرماندەیی فەیلەقی یەکی سوپاوە. (به فەرمانی فەرماندەیی فەیلەقی یەك و ئامۆژگاریی هەڤاڵ علی حـسن المجیـد بـوو کـه هاوڵاتیـه مەدەنیـه بریندارەکان ئیعدام بکرێن پاش دڵنیابوون له دژایەتی کردنیان بۆ دەسـەڵاتداران لـه ڕێکخراوی حیزبو دەزگای *ئەمن*و پۆلیسو ناوەندی *ئیستیخبارات* و بەکارهێنانی شۆفڵو بلدۆزەر بۆ تەختکردنی گەڕەکی کانی ئاشقان)[٤٤].

* * *

هؤلَيَك لة هاوةلَةكانيانداء بة رِيَورِةسميَكى تايبةتى دانثيانـان تؤمـةتى خيانـةتيان درايـة ثـالَء بـة ثةلـة ثيَيانـدا هـاتنء كوشـتنيان. سـةدام بـة ضـاوى فرميَـسكاويةوة فـةرمان بـة ليَثرسـراوة بةعسيةكان دةدا كةوا بةشدارى بكةن لة طوللة باران كردنياندا. بروانة الخليل، كؤمارى ترس Republic of Fear ل ٧٠ ـ ٧٢. هـةروةها ضـيبلى مـةلاَت: "كؤسـثةكانى بـةردةم ديموكراتيزةكردن لة عيَراقدا: خويَندنـةوةيةكى ميَذووى عيَراقى ثاش شؤرِش, لة ديدى شةرِى كةنداوةوة" ١٩٩٢،

Chibli Malat: "Obstacles to Democratization in Iraq: A Reading of Post-Revolutionary Iraqi History through The Gulf War" باسـيَكى بلاَونـةكراوةية، كة لة طةلَ كتيَبـةكةى الخليل دا جياوازة لة ضـةند بواريَكى طرنطدا سـةبارةت بة سروشتى ثراكتيزةكردنى دةسةلاَت لة لايةن بةعسيةكانةوة.

[٤٤] ئةمة نموونـةيةكى سزاى بةكؤمةلَة، بة طويَرةى شايةتيى دانيشتوويةكى ثيَشووى هةلَةبجة كـة ميدلَ ئيست ءؤض لـة ١١ ى حـوزيَرانـى ١٩٩٢دا ضـاوثيَكـةوتنى لـة طـةلَ كـردووة. ئـةو طةرِةكـة لـة تؤلَـةى خؤثيـشاندانيَكى دذ بـة حوكوومـةتـدا تيَكـدراوةء وةك باسـدةكرىَ نزيكـةى ١٥٠٠ مالَيَكى ليَ رِووخيَنراوة.

فەرمانی كۆكوژی

نیازو مەبەستی تەواوی ڕژێمی عێراق، زۆر دڕندانە لە دوو ڕاسپاردەدا دەردەكەوێت كەوا لە حوزێرانی ١٩٨٧دا لە لایەن ئۆفیسی ئەلمەجیدەوە دەرچوون. هەردوو بەڵگەنامەكە زۆر بە ڕوونی قەدەغەكردنی تەواوی ژیانی مرۆڤ ڕادەگەیەنن لە ناوچە دەسنیشانكراوەكانی دێهاتی كوردنشیندا كە زیاد لە هەزار گوندی دەگرتەوە ، كەوا هەر كەسی تێچوو بێ سێو دوو لێكردن بكوژرێتو پێویست بە فەرمانی دەسەڵاتی باڵاتر ناكات. یەكەمیان ڕاسپاردەیەكی شەخسیە بە ژمارە ٣٦٥٠/٢٨ و بە ئیمزای علی حسن المجید خۆی لە ٣ ی حوزێرانی ١٩٨٧داو ئاڕاستەی ژمارەیەك دامودەزگای مەدەنیو سەربازی كراوە، بە فەرماندەكانی فەیلەقەكانی یەكو دوو و پێنجی سوپاوە لە گەڵ بەڕێوەبەرێتیی *ئەمنی* ناوچەی ئۆتۆنۆمیو *ئیستیخبارات* و *موخابەراتدا* . دەقەكەشی ئەم خاڵانەی خوارەوە ڕادەگەیەنێ:

[١- هیچ كەسێك، هیچ جۆرە خۆراكو مەكینەو ئامێرێك نابێت بگاتە ئەو گوندانەی لە بەر هۆكاری ئەمنی قەدەغە كراون و لە قۆناخی دووەمی گوند كۆكردنەوەكاندان. هەر كەسێكیش بیەوێ بێتەوە دەتوانێ بگەڕێتەوە ڕیزی نیشتمانیو ڕێگە نادرێ بە كەسوكاریان پەیوەندییان پێوە بكەن بە ئاگاداری دەزگا ئەمنیەكان نەبێت.

٢- بوونی ئەوخەڵكانەی لە قۆناخی یەكەمدا ڕاگوێزراون لە ناو ئەو ناوچانەی كە لە بەر هۆكاری ئەمنیی قەدەغە كراون، ڕێگەی پێنادرێت. هەروەها ئەو ناوچانەش كە لە قۆناخی دووەمدان هەتاوەكو ٢١ ی حوزێرانی ١٩٨٧[٤٥] .

---

[٤٥] وا دةردةكةویَ كة لةم كاتةدا, ئةو دوو قؤناخةی (٢١ ی نیسان ـ ٢٠ مایسء ٢١ ی مایس ـ ٢٠ ی حوزیَران) لة بنةرِةتدا دانرابوون سةری نةطرتء بوو بة یةك كردةی سةربازی. لیَرةدا "قؤناخی دووةم" بة ئاشكرا مةبةستی دةست ثیَكردنیَتی لة ٢١ ی حوزیَراندا.

٣- سەبارەت بە بەروبووم: لە کۆتایی دروێنەو هێنانە ناوی بەروبوومی زستانەدا کە دەبێ لە پێش ١٥ ی تەمووزدا تەواو بێت، ڕێگە نادرێت بۆ سەرەتای ئەمساڵ کشتوکاڵی هاوینەو زستانە بکرێت.

٤- قەدەغەیە ئاژەڵ و ماڵات ببرێت بۆ لەوەڕ لەو ناوچانانەدا .

٥- پێویستە هێزە چەکدارەکان بە پێی ئەو دەسەڵاتەی هەیانە, هەر مرۆڤێك یان ئاژەڵێك لەم ناوچانەدا هەن بیکوژن, چوونکە تەواوی ئەو ناوچانە قەدەغەیان خراوەتە سەر. (لێرەدا جەختی لە سەر کردووە).

٦- ئەو کەسانەی بەر ڕاگواستن دەکەون بۆ کۆمەڵگاکان لەم بڕیارە ئاگادار دەکرێنەوەو بە تەواوی بەرپرسیارن لە هەر سەرپێچییەك.]

ئەم فەرمانانە, دواتر بە شێوەی ئاشکرا ئاڕاستەی پلەکانی خوارەوەی زنجیرەی فەرماندەیی کران. ئەمانە وشە بە وشە دووبارە دەکرانەوە, بۆ نموونە وەك لە نووسراوێکی ژمارە ٤٧٥٤ لە ٨ ی حوزێرانی ١٩٨٧دا دەردەکەوێت کەوا لە *ئەمنی* هەولێرەوە ئاڕاستەی تەواوی بەش و دەزگاکانی کراوە .

لە ٦ ی حوزێراندا, سێ ڕۆژ دوای بڕیارەکەی ئەلمەجید, ڕاچی حسن سلمان, جێگری سکرتێری فەرماندەیی مەکتەبی باکوور زنجیرەیەك ئامۆژگاریی گشتیی بۆ فەرماندەی هەموو فەیلەقەکانی سوپا دەرکرد "بە مەبەستی کۆتایی پێهێنانی ئەو هەموو کۆمەڵە خیانەتکارانەی بارزانی و تاڵەبانی و پارتی کۆمۆنیست، کە چوونەتە ڕیزی دوژمنی داگیرکەری ئێران و پشتگیریی دەکەن لە دەسدرێژی کردنە سەر نیشتمانی ئازیزدا".

سەلمان فەرمانیدا بە زیادکردنی خۆسازدان بۆ شەڕو پەرەپێدانی کاروباری هەواڵگری و توندوتۆڵکردنی حاڵەتی ئامادە باشی لە تەواوی یەکەکاندا، لە هەمان کاتیشدا جۆرە نائارامییەکی دەربڕی سەبارەت بە نوێبوونەوەی هێرشی *پێشمەرگە* بە نیازی "بچڕاندنی زنجیرەی فەرماندەیی"[٤٦].

گرنگترینی هەموو بەڵگەنامەکان ئەوەبوو کە لە ٢٠ ی حوزێرانی ١٩٨٧دا فەرماندەیی مەکتەبی باکوور بە ئیمزای علی حسن المجید دەریکردووەو سەرەڕای

---

[٤٦] سەرضاوە, نووسراوی فەرماندەیی مەکتەبی باکوورە کە ذمارەکەی ٣٧٢٦/٢٨ء لە ٦ ی حوزێرانی ١٩٨٧دا دەرضووە بە "ئەوثەرِی نهێنیء شەخسی" ثۆلێن کراوە. ئەم بەڵطەنامەیە جارێکیتر بلاَوکراوەتەوە لە "راثۆرت لە سەر هەلومەرجی مافی مرۆظ لە عێراقدا، ئامادەکردنی مستەرماکس ظان دێرشتۆیلَ، راثۆرتدەری تایبەتی کۆمیسیۆنی مافی مرۆظ بە ثێی بریاری ذمارە ١٩٩٢/ ٧١ ی ئەو کۆمیسیۆنە " ١٩ی شوباتی ١٩٩٣ ل ٧٧.

ئەمەش، مۆری کۆمیتەی کاروباری باکووری ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕشی لێدراوە. ئەم ڕاسپاردەیە کە ژمارە س ف ٤٠٠٨ ی هەڵگرتووە دەسکاریکراو و فراوانکراوی ڕاسپاردەیەکی ٣ ی حوزێران بوو کەوا ژمارەیەکی یەکجار بایەخدار ڕێنمایی تێدا بوو، لەوانە هاندانی ڕاستەوخۆی تاڵان و بڕۆ وەك پێشێلکردنێکی ڕوون و ئاشکرای یاساکانی جەنگ و جارنامەیەکی ئاشکرای سیاسەتی کۆکوژی ، بە بڕیاری بەرزترین ئاستی دەسەڵاتی ڕژێمی عێراق. بە پێی ئەو بەڵگەنامە ڕەسمیانەی بە درێژایی ساڵی ١٩٨٨ دەرچوون و بەردەوام دەگەڕێنەوە سەری ئاشکرایە کەوا ڕاسپاردەی ٤٠٠٨ هەر لەکاردا بووە بۆ هێزە چەکدارەکانی عێراق و دەزگا ئەمنیەکان لە ماوەی پەلاماری ئەنفال و پاش ئەنفالیشدا. بۆ نموونە، نووسراوێکی *ئەمنی* سلێمانی لە ٢٩ ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٨دا دەگەڕێتەوە سەر ئەم ڕاسپاردەیە وەك بناغەیەك بۆ "گوللەباران کردنی ١٩ تاوانبار، لە لایەن ئەم بەڕێوەبەرێتیەوە، چوونکە لەو گوندانەدا گیراون کە لە بەر هۆکاری ئەمنیی قەدەغە کراون".

شتێکی ئاشکرایە کەوا داواکردنی ئەلمەجید بۆ دەسبەجێ کوشتنی ئەو خەڵکەی لە ناوچە قەدەغە کراوەکاندا دەگیران، هەندێك ترسی خستبووە نێو ئەوانەی بەرپرسیار بوون لە جێبەجێکردنی فەرمانەکەدا. بە درێژایی ساڵانی ١٩٨٧و ١٩٨٨ کاربەدەستە پایە بەرزەکانی عێراق لێشاوێکی بەردەوام لێکدانەوەی ناجێیان دەرکرد بۆ بڕگە ٥ ی ڕاسپاردەی س ف ٤٠٠٨ ـ ئەو بڕگەیەی کە پەیوەندیی بە ئیعدامکردنەکانەوە هەبوو. نووسراوێکی مەکتەبی باکوور لە کانوونی یەکەمی ١٩٨٧دا نارەزایی ئەوە دەردەبڕێت کە "دەزگا *ئەمنیەکان* نابێ سەغڵەتمان بکەن بە پرسیار کردن دەربارەی بڕگە ٥، مەسەلەکە خۆی لە خۆیدا ڕوونە و پێویست بە دەسەڵاتی بالاتر ناکات"[٤٧]، ئامۆژگاریەکانی *ئەمنی* هەولێریش، لە ٢٢ ی تشرینی دووەمی ١٩٨٨دا، جەخت لە سەر ئەوە دەکەن کەوا بڕگە ٥ دەبێ "بێ هیچ لێبواردنێك جێبەجێ بکرێت".

---

[٤٧] ڕاسثاردەى فةرماندةيى مةكتةبى باكوور ذمارة ٨٥٥ لة ٢٩ ى كانوونى يةكةمى ١٩٨٧ دا كةوا بة "ئةوثةرِى نهيَنىء شةخسىء تةنها بؤ ئةو كةسةية كة بؤى دةضيَت" رِيزبةند كراوة.

دەقی تەواوی بڕیاری س ف ٤٠٠٨:

٢٠ ی حوزێرانی ١٩٨٧

لە: فەرماندەیی مەکتەبی باکوورەوە.

بۆ: فەرماندەیی فەیلەقی یەك، فەرماندەیی فەیلەقی دوو، فەرماندەیی فەیلەقی پێنج[٤٨].

بابەت: مامەڵە کردن لە گەڵ ئەو گوندانەی کە لە بەر هۆکاری ئەمنیی قەدەغە کراون.

لە بەر ڕۆشنایی ئەو ڕاستیەی کە دوا مۆڵەتی ڕەسمیی ڕاگواستنی ئەم گوندانە لە ٢١ ی حوزێرانی ١٩٨٧دا کۆتایی دێت بڕیارمان دا ئەم خاڵانەی خوارەوە لە ٢٢ ی حوزێرانی ١٩٨٧ەوە جێبەجێ بکرێن:

١ - هەموو ئەو گوندانەی کە تێکدەران ـ بەکرێگیراوانی ئێران و خیانەتکارانی لەو چەشنەی دەرهەق بە عێراقیان تێدا بێت لە بەر هۆکاری ئەمنی بە قەدەغەکراو دادەنرێن.

٢ - ئەم شوێنانە بە ناوچەی عەمەلیات دادەنرێن و بوونی مرۆڤ و ئاژەڵ تیایاندا بە تەواوی قەدەغەیەو هێزە چەکدارەکان بێ هیچ بەربەستێك دەتوانن دەستیان لێبکەنەوە تاوەکو ڕاسپاردەی تریان لە لایەن مەکتەبمانەوە بۆ دێت.

٣ - هاتوچۆکردن بۆ ئەم ناوچانە, هەروەها هەر چالاکیەکی ئاژەڵداری و کشتوکاڵ و پیشەسازی قەدەغە دەبێت و بە چاکی لە لایەن دەزگا تایبەتمەندەکانەوە چاودێریی دەکرێت.

٤ - فەرماندەیی فەیلەقەکان پەیڕەویی بۆردمانی کوێرانەی ئەو ناوچانە دەکەن و تۆپخانەو هەلیکۆپتەرو فرۆکە هەموو کاتێك بە شەو و بە ڕۆژ بەکاردێنن, بۆ ئەوەی گەورەترین ژمارەی ئەو کەسانە بکوژن کە لە ناوچە قەدەغە کراوەکاندان و ئێمەش لە ئەنجامەکانی ئاگادار بکەنەوە. (لێرەدا جەختی لە سەر کراوە).

٥ - هەموو ئەو کەسانەی لەو گوندانەدا دەگیرێن دەبێ لە لایەن دەزگا ئەمنیەکانەوە لێکۆڵینەوەیان لە گەڵ بکرێت و ئەوانی تەمەنیان لە نێوان ١٥ ـ ٧٠

---

[٤٨] ئةمة تةنها دانةيةكة لةو ذمارة زؤرانةى كؤثى راستاردةى س ف ٤٠٠٨ كةوا ئاراستةى دةزطاى جؤراءجؤر كراوةو ميدلَ ئيست ءؤض لَة ناو فايلةكانى حوكومةتى عيَراقدا بةدةستيهيَناوة.

ساڵدایە پێویستە ئیعدام بکرێن پاش ئەوەی زانیاریی بەکەڵکیان لێوەردەگیرێت و لە کاتی خۆیدا ئاگادار بکرێینەوە (جەختی لە سەر کراوە).

٦ - ئەوانەی تەسلیم بە دەسەڵاتە حوکوومی و حیزبیەکان دەبنەوە لە لایەن دەزگا تایبەتمەندەکانەوە لێکۆڵینەوەیان لە گەڵدا دەکرێت بۆ ماوەی ئەوپەڕەکەی سێ ڕۆژ کە دەکرێ درێژ بکرێتەوە بۆ دە ڕۆژ ئەگەر پێویستی کرد، بە مەرجێ لە هەموو حاڵەتەکان ئاگادارمان بکەنەوە. ئەگەر لێکۆڵینەوەکە پێویستی بە ماوەیەکی زۆرتر بوو پێویستە بە تەلەفۆن یان برووسکە ڕەزامەندیی ئێمە یان هەڤاڵ گاهر توفیق العانی وەربگیرێت.

٧- هەموو شتێك کە لە لایەن *موستەشارەکان* و فەوجەکانی بەرگریی نیشتمانییەوە دەستی بەسەردا دەگیرێت بۆ خۆیان دەبێت جگە لە چەکی قورس و دابەستراو و مامناوەندی[٤٩]. ئەوان دەتوانن چەکە سووکەکان بۆ خۆیان گلبدەنەوە بە مەرجێ تەنها ئاگاداری ژمارەی ئەو چەکانەمان بکەنەوە. فەرماندەی فەیلەقەکان دەبێ بە خێرایی تەواوی *موستەشارەکان* و فەرماندە هاوکارەکانیان و فەرماندەی یەکەکان ئاگاداربکەنەوە و زانیاریی تەواومان بدەنێ سەبارەت بە چالاکییان لە نێو فەوجەکانی بەرگریی نیشتمانیدا (لێرەدا جەختی لە سەر کراوە).

بۆ زانیاریتان و دەستبەکاربوون لە ناوچەی دەسەڵاتتاندا، ئاگادارمان بکەنەوە.

ئیمزا
هەڤاڵ
علی حسن المجید
ئەندامی سەرکردایەتیی هەرێمایەتی

---

[٤٩] بة واتايةكى تر، *جاشى* شيَوة سةربازى كورد، دةسبةجىَ بة دواى دامةزراندنى على حسن المجيد لةو ثؤستةدا ريزةكانيان زؤرطةورةء فراوان بوو ، بة طويَرةى ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءوض لة طةلَ كؤنة *موستةشاريَكدا* ، زاخؤ، ٣٠ ئابى ١٩٩٢. ئةم برِيارى س ف ٤٠٠٨ ء ئيشارةت كردنة بؤ دةسكةوت ئامادةية بؤ ثةيوةنديى نيَوان ثةلامارى داهاتوو ء ضةمكى ئةنفال لة مانا قورئانيةكةيدا. ئةو بةلَطةنامانةى سوثا لة ثيَداضوونةوةياندا بؤ ثةلامارى ئةنفال زؤر ئامادة دةكةن بة رِؤلَى لة بةرضاوى لة تالآنيى بةدةستهيَناندا.

سکرتێری گشتیی مەکتەبی باکوور

وێنـــــەی بـــــــۆ:

- سەرۆکی ئەنجومەنی یاسادانان.
- سەرۆکی ئەنجومەنی ڕاپەڕاندن.
- دەزگای ئەمنیی حیزب.
- سەرۆکایەتیی ئەرکانی سوپا.
- پارێزگارەکان (سەرۆکی لیژنە ئەمنیەکان)ی نەینەوا، التأمیم، دیالە، صلاح الدین، سلێمانی، هەولێر، دهۆك.
- ئەمینداریێتی لقەکانی (حیزبی بەعس) ی ئەو پارێزگایانەی لە سەرەوە ناوبراون.
- بەڕێوەبەریێتی گشتیی *ئیستیخباراتی* سەربازی.
- بەڕێوەبەریێتی گشتیی ئاسایش (*ئەمن*).
- بەڕێوەبەری ئاسایشی ناوچەی ئۆتۆنۆمیی.
- دەزگای *ئیستیخباراتی* ناوچەی باکوور*.
- دەزگای *ئیستیخباراتی* ناوچەی ڕۆژهەڵات.
- بەڕێوەبەرەکانی ئاسایشی پارێزگاکانی: نەینەوا، التأمیم، دیالە، صلاح الدین، سلێمانی، هەولێر، دهۆك.]

علی حسن المجید بە ئاشکرا سووربوو لە سەر ئەوەی کە خـودی خـۆی بـچێتە نێـو تەواوی وردو درشتی کاروباری پەلامارەکەوە. بۆ نموونە، لە ناوەڕاسـتی عەمـەلیاتی ئەنفالدا فەرمانێکی دەرکـردووە کـە نابێـت هـیچ گونـدو شارۆچـکەیەك بپـشکنرێت بێڕەزامەندیی شەخسیی خۆی[٥٠]. بێجگە لەوەش لیستی ئەو شوێن و دەزگایانەی کـەوا ڕاسپاردەکەی ٢٠ ی حوزێرانیان بۆ نێردراوە هەندێك ئاماژە بە نەفەسێکی بیرۆکراتـی

* ئەم دوو دەزطایة بة شيَوة عةرةبيةكةى بة (منظومة أستخبارات المنطقة الشمالية و منظومة أستخبارات المنطقة الشرقية) دةناسران - ع.

(٥٠) نووسراوى فةرماندةيى مةكتةبى باكوور ذمارة ٣٣٢١ لة ٦ ى تةمووزى ١٩٨٨دا، كةوا لةئـةمنـى سليَمانى وةرطيراوةء بة شيَوةيةكى دةورى بؤ طشت بةرِيَوةبةريَتيةكانى *ئـةمن* ضووة (ذمارةكةى ناخويَنريَتةوة) لة ١٦ ى تةمووزى ١٩٨٨دا.

دەكات، بۆ ئـەو ژمـارە زۆرەی دەزگـا مـەدەنیو حیزبـیو سـەربازیو ئەمنیانـەی بـە جێبەجێكردنەوە سەرقاڵ بوون.

* * *

لێكدانەوەی واتای "ڕیزی نیشتمانی": سەرژمێریەكەی ١٧ ی ئۆكتۆبەری ١٩٨٧

پاش ٢٠ ی حوزێران, شاڵاوی گوند ڕووخاندن بە شێوەیەكی كـاتیی سـووك بـوو، هەرچەندە هەر بەردەوام بوو لەو ناوچـانەدا كـە دەكەوتنـە نزیـك ئـەو ڕێگاوبانـە بچووكانەی كوردستانی عێراقیان گرتبۆوە, بەڵام بە شێوەیەكی سەرنجڕاكێش دەبـوو ئەو گوندانە ڕاگوێزرێن كە جاران لە ژێر دەسەڵاتی حوكوومەتدا بـوونو نزیكـی ئـەو ڕێگا سەرەكیە بوون لە مووسڵەوە بە هەولێرو كەركووكو توزخورمـاتوودا تێدەپـەڕی پێش ئەوەی بە ڕۆژهەڵاتدا لابداتەوە بە سەر كفریو كەلارو پێبازو دەربەندیخانـدا. لەو دەمەدا جەنگی ئێران - عێراق هێزی سەربازیی ڕژێمی پەكخستبوو و نەیـدەتوانی چـیتر وەك پێویـست بـەكاربێنێت لـە پەلامارەكەیـدا. بـەڵام لـۆجیكی سیاسـیو بیرۆكراتیی پاكتاوكردنی بەهاری ١٩٨٧و هەروەها سەرەتای لۆجیكی ئەنفالیش، لـە نیوەی دووەمی ئەو ساڵەدا ڕوونبوونەوە. ئەمـەش بـۆ پـتر دابڕبـوونی نێـوان "ڕیـزی نیشتمانی" و زۆربـەی ناوچـە شـاخاویەكانی ڕۆژهـەڵاتو بـاكووری ژێـر كـۆنترۆڵی *پێشمەرگە* كەوا "ناوچەی قەدەغە كراو" (*المناطق المحظورە*) بوونو دانیشتوانیـشیان، بێ هیچ ڕەچاوكردنێكی تەمەنو توخم, تێكڕا بێ جیاوازیی بە "تێكدەر" لـە قەڵـەم دران.

بە هەرحاڵ، ئەوان دوا هـەلێكیان هـەر درایـە بـۆ گـۆڕینی لایەنەكـەیان, وەك ڕاسپاردەكەی ٣ ی حوزێرانی ئەلمەجیدیش دەریدەبڕێ، هێشتا هەر بوار مابوو بۆ كـورد

"بگەڕێنەوە ڕیزی نیشتمانی"، یان بە واتایەکی تر بچنە شارو شارۆچکەو کۆمەڵگاکان و بچنە لای ڕژێم. ڕژێمی عێراق, بۆ ئەوەی لە ڕووداوەکانەوە نزیك بێت و چاودێریی خێزان بە خێزان بکات, ئامرازێکی نموونەیی لە دەستدا بوو, لە شێوەی سەرژمێرییەکی نیشتمانیدا. عێراق لەو نیو سەدەیەی پاش سەربەخۆییدا پێنج سەرژمێریی بە ئەنجام گەیاندبوو, ئەنجامی تازەترینیان کە لە ساڵی ١٩٧٧دا کرا, خرایە خانەی"نهێنی"یەوە. بە پلانی ئەوەی کە هەر دە ساڵ جارێك سەرژمێری بکرێت دەبوو لە ساڵی ١٩٨٧دا ئەو سەرژمێریە جێبەجێ بکرێت و خرایە ڕۆژی ١٧ ی ئۆکتۆبەرەوە. بە نزیکبوونەوەی ڕۆژی سەرژمێری, دەسەڵاتداران بەردەوام پێیان لە سەر توندوتۆڵ کردنی ئیجرائاتی *ئەمنی و ئیستیخباراتی* دادەگرت بۆ ڕێگرتن لە هەر نزیککەوتنەوەو هاتوچۆیەك لە نێوان هەردوو لادا. *ئەمنی* هەولێر فەرمانی بە نوێکردنەوەو توندکردنی پاسەوانی و وریایی دا بە چواردەوری کۆمەڵگاکانی بنەسڵاوەو دارەتوو و کەورگۆسکدا کەوا هەموو ماڵەکانیان ڕاگوێزراوانی پەلاماری بەهاری ١٩٨٧ بوون[٥١]. هەروەها فەرمان دەرکرا بۆ گرتن و شکاندنی هەرچی تراکتۆر هەیە، چونکە لەوانەبوو یارمەتیی "تێکدەران" بدەن بۆ شکاندنی ئابلووقەی ئابووریی سەپێنراو بە سەر ناوچە قەدەغەکراوەکاندا. خاوەن تراکتۆرەکانیش دەبوو بکرێنە "ئەوپەڕی نموونەی سزادان"[٥٢].

لە ٦ ی ئەیلوولدا, علی حسن المجید کۆبوونەوەیەکی بە گەورە لێپرسراوانی حیزبی بەعس کرد بۆ وتووێژ کردن لە سەر خۆ ئامادەکردن بۆ سەرژمێریەکە. حاڵەت بە حاڵەت و یەك بە یەکی تاکە کەسان و پێکهاتەی هەردوو بەرەکە دەبوو تاوتوێ بکرێن و هەڵوێستیان لە ڕووی یاساییەوە دیاری بکرێت. "ئەو تێکدەرانەی پەشیمان دەبوونەوە" تا ڕۆژی سەرژمێری ڕێگەیان پێدەدرا بگەڕێنەوە. بەڵام هیچ گەڕاوەیەك دوای ١٧ ی تشرینی یەکەم وەرناگیرێتەوە "تاوەکو چەکەکانیان تەسلیم نەکەنەوە".

---

(٥١) ئەم نووسراوەش ثیَ لة سةر ئةوة دادةطریَ کة "دةبیَ زۆر بة توندءتیذی مامةلَة لةطةلَ تیَکدةران بکریَت، وةك ضؤن رِةفتار لةطةلَ دوذمنی ئیَرانیدا دةکریَت" نووسراوی *ئةمنی* ثاریَزطای هةولیَر ذمارة ش. س ١/ ١٣٢٩٥ لة ١٥ی ئؤکتؤبةری ١٩٨٧دا، کةوا بة "نهیَنیء شةخسیء تةنها ئةو کةسة بیکاتةوة کة بؤی نیَردراوة" رِیزبةند کراوة.

(٥٢) نووسراوی ذمارة ٥٤٢ ضةشنی" ئةوثةرِی نهیَنی"ء بةرواری ٣٠ (مانطة کة ناخویَنریَتةوة) ١٩٨٨ لة لیذنةی بةطذداضوونةوةی ضالاکیی دوذمنکارانةی ثاریَزطای سلیَمانییةوة بؤ طشت لیذنة ناوخؤییةکانی بةطذداضوونةوةی ضالاکیی دوذمنکارانة.

لە هەمان کاتدا ئەلمەجید وایدادەنا کەوا کارێکی پەسەند نیە ڕێگە بە خێزان و کەسوکاری ئەو تێکدەرانە بدرێت کە پەشیمان نەبوونەتەوە لە ناوچەکانی ژێردەسەلاتی حوکوومەتدا بمێننەوە. ئەو خەڵکە دەبوو بە زۆر دەربکرانایە و ڕەوانەی لای کەسوکاری تێکدەریان بکرانایە لە ناوچە قەدەغەکراوەکاندا. ئەم سیاسەتە گشتیە, بە لای کەمەوە ماوەی دوو ساڵ لەکاردابوو[٥٣]. بەلام ئەلمەجید ئێستا جەردێکی تەواوی پێویستە بۆ هەموو ئەم حاڵەتانە لە لیژنە *ئەمنیەکانی* هەموو پارێزگاکانی باکوورو دەبوو ئەم لیستەش لە پێش ١٥ ی ئەیلوولدا بگاتە بەردەستی. هەر بە تەواوبوونی دەبێ ئەو خێزانە دەسنیشانکراوانە دەربکرێن بۆ ئەو شوێنانەی کەسوکاری تێکدەریانی تێدایە، ئەو نێرینانەی لێبەدەر کە تەمەنیان لە نێوان ١٢ ـ ٥٠ ساڵدایە و ئەوانە دەبێ دەسبەسەر بکرێن"[٥٤].

دەزگا ئەمنیەکانی ناوچەکە وادیاربوو بە تەواوی کەوتبوونە خۆیان و هەماهەنگییان لەو کارەدا دەکرد. میدڵ ئیست ووچ گەلێ فەرمانی دەرکردنی خەڵکی پشکنیوە کە لە *ئەمنی* هەولێرەوە دەرچووە وەك نموونەیەکی ئەو ماوەیەی پێش سەرژمێریەکە. لە حاڵەتێکیاندا کەوا لە ناوەڕاستی ئەیلوولی ١٩٨٧ دا دەرچووە ناوی

---

[٥٣] بۆ نموونە ئەمە لە نووسراوێکی ئۆفیسی تایبەتی سەرۆکایەتیی ئەرکانی سوثاوە هاتووە کە بۆ فەرماندەیی فەیلەقی دوو نێردراوە ذمارەکەی ر أ ج /٥٠٣٣/١٣/١ لە ١٤ ی حوزێرانی ١٩٨٥، هەروەها فەرمانی ذمارە ٤٠٨٧ ی کانوونی یەکەمی ١٩٨٦ لە لیذنەی ئەمنیی ثارێزطای هەولێرەوە ڕاطەیاندنی ذمارە ٤١٥١ ی لیذنەی کاروباری باکووری ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش لە ١٥ ی حوزێرانی ١٩٨٧دا.

[٥٤] تەنها بێجطە لەو "خێزانانەی شەهیدیان داوە (واتە ئەوانەی لە شەڕدا کوذراون)ء کەسیان بێسەرءشوێن یان دیلە، سەرباز یان جەنطاوەرن لە فەوجەکانی بەرطریی نیشتمانیدا (*جاش*)، لەو حاڵەتانەدا تەنها دایك دەردەکرێت بۆ لای کوڕی تێکدەری." کورتەی ئەنجامی کۆبوونەوەی ٦ ی ئەیلوول لە برووسکەیەکدایە بە ذمارەی ٤٣٥٠ لە ٧ ی ئەیلوولی ١٩٨٧دا لە مەکتەبی باکوورەوە بۆ طشت لیذنە ئەمنیەکانی ناوضەکە. ئەم ڕاسثاردانە زۆر بە فراوانی دابەشکراون. میدڵ ئیست ءۆضیش وێنەیەکی ئەم بەلَطەنامەیەی دەستکەوتووە لە شێوەی نووسراوێکدا بە ذمارە ٢/ ٢٣٧ "نهێنیء زۆر بە ثەلە" لە ١٩ ی ئەیلوولی ١٩٨٧دا کەوا لە لایەن لیذنەی *ئەمنیی* قەزای شەقلاوەوە ئاراستەی ذمارەیەك دەزطای حیزبء ثۆلیس کراوە. ئەطەرضی لە طەلێ ڕووی ضونیەکەوە تەمەنی ئەوانەی کە دەبێ بطیرێن بە ١٧ ـ ٥٠ ساڵ دیاری دەکرێت، بەلام دوایی ڕێککردنەوەی خوارترین تەمەن دەکرێ ١٢, ١٥ یان ١٧ ساڵ بێت. ئەمە بە ئاشکرا لە شایەتیی ئەو دەربازبووانەوە دەردەکەوێ کەوا جیاکردنەوەی ئەوانەی کە دەبوو بکوذرێن لە کاتی ئەنفالدا کەمتر ثشتی بەبەلَطەنامەی لەدایکبوون دەبەستء بەندیەکان خێرا بە ضاو هەلَدەسەنطێنرانء مەزەندەی تەمەنیان دەکرا. بڕوانە لاثەڕە ٣٦٧ ـ ٣٦٨ .

تەواو و ناونیشانو ڕۆژی لەدایکبوونو ژمارەی خانووی هەشتا ژنو منداڵو پیرەمێردی تەمەن ٥١ ـ ٨٩ساڵ دەدات کەوا لە ماڵی خۆیان دەرهێنراونو بە کۆمەڵ دەرکراون بۆ "ئەو ناوچانەی تێکدەرانی تێدایە[٥٥]". یەکێك لەوانە کە لەدایکبووی ساڵی ١٩٤٩ بووە وا ناوی هاتووە کە لە بەر ئەوە گیراوە "تاوەکو سزای شیاوی خۆی وەربگرێت".

لە هەمووشی سەرنجڕاکێشتر ئەوەبوو کە سەرکردایەتیی مەکتەبی باکوور فەرمانیدابوو کە:

"سیمیناری بەکۆمەڵ و کۆبوونەوەی ئیداری ڕێکبخرێت بۆ باسکردنی گرنگیی ئەو سەرژمێریە گشتیەی دانراوە لە ١٧ ی ئۆکتۆبەردا ئەنجام بدرێت. دەبێ زۆر بە ڕوونو ئاشکرا جەخت لە سەر ئەوە بکرێت کە ئەو کەسەی کە ناتوانێت بە بێ بیانوویەکی بەجێ بەشداریی سەرژمێریەکە بکات، ئەوە هاووڵاتی عێراقی لەدەست دەداتو بە هەڵاتووی سوپاش لە قەڵەم دەدرێت، بەمەش بەر ئەحکامی بڕیاری ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕشی ژمارە ٦٧٧ ی ٢٦ ی ئابی ١٩٨٧ دەکەوێت".

گرنگیی ئەم کردەوەیە لەوەدایە کەوا زیادەڕۆیی تێدا دەگمەنە، چوونکە بڕیاری ٦٧٧ ی ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش مەرجی ئەوە دادەنێ کە "سزای مردن لە لایەن ڕێکخراوە حیزبیەکانەوە جێبەجێ دەکرێت پاش لێکۆڵینەوەیەکی گونجاو لەگەڵ هەر هەڵاتوویەك کە گیراوەو هەڵاتنەکەی یان تەخەللوفەکەی لە ماوەی یەك ساڵ زیاتر بێت یان لە جارێك زیاتر تاوانی هەڵاتنی ئەنجامدابێت"، (لێرەدا جەختی لە سەر کراوە)[٥٦]. کەوا بوو خۆ ناونووس نەکردن لە سەرژمێریدا کارێك بوو سزای مەرگی لە سەر دەدرا.

---

[٥٥] نووسراوی ژمارە ٩٤٧٥ء ٩٤٧٨ لە ١٦ء ١٧ ی ئەیلوولی ١٩٨٧دا، لە ئەمنی هەولێرەوە بۆ بەڕێوەبەرێتی پۆلیسی هەولێر، کە بە " نهێنی" پۆلێن کراونء تیایاندا هاتووە کەوا ئەو ضلء ضوار خێزانەی دەسطیرکراون بەم جۆرەیە: ٢٢ بەکرێطیراوی ئێران (PUK)، ٧ نەوەی خیانەتکاریی (KDP)، ٨ پارتی کۆمۆنیستی خیانەتکار، ٣ حیزبی سۆشیالیست، ٤ سەر بە لایەنی نەزانراو.

[٥٦] بڕیاری ژمارە ١٠ ی ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش لە ٣ ی کانوونی دووەمی ١٩٨٨دا کەوا هەندێ بڕطەی بڕیاری ژمارە ٦٧٧ ی دەستکاری کردووە بەڵام ئەم دەستەواذەیەی وەك خۆی هێشتووەتەوە. هەردوك لە لایەن سەدام حوسێنەوە وەك سەرۆکی ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش ئیمزا کراون. دوو تێبینی زیادە لێرەدا پەیوەندی تەواویان بە بابەتەکەوە هەیە. یەکەمیان، سەرژمێریەکە ڕێطەیەکی بۆ ڕژێم ساز کرد بۆ تاقیبکردنی سەربازە هەڵاتووەکان، کە کێشەیەکی درێژخایەنء نەبڕاوە بوو بۆ سوپای عێراق. دووەمیان، کە زۆر طرنطتر بوو، ئەوەی دیاریکردووە کەوا ئیعدامکردنی سەربازە هەڵاتووەکان لە

ئەنجامەکانی سەرژمێریی ١٩٨٧ هەرگیز بۆ خەڵك بڵاونەکرایەوە. کارمەندانی فەرمانگەی ئاماری حوکوومەتیی لە سلێمانی بە میدڵ ئیست ووچیان ڕاگەیاندووە کە واییۆدەچن ئەو سەرژمێریە تەنها ٧٠٪ وردو ڕاست بووە، بێگومان لە بەر ئەوەی بەشێکی گەورەو فراوانی کوردستانی عێراقو ناوچە زۆنگاوە یاخیەکانی باشووری عێراقی نەگرتەوە. زۆربەی دانیشتوانی "ناوچە قەدەغەکراوەکان" هەر لەو شوێنە مانەوە کە تیایدا بوون، هەندێکیشیان، بە تایبەتی لە شوێنە دوورەدەستەکانی ناوچەی بادینانـدا دەیانوت کەوا هەر نەیانزانیوە ئەو سەرژمێریە کەی کراوە، سەرەڕای ئەو شاڵاوە بەرفراوانەی ڕاگەیاندن لە ڕادیۆو تەلەفزیۆنی حوکوومەتەوە بۆی کرابوو. ڕاسپاردەکانی ئەم سەرژمێریە تەواو جیاوازبوون لە هی پێنج سەرژمێریەکەی پێشوو. لەمەدا ئەوانەی کە سەرژمێریەکە نەیگرتنەوە دەبوو بە هاوڵاتیی عێراقی دانەنرێنو ئێزگە ڕەسمیەکان جاری ئەوەیان دەدا کەوا خزمەتگوزاریی حوکوومەتیو بەشە خۆراكو ئازووقەیان لێدەبڕێ. ئەم سەرژمێریە تەنها دوو بواری تێدا بوو: دەتوانی خۆ بە عەرەب بنووسی یان کورد, لەوە بترازێ هیچیتر نەبوو. ئەم هێڵی لێکجیاکردنەوەی نەتەوەیە زۆر بە توندوتۆڵی داڕێژرا بوو. ژمارەیەك بەڵگەنامەی ڕەسمیی ساڵانی ١٩٨٨و١٩٨٩ کۆمەڵێك فەرمانی سەدام حوسێنو علی حسن المجید دەخەنە ڕوو کەوا هەر هاوڵاتیەك دەیتوانی بە نووسینی داواکاریەکی سادە خۆ بکاتە عەرەب. بە پێچەوانەی ئەمەشەوە, ئەو کەسانەی بیانویستایە بە کورد دابنرێن, ئەوە بەر ماڵوێرانیو دوورخستنەوە دەکەوتن بۆ ناوچەی ئۆتۆنۆمی.

خەڵکی کاتێ سەرژمێریی دەکران کە خۆیان بە ناونووسەکانی ئامار بناساندایە. ئەمەش بۆ ئەو کەسانەی لە ناوچەی قەدەغەکراودا دەژیان ئەوەی دەگەیاند کە ماڵی خۆیان چۆڵبکەنو ئەوێ بەجێبێڵن. هەرکەسێك بۆ ئەوەی سەرژمێریەکە بیگرتایەتەوە دەبوو خۆی بە دانیشتووی شارۆچکە یان کۆمەڵگایەکی ژێردەسەڵاتی حوکوومەت بنووسیبایە. (تەنها هیوایەك بۆ خۆڵادان لەم یاساو ڕێسایە بەرتیلدان بوو بە کارمەندێك بۆ ئەوەی لەو کاتەدا لە عێراقدا بتهێڵێتەوە. ئەمە بەردەوام پەیڕەوی دەکرا تەنانەت لە کاتی ئەنفالیشدا). ئەو گوندانەی لە عەمەلیاتی پێشتری سوپادا

لایەن ئەندامانی حیزبی بەعس خۆیەوە جێبەجێ دەکرێت. ئەمەش ڕەنطە ئاماذەیەك بێت بۆ ناسنامەی بکوذانی سەرو ەختی ئەلاماری ئەنفال.

ڕووخێنرابوون ـ شاڵاوی بە عەرەبکردنی ساڵی ١٩٧٥، پاکتاوکردنی ناوچەکانی سەر سنوور لە کۆتایی ساڵانی ١٩٧٠دا، یان شاڵاوی بەهاری ١٩٨٧ ـ بە ویست و خواستی حوکوومەتی بەغدا نەمابوون. بەشێك لە دانیشتوانی ناوچەکانی سەر سنوور بە شێوەیەکی نایاسایی گەڕابوونەوەو سەرلەنوێ خانووەکانیان دروستکردبووەوە، بەڵام سەرژمێریەکە نەیگرتنەوەو ناونووسی نەکردن, ئەودوای خەڵکەکەش لەم کاتەدا لە ناو کۆمەڵگاکاندا بوون.

وەك بەڵگەیەك بۆ ئەم لە ئامار دەرکردنە، کارمەندانی ئاماری حوکوومەتی هەندێ ژمارەیان داوە بە میدڵ ئیست ووِچ دەربارەی سلێمانی کە یەکێکە لە چوار پارێزگاکەی ناوچەی ئۆتۆنۆمیی کوردستانی عێراق. سەرژمێریی ساڵی ١٩٧٧، ١٨٧٧ گوندی لە پارێزگای سلێمانیدا ژمارە کردووە کەچی لە سەرژمێریی ١٩٨٧دا ژمارەکە هاتووەتە خوارەوە بۆ تەنها ١٨٦. کەواتە نزیکەی ١٧٠٠ گوند لە نەخشەی ڕەسمیدا سڕانەوەو نەمان. لەمانە چەند سەد گوندێکیان لە پاکتاوکردنی ساڵانی ١٩٧٠ ی ناوچەکانی سەر سنوورو چەند قۆناخێکی شەڕی دژ بە ئێراندا کاول و وێرانکران. زۆربەی دانیشتوانیان لەو نۆ کۆمەڵگایەدا نیشتەجێکران کە لە سەرژمێریەکەی ١٩٨٧یشدا تۆمارکراون. ئەودوای گوندەکان سووك و ئاسان نەژمێردران چوونکە کەوتبوونە "ناوچە قەدەغەکراوەکان" ی ژێر دەسەڵاتی *پێشمەرگەوە*. هەر کە سەرژمێر کردنی دانیشتوان تەواو بوو ئەنجامی ناونووس نەکردنەکە خێرا دەرکەوت. تۆپباران و بۆردمانکردنی فرۆکە زیادی کرد. کە وەختێ خەڵکەکە چوون بۆ شارەکانی دەوروبەریان و سۆراخی بەشە ئازووقەیان کرد، وەك پیاوێکی خەڵکی گوندێکی قەرەداخ دەیگێڕایەوە، پێیان وترابوو لە بیری خۆتانی ببەنەوە, کاربەدەستانیش پێیانوتبوون: "ئێوە ئێرانین, بۆ بەشە ئازووقەتان بڕۆن بۆ لای ئێرانیەکان!"[٥٧]. هەروەها بە هەمان شێوە وەڵامی گوندنشینەکان دەدرایەوەو بۆ ڕوخسەتی ژن مارە بڕین و ڕێگەدانی حوکوومەت بۆ ڕاییکردنی هەر کاروبارێکی مەدەنی.

لە ١٨ ی تشرینی یەکەمدا، ڕۆژێك دوای سەرژمێریەکە، تاهیر تۆفیقی سکرتێری لیژنەی کاروباری باکووری سەر بە ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش، یاداشتێکی

---

[٥٧] ضاوثێكەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، كؤمةلَطای نةسر، ٢٨ ی تةمووزی ١٩٩٢. سیستةمی ئازووقةء خؤراكی لة لایةن حوكوومةتةوة دابةشكراء كلیلی ئابووریی نیشتمانی بوو لة ماوةی شةرِی ئێران ـ عیَراقداء بنةمایةكی بایةخداری كؤنترؤلَ كردنی سیاسی بوو بؤ رِذیَم.

توندوتیژی دا بە تەواوی لیژنە *ئەمنیەكانی* كوردستان و بیریان دەخاتەوە كەوا بە هۆی چاودێریكردن لە ئاسمانەوە دەبێ ڕاسپاردەی ژمارە ٤٠٠٨ ی ٢٠ ی حوزێران "بە وردی و بە تەواوی" جێبەجێ بكرێت. هەر لیژنەیەك سستی لە كارەكەیدا بكات و ملكەچی فەرمانەكە نەبێت "بە تەواوی بەرپرسیارە لە بەردەم هەڤاڵی تێكۆشەر سەرۆكی مەكتەبدا" ـ مەبەستیش لەمە علی حسن المجیده[٥٨]. چەندین بەڵگەنامەی تری دوادوایی ساڵی ١٩٨٧ بە دەمارگرژییەكی ئاشكراوە جەخت لە سەر بڕگەی ٥ دەكەن (فەرمانی گوللەباران كردنی دەسبەجێ, پاش لێكۆڵینەوە)، لە سەر بنچینەی حاڵەت بە حاڵەت, كەوا پێویستی بە ڕێگە پێدانی دەسەڵاتی بەرزتر نیەو پێویستە چیتر مەكتەبی باكوور بەم داواكاریانەوە خەریك نەكرێت لە كاتێكدا كە فەرمان بەو كارە بە تەواوی ڕوون و ئاشكرایە .

لەم كاتەدا, ئابلووقەدانی باكووردا زیاتر ڕێكخرا. لە ٢٩ ی ئەیلوولدا, ئەلمەجید ڕەزامەندیی لە سەر كۆمەڵێك پێشنیاری نوێی توند دەربڕی لەو لیژنەیەوە كە پەیوەندی بەم مەسەلەیەوە هەبوو, بە سەرۆكایەتی تاهیر تۆفیق و ئەندامێتی خالد محمد عبّاس لێپرسراوی كەرتی *ئیستیخباراتی* ناوچەی ڕۆژهەڵات و فرحان مگلك صالح لێپرسراوی كەرتی *ئیستیخباراتی* باكوورو عبدالرحمن عزیز حسین بەڕێوەبەری *ئەمنی* ناوچەی ئۆتۆنۆمی. لیژنەكە ناڕەزاییان لەوە دەربڕیوە كە خۆراك و دەرمان و سووتەمەنی و پێداویستیی تر هێشتا هەر دەگەیشتە "تێكدەران". بەم پێیە, دەبوو خاڵەكانی پشكنین توندبكرێنەوەو زۆر دوكانی بەقاڵی و خواردەمەنی لە شارۆچكەكاندا دا بخرێن. پۆلیسی نهێنیش دەبوو چاودێریی كەرەستەو زەخیرەی تەواوی چێشتخانەو نانەواخانەو چایخانەكان بكات. هەروەها دەبوو قەدەغەیەكی زۆر توند بخرێتە سەر فرۆشتنی هەموو بەرووبوومی كشتوكاڵیی ناوچە قەدەغە كراوەكان. بەشە ئازووقەش دەبوو وا كەمبكرێتەوە كە بە ئاستەم بەشی پێداویستیی

---

(٥٨) فەرماندەیی مەكتەبی باكوور، نووسراوی ژمارە ١٢١٦, ١٨ ی ئۆكتۆبەری ١٩٨٧ " نهێنو تایبەت"، بۆ طشت لیژنە ئەمنیء بەڕێوەبەرێتیەكانی *ئەمن* لە ئاریزطاكانی ناوضەی ئۆتۆنۆمیء هەردوو ئاریزطای دیالەء سەلاحەدین.

ژیانی مرۆڤ بکات. هەروەها دەبوو بە چاکی دڵسۆزیی کارمەندانی بەشی خۆراك دابەشکردن هەڵبسەنگێندرێ"[٥٩].

لە ژێر سایەی ئەم ڕژێمە ستەمکارەدا, دانیشتوانی ناوچە قەدەغە کراوەکان بەردەوام لە ململانێی ژیان و مردندا بوون. لە ماوەی یەکەم هەشت مانگی بەرپرسیاریی علی حسن المجیددا بناغەی "دوا چارەسەری" کێشەی کوردی عێراق داڕێژرا. لۆجیکی کارەکە ڕوون و ئاشکرا بوو، هەروەها زنجیرەی فەرماندەیی بۆ دانرابوو. بەڵام ڕووداوەکانی ساڵی ١٩٨٧ "تەنها هەنگاوی ڕێخۆشکەر بوون", وەك کۆنە ئەفسەرێکی *ئیستیخبارات* باسی دەکرد "چوونکە جەنگ هێشتا هەر بەردەوامبوو و حوکوومەتی عێراقیش هێندە بەهێز نەبوو, زۆربەی هێزەکانی سوپاش لە بەرەدا گیربووبوون. لە بەر ئەوە ڕق و تووڕەییەیان لە دڵی خۆیاندا جارێ هێشتبووەوە", بەڵام ئەمە تەنها تا سەرەتای ساڵی ١٩٨٨ ی خایاند, کاتێ زۆربەی هێرشەکانی زستان کە بەغدا زەندەقی لێچووبوو, نەیتوانی ئەنجامێك بەدی بهێنێ و گوڵۆڵەی بەختی ئێرانیش لە مەیدانی شەڕدا کەوتبووە لێژیی.

---

[٥٩] کۆثیيەك لة ڕاستاردةء ثێشنيارةکانی ليذنةکةی تاهير تۆفيق لةمةڕ ئابلَووقةی ئابووری لةطةلَ نووسراويَكدا لة لايةن سةرۆکی بةشی ئابووريی وةزارةتی ناوخۆوة دةرضووبوو لة هةولێر بةدةستهێنرابوو. هةولێر، نووسراوی ذمارة ٢٤٨ لة ١٤ ی تشرينی دووةمی ١٩٨٧دا.

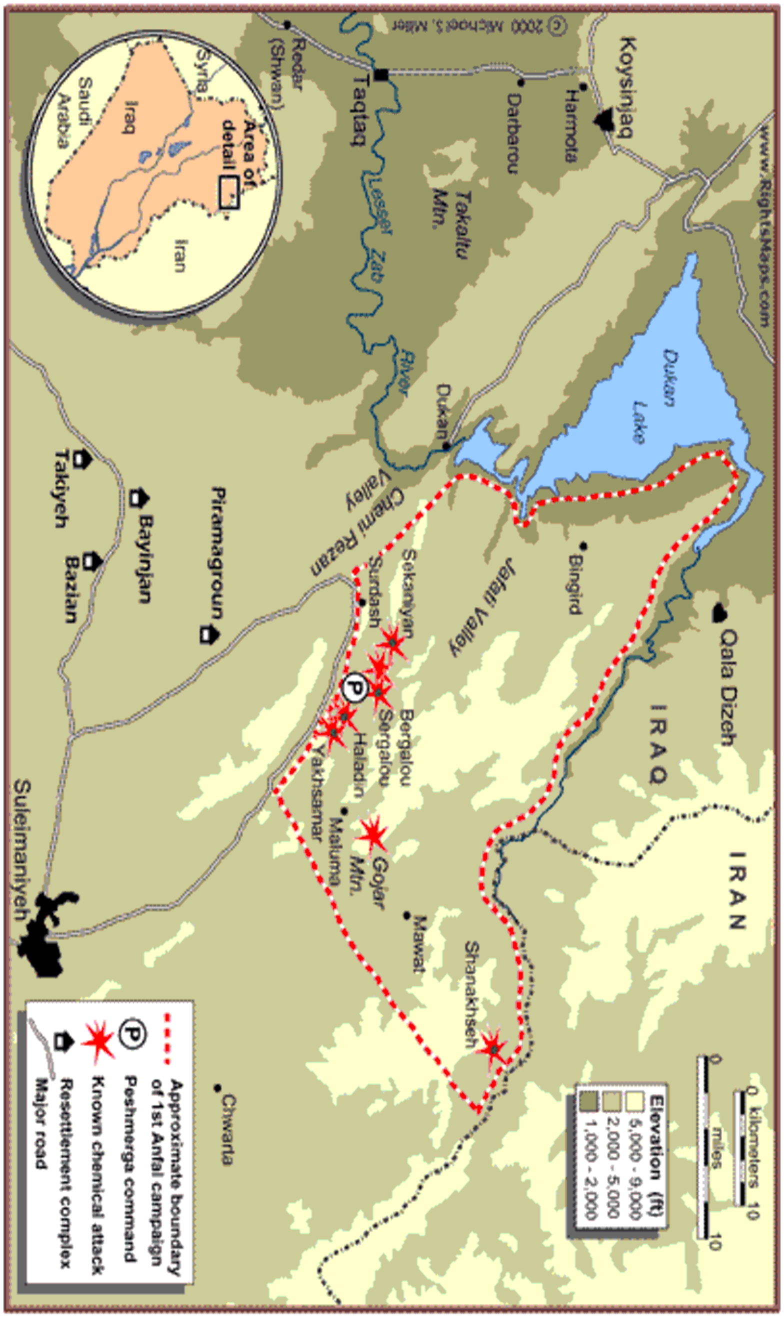
www.RightsMaps.com
Koysinjaq
Harmota
Darbarou
© 2000 Michael S. Miller
Taqtaq
Redar (Shwan)
Takaltu Mtn.
Lesser Zab River
Dukan Lake
Dukan
Chemi Rezan Valley
Piramagroun
Bayinjan
Takiyeh
Bazian
Suleimaniyeh
Jafati Valley
Bingird
Qala Dizeh
IRAQ
IRAN
Sekaniyan
Surdash
Bergalou
Sergalou
Haladin
Yakhsamar
Maluma
Gojar Mtn.
Mawat
Shanakhseh
Chwarta
Syria
Iraq
Iran
Saudi Arabia
Area of detail
0 kilometers 10
0 miles 10
Elevation (ft)
5,000 - 9,000
2,000 - 5,000
1,000 - 2,000
Approximate boundary of 1st Anfal campaign
Peshmerga command
Known chemical attack
Resettlement complex
Major road

بەشی سێهەم

ئەنفالی یەك:

گەمارۆدانی سەرگەڵوو ـ بەرگەڵوو

٢٣ ی شوبات ـ ١٩ ی مارتی ١٩٨٨

"من بەو ئامێرانەی کە هەرگیز تاقی نەکراونەتەوە ،
شارەکانتان و کۆشکە زێڕینەکانتان داگیر دەکەم،
تاڵانیان دەکەم و بەجارێ کاولیان دەکەم،
بە گڕی ئەو ئاگرانەی کە خۆیان بە هەورەکاندا دەدەن،
ئاسمان دەهەژێنم و ئەستێرە دەتوێنمەوەو
چون فرمێسکەکانی موحەممەد
بۆ لاوازبوونی شکۆی وڵاتەکەی،
دایاندەبارێنم."
ـ مارلۆ، کتێبی (تەیموورلەنگی مەزن)

"وەك ڕۆژی قیامەت وابوو کە لە بەردەمی خودادا ڕادەوەستی".
ــ دەربازبوویەکی هێرشەکەی سەر هەڵەبجە بە گازی ژەهراوی لە ١٦ ی مارتی ١٩٨٨دا.

شادەماری یەکێتی نیشتمانیی کوردستانی جەلال تاڵەبانی دەکەوتە نێو قووڵایی چیاکانی پارێزگای سلێمانیی باشووری ڕۆژهەڵاتی کوردستانی عێراقەوە. گرنگترین دەزگاکانی ڕێکخراوەکە لە دۆڵی جافەتیی درێژو بەرتەسکدا جێگیربوون، ئەم ناوەش لەوەوە هاتووە کەوا دانیشتوانی سەر بە هۆزی بایەخداری جافن. سەرکردایەتیی باڵای PUK و مەکتەبی سیاسی بارەگاکەی لە گوندی بچووکی یاخسەمەر بوو. ئێزگەی ڕادیۆی PUK و نەخۆشخانە مەیدانیە سەرەکیەکەی لە بەرگەڵوو بوو لەو نزیکانە، کە نیشتەجێیەکی کاتییە. سەرکردەی جێگری تاڵەبانیش، نەوشیروان مستەفا ئەمین، لێرە دادەنیشتو کاتێ کە تاڵەبانی لە دەرەوەی وڵات بوو لە سەروەختی ئەنفالدا ئەو سەرکردایەتیی PUKیی دەکرد. هەر بە تەنیشتیەوە سەرگەڵووی هاوسێش بارەگای مەڵبەندی دوو, یان فەرماندەبی هەرێمی لێبوو, کە بەرپرسیار بوو لە عەمەلیاتی پێشمەرگەلە پارێزگای کەرکووکدا. گوندەکانی دیکەش وەك مالوومە و زێوێ ئەڵقەی گرنگی پەیوەندی بوون لە زنجیرەی سەرکردایەتیدا.

سەرگەڵوو شارۆچکەیەکی بچووکی ٥٠٠ماڵیی دەبوو (٣٥٠٠ کەس)و بە ئۆتۆمبیل بە سەر ڕێگایەکی چەوڕێژدا لە ناحیەی سوورداشەوە نیو سەعاتێك دەبوو. هەرچەندە خانووەکانی لە قوڕو بەرد دروستکرابوون بەڵام زەمینەی چیمەنتۆڕێژبوو و هەموو ماڵێکیش ئاوی خۆی لە کانیەکانەوە ڕاکێشابوو. گوندی هەڵەدنیش لەوێوە بە پێیان سەعاتەڕێیەك دەبوو، ئەویش دیسان گوندێکی گەورەی ٣٥٠ ماڵی بوو و چواردەوری ڕەزو باخ بوو و هێزێکی زیادەی جەنگاوەرانی PUK لێبوو. "گرنگیی (دۆڵەکە) بۆ *پێشمەرگە* وەك گرنگیی بەغدا وایە بۆ حوکوومەت" بەو جۆرە بازرگانێکی ناوچەکە بۆی دەچوو[1].

ئەم شوێنە, کە لە هەرچوارلاوە بە شاخی تووش‌و سەخت دەوردراوە سەنگەرێکی قایمی نەریتی‌و نموونەیی بوو بۆ گەریلاو لە بەر هەڵکەوتی هەڵەت‌و سەختی پەنایاندابوویە. هەروەها گرنگییەکی ستراتیجیی گەورەی دیکەشی هەبوو، لەبەرئەوەی ماوەی چەند میلێکی کەم کەوتبووە ڕۆژهەڵاتی بەنداوی بایەخداری دوکان و وێزگەی هایدرۆ کارەبایی سەر بەنداوو دەریاچەکە کە هەمان ناوی هەڵگرتبوو و

---

[1] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءۆض لةطـةلَ حـةکیم مـةحموود ئةحمـةد، کـة دانیـشتوویةکی ئةوسای طوندی هةلَةدن بووة، کؤمةلَطای ثیرةمةطروون، ٢٧ ی تةمووزی ١٩٩٢.

سەرچاوەیەکی گەورەی دابینکردنی کارەبایە بۆ شارەکانی سلێمانیو کەرکووک[٢].
گرتنی بەنداوی دووکان مەسەلەیەکی یەکلاکەرەوە بوو لە پلانی PUK دا بۆ ڕزگارکردنی بەشێکی فراوانی کوردستان لە ماوەیەکی خێراو کورتخایەندا. نیاز وابوو شارەکانی ڕانیەو کۆیسنجق و قەڵادزێ بگیرێت (بڕوانە نەخشەی لاپەڕە ١٨٨)، بەمەش دەوراندەوری دەریاچەکە کۆنترۆڵ دەکراو بەرەیەکی تازەش بە درێژایی زنجیرە چیای هەیبەت سوڵتان، لە نێوان کۆیسنجقو کەناری ڕۆژاوایدا دەکرایەوە. بەڵام ئەو پلانە کە ئامادەبوو لە شوباتی ١٩٨٨دا جێبەجێ بکرێت، سەری نەگرت.

لە ساڵی ١٩٨٥ وەو لە ئەنجامی سەرنەکەوتنی دانوستانی نێوان PUK و حوکوومەتی عێراقدا، تەواوی ناوچەی دۆڵی جافەتی "هێڵی سووری بە دەوردا کێشرا"و بە "ناوچەی قەدەغەکراو" دانرا. هێرشو پەلاماردانی فڕۆکەو تۆپخانە بەردەوام وازی نەدەهێناو ڕۆژانە بە تۆپباران دەیکوتا. بەڵام بارەگای PUK بەچاکی بەرگریی لێدەکراو هەرچی پیاوو تەنانەت هەندێك ژنیش لە سەرگەڵوو و یاخسەمەرو هەڵەدندا لە هێزێکی بەرگری لەخۆکردندا ڕێکخرابوون. خاڵەکانی پشکنینی حوکوومەت لە ڕێگاوبانەکانی دەوروبەردا زۆر بێدەسەڵات بوون لە سەپاندنی ئابلووقەی ئابووریدا. چەکی کیمیایی کە بە مەبەستی وره ڕووخاندن دژ بەهێزەکانی ئێران بەکاردەهات لە هاوینی ڕابوردوودا دژ بە سەنگەرەکانی PUKیش بەکارهات.
دوای نیوەڕۆی ڕۆژی ٨ ی حوزێرانی ١٩٨٧ بۆ ماوەی سەعاتێك بە چەکی کیمیاییو بە ڕاجیمە گوندەکانی بەرگەڵوو و هەڵەدن و سێکانیان بۆردمانکرا. لە پاش ئەمە ئیتر *ڕاجیمە* لە ژیانی گوندنشینەکاندا بەردەوام ئامادەبوو و چەند مانگێك درێژەیکێشا، لەگەڵ ئەوەشدا پێدەچێت زەرەرو زیان زۆر نەبووبێت. جووتیارێك بە میدڵ ئیست ووچی وتبوو کەوا منەتباری چیای بەرزو دارستانی چڕو حەشارگەی سرووشتینو لە لایەکی تریشەوە بە هۆی ناکارامەیی تۆپچیە عێراقیەکان لە نیشانە پێکاندا.

---

(٢) یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان ئێکەوة لە طەڵ ئارتی کۆمۆنیستی عێراقء حیزبی سۆشیالیستی کوردستانء ذمارةیەك لە حیزبة ئێرانیةکان جاران بنکةء بارةطایان لة ناوزةنط، " دۆڵی حیزبان" بوو کةوا کةمێك دوور بۆ لای باکوورةوة بوو. بڕوانة ظان برووناةسن (ئاغا، شێخ، دةولَةت) لاثةرة ٣٩. بةلاَم لة سالَی ١٩٨٣دا ثێیان ضۆلَکرا کاتێ کة ئێرانیةکان ثةلاماری ئةو ناوضةیةیان داو عێراقیةکانیش بۆ طێڕانةوةی، هێرشێکی ئێضةوانةیان ئةنجامدا. هةروةها دۆلَی جافةتی، بێجطة لة PUK، هێزی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێرانء کۆمةلَةی ئێرانیشی طرتبووةخۆ.

ناخۆشترین کارەسات لە هەڵەدن بوو کەوا گوللە تۆپێکی کیمیایی کەوتە ماڵێکەوەو پیاوێکی بە ناوی یاسین عبدالرحمن و شەش کەسی خێزانەکەی کوشت. لە سەرێکی تریشەوە کاریگەریی سەرەکی بۆردمانکردن بە گاز دەبووە هۆی فرمێسك ڕژاندن و هەناسەتەنگی, دواتر هێرشی کیمیایی نیشانەی تری لێپەیدابوو وەك سووتاوی و تلۆق کردن, ئەوانی کە دەمردن لە پێشدا شەکەت دەبوون و تاوێك لەرزو مووچڕکە دەیگرتن ئەگەر ماوەی سەعاتێك بەر گازی کیمیایی بکەوتنایە ، هەندێکیشیان تێکدەچوون و بەملاو بەولادا دەکەوتن و بە هیستریاوە پێکەنین دەیگرتن[٣].

هێزی ئاسمانیی عێراقیش بەردەوام هێرشیان دەکردە سەر ئەو دۆڵە, جاران عەمەلیاتی وەڕسکردنی فڕۆکە هەر بە هێلیکۆپتەر ئەنجامدەدرا بەڵام وا ئێستا ئێرانیەکان چەکی دژە ئاسمانی دەدەنە PUK و ئەمە بوو بووە هۆی ئەوەی هێلیکۆپتەرەکانی عێراق بکەونە دۆخێکی مۆلەقەوەو ئیتر ناچار فڕۆکە خرایەکار. هەندێ جار پەلامارەکە بە جۆرە فڕۆکەیەکی بچووکی دروستکراوی سویسرا، کە پیلاتۆزی پێدەوترا، ئەنجامدەدراو ئەمانە بە شێوەیەکی باو بۆ مەشق یان کاروباری کشتوکاڵی بەکاردەهاتن. لە سەروەختێکی تریشدا فڕۆکەی سۆخۆیی جەنگی و بۆمبهاوێژی لە دەنگ خێراتری سۆڤێتی کەوتە کارو لە هەر پەلامارێکدا ١٥ یان ٢٠ فڕۆکە پێکەوە بۆمبارانیان دەکرد. لە هێرشەکانی یەکەمجاردا تەنها چەکی ئاسایی بەکار دەهات، بەڵام لە ١٥ ی نیسان و هەروەها لە تەممووزیشدا فڕۆکە جەنگیەکان بۆمبارانی کیمیاییشیان کرد. بە هۆی بڵاوبوونەوەی گازەکە لە هەوادا کاریگەریی سەرەکی ئەوە بوو کە دەبووە هۆی کوێربوونی کاتیو نزیکەی دوو حەفتەی دەخایاند, لەگەڵ ئەوەشدا ژمارەیەك خەڵکی کوشت کە زۆربەیان مەدەنی بوون. لە هاوینی ١٩٨٧دا *پێشمەرگە* ماسکی گازیان لە ئێران وەرگرت و هەر بەشێك یان تیپێك ئەفسەرێکی پسپۆری گازی کیمیایی بۆ تەرخانکرا. بەڵام گوندنشینی ئاسایی بە هەڵاتن بۆ شوێنی بەرزاییو دەموچاوی خۆدا پۆشین بە پەڕۆی تەڕ خۆیان لە گازەکە دەپاراست کە با بە سەریدا دەهێنان، وەك چۆن ئێرانیەکان دوکتۆرەکانی

---

(٣) ئەمانە نیشانەی ئەوە دەمارەطاز، وەك سارین، لێرە بەکارهاتووە.

***پێشمەرگەیان* لە سەر ڕادەهێنا یان ئەوەبوو ئاگریان لە ئەشکەوتەکان و ئەو ژێرزەمینانەدا دەکردەوە کە پەنایان دابوونێ"[٤].**

* * *

بە درێژایی کانوونی دووەم و شوباتی ١٩٨٨ شڵەژاوییەك کەوتە نێو ڕاپۆرتەکانی هەواڵگرییەوە کەوا لە *ئەمنی* سلێمانی و فەیلەقی یەکەوە دەردەچوون و ئاگاداریی ئەوەیان دەردەبڕی کەوا کارێکی هاوبەش لە گۆڕێدایە و لە لایەن " بەکرێگیراوانی ئێران " (*عومەلای ئێران*)* و ڕژێمی تارانەوە نەخشەی بۆ کێشراوە. بە گوێرەی بۆچوونی *ئەمن* "کرێگرتەکانی" گاردی شۆڕشی ئێران ، کەوا لە بنکەکانی PUKەوە کاری خۆیان ئەنجامدەدەن و "ئەرکی سەرپەرشتی و چاودێریی جێبەجێ دەکەن و مەبەستیان پارێزگای تەئمیمە" یان بە واتایەکیتر نیازیان ڕۆژاوا و بیرە نەوتەکانی کەرکووکە. *مەڵبەندی* یەکی PUK کە بارەگای لە قەرەداخ بوو "ئاسانکاریی هاتنە ناوەوەی گاردی خومەینیی لە کەرتی دەربەندیخانەوە دەکرد" لە ١ ی شوباتدا لقی حیزبی بەعس لە قەرەداخ *ئەمنی* ئاگادار کردەوە کە "ئێرانی دوژمن نەخشە و پلانی یارمەتیدانی تێکدەران دادەنێت" بۆ هێرشکردنە سەر ژمارەیەك ئامانجی دیاریکراو، لەوانە شارۆچکەی گەورەی هەڵەبجەش. لە ٨ ی شوباتدا، ڕاپۆرتێك لە هەواڵدەرێکی نهێنییەوە *ئەمنی* لە بارودۆخی خۆ سازدانی دوژمنەوە ئاگادار کردەوە. ڕاپۆرتەکە سەرنجی ئەوەش دەدا کە جەلال تاڵەبانی خۆی لە دەرەوەی وڵاتە و پتر لە سەری دەڕوا و دەڵێ: "ژمارەی تێکدەران لە سەرگەڵوو لە نێوان٦٠٠ـ ٨٠٠ دایە"[٥].

---

(٤) بةلَطةى ئةوةى كةوا رِذيَمى عيَراق نيازى بووة ضةكى كيميايى بةكاربيَنىَء لة بارةى ئةوةوة كة *ثيَشمةرطة* ماسكى طازيان بةدةستهيَناوة لة يةكيَك لةو بةلَطةنامانةداية كة لة ئةرشيفى عيَراقدا طيراون . برووسكةيةكى "نهيَنىء بة ثةلة" لة رِائيد سةعدى مةحمود حوسيَنى فةرماندةى كةرتى زاخؤ لة ٢٢ ى حوزيَراندا (سالَةكةى سرِاوةتةوة), بةلاَم بة ناوةرؤكى نووسينةكةدا ديارة هى سالَى ١٩٨٧ ةء ذمارةكةشى ئة. س /٣/ ٤١٨١ ء نيَردراوة بؤ فةرماندة (أ)ء نووسيويَتى: "ئاماذة بة " نووسراوى فةرماندةيى هيَزى ٣٨، نهيَنىء بة ثةلة ١٤٦٦٥ لة ٢٠ ى حوزيَراندا دا ئةم زانياريانةى خوارةوةمان ثيَطةيشتووة: ٤٠٠٠ ماسكى طاز طةيشتووةتة لقى يةكى نةوةى خيانةتكاريى (واتة KDP) بؤ خؤثاراستنيان لة طازى ذةهراوىء تيَكدةران كاتىَ بةكارى دةهيَنن كةوا ئيَمة كؤرِء كؤمةلَيان كيمياباران بكةين. تكاية لة وردىء رِاستيى ئةم زانيارية بكؤلَنةوةء هةموو ئيجرائاتيَكى ثيَويست وةربطرن".

* لة دةقةكةشدا هةر بةم شيَوةية هاتووة ـ ء.

(٥) ئةم تيَبينيانة لة زنجيرةيةك برووسكةى نهيَنيى دوورءدريَذ وةرطيراوة سةبارةت بة بارودؤخى ناوضةكانى سةرطةلَوو ء قةرةداخ, لة لايةن *ئةمنى* سليَمانييةوة نيَردراوة بؤ

هەرچەندە PUK مێژوویەکی دووردرێژی هەبوو بۆ هەڵسوکەوت و ژیان لە ژێر هێرش و پەلاماردا، بەڵام ئەمجارەیان وا پێدەچێت خۆی ئامادەنەکردبێت بۆ ئەم پەلامارە توندو سەختە کە لە کۆتایی ئەو مانگەدا تێکیشکاند. لەوانەیە *پێشمەرگە* بەو ڕادەیە مەزەندەیان نەکردبێت چوونکە ڕژێمی عێراق ئەو دەمە لە ڕووی سایکۆلۆجیەوە بە شەڕی ئێرانەوە گرێدرابوو, بەڵام ئەوان خێرا لە نیازی تێگەیشتن کاتێ کە ئابلووقەی دۆڵی جافەتی دا. بەدەستهێنانی سەرکەوتن لێرە مەبەست تەنها ئەوە نەبوو سەری PUK ببڕێت، بەڵکو کاریگەریی ڕووخاندنی سایکۆلۆجیشی سەلماند، کەوا ڕژێم هەر شوێنێکی هەڵدەبژاردو لە هەر ناوچەیەك, بە سەر *پێشمەرگەدا* زاڵ دەبوو.

کاتژمێر نزیکەی یەك و نیو یان دووی شەوی ٢٣ ی شوبات بوو کەوا خەڵکی یاخسەمەرو سەرگەڵوو و بەرگەڵوو لە تاریکی و باراندا بە دەنگی ناڵەو زرمەی *ڕاجیمە* وەئاگاهاتن. ئەگەرچی بەڵگەیەکی ئاشکرا نیە کەوا سوپای عێراق ئەو دەمە وشەی "ئەنفال" ی بەکارهێنابێت بۆ ئەو عەمەلیاتە ، بەڵام ئەم بۆردمانە بە هەموو نیازو مەبەستێك بە یەکەم تەقەی پەلاماری ئەنفال دەژمێردرێت[٦]. مەسەلەیەکی ڕوون و ئاشکرایە کەوا ڕژێم هەر لە سەرەتای ئەو پەلامارە نوێیەوە دەلالەتێکی تایبەتی پێوە گرێداوە, بۆ نموونە، فەرمانێکی وەزارەتی بەرگریی عێراق، کە لە ٢٣ ی شوباتدا ئیمزا کراوەو ئاماژە بۆ بڕیارێکی ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش دەکات، وایدەردەبڕێ کە ئەوانەی لەم شەڕەی دژ بە "تێکدەران"دا دەپێکرێن و تیادەچن بەوانەشەوە کە بەشدارن لە پەلاماری "پاکتاوکردنی" گوندەکاندا، بە ڕێزو شکۆوە**

بةرِيَوةبـةريَتيى ئاسايشى ناوضـةى ئؤتؤنـؤمى. بـةروارى برووسكةكان لـة ٢٥ ى كـانوونى دووةمةوة تا ١٩ ى مارتى ١٩٨٨ دةطريَتةوة.

** ليَرةداء لة طةلىَ شويَنى ديكةى كتيَبةكةدا هةر وشةى رِاجيمة بةكارهاتووة ـ ء.

[٦] سـةبارةت بـة دةستثيَكردنى ثـةلاماردانى سـةرطةلَوو هةنديَك بـةروارى جياواز دراوة بـة ميدلَ ئيست ءؤض كـة لـة نيَوان ٢٢ ـ ٢٦ ى شوباتى ١٩٨٨ دايـة. لـة فـةرمانيَكى وةزارةتى بةرطريدا كـة ليَـرة هةيـة, بـة ئاشـكرا ديـارة كـة بـةروارة رِاسـتةكة ٢٣ ى شـوباتة. لـة ضـاوثيَكةوتنة مةيدانيةكانـدا هـةردوولا جـةنطاوةرانى *ثيَشمةرطة*ء طوندنشينة ئاساييةكانيش زؤر بة جياوازى ميَذووى رِووداوةكان دةدةن، تةنانةت رِووداوى زؤر طرنطيش.

وەك "شەهيدی جەنگی شكۆمەندی قادسيەی سەدام" دەژمێردرێن، بە واتای ئەوەی كەوا ئەو شەڕەش دژی ئێرانە[٧].

لە بەرەبەيانی ٢٣ ی شوباتدا, هێزە زەمينيەكانی حوكوومەت لە هەموو لايەكەوە پەلاماری دەستپێكرد. "ئەو سوپايەی گەمارۆی بنكە و بارەگاكانی دابوو هێند قەبە بوو لە شوورەيەك دەچوو كە ئەو ناوچەيەی لە بەشەكانی تری كوردستان دابڕيبێت"، ئەمە قسەی *پێشمەرگەيەكە* لەو رۆژانەدا لە سەرگەڵوو بووە[٨]. هێڵی بەرە ڕێك بۆ ماوەی چل ميل درێژ بووبۆوە، لە بنگردی كەناری ڕۆژهەڵاتی دەرياچەی دووكانەوە تا سلێمانی و شارۆچكەكانی ماوەت و چوارتا. PUK زياد لە سێ حەفتە بەرگريكرد لەگەڵ ئەوەشدا كە هێرشەكە سوپا و هێزی ئاسمانی و گاردی كۆماريی هەڵبژاردەی لەخۆگرتبوو و ئەمەی دواييان تەنها لە قۆناخە بەرنگەكانی ئەنفالدا بەكارهات[٩]. ئامانجی دياريكراوی هێزە چەكدارەكان تەنها بنكە و بارەگاكانی PUK نەبوو بەڵكو گوندەكانی ئەو دۆڵەش بوو كە ٢٥ ـ ٣٠ گوند دەبوون[١٠]. بە پێی سەرچاوەكانی PUK لە نێوان ٢٠٠ ـ ٢٥٠ كەس لەو گەمارۆدانەدا كوژران، كە زۆربەيان *پێشمەرگەی* كارا بوون. بە درێژايی ئەو ماوەيەی *پێشمەرگە* بەرگرييان دەكرد زۆربەی گوندنشينەكان لە ئەشكەوتەكانی ناوچەكەدا خۆيان شاردبۆوە. بەڵام لە ڕۆژانی سەرەتای مارتدا گوندەكان يەك لە دوای يەك داگيركران و تانك و زرێپۆش هێڵەكانی بەرگريی PUK ی تێكشكاند. دانيشتوانی ناوچەكەش بەزۆريی بەرەو ئێران هەڵاتن و پاش ئەو ڕەوكردنە يەكەكانی ئەندازياريی سوپا بە بلدۆزەر گوندەكانيان تەختی زەوی كرد.

---

(٧) نووسراوی دةوريی وةزارةتی بةرطری بةشی ياسايی بؤ وةزارةتی ناوخؤ ذمارة: ق٢/٢٣٦/٦٣٠٠ لة ٢٣ی شوباتی ١٩٨٨دا.

(٨) ضاوثيَكةوتنی ميدلَ ئيست ءؤض، طؤثتةثة، ٢ ی حوزيَرانی ١٩٩٢.

(٩) طاردی كؤماری (حرس جمهوری) و لة سةرةتادا وةك هيَزيَكی شيَوة سةربازی جيَمتمانة لة رِووی سياسييةوة دةستی ثيَكردء ثيَكهاتبوو لة سیَ ليوا لة خةلَكی ناوضةی تكريتی سةرؤك سةدام حوسيَن. ثاشان ثةرةی ثيَدراء كرا بة فةيلةقيَ ِكی هةلَبذاردةی زريَثؤشی ميكانيكيی قورس كة بريتی بوو لة بيستء ثيَنج فيرقةی بةهيَز ثيَكهاتووة. ناسينةوةی هيَزةكانی طاردی كؤماری لة مةيداندا ئاسانة بة هؤی بةرطی رِةسميی بةلَةك بةلَةكيانةوةء ثارضة ثةرِؤيةكی جياكاری سيَطؤشةی سوور بة سةر شانيانةوة .

(١٠) ئةم ذمارةيةمان لة ئاراس تالَةبانی وةرطرتووة كة ليَثرسراويَكی بةرزی PUKةو برازای جةلال تالَةبانيی سةركردةی حيزبة. ضاوثيَكةوتنی ميدلَ ئيست ءؤض، زاخؤ، ١٢ ی نيسانی ١٩٩٢.

سوپا دۆڵی جافەتیی لە سێ لاوە ئابڵووقە دابوو, تەنها ڕێگەیەکی هەڵاتنی لە لای ڕۆژهەڵاتو سنووری ئێرانەوە هێشتبووەوە کە پانتاییەکەی نزیکەی دوانزە میل دەبوو بە هێڵێکی ڕاستەوڕاست لە سەرگەڵووەوە بە سەر چیاکاندا . بە پێی ڕاپۆرتە ڕەسمیەکانی هەواڵگری، PUK تا ٢٥ ی شوبات بە یارمەتیی ئێرانیەکان بە لای کەمەوە دوو ڕێگای بەرەو سنوور کردووەتەوە[١١] . لەم قۆناخەدا وا دەردەکەوێ هێزەکانی حوکوومەت هەوڵیان نەداوە بۆ گرتنی ئەو خەڵکەی بە سەر کەژە بەفرگرتووەکاندا بەرەو ئێران هەڵدەهاتن و پێدەچێت لەم کاتەدا سەرنگومکردنی بەکۆمەڵ هێشتا نەبووبێت بە ڕێبازی سیاسەتی ڕەسمی. هەندێك لەوانەی کە دەربازبووبوون سوپا سەرپشکی کردبوون کە بڕۆن یان بمێننەوە، بەڵام وەك ژنێکی خەڵکی مالوومە دەیگێڕێتەوە پێیان وتوون "ئێوە ئازادن بڕۆن یان بمێننەوە، بەڵام ئێمە بەرپرسیار نین لەوەی ئەگەر مانەوە چیتان بەسەردێت، لەوانەیە بکوژرێن یان ببنە قوربانیی چەکی کیمیایی"[١٢]ئەمەش هەروا هەڕەشەیەکی خۆڕایی نەبوو، چوونکە چەکی کیمیایی لە ماوەی ئەنفالی یەکدا بەردەوام بەکاردەهات.

زۆربەی *پێشمەرگە* توانییان بە شێوەیەکی ڕێکوپێك پاشەکشە بکەن، بە نیازی ئەوەی هێزەکانیان بەرەوخوار بگوێزنەوەو لەو دەشتە پانو بەرینو پڕ تەپەوتەلانەدا کە بە گەرمیان دەناسرا کۆیان بکەنەوە, بەڵام تەماشایان کرد کەوا هێزەکانی حوکوومەت ڕێگەیان لێگرتوونو لەبری ئەوە ناچارکران ڕووەو باکوور ملبنێن، بەرەو چیا دوورەدەستەکانی قەندیل لە سەر سنووری ئێران ـ عێراق، نزیك بە حاجی ئۆمەران. هەندێکیشیان بۆ بێشەڵانەکانی قەراخ گۆلی دووکان هەڵاتنو لەوێ بەرگرییان لە خۆیان کرد تا زەخیرەو تەقەمەنیان هاتە تەواوبوون. ئەوانەشیان کە دەربازبوون بە شپرزەییو حاڵێکی خراپ لەدواییدا گەیشتنە ئێران, بەشێکیشیان سەربازگەیەکی کاتییان لە گوندی شاناخسێ کردەوە، کەچی ئەویش لە دەوروبەری ٢٢ ی مارتدا بە چەکی کیمیایی لێدرا , ئەو بەیانیە فڕۆکە جەنگیەکانی عێراق بە سەریدا سووڕانەوەو باڵۆنیان خستە خوارەوەو لە کاتژمێر دووی دوای نیوەڕۆدا شەش فڕۆکەی

---

[١١] برووسکةيةکی نهيَنی کة لة لايةن "کؤلَؤنيَليَکی ئاسايش"ةوة ئيمزاکراوة، لة ئةمنی سليَمانيةوة بؤ ئةمنی ناوضةی ئؤتؤنؤميی ذمارة ٤٦١٠ لة ٢٥ ی شوباتی ١٩٨٨دا.

[١٢] ضاوثيَكةوتنی ميدلَ ئيست ءؤض لة طةلَ دانيشتوويةکی جارانی مالوومةدا (ناحيةی ماوةت)، کؤمةلَطای باينجان، سليَمانی، ١٨ ی مايسی ١٩٩٢.

تر دیسان گەڕانەوە سەری و بۆمبەکانیان خستە خوارەوە. جەنگاوەرێکی PUK کە ئەو دەمە لەوێ بووە دەیوت: "ئەو ناوە پڕبوو لە *پێشمەرگەو* خێزانی ڕاکردوو، هەزاران کەس لەوێ بوون و زۆریان لە خێوەتدا دەژیان. من خۆم برینداربووم و دەموچاوم ڕەشداگەڕابوو و پێستم ئازاریدەدام و بە ئاسانی هەناسەم بۆ نەدەدرا, بەڵام ئەمانە هەرچۆنێك بێت ئاسان بوون، خەڵکێتر کە نزیك بوون لە شوێنی لێدانەکەوە هەموو لەشیان بلّقی کردبوو و هەندێك لە پیاوان گونیان هەڵوسابوو. " فەرماندەیەکی PUK وای لە قەڵەم دەدا کە ٢٨ کەس کوژرابێتن و ٣٠٠ یش بریندارو زۆربەشیان خێزان و کەسوکاری *پێشمەرگە* بوون. (هەندێ سەرچاوەی تر وایبۆدەچن ژمارەکە کەمتر بێت) بەشێکی کوژراوەکان مەدەنی بوون و لەو دەمەدا تێداچوون کە پەلەقاژەیان کردووە بە چیاکاندا بەرەو ئێران بپەڕنەوە(١٣).

* * *

***پێشمەرگە*، بەم پەلامارە تازەیە و بەم ڕادە زەبرو توندیەی کە هەر زوو زانرا بە ناوی ئەنفالەوەیە، لەوە گەیشتن کە شتێکی ئەوتۆیان پێناکرێت بۆ پارێزگاریکردن لە خەڵکەکە, بۆیە پێیانڕاگەیاندن کە هەرچۆنێکیان کردووە خۆیان چارەسەری خۆیان بکەن. لێرەوە, لە ڕێگای سەرکردایەتیی PUK وە کە هێشتا سەلامەتبوو, بەردەوام ئاگاداری لە ئێزگە نهێنیەکەی ڕادیۆی *پێشمەرگەوە* بلاّودەکرایەوەو وادیاربوو خەڵکە مەدەنیەکە ئیشارەتی ئەوەیان درابوویە کە بەرەورووی مەترسی بوونەتەوە. ئەمەش کە هاوکات بوو لەگەڵ بڕیاری سوپادا بۆ هێشتنەوەی ڕێگایەکی هەڵاتن ئەڵبەتە بوو بە هۆی ڕزگاربوونی خەڵکێکی بێشومار. بەڵام دوای ئەوەی کە ئەنفال ناوچەکانی دیکەی گرتەوە کارەکە گران کەوتەوەو زەحمەت بوو هیچ ئاگادارییەك بدرێتە خەڵکەکە. لە پاش گەمارۆدانی بنکەو بارەگاکانی PUK *پێشمەرگە* دەستیان بەرنەدا لەو جێگەو شوێنانەی پەلامارەکە بە نیاز بوو بیانگرێتەوە، بەڵام هیچیان پێ نەدەکرا.**

زۆربەی گوندنشینانی دۆڵی جافەتی دەربازبوون, هەندێك بەرەو شاری سلێمانی هەڵاتن، بەڵام بەشی هەرە زۆریان سەری خۆیان بەرەو ئێران هەڵگرت، بەو ناوچە سنووریە چۆڵانەدا کە بەخەستی مینڕێژ کرا بوون. ئەمە گەورەترین ڕەوکردن و کۆچی

---

(١٣) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءۆض، زاخۆ، ١٤ ی مارتء ٦ ی نیسانی ١٩٩٣.

بەکۆمەڵی ئاوارە بوو پاش سیانزە ساڵ لە تێکشکاندنی ئەو شۆڕشەی بارزانی سەرکردایەتیی دەکرد. ئەمە لە مارتدا بوو, هێشتا زستانی سەختی وڵاتی کوردان بە سەرنەچووبوو, گوندنشینێکی خەڵکی سەرگەڵوو کە لە ناوەنجی تەمەنیدا بوو دەیوت: "ئێمە هەرماڵو سامانێکمان شکدەبردو لە ماوەی زیاد لە پەنجا ساڵدا پێکمانەوە نابوو بە جێمانهێشت. خەڵکەکە وەك مێگەلە مەڕی تۆقیو بە ناو چیاکاندا بەرەو ئێران ڕەویدەکرد, باران لە سەر دەرباریو فرۆکەی جەنگیش بە ڕاسەرمانەوە بوون. شەش کەسی خەڵکی سەرگەڵوو بە ڕێگاوە سەرما ڕەقیکردنەوەو مردن، هەروەها سێ کەسی تریش لە خەڵکی گوندەکانی ئەو دۆڵە بە هەمان دەرد چوون"[14].

ئافرەتێکی تەمەن پەنجاوحەوت ساڵی خەڵکی گوندی قەرەچەتان دەیوت "خەڵکەکە ڕایاندەکردو پێڵاویان لە پێدا نەمابوو، بەفرێکی زۆر لە زەویدا کەوتبوو و هەموومان لە بەر سەرما هەڵدەلەرزین"[15], ئەو خەڵکەی کە منداڵی پێبوو لە ڕێگە گیریخواردبوو و نەیاندەتوانی بەخێرایی بڕۆن. لێرە ڕووداوێکی کارەساتبار لە کۆمەڵێك خەڵك قەوما لە نزیك کانی توو، کە کەلاوەی گوندێك بوو لە ژوور سەرگەڵووەوەو لە پاکتاوکردنی ساڵی ١٩٧٨ ی گوندەکانی سەر سنووردا چۆڵکرابوو. *پێشمەرگەی* چەند حیزبێك لە کانی توو لەناو خۆیاندا تێکچووبوون و لەم ئاژاوەو پشێویەدا خەڵکێکی زۆر لە گوندنشینە هەڵاتووەکان دەیانویست بە نێو چیاو لووتکە بەفرینەکاندا بپەڕنەوە بۆ ئێران بەڵام زۆر درەنگ دەرچوونو لە ڕێگا تاریکییان بەسەردا هاتو هێشتا ماوەیەکی زۆریان مابوو بگەنە مەنزڵ, لە بەر ئەوە بە لای کەمەوە هەشتایان لە سەرما ڕەقبوونەوەو هەندێك مەزەندەش وایبۆدەچێت کە زۆر لەوە زیاتر بێتو ژمارەکە خۆی لە ١٦٠ کەس بدات[16].

ئەگەرچی گەمارۆدانی دۆڵی جافەتی بێسەروشوێنکردنی بەکۆمەڵی لە تەکدا نەبوو، بەڵام بەشێك لەو خەڵکەی لە هەڕەشەی ئەنفالی یەك دەربازبوون لە کۆتایی مانگی نیساندا و بە چەند حەفتەیەك لە پاش گرتنی سەرگەڵوو ـ بەرگەڵوو

---

(١٤) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، کؤمةلَطای ثیرةمةطروون، ٣٠ تةمووزی ١٩٩٢.

(١٥) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، کؤمةلَطای ثیرةمةطرون، ٢٧ ی تةمووزی ١٩٩٢.

(١٦) ذمارة کةمةکةیان لة بةرثرسانی ئةو دةمةی PUKةوة وةرطیراوةء مةزةندةکردنی ذمارة بةرزةکةش لةو طوندنشینانة وةرطیراوة کة میدلَ ئیست ءؤض ضاوثێکةوتنی لةطةلَ کردوون.

تووشبوونەوە. جووتیارێکی خەڵکی هەڵەدن بە میدڵ ئیست وۆچی وتووە کەوا لە پاش سێ رۆژی رەوکردنەکە خێزانەکەی لە سەر سنوور چوونەتە ئۆردووگایەك و کوردی بەبەزەیی ئێران یارمەتییان داون و خێوەتیان داونەتێ, کابرا یادی ئەو رۆژگارەی دەکردەوەو دەیوت "ئەوان لەوێ ماوەی مانگێك مانەوەو دوای ئەوە سوپای عێراق گەیشتە سەر سنوورو سەرپاکی خەڵکەکەی دەسگیرکرد، بە خێزانەکەی منیشەوەو ئەمە لە ٢٠ ی نیساندا روویدا. سوپا بە هەلیکۆپتەر هێزی دابەزاندو لەملاشەوە بەفرێکی زۆر دنیای گرتبوو و خەڵککەش تەواو بە هیلاك چووبوون. "ئەم پیاوە لەو رۆژەدا نۆ کەسی خێزانەکەی و کەسوکاری لەدەستدابوو کە بریتیبوون لە دایکی و سێ خوشکی، کە دوانیان دووگیان بوون، لەگەڵ سێ خوشکەزای کە تەمەنیان لە خوار شەش ساڵەوە بووە. ئەم شایە تحاڵە هەڵاتبوو بۆ ئێران و تەنها باوکی، کە لە کۆتایی پەنجاکانی تەمەنیدا بوو، بە زیندوویی دەرچوو[١٧].

گەلێ خەڵکی دیکەش کە لە کاتی گەمارۆدانی بارەگاکانی PUK دا هەڵاتن و دواتر بە شێوەی جۆراوجۆر سەرنگوم بوون. سێ برای خەڵکی سەرگەڵوو دووبارە لە سنوور پەڕینەوە بۆ عێراق، پاش ئەوەی دوو حەفتە لە ئێران مابوونەوەو لەوێ دەنگوباسێکی درۆیان بیستبوو لێبووردن بۆ ئەوانە دەرچووە کە خۆ بە دەستەوە دەدەن[١٨]**. بەم پێیە, ئەوانیش خۆیان دابووە دەست *موستەشارێکەوە* لە کۆمەڵگای سەنگەسەری نزیك قەڵادزێ، بەڵام کابرا هەرسێکیانی تەسلیم بە حوکوومەت کردبوو و ئیدی قەت نەبینرانەوە. بە هەمان شێوەش کۆمەڵێکی پانزە کەسیی سەربازی هەڵاتوو، پاش چەند هەفتەیەك خۆشاردنەوە لە چیاکاندا خۆیاندابووە دەست *موستەشارێکەوە* لە گوندی چەرمەگا, گوایە بەڵێنی شەرەفی دابووە خێزانی یەکێکیان کە کەسیان هیچ زیانێکیان پێناگات بەڵام ئەم کوڕە گەنجانەش دیسانەوە لە**

---

[١٧] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، کؤمەلَطای ثیرةمەطروون، ٢٧ ی تەمووزی ١٩٩٢.
[١٨] برِیاری لێبووردن ماوەیەکی دوورءدریَذ ثەسەندترین تاکتیکی رذێمی بەعس بوو. بەهەرحالَ مەسەلەیەکی طرنط بوو بؤ هاوولاَتیان کە ئایا مامەلَە لەطەلَ لێبووردنێکی راستەقینەدا دەکەن کەوا لە کەنالَە رِەسمیەکانەوە جارِی بؤ دەدرا. واتەواتی لێبووردن فرەجار کاریطەرییەکی رِووخێنەری هەبوو ء هاولاَتیی رِاکردوو ء *ثێشمەرطەی* ثێ لە خشتە دەبرا تاوەکو بکەونە داوی حوکوومەتەوە، بە تایبەتی لە کاتی ثەلامارداني ئەنفالدا بە هؤی دەرکردنی لێبووردنی درؤینەوە ض ئەوانەی طشتیی بوون یان بؤ ناوضەیەکی دیاری کراو دەردەکران. تاوەکو ٦ ی ئەیلوولء تەواوبوونی ثەلامارە سەربازیەکە، لێبووردنێکی رِاستەقینە نەدرا، برِوانە بەشی ١١.

بەندیخانەی *ئەمنی* سلێمانیدا بێسەروشوێن کران. ئەم لێبووردنە ساختەو پەیمان شکاندنانە بەردەوام و بۆ چەندین جار لە قۆناخە یەك لە دوای یەکەکانی پەلاماری ئەنفالدا دووبارە دەبوووەوە.

* * *

هێرشی کیمیایی ١٦ ی مارت بۆ سەر هەڵەبجە

ماوەی چەندین ساڵی کینەو دژایەتیی نێوان ئێران و عێراق بوو بوو بە هۆی ئەوەی کەوا حیزبە کوردیەکان، وەك دەلاقەیەکی جیۆپۆڵیتیك، بتوانن بەکاریبێنن بۆ سوودو قازانجی خۆیان. لە پاش دوو حەفتە خۆڕاگرتن لە بەرامبەر گەمارۆدانی سەرگەڵوو ـ بەرگەڵوودا PUK بە نائومێدی ناچاربوو بەرەیەکی دووەم بکاتەوە بە پاڵپشتی هێزی سەربازیی ئێران, *پێشمەرگە* هەڵەبجەیان هەڵبژارد وەك شارۆچکەیەك لە دەشتاییەکدا کە تەنها چەند میلێك لە سنوورەوە دوورەو وەك چاوبەستی کردنیش بۆ کشاندنەوەو دوورخستنەوەی هێزەکانی عێراق لە سەرگەڵوو ـ بەرگەڵوو. بەڵام پلانەکە بە تراجیدیایەکی حیساب بۆنەکراو شکایەوەو ئەم هاوپەیمانێتیەی لەگەڵ ئێراندا کە چاوەڕێی سوودی لێدەکرا بە ڕووداوێکی ئیفلیج وەرگەڕا. هێرشی چەواشە کردنەکەی هەڵەبجەش تەنها دیدو بۆچوونی عێراقی بەو لایەدا بەهێز کرد کەوا شەڕی دژ بە ئێران و شەڕی دژ بە کورد چونیەکەو یەك شتە. لە کۆتایی شوباتدا عێراق هێرشی مووشەکبارانی بۆ سەر تاران زیاد کرد وەك بەشێك لە "شەڕی شارەکان"[(١٩)].

مەبەست لە کارەکەش ئەوە بوو کە پاڵ بە ئێرانی لاوازکراوەوە بنرێت بۆ سەر مێزی وتوویژ بە پێی هەلومەرجێکی لەبارو گونجاو بۆ بەغدا. کاربەدەستێکی شوێنباوەڕی پایەبەرزی عێراق لە لێدوانێکدا بۆ پاتریك تایلەری پەیامنێری واشنتۆن پۆست پێی لەوە ناوە کە عێراق لە هەوڵی ئەوەدا بوو دانەڕۆ بۆ دوژمنەکەی بکات و

---

(١٩) جوثاء دینطـەمان لـة "جةنطـةکانی کةنداو, لاثـةرِة ٥ ـ ٦دا " برِوایـان وایـة کـةوا عیَراق ١٨٢ مووشـــةکی ســـکؤد - B طرتووةتـــة ئیَـــران لـــة مـــاوةی ٥٢ رؤذی ثـــةلاماری مووشـةکبارانةکةیدا کـة لـة ٢٩ ی شـوباتی ١٩٨٨دا دةسـتیثیَکرد. بـة یارمـةتی ئةنـدازیارانی بةرازیلیء ئةلَمانیای رؤذهةلاَت ئةم سکؤدة "ثةرة ثیَدراوانة"دةطةیشتنة ثیَتةختی ئیَران کة لـة سةر سنووری عیَراقةوة ٣٤٠ میل دووربوو.

بیخاتە داوێکەوە لە ئاست توانای هێزەکانیدا نەبێت. هەروەها ئەم کاربەدەستە ئەوەشی وتبوو کە "بۆ یەکەمجار بوو لە مێژووماندا ئێمە بمانەوێ ئێرانیەکان هێرش بکەن"[٢٠]. کەواتە ئێران ناچارکراوە هێرش بکاتە سەر هەڵەبجە.

هەڵەبجە شارۆچکەیەکی کوردنشینی قەرەباڵغ و بازاڕێکی بازرگانیی گەرمی هەبوو و ژمارەیەك دامودەزگای حوکوومەتیشی تێدابوو. ژمارەی دانیشتوانی هەڵەبجە ، لە بەر ئەوەی دێهاتنشینێکی زۆری بۆ ڕاگوێزرابوو گەلێ زیادیکردبوو لە نێوان ٤٠ ـ ٦٠ هەزار کەس یان زیاتر دەبوو. *پێشمەرگە* سی ساڵێك دەبوو, لێرە بەهێز بوون و چەندین حیزبی نهێنی لە کارو چالاکیدا بوون، وەك سۆشیالیست و کۆمۆنیست و هی دیکەش، بێجگە لە یەکێتیی نیشتمانیی جەلال تاڵەبانیش. یەك لەو گرووپانە کەوا بە تایبەتی لەو ناوچەیەدا بەهێز بوو، حیزبی بزووتنەوەی ئیسلامیی سەر بە ئێران بوو (بزووتنەوەی ئیسلامیی لە عێراقدا)*. وەك تۆڵەکردنەوەیەك لە پشتگیریی ناوخۆ بۆ *پێشمەرگە* هێزەکانی عێراق سەرلەبەر هەردوو گەڕەکی کانی ئاشقان و مۆردانەیان لە مایسی ١٩٨٧دا بە بلدۆزەر تەختکرد[٢١]. لە دەوروبەری ساڵی ١٩٨٣وە هێزەکانی ئێران بە نهێنیو لە ژێر پەردەی تاریکیدا دزەیان دەکردە ناو هەڵەبجەوە بۆ زانیاری کۆکردنەوە. شارۆچکەکە کەوتبووە لێواری ناوچەی جەنگەوەو کۆمەڵێ گوندی بچووکیش لە نێوان هەڵەبجە و سنووری ئێراندا لە کۆتایی ساڵانی حەفتادا تەختکرابوون و خەڵکەکەیان لە کۆمەڵگاکانی قەراخ شارەکەوە سەرلەنوێ نیشتەجێکرابوونەوە. بەڵام گەورەترین بایەخی ستراتیجیی هەڵەبجە ئەوە بوو کەوا ڕێك ماوەی حەوت میل دەکەوتە ڕۆژهەلاتی دەریاچەی دەربەندیخانەوە، کە

---

[٢٠] بة طويَرةى ئةم رِاثؤرتة " كاربةدةستةكة باسى ئةوةى كردووة كة عيَراق ئةمةى بة بةرثةرضدانةوةى هيَرشيَكى طةورة داناوةء بؤ ئةوةى بؤ هاوثةيمانانى عيَراقى بسةلميَنىَ كة ئيَران ئوميَدى ئةوةى نية بتوانىَ هيَلَةكانى بةرطريكردن لة عيَراق تيَكبشكيَنىَ. لةوةش زياتر دةبوو وة بيرى جيهان بهيَنريَتةوة، وةك ئةو دةيوت، كة جةنط بريسكةيةكى هةردةم بة طرِةء ثيَويستى بة هةولَء تةقةلاى ديبلؤماسيى طةورة هةية بؤ ئةوةى كؤتايى ثىَ بهيَنريَت"، (واشنتؤن ثؤست، ٢ ى مارتى ١٩٨٨).

* ناوةكة لة دةقةكةدا بةم شيَوةية هاتووةء رِاستةكةشى (بزووتنةوةى ئيسلاميى لة كوردستانى عيَراقدا)ية ـ ء.

[٢١] سةبارةت بة تةختكردنى طةرِةكى كانى ئاشقان، برِوانة ئةو بةلَطةنامةيةى لة لاثةرِة ١٣١-١٣٢ دا خراوةتة رِوو.

بەنداوەکەی کۆنترۆڵی بەشێکی گرنگی دابینکردنی ئاوی بەغدای پایتەختی عێراق دەکات.

لە دوو حەفتەی یەکەمی مارتدا بەردەوام ڕاپۆرتەکانی هەواڵگریی عێراق سەرنجی مۆڵخواردنی گاردی شۆڕشی ئێران و *پێشمەرگەیان* دەدا لە ڕۆژئاوای هەڵەبجەدا هاوکات لەگەڵ تۆپبارانی شارۆچکەی نزیکی سەید سادق لە لایەن هێزەکانی ئێرانەوە[٢٢]. لە ١٣ ی مارتدا ئێرانیەکان بە ڕەسمی ڕایانگەیاند کە لە ناوچەی هەڵەبجەوە هێرشێکی نوێیان دەستپێکردووە بە ناوی (زەفەر ٧)ەوە. بە گوێرەی ڕادیۆ تاران هێرشەکە لە لایەن هێزێکی هاوبەشی *پێشمەرگەی* PUK و پاسدارانەوە ئەنجامدراوە، لە تۆڵەی پەلامارە کیمیاییەکانی ئەم دواییەی ڕژێمی عێراقدا بۆ سەر کورد[٢٣]. بۆ ڕۆژی ئایندە هێرشێکی دیکەی هاوبەشیان کرد بە ناوی (بيت المقدس ٤)ەوە و ئێرانیەکان لافی ئەوەیان لێدا گوایە هێزەکانیان دوانزە میلی ماوە بگەنە سلێمانی. لە ١٦ ی مارتدا تاران هێرشێکی تری ڕاگەیاند بە ناوی (والفجر ١٠)وە[٢٤]. ئێران بە شانازیو لەخۆبایی بوونەوە وایدەربڕی کەوا هێزەکانی گەیشتوونەتە لێواری ڕۆژهەڵاتی گۆلی دەربەندیخانو ٨٠٠ کیلۆمەتری چوار گۆشەیان لە خاکی عێراق داگیرکردووە لە گەڵ ١٠٢ گونددا (کە دەبێ ڕووخێنراو بن)، بەڵام سەرەکیترین سەرکەوتنی (والفجر ١٠) وەك تاران بانگەشەی بۆ کرد، "ئازادکردنی" شارۆچکەی هەڵەبجە بوو.

---

(٢٢) هاتوضؤى برووسكةى نهيَنيى نيَوان هةردوو بارةطاى *ئةمنى* سليَمانىء *ئةمنى* ناوضةى ئؤتؤنؤميى لة ٦ ـ ١٦ ى مارتى ١٩٨٨دا.

(٢٣) هةردوولا، ئيَران ء PUK، لة بارةى هيَرشى هةلَةبجةوة ذمارةى جياواز باسدةكةن لة سةر قةبارةى ئةو هيَزانةى بةشدارييان كردبوو. لة كاتيَكدا كة ئيَران بةشداريى خؤى بة قةبارةيةكى طةورة دةردةبرِىَ، ئةو سةرضاوانةى PUK كة ميدلَ ئيست ءؤض ضاوثيَكةوتنى لةطةلَ كردوون باس لةوة دةكةن كةوا طرتنى هةلَةبجة عةمةلياتيَكى هاوبةشى *ثيَشمةرطة* بوو ء ئيَرانيةكان لة دواى ثةلامارة كيمياييةكةى ١٦ ى مارت بة ذمارةى قةبةء زؤر هاتنة كايةوة. هيضكام لةم دوو باسةش بة تةواويى جيَى برِواء متمانة نية.

(٢٤) لة نيَو ذمارةيةكى زؤر هيَرشى ئيَرانى لة جةنطدا، ماناى والفجر سةنطيَكى تايبةتى هةبوو. والفجر ١ لة شوباتى ١٩٨٣دا يةكةم هاتنة ناوةوةى ئيَران بوو بؤ ناو خاكى عيَراق. والفجر٨, ٩ لة شوباتى ١٩٨٦دا ئةنجامةكةى طرتنى نيمضة دوورطةى فاو بوو, لة هةمان كاتيشدا داطيركردنى ناوضة شاخاويةكانى نزيك سليَمانى بوو، كةوا هيَزةكانى ئيَرانى هيَند نزيك كردبوَوة بتوانن ئةو شارة تؤثباران بكةن. برِوانة كؤردسمان ء واطنةر: ئيَران و عيَراق لة جةنطدا, لاثةرِة ١٥٩, ٢١٢, ٢٢٤.

هەڵەبجە بۆ ماوەی سێ ڕۆژ لە ١٣ ی مارتەوە بەر تۆپبارانێکی خەستی ئێران کەوت لە بەرزاییەکانی دەوروبەریەوە. پێگە سەربازیە بچووکەکانی عێراق کە لە نێوان هەڵەبجەو سنووردا بوون یەك لە دوای یەك دەشکان و لە ترسا بۆ ناو شار پاشەکشەیان دەکرد. هەندێکیان بەرگی سەربازییان فڕێدەداو پەنایان دەبردە بەر مزگەوتەکان، بەڵام هەندێکیشیان چوونە پێگە سەربازیەکانی بەرگریی کاتییەوە لە سەربازگەکانی ناوشارداو گەلێکیشیان بە کۆمەڵ هەڵاتن, بەڵام ڕژێمی بەغدا بە تەما نەبوو هێزێکی پیادەی زۆر بخاتە بەرەی هەڵەبجەوە چونکە ستراتیجێکی تەواو جیاوازی لە مێشکدا بوو. وەك باسدەکرێ, هەندێ لە پاسدارە ئێرانیەکان هەر زوو لە ١٣ ی مارتەوە دزەیان کردبووە ناو شارەوەو لە شەوی ١٥ی مارتدا بە ئاشکرا بە ناو شەقامەکاندا نمایشیاندەکرد بە یاوەریی کوردە عێراقیەکان و سڵاویان لە خەڵکی شار دەکردو هاواریان دەکرد "ألله أكبر خومەینی ڕەهبەر!" و خۆیاندەکرد بە ناوماڵەکانداو فەرمانیان پێدەکردن نانی شێوانیان بۆ ئامادە بکەن. هەندێك بە سواریی ماتۆڕ بە دەوری هەڵەبجەدا دەسووڕانەوەو گەلێکیان مێرمنداڵ بوون و تووکیان لێنەهاتبوو و تەنها دارو چەقۆیان هەڵگرتبوو, هەروەها زۆریشیان ماسکی گازیان پێبوو. ئەمانە لە خەڵکە واق وڕماوەکەی سەرجادەیان دەپرسی کە شارە پیرۆزەکانی کەربەلاو نەجەف چەند لێرەوە دوورن[٢٥].

چەکدارانی بزووتنەوەی ئیسلامیی عێراقی بە بۆنەی سەرکەوتنەوە شایی و هەڵپەڕکێیان سازدابوو لە بەردەمی بارەگای *ئەمن و ئیستیخباراتدا*، کە بۆ خۆیان داگیریان کردبوو. بەڵام خەڵکی شار بە گشتیی لە چاوەڕوانیی بەڵاو مەترسییەکی گەورەدابوون، بە تایبەتی کەوا لە ١٥ ی مارتدا فەرمان بە کارمەندانی فەرمانگەکان درا چۆڵی بکەن و بگوێزنەوەو[٢٦] خەڵك بە تەواویی چاوەڕوانی تۆڵەکردنەوەیەکی

---

(٢٥) هةردوو شارةكة مةرقةدى طرنطى شيعةيان تيَداية: مةزارى ئيمام عةلى لة نةجةفةء هى ئيمام حوسةينيش لة كةربةلاية. ثرسياركردنى ئةو ثاسدارانةش لةو بارةيةوة هةنديَك لة سادةيىء ساويلكةييان دةطةيةنىَ. هةردوو شار دةكةونة باشوورى بةغداوةء ضةند سةد ميليَكيش لة هةلَةبجةوة دوورن.

(٢٦) ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض لة طةلَ كارمةنديَكى ئةوساى شارةوانيى هةلَةبجةدا، هةلَةبجة، ٨ ى مايسى ١٩٩٢.

دەسبەجێی عێراق بوون. برووسکەیەکی *ئەمن* لە ڕۆژی ئایندەدا بە ئاشکرا باس لە زەروورەتی" کارێکی سەربازیی توندو بەهێز دەکات"[٢٧].

هێرشی پێچەوانەی عێراق لە چێشتەنگاوی ١٦ ی مارتەوە دەستیپێکرد، بە پەلامارێکی ئاسایی هێزی ئاسمانیو تۆپباران کردن لە شارۆچکەی سەید سادقی لای باکوورەوە. زۆربەی ماڵەکانی هەڵەبجە ژێرزەمینیی سەرەتاییان لە نزیک ماڵەوە دروستکردبوو*، هەندێك چوونە ئەم ژێرزەمینانەوەو ئەودوای خەڵکەکەش چوونە ژێرزەمینە حوکوومەتیەکانەوەو ئەوان هەر لە سەرەتای شەڕی ئێران ـ عێراقەوەو لە ساڵی ١٩٨٠وە بەم بارودۆخە ڕاهاتبوون. یەکەم شەپۆلی بۆمبارانی فڕۆکە پێدەچێت بۆمبی ناپاڵمو فۆسفۆری تێدا بەکارهاتبێت. بە پێی قسەی شایە تحاڵێکی بۆردمانەکە "ئەم بۆمبانە جیاواز بوون لەوانیتر، چونکە ئەمانە ناڵەیەکی لەڕادەبەدەرو گڕێکی هێجگار گەورەو توانای وێرانکردنێکی نائاساییان هەبوو, ئەگەر دەستت بدایەتە ئەو بەشەی لەشتەوە کە بەرکەوتبوو و گڕی تێبەربووبوو دەستیشت دەسووتا, ئەو بۆمبە دەبووە هۆی ئەوەی هەموو شتێك گڕبگرێت" بۆمبارانەکە بێوچان چەند سەعاتێك بەردەوامبوو "ئەمە تەنها یەك بۆمباران نەبوو کە بوەستێ هەناسەیەکی تێدا بدەیتو پاشان یەکێکیتر دەستپێبکاتەوە، بەڵکو بەردەوام فڕۆکە دەهاتنو دەچوون, شەش فڕۆکە بۆمبارانیان تەواو دەکردو شەشی تر دەهاتن"[٢٨].

ئەوانی بە دەرەوەو لەسەر شەقامەکان بوون ئاشکرا دەیانبینی کە فڕۆکەی عێراقی بوون نەك ئێرانی، چونکە هێند بە نزمی دەفڕین نیشانەکانیان بە ئاسانی چاودەکران. دوای نیوەڕۆی ئەو ڕۆژەو لە دەوروبەری کاتژمێر٣ دا ئەوانەی کەوا لە ژێرزەمینەکاندا مابوونەوە هەستیان بە بۆنێکی نائاسایی کرد. ئەمانیش وەك گوندنشینەکانی بەهاری ڕابوردووی دۆڵی بالیسان بە بۆنی سێوو گوڵاوو خەیاریان

[٢٧] برووسكةيةكى نهيَنيى *ئةمن*، كة بىَ ذمارةية ، بؤ ئـةمنى ناوضـةى ئؤتؤنـؤمى لـة ١٦ ى مارتى ١٩٨٨دا.

* زؤر لة مالَةكانى هةلَةبجة ذيَرزةمينى كؤنكريَتيى خؤيان هةبووء خةلَكى شار زياتر خؤيان بؤ ذيَرزةمينـى مالَـةكان كوتـا. ئـةو ذيَرزةمينـة ساكارانةى ليَرةدا باسدةكرىَء لـة طوندةكانى كوردستاندا ثيَياندةوترا (كونة تةيارة) زياتر لة كؤمةلَطاكانى عةنةبء زةمةقيى قةراخ شارى هةلَةبجةدا دروستكرابوون ـ وةرطيَر.

[٢٨] ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض، هةلَةبجة، ١٧ ى مايسى ١٩٩٢.

دەشوبهاندو پیاوێکیش دەیوت "بۆنەکەی زۆر پیس بوو لە ژەهری مار دەچوو" کەواتـە کەس پێویستی بەوە نەبوو پێی بگوترێ ئەمە بۆنی چیە.

وادیارە پەلامارەکە بەشی باکووری شاری بە خەسـتی گرتبـووەوەو دوور بـوو لـە سەربازگەکانەوە ، ئەگەرچی ئەو دەمە چۆڵیشکرابوون. لـە ژێرزەمینەکانـدا کوتـوپڕ ترس وسامو زەندەقچوونێك پەیـدابوو ئەوسـەری نەبێتـەوە, هەنـدێك پەلـەقاژەی ئەوەیان دەکرد درزو برینی دەرگای ژێرزەمین بـە خـاولیی تـەڕ بگـرن، یـان پـەڕۆی تەڕکراویان دەدا بە دەموچاویانداو یان ئاگریان دەکردەوە. بەڵام دواجار هـیچ شـتێك دادی نەدان و لە تاوا دەرپەڕینە دەرەوە بۆ سەر شەقامەکان. دنیا تاریك بوو بوو و هیچ ڕووناکییەکی سەرجادە نەبوو، چوونکە ڕۆژی پێشتر ئاگری تۆپخانە کارەبای بە سـەر یەکدا تێکدابوو. خەڵکی هەڵە بجە لە بـەر تروسـکاییەکی کـزی ڕۆشـنایی دیمـەنی مۆتەکەو کابووسیان بە چاوی خۆیان دەبینی. لاشەی بێگیان، بـە مـرۆڤ و ئاژەڵـەوە، لارو پاڵ لە سەر شـەقامەکان کـەوتبوون، لـە بـەر دەرکـەو دەروازەکانـدا کەڵەکـە بووبوون، بەسەر ستێرنی ئۆتۆمبیلەکانیاندا شـۆڕبووبوونەوە. ئەوانـەی کـە هێـشتا مابوون بەملاو بەولادا لەتریان دەداو بە هیستریاوە پێدەکـەنین و پاشـان دەکـەوتن. سـەربازە ئێرانیـەکان بـە نێـو شـەقامە تاریکەکانـدا تیـژ تێدەپـەڕین و بـەرگی خۆپاراستنیان پۆشیبوو و ماسکی گازیشیان بە دەموچـاوەوە بـوو. ئـەو خەڵکـەی کـە هەڵدەهاتن بە زەحمەت ڕێگای خۆیان دەبینیو وایان هەستدەکرد "دەرزی دەچـەقێتە چاویاندا" و میزیان بووبوو بە خوێن[٢٩].

ئەو خەڵکەی گوڕوتینێکی تێدا بوو بەرەو ئێران هەڵات. تەرزەو بارانێك بە جارێ ئەو ناوەی کردبووە قوڕولیتەو زۆر لە خەڵکە ئاوارەکـە بـە پێـی پـەتی دەڕۆیـشتن، ئەوانەش وا ڕاستەوخۆ بەر گاز کەوتبوون کـە شـەو داهـات حاڵیـان زۆرخرا پتربـوو. منداڵێکی زۆر بە ڕێگاوە گیانیان دەرچوو و هەرکە دەکەوتن لەو شوێنەدا بەجێـدەمان. بۆ سبەینێ بەیانی زوو فڕۆکەی جەنگیی عێراق بە ئاسمانەوە دەرکەوتن و بە ئاشـکرا چاودێریی هەڵاتنی دەربازبوانیان دەکرد. زۆر لە خەڵکەکە لە ڕێگاوبانەکان لایانداو بە ناو چیاکاندا پەرش و بڵاوبوونەوە ، لە گەڵ ئەوەشدا کە هەڕەشەی مین لـە هـەموو شوێنێکدا ئامادە بوو. بە گوێرەی باس و گێڕانەوەیەك نزیکـەی شـەش هـەزار کەسـی

[٢٩] ئەو نیشانانەی کەوا لە لایەن دەربازبوانەوە باسدەکرا لە نیشانەی بەرکەوتنی طازی خەردەلء دەمارە طازی وەك سارین دەضن.

خەڵکی هەڵەبجە لە کەلاوەی گوندەکانی لەو پێگەدا خڕبوون. نزیکەی ئەوەندەی تریش لە ناو تل و بەردەکانی دەرەتفیّ دا کۆبوونەوە کە دوا گوندی بەری عێراق بوو لە سەر سنوور[٣٠]. ئێرانیەکان ئامادەبوون بۆ پێشوازیکردنی لێشاوی ئاوارەکان. ئەو ڕۆژە دوابنیوەڕۆیەکی درەنگ هەلیکۆپتەری ئێرانی گەیشتنە لەو پێگەو دوکتۆرە عەسکەریەکان خێرا دەرزیی ئەترۆپینیان لە دەربازبوان دا پێش ئەوەی لە سنوور بپەڕنەوە. لە ئێران، هەر هەموو خەڵکەکە لە سەر ئەوەن کە چاودێریو خزمەتێکی باش کراون، لەگەڵ ئەوەشدا هەندێکیان برینەکانیان کاریگەربوو و تیمارکردنیان کەڵکی نەبوو و لە سەر خاکی ئێران مردن. هەروەها زۆری نەخۆشەکانیان گوێزرانەوە بۆ نەخۆشخانەی شارەکانی تاران و کرماشان و شارۆچکەی بچووکی پاوە. ئەودوایان دوو حەفتە لە بینای قوتابخانەیەکدا مانەوە لە شارۆچکەی هەرسین و لەویّ دوکتۆر چاودێریی دەکردن. پاشانیش لەوێوە بران بۆ دوو ئۆردووگای پەنابەران، کەوا یەکێکیان لە سونغوور بوو لە سەر کەنداوی فارس، نزیک بە بەندەر عەباس. ئەویتریشیان لە کامیاران بوو لە ئوستانی کرماشانی نزیک سنووری عێراق. لەویّ خەڵکەکە لە چاوەڕوانیدا مانەوە تا ئەنفال تەواو بوو و وایانزانی ئیدی بە سەلامەتی دەگەڕێنەوە بۆ سەر ماڵو حاڵی خۆیان. بەڵام هیچ ماڵێك نەمابوو بۆی بگەڕێنەوە، چونکە سەرلەبەری بیناو خانووبەرە لە هەڵەبجەدا بە دینامیتو بلدۆزەر تەختکرا دوای ئەوەی هێزەکانی عێراقی تێهاتەوە. بە هەمان شێوەش هەردوو کۆمەڵگای زەمەقیو عەنەب کە لە دوادوایی ساڵانی حەفتادا لە قەراخ شاری هەڵەبجەدا دروستکرابوون بۆ نیشتەجێکردنەوەی خەڵکی گوندنشینی ناوچە سنووریە تێکدراوەکان، ئەوانیش تەختکران. بە هەمان ڕەنگیش شارۆچکەی سەید سادقی بیست هەزار کەسیش تێکدرا. لە هەردوك هەڵەبجەو سەید سادقدا هەردوو وێزگەی سانەویی کارەبا بە دینامیت تەقێنرانەوە[٣١]. تەنانەت لە پاش تەختکردنی هەڵەبجەش زۆر

---

(٣٠) رِةسوولَ ناوى ئةم طوندانةى خستووةتة ليستى طوندة رِووخيَنراوةكانى ثاكتاوكردنى سالَى ١٩٧٨ ى ناوضةكانى سةرسنوورةوة. دةرةتفىَ طونديَكى سى مالَيى سةر بة ناحيةى بيارة بوو, لمةء ثيَطةش دوو طوندى بضووكى ٨ء ١٢ مالَى بوون سةر بة ناحيةى سيروان.

(٣١) ئةمة وةك باسدةكرىَ لة هةموو ناحيةء قةزايةكدا رِوويدةدا كة لة ثةلامارى سالَانى ١٩٨٧ ـ ١٩٨٩دا ويَراندةكران. بؤ بةراورد بروانة شيَكردنةوةى ميدلَ ئيست ءؤض لة بارةى بة ئامانج هةلَبذاردنى سيستةمى كارةباوة لَة عيَراقدا لة سةردةمى جةنطى كةنداوى

لە لاشەی کوژراوەکان لە سەر شەقامەکان مابوونەوەو لە جێی خۆیاندا بۆگەنیان کردبوو پاش تێپەڕبوونی چوار مانگ بە سەریاندا[٣٢].

"تێداچوونی هەڵە بجە شتێکە جێگای داخە" ئەم قسەیە وەزیری دەرەوەو ئەندامی ئە نجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش، گارق عزیز کردبووی-و ئەوەشی وتبوو کەوا " تاقمی جەلال تاڵەبانی لە ناوچەکەدان و ئەم خائینانە لەگەڵ ئێرانی دژمندا دەستیان تێکەڵکردووە"[٣٣]. هەرکە هەواڵی هەڵە بجە لە سەرانسەری عێراقدا بڵاوبووەوەو ئەوی کە پرسیاری دەکرد کاربەدەستانی بەعس پێیاندەوت ئێران بەرپرسیارە. قوتابیەکی کوردی بەشی زمانی ئینگلیزی لە زانکۆی مووسڵ یادی ئەو رووداوە راچڵەکێنە دەکاتەوەو نایەوێ بڕوا بەو هەواڵە بکات و لە گەڵ کوردەکانی هاوەڵی قەناعەتی تەواویان هەبووە هێزەکانی حوکوومەتی عێراق هێرشەکەیان ئە نجامداوە، بەلاّم نەیانوێراوە نارەزایی دەربڕن لە ترسی ئەوەی نەوەك بگیرێن[٣٤].

ڕژێمی عێراق تاوەکو تەمووز هیچ جموجووڵێکی نەکرد بۆ گێرانەوەی هەڵە بجە کە وەك دیفاکتۆیەك* لە ژێر کۆنترۆڵی ئێرانیەکاندا مابۆوە. لە ڕۆژانی دوای کۆمەڵکوژیەکەی گازدا حوکوومەتی ئێران بایەخێکی گەورەی بە مەسەلەکە داو بە فڕۆکە ڕۆژنامەنووسانی لە تارانەوە گواستەوە بۆ هەڵە بجە، کە ژمارەیەك ڕۆژنامەنووسی بێگانەشیان تێدا بوو. ئەمانە وێنەکانیان بە شێوەیەکی سەرەکی ژن ومنداڵ و خەڵکی بەتەمەن بوون کە لە شەقامەکاندا بێ گیان کەوتبوون، یان بە پشتا کەوتبوون و دەمیان کرابووەوەو بە ئاشکرا ئەوەی دەگەیاند کەوا گەورەترین

١٩٩١دا (ثرۆسەی طەردةلوولی بیابان) لە: "مردنی نا ثێویست لە جەنطی کةنداودا: ثێکراوانی مةدةنیی لة هیَرشی ئاسمانیداء سةرثێضیکردن لة یاساکانی جةنط" ل ١٧١ ـ ١٩٣.
Middle East Watch: "Needless Death in the Gulf War: Civilian Casualties during the Air Campaign and Violations of Laws of War".
لة هةلَةبجةء سةید سادقدا بة ئاشکرا مةبةست ئةوة بوو کة ئةو دوو شارؤضکةیة بة کةلَکی نیشتةجیَبوون نةهیلَن. دواتریش, هةردوکیان بة بةشیَك لة "ناوضةی قةدةغةکراو" راطةیةنران.
[٣٢] هیَزةکانی ئیَران لة هةلَةبجة نزیکةی ٣٠٠٠ قوربانیی هیَرشة کیمیاییةکةی ١٦ ی مارتیان لة طؤرِی بة کؤمةلَدا لة کؤمةلَطای عةنةب بة خاك سثاردووةء بة ضینیَکی کةمی خؤلَ دایانثؤشیون. ضوار سالَیش دواتر لاشةکان هةرلةویَدا مابوونةوةء بوو بوونة هؤی ثیسبوونی ئاوی ذیَرزةویی ناوضةکة.
[٣٣] عةممان، (صوت الشعب) بة عةرةبی، لة FBIS دا, ٢٥ ی مارتی ١٩٨٨.
[٣٤] ضاوثیَکةوتنی میدلَ ئیست ءؤض، سلیَمانی ٢٠ ی مایسی ١٩٩٢.
* دیفاکتؤ de facto زاراوةیةکی سیاسیةء واتای ئةمری واقیع دةطةیةنیَ ـ ء.

ژمارەی کوژراوان خەڵکی مەدەنیی بێچەکی کورد بوون. تا ئێستاش ژمارەی قوربانییان بە ڕێکی نازانرێت چەندە و زۆربەی خەمڵو مەزەندەکانی کوردو ئێرانیەکان بە چوار تا حەوت هەزاری دادەنێن[٣٥]، بەڵام ژمارەی ڕاستەقینەی سەلمێنراو خۆی لە ٣٢٠٠ کەس دەدات کە سەرجەم ژمارەی ئەو کەسانەیە کەوا لە ماوەی چاوپێکەوتنی دەربازبواندا بە شێوەیەکی ڕێکوپێك کۆکراونەتەوە[٣٦].

* * *

[٣٥] بۆ نموونە بڕوانە Time "هاواری کوردان" لە ١٩ ی ئەیلوولی ١٩٨٨داء واشنتۆن ثۆست "کوردە شۆڕشطێرەکان دەڵێن ئامادەین بۆ لێدانی عێراق" لە ٢٤ ی کانوونی دووەمی ١٩٩١داء هەردوکیان باس لە ذمارەی ٤٠٠٠ دەکەن، کەندالَ نەزان "کورد، قوربانیەکانی دیکەی سەدام"، واشنتۆن ثۆست ٢٠ ی کانوونی دووەمی ١٩٩١ بە (٥٠٠٠) ی دادەنێ، ئێزابێل ئۆکیفی "دووبارە سەردانی کێڵطەی فلاَندەرز"، نیو ستەیتسمەن ئەند سۆسایەتی مارتی ١٩٨٩ (٣٥٠٠)، "قەسابخانەی طاز" لە کوردەکان: طرووثی مافی کەمینەکان ١٩٩٠ (٦٠٠٠)، ئۆبزێرظەر "شێوازی هیتلەریانەی جینۆساید هەڕەشە لە کورد دەکات" ٧ ی مایسی ١٩٨٩ (٧٠٠٠).

[٣٦] ئەم ذمارەیە لە لایەن تویَذەری کورد شۆڕش ڕەسوولەوە کۆکراوەتەوە.

تێکشکانی بنکە و بارەگاکانی PUK

هەڵەبجە نموونەی پیشاندانێکی هێزی عێراق بوو لە جەنگێکدا کە ئێران هەرگیز نەیدەتوانی بیباتەوە, هەروەها کۆمەڵکوژیەکەشی بە گاز خزمەتی ئاما نجێکی گرنگتری دەکرد بۆ ڕووخاندنی پێشمەرگەی کوردو خەڵکی مەدەنیی هەوادارییان لە ڕووی سایکۆلۆجیەوە. هەڵەبجە نموونەی دڕندەترین شێوەی سزای بەکۆمەڵ بوو کەوا بە زەقیو بێ هیچ ڕەچاوکردنێکی ئەو هەموو قەدەغە نێودەوڵەتیانەی لە سەر بەکارهێنانی چەکی کیمیایی دانرابوو ئەنجامدرا. *پێشمەرگەکانی* PUK لەوەوپێش گەلێ جار بەر گازی ژەهراوی کەوتبوون، بەڵام وا ئێستا خواست و ئیرادەی خەڵکی سیڤیل پێشێلدەکرێت.

پەلاماری کیمیایی دژ بە هەڵەبجە زەنگ لێدانی سیاسەتی لەوەوپاشی ئەنفال بوو. لە هەر یەکە لەو هەشت قۆناخەی پەلامارە سەربازیەکەدا ئەم چەکە قەدەغانە دژ بە گوندەکانی کورد بەکارهات، بە ڕادەیەکی وا کە دانیشتوانیان بتۆقێنێتو ڕووداوی هەڵەبجەیان بیر بخاتەوە. لە گەڵ ئەوەشدا کە هەڵەبجە بەشێك نەبوو لە ئەنفال ، بەڵام بە گەورەترین کاری دڕندەیی جەنگ دەژمێردرێت دژ بە کوردو بەم مانایە هەڵەبجە وێنەیەکی ئاشکرای لۆجیکی بیرۆکراتیی پەلاماری ئەنفال بوو. لە ١٥ ی مارتداو لە ئێوارەی پێش لێدانی هەڵەبجەدا سەرکردایەتیی مەکتەبی باکوور فەرمانی دا کە "*خێزانی ئەو تێکدەرانەی پەنا دەبەنە بەر یەکەکانمان دەبێ دەسبەسەر بکرێنو لە ئۆردووگای تایبەتیدا دابنرێنو کارەکەش بە سەرپەرشتیی ئەفسەرانی ئیستیخباراتی هەردوو فەیلەقی یەكو پێنج بەڕێوەدەچێت*"[٣٧]. ئەم ئۆردووگایانە یەکەم هەنگاوی داڕشتنی پیلانی کۆمەڵکوژی بوو کە لە سەردەمی ئەنفالدا بەڕێوەچوو, بەڵام دەربازبووە هەڵاتووەکانی هەڵەبجە نەگیرانو نەبران بۆ ئۆردووگای تایبەت* , لەبەر ئەوەی ڕژێمی عێراق هەڵەبجەی بە بەشێك لە ئەنفال

---

[٣٧] نووسراوی ذمارة ٢٩٧ ی فةرماندةیی مةکتةبی باکوور لة ١٥ ی مارتی ١٩٨٨دا. ئةم راسثاردانة لة دةزطای ئیستیخباراتی ناوضةی رؤذهةلأتةوةء لة رِؤذی ١٨ ی مارتدا بة نووسراویَکی "نهیَنیء شةخسیی "بیَ ذمارة رِةوانةی *ئةمنی* سلیَمانی ، ضةمضةمالَ، سةید سادقء دةربةندیخان کراوة.

* لة دةربازبوانی هةلَةبجة ئةوی دةسطیرکراء بة تایبةتی لة ثاش لیَبووردنیَکی ساختةی رِذیَمی عیَراق، ئةوانةی کةلة ئیَران طةرِانةوة بةشیَکیان لیَطرتنء تیَکةلَ خةلَکة ئةنفال

دانەنا. هۆکەشی بە ئاسانی ئەوە بوو کەوا هەڵەبجە شار بوو و ئامانج و مەبەستی ئەنفالیش مامەڵەکردن بوو لە گەڵ دانیشتوانی دێهاتی کوردا[٣٨].

* * *

لە پاش هەڵەبجە بارەگای سەرکردایەتیی PUK زۆر بەرگریی نەکرد, لە کاتژمێر دەو دە دەقیقەی شەوی ١٨ ی مارتدا یەکەکانی سوپا ڕژانە ناو سەرگەڵووەوەو زیانێکی قورسیان لەوانەدا کە تا دوا هەناسە بەرگرییانکرد, بەرگەڵووش ئەو ڕۆژە دوای نیوەڕۆ گیرا. سەدام حوسێن گفتی خۆی بردە سەر بۆ "پاکردنەوەی سەری مارەکە", لە ئێوارەی ئەو ڕۆژەدا فەرماندەیی گشتیی هێزە چەکدارەکانی عێراق بەیاننامەی ئەو سەرکەوتنەی ئامادەکردو قسەکەرێکی ڕەسمیی بەوپەڕی خۆشحاڵیەوە لە ڕادیۆی عێراقەوە بە گوێگرانی ڕاگەیاند وا "هەزاران کەس لە ڕۆڵەکانی گەلی کورد ڕژاونەتە سەر شەقامەکانی هەولێرو خۆشحاڵیی خۆیان دەردەبڕن و سروودی پشتگیری بۆ سەرۆك سەدام حوسێن دەڵێنەوە"[٣٩]. ئەو بەیاننامەیەی سوپا یەکەم سەرچاوەی ڕەسمیی بوو میدڵ ئیست ووچ توانی ئەو پرۆسەیەی تێدا بدۆزێتەوە کە بە ئەنفال ناسرا. لەوەودوا کۆتایی سەرکەوتنی هەر قۆناخێکی یەك لە دوای یەکی ئەو پەلامارە لە میدیای عێراقەوە بە هەمان تۆنی لەیەکچووی هەڵاو بگرەوە پەخش و بڵاودەکرایەوە.

کراوةکـةيان کـردنء طـةليَکيان لـىَ سـةرنطوم کـران، ئةودواشـيان رِاثيَـضى ئؤردووطـاى بةرحوشترى لاى هةوليَر کردنء لةوىَ نيمضة دةسبةسةرىَ کران ـ وةرطيَرِ.

[٣٨] بـة هـةمان لـؤجيکى ئـةنفال، بـة هـةموو واتايـةك خـراث، ئـةو طوندنـشينانةى ناوضـةى هةلَةبجـة کـة ثـاش کيميـا بارانةکـة طةرِابوونـةوة بـؤ شـويَنةکانى خـؤيـان لـة " ناوضـة قةدةغـة کراوةکاندا" دواتر "ئةنفالکران" . بةم رِةنطة بيست خيَزان لة طوندى تةويَلَـة (ناحيـةى بيـارة)، هيَزةکانى عيَراق ثاش ئةوةى لـة تـةمووزى ١٩٨٨دا ئـةو ناوضـةيةيان طرتـةوة, دايـان بـة سـةرياندا‌ء وةك باسدةکرىَ هـةر هـةموو تيَکـرِا طيـرانء بيَسـةرءشويَن کـران. ضـاوثيَکةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض لةطةلَ دانيشتوويةکى جارانى تةويَلَةدا ، سليَمانى ، ٢٧ ى مارتى ١٩٩٣.

[٣٩] رِاديؤى "صوت الجماهير" لة بةغدا، ١٩ ى مارتى ١٩٨٨. لة FBIS، لة ٢١ ى مارتى ١٩٨٨دا، لاثةرِة ٢٣، وةرطيراوة.

دەقی بەیاننامەی ١٩ ی مارت بە مجۆرە بوو:

بە ناوی خوای بەخشندەو میهرەبان

"وەك هەر دەسدرێژكارێكی چاوچنۆك، هێزەكانی خومەینیی زایۆنیست بە پشتیوانی هەندێك لەوانەی خیانەتیان لە نیشتمان و خەڵكی هەرێمی باكووری عێراق كرد، ئەوانەی كە گەلی كوردی بە ئەمەك لە ڕیزەكانی خۆیانیان وەدەرناون، ئەو كەسانەی كە خزمەتی بێئابڕوانەیان بەبێگانە كردووە. یەك لەو كارە پرشەرمەزاریەیان دەسكێشیكردنی هێزەكانی داگیركەربوو بۆ ئەوەی بێنە گوندەكانی ناوچە سنووریەكانی لای هەڵە بجەوە لە پارێزگای سلێمانیدا. وەك گوزارشێك لە خواستو ئارەزووی گەلی عێراقی مەزن هێزی چەكداری قارەمانمان بە هاوكاریی نیشتمانپەروەرانی بە شەرەفی گەلی كوردمان و لە وەڵامی ناپاكیی ئەم تاقمە سەرلێشێواوەدا، هێزەكانی بەدری قارەمان، قەعقاعی قارەمان، موعتەسەمی قارەمان و ئەو هێزانەی بەشدارییان كردوون، لە هێزە چەكدارەكانمان و فەوجەكانی بەرگریی نیشتمانی، پرۆسەی ئەنفالیان ئەنجامدا بە سەرپەرشتیی فەریق ڕوكن سوڵتان هاشم، كە بە شێوەیەكی كاتی ئەم ئەركەی پێسپێردرا سەرەڕای ئەرك و كارەكانی تری[٤٠]. هێزەكانمان هێرشیانكردە سەر بنكەو بارەگاكانی یاخیبووان، كە جەلال تاڵەبانیی خیانەتكارو بەكرێگیراوی ڕژێمی ئێران و دژمنی عەرەب و كورد ڕابەرایەتییان دەكات، لە ناوچەكانی سەرگەڵوو، بەرگەڵوو، زێوەداو هەروەها لە ناوچە شاخاویە سەختەكانی سلێمانیدا. لە كاتژمێر ١٣٠٠ ی ئەمڕۆداو لە پاش نەبەردێكی ئازایانەو تۆڵەستێن لەگەڵ خیانەتكاراندا، بارەگای یاخیبوون دەستی بە سەردا گیرا. فەرماندەی ئەو هێزەی پاسی بارەگای یاخیبوونی دەكرد لەگەڵ ژمارەیەك خیانەتكاران و كەسانی سەرلێشێواودا دەسگیركران، بە پشتیوانی خواو خواستی پیاوە دڵگەرمەكانی عێراق، بە عەرەب و كوردەوە. ئەمانە ژمارەیەكی زۆریان لێكوژراو ئەوانیتریش بە شەرمەزاریی هەڵاتن.

(٤٠) هیَزة جؤراءجؤرةكان بة ثيَى بةشةكانى سوثاى عيَراق ناويان ليَنراوة. يةكةميان بة ناوى شةرِى بةدرةوةية كة لة سالَى ٦٢٤ ى زايندا بةرثا بووةء بابةتى سوورةتى (الأنفال)ى قورئانة. جةنةرالَ هاشم ثاشان بوو بة فةرماندةى هيَزةكانى عيَراق لة كاتى ثرؤسةى طةردةلوولى بيابانداء نويَنةرى لايةنى عيَراق بوو لة دانوستانى خؤبةدةستةوةدانى ئةو ولأتة لة ٣ ى مارتى ١٩٩١دا لة طةلَ فةرماندةى هيَزى هاوثةيمانان، جةنةرالَ نؤرمان شوارزكؤف.

ئەمەیە بوێری و دڵسۆزیی بێوێنە, ئەمەیە ئەو ململانێیەی تـەواوی جیهـان لێـی سەرسامە، ململانێی گەلی سەدام حوسێنی سەرکردە، بە عەرەب و کـوردەوە، لـە پێنـاو خزمەتی نیشتمانیدا و خۆشەویستی و دڵسۆزییان بەخـشیە سـەرکردەی مـەزنیان، کـە هێمای سەرکەوتن و ناونیشانی شکۆمەندییانە. گەلی ئێمە تەواوی ئەو خیانەتکارانەی لە ڕیزەکانی خۆی وەدەرناوە، ئەوانەی کەوا بە نرخێکی هـەرزان خۆیـان بـە دوژمنـی بێگانەی چاوچنۆک فرۆشتووە.

سوپاس بۆ خوا بۆ ئەو سەرکەوتنەی، ڕووڕەشی و شەرمەزاریش بۆ سەرشۆڕان.

ئیمزا
فەرماندەیی گشتیی هێزە چەکدارەکان
١٩ ی مارتی ١٩٨٨ "

Elevation (ft)
5,000 - 9,000
2,000 - 5,000
1,000 - 2,000
0 kilometers 10
0 miles 10
Approximate boundary of 2nd Anfal campaign
Main Anfal camp and facility
Peshmerga command
Known chemical attack
Resettlement complex
Major road
Bayinjan
Takiyeh
Bazian
Suleimaniyeh
Glazerda Mtn.
Qara Dagh
Sengaw
Serko
Ja'faran
Qara Dagh
Chami Smor
Asteli Serru
Mountains
Takiyeh
Balagjar
Koshk
Sayw Senan
Dukan
Masoyi
Tapa Garus
Chirchaqala
Zerda Mtn.
Omer Qala
Naser
Arbat
Zarayen
Darbandikhan
Darbandikhan Lake
Sayed Sadeq
Halabja
IRAQ
IRAN
Syria
Area of detail
Iraq
Iran
Saudi Arabia
© 2000 Michael S. Miller
www.RightsMaps.com

بەشی چوارەم
ئەنفالی دوو:
قــەرەداخ
٢٢ ی مارت ـ ١ ی نیسانی ١٩٨٨

"برۆن ماڵو خێزانتان بێنن، هیچتان بۆ نابێت"
ـــ ئەفـــسەرێكی ســـوپا بـــەو گوندنـــشینانەی وتبـــوو، كـــە لـــە باشووری قەرەداخەوە هەڵاتبوون.

هەرچەندە گەمارۆدانی سەرگەڵوو ـ بەرگەڵوو خەرجو باجێكی زۆر گەورەی هەبوو، بەڵام هێزە چەكدارەكانی عێراق بەو ڕادەیــە ملـهوڕ نــەبوون كــە مەبەســتەكانی تــر پشتگوێ بخەن. بۆ ڕێگە گرتن لە هەر هەوڵدانێكی PUK بۆ بەهێزكردنەوەی بنكەو بارەگا گەمارۆدراوەكانی، ڕژێم سیاسەتی هێرشكردنی بەردەوامی پیــادەكرد بــۆ ســەر فەرماندەییە ناوچەییەكانی تر، وەك مەڵبەندی یەك كە بنكەی لە چیاكانی قــۆپیی قەرەداخدا بوو و بەرپرسی هەموو عەمــەلیاتی پارێزگــای سلێمانی بــوو. لــە هــەر قۆناخێكی ئەنفالدا كە هێرشی سەرەكی چەقی جوگرافیی خۆی دەگۆڕی، ئەم شــێوازی فشاری لاوەكیە هەر دەمایەوە.

كەم شوێنی كوردستانی عێراق هەیە وەك قەرەداخ جوانو دڵگیربێت. زنجیرەیــەك لووتكە شاخی مشار ئاسا كە نزیكەی ٧٠ میلێك بــەرەو باشــووری ڕۆژهــەڵات دەكــشێو هێند ڕێكوڕاستە لە دەمی گوێزان دەچێت. بەڵام ئەم خاسیەتی جوانیەشی وایكردووە كە قەرەداخ سەختو قایم نەبێت. تێكشكاندنی بــەرگریكردن لــە دۆڵــی جافــەتی، كــە چواردەوری شاخی تووشو سەخت بوو، بۆ بیستو حەوت لیــوای ســوپا بــە هاوكــاریی

جاشی کورد ماوەی سێ حەفتەی خایاند, بـەڵام قـەرەداخ بـە پێـچەوانەوە: هێڵێکـی تەنکی چیاو ئەملاو ئەولاشی پێدەشتی تەختەو بە کەڵکی بەرگریکردن نایەت. لە لای ڕۆژئاواوە هەردەو دەشتایی گەرمیان "واتە ناوچەی گـەرم"، لـە ڕۆژهەڵاتیـشەوە تـا ساڵی ١٩٨٨ چەندین گوندی بچووك بچووکی کشتوکاڵیی لە ئامێزی ژمارەیـەك چـەم و شیوی سەوزو بە پیتدا بوون و هەموو کێڵگەی گەنمی زسـتانەو جـۆو تـووتن و مـەرەزە بوون و لە نزیکیشیانەوە مەزرای بامیۆ فاسوولیاو پاقلەو تەماتەو کاڵەك و شووتی و ڕەزەتریّ بوو*. لە سەری ئەو سەری باشووری زنجیرە چیای قەرەداخـەوە کـەژی زەردەی بەرزی شەش هەزار پێ ئێشکگرەو سەنگەرێکی قایمی *پێشمەرگەیە* لە پشتی ئەمیشەوە بۆ لای ڕۆژهەڵات ڕاڕەوێکی تەنگەبەرەو ئەو ڕێگایـەی لـە سـلێمانییەوە دێـت پێیـدا تێدەپەڕێت و بە سەر شارۆچکەی دەربەندیخان و ئەو دەریاچەو بەنداوە ستراتیجیەشدا کە هەمان ناویان هەیە، گوزەر دەکات. لـە کاتێکـدا کـە ئـەنفالی یـەك لـە بـاکوور لەوپەڕی گەرمەیدا بوو دەزگـای *ئیـستیخباراتی* عێـراق چـاوی خـستبووە سـەر ئـەم دەریاچەیەو چاودێریی دەکرد لە ترسی ئەوەی نـەوەك هێزەکـانی ئێـران لـە ئـاوەوە هێرش بکەنە سەر بەنداوەکەو وێزگەی کارەباکەی.

حوکوومەت هەر لە سەرەتای جـەنگی ئێـران ـ عێراقـەوە وازی لـە دێهاتـەکانی ناوچەی قەرەداغ هێنابوو و دەسـەڵاتی بـە سـەریاندا نەدەشکا. لـە سـاڵی ١٩٨٧دا ناحیەکـە خۆیـشی چـۆڵکراو دانیـشتوانی بـۆ هـەردوو کۆمـەڵگای نەسـرو زەڕایـەن گوێزرانەوە. سوپاو جاش لە شارۆچکە چۆڵەکەدا مانەوە، بەڵام *پێشمەرگە* هـەر زوو پێی چۆڵ کردن , لە تۆڵەی ئەوەدا بۆمبارانی فڕۆکە هەرچیەك لـە قـەرەداخ مـابۆوە وێران و کاولی کرد. بەو حاڵەشەوە هێزەکانی PUK بەردەوام بوون لە کۆنترۆڵکردنی کەلاوەکانی قەرەداخ و ئەوانیش وەك خـەڵکی گونـدەکانی دەوروبـەر ڕاهـاتبوون بـە تۆپبارانی بەردەوام لـە پێـنج شـەش بنکـەی تۆپخانـەی حوکوومەتـەوە لـە نێـوان سلێمانی و دەربەندیخاندا.

لە ساڵی ١٩٨٣وە تەوەری چالاکیی *پێشمەرگە* لـە قەرەداخـدا هـەردوو گونـدی تەکیّو بەلەگجاڕ بـوو کـەوا بێجگـە لـە PUK بارەگـای هێـزی چـەکداری پـارتی کۆمۆنیستی عێراقیشیان تێدا بوو. ماوەی نێوان ئەم دوو گوندە دوو میل کـەمتر بـوو و

---

* لیَرەدا باسکردنی بەروبوومـە کـشتوکاڵیەکان هەنـدیَك تێکـەڵ ئێکـەڵیی تیَدایـەء زیـاتر سەرنجیَکی ڕۆمانسیانەیە ـ ء.

ڕێگەیەكی خۆڵ بە یەكەوەی دەبەستن، ناوەندی ناحیەی قەرەداخیش نزیكەی سێ سەعاتێك بە پێیان لێیانەوە دووربوو. گوندی گەورەی سێوسێنانیش دەكەوتە قوڵی ڕۆژهەڵاتیانەوەو *پێشمەرگە* لەم گوندەدا نەخۆشخانەیەكی مەیدانییان دامەزراندبوو كە خزمەتی زۆربەی دانیشتوانی ئەو دەروبەرەی دەكرد. لە مانگەكانی بەرایی ساڵی ١٩٨٨دا برووسكەكانی دەزگای هەواڵگریی عێراق پڕبوون لە تێبینیو سەرنجدانی ئەوەی كەوا پاسدارانی ئێران بە ئارەزووی خۆیان خەریكی جموجووڵن لە بنكەو بارەكاگانی *پێشمەرگەدا* لە قەرداخ و لە ڕاپۆرتێكدا هاتووە كە هێزێكی ٢٠٠ كەسیی پاسداران لە ٢٥ ی كانوونی دووەمدا لە بەلەگجاڕ بوون، لە ٦ ی مارتدا ژمارەیان گەیشتووەتە ٤٠٠[١]. وا باس بوو كەوا لە ٩ ی مارتدا هەشتا كەس لە "گاردی خومەینیی جادووگەر" لە سێوسێنان بووبێتنو پڕچەك بوون. لە دەوروبەری مانگی شوباتدا، كە ڕۆژەكەی بە وردیی نازانرێت، هەشت فڕۆكەی عێراقی هێرشێكی كیمیاییان كردووەتە سەر تەكیێو بەلەگجاڕ. عومەر كە پیاوێكی خەڵكی تەكیێ بوو بۆمبارانەكەی بە چاوی خۆی دیبوو دەیوت: "بۆمبێكی زۆریان بەردایەوە، نازانم چەند بوو، ڕەنگە هەشت یان نۆ بووبێت. كاتێ كە دەتەقینەوە ناڵەیەكی زلیان دەهات بەڵام دووكەڵێكی كەمیان لێپەیدا دەبوو و وەكو خوێ بە سەر زەویدا بڵاودەبووەوە. ئەو كەسانەی دەستیان پێوە دابوو دواجار پێستیان تلۆقی كردبوو, ئەو ئاژەڵانەش كە لەو گژوگیایەیان خواردبوو كەوا بەر كیمیاییەكە كەوتبوو یەكسەر مرداربوونەتەوە". بەڵام زیانی گیانیی لە خەڵكەكە نەكەوتبوو، چونكە لەبەر بۆردمانی ڕۆژانە هەموو خەڵكی تەكیێ بە ڕۆژدا دەچوونە ئەو كونە تەیارانەوە كە لە دەشتودەر دروستیان كردبوون. "بەڵام لە بەلەگجاڕ زۆر لە پاسدارانو *پێشمەرگەی*PUKو گەلێ لە خەڵكی تریش بۆ ماوەی سێ ڕۆژ بەرچاویان تاریكبووبوو و هیچیان نەدەبینی . پاسدارەكانیش سێو چوار ڕۆژ پێش ئەنفالی قەرەداخ لە بەلەگجاڕ دەرچووبوون"[٢].

[١] ئەم زانیاریانە لە دووتویێ ئەو برووسكە یەك لەدوای یەكانەدا هاتوون كە لە بارەگای ئەمنی سلێمانییەوە بۆ بارەگای ئەمنی ناوچەی ئۆتۆنۆمی نێردراوە بە ژمارە ١٧٥٤ لە ٢٥ ی كانوونی دووەمی ١٩٨٨و ٥٤٧٤ لە ٦ ی مارتی ١٩٨٨داو ٥٨٦٠ لە ٩ ی مارتی ١٩٨٨دا. دووەم برووسكەیان باس لەوەش دەكا كەوا شەست كەس لە ئەندامانی "پارتی كۆمۆنیستی خیانەتكاری عێراق" لە بەلەگجاڕ بوون.

[٢] ئەم شایەتحاڵە ئیدیعای ئەوەش دەكا كە چەكی جبەخانەی پاسداران مووشەكی هەوَكی دژە ئاسمانیی ئەمریكیشی تێدا بووە، كە جۆرێك بوو لە كەینو بەینی ئەو مەسەلەیەدا درا بە تاران

پەلاماری کیمیایی بەردەوام لە کاتی ئەنفالی یەکەمداو وا ئێستاش بۆ سەر قەرەداغ، وادیارە ئەو کاریگەریەی هەبوو کە حوکوومەتی عێراق مەبەستی بوو. ڕاپۆرتێکی هەواڵگریی *ئەمن* لە ١٦ ی مارتدا، واتە لە ڕۆژی کوشتارەکەی هەڵەبجەدا، تێبینی ئەوەی کردووە کەوا چەند تیپێکی PUK ماوەی چەند ڕۆژێك لەوەوپێش، لە بنکەو بارەگاکانی خۆیانەوە بەرەو باشووری کوردستانی عێراق بڵاوەیان لێکردووە لە ترسی هێرشی کیمیایی زیاتر. برووسکەیەکی دیکەی ڕۆژی دوایی باسی ئەوە دەکات کە "لە سەرچاوە باوەڕپێکراوەکانی خۆمانەوە زانیومانە چەند ڕۆژێك لەمەوپێش تاقمی حسك ی خیانەتکار (حیزبی سۆشیالیستی کوردستان) نزیکەی ١٥٠٠ ماسکی گازیان دەستکەوتووەو لە ڕژێمی ئێرانی زایۆنییان وەرگرتووە"[٣]. بە هەرحاڵ، ئەم وەخۆکەوتنە کەمێك کەڵکی هەبوو بۆ ئەنفالەکەی قەرەداخ لە ٢٢ ی مارتدا، کەوا یەکێك لە کوشندەترین پەلاماری کیمیایی تێدا ئەنجامدرا بۆ سەر گوندی سێوسێنان. ئەو ڕۆژە ڕۆژێکی دوای نەورۆز بوو، کە سەری ساڵی تازەی کوردییەو یەکەم ڕۆژی بەهارەو *پێشمەرگە* ئاهەنگیان دەگێڕاو ئاگرێکی گەورەیان کردبۆوەو تەقەی خۆشییان بە ئاسماندا دەکرد[٤]. خەڵکی سێوسێنان ، سەرەڕای هەواڵی هێرشکردنە سەر سەرگەڵوو ـ بەرگەڵوو و هەڵەبجەو هەروەها سەرەڕای تازە پەیدابوونی پاسدارانی ئێران لە گوندەکەیاندا، وادیارە خەیاڵێکی سەیرو بێبناغەیان لە مێشکی خۆیاندا دروستکردبوو. گوندنشینێك بیرەوەریەکانی ئەو ڕۆژانەی دەگێڕایەوەو دەیوت:

کة بة ئيَران ـ كؤنترا ناسرا. ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض، كؤمةلَطاى باينجان، ٢١ى مارتى ١٩٩٣. كاربةدةستانى PUK نكووليى لةوة دةكةن كة هيض هؤكيَك هاتبيَتة عيَراقةوةء دةلَيَن ئةوان تةنها سام ٧ يان بةكارهيَناوة. هةروةها ئيديعاى ئةوةش دةكةن كةوا كارى سةرةكيى طاردى شؤرِشطيَرِى ئيَرانى كؤكردنةوةء سؤراخ كردنى زانياريى *ئيستيخباراتى* بووة.

[٣] برووسكةكانى ذمارة ٦٦٣١ لة ١٦ ى مارتى ١٩٨٨داء ذمارة ٦٧٣٩ لة ١٧ ى مارتى ١٩٨٨دا، لة *ئةمنى* سليَمانييةوة بؤ *ئةمنى* ناوضةى ئؤتؤنؤمى. ئةم بةلَطةنامانة، لةطةلَ ئةوةشدا كة دةطةرِيَنةوة بؤ ئةو رِؤذانةى لة سةرةوة باسكراونء بة ئامادة كردنيان بؤ ضالاكيى ثاسداران لة ناو هةلَةبجةء دةورءثشتيدا بة ئاشكرا ديارة كة هةردوو رِاثؤرتةكة لة لايةن باوةرِثيَكراوانيَكةوة ئامادةكراون كة ئاطادارى هيَرشة كيمياييةكةى ١٦ ى مارت نةبوون.

[٤] لة كاتيَكدا كة شايةتحالَيَكى تر رِؤذى ١٨ ى مارت بة بةروارى ثةلاماردانى سيَوسيَنان دادةنىَ، بةلاَم رِؤذى دووةميان زياتر رِيَي تيَدةضيَت. هةموو بةرواريَكى ئةو شايةتانة ثيَويستى بة ورياييية، ضوونكة ئةطةرضى كورد رِؤذذميَرى هةتاويى ٣٦٥ رِؤذ بةكارديَنن، بةلاَم مانطةكانى لةطةلَ رِؤذذميَرى طريطؤريى رِيَك بةرانبةر نابنةوة. سةبارةت بة رِؤذذميَرى كورديء جةذنى نةريتيى نةورؤز، برِوانة ئيزةدى، كورد، لاثةرِة ٢٤٣ ـ ٢٤١.

"خەڵکەکە دەیانوت ئەمەش هەر وەك جارانی پێشوو دەبێت، ئەوان هێرشمان دەکەنە سەرو ئێمەش دەیانشکێنین"[٥]. هەرچەندە سێوسێنان بارەگای تیپێکی PUK ی تێدابوو بەڵام لەو دەمەدا ئەوەندە *پێشمەرگە* لەوێ نەبوو و زۆربەیان لە بەرەی شەڕی سەرگەڵوو- بەرگەڵوودا بوون. ئێوارەی ڕۆژی ٢٢ ی مارت لە کاتی نانی شێواندا خەڵکی گوند بە نرکەو هاژەی گوللە *ڕاجیمە* ڕاچڵەکین‌و بۆن و بەرامی سێو لەو ناوەدا بڵاوبۆوە. گوللە *ڕاجیمەیەك* کەوتە حەوشەی ماڵی پیاوێکەوە ناوی مەهدی هادی زۆراب بوو دەسبەجێ سیانزە کەسی لەو خێزانە چواردە کەسییە کوشت‌و تەنها یەك کوڕیان دەربازبوو، ئەویش *پێشمەرگە* بوو و هەڵاتبوو بۆ چیاکان. شەش خەمڵ‌و ژمارەی جیاواز لە لایەن گوندنشینانی ناوچەکەو کاربەدەستانی PUK دوە دراوە بە میدڵ ئیست وۆچ کەوا تێکڕا کوژراوانی هێرشە کیمیاییەکەی سێوسێنان بە ٧٨ تا ٨٧ دادەنێن.

عومەر، کە جووتیارێکی خەڵکی تەکێ یە دەڵێ: "کاتێ هەواڵی هێرشەکەمان پێگەیشت لەو خەڵکانەی لەوێوە هەڵاتبوون، گەڵێ لە پیاوانی گوندەکەمان خێرا بە هانای خەڵکی سێوسێنانەوە چوون‌و تەماشا دەکەین لە هەموولایەکەوە لاشە لە ناو گونددا کەوتووە. من بە دەستی خۆم لە گەڵ خەڵکەکەدا شەست‌و حەوت تەرممان بە تراکتۆر گواستەوە بۆ گوندی کۆشك‌و لەوێ بە خاکمان سپاردن. ئێمە هەموویانمان بە جلوبەرگی خۆیانەوە خستە ناو گۆڕێکی گەورەوە لە گۆڕستانی حاجی ڕەقەدا. چواردە لاشەی تر لە گوندی ئەستێڵی سەروو بە خاك سپێردران. ئەوانە هەموویان دەسبەجێ مردبوون و خوێن لە کونەلووتیان دەهات وەك بڵێی مێشکیان تەقیبێت".

بۆ ڕۆژی ئایندە ، ٢٣ ی مارت، *ڕاجیمەی* کیمیایی دای لە گوندی دووکان، کە گوندێکی تری حەفتا ماڵی بوو و بارەگایەکی PUK ی تێدابوو[٦]. لە شەوی بیست‌و چواری مانگدا دای لە گوندە ٢٠٠ ماڵیەکەی جافەران، ئێرە PUK ی لێنەبوو بەڵام بارەگایەکی بچووکیKDP تێدابوو کە کاروباری عەمەلیاتی پارێزگای کەرکووکی لە ئەستۆدا بوو. بە گوێرەی قسەی دوو گوندنشین ئەوە یەکە مجار نەبووە کەوا جافەرانی تێدا بۆردمان کرابێت بە گازی کیمیایی‌و لە مایسی ١٩٨٧دا فڕۆکەی شەڕکەری میگ بۆمبگەلێکی کیمیایی هاوێشتووەتە دەوروپشتی ئاوایی‌و پیاوێك چواردە بۆمبی ژماردووە کە دووکەڵی سوورو سەوزو سپییان لێبەرزبووەتەوە. جافەران بەختی هەبوو

[٥] ضاوثێکةوتنی میدلَ ئیست ءوض، کؤمةلَطای نةسر، ٣٠ تةمووزی ١٩٩٢.
[٦] ئةمیان تێکةلَ نةبێت لة طةلَ شارؤضکةی دووکاندا، کة دةکةوێتة باکووری سلێمانییةوة .

چوونکە هیچکام لەم هێرشە کیمیاییانە کەسی نەکوشت، بەڵام سەدان سەر مەڕومالاٌت و ڕەشەوڵاخی لەناوبرد. بۆردمانی مایسی ١٩٨٧ لە کاتێکدا بوو کە زۆربەی خەڵك لە دەرەوەی گوند بوون و کارمەندانی پزیشکیی *پێشمەرگەش* لە بنکەیەکی ئەو نزیکانەوە فریایانکەوتن و دەرمانیان پێدان(٧). یەکەم هێرش خەڵکەکەی وا تۆقاندبوو بە دەگمەن لێیان دەگەڕایەوە گوندو هەر لە دەشتودەرو ژێرزەمینە کاتیەکاندا گوزەرانیان دەکرد. بە مجۆرە هێرشە کیمیاییەکەی مارتی ١٩٨٨ بە *ڕاجیمە* لە کاتێکدابوو کەوا گوند چۆڵکرابوو.

* * *

(٧) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، طوندی جافةران، ٦ ی حوزیَرانی ١٩٩٢.

ڕەوكردن لە قەرەداخ

وا ئێستا بناری شاخەكان جمەیان دێت لەو خەڵكەدا كە لە دەست ئەنفال ڕایانكردووە ، چونكە هێرشی زەمینیی سوپا لە دوای نیوەڕۆی ٢٣ ی مارتەوە دەستپێكردو هێزەكانی فیرقەی ٤٣ ی سوپا بە پاڵپشتی *جاش*و هێزی كوتوپڕیی *ئەمن* لە چوارلاوە بەرەو ئەو ناوچەیەی دەكەوتە نێوان قەرەداخ* و دربەندیخانەوە پێشڕەوییان كردو گوندنشینەكانیان وەك نێچیر لە ماڵی خۆ دەردەپەڕاند[٨]. بە گشتی خەڵكەكە لەو هەواڵانە زەندەقیان چووبوو چ بە دەماودەم چ بە ڕادیۆ مەیدانییەكانی *پێشمەرگە* بڵاودەبوونەوە لە بارەی ئەو هێرشە پڕ لە وێرانكاریەی گازی ژەهراویی بۆ سەر سێوسێنان.

كۆڕەوەكە بە شێوەیەكی سەرەكی بەرەو باكوور بوو, خەڵكەكە پەلەقاژەی ئەوەیان دەكرد لە سلێمانی یان لە یەكێك لە كۆمەڵگاكانی سەر شاڕێیەكە پەنایەك بدۆزنەوە. كۆمەڵە خەڵكێكی چەمی سمۆر لە لای جافەرانەوە با بۆنی سێوی گەنیوی دڵتێكدەری بە سەریاندا هێنابوو. خێزانێكی تری خەڵكی مەسۆیی پەنایان بردبووە ئەشكەوتێك لەولای ماڵەكانی خۆیانەوە, بەڵام هەڵەیەكیان كردبوو كاتێك خەوتبوون چراكەیان نەكوژاندبۆوەو شەوێ لە گوڕو هووڕی هەلیكۆپتەر بە ئاگا هاتبوونەوە، كە دیارە ترووسكایی چراكە بەكێشیكردبوو بۆ ئەوێو لەناكاو دەنگی تەقینەوەیەك ئەشكەوتەكەی پڕكردبوو لە بۆنێكی خنكێنەر كە لە بۆنی كاڵەك دەچوو و خێزانەكە خێرا دەرپەڕیبوونە دەرەوەو دوو منداڵیان لە گەڵ خۆیان هەڵگرتبوو، كە بۆنەكە كاریتێكردبوون و خۆشبەختانە ڕزگاریان بوو و لە لاپاڵەكانی كەژی زەردەدا خۆیان

* مةبةست لة شارؤضكةى قةرةداخة, واتة سةنتةرى ناحيةكة ـ ء.

[٨] جموجوولـةكانى سـوثا رِؤذ بـة رؤذ بـة وردىء دوورء دريَـذى لـة شـانزة برووسـكةى دةسنووسى *ئةمندا* نووسراوةء خراوةتـة فايليَكـةوة بـة ناونيشانى "ئؤثةراسيؤنى ثاككردنـةوةى قةرةداخ، (ليَرةدا ناخويَنريَتـةوة)ء دةربةنديخان". ئـةم بةلَطةنامانـة كـةوا بابـةتى "نهيَنـىء بـة ثةلـةن"ماوةى نيَوان ٢٣ ى مـارت تـا ١ ى نيسانى ١٩٨٨ يـان طرتووةتـةوة كـاتىَ كـة *ئـةمن* طرتنى تةكىَء بةلةطجارِى رِاطةياند.

شـاردەوە. لـە پـاش سـێ ڕۆژ لـەوێوە تەماشـایانکرد وا سـوپا گونـدی مەسـۆیی دەسووتێنی"[٩].

نیازی ڕژێم چیبووە لە گەڵ خەڵکە مەدەنیە گیراوەکەی ئەنفالی دوودا بیکـات تـا ئێستاش هەر بە نەزانراوی و تەمومژ ماوەتەوە. ئەو کاتە *ئیستیخبارات* فـەرمانی لـە مەکتەبی باکوورەوە وەرگرتبـوو بـۆ دامەرزانـدنی ئۆردووگـای کـاتیی بـە مەبەسـتی نیشتەجێکردنی ڕاگوێزراوەکان, بەڵام ئەو خەڵك خڕکردنەی دوا حەفتەی مانگی مارت لە شێوازی قۆناخەکانی دواتری عەمەلیاتی ئەنفال نەدەچوو. لـە نێـوان قـەرەداخ و سلێمانیدا کۆسپێکی سروشتی بووبوو بە تەگەرە لە بەردەم گوندنشینە هەڵاتووەکاندا، ئەویش شاخی ٤٣٠٠ پێی گڵەزەردە بوو. لەوێ خەڵکەکە کەوتن بە سـەر هێـزی سـوپا و *جاش*و کۆماندۆدا بە جلی ڕەسمیی بەڵەك بەڵەکیانـەوە لـە گـەڵ یەکـەکانی هێـزی کوتوپڕیی *ئەمندا* (*قوات الگواریو*)، کە ئەو ناوەیـان هـەموو گرتبـوو. لـە هـەموو لایەکەوە هەروا خەڵکی شەکەت و ماندوو، عەرەبانەو تراکتۆرو ئاژەڵ و مـاڵات بـوو. هەلیکۆپتەر بە ڕاسەرەوە دەسووڕایەوە, تانك و تۆپخانە هـەموو لایـەکی ئـاگر دەداو "ئـەو نـاوە وەك مە نجـەڵ دەکـوڵا", وەك پیـاوێکی دەربـازبووی خـەڵکی جافـەران دەیگێڕایەوە.

تـا ئێستاش ئەو هەڵوێستەی سوپا هەر بە نادیاریی ماوەتەوە، چوونکە لە ڕۆژانی بەرایی ئەنفالی دوودا بە هەندێ لـە گوندنـشینانیان گوتبـوو بـچنە نـاو شـار یـان کۆمەڵگاکانەوە (هەرچەندە دواتر *ئەمن* لە نەسرو زەڕایەن و سلێمانیدا ماڵ بە ماڵیان پشکنی و بە دوای ئەو کەسانەدا دەگـەڕان). هەنـدێ لـە خەڵکـە هەڵاتووەکـە کـاتێ سەربازەکانیان بینی پاشەوپاش کشانە دواوە بۆ ناو شاخەکان و خۆیان لەو داوە لادا. دەنگوباسی ڕەوەکەی قەرەداخ گەیشتە سلێمانی و خزم و کەسی هەندێك لـە خەڵکەکـە بەرەو شاخی گڵەزەردە چوون بۆ ئەوەی فریایان بکەون و دەربازیـان بکـەن. ئەگەرچـی هێزێکـی سـەربازیی زۆر ئـەو نـاوەی هـەموو گرتبـوو، بـەڵام دەربـازبوانی هێرشـە کیمیاییەکەی سێوسێنان هەواڵی لێبووردنێکی کاتییان بیـستبوو بۆیـە مـاوەی چـەند ڕۆژێك بە قەدپاڵی شاخەوە لە بەر باران مانەوە تا شـتێکیان لێڕوونبێتـەوەو کـەس دەستی بۆ نـەبردن. بـەڵام لـە ڕۆژی پێنجـەمی پەلاماردانەکـەدا سـەربازانی خـاڵی

---

[٩] ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست ءۆض، کۆمەڵطای باینجان، ٢١ ی مارتی ١٩٩٣.

پشكنینی سەر ڕێگای نێوان سلێمانیو قەرەداخ دەستیانكرد بە گرتنیان, هەندێك بە تایبەتی پیرو پەككەوتە بە یارمەتیی جاشەكان توانییان دەربازبن، ئەمەشیان ئاماژەیە بۆ ڕۆڵی پێچەوانەی میلیشیای كورد كە پاشتر بە درێژایی ماوەی ئەنفال گێڕایان. لە گەڵ ئەوەشدا لە نێوان ٢٥ ـ ٣٠ كەس لە خەڵكی سێوسێنان لەو خاڵی پشكنینەدا دەسگیركرانو جارێكیتر نەبینرانەوە. پێدەچێت هەڵوێستی هێزەكان لە ئەنجامی بەرپابوونی ڕووداوێكەوە گۆڕابێت كەوا عومەری جووتیارەكەی گوندی تەكێ بە چاوی خۆی بینیبوویو بە مجۆرە دەیگێڕێتەوە:

"كاتێ كە ئێمە گەیشتین، هێشتا سوپا دەستی نەكردبوو بە خەڵك گرتن, ئەفسەرەكان تەنها پرسیاری ئەوەیان لێكردین كە ئایا تێكدەران لە ناوچەكەماندا هەنو ئێمەش پێماندەوتن بەڵێ لەوێن. بەڵام پاشان شتێك ڕوویدا، ئەویش ئەوەبوو كەوا عەرەبانەی تراكتۆرێكی پڕلە گەنم ڕێگاكەی گرتبوو چوونكە تایەیەكی پەنچەربوو و خاوەنەكەی لەوێدا بەجێیهێشتبوو, تانكێك هاتبوو ویستبووی لاییداتە قەراخ جادەكە بەڵام لەو كاتەدا عەرەبانەكە وەرگەڕاوەو ژمارەیەكی زۆر كلاشینكۆف لە ژێر گە نمەكەوە كەوتووەتە خوارەوەو ژمارەكەش بەشی چەكداركردنی پۆلێكی تەواوی كردووە. پاش ئەمە لە هەموو شوێنێك یەكەكان ئاگاداركرانەوە كە ڕێگاوبان توند بگرنو ئەوانیش كەوتنە گرتنی خەڵك، بە ژنو منداڵو بگرە تەنانەت بەو كەسانەشەوە كە لە سلێمانییەوە هاتبوون.

من تەنها بیست مەتر لەولای تانكەكەوە بووم و لە پشت سەربازەكانەوە كە پێنجسەد كەسمانی لێدەبوو, ئێمە كە ئەمەمان بینی خێرا بەرەو چیا هەڵاتینو جاشەكان ئاگاداریان كردینەوە كە تا بتوانینو بۆمان بكرێ ڕابكەینو خۆبشارینەوە, خالیدی برام هێشتا لە پشتی تراكتۆرەكەوە بوو كە ڕووداوەكە بەرپابوو, ئێمە ئەو كاتە زۆر لە یەكەوە نزیكبووینو دەنگیشمان دەگەیشتە یەكتر كەچی ئەو گیراو برا بۆ سلێمانی"[١٠]. خالید ئیتر هەرگیز نەبینرایەوە. بە هەمان شێوەش سێ پیاوی تری خەڵكی تەكێ كە لەگەڵ ئەمدا گیرابوون. عومەریش خۆی كردبوو بە ناو شارداو دەربازبوو.

---

[١٠] چاوپێكەوتنی میدڵ ئیست وۆچ، كۆمەڵگای باینجان، ٢١ ی مارتی ١٩٩٣.

ئەوانەی کە لە خاڵی پشکنینەکەدا گیران خرانە نێو ئیڤاوەو ڕەوانـەی بارەگـای هێزەکانی تەواری کران لە گەڕەکی چوارباخی سلێمانی*. لـەوێ هـەزاران بەنـدکراوی لێبوو کـە لـە قەرەداخـەوە هێنرابـوون و ڕۆژانـەش سـەدان کەسـی تریـان دەهێنـاو سـەربازەکان ناویـان دەنووسـین و ناسـنامەو هـەر شـتێکی بـەنرخیان پێبوایـە لێیاندەسەندن. پیاوێکی خەڵکی گوندی دۆڵانی خوارووش دەگێڕێتەوە کە یەکە مجار لە سەربازگەیەکدا بەندیانکردووە کە ئەفسەرانی *ئیستیخبارات* سەرپەرشتییان کردووە, پاشان گوێزراوەتەوە بۆ بنکەی هێزەکانی تەواری[11].

لێرە گیراوەکان بۆ ماوەی سێ چوار حەفتە ماونەتەوەو هەنـدێك لـە گە نجـەکان چاویان بەستراوەتەوەو لـەوانیتر جیاکرابوونـەوە. ئەوانیتریـشیان دوو ڕۆژ کردبـووە دەرەوەو پاشان گێڕدرابوونەوە بۆ زیندانەکانیان. زیندانیەکان لێـرە هیـچێکی وایـان نەدەدانێ بیخۆن، بەڵام دەیانتوانی خواردن لە پاسەوانەکان بکڕن. ئەو گوندنشینانە هەرچەندە سوپا گرتبوونی، بەڵام کە برابوونە بنکەی تـەواری لـەوێ *ئـەمن* ڕۆژانـە لێکۆڵینـەوەی لـە گـەڵ کـردوون و پرسـیارەکانیان لـەم جـۆرە بـووە: "ئایـا کـوڕت *پێشمەرگەیە*؟ چالاکیی *پێشمەرگە* لە گوندەکەتانـدا چـیە؟" ئـەم لێکۆڵینەوەیـە وا پێدەچوو تەنانەت منداڵی تەمەنی قوتا بخانەی سەرەتاییش بە "تێکدەر" لە قەڵەم بدات. ئەوجا تێکرا لە پاش دوو تا سێ هەفتە پاس و کۆستەریان هێناو گیراوەکانیان ڕووەو ڕۆژئاوا بۆ لای کەرکووك گواستەوە.

میدڵ ئیست ووچ چاوپێکەوتنی لـە گـەڵ دەربـازبوانی دە گونـدێکی قەرەداخـدا کردووە کە بەر ئەنفالی دوو کەوتوون, ئەوان هەموو کات ناوی ئەو گە نجانەیان دەهێنا کە لە تەمەنی سـەربازیدا بـوون و پـاش گرتنیـان لـە بنکـەی هێزەکـانی تـەواریی سلێمانییەوە بێسەروشوێن کران. لە گوندی سەرکۆ نۆ کەس سەریان بە دواوە نـەهێنا، چوار کەس لە تەکێ و چواری تریش لە گوندی بەلـەگجاڕی نزیکـی سـەرنگوم بـوون،

---

* ئةمة بةشى هيَزى لة ناكاوى ئةمنى سليَمانى بوو كة بة عةرةبيةكةى بة (قوات الطـواريء) ء بـة كورديةكةشى هـةر بـة (تةواريةكـةى ضـوارباخ) نـاوى رِؤيشتبوو. ئـةم دةزطايـة بينـاى قوتابخانةيـــةكى ســـةرةتايى داطيركردبـــوو وةك بنكةيـــةك بـــؤ كاروبـــارى داثلَؤســـين و ئةشكةنجةدانى خةلَك و طةلىَ كةسى بيَتاوان لةم دةزطا بةدناوةدا تيَداضوونء بيَسةرء شويَن كران. لة سةروةختى ئةنفالء دواتردا ئةفسةريَكى ئةمن كة ناوى (رِائيد تـةها) بـوو بـةرثرسى ئةم دةزطاية بوو و بة درِندةيى ناوبانطى دةركردبوو ـ ءةرطيَر.

[11] ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض، سليَمانى، ١ ى نيسانى ١٩٩٣.

هەروەها دوو كەس لە بەردێ ، سێ لە كۆشك، دوو لە دۆڵانی خواروو، سێ لە دێوانـە، نۆ لە مچەكوێر* پێنج لە چەمی سمۆر. بەمجۆرەو بە سەر یەكەوە لە تەواوی ناحیـەی قەرەداخدا، بە هەر هەشتا گوندەكەیەوە، گریمانەیەكی ئەقڵگیری ئەوە هەیـە كـەوا چەند سەد پیاوێكی گەنج لە ماوەی ئەنفالی دوودا سەرنگوم كرابێتن.

بەڵام بەسەرهاتەكە گەلێ لەمە ئاڵۆزترە وەك ئـەزموونی گونـدی چـەمی سمـۆر دەریدەخات. ئەو پێنج گەنجەی خەڵكی چەمی سمۆر كە لـە سـلێمانی شـوێنبزر كـران سەربازی ڕاكردوو بوون و لـە گەرماوگـەرمی ڕەوەكـەدا خۆیـان دابـووە دەسـتەوە. بـە هەرحاڵ، شوێنی ئەم گوندە، كە بە دامێنی شاخە بەرزەكانی قەرەداخەوە بوو، خەڵكی دیكەشی بۆ بە كێشكردو لەدواییدا دەركـەوت هەڵەیـەكی كوشـندە بـوو, چـونكە لـە كاتێكـدا زۆربـەی خەڵكەكـە بـەرەو بـاكوور هـەڵاتن، دوو خێـزان بـە سـەر كـەژە سەختەكاندا بەرەو دەشتی گەرمیان پەڕینەوە بە هیوای ئەوەی بە سـەلامەتی بگەنـە شارۆچكەی كەلار، بە لێكدانەوەی ئەوەی ڕەنگە ئـەنفالی بەرنەكـەوێت. ئـەم تـاقمـە خەڵكە بە ژن و پیاوو منداڵەوە حەڤـدە كـەس بـوون و لەوانـە كەسـیان نەگەیـشتنە مەنزڵ. هەروەها سەدان كەسی دیكەش بە هەمان دەرد چوون كە بەو خەیاڵـەوە بـەرەو خـوار هـەڵاتن و وادیـارە هـەر هەمووشـیان لـە لایـەن دەسـەڵاتدارانی عێراقـەوە گیرابێتن[١٢].

* * *

هـەڵاتـن بەرەو گـەرمیانـی خـواروو

جیاوازییـەكی زۆر هەیـە لـە نێـوان ناوچـەكاندا لـە شـێوازو نموونـەی بێسەروشوێنكردنی بەكۆمەڵدا لەو ماوەیەدا كە پەلاماری ئەنفال خایاندی. لە پـاش ئـەنفالی یـەك، پیـاوی كامـڵ و كـوڕی هـەرزەكار كـە لـە لایـەن سـوپاوە گـیران بێسەروشوێنكران و ئەم شێوازەش لە هەموو ناوچەكاندا دووبارە دەبووەوە. بـەڵام لـە

* لیَرةدا ناوى طوندى مضةكويَر كةميَك بة شيَواوى تؤماركراوة (Mitsa Chwier)ء ئيَمة وةك ناوى طةلىَ شويَنى تر رِاستمان كردةوة ـ ء.

[١٢] ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيستَ ءؤض، كؤمةلَطاى باينجان، ١٩ ى مارتى ١٩٩٣.

گەلێ جێگاو بە شێوەیەکی بەرچاو گـەرمیانی خـواروو، ژمارەیـەکی یـەکجار زۆر ژن و منداڵیش ڕا پێچکران و جارێکیتر نەبینرانەوە. پێوەری ئەم کارەش دیارە تەنها شـوێنی لەدایکبوونی ئەو کەسە نەبوو بەڵکو ئەو ناوچەیەش بوو کە تێیدا دەگـیرا. لـە گـەلێ حاڵەتدا، بەڵام هەمووی نە، شێوازی بێسەروشوێنکردنەکان پێدەچێت ڕەنگدانـەوەی پلەی ئەو بەرگریە بێت کەوا هێزەکان بەرەورووی دەبوونەوە. ئەگـەر شـەڕو بـەرگریی *پێشمەرگە* لە شوێنێکدا گەرم بوایە ئەو ژن و منداڵانەی لەو ناوەدا دەگیران زیاتر بـەو لایەدا دەشکایەوە کە لە گەلێ مێردو باوکەکانیانـدا سـەرنگوم بکـرێن . لێکدانـەوەی ناوەڕۆکی نووسراوێکی *ئەمن* لە ٢ ی ئابی ١٩٨٨دا ئەو مانایە دەگەیەنێ کاتێ کە داوای زانیاری دەکا لە سەر بەندکراوەکانی لای خۆی کە ئایا لەو شوێن و ناوچانەدا گیراون کە شەریان تێدا قەوماوە یاخود نە؟(١٣)

ئـەو ژن و منداڵانـەی لـە قەرەداخـەوە بـەرەو بـاکوور هـەڵاتن بـۆ سـلێمانی و کۆمەڵگاکان زیانیان پێنەگەیشت، کەچی ئەوانەی پەرەوازەی گەرمیانی خواروو بـوون لەناوچوون. دوو پیاو و سێ ژن و شەش منداڵ لە گوندی عەلیاوا سەرنگوم بوون. چل و حەوت کەسی خەڵکی مەسوێی، کە زۆر منداڵ و ساوای بەرمەمکەیان لـە نێوانـدا بـوو، لەنزیك کەلارەوە دەسگیرکران و هەرگیز نەبینرانەوە(١٤). دانیشتوانی هۆمەرقـەڵا، کـە گوندێکی بیست ماڵە بوو لای کلکەی خوارووی کـەژی زەردەوە، هـەر ئەوەنـدە هـەواڵی کیمیابارانی گوندی سێوسێنانیان بیست، هەموو تێکڕا هەڵاتن و تـەنها فریـای ئـەوە کەوتن هەندێ شتومەکی پێویست لەگەڵ خۆیان ببـەن وەك پـارەو پێخـەف و ئـاژەڵ و ماڵاتیان دا لەبەرو کەوتنە پەراوێزی شاخ و بەرەو باشووری ڕۆژئاوا سەری خۆیان بـۆ گەرمیان هەڵگرت و لە گەڵ ئەوەشدا کە *پێشمەرگە* نەبوون بەڵام هەموو پیاوێك چەکی خۆیی هەبوو، وەك نەریتێکی بـاو لـە نێـو پیـاوانی کـوردی عێراقـدا, سیانیـشیان سـەربازی هـەڵاتوو یـان موتەخـەلیف بـوون. ئـەم بیـست خێزانـە چـەند ڕۆژێـك بەڕێوەبوون و بە شەو لە ئەشکەوتەکاندا یان هەر لەو دەشتودەرە دەخەوتن و بە هیوای

---

(١٣) نووسراوێکی نهێنی لە*ئەمنی* ناوضەی ئۆتۆنۆمییەوە بۆ *ئەمنی* ثاریزطای هەولێر لە ٢ ی ئابی ١٩٨٨دا. دەقەکە دەڵێ " تکایة سةرنجی برووسکةی ذمارة ٩٨٨٧ مان بدةن لـة ٢٠ ی تـةمووزی ١٩٨٨داء ئاطادرامـان بکةنـةوة ئایـا ئـةو کةسـانةی نـاوةرۆکی ئـةم ڕاطةیاندنـة دةیانطریَتةوة لة حةوزی ناوضةی شةرِةوة هاتوون یان نة".

(١٤) ضاوثێکةوتنی میدلَ ئیست ءۆض، کۆمةلَطای باینجان، ٢١ ی مارتی ١٩٩٣ء کۆمةلَطای نةسر ٢٦ ی مارتی ١٩٩٣.

ئەوە بوون کە زوو بگەڕێنەوە سەر ماڵوحاڵی خۆیان، کاتێ کە حوکوومەت لە ناوچەکەیان دەکشێتەوە، وەك هەموو جارێکی پێشتر کە ڕوویدەدا. بەڵام ئە مجارەیان جیابوو، چونکە هەر کە گەیشتنە گوندی بەکربایەف، لە پەڕی ڕۆژهەڵاتی گەرمیانەوە، هەواڵیانزانی کە تەواوی ناوچەی قەرەداخ کەوتووەتە دەست هێزەکانی حوکوومەتو سەرلەبەر گوندەکانیان تەختی زەوی کراوەو هیچ ماڵ و خانوویەك نەماوە بۆی بگەڕێنەوە. دوابەدوای ئەمان سوپا کەژی زەردەی بە گوللە تۆپی کیمیایی دابێژابوو و بەرەبەیانی ١ ی نیسان هەردوو گوندی تەکێو بەلەگجاڕی گرت کەوا بڕبڕە پشتی گرنگی *پێشمەرگە* بوون[١٥].

سوپا پێڕانەگەیشت خەڵکی هۆمەرقەڵا بگرێت کەچی ئەوان یەکڕاست خۆیان کرد بە قوڕگی دوژمندا. گەرمیان ئامانجی داهاتووی ئەنفال بوو و خەڵکی گوندی بەکربایەف ئەمەیان پێڕاگەیاندن، چوونکە دانیشتوانی ئەو گوندە مۆڵەتی حەفتاو دوو سەعاتیان درابوویە خۆبەدەستەوە بدەن. هەر بیست ماڵەکەی هۆمەرقەڵا ئەو شەوە کۆبوونەوە بۆ بڕیاردان لە سەر ئەوەی چیبکەن و گەیشتنە ئەو ئەنجامەی کە بێجگە لە خۆبەدەستەوەدان هیچ چارەسەرێکیتر نیە. پاشان گەشبینییەکی زۆر لە ناویاندا هاتە ئاراوە کەوا ڕۆیشتن بەرەو خەتی حوکوومەت لە شەڕی ئێرەو ئەوێی سوپاو *پێشمەرگە* دەیانپارێزێت، بۆ بەیانی بەرەو لای هێزەکانی حوکوومەت ملی ڕێگەیان گرتو تا گوندی بۆیسانە چوون، کەمتر لە میلێکیش ئەولاتر گوندی شێخ تەویل بوو، کە ڕەنگە تاقە نیشان بووبێت لە تەواوی ماوەی پەلاماری ئەنفالدا کە زۆر بە توندی بەرگریی لێکرا.

لە ئاخرو ئۆخری مارتدا خەڵکی شێخ تەویل کە سەر بە تیرەی تەرخانی بوون، داڵدەی سەدان کەسی خۆڵاتیی کوردیان دا کەوا لە قەرەداخەوە هەڵاتبوون، هەرچەندە ئەوانە لە تیرەو هۆزی جیاواز بوون بەڵام وەك پیاوێك دەیوت "ئێمە

---

(١٥) تەلطرافیَکی "نهیَنیء بة ثةلة" لةئةمنی دةربةندیخانةوة ذمارة ٩٥٠٧، کاتذمیَر ١٧٤٠، ١ ی نیسانی ١٩٨٨ باسی طرتنی "ضوار بنکةی تیَکدةرانء بةکریَطیراوانی ئیَران، هاوکات لةطةلَ بنکةیةکی طاردی خومةینیی جادووطةرء بنکةیةکی تیَکدةرانی ثارتی کؤمؤنیستی عیَراق " دةکات. بةم سةرکةوتنانةی سوثا کاری سةربازیی ثیَویستء بنةرِةتی لة ئةنفالی دوودا تةواو بوو.

پەنامان دان و بووبووین بە یەك"[١٦]. بۆ بەیانیی زوو خەڵکە مەدەنییە تۆقیوەکە تەماشایانکرد وا هێزێکی نوێی *پێشمەرگە* گەیشتن و لە کەژی زەردە هەڵاتبوون. سێگۆشەی نێوان ئەو شاخە و شێخ تەویل و دەربەندیخان ئەو دەمە وەك مەنجەڵ دەکوڵا و یەکبینە لە هەموو لایەکەوە تۆپباران بوو، چ لە لایەن عێراق یان ئێرانەوەوە کەس لێکی جیانەدەکردنەوەو پشێوی و شپرزەیی گەیشتبووە ئەوپەڕی. لە ٣ ـ ٥ ی نیسان سوپا و *پێشمەرگە* کەوتنە شەڕێکی سەختەوە بۆ کۆنترۆڵکردنی شێخ تەویل و یەکلا نەدەبووەوە. لەو پشێوی و تێکەڵ و پێکەڵیەی پێش شەڕەکەدا زۆربەی خەڵکی شێخ تەویلماڵیان چۆڵکردو ڕۆیشتن بۆ سەر شارێی نێوان دەربەندیخان و کەلار, لەوێ حەفتا و نۆ کەسیان لێگیرا و سەرنگوم کران. بەڵام ئەمە هێشتا ئەنفالی سێ واتە ئەنفالی گەرمیان نەبوو و ترس و سامی ئەوە هێشتا مابووی. خێزانەکانی هۆمەرقەڵا چاوەڕێ بوون، چونکە چوار پیرەمێردی خەڵکی بۆیسانە بە هەڵکردنی ئاڵای سپییەوە بەرەوپیریی هێزەکان چووبوون. لەوێ پێیان وتبوون "بڕۆن ماڵ و خێزانتان بێنن، هیچیان بۆ نابێت". بۆیە ژمارەیەك پیاو و ژن و منداڵ باوەڕیان بە بەڵێنی ئەفسەرەکە کردو خۆیان دا بە دەستەوە، کەچی دەسبەجێ گرتنیان. ئەوانی کە لە دواوە مانەوە پاشتر زانییان خەڵکەکە براون بۆ بارەگای لیوا سەربازیەکەی کەلارو ئیتر ئەوە دوا دەنگوباسیان بوو.

ئەوانی کە لە خێزانەکانی هۆمەرقەڵا مابوونەوەو خۆیان دابووە دوا جارێکیتر هەڵاتنەوەو نەوەستان تا گەیشتنە دێی لاڵی خانی* سەر ڕێگا سەرەکیەکە. لەوێ تەماشایانکرد خەڵکێکی زۆر ڕژاوەتە ئەو ناوەو کاروانێکی گەورەی ئۆتۆمبیلی بارهەڵگریش هێنراوە بۆ کۆکردنەوەیان. لێرەش دیسانەوە خەڵکەکە کەوتنەوە ڕاوتەگبیرو سەرباری ترس و دڵەڕاوکێ هەمدیس بە ناچاری سەریان بۆ ئەوە لەقاند کە خۆبەدەستەوەدان تاقە چارەیانە. ئەکرەم, کە کوڕێکی تەمەن هەژدە ساڵی خەڵکی هۆمەرقەڵا بوو، هێشتا هەر دوودڵ بوو, لە ترسی سزای نەچوونە سەربازی خۆی لە نێو بەرمیلێکی بەتاڵدا شاردبووەوە تەماشای خەڵکەکەی کردبوو کەوا بە کۆمەڵ

---

(١٦) ضاوثێكەوتنى ميدلَ ئيست ءؤض لة طةلَ دانيشتوويةكى جارانى شيَخ تةويلدا، كؤمةلَطاى باوةنوور، ٢٨ى مارتى ١٩٩٣.

* لالَى خان طونديَكى سةر ريَطاى نيَوان دةربةنديخان ـ كةلارة بة سةر ئاوى سيروانةوة. لة دةقةكةدا بة هةلَة ناوى بة شارؤضكة هاتووة ـ ء.

خۆبەدەستەوە دەدەن. هەر لەوێدا پێنجسەد کەس خۆیان دابووە دەستەوە، تەنها بیست کەس نەبێت کە ئەکرەمیشیان تێدابوو خۆیان هێشتبووە دواوە. بـەم جۆرە ئـەکرەم ڕزگاربوو و پێنجسەد کەسەکەش بێسەروشوێن بوون[١٧].

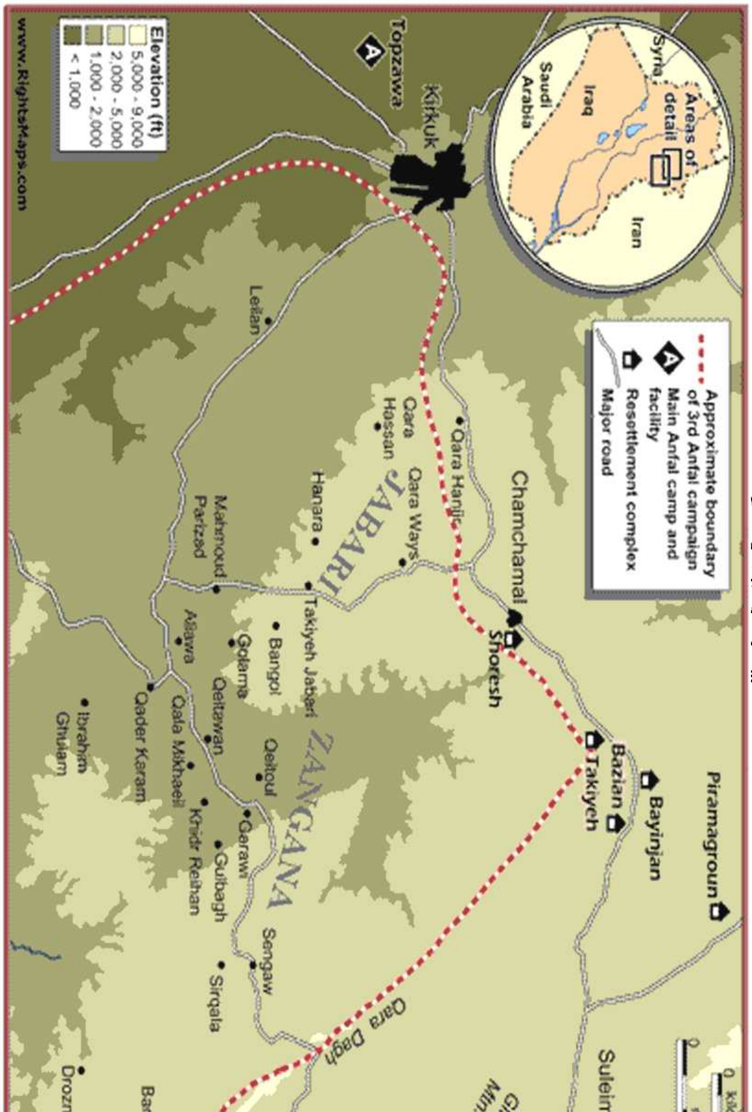

(١٧) ... ١٩٩٢.
... ـریَذایی
... ت. زۆر
... ـەربازە
... اروداء

بەشی پێنجەم

ئەنفالی سێ:

گـەرمـیـان

٧ ـ ٢٠ ی نیسانی ١٩٨٨

"ئەمە یەکەم جار بوو کە خەڵکیان ڕاپێچی لەناوبردن دەکرد"
- جووتیارێکی گوندی گۆڵەمەی ناحیەی قادرکەرەم

گەرمیان - وڵاتی گەرم - هەردەو دەشتێکی پان و بەرینە لە بەشی هەرە باشووری سۆرانی زمانی کوردستانی عێراقدا و هاوسنووری ناوچەکانی عەرەبنشینی عێراقە. سنووری ئەم ناوچەیە لە ڕۆژئاواوە شارێی نێوان شاری بە نەوت دەوڵەمەندی کەرکووك و شارۆچکەی تووزخورماتووە، لە باکوورەوە ڕێگای کەرکووك - چەمچەماڵ، لە لای ڕۆژهەڵاتەوە چیاکانی قەرەداخ و لە باشووریشەوە هەر سێ شارۆچکەی کەلار و کفری و پێبازە[1]. کەمێك بە وردیی سەرنج بدەیت چەقی جوگرافیی گەرمیان ناحیەی قادرکەرەمە، کە سەروەختێك سەنتەرێکی قەرەباڵغی دە هەزار کەسیی بووە. لە کۆتایی یەکەم حەفتەی مانگی نیساندا پاشماوەی پەرتوبڵاوی ئەو *پێشمەرگانەی* لە ناوچەی سەرگەڵوو - بەرگەڵوو شکابوون، بەرەوخوار بوونەوە بۆ سەنگەرەکانی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان لە گەرمیان. هەروەها ئەو گوندنشینانەی لە ئەنفالی دووەم هەڵاتبوون سەری خۆیان بەرەو باشوورو ڕۆژاوا هەڵگرتبوو بۆ ئێرە. هەندێك لەجەنگاوەرانی مەڵبەندی دووسەنگەری بەرگرییان لە شێخ تەویلدا لێدابوو، کە جمەی دەهات لە ئاوارەی قەرەداخدا. هەندێکیتر چوون بۆ گوندی باشتەپە لە سەر زێی ئاقسوو، کە دەشتی گەرمیان دەکا بە دوو بەشەوە, (خەڵکی ناوچەکە پێیدەڵێن ئاوەسپی لە بەر ڕەنگی شیریی سەرچاوەکەی)[2].

بە بەراوردکردن لە گەڵ دۆڵی جافەتیدا، یان تەنانەت قەرەداخیش، زەویە تەختایەکانی گەرمیان کەمتر دەستیاندەدا بۆ شەڕی گەریلایی. بەهەرحاڵ، ئێرە ناوجەرگەی سیاسیی شۆڕشی PUK بوو و ڕۆڵەی گوندە کشتیارییەکانی ئەم ناوە

---

[1] شارۆضکةیثێباز، کة دةکةویَتة سةر رِیَطای سةرةکیی نیَوان کةلارء دةربةندیخان، ناویَکی تریشی هةیة کة "باوةنوور"ة واتة باوکی رِووناکی بؤ رِیَزی ثیاوضاکیَك لةوێ نیَذراوةء دةلَیَن طوایة مةرقةدةکةی هةموو شةوانیَکی هةینی نووری لیَبةرزدةبیَتةوة.
[2] ضاوثیَکةوتنی میدلَ ئیست ءؤض لة طةلَ فةرماندةیةکی جارانی PUK دا لة طةرمیان، سلیَمانی، ٢٨ ی مارتی ١٩٩٣.

زۆربەی هێزی شەڕکەری ڕێکخراوەکەیان پێکدەهێنا. هەروەها گوندەکان پڕبوون لە سەربازی هەڵاتوو و *پێشمەرگە* تۆڕێکی فراوانو بە چاکی ڕێکخراوی پشتگیریی ناوچەکەیان دەستەبەر کردبوو. "ئەوان هەموو جار بە شەو دەهاتنو نانیان لە ماڵەکان دەخواردو پاشان کۆڕو لێدوانی سیاسییان بۆ خەڵکی ساز دەکرد، کە بۆچی دەبێ شەڕ لەگەڵ حوکومەتدا بکەنو نەبن بە جاش". ئەم قسانە ئافرەتێکی خەڵکی گوندی شێخ حەمید دەیگێڕایەوە، کە لە نزیك سەنگەرێکی گرنگی PUK وە بوو لە تازە شار[٣]. پیاوێکیش لە گوندی کانی قادری ئەو نزیکانە دەیوت: "پێشمەرگە فەرمانیان دەرکردبوو کە هەر ماڵێك دەبێ چەکێ بکڕێت، ئەمە وەك یاسا وابوو و خەڵکەکەش پێی ڕازی بوونو وایاندادەنا کە پێویستە. خەڵکە مەدەنییە چەکدارەکە دەچوونە پاڵ *پێشمەرگە* بۆ داکۆکیکردن لە گوندەکانیان. ئەمان وەك "هێزی پشتگیریی" باسدەکرانو هەموو گوندێك یەکەی بەرگریی مەدەنی خۆی هەبوو"[٤].

بەڵام ئێستا *پێشمەرگە* شتێکی ئەوتۆی پێناکرێو ناتوانێ بەر لە هێرشی قورسو قەبەی سوپای عێراق بگرێت, ئەمەیان لە شەڕێکی ئاسایی زیاتربوو و یەکلایەنە گەورەو لەکێشنەهاتوو بوو. بۆ ماوەی زیاد لە حەفتەیەك شەپۆل لە دوای شەپۆلی هێرشو پەلاماردانی پیادەو زرێپۆشو تۆپخانەو فڕۆکەو *جاش* ناوچەکەی گرتبووەوەو گەمارۆیدابوو. خەڵکی گەرمیان قەناعەتیان بە خۆبەدەستەوەدان هێنا، بەوەی دەربازبوون مەحاڵەو هەرگیز لەمەوپێش هێزی سەربازو میلیشیای بێشوماری ئاوهایان نەبینیبوو. سوپا ناوچەکەی بەجێنەهێشت تا هەموو گیانلەبەرێکی دەسگیر نەکردو شوێن هەموو گوندنشینێکی هەڵاتوو دەکەوتن بە هەلیکۆپتەرو بە پێ بۆ ناو شاخو شارۆچکەو شارەکان[٥].

---

[٣] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، کؤمةلَطای باینجان، ١٩ ی مارتی ١٩٩٢. ئةلَبةتة لةم کاتةدا سةربازی هةلآتوو بة هیض جؤرێ نةیاندةویَرا بطةرِیَنةوة، ضوونکة برِیارةکانی ئةو دوایية سزای مةرطی بة سةر هةلآتوواندا سةثاندبوو. دیارِدةی ئیعدامکردن بة بةرضاوی خةلَکةوةء تةنانةت بة تةلةفزیؤن ویَنةطرتنی بووبووة شتیَکی ئاسایی. برِوانة سةرةوة لاثةرِة ١٤٨.

[٤] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، سلیَمانی ٢٥ ی تةمووزی ١٩٩٢.

[٥] راثؤرتیَکی مةیدانیي"نهیَنیء بة ثةلة" لة*ئیستیخباراتی* عةسکةریی ناوضةی رِؤذهةلآتةوة بؤ مةکتةبی باکوور، بؤ نموونة، باسی ضواردةور طرتنی طوندی کةلار دةکا لة بةرةبةیانی ٢٦ ی نیساندا (وا دیارة مةبةست طوندی طةورةی کةلاری کؤنة بة تةنیشت شارؤضکةی کةلارةوة - ء). سیَ سریةی زریَثؤشی لیوای ثیادةی ٤٤٤ ئابلَووقةی طوندةکةیان داوةء طةرِاون بة دوای "ئةوخیَزانانةی دزةیان کردووةتة ناو طوندةوة لة ئةنجامی ثرؤسةی

سوپای عێراق بێبەزەییانە لاوازیی PUK ی لە گەرمیاندا قۆستەوە, ئێرە سەنگەری مەحکەم و شوێنی قایمی تێدا نەبوو, ئێرە نە بەرگەڵوو و نە یاخسەمەر بوو و نەچەکی قورسیشی لێبوو. ئەو چەند گوندە کەمەی کە *پێشمەرگە* و هێزی جێگیریان تێدابوو بە ئاسانی دابڕان و هیچ هێزێکی پاڵپشت و زەخیرەو خواردنێکیان نەدەگەیشتی, جەنگاوەرە دابڕاوەکانیش دەبوو یان هەڵبێن یان شەڕ بکەن تا تەقەمەنییان پێنامێنێت. ئەو *پێشمەرگانەی* لەناوچەکانی ئەنفالی یەکەم و دووەمەوە گەیشتبوون هەموو ماندوو و شەکەت بوون و ڕووخان و وره بەردانێکی گشتیی باڵی کێشابوو بە سەر هەموو لایەکدا بە هۆی پەلاماری کیمیاییەوە بۆ سەر دۆڵی جافەتی و قەرەداخ و هەڵەبجە. وا دیارە ڕژێمی عێراق لە پەلاماردانی گەرمیاندا گازی ژەهراویی بە پێویست نەزانی، ئەگەرچی لانیکەم یەك جار لە ئامانجێکی سەر بە گێچەڵدا بەکاری هێنابوو[٦]. *پێشمەرگە* ئابلووقەدراوەکان نزیکەی پێنج ڕۆژێك بەرگرییان کرد، بەڵام لە زۆربەی شوێنەکاندا بەخێرایی تێکشکێنران.

* * *

دەکرێت نەخشەو پلانی شەڕی سوپای عێراق لە گەرمیاندا بە هەندێك وردەکارییەوە بزانرێت، بەهۆی سی و سێ برووسکەی یەك لە دوای یەکی "نهێنی و بە پەلە" ی *ئیستیخباراتی* سەربازییەوە، کەوا سەعات بە سەعاتی بارودۆخیان خستووەتە ڕوو لە مەیدانی شەڕدا[٧]. ئەم بەڵگەنامانە باسی زنجیرەیەك جموجووڵی

ئەنفالی سێدا", بە مەرجێ هەموو جۆرە شەرێك بە لای کەمەوە حەفتەیەك دەبوو تەواو بوو بوو.

[٦] ڕاپۆرتطەلێکی متمانە پێکراو هەن لە سەر پەلاماردانی کیمیایی طوندی تازەشار (ناحیەی قادر کەرەم). بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە لاپەرە(٢٤٨ ـ ٢٤٩). هەروەها میدلَ ئیست ءۆض هەندێ ڕاپۆرتی پێطەیشتووە لە سەر هێرشی کیمیایی بۆ سەر خالَۆبازیانی (قەرە حەسەن)، بەلاَم زۆر جێی متمانە نین.

[٧] ئەم برووسکانە بە طشتیی سەرناوەکەیان "کورتەیەك لە سەر عومە*لای* ئێران" بوو بەروارەکانیان لە ٩ ـ ٢٧ ی نیسانی ١٩٨٨ بوو. ئەمانە هەموو لە نێو فایلدا بە پەت بەسترابوونء بە دەسخەت ناونیشانەکەیان نووسرا بوو "فایلی عەمەلیاتی ئەنفالی سێ (کەرتی قادر کەرەم)، ٩ ی نیسانی ١٩٨٨. بەلاَم بە پێی وردەکاریی ناوەڕۆکەکەی پێیدا دیارە کەوا دوورە لەوەی فایلێکی سەرتاپاطیری طۆڕەپانی طەرمیان بێت. زۆربەی بەلَطەنامەکان بە *ئیستیخباراتی* سەربازیی کەلار یان فەیلەقی دوو دەستپێدەکاتء باسی عەمەلیاتی بەشی خوارووی طەرمیان دەکات. ذمارەیەکی کەمیان ڕاپۆرتی *ئیستیخباراتی* توزخورماتوو ء

گەمارۆدانی گەورە گەورە دەکەن کەوا ڕەتڵی هێزەکان بە لایەنی کەمەوە لە هەشت قۆڵەوە بە دەورانەدەوری گەرمیانـدا پێشڕەوییان کردووەو ئابلووقەی شوێنە دەسنیشانکراوەکانی پێشمەرگەیان داوەو ڕێگەیان بۆ خەڵکە هەڵاتووەکە کردووەتەوە بچنە ئەو شوێنانەی بۆ خڕکردنەوەیان دیاریکرابوو و هەموو ڕێگەکانی دیکەی دەربازبوونیان لێگرتبوون. (بڕوانە نەخشەکە). هەروەها برووسکەکان باس لە نزیکەی ١٢٠ گوند دەکەن کەوا "گیراون و تێکدراون" یان "سووتێنراون و وێرانکراون"، هیچکام لەمانەش وەك ئاماژەی سەربازی باس نەکراون، لە هەندێ حاڵەتی کەمدا نەبێت کە باس لەوە دەکرێ گوایە بەرەنگاریان بوونەتەوە، یان لە هەندێ حاڵەتی دەگمەندا گوندێکیان پشکنیوەو سەرباز هیچیان نەدۆزیوەتەوە جگە لە تاوانبار کردن بەوەی کە "وێنەی تێکدەران یان خومەینیی جادووگەریان" دۆزیوەتەوە[٨].

نیازو مەرامی پرۆسەکە زۆر ڕوون نەبوو: بەڵام دەبوو تەواوی شوێنەواری نیشتەجێبوونی بنیادەم بسڕێتەوە. گەلێ لە ڕاپۆرتە مەیدانیەکانی *ئیستیخبارات* ئەم مەسەلەیە بە ئاشکرا باسدەکەن" تەواوی ئەو گوندانەی هێزەکانیان پێدا تێپەڕی تێکدران و سووتێنران و ئێستا زۆربەی ئەو گوندانە "لە سەر نەخشە سڕاونەتەوە". ڕەتڵی کەلار لە ١٣ ی نیساندا ئەم ڕاپۆرتەی داوە. ڕەتڵی پوونگڵەش لە ٢٠ ی نیساندا گەڕاوەتەوە شوێنی خۆی "لە پاش جێبەجێکردنی ڕووخاندنی گوندەکانی کەرتەکەی خۆی"[٩]. ئەوان تەنها بە یەك جار ڕۆیشتن بۆ گوندەکان دانەدەکەوتن و لە ناوەڕاستی ئابیشدا هێزەکان گەڕانەوە بۆ "سووتاندن و ڕامالینی پاشماوەی هەر مانـاو

ضةمضةمالَنء باس لة عةمةليـاتى ذوورتر دةكةن. هةنديَ لةم دؤكيومَيَنتانة لة راثؤرتى ١٩ ى شوباتى ١٩٩٣دا لةسةر عيَراق لة لايةن راثؤرتدةرى تايبةتى كؤميسيؤنى مافى مرؤظى سةر بة نةتةوة يةكطرتووةكانةوة خرانةروو لَة لاثةرة ٢٠٣ ـ ٢٢١ دا.

[٨] برووسكةى فةيلةقى دوو ذمارة ١٠٧٢٤ لة ١٤ ى نيسانى ١٩٨٨دا باسى عةمةلياتى رِةتلَى كفرى دةكات "لة ثاش داطيركردنى طوندى عةزيز قادر، هيَزةكة لة ناو طونددا هيضى نةدؤزييةوة لة كةلوثةلى ناومالَء بةلَطةنامةء ويَنةى تيَكدةرانء خومةينيى جادووطةر بترازيَ، كة هةمووى سووتيَنرا".

[٩] برووسكةى *ئيستيخباراتى* كةلار ذمارة ١٠٦٨٦ بؤ *ئيستيخباراتى* ناوضةى رِؤذهةلاَت لة ١٣ ى نيسانى ١٩٨٨دا، هةروةها بروسكةى فةيلةقى دوو ذمارة ١١٣٨٦ بؤ فةرماندةيى مةكتةبى باكوور لة ٢١ ى نيسانى ١٩٨٨دا.

دەلالەتێكی ژیان"[10]. یەك بە یەكی حاڵەتەكان و نـاوی ئـەو گوندانـەی كـاولكراون دەقاودەق یەكدەگرنەوە لە گەڵ شوێنی سەرنگومكردنە بەكۆمەڵەكاندا كـە لـە لایـەن دەربازبوانەوە بۆ میدڵ ئیست وۆچ باسكراوە.

* * *

پـــــــــــلانی پەلامـــــــــــار:

(١) تووزخورماتوو

بەرەبەیانی ڕۆژی ٧ ی نیسان پێـشەنگی هێزەكـانی سـوپاو فەوجـەكانی ***جـاش*** كەوتنە جموجووڵ و لە بنكەكانیان دەرچوون لە تووزخورماتووی لای گۆشەی باشـووری ڕۆژاوای گەرمیانەوە. لە دوو ڕۆژی دواتریشدا، هێزەكانی تر لـە كـەركووك و لـەیلان و چەمچەماڵ و سەنگاوەوە دەرچوون و لە هەموو لایەكەوە بـەرەو شارۆچـكەی قادركـەرەم پێشڕەوییان كرد. ڕەتڵی تووزخورماتوو خێرا بوو بە سێ هێزی هاوبەشەوە, یەكەمیان بۆ باشووری ڕۆژهەڵات لە شارۆچكەی نەوجوولەوە بەرەو چەمی ئاوە سپی. دووەمیـان، كەوا هێزێكی هاوبەشی گەورەتر بوو، بەرەو ڕۆژهەڵات پێشڕەویی كرد بە گوێـچەمداو پاشماوەی ئەو ***پێشمەرگانەی*** لە مەڵبەندی دوو مابوونەوە لە باشتەپە ڕێیان پێگرت, بەڵام پاش ئەوەی فڕۆكە ئەو ناوەی دابێژا خێرا بەرگریەكە كۆتـایی پێهات و هێزەكـە ڕایگەیاند كە حەڤدە گوندی ڕاماڵیو زیانیشیان یانزە كوژراو بوو، كە هەشتیان ***جاش*** بوون[11]. دوان لەم گوندانە وارانیـی ژوور و خـوار بـوون، كـەوا ***پێـشمەرگە*** لـە دوای باشتەپە پاشەكشەیان بۆ كـرد. وارانیـەكان كـاتی خـۆی زۆریـان سـزاو ناڕەحـەتی

---

[10] بروسكەی ذمارة ١٩٤٤٢، ٢٠ ی ئابی ١٩٨٨، *ئەمنی* كەلار "نهێنیء بة ثةلة". فةرمانی "دابرینـی ناوضـة قةدةغـةكراوةكان لـة زةوی كـێلاَنء داضـاندنیء سـووتانیان" كـةوا بـة راطةیاندنی مةكتةبی باكووری ذمارة ٣٨٢١ لة ٣ ی تةمووزی ١٩٨٨ دا دةركراوة.
[11] ئةو هێزة هاوبةشة ثێكهاتبوو لة لیوای ٦٥ ی هێزی تایبـةتء لـة لایـةن هـةردوو فـةوجی بةرطریی نیشتمانیی ٥٨ء ٢٠٠ةوة ثالَثشت دةكرا. بررووسكةی *ئیستیخباراتی* تووزخورماتوو ذمارة ١٠٣٤٠ لة ١٠ ی نیسانی ١٩٨٨دا. برووسكةكة سكالاَی ئـةوة دةكات كـةوا فـةوجێكی تری *جاش* (فـةوجی ٢٥)، "لـة هێزةكـة كشاوةتةوةء ئـةو ئةركانـةی ثێیـسثێردراوة ئـةنجامی نةداوة"، ئةم جؤرة سكالاَیانة لةمةرِكةموكورتیی میلیشیای كورد بـةردةوام دووثـات دةبێتـةوة لةم برووسكانةدا.

چەشتبوو و لە ساڵی ١٩٦٣ەوە سێ جار لە ماوەی جیاجیادا سووتێنرابوون. هەروەها ئەم جووتە گوندە بوون بە نموونەی وێنەیەکی تاڵی کاریگەریی فەرمانی علی حسن المجید بە بۆردمانی فڕۆکەو تۆپباران بۆ ئەوەی "گەورەترین ژمارەی خەڵك بکوژن لەو ناوچە قەدەغەکراوانەدا"[١٢]. چەند مانگێك پێش ئەنفال هەلیکۆپتەرەکانی حوکوومەت سێ جار پەلاماری کوشندەیان دان، یەکێکیان پیرەمێردێکی کوشت لە کاتی دروێنەدا لە سەر کێڵگەکەی خۆی پشووی دەدا، ئەویتریان کچێکی پانزە ساڵانو دایکی کوشت لە کاتێکدا کە ئاویان لە چەمەکە دەهێنا، جاری سێهەمیش دوو کوڕی منداڵی شوان کوژران کە هەردووکیان برابوونو تەمەنیان هەشت ساڵو یانزە ساڵ بوو. بەڵام ئەنفال جیاواز بوو، هێزەکان لە کاتی بەرچایی بەیانیدا گەیشتنو ئاگریان بەردا خانووەکانو هەرچی ئاژەڵو ماڵاتە کوشتیان* و زۆر لە خەڵکەکەیان گرتو ڕا پێچیانکردن. هەندێکیش لە خەڵکەکە بەرەو هەردەو تەپۆڵکەکان هەڵاتنو چەند ڕۆژێك لەو ناوەدا مانەوە، بەڵام دوایی زانییان کەوا لە سێ لاوە ئابلۆوقەدراونو هیچ چارێکیان نیە لەوە زیاتر کە بەرەوخوار ببنەوە بۆ سەر جادەی سەرەکیو لەوێ خۆیان دا بەدەست هێزێکی *جاشەوە* کە فەرماندەکەیان موستەشارێك بوو بە ناوی عەدنان جەباری. ئەو ڕۆژە یەکەم ڕۆژی ڕەمەزان بوو، کە مانگی ڕۆژووگرتنی موسوڵمانانەو پیاوێکی پیر وایدەهاتەوە یاد کە ١٧ ی نیسان بوو، لەوێ بارهەڵگری ئیڤا چاوەڕێیان دەکردن بیانبەنو زۆریان هەرگیز نەبینرانەوە. دواتر گوندنشینە دەربازبوەکان لیستێکیان بە ناوی ١٠٢ کەسەوە کردبوو لەو خەڵکەی وارانی کەوا بێسەروشوێنکراون[١٣]. لێرەش وەك هەموو گوندەکانی ناوچەی داودە ئەوانی کە تیاچوون ژمارەیەکی زۆریان ژن و منداڵ بوون.

هەر لەو ماوەیەشدا هێزی هاوبەشی سێهەمی تووزخورماتوو هێرشێکی توندی کردە سەر بنکەی PUK لە تازە شار، کەوا نزیکەی دوانزە میلێك دەکەوتە باکووری چەمی ئاوەسپی یەوە. تازەشار نموونەیەکی تەواوی ئەو گیرخواردنو ئاستەنگە بوو کەوا PUK لە گەرمیاندا تووشی هات. تازە شار گوندێکی بچووکی دەوروبەری بیست ماڵ

---

[١٢] برطة ٤ ی ڕاسشاردةی فةرماندةیی مةکتةبی باکوور س ف ٤٠٠٨ لة ٢٠ ی حوزیَرانی ١٩٨٧ لةبةشي دووةمدا باسکراوة.

*ڕاستتر ئةوةیة کة تاالَنیان کرد ـ ء.

[١٣] میدلَ ئیست ءؤض، ضاوثیَکةوتن لةطةلَ ضةند کةسیَکی دانیشتووی جارانی وارانیدا. کؤمةلَطای بنةسلاَوةء سلیَمانی ١٩ ی نیسانء ١٢ ی مایسی ١٩٩٢.

دەبوو, وا حسێبدەكرا كە بایەخێكی ستراتیجیی تایبەتی هەیە لە بەر ئەوەی نزیكی ڕێگای نێوان تووزخورماتوو و قادركەرەم بوو. هێزێكی *پێشمەرگەی* ٢٠ ـ ٢٥ كەسی لێرە سەنگەری لەو هێزانەی سوپا گرتبوو كەوا لە ڕێگا سەرەكیەكەوە بەرەوخوار پێشڕەویی دەكردو بە چەكی قورس و تانك و فڕۆكە و هەلیكۆپتەریش لە ئاسمانەوە پشتگیرییان دەكرد. *پێشمەرگەكان* بەو ژمارە كەمەو بەو نەختە چەك و فیشەكەیانەوە لە كاتژمێر هەشتی بەیانیەوە تا دواینیوەڕۆی ٩ ی نیسان بەرگرییەكی ئازایانەیان كرد, بەڵام سەنگەرەكانی ئەمان لە چەم و شیوێكدا بوو كەوا دەوروپشتی هەموو گردو تەپۆلكە بوو و بارودۆخی بەرگریكردن زۆر لاسەنگبوو چوونكە سوپا بە ئاسانی و بە شێوەیەكی كاتی پاشەكشەی كردو لە پشتی تازەشارەوە چواردەوری گرتن. سەرباز سەر یاڵەكانیان گرت و سێ گوندی تریان بەر لۆز كەوت و وێرانیان كردن، گوندەكان: كانی قادری سەروو، كانی قادری خواروو، ئاوایی شێخ حەمید بوون.

گەلێ كەسی خەڵكی گوندەكانی دراوسێ دەڵێن كەوا سوپا لە تازەشاردا چەكی كیمیایی بەكارهێناوە. پیاوێكی خەڵكی كانی قادری خواروو، كە چوار میل لەوێوە دوورە، بەمیدڵ ئیست ووچی ڕاگەیاندووە كە بە ڕادیۆ گفتوگۆی بێتەلی وەرگرتووەو ئەفسەرە فەرماندەكە وتوویەتی گاز تاقە ڕێگەیە بۆ تێكشكاندنی بەرگریەكە[١٤] , پاشان شایەتەكە فڕۆكەی هۆكەر هەنتەری بەریتانیی بینیوە تازەشاری بۆردمانكردووەو گەواڵە دووكەڵی سپیی زۆری لێپەیدا بووە. سەعاتێك لەوەو دواش سوپا چووەتە ناو دێوەو تەواوی بەرگریكەران كوژراون.

---

[١٤] بة ثيَى قسةى شايةتطةليَكى زؤر كةوا ميدلَ ئيست ءؤض ضاوثيَكةوتنى لةطةلَ كردوون مةسةلةيةكى باو بووة لاى ثيَشمةرطةء خةلَكى طوندةكان كة راديؤكانيان بخةنة سةر ئةو فريكانسانةى لة لايةن هيَزى ضةكدارى حكوومةتةوة بةكاردةهاتن. فةرماندةيةكى PUKلة طةرمياندا دلَنيا نةبوو لةبةكارهيَنانى كيميايى لة تازة شاردا، بةلاَم باسء طيَرانةوةى شايةتةكان لة طةلَ طةلىَ سةرضاوةى تردا كة ضاوثيَكةوتنيان لةطةلَ كراوة، بةلَطةى قةناعةت بةخش دةدةنة دةستةوة كة ئةلاماريَكى لةو جؤرة بووة. ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض لة طةلَ دانيشتووانى ئةوساى شيَخ حةميدء كانى قادرى خواروودا، كؤمةلَطاى باينجانء سليَمانى ، ١٩ ى مايس و ٢٥ ى تةمووزى ١٩٩٢ء ١٩ ى مارتى ١٩٩٣. هةروةها ئةطةرى ئةوةش هةية كةوا هيَرشيَكى كيميايى دووةمجاريش لة ١٠ ى نيساندا ئةنجامدرابيَت. جووتياريَكى مةردار لة طوندى تالأوى ئةو نزيكانة باس لةوة دةكا ئةو *ثيَشمةرطانةى* دةرباز بووبوون بةو لايةدا هةلاَتنء لة دةروبةرى نيوةشةودا فرؤكة بؤردمانى كردبوون. بة طويَرةى قسةكانى ئةم ثياوة ئةو كيميابارانة دة كةسى لة تالأو كوشتووة. ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض، كؤمةلَطاى دارةتوو، ١٨ ى نيسانى ١٩٩٢.

ئایشە، کە ئافرەتێکی ئەو کاتە دووگیانی تەمەن بیست ساڵ بوو لە دێی شێخ حەمید، لە سەر بەرزاییەکی ناو کێڵگە گە نمەکەی خۆیانەوە تەماشای بۆمبارانەکەی کردبوو, ئەو یەکە مجار نەیزانیبوو کەوا کیمیایی بەکارهاتووە، چونکە هێزی ئاسمانیی عێراق کاتی خۆی زۆرجاری بۆردمان کردبوون, بەڵام کاتێ لای ئێوارە لە بەرزاییەکە هاتبووە خوارەوە لاشەی هەر بیست و پێنج *پێشمەرگەکەی* بینیبوو. "ئەو کاتە زانیم کە چەکی کیمیاییان بەکارهێناوە، چوونکە ژمارەیەکی زۆریش بزن و مانگاو پەلەوەرم بینی مرداربووبوونەوە". شەوی ١٠ ی نیسانیش *ئیستیخباراتی* تووزخورماتو برووسکەی کردووە بۆ مەنزوومەی ڕۆژهەڵات کە "لاشەی ١٥ تێکدەر لابراون و لە نزیک فەرماندەیی کەرتی سەربازیی تووزەوە نێژراون. لە پێش ناشتنندا وێنەیان گیراوەو بە نووسراوێکی تایبەتی دەنێررێت"[١٥]. ڕەتڵەکە، پاش ئەوەی لە تازەشار بووەوە، بەرەوخوار پێشڕەویی کردو کۆمەڵێك گوندی تری ڕامالی و تەختی کردن، ئەوجا دوابەرگریکردنی *پێشمەرگەی* لە گوندی کەریم باسام تێکشکاندو گەیشتە لای باکووری گوێچەمی ئاوەسپی.

ئایشەش وەك هەموو خەڵکەکەی ئاوایی شێخ حەمید هەڵاتو هەر ئەوەندە ئەوێی بەجێهێشت تووشی *موستەشارێك* بوو، ناوی شێخ ئەحمەدی بەرزنجی بوو، هاتبوو بۆ سۆراخی خزموکەسی خۆی. ئایشە پرسیاری ئەو بارودۆخەی لێکردبوو, *موستەشاریش* لە وەڵامدا وتبووی "من نازانم، بەڵام ئێوە یەکڕاست خۆبدەنە دەستی سوپاوە, ئەمە باشترین شتە بیکەن و من ناتوانم هیچ شتێك بکەم، تەنانەت ئەگەر خزمەکانی خۆیشم بکوژرێن".

پاشان ئایشە منداڵەکانی هەڵگرتو ڕووەو هەردە ڕێیدا لە بەرو هەرچەندی کرد مێردەکەی نەدۆزییەوە. ئایشە بەدەم ڕێگاوە قسەی *موستەشارەکە* لە گوێیدا دەزرنگایەوەو یەکە مجار بە پرتاو ڕووەو قادر کەرەم ملی نا بۆ خۆبەدەستەوەدان، چونکە سوپا هەموو ڕێگەیەکی دەربازبوونی لێداخستبوون. بەڵام لە ڕێگا بیروڕای گۆڕی و لە جیاتی ئەوە بڕیاری دا لەگەڵ کۆمەڵە خەڵکێکی گوندەکەیان لە بنکاچ و ئەشکەوتێکدا خۆیان بشارنەوە. لەو دەمەدا لاپاڵی گردو چیاکانی خوار قادرکەرەم کۆمەڵ کۆمەڵ ئاوارەیان پێوە نیشتبوو. لە ئەشکەوتەکەدا ماوەی سێ ڕۆژ خۆیان

---

[١٥] برووسکەی *ئیستیخباراتی* تووزخورماتوو ژمارە ١٠٣٣٤، ١٠ ی نیسانی ١٩٨٨.

شاردەوەو لە رۆژی دووەمدا ئایشە منداڵی بوو. ئەو زۆری برسی بوو و هێندە بێهێز بوو نەیدەتوانی شیر بداتە منداڵەکەی‌و هیچ پەڕۆو پاڵێکی پێنەبوو لە منداڵەکەیەوە بیپێچی‌و لە هەوای ساردی شەو بیپارێزێ. بۆ رۆژی سێهەم ئایشە پرکێشیکردو هاتە دەرەوە بەڵکو خواردنێ شتێ پەیدا بکات‌و منداڵە تەمەن یەك رۆژەکەی لە ئەشکەوتەکەدا بەجێهێشت‌و هەر بە هاتنەدەرەوەی دەسبەجێ لە لایەن دەورییەکی *جاشەوە* دەسگیر کرابوو، ژنە واقی ورمابوو لە کارو کردەوەی ئەمانەو *جاشەکانیش* بەڵێنیان دابوویە بیبەنە لای *موستەشارەکەیان* بۆ ئەوەی کاروباری لێبووردنی بۆ جێبەجێ بکات‌و لەوە بەولاتر هیچی دیکە نابێت. دواجار *جاشەکان موستەشارەکەیان* لە پەڕی قادرکەرەم دۆزییەوەو دەرکەوت هەمان ئەو شێخ ئەحمەد بەرزنجیە بوو کە ئایشە سێ رۆژ پێشتر لای کەلاوەکانی گوندەکەیدا بە رێکەوت تووشی بوو.

"کابرا لە گەڵ خۆی بردمی‌و بەڵێنی پێدام یارمەتیم بدات‌و پاشان خستمیە قوتابخانەیەکی نزیکەوە. من لە قوتابخانەکەدا هەستم بە دڵنیایی کردو ئەویش هەندێ خواردنی بۆ هێنام, لەدوای چەند سەعاتێکی کەم خەڵکێکی زۆریان هێنا, چونکە زۆر لە گوندنشینان دەهاتن‌و خۆیان بەدەستەوە دەداو هەموویان بە هانی *جاشەکانی* شێخ ئەحمەد ئەو کارەیان دەکرد. ئەوجا سەرباز ژن‌و پیاویان لێکجیاکردەوەو کەلەپچەیان لە دەستی پیاوەکان کردو خستنیانە ژوورێکی جیاوازەوە. کاتێ کە سوپا مەسەلەکەی گرتە دەست، *جاشی* خستە لاوە. شێخ ئەحمەد ون بوو و ئیتر جارێکیتر نەمبینیەوە. لە دواییدا سەربازەکان هەموو پیاوەکانیان بردو کردنیانە ناو پاسی عەسکەرییەوەو دەسبەجێ دوای ئەوەش هەمان شتیان لەگەڵ ژن‌و منداڵدا کرد"[١٦].

چیرۆکی ئایشە بە یەکێك لە سەیرو سەمەرەترین چیرۆکەکانی ئەنفال دەژمێردرێت‌و لە کارێکی بەزەیی ئامێزی بە ئاشکرا لابەلادا ئەفسەرێکی سوپا رێگەی پێدا قوتابخانەکەی قادرکەرەم بەجێبێڵێ‌و بچێ بۆ سلێمانی. ئایشە نەك هەر لە ئەنفال رزگارییوو بەڵکو لە دواییدا لەگەڵ مەلۆتکەکەشیدا کە لە ئەشکەوتەکەدا بەجێیهێشتبوو سەرلەنوێ یەکیانگرتەوە. زۆربەی خەڵکی ناوچەکەی ئەو کەمبەخت بوون، ئەگەر ئەم وشەیە شیاوبێت بۆ ئێرە، تەنانەت ئایشە خۆیشی مێردەکەی‌و سێ

---

[١٦] ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست ءؤض، کۆمەڵطای باینجان، ١٩ ی مایسی ١٩٩٢.

براو دوانزە کەسی تری خێزانەکەی لەدەستدا. ئەمانە لە گەڵ کۆمەڵێکی لای کەمەکەی هەشتا پیاوی خەڵکی شێخ حەمیددا بوون کە خۆیان دابووە دەست *موستەشارەوەو* ئیتر هەرگیز نەبینرانەوە. لە کەریم باسامیش، لەو نزیکانە، لانیکەم بیستو پێنج کەس بێسەروشوێن بوون، لە عەزیزبەگ، کە گوندێکی نێوان تازە شارو تاڵاو بوو لیستەکە هەڵکشا بۆ نەوەتو دوو کەس، کە زۆریان ژنو منداڵ بوون.

* * *

پـــــــــلانی پەلامـــــــــار:
(٢) قادر کەرەم و باکووری گەرمیان

هەر لە هەمان ئەو ماوەیەدا، یەکەکانی دیکەی سوپا بەردەوام خەریکی هەمان پەلاماری تۆقێنەر بوون بۆ سەر ناوچەکانی باکووری قادرکەرەم، بە سەرپەرشتیی عەمیدی هێزی تایبەت، بارق عبدالله الحاج حنگە، کە وادیاربوو فەرماندەی گشتیی عەمەلیاتی ئەنفالی سێ بێت لە گەرمیاندا[١٧]. ئەو ڕەتڵانەی لە ڕۆژاواوە پێشڕەوییانکرد هیچ کۆسپو تەگەرەیەکیان نەهاتە ڕێو لە شارێکەی‌نێوان کەرکووک و چەمچەماڵەوە لایانداو بە ناوچەیەکدا گوزەریانکرد کەوا لە پەلاماری بەهاری ١٩٨٧دا بە شێوەیەکی بەربڵاو وێرانکرابوو و خەڵکەکەی ڕاگوێزرابوو. ئەوان خێرا لە دواینیوەڕۆیەکی درەنگی ١٠ ی نیساندا گەیشتنە قادرکەرەم. بۆ سبەینێ بەیانی ڕەتلێکی *جاش*، کە سەید جەباری فەرماندەی بوو، لە ناحیەکە دەرچوو بۆ تێکدانی تاقە دێی چەپەکی برایم غوڵام، لە ناو هەردەو بەردەڵانیەکی باشووری قادرکەرەمدا[١٨]. خەڵکەکەی، پاش ئەوەی هەواڵیان زانیبوو کە شەڕ لە نزیکیانەوە ڕوویداوە هەر هەموو هەڵاتبوون. بەڵام پاش چەند ڕۆژێك لە خۆشاردنەوە بەناچاری بڵاوەیان لێکردو ملی ڕێگەیان گرت بۆ خۆبەدەستەوەدان. لیستێك بە ناوی پەنجاو

---

(١٧) ليوا بارق كة " ثالَةوانى قادسية"ى (جةنطى ئيَران ـ عيَراق) بوو ، ئةو دةمة فةرماندةى ئةو هيَزة تايبةتيانة بوو كة ثاراستنى بيرة نةوتةكانى كةركووكيان ثىَ سثيَردرابوو. شايةتى تريش هةن باس لةوة دةكةن كة لة كاتى ئةنفالى دوودا لة سةر شاخى طلَةزةردة بينيويانة. بة طويَرةى قسةى كؤنة بةريَوةبةريَكى ثؤليسى عيَراقى، بارق فةرماندةى ئةو ثةلامارة سةربازيةش بووة كة لة ناوةراستى هةشتاكاندا دذ بة نةيارانى شيعةى باشوور ئةنجامدرا. (ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض لة طةلَ حمدى عبدالمجيد طلى، سليَمانى ٢٤ ى تةمووزى ١٩٩٢). بارق لة سالَى ١٩٩١دا ئيعدامكرا بة طومانى ئةوةى طواية بةشداريى ثيلانيَكى كردووة بؤ رووخاندنى سةرؤك صدام حسيَن.

(١٨) برووسكةى ذمارة ١٠٤٨٨ لة *ئيستيخباراتى* ضةمضةمالَةوة بؤ بنكةى *ئيستيخباراتى* ناوضةى رِؤذهةلاَت لة ١١ ى نيسانى ١٩٨٨دا. باسيَكى نةسةلماوى ئةوةش هةية كةوا لةو ناوضةيةدا هيَرشيَكى كيميايى كراوةتة سةر طوندى خالَؤ بازيانى .

یەك پیاوی برایم غوڵام دراوە بە میدڵ ئیست ووچ، لەوانەی کە تا ئێستا هیچ سەرو سۆراخێکیان نیە[١٩].

برایم غوڵام گوندێکی سەر بە هۆزی زەنگنە بوو. زەنگنەو جەباریی دراوسێیان هەردوك بوون بە قوربانیی سەختترین وێرانکاریو تاڵانوبڕۆی ئەنفالی سێ[٢٠]. لە نیسانی ١٩٨٨دا زەنگنە دانیشتووی کۆمەڵە گوندێکی ڕۆژهەڵاتی قادرکەرەم بوون، گوندەکانی جەبارییش دەکەوتنە هەردەو تەپۆڵکەکانی باکووریەوە. ڕەتڵی ئەو هێزانەی کە لە بنکەکانی عەمەلیاتیانەوە لە سەنگاو و چەمچەماڵ دەرچووبوون تەواوی ئەو گوندانەیان پاکۆداو ڕایا نماڵین.

هەندێك لە خەڵکی گوندەکانی جەباری، لە کەلەبەرێکی کاتییەوە کە *پێشمەرگە* لە سەر ڕێگای کەرکووك ـ چەمچەماڵ کردبوویەوە، توانییان بەرەوژوور هەڵبێن و دەربازبن. خەڵکیتریش هەوڵیاندا دەربازبن بەڵام نەیانتوانی لە دەست هێزەکانی سوپا دەربچن. لە کاتی ئەنفالی سێدا دانیشتوانی تاوێرەبەرز*، کە گوندێکی بچووکی جەباریی بوو لە جادە قیرەکەوە نیو سەعاتە ڕێ دەکەوتە ڕۆژاوای قادر کەرەمەوە، خەریکی دروستکردنەوەی خانووەکانیان بوون کە سوپا هاوینی ڕابوردوو سووتاندبوونی. ئەمان کە وەختێ زانییان وا هێزەکانی سوپا لە قۆڵی کەرکووك و چەمچەماڵەوە پێشڕەوی دەکەن لە چەشنی دەمە مەقاشێکی زەبەلاحداو تەنگیان پێهەڵچنیون، دەمەو بەیان هەڵاتن، بەڵام هەر تەنها ماوەی دوو سەعات لە گوند دوورکەوتنەوە سەربازو *جاش* دوایانکەوتن و گرتنیان. لە سەرجادە قیرەکەش کاروانێ سەرباز چاوەڕێی دەکردن و لەوێوە بردنیان بۆ ناحیەی لەیلان کەوا کەمێك لە باشووری کەرکووکەوەیە.

گوندەکانی دیکەی جەباری لە گەڵ گەیشتنی هێزەکاندا چۆڵکران. گوندی مەحموود پەریزادیش، کە دەکەوتە نزیك جادەی سەرەکییەوەو تەنها ماوەی نیو

---

[١٩] ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست ءۆض لە طەڵ دانیشتوویەکی ئەوسای طوندی برایم غولاَمدا، سلیَمانی ٢٨ ی حوزیَرانی ١٩٩٢.

[٢٠] زەنطنە یەکیَکە لە طەورەترین هۆزەکانی کوردستانء لە هەردوو دیوی سنووری ئیَران ـ عیَراقدا نیشتەجیَن. جەباریش، لە طەڵ ئەوەشدا کە دوو *موستەشاری* سەر بە رذیَمیان هەبوو، سەیدء عەدنان جەباری، بەلاَم هیضیان ثیَنەکراء عەشیرەتەکەیان ثیَ نەثاریَزرا. بۆ زانیاریی طشتیی لە سەر هۆزەکانی کوردء هاوثەیمانیَتی خیَلَەکی بروانە: (Izady, The Kurds, PP.٧٤-٨٦)

* لە دەقە ئینطلیزییەکەدا بە هەلَە ناوی بە (تاییەرز) هاتووە - ء.

سەعات بە ئۆتۆمبیل لە هەردوك قادركەرەم و كەركووكەوە دوور بوو، هەمان دەردی بە سەر هات. لە زۆر ڕووەوە مەحمود پەریزاد نموونەی سەرجەمی ناوچەی جەباری بوو: بیست و پێنج ماڵی لە قوڕ یان بلۆكی چیمەنتۆ دروستكراو و هەر ماڵەو ژێرزەمینی خۆی، نە كارەباو نە خزمەتگوزاریی ئاوی خواردنەوە، مزگەوتێكی بچووك، لە گەڵ خانوویەكی بۆ قوتابخانە تەرخانكراودا بەڵام داخرابوو و مامۆستاكەشی كە حوكوومەت دایینابوو لەوێ گوێزرابووەوە كاتێ كە ناوچەكە لە ناوەڕاستی ساڵانی ١٩٨٠وە كەوتبووە بندەستی *پێشمەرگە*.

لە ١١ ی نیساندا كاتێ كە ئەنفال گەیشتە مەحموود پەریزاد، *پێشمەرگە* لە دوو گوندی ئەو نزیكانە بەرگرییەكی هاكەزایی سوپایان كردو خەڵكی مەحموود پەریزاد بەرەو هەردەو چیاكان هەڵاتن بۆ خۆدەربازكردن لە نزیكبوونەوەی ئاگری تۆپخانە. لەوێ لە گەڵ لێشاوی ئاوارەی گوندەكانی تری جەباریدا یەكیانگرت و ڕەنگە ژمارەیان خۆی لە هەزار كەس بدایە. دەنگوباسی هێرشە كیمیاییەكەی ڕۆژی پێشتر بۆ سەر تازەشار خێرا بڵاوبووەوەو ژن و زا بڕیاریاندا خۆبدەنە دەستی سوپاوەو پیاوەكانیشیان كە زۆریان *پێشمەرگەی* كارا بوون دوو ڕۆژ دوای ئەوە مانەوەو خۆیان شاردبووەوە. لای نیوەڕۆ ژن و منداڵ گەڕانەوە بۆ گوندەكەیان و لەو كاتەدا هەلیكۆپتەر بە ڕاسەریانەوە دەسووڕایەوەو لە هەموو لایەكەوە زرمەی تۆپ و ئاگرباران بوو. سوپا تازە مەحموود پەریزادی گرتبوو و هێزێكی بچووكی *جاشیشیان* لە گەڵدا بوو, سەربازەكانیش تازە گڕیان لە خانووەكان بەردەداو چی ماڵ و كەلوپەلێك بە خەڵكەكە بوو لێیانسەندن. هەروەها پێش ئەوەی خانووەكان بسووتێن، هێزەكان دەستیان بە چیدا دەگەیشت تاڵانیان دەكردو دەستیان لە گەیانلەبەری ماڵییش نەدەپاراست وەك كەروێشك و مریشك و تەنانەت كۆتریش. پاشان خەڵكەكەیان خستە ڕیزێك ئیڤاوە كە چاوەڕێی دەكردن و بەرەوژوور بۆ چەمچەماڵیان بردن و لەو گڕو دووكەڵەی مەحموود پەریزادی تێدا نوقم بوو بوو دووریان خستنەوە.

كەم كەس لە خەڵكی ناو جەباری فریا كەوتن لە دەست پێشڕەویی هێزەكان هەڵبێن, بەڵام هەندێ جار لە لایەن دۆستی جاشیانەوە یارمەتی دەدران و ئاگاداریان دەكردنەوە, بۆ نموونە، ئەمە لە هەناره ڕوویدا كە دەكەوێتە باكوورەوە بە لای چەمچەماڵدا و ڕێگەیەكی شاخاویی ناخۆش بەستبووی بە بنكەیەكی ناوچەیی PUK

ەوە لە تەکێی جەباری. شەڕوشۆڕ لەو ناوەدا چەندین ساڵ بوو بەردەوامبوو و ژمارەیەك لە دێهاتیەکان بە بۆردمانی فڕۆکە تیاچووبوون. پیاوێکی دەربازبووی خەڵکی ئەم ناوە دەیگێڕایەوە کە وەختێ برینەدارەکانیان دەبرد بۆ نەخۆشخانە دوکتۆرەکان پێیانەوتن: "ئێوە شیاوی ئەوەن ئاوها ڕەفتارتان لە گەڵ بکرێت چوونکە خیانەتکارن و لە گەڵ ئێراندا دەستتان تێکەڵکردووە"*. خەڵکی هەنارە بوو بە عادەت لایان کە بە ڕۆژ لە دەشتودەر بن بە خۆیان و ئاژەڵەکانیانەوە, لە کاتی پێویستدا, لە ژێرزەمین (کونە تەیارە) کانیاندا خۆ بشارنەوەو تەنها بە شەو بگەڕێنەوە ماڵەکانیان بۆ نانکردن.

کە ئەنفال گەیشتە هەنارە، بەیانیەکەی بە هەلیکۆپتەرو فڕۆکەی جەنگی و دوای نیوەڕۆش بە هێزی پیادەوە ، تەنها ژمارەیەکی کەم *پێشمەرگەی* شەڕکەری لێبوو. هەندێك لە خەڵکی گوندیش پرکێشییان کردو چوونە لای ئەو *جاشانەی* لەوێبوون و زۆریان لێپاڕانەوە گوندی هەنارە نەڕووخێنن. جاشەکان نەیانگرتن و بە پێچەوانەوە ئامۆژگارییان کردن بە پەلە فریای خۆیان بکەون و هەڵبێن. شەو کە تاریك داهات و خەڵکی گوند لە هەردەو چیاکانەوە داگەڕانە خوارەوە بێجگە لە کەلاوەو دووکەڵ هیچیتریان چاو نەکرد, تەواوی خانووەکان بەر بلدۆزەر درابوون بە مزگەوتەکەشەوە. ئەوجا دواجار خەڵکەکە لە ژێر پەردەی تاریکیدا بە پێ و بە تراکتۆر بەرەو شارۆچکەی لەیلان کەوتنە ڕێ. پیاوێکی خەڵکی هەنارە دەگێڕێتەوەو دەڵێ: "کاتێ تراکتۆرەکەم بەرەو لەیلان لێدەخوڕی لایتەکانیم کوژاندبۆوەو ئەو ناوە هەموو تاریك و نووتەك بوو گوندەکەی خۆم نەبێ دەسووتا, بۆیە دەستم کردە گریان و زانیم کۆتایی هەموو شتێکە"(٢١).

لە لەیلان، خەڵکە ڕاکردووەکەی هەنارە لە گەڵ ئاوارەی دوو گوندی تر یەکیانگرت. خەڵکی شارۆچکەی لەیلان هەرچۆنێك بوو پێیان لە جەرگی خۆیان ناو ئەو شەوە تابەیانی داڵدەیان دان. لەوێوە خزم و کەس توانییان گەلێکیان لێدەربازبکەن و بردنیان بۆ کەرکووك و لە قەرەباڵغیی شاردا ونیان کردن, هەندێکیتر

---

* ثێموایة قسةی ئةو شایةتة لێرةدا لة جێی خؤیدا نةبێتء هیض دوکتؤرێ ئةو ثلارةی تێ نةطرتبێتء رِةنطة ئةم توانجة هی کةسێکی سةر بة ئةمن بووبێت - ء.

(٢١) ناوةرِؤکی ئةم دوو کةوانة لة ضاوثێکةوتنی میدلَ ئیست ءؤض وةرطیراوة لة طةلَ دانیشتوویةکی جارانی هةنارةدا، سلێمانی ٢١ ی مایسء ٢٨ ی حوزێرانی ١٩٩٢.

توانییان خۆیان بکەن بە ئۆردووگای شۆڕشدا، کە نیشتەجێیەکی نوێو گەورەی کوردە ڕاگوێزراوەکان بوو لە قەراخ شارۆچکەی چەمچەماڵدا کە لە گەڵ زەوییەکی تەختاییدا جیاوازیەکی ئەوتۆی نەبوو و بە مجۆرە لەوێ ڕزگاریان بوو. وەك ئەنجامێك هەناره لە چاو گوندەکانی دیکەی جەباریدا کەمتر نەهامەتیی ئەنفالی بەرکەوت و بە گوێرەی قسەی ئەو کەسانەی دەربازبوون، بیستو شەش کەس لە یەك خێزانی خەڵکی گۆلەمە سەرنگوم بوونو بانگۆلی نزیکیشی چل و یەك کەسی لەدەستداوە[٢٢]. بێسەرو شوێنەکانی هەناره ژمارەیان حەڤدە بوو ، *ئیمامی* * مزگەوتەکەو شانزە کوڕی هەرزەکار کە خۆیان دابوو بە دەست *موستەشاری* بەدناو تەحسین شاوەیسەوە، کەوا بەڵێنە پووچەکانی لەبارەی لێبووردنەوە لە ناوچەی قادرکەرەمدا زۆر باسدەکرا. یەکێك لە دەربازبووان پێیڕاگەیاندین کەوا:

"(*موستەشار*) بە خەڵکەکەی ڕاگەیاند کە لێبووردنێکی گشتیی دەرچووەو بەڵێنی شەرەفی دا کە گەنجەکان هیچیان بۆ نابێتو یارمەتییان دەداو هەرکەسی دۆزییەوە دەیگەیەنێتە شوێنی سەلامەت. لە بەر ئەوە دەبێ خۆ بدەنەدەستەوەو لێبووردن دەیانگرێتەوە. پیاوێك شانزە لاوی هێنا، کە هەموو کوڕو خزم و کەسی بوونو دانیە دەست سەرەك *جاشەکەوە*, ئەمانە هیچیان پێشمەرگە نەبوون. لە پاش دوو سێ مانگ باوکەکە چووە لای تەحسین بۆ سۆراخی کوڕەکان. تەحسینیش پێی گوتبوو کە علی حسن المجید قسەی بۆ هەموو *موستەشارەکان* کردووەو پێی وتوون نابێت کەس لە چارەنووسی ئەوانەی بێسەروشوێن کراون بپرسێتەوە"[٢٣].

* * *

---

(٢٢) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، کؤمةلَطای جدیدة زاب، هةولێر ٢ ی مایسء ١٦ ی تةمووزی ١٩٩٢.

* لة دةقة ئینطلیزیةکةشدا هةر وشةی ئیمام هاتووة کة لێرةدا مةبةستی مةلای مزطةوتةو.

(٢٣) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، سلێمانی ٢١ ی مایسی ١٩٩٢. طةلێ لة *موستةشارة* بێزلێکراوةکان،بة تةحسین شاوةیس خؤیشیةوة، دواتر هةلَطةرانةوةء لة دةمی راثةرینةکةی مارتی ١٩٩١دا ضوونة ثالَ *ثێشمةرطةء* تێکةلَوثێکةلَیةکی ئیزافییان لة رِووخساری ئالَؤزی بارودؤخی سیاسیی کورددا دروست کردووة.

گوندەکانی بەشی ڕۆژهەڵاتی هۆزی زەنگنـە دووچـاری کارەسـاتێکی زۆر خـرا پتر بوون . هێزێکی هاوبەشی گەورەی سوپا بە دەیان تانکەوە, لـە ناحیـەی سـەنگاوەوە بەرەو ڕۆژاوا دەرچوو بە نیازی گرتنی بنکەیەکی گرنگی PUK لە دۆڵی گۆلباخدا کـە ماوەی دە میلێك کەمتر دەکەوتە ڕۆژهەڵاتی قادرکەرەمەوە. سوپا بە ڕۆژێك تـا ئێـوارە ئەوجا توانی بەرگریی لەم ناوچەیەدا تێکبشکێنێ، هەرچەندە بـۆ *پێشمەرگە* ڕوون و ئاشکرابوو کەوا دژ بە شتێکی مەحاڵ شەڕ دەکـەن و ئـە نجام سـیانیان لـە قـەیتوول کوژران و حەوتیشیان لە گەڕاوی. تیپی ٥٩ ی PUK بە هاوکاری لە گەڵ ئەوانی کە لە تیپی ٥٥ ی قەرەداخ مابوونەوە لە ١٠ ی نیساندا لە هەردوو گۆلباخی سەروو و خـواروو دامەزران و بەری هێزەکانیان گرت تا شەو داهات. دوو *پێشمەرگەی* تر لێـرە "شـەهید بوون"* لە کاتژمێر هەشتی ئێوارەدا ئەودوایان زانییان کە شوێنەکەیان بێئومێدە لـە بەر ئەوە بەرەو باشوور پاشەکشەیان کرد(٢٤).

خەڵکی قایتەوەن، کە گوندێکی سـەد مـاڵیی سـەر ڕووبـاری باسـەڕە بـوو، بـە بۆردمانکردنی گوندی گەڕاویی نزیکیـان وەئاگاهـاتن کـەوا ئـەنفالیان پێگەیـشت و هەرئەوەیان پێکرا بە پەلە پرووزێ منداڵ بدەن بە تای شانداو بە جلەکانی بەریانەوە هەڵبێن. بەڵام سوپا لە پێش تاریکیی ئێوارەدا پێیانگەیشت. پیرەژنێکـی دەربـازبووی ئەوێ دەیگێڕایەوەو دەیوت: "ئێمە دەوڵەمەند بووین و مەزراو باخ و باخاتمان هەبوو، گشتی بە تاڵان چوو. ئەوان تراکتۆریان بـردین، بـۆڕیی ئاویـان بـردین، تەنانـەت چراکانیشیان بردین کە بۆ ڕووناککردنەوەی ماڵەکانمان بەکارمان دەهێنان لە کـاتی تاریکیدا"(٢٥). چوار کوڕی ئەم ژنە کە تەمەنیان لە سی و پێنج تا چل و یەك ساڵ بوو، بەو پێیەی کە هیچ دەروویەکی تر نیە، ڕێی ئەلیاوایان گرتەبەر، کە کـەلاوەی کۆنـە گونـدێکی ڕووخـاو بـوو لـە قـەراخی قادرکەرەمـداو لـەوێ خۆیـان دا بـە دەسـت *موستەشارێکەوە* بە ناوی شێخ موعتەسـەم ڕەمـەزان, کـە سـەر بـە هـۆزی بـەرزنجی

---

* ئەمـە کـەوانی دەقەکـە خۆیـەتی وەك طواسـتنەوەیەکی طوتـاری ئـایینیی شـەهیدبوون لـە فەرهەنطی کوردو طەلانی موسلَماندا ـ و.

(٢٤) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءۆض لەطەلَ فەرماندەیەکی ئەوسای PUK دا کە لە شەڕِی دۆلَی طۆلباخدا بەشداری کردووە ، کەلار ٣٠ مارتی ١٩٩٣. طرتنی طۆلباخی سەرەء ء خواروو لە برووسکەی *ئیستیخباراتی* ضەمضەمالَ ذمارە ١٠٤٨٨ لە ١١ ی نیسانی ١٩٩٨ دا باس کراوە.

(٢٥) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءۆض، ٢١ ی مایسی ١٩٩٢.

بوو[٢٦]، "بەڵام موعتەسەم هەر هەموویانی دا بە دەست حوکوومەتەوە" و ژنە جارێکیتر نەیبینینەوە.

بە پێچەوانەوە، خەڵکی قەیتوولی ئەو نزیکانە، بە دوو حەفتە پێش ئەوەی ئەنفالیان پێبگات چووبوونە هەردەو چیاکان، پاش ئەوەی لە ١٩ ی مارتدا هەواڵی گرتنی بنکەو بارەگاکانی PUK یان بیست لە سەرگەڵوو ـ بەرگەڵوو. لەو کاتەدا *پێشمەرگە* لەو دەوروبەرە نەبوون و ئەمانیش هەستیان بە مەترسی دەکرد. خەڵکەکە لە باکووری دێوەو لەو شوێنانەوە کە خۆیانیان تێدا شاردبۆوە ڕوانییان وا سەرباز دەڕژێنە ناو قەیتوولەوەو *جاش* پێشیان کەوتوون و هەلیکۆپتەریش بە ڕاسەرەوە پاڵپشتییان دەکات و ئەمانیش لە پاش ڕاوێژکردنێکی کورت بە یەکتر بڕیاریاندا بەرەو شارۆچکەی چەمچەماڵ بڕۆن، کە ماوەی چەند سەعاتێك بە پێیان دەکەوتە باکووریانەوە. بەڵام لە هەردەو چیاکاندا هێزەکانی لیوا بارق گرتنیان. لێرە سوپا ناوی نووسین و ئەوجا بە دوو کاروان ئۆتۆمبیلی ئیڤا ڕەوانەیان کردن، یەکێکیان بەرەو سلێمانی و ئەویتر بەرەو ڕۆژاوا بۆ لای کەرکووك و گەلێکیان هەرگیز نەگەڕانەوە. خەڵکەکەی تری گوندەکانی ئەو ناوە لە ناخافڵیداو لە ماڵەکانی خۆیاندا بە هەڵمەتی لەناکاوی سوپا دەسبەسەرکران. بۆ نموونە، ئەمە لە گوندی قیرچە ڕوویدا، کە گوندێکی دورەدەستی سەدماڵیی بوو لە سەر ڕێگایەکی خۆڵ لە پشتی قەیتوولەوە. قیرچە شوێنێکی ئارام و بێوەی بوو، دانیشتوویەکی خەڵکی ئەوێ دەیگێڕایەوەو دەیوت: "ئێمە زۆر بە ئاسایی دەژیاین و نە *پێشمەرگە* و نە حوکوومەت کەس ڕووی تێنەدەکردین". پەلامارданی ئەم گوندە لە بەرەبەیانێکدا بوو کە هێشتا خەڵك لە خەو هەڵنەسابوون و تەنها ژمارەیەکی کەم بە سەلامەتی گەیشتنە هەردەو چیاکان. لیوا بارق خودی خۆی سەرپەرشتیی ئەو هێزانەی دەکرد کە ئەو سەرلەبەیانیە دەرچوون و تەواوی پیاوەکانی گوندیان لە شوێنێکدا خڕکردو لە پشتەوە قۆڵبەستیان کردن. یەکەمجار پیاوەکان بە ئیڤا ڕەوانە کران و تاقمێکی تری ئیڤا مەڕوماڵاتی خەڵکەکەیان بارکرد*. دواجاریش

---

[٢٦] شێخ موعتەسەم، کە یەکێك بوو لە مەترسیدارترینی موستەشارەکان، برای شێخ جەعفەر بەرزنجیی دڵسۆزی سەدام حوسێن بوو، کە پارێزگاری سلێمانی بوو و پاشان بوو بە سەرۆکی ئەنجومەنی ڕاپەڕاندنی ناوچەی ئۆتۆنۆمیی کوردستان.

* تکایە سەرنجی ئەوە بدەن کە باسی ئەوە دەکەن کە بارق ئەم مەڕوماڵاتە تاڵانیەی بۆ ماڵی باوکی گواستووەتەوە، بێجگە لەویش ئەفسەرە فەرماندەو دەسەڵاتدارەکانی تری سوپای عێراق

ژن و منداڵ و بە ساڵداچووان ڕا پێچکران، پاش ئەوەی سەربازەکان ماڵەکانیان تالانکردن. ئەوان لە کاتێکدا کە چاوەڕوانی ئیڤا و کۆستەر بوون بیانگوێزنەوە بە بەرچاویانەوە خانووەکانیان سووتاندن و بە بلدۆزەر تەختی زەوییان کردن. شەست کەس لە خەڵکی قیرچە سەرنگوم کران لەوانە هەموو نێرینەیەکی لە چل ساڵ بەرەوخوارو گەلێ ئافرەتیش. هەروەها شەستیش لە گوندی قەیتوولی هاوسێ لەناوچوون. ژنێکی ڕزگاربووی خەڵکی قیرچە بۆ میدڵ ئیست ووچ دواوە: "من خەفەت بۆ خۆم ناخۆم، بەڵکو بۆ ئەو ژنانەی کە گەنج بوون، چوونکە نازانین چییان بەسەرهاتووە. ئەوان زۆر گەنج و جوان بوون, ئاخر چ گوناهێکیان هەبوو؟ بۆچی و لە بەرچی؟ چ کارێکی نادروستیان کردبوو؟"[٢٧].

ئەڵبەتە ئەوان هیچ کارێکی هەڵە و نادروستیان نەکردبوو. ئەوان هەر ئەوە بوو کە کورد بوون و لە شوێنێکی هەڵە و لە سەردەمێکی هەڵەدا دەژیان. بەلام بەسەرهاتیان ڕەنگە تیشکێکی گرنگ بخاتە سەر یەکێك لە نهێنیی و پێچ و پەناکانی پەلاماری ئەنفال. لە سەرتاپا کوردستانی عێراقدا ئەو پیاو و هەرزەکارانەی گیران, بەکۆمەڵ بێسەروشوێنکران، بە پێی ویست و خواستی فەرمانە کارپێکراوەکانی حوزێرانی ١٩٨٧. لە هەندێ ناوچەی تایبەت و دیاریکراویشدا ژن و منداڵیش بەو دەردە بران[٢٨]. لە هەندێ حاڵەتیشدا، وەك ئەوەی دۆڵی گۆلباخ، ئەم بەکۆمەڵ بێسەروشوێنکردنە لەو شوێنانە ڕوویدا کە هێزەکان بەرەوڕووی بەرگرییەکی توندی *پێشمەرگە* بووبوونەوە.

* * *

پـــــــلانی پەلامـــــــــار:

(٣) سەنگاو و باشووری گەرمیان

هةمان رِةفتاريان بووة, هةرضيةكيش لةوان دةمايةوة موستةشارو جاشى كورد بؤ خؤيان ضةثاويان دةكرد ـ ءةرطيَرِ.

[٢٧] ضاويَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض، سليَمانى، ١٢ ى مايسى ١٩٩٢.

[٢٨] بؤ ضاك تيَطةيشتن لةم شيَوازة ناوضةييانة برِوانة ثاشكؤى D

بەشێك لە *پێشمەرگە* توانییان بەرەو باکوور دەرباز بن و لە ناو هەردەو تەپۆڵکەکانی سەروو ڕێگای کەرکوک ـ چەمچەماڵدا خۆیشارنەوە. بەشێکی تریان، بە پێچەوانەوە، بەرەو باشوور بوونەوە لەبەرئەوەی سوپا لە ناحیەی سەنگاوەوە ئەوخوار مشتی لێگرت و تا گوندی درۆزنەی نزیك سەرچاوەی ئاوەسپی ڕایماڵیو بە گوێرەی قسەی شایەتگەلێك نزیکەی بیست گوند لەم ناوچە بچووکەدا وێرانکرا، لەمانە: بارەگاکانی PUK لە دەرەوارو بانیمۆرد (کە وەك باسدەکرێ ژمارەیەکی زۆر خەڵکیان لێ بێسەروشوێن کرا)، زنجیرە گوندێکی نزیك بە یەك، لەوانە هەسەن کەنۆشی سەروو و خواروو، تەپە عارەب، کارێزە، دوو برپاگ و سێ دێی بچووکی چەند ماڵەی نزیك بە یەك کە هەرسێکیان ناویان پێنج ئەنگووست بوو[٢٩]، کەمێکیش بە لای ڕۆژهەڵاتدا گوندەکانی هەنجیرە، سێگومەتان، کێلەبەرزە، دەرزیلە، قەڵاگەو داربەڕوو[٣٠]. سەدان کەس لە خەڵکی گوندنشینی ئەم ناوچەیە دەسگیر کران و بران بۆ چەمچەماڵ. ناحیەی سەنگاو نزیکتر بوو بەڵام لە پەلاماری ١٩٨٧دا ڕووخێنرابوو. ئەو *پێشمەرگانەی* لەم ناوەدا مابوونەوە وا ئێستا بە زەحمەت و مەترسییەوە بەکلکەی باشووری چیاکانی قەرەداخدا هەڵدەکشێن کەوا ئەنفالی دوو بەجارێ وێرانی کردبوو. ئەم ناوچە بەرتەسکە، کە *پێشمەرگە* دیسانەوە کەوتنە خۆسازدان تێیدا، لە گەڵ ئەو هێزەدا کە لە باشوورەوە دەهات بوو بە یەکێك لە خوێناویترین شەڕگەی پەلاماری ئەنفال.

لە لای باشووری ئەوپەڕی گەرمیانەوە کە هاوسنوورە لە گەڵ ناوچە بە عەرەبکراوەکانی دیالەدا، ڕەتڵی یەکەمی هێزەکان لە شارۆچکەی کفرییەوە کاتژمێر٣٠ : ٦ ی سەرلەبەیانیی ٩ ی نیسان کەوتەڕێ. هەر لە هەمان بەیانیدا ڕەتڵەکانی تر لە پێگەکانیانەوە لە کەلارو پێبازو پوونگڵەوە کەوتنە پێشڕەوی،

---

(٢٩) نەخشەی ئەم کەرتەی دەزگای نەخشە کێشانی وەزارەتی بەرگریی ویلایەتە یەکگرتووەکان، شیتی ژمارە (٥٠٦٠ III) ئەم گوندانەی تێدا دەردەکەون: (پێنج ئەنگووستی حاجی محەمەد، پێنج ئەنگووستی حاجی محەمەد ئاغا، پێنج ئەنگووستی شێخ مستەفا). ئەم فرە ناوی لێکچووە زۆرباوە لە دێهاتی کوردستانی عێراقدا.

(٣٠) چاوپێکەوتنی میدڵ ئیست ۆچ لە گەڵ دانیشتوانی ئەوسای هەسەن کەنۆشی درۆزنەدا، کۆمەڵگای شۆڕشی سلێمانی، ٩ ی مایس و ٢٨ ی حوزەیرانی١٩٩٢. ڕەسووڵ ناوی ئەم گوندانەی لە گەڵ سەرجەمی ئەو شەستو حەوت گوندەی ناحیەی سەنگاودا لیست کردووە کەوا لە کاتی ئەنفالدا ڕووخێنراون.

ستراتیجیەتی سەرەکیشیان هەمان ئەوەی باکووری گەرمیان بوو کە بریتیبوو لە پرۆسەی ئابلۆوقەدانێکی گەورەو فراوان لە چەندین لاوە لە یەك کاتداو دەستکردن بە ڕەشبگیری تەواوی ئەو خەڵکە مەدەنیەی گەمارۆیان داون و ڕووخاندنی گوندەکانیان و کۆزە کردنیان بۆ سەر ڕێگاوبانە سەرەکیەکان، یان شوێنە پێشتر دانراوەکانی کۆکردنەوە. هەروەها پاشماوەی *پێشمەرگەش* ناچار بکەن بەرەو شوێنە داخراوەکان بڕۆن و ڕێی دەربازبوونیان لێبگیرێت. بە هەرحاڵ, هەنگاوی یەکەم دەبوو بنکەو سەنگەرە دیارەکانی PUK تێکبشکێنن.

یەکەم ئامانجی ڕەتڵەکەی کفری بە فەرماندەیی عەمید سامی لە فەیلەقی یەك، گوندی گەورەی هۆمەربل بوو، کە نیشتەجێی هۆزێك بوو بە هەمان ناوەوە[٣١]. بنکەیەکی PUK لە هۆمەربلدا بوو لە سەرەتای دامەزراندنی ئەم ڕێکخراوەوە لە ساڵی ١٩٧٦دا. لە کاتی دەستپێکردنی هێرشەکەی سوپادا سەد کەسی شەڕکەری تێدا ئامادە بوو. ئەمە هێزێکی *پێشمەرگەی* قاڵبووی شەڕ بوو و پێشتر توانیبووی هێرشێکی گەورەی سوپا بشکێنێ. لە گەڵ ئەوەشدا کە ئەو هێزە هێرشبەرە تانك و زرێپۆشێکی زۆر پاڵپشتی بوو، بەڵام بە ناچاری پاشەکشەیان کرد پاش ئەوەی زیانێکی قورسیان لێکەوت و ئەم تێشکانەش بەڵگەی ئەوەی دەگەیاند کە ڕژێم نەیتوانی ئامانجەکانی جێبەجێ بکات لە پەلاماری بەهاری ١٩٨٧دا.

هێزەکەی عەمید سامی لە چێشتەنگاودا گەیشتە هۆمەربل و دەسبەجێ بەرەوڕووی بەرەنگارییەکی توندی *پێشمەرگە* بووەوە، کە تیایدا ئەو چەکە قورسانەشیان بەکارهێنا کەوا ساڵی پێشوو گرتبوویان. بە پێی قسەی ئەو فەرماندەیەی PUK کە سەرپەرشتیی شەڕەکەی کردووە کەوا ئەو شەڕو پێکدادانە دوو ڕۆژی تەواوی خایاندووەو ئەمەش لە ڕاپۆرتە مەیدانیەکانی *ئیستیخباراتدا* بە دیار دەکەوێت[٣٢]. وەڵامی سوپاش، وەك چۆن لە تازەشارکردی، ناردنی هێزێك بوو، وەك ئەرکێکی

---

[٣١] ناوی تەواوی ئەم جەنەراڵە نەدراوە. ڕەتڵەکەی کفری پێکهاتبوو لە فەوجە پیادەکانی ٤١٧ و ٤٤٤ و فەوجەکانی بەرگریی نیشتمانیی ١٠٠ و ١٣١ و ١٩٧یش پاڵپشتیان بوون. بڕووسکەکانی *ئیستیخباراتی* کەلار بۆ *ئیستیخباراتی* ناوچەی ڕۆژهەڵات ژمارە ١٠٢١٢و١٠٢٣٨ لە ٩ ی نیسانی ١٩٨٨دا.

[٣٢] چاوپێکەوتنی میدڵ ئیست ووچ لە گەڵ فەرماندەیەکی ناوچەیی PUK دا، سلێمانی ١ ی ئابی ١٩٩٢. دانیشتوویەکی جارانی گوندی هۆمەربلیش لە چاوپێکەوتنێکدا بە دوورودرێژی دەیگێڕێتەوە، کۆمەڵگای بنەسڵاوە، ٧ ی تەمووزی ١٩٩٢.

لاوەکی، بۆ ڕووخاندنی ئەو گوندانـەی ڕاسـتەوخۆ دەکەوتنـە پـشت ئاما نجەکـەوە. بڕووسکەیەکی ١٠ ی نیسان باسی ئەوە دەکات کە "لە کاتژمێر ١٠١٥ دا گوندی چوارشاخ گیراو تەختکرا." (گوندی چوارشاخ ماوەی سێ میل دەکەوتە باکوورەوە.) لەو کاتـەدا هۆمەربل لە هەموو لایەکەوە گەمارۆ درابوو, ئێوارە کە تاریك داهات *پێشمەرگە* بۆیان دەرکەوت چیتر بەرگریکردن بێسوودەو ناچار پاشەکشەیان کرد. خەڵکی گونـد هـەموو لەو کاتەدا هەڵاتبوون، بەڵام خێرا هێزەکانی حوکوومەت لـە هـەردەو جەوەڵەکانـدا دەوریان گرتن و دەسگیریان کردن و بە ئیڤا ڕەوانەیان کردن.

ڕەتڵە سەرەکیەکە بەرەو ژوور پێشڕەویی کردو بنکەیەکی بچووکی PUKیـی لـە گوندی تووکن گرت و پاشان تەکەڵ تەکەڵ لە سەر یەك بیست گوندی تری "وێرانکردو سووتاندنی"و لە ماوەی چەند ڕۆژێکدا تا سەر ئاوەسپی ڕۆیشت. یەك لەوانـە گونـدی عەلیانی تازەی بیست ماڵیی بچووك بوو، کە تاقمێك جەنگاوەری پاشەکشە کـردووی PUK سەنگەری بەرگرییان تێدا لێدابوو[٣٣]. "محەمەد" کە تەمەنی ٣٢ سـاڵ بـوو, ئەندامی هێزی پشتگیریی *پێشمەرگە* بوو، ئەو بەیانیەی ١٣ ی نیسان لە ماڵ بـوو کـە هێزەکان گەیـشتبوونە ئـەوێ و دەگێڕێتـەوە کـە :"حوکوومـەت لـە هـەموو لایەکـەوە پێشڕەویی دەکرد، لەبەرئەوە مەحاڵ بـوو ئێمـە بمێنینـەوە. ناچـار بـەرەو گونـدی میلقاسم ڕۆیشتین و ژن و منداڵمان بە تراکتۆرو عەرەبانە لەگەڵ خۆمان برد. هەروەها ئاژەڵ و ماڵاتیـشمان بردبـوو و هەرچیمان هـەبوو خـستبوومانە عەرەبانەکانـەوەو واماندەزانی سوپا دەمانخاتە خێوەتەوە لە بارەگای فیرقە، لەوبەری سیروان، چونکە کە هاتینە ڕێوە وایانپێوتین کە *پێشمەرگە* نەماوە بەڵکو بڵاوەیان لێکردووەو چوون بۆ شاخ"[٣٤].

محەمەدو خێزانەکەی سێ ڕۆژیان پێچوو تا گەیشتنە میلقاسم، کـە لـە کـاتێکی ئاساییدا ئەم ڕێگەیە هەر دوو سەعاتەو بگرە کەمتریش. لەوێوە سەرباز پێشی خۆیان دان بۆ سەر جادەی سەرەکیو فەرمانیان پێکردن بەرەو قەڵاکەی قۆرەتوو لێخوڕن، کـە

---

(٣٣) برووسکەیەکی " نهێنیء بە ثةلـة" لـة*ئیستیخباراتی* کـةلارةوة بؤ دةزطـای *ئیستیخباراتی* ناوضـةی رؤذهـةلاَت ذمـارة ١٠٦٨٧ لـة ١٣ ی نیسانی ١٩٩٣دا، لـة بـارةی عـةلیانی تـازةوة دةلَیَ "سووتێنراوةء ڕووخێنراوة" لة کاتذمێر هةشت و نیوی سةر لة بةیانیی ١٣ ی نیساندا .

(٣٤) ضاوثێکةوتنی میدلَ ئیست ءؤض، طوندی عةلیانی تازة، ٣٠ مارتی ١٩٩٣.

بارەگای فیرقەی پیادەی ٢١ ی تێدا بوو و چەکدار چواردەوری گرتبوون. ئەم قەڵایە یەکەم قۆناخی محەمەد بوو بە ناو پێچ و پلووچی ئەنفالدا.

لە هەمان کاتداو لە ١١ ی نیساندا هێزی هاوبەشی دووەم، بە فەرماندەیی نەقیب عبد عوّاد لە فەوجی پیادەی ٤١٧ لە ڕەتڵەکە کە جیابووەوە بۆ چارکردنی گوندی دوڕاجی کە ماوەی چەند میلێك لە ڕۆژاوای هۆمەربلەوە بوو، "لەوێ خەڵکەکە خۆیان دا بە دەستی هێزەکەوەو ڕاگوێزران بۆ ئۆردووگایەکی بەتایبەت ئامادەکراو لە نزیك فیرقەی پیادەی بیست و یەکەوە". ئەمە تێبینی ئەو ئێوارەیەی ڕاپۆرتی ***ئیستیخبارات*** بوو، کە سەرنجێکی ڕەسمیی دەگمەنە لە سەر ڕاگوێزان و بەندکردنی بەکۆمەڵی خەڵکی مەدەنی و ئاماژەیەکی ئاشکراشە بۆ قەڵاکەی قۆرەتوو [٣٥].

هێزەکەی نەقیب عەواد ئەو شەوە لە دوڕاجی هەڵیداو بۆ بەیانی گەڕایە دواوەو لە گەڵ ڕەتڵی سەرەکیدا یەکیگرتەوە. لە ڕێگاکەشیدا هەردوو بەلەگەی گەورەو بچووکی سووتاند، کە ئەمانیش وەك دوڕاجی گوندی ناو داودە بوون. خۆشەویستیی ***پێشمەرگە*** لێرە ڕەگێکی قووڵی هەبوو، وەك ڕەشاد دەیوت، کە جووتیارێك بوو لە سەرەتای شەستەکانی تەمەنیدا "ئەوان کوڕو کچمان بوون، برامان بوون، خەڵکی خۆمان بوون و خۆشمان دەویستن". ڕەشاد لەماڵەوە بوو کە لە چێشتەنگاودا بۆردمانی فڕۆکەو تۆپباران دەستیپێکرد، ناچار خۆی و فکریی ژنی لەگەڵ ئەودوای خەڵکی ئاواییدا بەرەو گردو تەپۆڵکەکان هەڵاتن بەڵام فڕۆکە بە ڕاسەریانەوە بوو وازی لێنەدەهێنان و فکری بەرکەوت و کوژرا. ئەوانەش کە لە دەستی بۆردمانەکە دەرباز بوون لە لایەن هێزێکی ***جاشەوە*** کە دوو ***موستەشاری*** خەڵکی کفری بە ناوی، شێخ کەریم و سەعید جاف فەرماندەییان دەکرد، ڕاونران و دەسگیرکران و ڕاپێچی "ئۆردووگای تایبەتی ئامادەکراو" کران لە قۆرەتوو، لە سەفەری بەرەو مردن چوونیاندا. لە نێو ئەو خەڵکەی بەلەگەی گەورەدا کە ئەو ڕۆژە سەرنگوم کران ئەکبەری کوڕی ڕەشاد، سێ کوڕی برازای، دوو کچی خوشکەزای و شەش منداڵی بچووکیان کە تەمەنیان لە یەك ساڵەوە تا حەوت ساڵان بوو [٣٦]. ئەو ڕێژە زۆرەی ژن و منداڵ لە ناو بێسەروشوێنکراواندا خاسیەتێکی ئەنفال بوو لە ناوچەی هۆزی داودەدا.

---

[٣٥] برووسکەی ژمارە ١٠٤٦٨ لە ١١ ی نیسانی ١٩٨٨دا لە *ئیستیخباراتی* کەلارەوە بۆ دەزگای *ئیستیخباراتی* ناوچەی ڕۆژهەڵات.

[٣٦] چاوپێکەوتنی میدل ئیست ووچ، کۆمەڵگای سموود، ٢٠ مایسی ١٩٩٢.

* * *

یەکەم ئامانجی ئەو یەکانەی سوپا کە سەرلەبەیانیی ٩ ی نیسان بە فەرماندەیی ڕائید منژر ابراهیم یاسین لە کەلارەوە دەرچوون جووتە ئاوایی تیلەکۆی ژوورنگ و خوارنگ بوو لە ناوچەی چالاکیی مەڵبەندی یەکی PUK کە لە پاش تێکشکانەکەی قەرەداغ لێرە خۆی گرتبووەوە[٣٧]. پێشڕەویی هێزەکان تاڕادەیەك بێ سەرئێشە بوو و لە بەیانیی زووی ١١ ی نیساندا هەردوو تیلەکۆ ڕووخێنران, دوای شەڕە تەقەیەکی کەمخایەن کە تەنها چوار سەربازی تێدا بریندار بوو. ئەم ناوچەیە جێنشینی تیرەی ڕۆغزایی هۆزی جاف بوو و نەخشەیەکی ئەوتۆ وردی نەبوو و پێویستی دەکرد هەلیکۆپتەر هێز بۆ ئەو ناوچانە بگوێزێتەوە چوونکە ڕێگەوبانی تێدا نەبوو. هێزەکانی ڕائید یاسین بە سەر چەندین گونددا گوزەریانکرد کە بوون و شوێنیان بە ڕەسمیی هەر تۆمار نەکرابوو بەڵام بێگوێدانە هیچ شتێك گشتیان ڕووخاندن.

زۆر بە کەمی، ئەگەر هەبێت، کۆمەڵی خێڵەکیی کورد هەن کەوا لە ئەنفالدا وەك جافی ڕۆغزایی بە سەر هاتبێت، کە یەکێکە لەو کۆمەڵە تیرانەی هۆزی جافی لێپێکهاتووەو دانیشتووی زیاد لە سەد گوندی ئەم ناوچەیە بوون و سەرپاکیان ئەنفال ڕا یماڵین. سەرۆکی ڕۆغزایی پیاوێکی بە تەمەن و ناوی مەحموود تۆفیق محەمەد بوو (ساڵی ١٩٢٧ لەدایکبووە) و لە بەراوگەل[*] دەژیا، کە گوندێك بوو لە پێدەشتێکی تەنگەبەردا لە کلکەی باشووری ڕۆژهەڵاتی گەرمیانەوە نزیك بە چیاکانی قەرەداغ و چواردەوری بنکە و بارەگای گرنگی PUK بوو. ئەگەرچی بەراوگەل بەر ئەنفالی سێ کەوت، بەڵام خەڵکەکەی لە ترساندا هەڵاتبوون بە هۆی ئەو پەلامارە کیمیاییانەوە کە لە ئاخرو ئۆخری مارتدا و لە کاتی ئەنفالی دوودا ئەنجامدران.

---

[٣٧] ناوی ئەفسەرەکە لە برووسکەی ژمارە ١٠٢١٢ ی ٩ ی نیسانی ١٩٨٨دا هاتووە کە لە لایەن *ئیستیخباراتی* کەلارەوە ئاراستەی دەزگای *ئیستیخباراتی* ناوچەی ڕۆژهەڵات کراوە.

* لێرەدا ناوی ئەم گوندە بە هەڵە نووسراوە (بەراوە Barawa) بەڵام ڕاستەکەی بەراوگەل یان بەراووگەڵە. هەروەها ناوی تەواوی ئەم پیاوە حەمەی تۆفیقە نەك مەحموود. ساڵی ٢٠٠٢ ئەم پیاوە ناودارە بە داخی خێزان و کەسوکاری بێسەروشوێنکراویەوە کۆچی دوایی کرد ـ و.

مەحموود پیاوێکی دەوڵەمەند بوو و خێزانێکی گەورەی هەبوو، کە بیست و چوار کەس بوون و لە خانوویەکی پان و پۆڕی گەورەدا دەژیان و دەوری هەموو ڕەزەتریّ و باخ و باخاتی سێوو هەنجیرو هەنار بوو. ئاگری تۆپخانەو بۆردمانی فڕۆکە بوو بە بەشێك لە ژیانی ڕۆژانەیان و تەنها چەکی کیمیایی ورەی ڕووخاندن. لە پاش پەلاماردانی سێوسێنان و شوێنەکانی تری قەرەداخ لە کۆتایی مارتدا، خەلکی بەراوگەل بە پەلە کۆبوونەوەیەکیان لە ناو خۆیاندا کرد. لەگەڵ ئەوەشدا کە PUK هێشتا هەر لە گونددا بوو، مەحموود یادی ئەو دەمە دەکاتەوەو دەڵێ: "ئێمە بڕیارمان دا خۆمان بدەینە دەستی حوکوومەتەوە، بەو پێیەی کە باوکی میللەتە، ئێمەش جووتیاری هەژار بووین و پەیوەندیمان بە هیچ لایەکی سیاسییەوە نەبوو، بەڵام ئەوان ئەوەیان پێکردین کە کردیان". کوڕەکەشی هەڵیدایەو وتی: "کە چووینە لایان، حوکوومەت هەموومانی گرت و هەرچیمان بوو تالانیان کردو خۆشمانیان ئەنفالکردو هیچ نەمایەوە"[٣٨]. خەڵکی بەراوگەل ماڵ و حاڵیان بەجێهێشت و ڕێیاندا لە بەر بۆ گوندێکی تری ڕۆغزایی کە ناوی کوڵەجۆ بوو و چل پەنجا ماڵێك دەبوو, لە بەراوگەلەوە بە پێیان بەرەو باشووری ڕۆژاوا بە ناو هەردەو جەوەڵدا چەند ڕۆژە ڕێیەك بوو. لە گەڵ ئەوەشدا کە ئەنفالی سێ هێشتا بە ڕەسمیی دەستی پێنەکردبوو بەڵام لەو کاتەدا گردو بەرزاییەکان پڕبوو بوون لە سەربازو لە هەموو خاڵێکی پشکنیندا، دەبوو خەڵکەکە باسی ئەوەیان بکردایە کە دەچن بۆ ناو حوکوومەت و خۆیان بە دەستەوە دەدەن. هێزەکانیش دەستیان نەدەهێنا ڕێیان و پاشان خەڵکەکە گەیشتنە کوڵەجۆ لەوێ دوو شەو بە سەلامەتی مانەوە. بەڵام لە ڕۆژی سێهەمدا تەماشایان کرد ئەو گوندەی پەنایان بۆ برد وا چواردەوری گیرا.

بە پێی ڕاپۆرتەکانی هەواڵگریی سوپا ڕەتڵەکەی کەلار لە کاتژمێر یانزەو چارەکی پێش نیوەڕۆی ١٣ ی نیساندا گەیشتووەتە کوڵەجۆ. بەڵام بە ماوەیەکی کەم پێش ئەوەی بگەنە ئەوێ لە شوێنێك کە پێی دەوترا تەپە سەوز بەرگرییەکی کە مخایەنیان تووش هات و "بە مجۆرە ئەو گوندە وێرانکراو ڕووخێنراو دەست بە سەر چوار تفەنگدا گیرا[٣٩]". تەیموور عەبدوڵڵا ئەحمەد، کە کوڕێکی دوانزە ساڵ بوو لە

---

[٣٨] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءوض، کؤمةلَطای سموود، ٢٠ ی مایسی ١٩٩٢.
[٣٩] برووسکةی *ئیستیخبار اتی* کةلار بؤ دةزطای *ئیستیخبار اتی* ناوضـةی رِؤذهـةلاَت، ذمارة ١٠٦٨٧ لة ١٣ ی نیسانی ١٩٨٨دا.

سـەروەختی ئەنفالـدا، لـە تەمـەنی سـێ سـاڵییەوە لـەوێ دەژیـا[٤٠]. بـاوكی، كـە جووتیارێكی گەنم چێن بوو، پارچە زەوییەكی بچووكی لەوێ هەبوو وەك پیاوەكـانی تر لە "هێزی پشتگیریی" گوندا بوو. تەیموور گەورەی چوار منداڵ بوو لە ماڵداو لەو دەمەوە كە بە ماڵەوە لە دێی هەوارە بەرزەی ئەو نزیكانەوە هاتبوونە ئێرە سێ كچیان لە دوای یەك بوو بوو. بە پێچەوانەی خەڵكی گوندەكانی ناوچەكە كەوا هەڵدەهاتن، خەڵكی كۆڵەجۆ، وەك تەیموور بۆ میدڵ ئیست ووچی باسدەكرد، تا دوا سات هـەر لـە ماڵەكانی خۆیاندا مانەوەو نەجووڵان. بەڵام ئێستا وا تانكو تۆپی قورس دەبینن لە تیلەكۆوە، كە بە پێیان سەعاتە ڕێیەك لێیانەوە دوورە، بەرەوڕوویان دێت، ناچار هەر ماڵەو ئاڵایەكی سپی لە سەربان هەڵكردو ئەوجا هەموو ڕایانكرد. پیاوەكان بە باوكی تەیمووریشەوە چەكەكانیان لە بیرەكانی ئاواییو شوێنێتردا شاردەوە. تەیموور خێـرا فریای باوكو دایكی كەوتو بە پەلە هەندێك كەلوپەلی ماڵیان خستە ناو عەرەبانەی تراكتۆرە شەقو شڕەكەیانەوە. ئەوان بە گریمانـەی ئـەوەی كـە زۆریـان پێناچـێتو دەگەڕێنەوە سەر ماڵ و حاڵی خۆیان، بە خەیاڵی خۆیان وایاندانا كە بچنە كۆمەڵگای سموودی گەورەو نوێی نزیك كەلار، بۆ لای ئەو خزمو كەسانەیان كـەوا لـە ئـە نجامی پەلاماری پاكتاوكردنی گوندەكان لە بەهاری ساڵی پێشوودا لەوێ نیشتەجێ كرابوون، بەڵام خەڵكی كوڵەجۆو ئاوارەكانی بەراوگـەل تەماشـایان كـرد سـوپا تـەنها تاقـە ڕێگەیەكی دەرچوونی بۆ هێشتبوونەوە, لە شێوەی ڕەحەتییەكـدا, وەك كـۆزە كردنێـك بەرەوخوار بۆ گوندی ملەسوورەی* نزیك ڕێگای سەرەكیی نێوان كفریو كەلار[٤١]. ئەوان تا گەیشتنە ملەسوورە بە تراكتـۆر دوو سـەعاتی ویـست، چـونكە لـە بـەر قورسـیی باروبنەیان لەسەرخۆ دەڕۆیشتن.

هێزەكە پاش ئەوەی كوڵەجۆی تێكـدا لـەوێوە بـەرەو بـاكوور پێـشڕەویی كـردو كاروانێك بلدۆزەرو ئیڤای بەتاڵی شوێن خۆی خستبوو و زۆری پێنەچوو گەیشتە هەوارە

---

[٤٠] سةرطورشتةی تةیموور، كة ماوةیةكی زؤر بة تاقة دةربازبووی دةستی تیمیَكی بكوذانی ئةنفال دةناسرا، بـة هـةموو لایةكدا بلاَوبووةوة. ئـةم باسـةی ئیَرة هـی ضـاوثیَكةوتنیَكی میدلَ ئیست ءؤضة، كؤمةلَطای سموود، ٢٩ ی تةمووزی ١٩٩٢.

* لة دقةكةدا بة هةلَة نووسراوة ملةستوورة. ئةم طوندة زؤر نزیك نیة لةو رِیَطایـةوةء مـاوةی ١٥ كیلؤمةتریَكی لیَوة دوورة ـ ء.

[٤١] طوندنشینانی بةشةكانی تری طةرمیانی خوارءیان راثیَضی شارؤضكةی مةیدان كرد كةمیَك دوور لة ودیوی رِیَطاكةوة.

بەرزە، شوێنی لەدایکبوونی تەیموور، ئەمیش دیسان لە ڕۆژانە ڕاپۆرتی هەواڵگریدا تۆمار کراوە کە "سووتاوەو تەختکراوە"[٤٢]. کونەکۆتریش کە گوندێکی بچووکی *شەش* ماڵیی بوو لە دوای ئەو، سوپا لەوە دابوو پێی بگات بەڵام هەر شەش ماڵەکە چۆڵیانکردو هەڵاتن، کەچی لە هەردەکەدا کەوتنە ناو دەورێیەکی سەربازەوەو بەرەو ملەسوورەیان خوار کردنەوە. ئەفسەرێك بەڵێنی پێدان کەس زیان ناهێنێ‌و هەموو بەم زووانە لە کۆمەڵگایەکی تازە دروستکراودا نیشتەجێ دەکرێنەوە. بەڵام لە جیاتی ئەوە مەسەلەکە وا کەوتەوە کە سی‌و چوار کەس لە شەش خێزانەکەی کونەکۆتر بێسەروشوێن بکرێن‌و ئەمە بوو بە شێوازێك و لە ناوچەی ڕۆغزاییدا پەیڕەویکرا. مەحموود تۆفیق محەمەدی بەراوگەل، پیرەمێردی سەرۆك خێڵ سی‌و حەوت کەسی بنەماڵە گەورەکەی لەدەستدا، لەوانە هەردوو ژنەکەی‌و دە منداڵی کە تەمەنیان لە دوو ساڵانەوە تا پانزە ساڵ بوو، هەروەها کوڕەکەی‌و بووکەکەی‌و شەش منداڵی بچووکیشیان. بێجگە لەوەش بیست‌و پێنج کەسی تریش لە خزمەکانی گوندی تەپە گەڕووسی دراوسێیان، کە بنکەیەکی *پێشمەرگەی* لێبوو، سەرنگوم بوون و زیاد لە نیوەیان منداڵ بوون[٤٣].

لە ١٥ ی نیساندا، کە باران‌و لێزمەیەکی زۆر بوو، هێزەکانی ڕەتڵی کەلار گەیشتنە باکووری ئەوپەڕی ناوچەی عەمەلیاتی بۆ دیاریکراویان‌و گوندی قولیجانی نزیك چەمی ئاوەسپییان وێرانکردو سووتاندیان. خێزانێك لە قولیجان ڕایکردبوو و کەوتبووە ناو هێزێکی جاشەوە کە *موستەشارێك* بە ناوی فەتاحی کەریم بەگ فەرماندەی بوو، پێی وتبوون "سەردەمی ئێوە تەواو، ئێستا ئیتر زەمانی حوکوومەتە"[٤٤]. ئەمانیش هیچ دەروویەکیان نەبوو بێجگە لەوەی کە بە ناچاری ڕووەو ڕێگای سەرەکی ملبنێن. خەڵکە ڕاپێچکراوەکەی گوندەکان دوو ڕۆژیان لە ملەسوورە بەسەربردو نەیاندەتوانی بۆ هیچ لایەکی تر بڕۆن‌و لەو گوزەرەدا لە دەرودەشت

---

[٤٢] سوثا كاتيَكى رِيَكء تەواوى بۆسووتاندنى طوندى هەوارةبەرزة تؤمار كردووة كاتذميَر ١٧:٢٧ ى ١٧ ى نيسان. برووسكةى *ئيستيخباراتى* كةلار بؤ دةزطاى *ئيستيخباراتى* ناوضةى رِؤذهةلاَت ذمارة ١١١٨٠ لة ١٩ى نيسانى ١٩٨٨دا.

[٤٣] ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض، كؤمةلَطاى سموود، ٢٠ ى مايسى ١٩٩٢.

[٤٤] ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض، كؤمةلَطاى سموود،٢٠ ى مايسى١٩٩٢. زؤر شايةتى ديكةش ناوى فةتاح بةط ديَنن وةك فةرماندةى هيَزةكانى *جاش* لةم ناوضةيةدا. بة طويَرةى قسةى يةكيَكيشيان، فةتاح بةط لة بنةمالَةى بةطزادةى جاف بووة.

لێیكەوتبوون. عەشاماتێكی زۆر لەو ناوەدا خڕبووبوون كە لە ژماردن نەدەهاتن و " لە ڕۆژی قیامەت دەچوو" وەك پیاوێكی خەڵكی كونەكۆتر دەیـوت كـەوا خـۆی و ئـاژەڵ و ماڵاتەكەی بە سەلامەتی لەوێوە گەیشتبوونە ملەسوورە. لـە ڕۆژی سـێهەمدا سـەرباز فەرمانی پێدان بكەونەڕێ. ئۆتۆمبیلی ئیڤایان لە سەربازگەی كەلارەوە بۆ هێنرابـوو، ئەوانەش كە ئۆتۆمبیل و تراكتۆری خۆیانیان پێبوو بە خاوەنەكانیانەوە بە دوایانـدا ڕاپێچیانكردن. كاروانەكە لە ڕووباری دیالە * پەڕییەوەو بە سەر ناوچەیەكی ڕووتەن و بەردەڵاندا گوزەری كرد، كەوا لە دوادوایی سـاڵی ١٩٧٥ەوە بـە زۆر بەعـەرەبكرابوو و پاشانیش لە پاكتاوكردنی ناوچە سنووریەكانی كۆتایی سـاڵەكانی ١٩٧٠و سـەرەتای جەنگی ئێران ـ عێراقدا چۆڵكرا. قۆناخی خەڵكەكە قەڵای قۆرەتوو بوو، كە بارەگای فیرقەی پیادەی ٢١ ی سوپای عێراق بوو. بـە واتایـەكیتر "ئۆردووگـای ئامـادەكراوی تایبەت" كە خرابووە ژێر كۆنترۆڵی *ئیستیخباراتەوە* بـە پێـی بڕیـاری ١٥ ی مـارتی فەرماندەیی مەكتەبی باكووری حیزبی بەعس[٤٥].

* * *

لە ١٨ یان ١٩ ی نیساندا ڕەتڵەكانی كفری و كەلار بە مـاوەی دە ڕۆژ لـە ئـەنفالی سێدا ئەركەكانی خۆیانیان تەواوكردو هەرچی بەرگریكردن بوو لە نێوان ڕێگای كفری ـ كەلارو ڕووباری ئاوەسپیدا تێكشكێنراو تاقە بەرد یان خشتێكی هیچ گوندێك بە پێوە نـەما. لای ڕۆژهەڵاتیـشەوە هێزەكـانی پێبـازو پوونگڵـە هـەمان سـەركەوتنیان بەدەستهێنا. هێزە هاوبەشەكەی پێبازكە محمد ناقم حسن فەرماندەی بوو بە دوو ڕۆژ ئـەوجا تـوانی هێزەكـانی PUK جووتـە گونـدی سـۆفی ڕەحـیم و عـەلی وەسمـان برووخێنێت و ناڕەزاییان لە *موستەشارێكی* ناونەبراوی بەرپرسـی فـەوجی بـەرگریی نیشتمانیی ٧٥ دەربڕیوە كە لە مەیدانی شەڕ هەڵاتووە. بەڵام هەر كە ئەو گیروگرفتانە چارەسەر كـران ئـەودوای هێزەكـە بـێ هـیچ تەگەرەیـەك پێـشڕەویكردو لـە پـاش تەختكردنی چواردە ئاوایی تر هێزە هاوبەشەكە گەڕایەوە شوێنی خۆی.

---

* لە ناوضە كوردنشینەكاندا بەم ڕووبارە دەوترێ سیروان، لە شارۆضكەی جەلـەولا بـەرەو خوار ثێی دەوترێ (نهر دیالی) و لە باشووری بەغدا دەڕژێتە ڕووباری دیجلەوە ـ ء.

[٤٥] نووسراوی فەرماندەیی مەكتەبی باكوور، ذمارە ٢٩٧ , ١٥ ی مارتی ١٩٨٨.

بەڵام ئەو هێزانەی لە پوونگڵەوە پێشڕەوییان کرد تەگەرەیەکی سەختیان هاتەڕێ. ئەم گوندە ماوەی هەشت میلێک دەکەوتە باشووری بەنداوی بایەخداری دەربەندیخانەوە, هێزە هاوبەشەکە هەر لە یەکەم ڕۆژی دەرچوونیدا تووشی بەرەنگاریەکی توندی تاقمێکی *پێشمەرگە* بووەوە کە بەرگرییان لە گوندی شێخ تەویل دەکردو چەند ڕۆژێکیش لەوەوپێش شەڕێکی قورسی تێدا قەومابوو. عەقید سەلمان عبدالحسن کە فەرماندەی فەوجی کۆماندۆی یەکی سەر بە فیرقەی ١٧ بوو پێشتر لە پێکدادانێکدا بریندار کرابوو, بێ ئەو زنجیرەی فەرماندەیی لێکترازابوو. یەکێك لە فەوجە پاڵپشتەکانی *جاش*، کە فەوجی ١٣١ بوو ، بە شپرزەییو نارێکی پاشەکشەی کرد. بەشێکیش لە هێزەکە لەگەڵ ئەفسەرێکی تردا دابڕابوونو *پێشمەرگە* دایانگرتنەوە, ئەودواشیان ماوەی دوو میل پاشەکشەیان کردو داوایان لە فیرقەی ٢١ ی قۆرەتوو کرد بێت بە هانایانەوە.

سوپا لەگەڵ ئەوەشدا کە فڕۆکەو تانكو هەلیکۆپتەری مووشەکهاوێژو تۆپخانەی قورس یارمەتییان دەدا بەڵام پێنج ڕۆژی تەواوی خایاند بۆ شکاندنی پەنجا *پێشمەرگە* لە شێخ تەویلدا. لە شەوی ١٣ ی نیساندا *پێشمەرگەکان* فەرمانیان بۆ هات کە بکشێنەوە(٤٦). لە کاتژمێر١٤:٣٠ ی ڕۆژی ئایندەدا، ڕائید سالم، کە ئەفسەرێکی تازەی فەرماندەی هێزە هاوبەشەکە بوو، هەواڵی دا بە بارەگای خۆی کە هەردوو گوندی شێخ تەویلو بۆیسانەی دەراوسێشی " گیرانو تێکدران". هەر لەو کاتەشدا ڕاپۆرت درا کەوا پەنجاو سێ خێزان "گەڕاونەتەوە ڕیزی نیشتمانی"(٤٧).

بەمە هێزەکان بەریان بەرەڵا بوو بچنە قووڵایی ناوچەیەکەوە کە دوو حەفتە لەوەوپێش کۆمەڵە خەڵکێکی زۆر چۆڵیان کردبوو، ئەوانەش ئەو گوندنشینانە بوون کەوا مەحموود تۆفیق محەمەدی سەرۆك تیرەی جافی ڕۆغزایی دەمسپییان بوو. ئەو

---

(٤٦) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءوَض لە طەڵَ *ثێشمەرطەیەکدا* کە لە شیَخ تەویل شەرِی کردووة، کةلار، ٣١ ی مارتی ١٩٩٣.

(٤٧) ئەم زاراوة بریقةدارانة بەردةوام لە ئالَوطؤرِی نامەو نووسراوة رِةسمیةکانی ماوةی ئةنفالدا بەکاردةهات. هةرضەندة زؤربەی ئەو کةسانةش کە لەم کاتةدا دةطیران, زیاتر ثێدةضیَت کوذرابیَتن وةك لەوةی مابیَتن. برووسکەکانی *ئیستیخباراتی* فةیلەقی دوو بؤ فةرماندةیی مةکتەبی باکوورء دةزطاکانی تر ذمارة ١٠٧٨٠ و ١٠٩١٥ لە ١٥ ی نیسانی ١٩٨٨دا. شیاوی باسة بؤیسانة شویَنی خؤبةدةستةوةدانی خةڵَکة هةلأتووةکەی هؤمةرقەلاَ بوو کە لە ئاخرء ئؤخری مارتدا، لە ئەنجامی عةمەلیاتی ئەنفالی دووی قةرةداخدا طةیشتبوونة ئیَرة.

دەمە PUKو کۆمەڵێکی بچووکتری *پێشمەرگەی* پارتی کۆمۆنیستی عێراق و بزووتنەوەی ئیسلامیی گەڕابوونەوە بۆ سەنگەرەکانی خۆیان لە گەرمیان، لە زنجیرەیەك بنکەدا بە درێژایی لاتەنیشتی ڕۆژئاوای کەژی زەردەی ٥٩٠٠ پێ بەرزدا. ئەم ناوچەیە ماوەیەکی زۆر نەبوو لە لای ڕۆژهەڵاتیەوە، لە ئەنفالی دووەمدا وێرانکرابوو وا ئێستاش ئەو هێزانەی کە لە ڕۆژئاواوە پێشڕەویی بۆ دەکەن، لەگەڵ ئەو هێزە تایبەتیانەدا کە هەلیکۆپتەر دایاندەبەزێنێ (*قوات خاصە*) گەمارۆیان داوەو تەنگیان پێهەڵچنیوە, لەبەر ئەوە مەحاڵ بوو بۆ *پێشمەرگە* چیتر بەرگری بکات. دوا سەنگەری بەرگریی PUK لە زەردەلیکاو فرەی نەبرد تێکشکاو هەزاران کەسی خەڵکی ئەم گوندانە پۆل پۆل خۆیان دەکرد بە گوندی فەقێ مستەفاداو لەوێش سەربازو *جاش* چواردەوریان گرتن و بە ئیڤا ڕەوانەیان کردن. بەشێکیش لە خەڵکەکە بە زەحمەت و ماندووبوونێکی زۆر بە درێژایی زنجیرە شاخەکانی قەرەداخدا بەرەو باکوور ڕۆیشتن لەگەڵ ئەو *پێشمەرگانەدا* کە لەوێ مابوونەوە. سەرلەبەیانیی ڕۆژی ٢٠ ی نیسان هێزە هاوبەشەکەی پوونگڵە گەڕایەوە شوێنی خۆی و ڕایگەیاند کە تەواوی ئامانجەکانی جێبەجێ کراوە[٤٨].

* * *

سەنتەرەکانی کۆکردنەوەی خەڵك

"ئەم خەڵکە بۆ مردن دەبرێن،
لەبەرئەوە نابێ پارەو ئاڵتوون لەگەڵ
خۆیاندا ببەن"

ـ ئەفسەرێکی سوپای عێراق لە کاتی
تاڵانکردنی گوندێکدا

---

[٤٨] برووسكەى *ئيستيخباراتى* فەيلەقى دوو بۆ فەرماندەيى مەكتەبى باكوورء دەزگاكانى تر, ژمارە ١١٣٨٦ لە ٢١ ى نيسانى ١٩٩٢دا.

گوندو شارۆچکەی بچووکی وەك ملەسوورەو فەقێ مستەفاو مەیدان لــە باشــووری گەرمیان و ئەلیاوا و لەیلان لە باکوور، یەکەم سەنتەری کۆکردنەوە بوون کەوا خەڵکــە مەدەنیە هەڵاتووەکەیان بۆ ڕا پێچ دەکرا. لە هەندێ حاڵەتدا، لەم قۆناخەدا ڕەچــاوی ئەوە دەکرا کە بە بنەچە خەڵکی کوێن و ناسنامەکانیان بە پەلە تەماشــا دەکــرا. لــە سەرەتای گرتنیاندا پێکهاتەیەکی دەسەڵاتی بەربڵاوی ژمارەیــەك دەزگــای تایبــەتی حیزبی و پۆلیس و *ئیستیخباراتیان* بۆ خستەگەڕ تاوەکو لە نزیکەوە مامەڵە لــە گــەڵ کێشەی کوردە "تێکدەرەکاندا" بکەن. بــەڵام لــەم قۆناخــە زووەی پرۆســەکەدا، تــا ڕادەیەك هەموو ئەوانەی شایەت و بە دیارەوە بوون تەرەفداری حوکوومەت بــوون، کــە یان هێزی سوپای نیزامی بوون یاخود میلیشیای *جاش* بوون. لە بەر ئــەوە باسـکردنی سەنتەرەکانی کۆکردنەوەی ســەرەتایی وەك کــارێکی "ســەرپێی" ورد نیــە و مەبەســت ناپێکێ، چوونکە کوردەکان بە پێی نەخشەو پلانێکی داڕێژراو ڕا پێچی ئێرە کراون. لە هەمان کاتیشدا شوێنانی وەك ئەلیاوا و ملەسوورە، مۆرکی شلوشــاوی و خۆدزینــەوەیان پێوە دیار بوو و پێدەچێت تەنها شوێن بن لە پەلاماری ئەنفالدا کە بــەو جــۆرە لاواز بووبێتن. تاڕادەیەك گومان لەوەدا نــەبوو کــە تەنانــەت دەزگــا گرنگــەکانی ســوپای عێراقیش نەرمییان دەنواند لە مامەڵە کردنی ژمارەیەکی ئاوها لە ئەنــدازە بــەدەری خەڵکی دیل و بەندکراودا. بەڵام تاڕادەیەکیش ئەمە ڕەنگدانەوەیەکی قووڵی ئەو ڕۆڵە تەمومژاویە بوو کەوا *جاشەکان* لە کاتی پاکۆدان و ڕا پێچکردنی خەڵکەکەدا گێڕایان. (لە بارەی باس و خواسی *جاشەوە* بڕوانە لاپەڕە ٨٨-٩٤).

بۆ ئەو گوندنشینانەی لە پەلاماری باکووری گەرمیاندا ڕا پێچکران لانیکەم چــوار سەنتەری بنەڕەتی هەبوو:

لەیلان، ئەلیاوا، قادرکەرەم و چەمچەماڵ. زۆر لە گیراوەکان بــە دوان و بگــرە بــە سیانی ئەم سەنتەرانەدا تێپەڕیون و لە هەر هەمووشیان لێکۆڵینەوەیان لەگەڵ کــراوە. لەیلان کە ناحیەیەکی بچووکە لە باشووری ڕۆژهەڵاتی کەرکووکەوە، وادیارە لە ئاست پرۆسەکردنی ئەو ژمارە زۆرەی دەسبەسەرە کوردەکاندا نەبوو کە پێیدا تێپــەڕین. ئــەو خەڵکەی لــە گونــدەکانی هــۆزی جــەباری هــەڵاتن بــە چــەندین ڕێگــەی جۆراوجــۆر گەیشتبوونە لەیلان. هەندێکیان بە دەسپێشخەریی خۆیان و ڕەنگە بەو هیوایــەوە کــە شارۆچکەیەك، با بچووکیش بێت، زیاتر دەیانپارێزێ لەو دێهاتانەی کەوا مەترسـی پەلاماردانیان لە سەر بوو، هەروەها لە ڕووی دابینکردنی خۆراکیشەوە. بــەڵام ئــەوان

هەرئەوەندە بە پیادە لە لەیلان نزیكبوونەوە پێشوازییەكی ناحەزانە كران و ژنێك لە گوندی قەرەحەسەن دەیوت سەربازەكان تەقەیان بە سەرماندا كرد, ئەوانیترو بە تایبەتی پیاوەكان لە قادركەرەمەوە بران بۆ لەیلان، چونكە لە قادركەرەم خۆیان بەدەستەوە دابوو لە ژێر چاودێری *جاشدا* دەسبەسەركرابوون و دەست و چاویان بەسترابۆوە.

ئەوان هەر كە گەیشتنە لەیلان سەربازەكان لە هەر یەكەیان زانیاریی پێویستیان وەرگرت. ئافرەتەكان دەستیانكردە گریان و لێیانپاڕانەوە بەزەییان پێیاندا بێتەوە، بەڵام ئەوان بەردەوام پێیاندەوتن خەمتان نەبێت هیچ شتێك لە ئارادا نیە لێی بترسن و حوكوومەت لە كۆمەڵگایەكی تازەدا زەویتان دەداتێ و ژیانێكی ئاسایی دەستپێدەكەنەوە. بەڵام ژنەكان بەوە ترسیان لێنیشتبوو كەوا بە زۆر لە مێردو باوك و كوڕەكانیان جیاكردنەوە، كە ترنجاندبوونیانە پەچەڕانێكی تەلبەندكراودا لە دەرەوەی ماڵەكان. شایەتێك كە ئەو دەمە لەوێ بووە دەیوت: "ژمارەی *خەڵكەكە* لە ئەندازە بەدەر بوو" و بە قسەی شایەتێكی تر "زیاد لە ٢٠٠٠ پیاو و ژن و منداڵی لێبوو.". هەموو شوێنێك پڕبوو لە پاسەوانی سەربازو *جاش*. لەگەڵ ئەوەشدا *ئەمن* زۆر بە وریاییەوە چاودێریی ژن و منداڵی نەدەكردو ژمارەیەكیان توانییان لەو ئاخۆڕان بخۆرانەدا خۆ دەربازبكەن و پێش ئەوەی ناونووس بكرێن بە دزییەوە هەڵبێن. ژنێكیش پاش لێكۆڵینەوە لەگەڵكردنی لە لایەن ئەفسەرەكانی سوپاوە ڕێگەی پێدرابوو بڕوات, ئەوانەش كە مانەوە ماوەی هەشت نۆ ڕۆژێك لە بەر تەرزەو بارانی سەرەتای نیساندا لەو دەشتە هێشتنیانەوەو پاشان پیاوەكان بە ئیڤا ڕەوانەی چارەنووسێكی نادیاركران.

لە كاتێكدا كەوا قادركەرەم شوێنێكی سەرەكی بوو بۆ كۆكردنەوەو تاوتوێكردنی خەڵكی ئەو گوندانەی سەر بەم ناحیەیە بوون بەڵام ئەلیاواش، كە شوێن كۆنە گوندێكی ڕووخاو بوو كەمێك لە لای ڕۆژئاواوە، هەر بە سەنتەرێكی كۆكردنەوەی سەرەتایی مایەوە بۆ گەڵێ لەخەڵكەكە. ئێرە لە كاتی ئەنفالی سێدا بووبوو بە بارەگای *موستەشاری* بەدناو شێخ موعتەسەم بەرزنجی، برای پارێزگاری سلێمانی. ناوی موعتەسەم لە چاوپێكەوتنەكانی دەربازبوانی ئەنفالدا بەردەوام دووبارە دەبووەوە، شان بە شانی پێنج سەرۆك *جاشی* تر: عەدنان و سەید جەباری، ڕەفعەت

گلی، قاسم ئاغا، تەحسین شاوەیس، وەك یەكێك لەو هۆكارە بنەڕەتیانەی ڕاوەدوونان و بەدەستەوەدانی بەكۆمەڵی خەڵكەكە لە ناوەندی گەرمیاندا.

گەلێك هۆكار بوون بە مایەی پاكۆدان و ڕاپێچكردنی خەڵك، لەوانە بۆچوونی سادەو ساویلكانە كە گوایە ئەم پەلامارەش هەر وەك ئەوانی پێشووە، ترووسكایی ئومێدێكی دەربازبوون، مەترسیی ئەوەی لە ناوچە قەدەغەكراوەكاندا بگیرێن، تۆقین و زەندەقچوون لەو هێزانەی بەكۆمەڵ گوندەكانیان دەسووتاندن. هەروەها لەو دەمەشدا بە چاوبەستی لێكردن و دەمچەوركردن خەڵكەكەیان فریودا، وەك بەڵێنی لێبووردن لەو كەسانەی خۆبەدەستەوە دەدەن. هەروەها بەكارهێنانی بڵندگۆی مزگەوتەكەی قادركەرەم لە لایەن دەسەڵاتدارانەوە كە بەردەوام پەیامی ئەوەیان بڵاودەكردەوە كەوا خەڵكی گوندەكان دەبێ لە ماوەی سێ ڕۆژدا خۆیان بدەن بە دەستەوە، لە یەكشەمەی ١٠ ی نیسانەوە تا سێ شەمەی ١٢ ی نیسان, لەو ماوەیەشدا ڕێگەیان دەدرێ بگەڕێنەوە بۆ ئەو شوێنانەی خۆیان تێدا شاردبۆوە لە هەردەو چیاكاندا بۆ هێنانەوەی ئەو كەلوپەلانەی پێیانبووە. هەموو ئەو پیاوانەی خۆیان بەدەستەوەداوە تەنها دەكرێن بە *جاش* و نۆرە واجبی* خۆیان لەوێ دەبینن. ئەم دەنگۆیە بە خێرایی لەناو ئاوارەكاندا بڵاوبووەوەو خەڵكی شارۆچكەكەش هەواڵیان گەیاندە خزم و كەسیان كەوا مەسەلەكە مەترسی تێدا نیە. یەكەكانی *جاشیش* بە فەرماندەیی شێخ موعتەسەم و *موستەشارەكانی* تر لە هەردەو چیاكاندا بڵاوبوونەوە. "ئەوان دەیانوت حوكومەت ئازاری ئەو پیاوانە نادات كەوا خۆیان بەدەستەوە دەدەن و هەموویان پسووڵەی *جاشێتییان* بۆ دەكرێت, هەروەها ئەوەشیان پێوتن كە خێزانەكانیان بێنن و بیاندەنە دەستەوە" وەك دەربازبوویەك دەیگێڕایەوە[٤٩].

جاشەكانی موعتەسەم, بۆ ماوەی دوو ڕۆژ كۆمەڵێكی زۆر پیاوی دەسبەسەریان لە ئەلیاوا گیردا تاوەكو دامودەزگای تایبەتی سوپا ناوەكانیان تۆمار كردن. یەكێك كە بەم خاڵی ترانزێتەدا تێپەڕیوە دەیگێڕایەوە كە "هەزاران پیاو لەوێبوون، لە *پێشمەرگە* و سەربازی هەڵاتوو و موتەخەلیف و خەڵكی مەدەنیی ئاسایی گوندەكانی

---

* ئەم زاراوەیە لە ناوەڕاستی سالأنی هەشتا بەدواوە تا ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٩١، زۆر باو بوو لە نێو فەوجە خەفیفەكانی جاشدا, كە ١٥ ڕۆذ لە ڕەبایە بوون و ١٥ ڕۆذیش لە ماڵەوە ـ و.

[٤٩] زۆر كەس لە دەربازبووان هەمان قسەیان لە بارەی شێخ موعتەسەمەوە دەكرد، بەم شایەتحاڵەی خەڵكی طوندی كانی قادری خوارءشەوە. ضاوثێكەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، سلێمانی، ٢٥ ی تەمووزی ١٩٩٢.

ژێر دەسەڵاتی *پێشمەرگە* ". لێرەش پەیامی *موستەشارەكان* بەردەوام دووپات دەكرایەوە: پیاوەكان دەبرێن بۆ بنكەو بارەگاكانی *جاش* لە چەمچەماڵ، كەوا سەعاتە ڕێیەك بە ئۆتۆمبیل لەلای باكوورەوەیە، لەوێ ناسنامەی *جاشێتییان* بۆ دەكەن و دوای ئەوە دەگەڕێنەوە بۆ قادركەرەم. پاشان دەڕۆن خێزان و ئاژەڵ و ماڵاتیان دەهێنن و ئەوجا لە *موجەمەمەعێكی*** ژێر دەسەڵاتی حوكوومەتدا نیشتەجێ دەكرێنەوە.

لە ڕۆژی دووەمی یان سێیەمی ڕاپێچكردنەكەدا، لیوا بارق، فەرماندەی عەمەلیاتی سەربازیی ناوچەی ئەنفالی سێ، سەردانێكی شەخسیی ئەلیاوای كردو بە ئامادەبوونی ئەو وێنەی تەلەفزیۆنیی بەندیەكان گیرا. بە پێی قسەی شایەتێكی تر، هەمان كارو ڕەنگە لە هەمان ڕۆژیشدا بێت، لە بنكەی پۆلیسی قادركەرەم دووبارە كرایەوە، چوونكە لەوێش چەند سەد كەسێكی گیراو هەبوو[٥٠]، لەو دەمەدا هەلیكۆپتەرێك لە تەختاییەكی ئەو نزیكانەدا نیشتەوەو سێ كەسی لێهاتەدەرەوە، لیوا بارق و فەریق ڕوكن سوڵتان هاشمی فەرماندەی فەیلەقی یەك و شەخسی علی حسن المجیدیش. ئەمجارەشیان وێنەی ڤیدیۆیی گیراو ئەمەیان لەدواییدا لە تەلەفزیۆنی نیشتمانییەوە پیشاندرا وەك فیلمێكی "تێكدەرە ئێرانیە گیراوەكان". ئەم فیلمە بەردەوام بۆ ماوەی چەند حەفتەیەك لێدەدرایەوە، تا ئەوكاتەی كە ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی دەستی كرد بە گلەیی و گازندە كە پیشاندانی زیانبەخشەو بە پێچەوانەوە خەڵكی وایدەبینێ كە ئەمانە گوندنشینی ئاسایین و *پێشمەرگە* نین[٥١].

** لە دەقەكەشدا هەر وشەی موجەممەع *Mujamma’a* هاتووەو لە گەلێ شوێنی كتێبەكەدا دووبارە دەبێتەوە ـ و.

[٥٠] چاوپێكەوتنی میدڵ ئیست ووچ لە گەڵ دانیشتوویەكی جارانی گوندی خدر ڕەیحان، كۆمەڵگای شۆڕش، ١ ی تەمووزی ١٩٩٢.

[٥١] نووسراوی ٢ ی مایسی ١٩٨٨، كە ئامادە بە نووسراوی ژمارە ل.ش.د/٣٩٧ ی (نهێنیی شەخسی) دەكات لە سكرتێری ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەییەوە "*مجلس الامن القومی*" بۆ وەزارەتی ناوخۆ، مەكتەبی وەزیر، لە گەڵ وێنەیدا بۆ لیژنەی كاروباری باكووری سەر بە ئەنجومەنی سەركردایەتیی شۆڕش، بەڕێوەبەرێتیی ئاسایشی گشتی. ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی دەستەیەكی باڵای ڕاوێژكارە، خودی سەرۆك سەدام حوسێن خۆی سەركردایەتیی دەكات. هەروەها نووسراوەكە ئاگاداریی ئەوەش ڕادەگەیەنێ كەوا "شانە نهێنیەكانی PUK" ڕەنگە خۆپیشاندانێك دژ بە حوكوومەت ڕێك بخات لە كەلار بۆ نارەزایی دەربڕین لە سەرئەوەی كە " ئەو تێكدەرانەی لەگەڵ خێزانەكانیاندا گەڕاونەتەوە ڕیزی نیشتمانی" بەندكراون. "گەڕانەوە بۆ ڕیزی نیشتمانی" بەردەوام لە بەڵگەنامەكانی سوپادا دەردەكەون كەوا باس لە گرتنی خەڵكی مەدەنی دەكەن لە سەرەتای عەمەلیاتی

سەدان کەس لە خەڵکە دەسبەسەرەکە، کەوا مەزەندەیەك بە دوو هەزار کەسیان لە قەڵەم دەدات، ماوەیەك لە کۆمەڵگا چۆڵەکەی قەڵخانلوو هێشتنیانەوە، کە بە تەنیشت قادرکەرەمەوە بوو کاتی خۆی بۆ نیشتەجێکردنەوەی گوندنشینە ڕاگوێزراوەکانی پەلاماری بەهاری ۱۹۸۷ دروستکرابوو. هەروەها سەدانی تریش لە قوتابخانەیەکی سەرەتایی قادرکەرەم گیردرابوون و لەوێ ژن و پیاویان لێکدابڕیبوو. ئافرەتێك یادی ئەو ڕۆژانە دەکاتەوەو دەڵێ: "من لە گەڵ زۆر ئافرەتی بەتەمەندا خرامە ژوورێکەوەو تەنها ئافرەتی گەنج من بووم لەوێ و ترس و سامێکی زۆرم لێنیشتبوو, لەبەرئەوە دەموچاوم بە سەرپۆشەکەی خۆم دا پۆشیبوو نەمدەویست کەس ببینم. ئێمە لەوێ دوو ڕۆژ ماینەوەو لە پەنجەرەکەوە تەماشام دەکرد سەربازەکان چاوی پیاوەکان دەبەستنەوەو لێیاندەدەن"[٥٢]. لە پاش دوو ڕۆژ پاسێکی سەربازی هات و پیرەژنەکانی بارکرد بۆ چەمچەماڵ و لەوێ لە شەقامەکاندا بێ نان و ئاو بەرەڵایانکردن, بەڵام ئەمە حاڵەتێکی جیاواز بوو هۆکەشی تا ئێستا هەر بە نەزانراوی ماوەتەوە[٥٣]. بە گوێرەی قسەی یەکێك لەو لاوە زۆر کەمانەی، کە لە ناوچەی قادرکەرەمدا ڕزگارییوو "ئەو خەڵکانەی خۆیان دا بەدەستی حوکوومەتەوە هەموویان بێسەروشوێن بوون. ئەوانی کە ڕزگاریان بوو ئەوانە بوون کە لە هەردەو چیاکاندا مانەوە، یان لە شارەکاندا خۆیان لە ماڵە خزمدا شاردبۆوە یان کەسوکاری ***جاشیان*** ڕزگاریان کردن، یان بەرتیلیان بە ***موستەشارەکان*** دا"[٥٤].

قادرکەرەم خۆیشی لە دەست ئەنفال دەرنەچوو. پاش ئەوەی شارۆچکەکە وەك سەنتەرێکی کۆکردنەوەی خەڵك بەکارهات سەربازو ئەندامانی حیزبی بەعس ماڵ بە ماڵ گەڕان بۆ ناونووسکردنی دانیشتوانیو لە هەمان کاتیشدا ئەمن بە بڵندگۆ خەڵکەکەی ئاگادار دەکردەوە کە نابێ کەس داڵدەی ئاوارەکانی ئەنفال بدات، وەك لە

ئەنفالدا. ئاطادارِيةكةى ٢ ى مايسى ئةنجومةنى ئاسايشى نةتةوةيى وايدةطةيةنىَ كة طوندنشينة كوردةكان كةوتوونةتة طومانةوة وايدادةنيَن كة مةسةلةكة ثةردةثؤشيَك بيَت بؤ نيازيَكى خراث.

[٥٢] ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض لة طةلَ دانيشتوويةكى ئةوساى ئاوايى شيَخ حةميددا، كؤمةلَطاى باينجان، ١٨ ى مايسى ١٩٩٢.

[٥٣] ميدلَ ئيست ءؤض ئاطاى لة خةلَكى تريشة كة دةربازبوون بة هؤى بةرتيلدان يان ريَكةوتنيَكى تايبةت لة طةلَ كاربةدةستانى ناوضةكة. بةلاَم لةوة ناضىَ لةم حالَةتةدا ئةو مةسةلةية روويدابيَت.

[٥٤] ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض، هةوليَر، ١٢ ى ئةيلوولى ١٩٩٢.

هەندێ شارۆچكە ڕوویدابوو. خەڵكی قادركەرەم ماوەی پانزە ڕۆژیان پێدرا ماڵەكانیان چۆڵ بكەن و بڕۆن لە كۆمەڵگای شۆڕشی لای چەمچەماڵ خانوو بكەن و لە سەرەتای مایسدا شارۆچكەكە بەر بلدۆزەر درا. بەهەرحاڵ، ئەگەر چاوبگێڕیت بە سەرجەم ڕوخساری لۆجیكی ئەنفالدا دەبینیت كەوا خەڵكی قادركەرەم لە چاو بارودۆخەكەدا زیانێكی ئەوتۆیان نەكردووە. تەنانەت ئەوان هەر ماڵەو بڕی ١٥٠٠ دینار قەرەبوویان وەرگرت (واتە ٤٥٠٠ دۆلار)* لەبری ڕووخاندنی خانووەكانیان. ژمارەی دانیشتوانی قادركەرەم لە سەرژمێریی ئۆكتۆبەری ١٩٨٧دا تۆماركراوە. ئەگەرچی قادركەرەم كەوتبووە ناوەڕاستی ناوچەی شەڕوشۆڕەوە، بەڵام تا ئەو دەمەش، بە پێی چەمكە بیروكراتیەكە، هەر لە "ڕیزی نیشتمانیدا"[٥٥] مابۆوە.

چەمچەماڵ دوا شوێنی گیردانی خەڵكە دەسبەسەرەكەی گوندەكانی باكووری گەرمیان بوو، ئەگەرچی لە ئاستێكی كەمتردا بوو. چەمچەماڵ شارۆچكەیەكی گەورەو قەزا بوو و یەكێك بوو لەو سەنتەرە كەمانەی دانیشتوان لەم بەشەی كوردستانی عێراقدا كە وەكو خۆی مابووەوە. ئەو كەسانە كە بۆ چەمچەماڵ دەگوێزرانەوە لە سەنتەرەكانی دیكەی كۆكردنەوەوە دەهێنران وەك لەیلان و قادركەرەم و شوێنی بەندكردن بارەگای لیوای سەربازی یان بارەگاكانی *جاش* بوو**. هەندێك لە پیاوە گیراوەكان بە پاس هێنران بۆ ئێرەو سەرباز دەچوونە ناویان بۆ ئەوەی زانیاریی تەواویان لێوەرگرن و دڵنیایان دەكردنەوە كە لێبووردنێك بە دەستەوەیە و هیچ شتێك نیە لێی بترسن. بەڵام بارودۆخەكە بۆنی خوێنی لێدەهات و مەترسیەكی بێئامان لە ئارادابوو و لە پەنجەرەی پاسەكانەوە گیراوەكان هەزاران پیاو و ژن و منداڵی برسی و شڕەڵیان دەبینی لە سەربازگەكەدا.

گەلێ لە پیاوەكانی تریش لە دۆخێكی سەخت و خراپدا لە پشتی ئیڤادا گوێزرانەوە بۆ چەمچەماڵ. یەكێك لەوانە دەیوت: "زۆر ئازارمان بە دەست گاردو

---

* بة نرخی جارانی دیناری عیَراقی, كة یةك دینار سیَ دؤلار بوو ـ و.

(٥٥) رِووخاندنی قادركةرةم لة لایةن دانیشتوویةكی ئةوسای ئةویَوة بؤ میدلَ ئیست ءؤض باسكراوة لة ضاوثیَكةوتنیَكدا لةكؤمةلَطای شؤرِش، ٢٩ ی حوزیَرانی ١٩٩٢. بة ثیَی قسةی ئةم شایةتة، شؤرِش لة نیسانی ١٩٨٨دا تةنها دةشتیَكی تةخت بوو. ئةوانی كة بؤ ئةوی رِاطویَزران خانووةكانیان لة ذیَر سةرثةرشتیی ئةندازیاریَكی حوكوومةتدا دروستكرد.

** بةندكردنی خةلَكةكة لة بنكةء بارةطاكانی جاشدا نةبوو، بةلَكو لة سةربازطةی لیواء بینای قایمقامیةت بوو ـ ء.

یاساوڵەکانەوە چەشتو دەستو قاچمان بەسترابۆوەو چەند جارێك لە ئیڤاکە دەکەوتینە خوارەوەو سەریان دەخستینەوە. ئیڤاکان لە پشتەوە دەرگایەكو یەك تاقە پێپیلکەیان هەبوو، ئێمەش لەبەر ئەوەی بەر پێی خۆمان نەدەبینیو نەشماندەتوانی دەستمان بەکاربێنین دەکەوتینە خوارەوە. بە ڕاستی بارودۆخێکی چەواشەو شپرزە بوو"[٥٦]. پیاوێکیتر هەڵیدایەو وتی: "لە بارەگای لیوا، هەروا لە ئیڤاکان تووڕیاندراینە خوارەوەو ئەوجا ناو و ناونیشانیان لێمان وەرگرت"[٥٧]. دوای ئەوەی کە لە بارەگای لیوا وەستاین، دەرکەوت دامودەزگای حوکوومەتیی دیکەش بۆ یەکە مجار لە کارەکەدا بەشدارکراون. پاشان گیراوەکانیان بە نێو شەقامەکانی چەمچەماڵدا بردو هەندێ ئەملاو ئەولایان پێکردنو هێندەی پێنەچوو خۆیان لە بەر دەرگای ئۆفیسی ئەمندا بینیەوە: دەزگای پۆلیسی نهێنیی ترسناك.

لێرەدا دۆخێکی بێوێنەی بەزەییو هاوکاریکردن بەرپا بوو. لە ئەنفالدا گەلێ کاری خۆڕسك و بوێرانەی تاکە کەسی ڕوویداوە، چ لە لایەن *جاشەوە* یان لە لایەن خەڵکی شارۆچکە کوردەکانەوەو ژیانی زۆر کەسی سەندەوە. بەڵام هیچیان بەراورد ناکرێت لەگەڵ ئەو گوژمو بەدەنگەوە هاتنەی خەڵکی شارۆچکەی چەمچەماڵدا کاتێ کە هاوخوێنە کوردەکانی خۆیان بینی بە سەر ئیڤاوە بە شەقامەکانیاندا دەگێڕن. لە پڕکێشییەکی بێهاوتاو ژیانی خۆ خستنە مەترسیەوە خەڵکی شار بە بێچەك یاخیبوونێکی خۆڕسکییان بەرپاکرد بۆ ئازادکردنی گیراوەکان[٥٨].

بێگومان *جاش* دەستیان هەبوو لە نارەزایی دەربڕینەکەی چەمچەماڵدا، هەروەها بەختو ڕێکەوتیش ڕۆڵی خۆیان بینی. ئەو ئۆتۆمبیلانەی بەکارهاتن بۆ گواستنەوەی گیراوەکان لە بارەگای لیواکەی چەمچەماڵەوە ئیڤای سەربازی نەبوون بەڵکو ئۆتۆمبێلی بە بێگار گیراوی مەدەنی بوون بە شۆفێرەکانیشیانەوەو ژێربەژێر پاسەوانە جاشەکان قەناعەتیان بە ژمارەیەك لەم شۆفێرانە کردبوو کە ئافرەتە گیراوەکان ئازاد بکەن. شۆفێرەکانیش ئەو هەلەیان قۆستەوەو کاتێ کە بوو بە هەراو قەرەباڵغی, خەڵکی شار ئۆتۆمبیلەکانیان بەر بەرد داو شوشەکانیان شکاندن. "تەنانەت منداڵی بچووکیش پڕ

---

[٥٦] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، هەولێر، ١٢ ی ئەیلوولی ١٩٩٢.
[٥٧] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، کؤمەلَطای شؤرش، ١ ی تەمووزی ١٩٩٢.
[٥٨] ڕاستێکەی دەربازبوونێکی لەو جؤرە مانطێ لەوەء ثاش لە شارؤضکەی کؤیسنجق ڕووی دا لە کاتی ئەنفالی ضواردا، بەلاَم لە ئاستێکی زؤر بضووکتردا.

کۆشیان لە بەرد بوو و هەڕەشەی پە نجەرە شکاندنیان دەکرد". ئەم قسەیە پەرژین دەیکرد کە ئافرەتێکی بیست ساڵ بوو لە گوندی قیرچەو توانیبووی خۆی دەرباز بکات[٥٩].سەرباز کەوتنە تەقەکردن لە خۆپیشاندەران و، تەنانەت فڕۆکەی شەڕکەری میگ و هەلیکۆپتەریش هەڵسان و بۆردمانی ئاپۆرەی خەڵکەکەیان کرد. پەرژین درێژەی بە قسەکانی دەداو دەیوت "جلەکانم بە گوللەی سەربازەکانی بارق دابێژرابوون". بە پێی باس و گێڕانەوەی خەڵك پێنج کەس کوژران و دوانزەش بریندار بوون.

ڕاپەڕینەکە پێدەچێت یەکەمجار جۆرە سەرکەوتنێکی بەدەستهێنابێ و گەلێ لە خەڵکە گیراوەکە دەرباز بوون و دانیشتوانی چەمچەماڵ داڵدەیان دان "لە بەر خاتری مرۆڤایەتی" بەڵام ئەمە کۆتایی ڕووداوەکە نەبوو, ئەو کەسانەی هەڵاتبوون و دواتر کە *ئەمن* بە شوێنیاندا دەگەڕاو لێی دەسگیر دەکردن و بە بەرچاوی خەڵکەوە ئیعدام دەکران* , خێزانی قوربانیەکانیش دەبوو پارەی گوللەکان ببژێرن[٦٠].

پەرژین لە دووەم ڕۆژی خۆشاردنەوەیدا لە چەمچەماڵ، تەماشای ڕاپۆرتێکی تەلەفزیۆنیی دەکرد دەربارەی ئەنفال لە بەرنامەی هەواڵەکانی تەلەفزیۆنی عێراقەوە. ئەم فیلمەش لەو کاتەدا گیرابوو کە علی حسن المجید و فەرماندەکانی سوپا لە ١٠ ی نیساندا سەردانی بنکەی پۆلیسی قادرکەرەمیان کردبوو. فیلمەکە کۆمەڵێك "گیراوی کرێگرتەی ئێرانی سەر بە جەلال تاڵەبانی" پیشان دەدا. پەرژین لەم فیلمەدا فەریقی مێردی ناسییەوە، بە چاوبەستراوی لەگەڵ ژمارەیەکی تر لە پیاوانی گوندەکەی خۆیانداو ئەوە دواجار بوو کە بە زیندوویی بیبینێتەوە.

* * *

---

[٥٩] ضاوپَێکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، سلێمانی ١٢ ی مایسی ١٩٩٢. دوای یاخیبوونەکەی ضەمضەماڵ، دامودەزطا دەسەلأتدارەکان ماڵ بە ماڵیان ثشکنیء بە دوای ئەوانەدا دەطەڕان کە لە داوی ئەنفال خؤیان لادا بوو. هیض یاخیبوونێك تووڕەییء دەمارطرذیی ئاوهای نەورووذاندووە لە ڕەفتارء هەڵسوکەوتی دەسەلأتداراندا. ثشکنینی لەو جؤرەش لە کەرکوك، سلێمانی, توزخورماتوو و کؤمەڵطا طەورەکەی سموودی لای کەلار لە باشووری طەرمیان، ئەنجام درا. هەر هەموو شایەتەکان لە سەر ئەوەن کەوا ثشکنینەکان لە لایەن دەزطای *ئەمنەوە* ئەنجام دراون.

* ثێدەضێت لێرەدا جؤرە تێکەڵ کردنێك دروست بووبێت، ضونکە ئەو کەسانەی لە ضەمضەماڵء شوێنانی تر لەو طەرماء طەرمەداء بطرە دواتریش طیرانەوە دیسانەوە تێکەڵ بە طیراوەکان کرانەوەء وەك ئەوان بێسەرءشوێن کران - ء.

[٦٠] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، سلێمانی، ١ ی نیسانی ١٩٩٣.

لە بەشی باشووری گەرمیاندا دوو سەنتەری سەرەکیی چونیەکی کۆکردنەوەی خەڵك هەبوون. ئەو کوردانەی کەوا لە ناوچەی داودەدا گیرابوون، لەگەڵ ئەو خەڵکانەش کەوا لە تاو ئەو هێرشە کیمیاییەی کرایە سەر بنکەی PUK لە تازە شار هەڵاتبوون بۆ ئێرە، یەکە مجار بران بۆ مەڵبەندێکی چۆڵی لاوان لە تووزخورماتوو. هەندێك لەمانە هەر لەو شوێنەی کە تێیدا گیرابوون ژن و پیاو لە یەکتر جیاکرابۆوە. ئەوانەش کە بە تێکەڵی هێنرابوون لێرە جیایانکردنەوەو خستنیانە دوو بینای جیاوازی مەڵبەندی لاوانەکەو ماوەی نزیکەی سێ ڕۆژ تا حەفتەیەك هێشتنیانەوە. ئەو بینایەی بۆ ئافرەت و منداڵ دانرابوو نزیکەی چوار هەزار کەسی تێدا بوو بە گوێرەی قسەی دەربازبوویەك کە خەڵکی نزیکەی دە دوانزە گوندی داودەی ناسیبۆوە.

لێرەش وەك لەیلان، خەڵکێکی کەم توانییان بە یارمەتیی ئەو *جاشانە* دەربازبن کە ئەرکی پاسکردنی ئەو شوێنەیان پێسپێردرابوو. تەنانەت, وەك باسدەکرێ, *موستەشارێکی* بەبەزەیی پە نجەرەیەکی بیناکەی شکاندبوو و شەو بواری زۆر ژن و منداڵی دابوو دەربازبن و ئەم کارەی ژیانی گەلێ کەسی سەندەوە. سەربازە نیزامیەکانیش، کە زۆربەیان عەرەب بوون، ڕەفتاریان زۆر ناشیرین بوو هەر پارەو نە*ختینە*یەك بە ژنەکان بوو لێیان دەسەندن و پێیان دەوتن: "هەرچیتان پێیە لێتان دەسێنین چونکە پشتگیریی *پێشمەرگەتان* کردووە". ئەوانەی کە لە تووزخورماتووەوە بە یەکجاریی بێسەروشوێن کران، پاش ئەوەی ڕا پێچی ناو ئۆتۆمبیلی بارهەڵگریان کردن و بە سەدان ژن و منداڵیان لە نێواندابوو. ئافرەتێکی بەتەمەنی یەکێك لە گوندەکانی دوادە، کە هەرگیز جارێکیتر براکەی و مێردەکەی و باوکی و ئامۆزای و دوو بووکی نەبینییەوە، کە گەورەکەیان بە شەش منداڵی بچووکەوەو بچووکەکەشیان "کچێکی زۆرجوان بوو ناوی لەیلا بوو و تازە شووی کردبوو"سەرباز بە زۆر ڕایاندەکێشاو ئەویش توند دامێنی کراسەکەی خەسووی گرتبوو و خۆی پێوە نووساندبوو. هەموو ئافرەتە بەتەمەنەکان لە سەربازەکان دەپاڕانەوە نەیبەن، بەڵام ئەوان پاڵێکیان بە پیرەژنەکەی خەسوویەوە ناو لەیلایان پەلکێش کردو ئیتر جارێکیتر نەبینرایەوە[٦١].

---

[٦١] ضـاوثێکەوتنی میدڵ ئیست ءؤض لـة طـةڵ خێزانیَکـی خـةڵکی ناحیـةی نـةوجوول، کؤمةڵطای بنةسلاَوة، هةولێر، ١٩ ی نیسانی ١٩٩٢.

بۆ ئەودوای باشووری گەرمیان، بە گوندەكانی جافی ڕۆغزاییشەوە سەنتەری سەرەكیی خڕكردنی خەڵكەكە بارەگای فیرقەی پیادەی ٢١ بوو لە قۆرەتوو، كە قەڵایەكی گەورەی سامناك بوو، لەو جۆرە قەڵایانەی لە سەر نەخشەو ڕەنگرێژیی سۆڤیەت بوون كەوا لە ساڵانی هەشتادا لە گەڵێ شوێنی كوردستاندا دروستكران. لە پاش ڕاپەڕینەكەی كورد لە سلێمانی لە ئەیلوولی ١٩٩١دا*، هێزەكانی عێراق لە كاتی كشانەوەیاندا بەرەوخوارتر، قۆرەتوویان بە دینامیت تەقاندەوە. دوو مانگ دوای ئەوە نووسەری عێراقی كنعان مكیە سەردانی قەڵاكەی كردو لەو لایەوە كە ڕووەو سنووری ئێران بوو مكیە "چل یان ڕەنگە پەنجا عەرەبانەی بینیبوو لەو جۆرانەی كە جووتیاری كورد لە پشتی تراكتۆری دەبەستن بۆ ئازوگوێزی خۆراكو ئاژەڵو ماڵات" ئەم عەرەبانانە بە تەختەدار لێواریان بەرزكراوەتەوە، لە چەشنی ئەو عەرەبانەیەی تەیمووری تەمەن دوانزە ساڵ لە گوندی كوڵەجۆوە لە گەڵ باوكو دایكیو سێ خوشكە بچووكەكەی پێی هاتبوونە ئەوێ. مكیە لە سەری دەڕواو دەڵێ: "كۆمەڵ كۆمەڵ جلوبەرگی كاڵبووەوەو شەرواڵ، كە پانتۆڵی نەریتیی كوردە، لەو عەربانانە كەوتبوونە خوارەوە یان لە ناویاندا گەنیبوون یان بە سەر خۆڵو گژوگیای زەردەوەبوودا بڵاوبووبوونەوەو لەو ناوەدا هەروا نەعلو پێڵاوی لاستیكی بەجێماو بوو كەوتبوون"[٦٢].

یەكێك لەو گوندنشینانە بۆ میدڵ ئیست ووچ گێڕابووەوە كەوا "بە لای كەمەوە دە هەزار كەس لەو قەڵایەدا بەندكرابوونو هەموو برسیو ماندوو بوونو ترس دایگرتبوون. كەس نەیدەزانی مەسەلە چیە، بەڵام من دەمزانی كەوا شتێكی سامناك بە

* لێرەدا مەبەست لەهەڵضوونی خەڵكە لە سلێمانیء طەلێ شوێنی تر(لە تشرینی یەكەمدا نەك ئەیلوول) بەرانبەر بەو تۆثبارانە كوێرانەیەی لە هەندێ ثێطەء سەربازطەی سوثای عێراقەوە دذ بە خەڵكی ناو شار ئەنجامدەدرا. تێكرِا خەڵكی شارء كۆمەڵطاكان بە هاوكاریی ثێشمەرطە ڕاثەڕِین لە دذ ئەم ڕِەفتارەء سوثای عێراق لە بەرانبەر هێزی جەماوەردا نوشوستی هێناو لە ناوضەكە ضووە دەرەوە. ثاش ماوەیەكیش لە ١٩٩١/١٠/٢٤ دا تەواوی دامودەزطاكانی حوكوومەتی عێراق لە كوردستان كشانەوە - ء.

[٦٢] مكیە: "ئەنفال، ثەردەلادان لە سەر ثەلامارێكی عێراقی بۆ لەناوبردنی كورد", طۆظاری هارثەر، مایسی ١٩٩٢ ل٥٥.

Makiya, “The Anfal: uncovering an Iraqi Campaign to Exterminate the Kurds”, Harper’s Magazine.

دەستەوەیە. کەس لە وزەیدا نەمابوو قسە لەگەڵ کەسدا بکاتو هەموو ماتو بێدەنگ بووینو چاوەڕێ بووین بزانین چی ڕوودەدات"(٦٣).

هەندێ لە گیراوەکان تەنها شەوێك لە قۆرەتوو مانەوە بێنانو بێئاو، هەندێکی تر دەیانوت ماوەیەکی زۆر خواردنێکی هێجگار کەمیان داونەتیو مەمرەو مەژی هێشتوونیانەوە: "ئێمە لە بارەگای فیرقە ماوەی سێ ڕۆژ لە خێوەتدا ماینەوەو ڕۆژانە تەنها یەك نانمان وەردەگرت بۆ کەسێك لەگەڵ ئاوداو خەڵکێکی بێشومار لەوێبوون. سەربازەکان ناوی هەموویان دەنووسیو پرسیاریان لێدەکردن: ناوی تیرەو هۆزیان، لە گەڵ *پێشمەرگە* بوون یان حوکوومەت. کەس نەیدەوێرا بڵێ لە گەڵ *پێشمەرگە* بوومو هەموو بەجارێ دەیانوت کە جووتیارو شوان بوون"(٦٤). تەیموور خۆی، لە دوای چوار ساڵ ئەو دیمەنەی قۆرەتووی بە ڕوونی بیردێتەوەو دەڵێ: "تەواوی خەڵکی گوندەکانی ناوچەی کەلار لەوێبوونو هەرچی هۆدە هەبوو پڕبوو لە خەڵك، کە لەوانەیە پەنجا هۆدە بووبێتو هەر یەکەیان ١٠٠ ـ ١٥٠ کەسی دەگرتو خواردنێکی زۆر کەمیان پێدەدراین کە بریتیبوو لە شۆرباو نانو ئاو. بەڵام ڕێگەیان دەدا کەسانی خێزان بە یەکەوە بن. هەموو گاردەکان پێدەچوو سەرباز بن، چونکە هەموو جلی خاکییان لەبەردا بوو و لەگەڵ گیراوەکان قسەیان نەدەکرد. ئێمە لەوە دەترساین کە بمانکوژنو لە ناو خۆماندا هەر باسی ئەوەمان دەکرد، چونکە دەمانزانی ئەم پەلامارەی حوکوومەت وەك ئەوانی پێشتر نەبوو. ئێمە جاش تەفرەیاندایןو درۆیان لەگەڵ کردین"(٦٥).

* * *

ڕۆڵی تێکەڵ و دووسەرەی جاش

ڕاستێکەی *موستەشارەکان* درۆیان کرد، یان با بڵێین بەڵێنێکیان دا کەوا پایەو شوێنیان شیاوی بەڵێنێکی ئاوها نەبوو. دواجار لێرەدا دەبێ باسی ڕۆڵی پێچەوانەی هێزەکانی *جاشیش* بکەین لە سەرووەختی ئەنفالدا. وەك بەشدار لە تاوانی سوپادا، گومانی ناوێ کە ئەوان هاوکاربوون لە ناردنی هەزاران کورددا بەرەو مردن. یەکەکانی

---

(٦٣) ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست ءۆض لە طەڵ طوندنشینێکی خەڵکی کەریم باسامدا، کۆمەڵطای سموود، ٢٠ ی مایسی ١٩٩٢.

(٦٤) ضاوثێکەتنی میدڵ ئیست ءۆض، کۆمەڵطای زەمەقی، ٢٤ ی تەمووزی ١٩٩٢.

(٦٥) ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست ءۆض، کۆمەڵطای سموود، ٢٩ ی تەمووزی ١٩٩٢.

جاش ئەرك و فەرمانێکی بەربڵاویان لەئەستۆ گرتبوو. ئەوان کاروانی سوپایان دەپاراست و پێش هێزەکان دەکەوتن بۆ گوندەکان بۆ ڕێخۆشکردن و سۆراخکردنی هەواڵ و زانیاریی پێویست، یان بە واتایەکی تر کەوڵ سووری بەر لەشکر بوون*. ئەوان گشت هەردەو چیاکانیان دەپشکنیی و بە دوای ئەو کەسانەدا دەگەڕان کە لە دەست پێشڕەویی سوپا هەڵاتبوون و دەسگیریان دەکردن و لە بەندیخانەیان توند دەکردن. فرە جاریش نامەردانە بەڵێنی خۆیان دەشکاند بۆ ڕێیەدێی و بە سەلامەتی گەیاندنی گیراوەکان. ئەوان ئاوارەکانیان تەفرەداو بەڵێنی لێبووردنێکیان دانێ کە هەرگیز لەئارادا نەبوو، واتە بەڵێنی ئەوەیان پێدان کە ئەمەش زنجیرەیەکی کۆتایی نەهاتووی پەلامارەکانی حوکوومەتە بۆ سەرلەنوێ نیشتەجێ کردنەوە، بەوەی گوایە "ژیانێکی هاوچەرخ" بۆ خەڵکەکە دەخوازن لە کۆمەڵگای ژێر دەسەڵاتی حوکوومەتدا. شیاوی باسیشە *جاشەکان* بەردەوام, وەك باسدەکرێ, درۆیان بۆ ئەفسەرەکانی سوپا دەکرد کەوا گوندنشینە دەسبەسەرەکان "لە شەڕدا گیراون"، وەك مەرایی کردنێك بۆ ئەوەی لێیان ڕازی بن، یان ڕەنگە بە هیوای ئەوە بووبێتن کە بە پارە یان بە شتومەك خەڵات بکرێن.

خەڵاتی شتومەك دەرفەتی بۆ ڕەخسابوو و *جاش* ڕاستەوخۆ کەڵکیان لە بەڕێوەچوونی ئەنفال وەردەگرت، پڕبە پێستی واتا قورئانیەکەی "تالانکردنی کافران" چونکە لە پەلاماری ئەنفالدا مەرجی ئەوە هەبوو کە "هەر شتێك لە لایەن ڕاوێژکار (*موستەشار*)ی فەوجەکانی بەرگریی نیشتمانی و جەنگاوەرەکانیانەوە دەستی بەسەردا بگیرێت ڕاستەوخۆ دەدرێتە خۆیان، تەنها چەکی قورس و ئیسنادو مامناوەندی نەبێت"[٦٦]. "پیاوەکان بدەنە دەستی ئێمە و ماڵ و کەلوپەلیش بۆ ئێوە"، ئەمە قسەی "ڕەفیق حیزبییەکی"** بەعسی بووە بۆ یەکێك لە سەرانی *جاش*[٦٧]. "*پێشمەرگە*

---

* ئيَموايـة ليَرةدا بةرانبـةر دةستةواذةى Cannon fodder ى دةقـة ئينطليزيـةكـة هـةر كـةولَ سووری بةر لةشكر شياو بيَتـء خؤيشى ئةو مةبةستةى هةية ـ ء.

[٦٦] ڕاسـثاردةى فةرمانـدةيى مةكتـةبى بـاكوور ذمـارة: س ف ٤٠٠٨ لـة ٢٠ ى حـوزيَرانـى ١٩٨٧دا. بروانة ثيَشةوة لاثةرة ١٣٦ ـ ١٣٨ .

** ئةمة كةوانى دةقة ئينطليزيةكة خؤيةتى, ئةم زاراوةية لة ناو كورديشدا باو بوو وهـةر ئـةم شيَوازة عةرةبيةى بؤ بـةعسيةكان بةكاردةهات نةك هاورِيَ هةظالَى كوردى ـ ء.

[٦٧] ئـةو تيَبينيـة بـة رِيَكـةوت طوندنشينيَك طويَى ليَبـووة لـة طفتوطؤيـةكى نيَوان ئـةفسـةريَكى سـوثاء *موستةشـاريَكدا* بـة نـاوى سـةعيد ئاغـا لـة طونـدى طـةرةوان (ناحيـةى رِةوانـدز). ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض، طةرةوان، ٢٩ ى نيسانى ١٩٩٢.

کافرو بێدینن و دەبێ وەك کافریش ڕەفتاریان لە گەڵ بکرێت"، ئەم قسەیەش بە کۆنە *موستەشارێك* وترابوو لە کۆبوونەوەیەکدا کە ئەفسەرانی *ئیستیخباراتی* سوپاوە سازیان کردبوو. "ئێوە هەر ماڵ و سامانێکی *پێشمەرگە* هەیەو لە شەڕدا دەستی بە سەردا دەگرن بۆ خۆتانی ببەن, ژنەکانیشیان بە پێی شەرع و یاسا *حەڵاڵی* ئێوەیە، هەروەها تەواوی ئاژەڵ و ماڵاتیشیان"(٦٨). ئەوی ڕاست بێت *جاشەکانیش* درێغییان نەکردو گوندە چۆڵکراوەکانیان سەرپاك بێبەزەییانە تاڵاندەکرد لە پێش سووتاندن و تەختکردندا. ئەو باسەی کەوا لێرەدا ژنێکی گوندنشین دەیگێڕێتەوە نموونەو شێوازی گەلێ حاڵەتە: "لە گەڵ پیاوەکەمدا لە ئەشکەوتێکدا خۆمان شاردبۆوە، *جاش* هاتن گرتینیاین، بەڵام نە هیچیان پێوتین و نە گوتیان لەبەرچی و بۆچی. ئەوان تەنها داوای ناسنامەی مێردەکەمیان کردو لێیانسەندو نەیانگێڕایەوە. *جاشەکان* بە بەرچاوی خۆمەوە هەموو شتێکی ماڵەکەمیان برد، بە پێخەف و ڕایەخ و تەواوی کەلوپەلی ناوماڵەوە. من هیچ پارەیەکم نەبوو، بەڵام چی خشڵم هەبوو بردیان، هەروەها ئاژەڵ و تراکتۆرەکەشیان بردین و هەرچییەکمان هەبوو لە عەرەبانەی تراکتۆرەکەیان بارکرد. بە هەمان شێوەش گسکیان لە هەموو ماڵەکانی گوند دا, پاشان ڕوانیم گڕیان لەو شمەك و کەلوپەلانە بەردا کە بێسوود بوون بۆ سەربازو *جاشەکان*، وەك جلوپۆشاکی خەڵکەکە. ئەوجا بە چاوی خۆم بینیم نەوتیان کرد بە سەر خانووەکانداو گڕیان تێبەردان"(٦٩).

بەڵام لە کاتێکدا کە زۆربەی جاشەکان ئەو ئەرك و فەرمانانەی پێیان دەسپێردرا بە ڕێکی ئەنجامیان دەدا، لە هەمان کاتیشدا دەبێ ئەو ڕاستییەش بگوترێ کەوا دوودڵیی لەمێژینەی ڕژێمی عێراق سەبارەت بە دڵسۆزیی سیاسیی میلیشیای کورد بنەمایەکی ڕاستەقینەی خۆی هەبوو, *جاشەکان* وەك تاکە کەس توانیویانە خەڵکی زۆر بە سەلامەتی دەربازبکەن بۆ شارۆچکەو کۆمەڵگاکان لە سەرەتای پاکۆدان و ڕاماڵینەکاندا. چوونکە ڕاستێکەی هەر بە بۆنەی *جاشیشەوە* بووە کەوا ئەو ژنە

(٦٨) ضاوثێکةوتنی میدلَ ئیست ءؤض لة طةلَ کؤنة *موستةشار* محةمةد عةلی جاف، سلێمانی، ١١ ی مایسی ١٩٩٢.

(٦٩) ضاوثێکةوتنی میدلَ ئیست ءؤض ، کؤمةلَطای باینجان، ١٨ ی مایسی ١٩٩٢. ئةم شایةتة خةلَکی طلَناغاج بووة، کة طوندیَك بوو لة سةرةتای مایسداء لة کاتی ئةنفالی ضواردا ویَرانکرا، بةلاَم شتة طرنطةکانی باسوخواسی ئةم ئافرةتة لة لایةن زؤر شایةتحالَی قؤناخة جیاجیاکانی ئةلاماری ئةنفالدا دووبارة بووةتةوة.

گوندنشینە بتوانێ تالانکردن و سووتاندنی ماڵەکەی ببینێ و خۆیشی ڕزگاری ببێت. ژنە لە سەر قسەکانی دەڕۆیشت و دەیوت: "هەندێ *جاشی* تر بە سەر زیلەکانەوە[٧٠] بوون و لە خاڵەکانی پشکنیندا بە سەربازەکانیان دەوت ئەو زیلە دا پۆشراوانە مەڕیان تێدایە. بەم شێوەیە *جاشەکان* زۆربەی ژن و منداڵی ئەو گوندەیان ڕزگارکرد".

پێدەچێت هەندێ لە دڵنەرمیی *جاشەکان* بە هۆی بەرتیلەوە بووبێت کەوا بە ئاسانی ڕێی چەپاوکردنی پێگرتنەبەرو بەرەو نوقمبوونی تالان و بڕۆی بردن. پیاوێکی گەنج لە گوندی قایتەوەنی ناو زەنگنەی سەر بە ناحیەی قادرکەرەم دەگێڕێتەوە کەوا چۆن پرکێشیی کردووەو قەناعەتی بە *جاش* هێناوە یارمەتی بدەن: " توانیم گەلێ خێزان و ژن و زا دەرباز بکەم و تاقم تاقم دەمبردن بۆ کەرکووك و قادرکەرەم و شوێنانی تر. لە خاڵەکانی پشکنیندا ماست و خواردن و هەرشتێکی ترم پێیەڵبسووڕایە وەك بەرتیل دەمدا بە *جاشەکان*"[٧١].

بەڵام چەند بەڵگەیەکی تر ئەوە دەگەیەنن کە هۆکاری گونجاو و ڕێتێچوو بۆ پیاوەتیی لابەلایی جاشەکان ئەوە بوو کە بە ڕاستیی بڕوایان بەو درۆیانە کردبوو کە بۆ خەڵکی دێهاتیان دەکردو خۆشیان هەر درۆیان لە گەڵ کرابوو. میدڵ ئیست ووچ کۆنە *موستەشارێکی* بینیوە کە فەوجەکەی لە لایەن سوپاوە زانیاریی ئەوەی دراوەتێ کە "دەچن بۆ گرتن یان کوشتن یان هێنانی پیاوی گوندەکان". بەڵام ئەمە بەڵگەیەکی جیاکار بوو و لە گوندێکی پارێزگای دهۆکی باکوورەوە سەرچاوەی گرتووە، کەوا ناوچەی قۆناخی ئەنفالی هەشت و کۆتایی بوو و پێدەچێت فەرمانەکانی سوپا لە گەلێ بواردا گۆڕانکاریی بەرچاویان تێدا کرابێت. ڕاوبۆچوونێکی زۆر بڵاو هەیە، بە تایبەتی لە ئەنفالی سێی گەرمیاندا، کەوا *موستەشارەکان* و ئەو کەسانەش کە ئەوان فەرمانەدەیان بوون لە نیازو مەبەستی ڕژێم بێئاگابوون تاوەکو پاکۆدان و ڕاپێچکردنەکە گەیشتە قۆناخێکی لە پێشتر.

---

[٧٠] زیل مۆدێلێکی سۆظێتی ئێشووی ئیظای سەربازیی دروستکراوی ئەڵمانیای ڕۆژهەڵات بوو، هەردوو ناوەکە لای کورد باو بوون، بەڵام لە کاتی ئەنفالدا زاراوەی ئیظا زیاتر بەربڵاوتر بەکاردەهات. ئێمە بە طشتی ئەم ئۆتۆمبیلانە بە ئیظا ناو دەبەین.

[٧١] ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست ءۆض، سلێمانی، ٢١ ی مایسی ١٩٩٢.

"من قەت لە لایەن سوپاوە پێم نەدەوترا ئەو خەڵکە بۆ کوێ نێردراون"، ئەمە قسەی *موستەشارێکی* سەر بە تیرەی ڕۆغزایی جاف بوو کەوا ئەرك و کاروباری فەوجەکەی لە کۆمەڵە گوندێکی گەرمیانی باشووردا بووە، بە کوڵەجۆشەوە، کە ماڵی تەیموور عەبدوڵا ئەحمەدی تێدابوو. "من هەمیشە وایپێدەچووم کە بەرەوخوار برابێتن[٧٢]، هەرگیزیش بە بیرمدا نەدەهات قەسابخانەیان بۆ سازبکەن. هەموو ئەوەی کە *جاش* کردی یارمەتیدانی سوپا بوو بۆ ڕەخساندنی باشترین ڕێگای کارکردنە سەر خەڵکی گوندەکان و گرتنی ئەوانەی دەرباز دەبوون و تەسلیم کردنیان بە سوپا". ڕۆژێکیشیان لە ئەفسەرێکی پرسیبوو ئەم خەڵکە گیراوە چییان لێدەکرێت, ئەویش لە وەڵامدا وتبووی: "دەیانبەین بۆ گوندی هاوچەرخ" بەڵام دواتر *موستەشارەکە* دڵی کرمێ دەبێت و لە دەرفەتێکدا سەردانی کەمپێکی سوپا دەکات (پێدەچێت قۆرەتوو بووبێت)و لەوێ خەڵکێکی گیراوی زۆری بینیبوو, لێرەش دیسانەوە لە ئەفسەرێکی پرسیبوو کە نیازیانە چیان لێبکەن، ئەفسەرەکەش لە وەڵامدا وتبووی: "ئەوە کاری تۆ نیە". کاتێ گومانی *موستەشارەکە* بوو بە قەناعەت، بە قسەی خۆی هەستی بە پەشمانیەکی زۆر کردووە: "تفمان لە خۆمان دەکرد بۆ بەشداربوونمان لەم کارەدا کە تاوانێك بوو کردمان"[٧٣].

بۆ هەندێ جاشیتر، درك کردن بە مەسەلەکە وادیارە لە سەنتەرەکەی توزخورماتووەوە سەریهەڵداو دڵیان بە تەواوی بە لای گیراوەکاندا گۆڕا. زیندانییەکی ئەو دەمە دەگێڕێتەوەو دەڵێ: "کە *موستەشارەکان* بینییان وا ژن و پیاو لێکجیادەکرێنەوە، ئیتر زانییان چ کارێك بە دەستەوەیە و زۆر بێزار بوون. بۆیە *موستەشارەکان* هەوڵیاندا بە نهێنی ئافرەتەکان دەرباز بکەن"[٧٤].

ژنێکی خەڵکی گوندی وارانی، جاش گرتبوویان و بردبوویان بۆ توزخورماتوو, دابوویانە دەستی سوپاوەو بەمجۆرە لەوێ "دەسبەجێ ژن و پیاویان لێکترجیاکردەوەو خستنیانە ئۆتۆمبیلی بارهەڵگرەوەو بردنیان بۆ تکریت. کاتێ لێمان پرسین مەسەلە

---

[٧٢] وةك ضؤن كاتى خؤى رِوويدا، لة مةسةلةى رِاطواستنة بة ناوبانطةكةى بارزانيةكانء خةلَكى تريشدا، لة سالَةكانى ١٩٧٠دا.

[٧٣] ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض لة طةلَ محةمةد عةلى جاف، سليَمانى، ١١ ى مايسى١٩٩٢.

[٧٤] ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض لة طةلَ دانيشتوويةكى جارانى طوندى وارانيى ناوضةى داودة، سليَمانى ١٢ ى مايسى ١٩٩٢.

چیەو چیان بە دەستەوەیە، ئەفسەرەکان وتیان تکریت باشترو لەبارترە بۆیان". لێرەدا *جاشەکان* کەوتبوونە گومانەوەو "هەندێکیان هاتن بۆ ڕزگارکردنی هەمان ئەو کەسانەی کە خۆیان پێشتر گرتبوونیان و دابوونیانە دەستی سوپاوە. بە مجۆرە *جاشێك* دە ئافرەتی ڕزگار کرد. پاشان بردینیان بۆ ماڵی خۆیان و لەوێ شاردینیانەوە"[٧٥].

بەڵام پرسیاری ڕاستەقینە لە بارەی ڕۆڵی *جاشەوە* ئەوەیە کە ئایا ئەمانە لە ڕاستیدا چ جۆرە هێزێك بوون و توانا و دەسەڵاتیان تاکوێ بڕیدەکرد. لە زنجیرە پرۆسەی ئەنفالدا، میلیشیای کورد لە بنی قووچەکەکەوە بوون و لە سادەترین سەربازی پیادە لە سوپای نیزامیدا ئایەختر بوون. تاوەکو هاتنە سەر کاری علی حسن المجیدیش، بوون بە *جاش* جۆرە حاڵەتێکی پارێزگاریی بەو کەسە دەبەخشی. بەڵگەنامەکانی *ئەمن* لە سەر ئەو گوند ڕووخاندنەی لە ساڵی ١٩٨٦ دا جێبەجێکراوە بە ئاشکرا ئەوانەی لێدەرکردووە کەوا کەسوکاریان *جاش* بووە[٧٦]. کەچی ئێستا بارەکە گۆڕاوەو ژمارەیەك لەو گوندانەش کە سەر بە ڕژێم بوون لە گەڵ گوندەکانی تردا سووتان و بەر بلدۆزەر دران. ئەو بەڵێنانەی *جاشەکان* بە خەڵکە گیراوەکەیان دا، تەنانەت ئەگەر نیازپاکیشی تێدا بووبێت، بۆش و بەتاڵ دەرچوو. جووتیارێکی دەسڕۆی گوندی قولیجانی ناو جافی ڕۆغزایی لە گەرمیانی خواروو، لە گوندە سووتاوەکەی هەڵاتبوو و دەستەودامێنی فەتاحی کەریم بەگ بوو، کە دەسەڵاتدارترین *موستەشار* بوو لە ناوچەکەدا، بۆ ئەوەی فریای بکەوێت و یارمەتی بدات, ئەمیش پێی وتبوو کە هیچ ترسێکی نەبێت, "پسووڵەیەکی پێدام و تێیدا نووسیبووی کەوا من لە گەڵ ئەوی *موستەشاردام* و حەوت سەر خێزانم لە گەڵدایە. ئەوەشی پێوتم کە ئەگەر ئەم نامەیەم پێبێت ئەوە سوپا دەست ناهێنێتە ڕێم"[٧٧]. کابرای جووتیار گەلێ خۆشحاڵ بوو بەم چاوبەیەکتر کەوتنە و ملی ڕێگەی گرت بەرەو جادەی سەرەکی بۆ سەرقەڵا, لەوێ تاقمێ سەرباز تێیا نخوڕی بوەستێ, ئەمیش بە دڵنیاییەوە

---

[٧٥] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، سلیَمانی، ١٢ ی مایسی ١٩٩٢.

[٧٦] نووسراویَکی دەسنووسی لیذنەی کاروباری باکووری ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش لە دیسەمبەری ١٩٨٦دا باس لە ڕووخاندنی سیَ طوند دەکات، بەلاَم ڕەزامەندیی لە سەر ڕاستاردەیەکی فەیلەقی یەك دەربڕیوە بۆ هیَشتنەوەی ئەوانی تر ضوونکە دانیشتوانیان *جاش* بوون.

[٧٧] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، کۆمەلَطای سموود، ٢٠ ی مایسی ١٩٩٢.

پسووڵەکەی *موستەشاری* دا بە دەستیانەوە بۆ ئەوەی بە سەلامەتی بگاتە جێ. سەربازەکە پرسی: "ئەم فەتاح بەگە کێیە؟"و گوزارشێکی بەکارهێنا کە تەشەرێکی ناشیرینە لە زمانی عەرەبیداو بە لاقرتێییەوە وتی: "فەتاح بەگ پێڵاوەکانمە". نامەکە هیچ نرخێکی نەبوو و کابرای جووتیار لە گەڵ خەڵکە گیراوەکەدا راپێچی قەڵاکەی فیرقەی ٢١ کرا لە قۆرەتوو.

* * *

گەلێ لە *موستەشارەکانی* جاران باسوخواسێکی وردیان داوەتە میدڵ ئیست وۆچ سەبارەت بە ژمارەیەك کۆبوونەوە لە هەولێرو کەرکووك لە گەڵ علی حسن المجیدو فەرماندەکانی هەردوو فەیلەقی یەكو پێنجدا. لە یەکێك لەم کۆبوونەوانە، لە ئابی ١٩٨٨دا, ئەلمەجید بە *موستەشارەکانی* وتووە کەوا پەلاماری ئەنفال دەبێ ئێستا لە بادینان دەستپێبکات، کە سەنگەری مەحکەمی KDP ی مەسعوود بارزانی بوو لە باکوور. بەڵام بە فەرمانی خودی سەدام حوسێن خۆی کوردی بادینان دوا مۆڵەتیان دەدرێتێ "بگەرێنەوە بۆ ریزی نیشتمانی". تێکدەران ئەگەر پێش دەستپێکردنی عەمەلیاتی سەربازیی لەو ناوچەیەدا خۆبەدەستەوە بدەن ئەوە بەر بەزەیی دەکەون (٧٨).

پاشان ئەلمەجید داوایکردبوو پرسیاری لێبکرێتو زۆر کەس هەڵسابوون بۆ قسەکردن. یەك لەوانە شێخ موعتەسەم عبدالکریم بەرزنجی بوو، *موستەشارە*

---

(٧٨) یاداشتێك کە لە لایەن ئەمنی سلێمانییەوە لە ١١ ی تەمووزی ١٩٨٨دا دەرچووە چەسپاندنی ئەم سیاسەتە نوێیە دەردەخات. بەشێك لەم بەڵگەنامەیە دەڵێت: "هەڤاڵ علی حسن المجید، ئەندامی سەرکردایەتیی هەرێمایەتییء سکرتێری گشتیی مەکتەبی باکوور ئەم خاڵانەی خوارەوەی راگەیاندووە:

١- ئەو تێکدەرەی خۆی بە دەستەوە دەداتء چەکەکەی دەهێنێتەوەء ئەوەی کە لەو ناوچانە دەگەرێتەوە کە تا ئێستا ترۆسەی ئەنفال نەیگرتووەتەوە، لە هەموو تاوانێك دەبەخشرێ، بەو تاوانانەشەوە کە لە ئەنجامی کەمتەرخەمیء هەڵاتنەوە(لە خزمەتی سەربازی) بەرتا کراون. (لێرەدا جەختی لە سەر کراوە).

٢- ئەو تێکدەرەی بێچەك لەو ناوچانە دەگەرێتەوە کەوا عەمەلیاتی ئەنفال نەیگرتوونەتەوە، لە تاوانی چوونە تاڵ تێکدەرانء کەمتەرخەمیء هەڵاتن دەبەخشرێت. (جەختی لە سەر کراوە.)

٣- نابێ هیچ تەگەرەیەك بخرێتە رێی ناونووسین لە قوتابخانەکانی بەرگریی نیشتمانیدا".

دەسەڵاتدارو ترسناكەكەی قادركەرەم كەوا هەزاران خەڵكی مەدەنیی دابووە دەست سوپاوە. بە پێی قسەی *موستەشارێكی* تر كە لە كۆبوونەوەی ئەو ڕۆژەی هۆڵی ڕۆشنبیریی جەماوەردا لە هەولێر بەشدار بووە، شێخ موعتەسەم پێیدا دیاربووە بەگومانو دوودڵ بووەو پرسیوێتی ئایا ئەو بەڵێنەی لە قۆناخەكانی سەرەتای ئەنفالدا دراوە ڕێزی لێدەگیرێت؟[٧٩]، بەڵام دوودڵیو ئازارەكانی ویژدانی هاوكارێكی كوردی ئاوها كاریگەر، ئەو پیاوەی كە ڕژێم هەر شتێكی داوالێكرد جێبەجێی كرد، بە ڕقو بێزەوە خرانە لاوە. ئەلمەجید بە موعتەسەمی وتبوو: "تۆ بووی بە خاڵێكی ڕەش بە سەر ئاوێنەیەكی سپییەوە"و ئەگەر بهاتبایەو دانەنیشتایە ئەلمەجید ئیعدامی دەكرد "تەنانەت ئەگەر خواش شەفاعەتی بۆ بكردایە"، چوونكە لە بەردەم ڕازگری گشتیی مەكتەبی باكووری حیزبی بەعسدا، تەنانەت زاتی خوا خۆیشی كەمدەسەڵات بوو.

---

[٧٩]ضاوثێكةوتنميدلَ ئيست ءؤض لةطـةلَ كؤنـة موستةشاريَكدا، سليَمانى، ٣٠ حوزيَرانى ١٩٩٢.

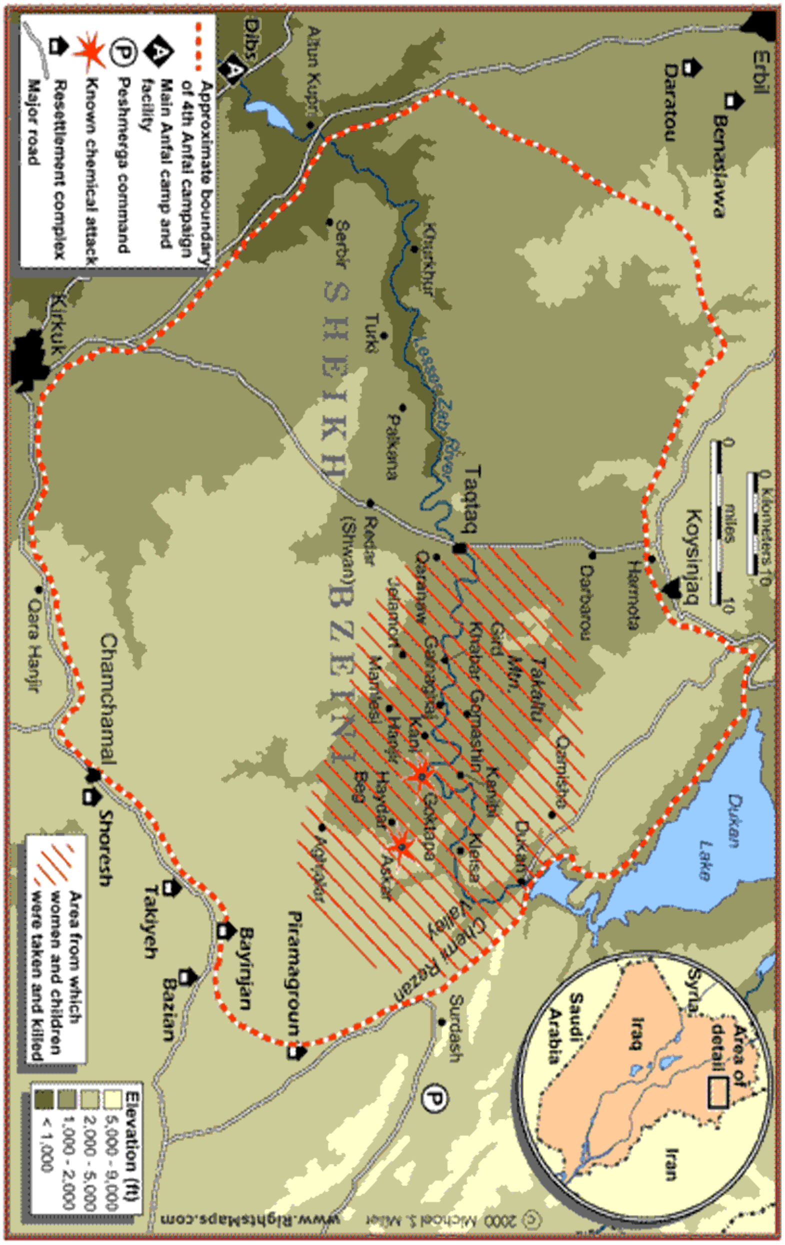
Erbil
Benaslawa
Daratou
Koysinjaq
Harmota
Darbarou
Taqtaq
Lesser Zab River
Khurkhur
Serbir
Turki
Palkana
Redar (Shwan)
SHEIKH BZEINI
Kirkuk
Altun Kupri
Dibs
Qara Hanjir
Chamchamal
Shoresh
Takiyeh
Bayinjan
Bazian
Piramagroun
Surdash
Dukan Lake
Dukan
Qamishe
Takalu
Mirl
Gird
Khalbar
Gomashin
Kenila
Kleisa
Qaranaw
Jelamort
Garnawa
Kani
Manesa
Haydar Beg
Goktapa
Askar
Aghjalar
Cheme Rezan Valley
Kilometers
miles
Area of detail
Syria
Iraq
Iran
Saudi Arabia
Approximate boundary of 4th Anfal campaign
Main Anfal camp and facility
Peshmerga command
Known chemical attack
Resettlement complex
Major road
Area from which women and children were taken and killed
Elevation (ft)
5,000 - 9,000
2,000 - 5,000
1,000 - 2,000
< 1,000
© 2000 Michael S. Miler
www.RightsMaps.com

بەشی شەشەم

ئەنفالی چوار:

دۆڵــی زێــی بــچووك

٣ ـ ٨ ی مایسی ١٩٨٨

"هەندێك كـوێر بـوون و هەنـدێك نەگەیـشتنە گوندەكەی ئێمە و هەر بە ڕێگاوە گیانیان دەرچـووو هەموو ڕەش داگەڕابوون"

ـ نەعیمە حەسەن قادری خەڵكی گڵناغاج، باسی ڕەوكردنی خەڵكی گونـدی گۆپتە پـەی دەراوسـێییان دەكات لە كاتی كیمیابارانی ئەو گونـدەدا لـە ٣ ی مایسی ١٩٨٨دا.

لە پاش پەلامارە كوتـوپڕە بەربڵاوەكـەی گـەرمیان ـ وا هـیچ هـەواڵێكیتر نیـە دەربارەی ئەوەی كە چی ڕوویدابوو ـ ئەو هێزانەی *پێشمەرگە* كە لەوێ مابوونەوە بەرەو باكوور ڕۆیشتن. لە هەمان كاتیشدا سوپا خۆی ئامادە دەكرد بـۆ بەرەنگاربوونـەوەیان لەوێ و دەزگای *ئستیخبارات و ئەمن* كەوتنە گەڕان بە شوێن ئەوانەدا كە دزەیان كردبووە شارۆچـكە و كۆمەڵگاكانـەوە، بـۆ دەسـگیركردنیان . لـە ٤ ی مایـسدا بەڕێوەبـەرێتی ئاسایشی گشتیی فەرمانێكی دەركرد كە هەموو ئەو كەسانەی لە ناوچەی عەمـەلیاتی یەكەم سێ ئەنفالـدا لـە لایـەن سـوپاوە گـیراون بـە دەسبەسـەریی دەمێننـەوە بـۆ هەڵسەنگاندنی یەك بە یەكی حاڵەتەكان[1].

---

[1] ئةوةى لةم بةلَطةنامةيةى خوارةوةدا هاتووة ثالَثشتة بؤ ئةو بؤضوونة، برِوانة نووسراوى *ئةمنى* سليَمانى بؤ فةرمانطةى *ئةمنى* ضةمضةمالَ: " تـةواوى ئـةو كةسانةى لـةو شويَنانةدا خؤيان بة دةستةوة داوة كة شـةرِى تيَدا بـةرثا بووة لـة كـاتى عةمـةلياتى ئـةنفالى يـةكء دوو ء سيَدا، دةبـىَ رِةوانـةى بةرِيَوةبةرِيَتيـةكانى ئاسـايش بكـريَن لـة طـةلَ رِوونكردنةوةيـةكى بـارء

لە بەشی باکووری گەرمیاندا زۆر لـە خەڵکەکـە لـەو داوە دەربـازبوون و خۆیـان کردبووە ناو قەرەباڵغیی کەس بە کـەس نـەبووی کـەرکووك و شارۆچکە کوردنـشینە بچووکەکاندا و خۆیان تێکەڵی خـەڵك کردبـوو. بـەڵام ئـەوانی باشـوور کـەمتر ئـەو هەلەیان بۆ ڕەخسا، چـونکە لـە هـەر چـوار لاوە بـە هێـزی سـوپا و شـاخ و شـارێی کۆنترۆڵکراو و ناوچەی دەشتایی بەعەرەبکراو دەورەدرابوون، لە بەر ئـەوە دەرفـەتێکی ئەوتۆ نەبوو بۆ خۆدزینەوە لە دەست وەردیان و یاسـاوڵەکان. تـەنها خـەڵکێکی کـەم توانییان ئەو کارە بکەن لە تووزخورماتوو و کۆمەڵگای سموودی لای کەلار (سموود: بە عەرەبی خـۆڕاگرتن دەگەیـەنێ). ئەوانـەی کـە گیرابـوون بـە گـەورەترین کۆمـەڵی بێسەروشوێنکردن دەژمێردرێن لە ماوەی پەلاماری ئەنفالدا. لـە کاتێکـدا کـەوا ئـەو نێرینانەی تەمەنیان ١٥ ـ ٥٠ساڵ بوو لە هەموو بەشەکانی گەرمیاندا بـە شـێوەیەکی ڕۆتینی بەکۆمـەڵ تێداچـوون، کەچـی تـەنها لـە باشـوور بێـسەروشوێن کردنەکـە ژمارەیەکی یەکجار بەرچاو ژن و منداڵی گرتەوەو، زۆربەشیان لە هەردوو هۆزی داودەو جافی ڕۆغزایی بوون. لەوەش ناچێ مەسەلەکە خێڵـەکانیان بێـت و لـەو سـۆنگەیەوە بێت و، وا دیارە هۆیەك لە ئارادا نیە وا لـە ڕژێمـی عێـراق بکـات کینـەی تاییـەتی بەرامبەر بەم دوو گرووپە لە دڵدا هەڵگرێ*. بێجگە لەمەش خەڵکی سەر بە هۆزی تـر کە هەڵاتبوون یان پەڕەوازەی لای باشووری چەمی ئاوەسپی بوون بەر هـەمان ڕەفتـارو مامەڵە کەوتن. هیچ لێکدانەوەیەك یەکناگرێتەوە لـە گـەڵ دڕنـدەیی و دەمـارگرژیی لەڕادەبەدەری

فەرماندەکانی سوپا و هەڵسوکەوتیان لە گەڵ گیراوەکان لـە مـاوەی چـەند ڕۆژی گواستنەوەیاندا بۆ کەمپەکانی کۆکردنەوە، لە کاتێکـدا کـەوا هێـشتا زینـدووبوون. لەوێیوو کەوا دەزگاکانی *ئەمن و ئستیخبارات* جیایان کردنـەوەو پـاش پرسـکردن بـە

هەڵوێستی سیاسیی هەریەکەیاندا بۆ جێبەجێ کردنی ئیجرائاتی پێویست (وشەیەك لێرەدا ناخوێنرێتەوە)". ڕاطەیاندنی ژمارە ٢٨٢٧ لە ٤ ی مایسی ١٩٨٨دا.

* لاموایە تیمەکەی میدڵ ئیست ءۆض لێرەدا بەضاکی مەبەستی نەپێکابێت کەوا لەسەر بناغەی هۆزء خێڵ بۆضوونەکەی دانابێت. ڕاستە ئەم دوو شوێنە زیانی طەورەیان لێکەوت، بەڵام ناوضەکانی تریش بێبەش نەبوون لە دڕندەیی ڕژێمی عێراقء ضۆنی بۆ بکرایە دەستی نەدەپاراست ـ ء.

بالاترینی دەسەلاتەکان بڕیاری ئەوە دەدرا کەوا چی پێویستە بکرێت لەگەڵ هەرکەسێك لە بەندکراوەکاندا[٢].

هیچ تیۆرییەك ناتوانێ بە تەواوی سەرنگومکردنی بەکۆمەڵی ژن و منداڵی باشووری گەرمیان ڕوونبکاتەوە، لەوانەیە لە بەشێکیدا ڕەنگدانەوەی ئەقڵیەتێکی تۆڵەکردنەوەی تێدا بەدیبکرێ بە هۆی ئەو بەرگریە توندەوە کە سوپا تووشی هات لە گوندەکانی ژێر دەسەلاتی PUK دا وەك تازەشارو هۆمەربل و شێخ تەویل، چوونکە دانیشتوانی ئەم شوێنانە و خەڵکێکی زۆری تری وەك ئەمان تووشی نەهامەتیەکی بێئامان بوون، یان وەکو تر، تەواوی خەڵکی گوندەکان بەجارێ گسکیان لێدرا هەندێ خەڵکی بەتەمەنی لێبەدەر. بە نەبوونی سەرژمێریەکی هەمەلایەنە و تەواو زۆر زەحمەتە ژمارەی سەرجەمی ئەو کەسانە مەزەندە بکرێت کەوا لە ماوەی ئەنفالدا لەناوبران. بەلام بە پێیکەمترین مەزەندە دەکرێ بڵێین لای کەمەکەی دە هەزار کورد تەنها لەم ناوچە بچووکەدا بێسەروشوێن کراون[٣]. لە ناوچەیەکی بچووکی تریشدا شێوازێکی لەو جۆرە دووبارە بووەتەوە، ئەمەش لە کۆمەڵە گوندێکدا بوو بە سەر زێی بچووکەوە لە کاتی ئەنفالی چواردا و لە حەفتەی یەکەمی مایسی ١٩٨٨دا.

لە پشتی شارۆچکەی چەمچەماڵەوە زەوییەکەی بە تیژی شۆڕدەبێتەوەو یەکسەر لە لای باکوورەوە دۆڵی پان و بەرینی زێی بچووك دێت، کە هێڵی سنووری نێوان هەردوو پارێزگای هەولێرو تەئمیم (کەرکوك) پێکدێنێت. (کورد بە ڕووبارەکە دەڵێن ئاوی دووکان، لە بەر ئەوەی لە بەنداوی سەر دەریاچەی دووکانەوە سەرچاوە دەگرێت)، ئێرە ئەو ناوچەیە بوو کە پەناگەیەکی کاتیی بەخشیە ئەو هێزانەی PUK، کەوا لە

---

(٢) ئةمة، سةرةِراى جةختكردن لة سةرشويَنى طرتنةكة، مايةى طرنطى ثيَدانيَكى تايبةتى *ئةمن* بوو لة ئالَوطؤرِى نامةء نووسراودا، بروانة لاثةرِة ١٨٠-١٨٢ ى سةرةوة. ئؤفيسى *ئةمنى* ثاريَزطاى هةوليَر بة ثيَويستى زانيوة ثةنا بباتة بةر دامودةزطاكانى *ئةمن* لة بارةى بؤضوونيانةوة كة ضى بكريَت لةو كةسانةى لةذيَر دةستى ئةمدان، واتة ئؤفيسى *ئةمنى* ثاريَزطاى هةوليَر.

(٣) رِةسوولَ (لةناوبردنى طةليَك Destruction of a Nation)، وايدادةنىَ كة لة ماوةى ئةنفالَدا ٢٠٠ طوند لةم كةرتةدا رِووخيَنراوة كةوا تيَكرِا دانيشتووانى نزيكةى ٣٥٠٠٠ كةس بوون. بة ثيَى ضاوثيَكةوتنى زؤرى ميدلَ ئيست ءؤض لةطةلَ دةربازبووواندا، رِيَذةى بيَسةرءشويَن كردنى ٣٠% ثيَدةضيَت ثةسةندء لةجيَى خؤيدا بيَت. ميدلَ ئيست ءؤض دةخوازيَت كةوا سةرذميَرييةكى سةرتاثاطير سازبكريَت بؤ رِةخساندنى ئةذماريَكى وردى ئةو كةسانةى كةوا كوذراو يان سةرنطومكراون لة ئةنجامى ئةنفالدا.

ئەنفالی سێ هەڵاتبوون. لە دەوروبەری ١٣ ی نیساندا *پێشمەرگەکانی* گەرمیان گەیشتنە ئەو باوەڕەی کە چیتر بەرگریکردن بێسوودە. ئەو ڕۆژە سەرکردایەتیی سەربازیی هێزی *پێشمەرگە* کۆبوونەوەیەکی نهێنییان لە تیلەکۆ کرد ـ دوو ڕۆژ دوای ئەوەی سوپا گوندەکەی سووتاند ـ و بڕیاریاندا پاشەکشەیەکی ڕێکوپێك بکەن. یەکە مجار بەرەو گوندی مەسۆیی بەرگەچ (ناحیەی سەنگاو) کشانەوە، پاشان لە ١٥ ی نیساندا بوون بە سێ ڕەتڵەوەو هەریەکەیان بوو بە بەرپرسی سەلامەتیی کۆمەڵێکی گەورەی ژن و منداڵ. دوو تاقمیان بەرەو ناوچەی ڕێدار (شوان)، لە باکووری ڕۆژئاوای چەمچەماڵەوە، کەوتنەڕێ.[٤] ئەویتر بە ڕابەرایەتیی کرۆکە دەربازبووەکەی *مەڵبەندی* یەك بەرەو شارۆچکەی عەسکەر*,کە ماوەی چەند میلێك لە باشووری زێی بچووکەوە دوور بوو، ڕێیان گرتەبەر[٥]. لە ساڵی ١٩٨٨دا دۆڵی زێی بچووك هەندێ شارۆچکەی بچووکی کوردنشینی لەخۆ گرتبوو، لەوانە ناحیەکانی ئاغجەلەرو تەقتەقو ڕێدار، لە گەڵ چەند گوندێکی گەورەدا کە بایەخی خۆیان هەبوو لە ناوچەکەدا وەك عەسکەرو گۆپتەپە. دوورتریش لای باکوورەوە دەشتی کۆیە بە ئیحتیاتی نەوتە بەکارنەهاتووەکەیەوە, ئەو ناوەی گرتبۆوە, بۆ لای باکووری ڕۆژئاواشەوە شاری هەولێر بوو لەگەڵ ژمارەیەکی کەمی گوندەکانی دەشتی هەولێردا کەوا لە هێرشی بەهاری ١٩٨٧ ی سوپادا بەرنەکەوتبوون. ئەمانە هەموو لەو کاتەدا بەشێك بوون لە ئامانجەکانی ئەنفالی چوار. لە لای باکوورو ڕۆژهەڵاتیشەوە عەمەلیاتەکە بە درێژایی لێواری ڕۆژئاوای دەریاچەی دووکاندا دەیگرتەوە تا کلکەی ئەمسەری زنجیرە چیای قەرەداخ.

لە کاتی دەستپێکردنی ئەنفالی چواردا وورەی سوپای عێراق لەوپەڕی بەرزیدا بوو. لە ١٧ ـ ١٨ ی نیساندا, عێراق لە دژە هێرشێکی وێرانکاریدا کە ١٠ هەزار کەسی دوژمنی لەناوبرد، نیمچە دوورگەی فاوی سەر کەنداوی فارسی گرتەوە، بەوەش ئابڕووی لە

---

[٤] ڕێدار شارۆضكةيةكة لة ناوةراستى ناحيةء ناوضةى هؤزى شوانداء هةردوو ناوةكة بة زؤريى لة جيَى يةكتر بةكاردةهيَنرىَ.

* عةسكةر شارؤضكة نةبوو، طونديَكى طةورةء ناودار بوو - ء.

[٥] باسء خواسى ئاشةكشةى PUK لةو ضاوثيَكةوتنانةى ميدلَ ئيست ءؤضةوة سةرضاوة دةطرىَ كة لةطةلَ دوو فةرماندةى ئةوساى *ثيَشمةرطةدا* ئةنجامدراوة لة سليَمانىء كةلار، ٢٨ ء٣٠ مارتى ١٩٩٣.

دەستچووی جەنگە هەشت ساڵیەکەی سەندەوەو زەمینەشی بۆ بەزینی یەکجارەکیی ئێران خۆشکرد[٦].

* * *

[٦] بڕوانە: Jupa and Dingeman, Gulf Wars, PP. ٦-٧

هێرشی کیمیایی بۆ سەر گۆپتە پە و عەسکەر

گۆپتە پە* بە مانای " گردی سەوز" دێت لە تورکیدا - ئەو زمانەی کە هێشتا کاریگەریی بە ئاشکرا دیارە لە ویلایەتی مووسڵی سەر بە ئیمپراتۆریتی عوسمانیی جاراندا. هەرچەندە تەواوی گوندەکە لە بنەڕەتدا بە قەد پاڵی گردەکەوە بوو، بەڵام هەندێ ماڵ لە دەشتێکی تەختایی خوار کەناری زێی بچووکدا نیشتەجێبوونەوە، ئەوە کاتەی گۆپتە پە لە ساڵی ١٩٦٣دا لە سەروەختی ڕژێمی بەعسی یەکەمدا سووتا، پاش یەکەمین شەڕو پێکدادان لە ناو ئەو هەموو شەڕە توندانەی لە نێوان هێزەکانی حوکوومەت و *پێشمەرگەدا* ڕوویدەدا. ڕاستێکەی گۆپتە پە زیاتر شارۆچکەیەکی بچووک بوو لەوەی کە گوند بێت و لای کەمەکەی ٣٠٠ ماڵ و هەندێکیش دەڵێن ٥٠٠ ماڵ دەبوو، بێجگە لەوەی کە قوتابخانەیەك و بنکەیەکی تەندروستی و دوو مزگەوتی سوننی مەزەبی تێدا بوو. کێڵگەکانی دەوروبەریشی بەرهەمێکی باشی لۆکە و گەنم و تووتن و گوڵەبەڕۆژە و پەتاتە و باینجان و بیبەرو پاقلە و بامی و ڕەزەتری و قەیسی و هەنجیرو شووتی هەبوو**، گۆپتە پە تەنانەت کارەباشی هەبوو، ئەگەرچی هێشتا ئافرەت هەر ئاوی بە کۆڵی گوێدرێژ دەهێنا لە ڕووبارەکە.

گۆپتە پە دووچاری ستەمکارییەك بووبۆوە کە زۆربەی گوندەکانی ناوچە قەدەغەکراوەکان پێی ئاشنا بوون. لە خاڵێکی پشکنینی ناحیەی ئاغجەلەرەوە کە بە ئۆتۆمبیل نیو سەعات ڕێ بوو بە سەر ڕێگایەکی قیردا، سوپا کەم و زۆر ئابلۆوقەی ئابووریی سەپاندبوو و نەیدەهێشت هیچ جۆرە خۆراکێك بگاتە گوندەکانی ڕۆخی خوارووی زێی بچووك. لە ساڵی ١٩٨٢ یان ١٩٨٣دا و لە دوای شەڕێکی سەختی نێوان هێزەکانی حوکوومەت و *پێشمەرگەدا*، گۆپتە پە زۆر دڕندانە بە هێزی ئاسمانی و تانك و هێزی زەمینییەوە پەلامار درا. لە نێو ئەوانەدا کە کوژران، ژنێکی تەمەن چل و پێنج ساڵ بوو بە ناوی مریەم حوسێن، کە هەلیکۆپتەرێك تەقەی لێکردبوو. گۆپتە پە لە

---

* طؤثتةثة، لة نووسينء نةخشةدا بة طؤكتةثة دةنووسريَت، وشةيةكى توركية ء ماناى طردى سةوز دةطةيةنيَت. بةلأم كورد هةر بة طؤثتةثةى طؤدةكاتء دةنووسيَت ـ ء.

** ديسانةوة ليَرةشدا هةر بة شيَوةيةكى رِؤمانسيانةء بة تيَكةلَى لة بةرهةمة كشتوكالَيةكان دةدويَ ـ و.

ڕۆژگاری مەلا مستەفای بارزانییەوە هەر *پێشمەرگەی* تێدابووە, لە پاش ساڵی ١٩٨٤یشەوە گوندەكە بنكەیەكی گرنگی یەكێتیی نیشتمانیی كوردستانی گرتەخۆ. لەبەر ئەوە بەردەوام بۆردمان دەكراو ژنێك گێڕایەوە كە "ئێمە زۆربەی ژیانمان لە ژێرزەمیندا بە سەر دەبرد"، فەوزیە ژنێكی تەمەن شەست ساڵ بوو، كە پرسیاری ئەوەی لێكرا هەڵوێستی خەڵكەكە چۆن بوو بەرانبەر بە *پێشمەرگە*، بە دەم زەردەخەنەیەكەوەوە وتی "خەڵك *پێشمەرگەی* خۆش دەویست، ئەی خۆ كەس ڕقی لەخزمو خوێشی نابێت"و *پێشمەرگە* ئەوانی لە سوپاو *جاش* دەپاراست. ئەو ژنە بەردەوامبوو لە سەر قسەكەیو وتی "ئەڵبەتە ئەگەر *پێشمەرگە* نەبوایە ئەوان هەر بە چەقۆ دەیانكوشتینو زمانیان دەبڕین"[٧].

ڕۆژی سێی مایسی ١٩٨٨ ڕۆژێكی دڵگیری بەهار بوو. دۆڵی زێ فەرشێكی سەوزی پۆشیبوو و گوڵو گوڵزار لەو ناوەدا دابووی بەیەكدا. ڕەمەزان هێشتا مابووی و خەڵكی بەڕۆژووبوون, ژنانی گۆپتەپە نانیان دەكردو منداڵانیش لەنێو ئاوی دووكاندا شڵپە شڵپیان بوو. بە درێژایی مانگی نیسان گۆپتەپە *پێشمەرگەیەكی* زۆری بە خۆیەوە بینی دەهاتنو دەچوون، ماوەیەكی كورت لە گوند لایاندەدا نانیان دەخواردو هەواڵی تێكشكانی گەرمیانو قەرەداخیان پێبوو, شەو لەوێ دەمانەوەو پاشان دەڕۆیشتن. بەڵام هیچ شەڕێك لە گۆپتەپە خۆیدا نەبوو و ئێستا وا ١٠ ڕۆژ تێپەڕیوە بە سەر گوزەركردنی دوا تاقمی جەنگاوەرانی كورددا لێرەوە.

ڕۆژ نزیكەی سەعاتێكی مابوو, لەناكاو گرمەی فڕۆكە بێدەنگیی ئەو دەمەو خۆراوا درنگەی شڵەقاند. عەبدولقادر عبدالله عەسكەری، پیاوێك بوو لە دوا دوایی شەستەكانی تەمەنیدا، كەمێك لەولای ماڵەكەیەوە بوو كە هاژەی فڕۆكەی هاتە بەر گوێ. هەموو كەس لەم بەشەی كوردستانی عێراقدا عەبدولقادرو بنەماڵە ناودارەكەی دەناسی. باوكی ئەم سەرۆك هۆزی قەڵاسێوكە بوو و سیو شەش گوندی ئەو هەردەو دەشتانەی دەوروپشتی ئاغجەلەر ملكی بوون. لە سەروەختی مردنیدا ملكەكانی ئەم پیرەمێردە هاتە سەرحەوت گوندو، ئەویش لە نێوان كوڕەكانیدا دابەشیكردو عەبدولقادر گۆپتەپەی درایەو وەك خۆی دەڵێ "من هەمیشە بەم دەستانەی خۆم كارم

---

[٧] ضاوثێكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض، كؤمةلَطاى باينجان، ١٨ ى مايسى ١٩٩٢.

کردووەو قەت حەزم لە چەوساندنەوەی کەس نەکردووە"[٨]. عـەلیی براشـی گونـدی عەسکەری نزیکی وەرگرتو نازناوی عەسکەریی لەوەوە بۆ ماوەتەوە. کاتی خۆی عەلی فەرماندەیەکی پلە بەرزی PUKو جێمتمانەیەکی نزیکی جەلال تاڵەبانی بووە.

عەسکەر، کە بە پێیان سەعات و نیوێك لە گۆپتە پـەوە دوورە، وا دیـارە یەکـەم ئامانجی فرۆکەکان بوویێت لە ٣ی مایسدا، بێگومان لەبەرئەوەی کە مەڵبەندی یەکی PUK لە پاشەکشەیدا لە گەرمیانەوە، دەیویـست بنکەیـەك لێـرە دابنـێ. پۆلێـك فرۆکەی میگ بە نزمی هەڵیانکوتا سەر گوند، کە ئەو دەمـە پڕبـوو لـە *پێـشمەرگە*، لەناکاو هەشت تلپەی تەقینەوە پەیدابوو, بەدوایدا ستوونێك دووکەڵی سپی چوو بـە ئاسمانداو بۆنێکی خۆشی نەعنای لێوە دەهات. لەو کاتەدا بای وەشتی* دەهات و بەرەو هەیدەر بەگ ڕایماڵی کە دوو میل لەولاترەوە بوو. وەختـێ بارودۆخەکـە روونبـووەوە دەرکەوت نۆ کەسی خەڵکی عەسکەر کوژراون. هـەر ئەوکاتـە *پێـشمەرگەکانی* PUK ڕژانە ئەو نـاوەو کەوتنـە لێـدانی دەرزیـی ئـەترۆپین لـەو کەسـانەی بـەر گازەکـە کەوتبوون[٩].

عەسکەر لە گۆپتە پەوە دیارنەبوو, عەبدولقادریش هیچ ئاگایەکی لە مەسەلەکە نەبوو کاتێ کە سەری هەڵبڕی تەماشایکرد فرۆکەکان نزیك دەبنەوە. "من ئـەو کاتـە هیچ بایەخێکم پێنەدا چوونکە گەلێ جار بۆردمان کرابووین، وامزانی هەروەکو جارانەو نەچووینە کونە تەیارەی بەر ماڵەکانمانەوەو کەس بایەخێکی ئەوتۆی بە فرۆکـەکان نەداو پێیان ڕاهاتبووین، بەلام کە بۆردمانەکە دەسـتیپێکرد دەنگەکـەی لـە جـارانی پێشوو جیاواز بوو وەك ئەوسا ناڵەی نەدەهات. من خۆم دووکەڵەکەم بینی بەرزبووەوە، یەکە مجار سپیو پاشان بۆر هەڵگەڕاو بە پەلە ڕامکرد"، بەلام بای وەشت دووکەڵەکەی بەرەورووی ئەم بردبوو، "پە نجا مەترێك ڕامکردو دواجـار کـەوتم و لـە هـۆش خـۆم چووم. بۆنی دووکەڵەکە لە بۆنی دەنکە شقارتەیەك دەچوو کاتێ کە دایدەگیرسـێنی". بۆمبارانەکە ڕێك لە کاتژمێر ٥,٤٥ ی دەمەو ئێوارەدا بوو، بە پێـی قـسەی نەسـرینی

---

[٨] یاسای ضاککردنی زةویوزاری سالَی ١٩٥٨ ئةم شيَوازی ملَكايةتيةی لةناوبرد. بةلاَم عةبدولقادر عبدالله عةسكةری بة رِةزامةنديی خةلَك هةر بة دةم سثيیةكی كاريطةری طوندی طؤثتةثةمايةوة.

*بای وةشت: بةو باية دةوتریَ كة لة باشووری رِؤذهةلاَتةوة هةلَدةكات ـ و.

[٩] ضاوثيَكةوتنةكانی ميدلَ ئيست ووض لة طةلَ دانيشتوانی عةسكةرو هةيدةر بةطدا، طوندی عةسكةر، ٢ ی ئابی ١٩٩٢.

بووکی عەبدولقادر کە ئافرەتێکی تەمەن چل ساڵی ژنی لەتیفی کوڕی بوو، کەوا کاتی خۆی مامۆستای قوتابخانە بووە، نەسرین بۆیە کاتەکەی بە وردی لەبیربوو چوونکە ماڵێکی خۆشگوزەران بوون و کاتژمێری قەد دیواریان هەبوو. نەسرین چوار فڕۆکەی ژماردبوو، ئەگەرچی هەندێکی تر لە خەڵکی گوند دەڵێن شەش بووەو هەندێك ئەوەشی دەخەنە سەر کە بۆ جاری دووەمیش شەش فڕۆکەکە گەڕاونەتەوە سەریان و بۆمبەکانیان بەرداوەتە خوارەوە. دووکەڵەکە، وەك نەسرین دەیگێڕایەوە سووربوو پاشان شین هەڵگەڕاو بۆنی سیری لێدەهات. شپرزەیی و ترس و سام بەجارێ ئەو ناوەی گرتبووەوەو خەڵکی گوند هاواریان لێهەڵسابوو و بە هەموو لایەکدا ڕایاندەکردو بە بۆنەکە دەکەوتن، نەسرین ئامۆژگاریە گشتیەکانی *پێشمەرگەی* بیرکەوتبووەوە کە لە ڕووداوی پەلاماری کیمیاییدا وا چاکە بەرەو ڕووبار بڕۆیت و دەموچاوت بە پەڕۆی تەڕ دا پۆشیت. بۆیە ئەمیش پڕیکردبوو بە کۆمەڵێ خاولیداو لەگەڵ حەوت منداڵیدا بەرەو ڕۆخی زێ ڕایان کردبوو، بەڵام کچە گەورەکەی کە لە لایەکی ترەوە ڕایکردبوو دواتر گیرابوو و بێسەروشوێن کرا. ئامۆژگاریی بەکارهێنانی خاولیی تەڕ ژیانی نەسرین و خێزانەکەی سەندەوە، هەرچەندە باکەش یەکڕاست گازەکەی بە سەر ڕووبارەکەدا برد بۆ ئەو شوێنەی ئەمان بۆی هەڵاتبوون تەنانەت بۆمبێکیش کەوتبووە ئاوەکەوەو سەر ئاوەکەی پڕکردبوو لە ماسیی تۆپیو[١٠].

ئێستا پەیکەرێکی ساکار لە سەر ترۆپکی "گردە سەوز" یادی ئەوانە دەکاتەوە کە لە هێرشە کیمیاییەکەی گۆپتە پەدا کوژران. دەربازبوان دەڵێن نزیکەی ٣٠٠ لاشەیان ناشتووە، بەڵام دواتر PUK لیستێکی بە ناوی ١٥٤ کەسەوە دەرکردبوو کەوا لەو پەلامارەدا کوژرابوون[١١]. هەندێك لە خەڵکەکە هەر لە سەر کێڵگەو مەزراکانیان مردن لە کاتێکدا کە خەریکی کاروباری کشتوکاڵیان بوون، هەندێ لاشەش لە ڕووبارەکەدا دۆزرانەوە، پاشان چەند کەسێکی خەڵکی گوند بە بلدۆزەرێکی خواستەمەنی چاڵێکی قووڵیان لە بەردەمی ئەو مزگەوتەدا هەڵکەند کە سوپا لە هێرشێکی پێشتریدا

---

(١٠) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ووض، سلیَمانی، ١ ی ئابی ١٩٩٢.

(١١) ناوی ٣٨ کەس لە دوو خێزان، لەوانی کە لە ثەلامارەکەدا کوذراون، دراوە بە میدلَ ئیست ووض، ئەمانە زیاد لە نیوەیان منداڵن. ضاوثێکەوتن لەطەلَ عەبدولقادر عبداللە عەسکەرو دانیشتوانی دیکەی جارانی ناوضەکە، کؤمەلَطای دارەتوو و طوندی طؤثتەثە، ٢٠ ی نیسان و ٢٤ ی مایسی ١٩٩٢.

ڕووخاندبووی‌و زۆر لاشەیان هەر ئەو شەوە شاردەوە. منەوەر یاسین، کە ئافرەتێك بوو لە سەرەتای شەستەکانی تەمەنیداو یارمەتی خەڵکەکەی دابوو بۆ ناشتنی کوژراوەکان، دەیوت "هەندێکیان دەموچاویان ڕەش هەڵگەڕابوو و بە دووکەڵ دا پۆشرابوو، ئەوانیتر ئاسایی بوون بەڵام وشکبووبوون. من دایکێکم بینی مەمکی لە دەمی کۆرپەکەیدا بوو و لەو دۆخەدا ڕەقببووبوو"، چەند ڕۆژێك دواتر کە هێزی زەمینیی سوپا گۆپتەپەیان وێرانکرد تەرمەکانی تریان هەروا هاکەزایی بە کۆمەڵە خۆڵ دا پۆشیبوو. هیچ ماوەو چارێکیتر نەبوو لەوە زیاتر، وەك ئەفسەرێك گێڕابوویەوە بۆ یەکێکی بنەماڵەی عەسکەری کە چووبوو بە دەم ڕووداوەکەوە، چونکە ئەو دەمە دنیا گەرم بووبوو و لاشەکان لەوەدا بووە بۆگەن بکەن و ئەگەر بە دانە پۆشراوی بەجێی بهێشتنایە لەوانە بوو کێشەو گرفتی تەندروستیی بخوڵقاندایە بۆ سەربازەکانی[١٢].
بەهەرحاڵ, ژمارەی تەواوی کوژراوەکان هەرچەند بووبێت، بەڵام قورسترین زیانی پەلامارێکی کیمیایی سەلمێنراو بوو، هەڵە بجەی لێبێترازێ کە شەش حەفتە لەوەوبەر ڕوویدابوو.

* * *

خەڵکی دێهاتەکان دەگێڕنەوە کە دوابەدوای پەلامارەکەی گۆپتەپە، ئاوی زێ خێرا زیادیکرد، ئەوە فێڵێك بوو ڕژێم پێشتریش لە پەلامارەکانی تردا بەکاریدەهێناو کونی ئاوەکانی بەنداوی دووکانی دەکردەوە بۆ ڕێگەگرتن لە هەر هەوڵدانێك بۆ پەڕینەوە لە ڕووبارەکە بە نیازی هەڵاتن و دەربازبوون. ئەو خەڵکەی لە گۆپتەپەو عەسکەرو هەیدەربەگ بەسەلامەتی دەرچوون بە گشت لایەکدا پەرش و بڵاوبوونەوە, هەندێك بەرەوخوار بۆ لای چەمچەماڵ ڕایانکرد بە هیوای دۆزینەوەی پەنایەك لە کۆمەڵگاکانی تەکیەو باینجان لە سەرجادەی سەرەکیی سلێمانی. هەندێکیتر بەرەو ڕۆژئاوا ملیان نا بە لاڕێو بزنەڕێکانداو بە شانی زێدا شۆڕبوونەوە بۆ ناوچەی شێخ بزێنی. زیاد لە پەنجا خێزانی خەڵکی عەسکەر لە بەیانیی ٤ ی مایسدا لە لایەن ئەو

(١٢) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وؤض، سلێمانی، ٤ ی تەمووزی ١٩٩٢. لة ئةنجامی هةندێك ثةیوةندیی رِةسمیدا، ئةم خزمة، کة وةك شارنشینێك ئةنفال زیانی ثێنةطةیاندبوو، مؤلَةتی ثێدرا لة ثاش ثةلامارة کیمیاییةکة بضێتةوة بؤ طؤثتةثة بؤ سؤراخکردنی کةسوکاری.

هێزانەوە کە بە سەر جادەی سەرەکیدا دەهاتنە پێشەوە گیران و بە لۆری بەرەو ڕۆژهەڵات گوێزرانەوە بۆ کۆمەڵگای سووسێ.

عەبدولقادر پاش ئەوەی بە هۆی کاریگەریی کیمیاییەکەوە لە هۆش خۆی چووبوو، ئاگای لە هیچ شتێکی تر نەمابوو تا بەیانیی ڕۆژی ئاینده کە لە ژوورێکی نامۆدا بەخەبەر هاتبۆوە. ئەو کاتە دەنگێك هاتبووە بەرگوێی کەوا گەیشتووەتە گوندی مامڵێسی کە نزیکەی پێنج میل لە ڕۆژئاوای گۆپتە پەوە بوو، چوونکە لەتیفی کوڕی بە بێهۆشی گەیاندبوویە ئێرە. لەو کاتەدا بۆنی سووتاویی دەهات کە تەماشای دەرەوەیان کرد ڕوانییان زۆربەی خانووەکانی مامڵێسی گڕیان گرتووە، ئەوجا عەبدولقادرو لەتیف بە پەلە خۆیانکردە ناو ژێرزەمینێکداو لەوێدا ماوەی سێ ڕۆژو دوو شەو مانەوە تا لەناکاو دەرکەی ژێرزەمینەکە درایە بەر دەسرێژی گوللەو ئەمانیش بە پەلە پرووزێ ڕایانکردە دەرەوەو تەماشایان کرد چوار زرێپۆشی نەفەرهەڵگرو ئیڤایەك و هێزێکی سەرباز بە فەرماندەیی ڕائیدێکی سوپا لەوێدان. بەمجۆرە پیرەمێردو کوڕەکەی خۆیان بەدەستەوەداو ڕا پێچکران.

هەر لەودەمەدا نەسرینی بووکی عەبدولقادرو حەوت منداڵەکەی بە دەم گریان و هاوارەوە پەنایان بردە بەر ئەشکەوتێك کەوا سی کەسی ئاوارەی گۆپتە پەو بیستی خەڵکی مامڵێسیشی تێدا بوو، لەوێ لە کاتژمێر پێنجی بەیانیی ٤ ی مایسدا چوونەدەرەوەو ڕوانییان هەلیکۆپتەر لای خوارەوە بە سەر دۆڵەکەدا دەسووڕێتەوە، هەندێك لە پیاوەکان دووربینیان پێبوو بێدەنگ تەماشایاندەکرد ئەو بەیانیە درەنگانێك هێزەکان چوونە ناو گۆپتە پەوە. ئەم باسوخواسە لە بەڵگەنامەکانی پەلاماری ئەنفالی چواری سوپادا ڕەنگدەداتەوەو وایان تۆمارکردووە کەوا هێزەکان کاتژمێر ٥،٣٠ ی سەرلەبەیانیی ٤ ی مایس چوونەتە عەسکەرەوەو بەرەو باکوور بۆ گۆپتە پە پێشڕەوییان کردووە[١٣]. نەسرین و منداڵەکانی هەر کە هێزەکانیان بینی نزیك دەبنەوە، هەڵاتن بۆ ناو هەردەو چیاکان و بەختێکی باشیان هێنا چوونکە ماوەی دە ڕۆژ لەو ناوەدا بە سەری زیندوو مانەوەو لە دواییدا بە سەلامەتی گەیشتنە کۆمەڵگای تەکێ، بەڵام بووکێکی تریان کە فەهیمەی ناوبوو، بێبەخت بوو هێزەکان لە

---

[١٣] ڕاپۆرتی ڕۆژانەی دەستووسی ژمارە ٨١٨٤ ی مایسی ١٩٨٨ لەلایەن (ناوەکەی ناخوێنرێتەوە) فەرماندەی فەیلەقی یەکەوە بۆ بارەگای عەمەلیاتی سەربازی.

گوندی جەلەمۆرت گرتیان و بێسەروشوێن کرا. (سەربارى ئەمەش یـەکێکی تـرى ئـەو خێزانە کوڵۆڵ و ماڵوێرانە کە منداڵێکی تەمەن سێ مانگ بوو بـە نـاوی ئاڤانـەوە، گرفتارى بەسەرهاتێکی وابوو کە مەسەلەی منداڵ فڕاندنەکەی سـوپای ئەرجـەنتینی وەبیرهێنایەوە لە سەردەمی "جـەنگی پـیس" ی سـاڵانی ١٩٧٠دا. ئاڤـان لـە هێرشـە کیمیاییەکە ڕزگاربیوو، ئەگەرچی دایکیو براکانیو خوشکەکانی هەموو کوژران، چونکە *جاشێك* ئەم منداڵە شیرەخۆرەی لە بێشکە دەرهێنابوو و بردبووی بۆ ژنە بێمنداڵەکـەی خۆی لە کۆیسنجق. دواجار منداڵەکە مامێکی وەریگرتبۆوە.)

* * *

داوی ئەنفال لە ڕۆژهەڵاتی تەقتەقدا

لێرەش وەکو گەرمیان، لەوەدەچێ هێزەکانی سوپا ستراتیجی گەمارۆدانی پـەیڕەو کردبێت، چوونکە لە کاتی پەلاماردانی ناوچەی ئەنفالی چواردا لایکەمەکەی دە دوانزە ڕەتلی جیاجیا لە چەند قۆڵێکەوەو لە یەك کاتدا هێرشیان کرد. بەش بەشی ڕاپۆرتە دەسنووسەکانی ئەنفالی چوار لە لایەن فەرماندەی فەیلـەقی یەکـەوە، فـەریق ڕوکـن سوڵتان هاشم، ئەوە دەردەخەن کەوا ڕەتلی هێزەکان لە هەموو قۆڵێکەوە لە گەڵ یەکەم گزنگی بەرەبەیانی ٤ ی مایسدا داویانە بە سەر دۆڵی زێی بـچووکدا، دوانـزە سـەعات دوای بۆردمانـە کیمیاییەکـەی عەسـکەرو گۆپتە پـە. بەشـێکیان لـە کۆیـسنجقەوە پێشڕەوییان کرد بۆ گوندەکانی لێواری باکووری زێی بچووك، بەشێکی دیکەش لە ڕۆخی باشوورەوە مۆڵیان خواردو لە سووسێو چەمچەماڵەوە پێشڕەوییان کرد، دوو کـاروانیش لە تەقتەقەوە دەرچوون، یەکێکیان بۆ باکوور ڕووەو کۆیسنجق ڕۆیشت و ئەویتریان لە زێ پەڕییەوە بۆ ناوچەی شێخ بزێنی.

زۆربەی ڕەتڵەکان ڕاپۆرتیان لە سەر بەرگرییەکی کەم و هاکەزایی داوە، بەڵام لە دوو شـوێن *پێـشمەرگە* شـەڕی چـاکیان کـردووەو هێزەکانیـان لـە جێـی خۆیانـدا وەستاندووە، لە گەڵ ئەوەشدا کە بەردەوام ئاگری تۆپخانـەو ڕۆکێـت پاڵپـشتی ئـەم هێزانـە بـووە، سـەرلەبەیانی ٤ ی مـایس فـەریق ڕوکـن هاشـم ڕاپـۆرتی لـە سـەر

"بەرەنگاریی توند" داوە لە چیای تەکەڵتوو کەوا چەند میلێك لە باکووری ڕۆژهەڵاتی تەقتەقەوەیە، بەڵام لە ئێوارەی ئەو ڕۆژەدا شاخەکە "پاککرایەوە دوای کوشتنی نۆ کەسیان کە لاشەکانیان هەر لەو شوێنەدا بەجێماوە". لە دۆڵی سەخت و هەڵەتی چەمی ڕێزاندا، لە ڕۆژهەڵاتی گۆپتەپەوە، ئەو ڕەتڵەی لە سووسێوە بۆی چوو گوند بە گوند گرفت و تەگەرەی دەهاتە ڕێ "کاتژمێر ٧٤٠ گەیشتە سوورقاوشان و بەرەنگاری تێکدەران بووەوە کە ژمارەیان ٢٠ ـ ٢٥ کەس دەبوو، کاتژمێر ٩٠٠ توانی گوندەکانی عەوداڵان و کەلەباش بسووتێنێ پاش تێکشکاندنی بەرگری. کاتژمێر ٩٤٥ گوندی تەلانی سووتاند لە پاش تێکشکاندنی بەرگریی چوار تاقم لە تێکدەران کە هەریەکەیان دە کەس دەبوون" ئەم بەرگریانە بە ڕادەیەك بوون کەوا جەنەراڵ هاشم بە پێویستی بزانێ داوای یارمەتیی زیاد لە ٧٠٠ کەس لە هێزەکانی *ئەمن* بکات کە بە هەلیکۆپتەر لە سلێمانییەوە گوێزرانەوە[١٤].

بۆ دوایینیوەڕۆیەکی درەنگی ٤ ی مایس دۆڵی چەمی ڕێزان کپ و بێدەنگ بووەوە[١٥]. ڕۆژی دواتر تەنها ناوبەناو لە گۆپتەپەو ئەوبەری ئاو لە گۆمەشین کەمێك شەڕە تفەنگی تێدابوو، لە ٦ ی مایسدا تەواوی ناوچەکە لە لایەن سوپاوە کۆنترۆڵ کرا، دوو ڕۆژ دوای ئەوە یەکەکان بە لێواری دەریاچەی دووکاندا بەرەوژوور هەڵکشان و بە دەم ڕێوە هەرچییەکیان تووش بووایە دەیانسووتاند، لە ٨ ی مایسدا ئەنفالی چوار تەواوبوو.

بە درێژایی زێی بچووکدا ئەمبەرو ئەوبەر بە تەواوی وێرانکرا، ئەوانی لای باکوور کەمتر ڕێگای دەربازبوونیان بۆ ڕەخساو زۆر بە خرا پی بەرکەوتن و نزیکەی ١٦٨٠ کەس ناونووسکراوە کە بێسەروشوێن کراون لە شەش گوندی گەورەی کلێسە، بۆگد، کانی بی، قزلوو، کانی هەنجیر، گۆمە شین. زۆر لە خەڵکەکەی گوندەکانی کەناری باشوور، وەك نەسرین و منداڵەکانی بە سەلامەتی گەیشتنە کۆمەڵگاکان، هەرچەندە ئەوانەی کە لەناوچوون کارەساتێکی سامناك بوو، نزیکەی ٥٠٠ کەس تەنها لە گۆپتەپە مەزەندە دەکرێ سەرنگوم بووبێتن و سەدانی تریش لە گوندەکانی وەك گڵناغاج، گردخەبەر،

---

[١٤] ڕاپۆرتی دەستنووسی مەیدانیی ڕۆژانە لە لایەن فەرماندەی فەیلەقی یەکەوە بۆ بارەگای عەمەلیاتی سەربازیی ژمارە ٨١٧٩/١٩، کاتژمێر ٠٥٠٠، ٥ ی مایسی ١٩٨٨.

[١٥] ڕاپۆرتی دەستنووسی ڕۆژانەی ژمارە ٨٢٧٦ لە فەرماندەی فەیلەقی یەکەوە بۆ بارەگای عەمەلیاتی سەربازی، ٦ ی مایسی ١٩٨٨.

جەلەمۆرت، قەسرۆك و قامیشە سۆراخیان نەما[١٦]. ڕاپۆرتێکی مەیدانیی ڕۆژانە کە لە لایەن فەیلەقی یەکەوە دەردەچوو، بۆ ڕۆژی ٦ ی مایس مەزەندەی ئەوە دەکات کە ژمارەیەکی زۆر لەو خەڵکە ژن و منداڵ بوون، ڕاپۆرتەکە هەروەها تێبینی ئەوەی داوە کە ئەوانەی ئەو ڕۆژە لە نزیك تەقتەق خۆیان بە دەستەوە داوە ٦٠ پیاو, ١٢٩ ئافرەت و ٣٩٦ منداڵ بوون, بێجگە لە ٣٧ تێکدەر[١٧].

ئەو خەڵکەی کەوا لە باکووری ڕووبارەکەوە دەژیان هیچ ڕێگەیەکیان نەبوو هەواڵی پەلامارە کیمیاییەکەی گۆپتە پەیان پێبگات، چوونکە هێزەکانی سوپا ئەو قەیاغەیان لەکارخستبوو کە گوندنشینان بەکاریان دەهێنا بۆ ڕاکێشانی کەڵەکەکانیان لە پەڕینەوەدا، بەڵام هەڵاتنی پڕ لە ترس و تۆقینی دەربازبوان، کە زۆریان کوێربووبوون یان بە ڕێگاوە دەمردن، خەڵکی گوندەکانی باشووری زێی لەو ڕاستیە ئاگادارکردەوە کە ئێستا وا ئەنفالیان پێگەیشتووە, هەندێك هەر ئەوەندە هەواڵی گۆپتە پەیان بیست هەڵاتن و هەندێکیش هەر لە شوێنی خۆیان مانەوە. پاش کیمیابارانەکەی ئەو ئێوارەیە لە نیوەشەودا خەڵکێك کە لە "بۆنی سێو" ڕزگاریان بووبوو گەیشتنە گوندی داربەڕوو، کە بە پێیان سەعات و نیوێك لە ڕۆژئاوای گۆپتە پەوە بوو، لەگەڵ ئەوەشدا خەڵکی داربەڕوو پێدەچوو هەستیان بە گەرماوگەرمیی ئەو مەترسیە نەکردبێت و ئەو شەوە هەر لە جێی خۆیاندا مابوونەوە, بۆ کاتژمێر ١٠ ی سەرلەبەیانیی ڕۆژی دوایی کاتێ بە خۆیانیان زانی *جاش* و هێزی سوپای نیزامی کە لە تەقتەقەوە هاتبوون چواردەوریان گرتن، فڕۆکە بە ڕاسەرەوە بۆردمانی دەکردو هەلیکۆپتەریش فڕوهووڕی بوو بە سەر دێداو بە بڵندگۆ جاڕیاندەدا:

---

[١٦] ئەمانە تەنها ئەو طوندنشینة دةربازبووانةن كة میدلَ ئیست ووض توانیویَتی ضاوثیَكةوتنیان لةطةلَدا بكات. بة ثیَی رِةسوولَ (واتة كتیَبةكةی شؤرِش رِةسوولَ, لةناوبردنی میللةتیَك - و) حةفتاو ثیَنج طوند لةَ ناحیةی ئاغجةلةر لة ماوةی ئةنفالی ضوارةمدا ویَرانكراوة، لةطةلَ بیست وضوار طوندی سةر بة ناحیةی مةركةزی كؤیة، ئةنجا و دووی ناحیةی تةقتةق و شةست و یةكی ناحیةی رِیَدار. بةلَطةنامة سةربازییةكانیش باس لة ١٣٨ طوند دةكةن كة "سوتیَنراون و رِووخیَنراون و ثاكتاوكراون" لة ماوةی ئةنفالی ضواردا، لیَرةشدا هةروةكو حالَةتی ئةنفالی سیَ ئةم لیستانة زؤربةی ئةو طوندانة دةطریَتةوة كة دةربازبوانی رِاثؤرتی بیَسةروشویَنكراوة مةدةنیةكانیان داوةتة میدلَ ئیست ووض.

[١٧] رِاثؤرتی دةسنووسی رِؤذانة ذمارة ٨٢٨٠ ی ٦ ی مایسی ١٩٨٨ لة فةرماندةی فةیلةقی یةكةوة بؤ عةمةلیاتی سوثا.

"وەرنە دەرەوە، لێبووردنی گشتیتان بۆ دەرچووە "، بە مجۆرە خەڵکی گوند دەسگیرکران و لە ئیڤایان بارکردن و ڕەوانە کران, ماڵ و خانووشیان گڕی تێبەردرا[١٨].

لە نیوەشەودا بەشێکی تری دەربازبووانی گۆپتەپە لایاندابووە گردخەبەر، کە گوندێکی ناوچەی شێخ بزێنی بوو، خەڵك لێرە پێشتر هەستیان کردبوو کە دەقەومێت و هەندێك لە پیاوان لە ترسا ژن و منداڵیان ناردبوو بۆ شارۆچکەکان و خۆشیان پەنایان بردبووە بەر ئەشکەوتی هەردەو چیاکانی دەوروپشتیان. هەروەك لە گەرمیان ڕوویدا لێرەش هەمان بەڵێنی ساختەی لێبووردن دەدرا بەوانەی خۆیان بەدەستەوە دەدەن، لە لایەن قاسم ئاغاوە، کە *موستەشارێکی* یەکەڵە چاوی خەڵکی کۆیسنجق بوو و خەڵك بە "*قاسمە کوێر*"* ناویان دەبرد. بە هۆی ئەم فێڵەوە هێزەکانی قاسم ئاغا دوو سەد پیاویان گرت، لەوانەی کە لە گردخەبەرو دەوروبەری هەڵاتبوون، بەڵام هەندێکی تر هێشتا هەر لە گردخەبەردا مابوونەوە کاتێ کە ڕزگاربووەکانی گۆپتەپە گەیشتن، بۆ ڕۆژی ئاینده لە تاریك و ڕوونی بەرەبەیاندا لەناو گونددا کۆبوونەوە بۆ ئەوەی بڕیار بدەن چیبکەن. هەندێك لە گەنجەکان بڕیاریاندا چارەنووسی خۆیان ببەستن بە *پێشمەرگەوەو* بچنە شاخ و وادیارە هەندێك بەم ڕێگەیە ڕزگاریان بوو، بەڵام زۆربەی خەڵکەکە وایبۆچوون کەوا هیچ چارێکیتر نیە لە خۆبەدەستەوەدان بەولاوە. بەم ڕەنگە ئەو بەیانیە بەرەو گوندی قامیشە ڕێگەیان گرتەبەر، چوونکە دەیانزانی کە سوپا لەوێیەو لەوە دەترسان نەوەك ئەمانیش کیمیاییان بە سەردا بکرێت. خەڵکەکە بە نۆ عەرەبانەی تراکتۆر دەرچوون و دوو سەعاتی برد تا گەیشتنە قامیشە. لەوەدەچێ سوپا بە تاکتیك قامیشەی دیاری کردبێت کە هەمان ڕۆڵی گوندەکانی وەك ملەسوورەو ئەلیاوای گەرمیان ببینێت، وەك سەنتەرێکی کۆکردنەوە بۆ ئەوەی گوندنشینە هەڵاتووەکانی بۆ ڕابدەن. ئاوارەکانی گردخەبەر سەیریان کرد قامیشە هێزێکی *جاشی* تێدایە بە فەرماندەیی *موستەشارێك* کە ناوی بورهان شوانی بوو، هەروەها هێزی نیزامیی سوپاشی تێدابوو لە گەڵ هێزێکی کۆماندۆی بەرگ

---

[١٨] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وؤض، کؤیسنجق، ٢٢ ی نیسانی ١٩٩٢. ئەم شایەتە ناوی یانزە کەسی لە ثیاوە بیَسەروشوینَەکانی طوندی داربەرووی لابوو.

* لە دەقە ئینطلیزیەکەشدا هەربە کوردو بەم شیَوەیە هاتووە ـ و.

بەڵەکدا (*مەغاویر*)[*]. پیرەمێردێکی دانیشتووی گردخەبەر دەیوت "سوپا تەقەیان بە سەر خەڵکەکەدا دەکرد بۆ ئەوەی زیاتر بیانترسێنن و، بگرە لەگەڵ خەڵکی پیرو بەتەمەنیشدا بێبەزەیی بوون"[١٩]. پیاوێکی خەڵکی گردخەبەر بە رواڵەت خەڵکی نزیکەی شەش حەوت گوندی ناسیبۆوە کە لەوێ گیردرابوون، ئەفسەرێکی سوپا کە دوو ئەستێرەی لە سەر شان بوو (مولازمی یەکەم) دەیپشکنین و "پارەو گوارەی ئاڵتوون و هەموو شتێکی" لێدەسەندن، هەروەها ناسنامەکانیشیان لێسەندن و هەرگیز بۆیان نەگێڕانەوە. پێدەچێت سوپا هەندێ ئیجرائاتی جیاوازی پەیڕەویکردبێت لە پەلاماردانی جەلەمۆرتدا، کە گوندێکی تری ناوچەی شێخ بزێنی بوو و ماوەی چەند میلێك دەکەوتە خوار گردخەبەرەوە، هێزەکان تا ٦ ی مایس نەگەیشتنە جەلەمۆرت، بەلاَم خەڵکەکەی کە دەنگوباسی بۆمبارانی گۆپتەپەیان لە *پێشمەرگەی* هەڵاتووەوە بیست، هەلاَتن بۆ شاخ و لەگەڵ سەدان و بگرە رەنگە هەزارانیش لە خەڵکی ئاوارە خۆیان لە ئەشکەوت و بندارەکاندا شاردەوە، بەلاَم هەر زوو سوپا ئابلووقەی دان و کەوتنە تەقەکردن لێیان و دوو پیاویان کوشت و ئەوانیتر خێرا هاتنە دەرەوەو دەستیان بەرزکردەوە. هێزەکە هەر لەوێدا ژن و پیاویان لە یەك دابڕیو خەڵکەکەی جەلەمۆرتیان دایە بەر بۆ گوندەکەی خۆیان، لێرەش وەکو قامیشە پارەو نەختینەو ناسنامەیان لە هەموو کەسێك سەند، لە هەمان کاتیشدا *جاش* و سەربازەکانی تر ماڵەکانیان پاك تالاَنکردن، لەو ساتەدا کە بڕێك خانوو ئاگری تێبەردرابوو و هەندێکی کۆنکریتیش شۆفلیان لە سەر بوو تەختی دەکردن، سێ ئۆتۆمبێلی بارهەڵگری سەربازیش لەو نزیکانەوە وەستابوون، دیمەنی تالاَنوبڕۆکەش هێندە ناقۆلاَو دزێو بوو کە جاشێك لە تاوا خۆی پێنەگیراو بە دەنگی بەرز ناڕەزایی دەربڕی، بەلاَم ئەفسەرێکی سوپا بە تووڕەییەوە پیایدا هەڵشاخاو وتی: "ئەمانە بۆ کوشتن دەبرێن و ناتوانن پارەو زێڕ لەگەڵ خۆیان ببەن، چوونکە قانوونی دەوڵەت دەڵێ دەبێ ئەمانە لەناوبرێن". لەم کاتەدا فەرماندەی ئەو هێزەی *جاش* هات بە سەرداو *جاشە*

---

[*] لة دةقةكةشدا هةر بةو شيَوةية هاتووة (Maghawir) , مةغاوير يةكةى تايبةتى سوثاى عيَراق بوو مةشقكردنيشيان جيابوو و ئةركى سةربازيى تايبةتيان ثيَدةسثيَردرا ـ و.

[١٩] ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ووض، تةقتةق، ٢٤ ى نيسانى ١٩٩٢.

یاخیبووەکەی چەککردو پێیوت: "ئەمە یاسای دەوڵەتی ئێمەیەو تۆ ناتوانیت هیچ شتێك بکەیت"[٢٠].

ئەوجا لە جەلەمۆرت هەر لە کاتی گرتنیاندا ژن و پیاو لێکتر جیاکرانەوەو چاوەڕێی سەنتەری کۆکردنەوەیان نەکرد ئەو کارە ئەنجام بدات، ئەم کارە لە گڵناغاجیش دووبارە بووەوە (ئەگەرچی دواجار ژنی شووکردوویان لەگەڵ مێردەکانیان نارد)، بەڵام لە قەرەناو کە لە نزیك شارۆچکەی تەفتەقدایە، ژنەکانیان هێشتەوەو کەس نازانێ لە بەر چ هۆیەك بوو. پیرەژنێکی خەڵکی قەرەناو بە میدڵ ئیست وۆچی وتووە کەوا "ئەفسەرەکانی سوپا هەموو پیاوەکانیان بردو ئێمەشیان تا دوو ڕۆژ لە گوندا گلدایەوە، ئێمە نەماندەتوانی نە نان بخۆین و نە هیچ شتێ بکەین، تەنها لە ڕیزێکی گەورەدا دانیشتبووین، کاتێ کە لە ناو گوندا چاوەڕێمان دەکرد *جاش* و سەرباز سەرپاك ماڵەکانیان سووتاند"[٢١]. لە پاش ئەو دوو ڕۆژە ژنەکانی قەرەناو بە پاسی سەربازی بران بۆ چەمچەماڵ و لەوێ لە سەر شەقامەکان هەڵیانڕشتن. "لە سەربازەکانم پرسی بۆچی ئا بەم جۆرە لەم شارەدا بەجێمان دەهێڵن، کە کەسی تێدا ناناسین، لە وەڵامدا وتیان ئێوە زۆر خۆشبەختن کە لێرە وازتان لێهێنراوە، پیاوەکانتان هەموو ڕەوانەی دۆزەخ کران".

لە لای باکووری زێی بچووکەوە هەمان شت بە زۆری دووبارە بووبۆوەو ئەو ڕەتڵەی لە کۆیەوە دەرچوو گوند بە گوندی دەگرت و وێرانیدەکرد، بۆ نموونە گوندەکانی گۆمەشین و کلێسە کەوا کەوتبوونە سەر ڕۆخی باکووری زێ، ڕێك بەرانبەری گۆپتە پە. لە ٤ ی مایسدا ئەنفال گەیشتە کلێسە، واتە ڕۆژێك دوای کیمیابارانەکە، ئێرەش وەك گۆمەشین بنکەیەکی PUK ی تێدابوو و بەردەوام *پێشمەرگەی* زۆری لێبوو، ژنێك لێرە وایلێکدەدایەوە کە "ڕۆحی ئێمە لە مێشکی ئەواندا بوو". زۆربەی خەڵکەکە دوو ساڵ پێش ئەنفال لە کلێسە دەرچووبوون و خانووی تازەیان لە سەر زێ دروستکردبوو، لە شوێنێکی تەنگەبەری گەلیی ئاسادا، ئەوان بەم شوێنەیان دەوت قۆڵتی کارێز "واتە چاڵی جۆگەلەی ژێر زەوی". ئا لێرەدا بوو کە ئەنفال بەرۆکی گرتن و پاش هەوڵدان و

---

[٢٠] چاوپێکەوتنی میدڵ ئیست ووچ، هەولێر، ٢٣ ی نیسانی ١٩٩٢.
[٢١] چاوپێکەوتنی میدڵ ئیست ووچ، کۆمەڵگای باینجان، ١٨ ی مایسی ١٩٩٢.

پەلەقاژەیەکی کە مخابەن بۆ خۆشاردنەوە لـە ئەشـکەوتی چـیاکاندا سـەرجەم هـەر هەموویان بەکۆمەڵ گیران و بێسەروشوێن کران.

لە ئۆکتۆبەری ١٩٨٦دا گۆمەشین و قزڵووی دەراوسێی ڕق و تووڕەییەکی بێئەندازەی ڕژێمیان وروژاند، کاتێ کە تاقمێك پاسداری ئێرانی بەم دوو گوندەدا گوزەریان کرد، لە ئە نجامدانی هەڵمەتێکی نائاساییدا لە سنوورەوە. پـاش ماوەیـەکی کـەم فرۆکـە گۆمەشینیان دایە بەر مووشەك و خەڵکەکە بە تۆڵەکردنەوەیان لەقەڵـەم دا. پارچـە مووشەکێك بەر ژنێك کەوت ناوی ئایشە بوو لە کارێزەکەوە ئاوی دەهێنـاو دەسـبەجێ کوشتی. یەکێکیتر دیواری ماڵێکی کون کردو ژنێکی بە نـاوی هاجـەرو منداڵـە تەمـەن هـەژدە مانگەکـەی برینــدار کـرد، لەبـەر ئـەوەی ئۆتۆمبیـل نـەبوو بیانگەیەننـە نەخۆشخانەو برینەکانیان تیماربکەن هەردوکیان پاش چەند سەعاتێك مردن.

ئەو *پێشمەرگانەی* لە تێکشکانەکەی باشـووردا هـەڵاتبوون, لـە ڕۆژانـی پـێش ئەنفالی چواردا لە گۆمەشین یەکیانگرتەوە. کوڕێکی هەرزەکاری خەڵکی گۆمەشین، کـە لەو دەمەدا تەمەنی سیانزە ساڵ بوو، مەزەندەی ٢٠٠ ـ ٣٠٠ *پێشمەرگەی* دەکرد کـە لـە سەرەتای مایسدا لـەو نـاوەدا بـوون. ڕۆژێـك دوای هێرشـە کیمیاییەکـەی گۆپتە پـە بڕیاریاندابوو بڕۆن بۆ ئێران و تراکتۆری گوندنشینەکانیان گرتبوو بـۆ گواسـتنەوە، خەڵکی گۆمەشین دەستەودامێنیان بوون و زۆریان لێپاڕانەوە واز بێنن و تاقە ئـامرازی دەرچوونیان لە دەست نەکەنـەوە، بـەڵام *پێشمەرگە* گوێیـان بـە نـاڕەزاییـان نـەدا. بەهەرحاڵ، دەمەوبەیان تراکتۆرەکان بە بەتاڵی لەگـەڵ شـۆفێرەکانیان گەڕانـەوەو خەڵکی گوند پێیان هەڵاتن بەرەو لای کۆیە [٢٢]. بۆ ڕۆژی دوایی فرۆکەو هێزی زەمینیی عێراق پەلاماری گۆمەشینیان دا، گەلێ کەس لەخەڵکی گوند لە کاتی ڕاکردندا گیران و سـەرنگوم کـران. شـایەتێك دەگێڕێتـەوە کـەوا ١١٥ کـەس لـە خـەڵکی گۆمەشـین "*ئەنفالکراون*", یەکێکیتر ئەو ژمارەیە بە ١٣٠ دادەنێت[٢٣]. لە ٦ ی مایسدا فەیلـەقی

---

(٢٢) وةك ضةمضةماڵ لة ئةنفالى سيَدا، كؤيةش بوو بة ئامانجى ماڵ بة ماڵ ثشكنينيَكى توند بؤ دؤزينةوةى دةربازبوانى ئةنفالى ضوار، زؤر خةڵك لة ئةنجامى ئةم ثشكنينةى *ئةمندا* شويَنبزر بوون.

(٢٣) ضاوثيَكةوتنةكانى ميدڵ ئيست وؤض، هةوليَر، ٧و٨ ى تةمووزى ١٩٩٢.

یەك ڕاپۆرتی داوە كە گوندەكانی گۆمەشین و گردخەبەرو زنجیرە گوندێكی تریش هەموو تەختی زەوی كران[٢٤].

* * *

ناوچەی شوان

[٢٤] ڕاثۆرتی دةسنووسی ڕِۆذانة ذمارة : ٨٢٧٦ لةفةرماندةی فةیلةقی یةكةوة بۆ بارةطای عةمةلَیاتی سوثا، ٦ ی مایسی ١٩٨٨. وا دیارة ئةم قۆناخةی ئةنفالیش هةندێ خةلَكی لووش كردووة كة مةبةست و نیشانی ڕاستةوخۆ نةبوون. مةسةلةیةكی سةیر و سةرنجڕاكیَش بة سةرشۆفیَریَك و دوو كۆلَكیَشدا هاتووة، كةوا یةكیَكیان بیست و ثیَنج سالَ ثۆلیسی عیَراق بووة و ناوی خةسرةو خدر سةعید بووة لة شارۆضكةی كۆیة، ثیَدةضیَت لة سةرةتای مایسدا بووبیَت كة ئةمانة هةرسیَكیان لة بازاڕدا بوون و *ئةمنیَك* و سیَ *جاشی* قاسم ئاغا لیَیان ضوونةتة ثیَشةوةو فةرمانیان ثیَكردوون لة طةلَیاندا بڕۆن و لة ڕیَطا ثیَیان وتوون كةوا هةندیَ كةلوثةلیان هةیة بیطویَزنةوة. خیَزانی خةسرةو خدر سةعید دواتر بیستوویانة كة هةرسیَكیان براون بۆ طوندی كانی بی، ڕیَك بةرانبةر بة طۆثتةثة لةمبةری زیَ وة. سیَ ڕۆذ دوای ئةوة خیَزانی ثۆلیسی ثیَشوو نامةیةكیان لة ثاسةوانیَكی سةربازطةی تۆثزاوةوة ثیَطةیشتووة كةوا خةسرةو طیراوة. [ڕۆلَی سةرةكیو یةكلاكةرةوةی تۆثزاوا لة ئةنفالدا بة دوور و دریَذی لةمةودوا لة لاثةڕةكانی ٢٨١ ـ ٢٩١ دا باس دةكراَ]. لیَرة بةدواوة خیَزانةكة نةیاندةویَرا نزیكی دةسةلاَتداران بكةون لة ترسی ئةوةی نةوةك ئةمانیش سةرنطوم بكةن، ئةمة دوا هةولَ بوو لة بارةی ئەو سیَ كةسةوة دةستكةوت، كة وةك بلَیَی فوویان لیَكراو نةمان.

ثاشان لة كانوونی دووةمی سالَی ١٩٩٢دا ئاطاداركرانةوة كةوا ناوی خةسرةو خدر سةعید لة بةلَطةنامةیةكدا دةركةوتووة كة بة دیواری مزطةوتیَكی ناو شاری هةولیَردا هةلَواسراوة، ثةڕة كاغةزةكة تومةز فةرمانیَكة لة*ئةمنی* هةولیَرةوة نیَردراوة بۆ مةیتخانةی نةخۆشخانةی كۆماریی ئەو شارة، نووسراوةكة "ئةوثةڕی نهیَنی"و ذمارة ١٠١٦٠ ی لة سةر بوو و لة ڕۆذی ٢٩ ی حوزةیرانی ١٩٨٨دا دةرضووبوو، واتة شةش هةفتة دوای ونبوونی كۆلَكیَشةكان، ئةم نووسراوة فةرمانی بة نةخۆشخانة كردووة كة ئەو ضوار تیَكدةرة بنیَذن و وةفاتنامةشیان بۆ دةربكةن. ناوی خةسرةو خدر سةعید و حەسەن محةمةد حەسەن مةولوود، ئەو شۆفیَرەی خةلَكی كۆیة كة لة طةلَیدا فریَنرابوو، لة لیستی ناوی ئەو ضوار كةسةدا بوون، ناوی كۆلَكیَشة طیراوةكةی دووةمیش لة بةلَطةنامةیةكی دیكةی هاوشیَوةدا دةرضووبوو كة لة لایەكی تری دیواری ئەو مزطةوتةوة هةلَواسرابوو، ضوار ڕۆذ دوای ئەوەش خیَزانی خةسرةو خدر سةعید وةفاتنامةكةیان لة نةخۆشخانةی هةولیَرةوة دةستكةوت و، هۆی مردنیشی بة ئیعدامكردن باس كرابوو، ئەم مەسەلەیە بە تەواویی ئەوە دەردەخا كەوا *ئەمن* خەلَكی مەدەنیی بیَتەرەفیشیان ناضاركردووة ڕۆلَیَكی یارمەتیدەر بطیَڕن لە طواستنەوەی مالَ و سامانی طوندنشینەكاندا لە كاتی ئەنفالی ضواردا و دواجاریش كوشتوونیان بۆ ئەوەی نهیَنیی كارەكەیان ئاشكرا نەبیَت.

لە کاتێکدا کە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی تەقتەق بە مجۆرە وێرانکرا، یەکەکانی تری سوپا بەرەو ناحیەی شوان (ڕێدار) وەرچەرخان کەوا کەمێك لای ڕۆژئاواوە بوو. لێرەش دیسانەوە تاقمە *جاشەکەی* کەوا *موستەشاری* کورتەبنەو تێکسمڕاو قاسم ئاغای کۆیە فەرماندەیان بوو یارمەتیدەرو پشتیوان بوون. شارۆچکە بچووکەکەی شوان خۆی لە بەهاری ١٩٨٧دا ڕووخێنرابوو و لەو حەفتا گوندەی سەر بەم ناحیەیە بوون لە پاکتاوکردنی ئەو بەهارەدا زۆریان تەختی زەوی کران و دانیشتوانیان لە هەردوو کۆمەڵگای تازە دروستکراوی دارەتوو و بنەسڵاوەدا لە کەناری باشووری شاری هەولێردا سەرلەنوێ نیشتەجێ کرانەوە.

کە بەرەو ڕۆژئاوا بڕۆیت زەویەکە زیاتر بەرەو تەختایی دەچێت و هەردەو هەڵەت کەمدەبێتەوە، لێرەوە دۆڵی زێی بچووك پان دەبێتەوە، ئەگەرچی هێشتا هەر بە ناو زۆر کەندڕو تەقتەقەو تاوێری ئاسۆییدا دەشکێتەوە. لەم ڕووەیەوە سروشتی زەویەکە بۆ شەڕی گەریلایی دەستی نەدەدا، کەچی لەگەڵ چاوپێکەوتندا کەوا میدڵ ئیست وۆچ لە گەڵ خەڵکی گوندەکانی شواندا ئەنجامیداوە ئاشکرایە کە مەفرەزەی بچووکی *پێشمەرگەی* (هەردوولا PUK و کەمێکیش KDP) لێرە بۆ چەند حەفتەیەك خۆیان گرتووەو هەندێ سووکە شەڕیشیان کردووە پێش ئەوەی بکشێنەدواوە. ژمارەیەکی بەرچاویش لە خەڵکی مەدەنی توانیویانە لە هێڵەکانی سوپاوە دەربازبن.

زۆر لە گوندەکانی ناو شوان، لەبەرئەوەی تاڕادەیەك لە زەوییەکی نزماییدا بوون و نزیکی ڕێگاوبان و شارەکان بوون، هەرگیز نەبووبوونە "ناوچەی ڕزگارکراو" بەو مانایەی ناوچە شاخاویەکانی ناوەوەی تێدابوو. زیاد لە چەند کەسێك باسیان لەوە دەکرد کەوا ئەم گوندانە بە "نۆرە" هەر جارەو دەکەوتنە دەست لایەك، *پێشمەرگە* یان هێزەکانی حوکوومەت. لەو ماوانەدا کە *پێشمەرگە* دەسەڵاتی بەسەر ناوچەکەدا دەشکا ناوبەناو حوکوومەت دڕندانە پەلاماری دەدا، وەك ئەودوای بەشەکانی تری کوردستانی عێراق ـ هەڵکوتانەسەری *جاش* بۆ سزادان, سووتاندن و تاڵانکردن, بۆردمانکردن بە تۆپ و مووشەك و جارجارە بە فڕۆکەش. لە پاش شاڵاوی گوند ڕووخاندنی بەهاری ١٩٨٧، ژمارەیەکی زۆر لە سەربازە ڕاکردووەکان خانووی ساکارو سەرەتاییان لەو ناوچانەدا دروستکرد کە بۆ خۆپاراستن پەنایان بۆ بردبوو. زۆربەی ئەو گوندانەش کە مابوونەوە داڵدەی ژمارەیەکی زۆر سەربازی هەڵاتوو و موتەخەلیفیان دابوو, بۆ نموونە گوندی دەلۆی ناو شوان کە هەشتاماڵێکی لە قوڕو بەرد دروستکراو دەبوو, نیوەی

تەواوی پیاوەکانیان خۆیان بە *پێشمەرگەی* کارا دادەناو نزیکەی پەنجا شەست سەربازی هەڵاتووی خزمەتی سەربازیشی هاتبووە سەر.

دەلۆ کاتی خۆی دووجار تێکدرابوو و دروستکرابۆوە، جاری یەکەم لە ساڵی ١٩٦٣داو جاری دووەمیش لە ساڵی ١٩٧٦دا، ئەنفالی چوار سەرلەبەیانیی ٥ ی مایس گەیشتە ئەو گوندە بە هێرشێکی مووشەکباران لە لایەن فرۆکەی باڵ چەسپ و هەلیکۆپتەرەوە، بۆ هەمووارکردنی ناوچەکەو ڕێخۆشکردنی پێشڕەویی هێزی تایبەتی ٧٧ و هێزی زەمینی. هەندێ کەس هەر یەکسەر لە ناو ماڵەکانیاندا کوژران. بە پێی قسەی شایەتێك سێ چوار پیرەژن و چوار پێنج منداڵ لە سەرەتای هێرشەکەدا کوژراون، چ بە سووتان و چ بە ئاگری تۆپخانە[٢٥]. لەم هێرشەی سوپادا بیست و هەشت کەس گیران و بێسەروشوێن کران، لەوانە سیانیان ئافرەت و یەکێکیان منداڵی بچووك بوو. ئەوانی کە مانەوە هەڵاتن بۆ هەردەو چیاکان و گەلێکیشیان خۆیان شاردەوەو لە داوی ماڵ بە ماڵ گەڕانی *ئەمن* خۆیان لادا، کەوا لە کەرکووك و چەمچەماڵ و کۆمەڵگای بنەسڵاوەدا جێبەجێکرا.

هەروەها زۆر خەڵك بەختیان هەبوو بۆ دەربازبوون لە گوندی خاڵەکوتیا، کە بە پێیان چارەکە سەعاتێك بوو لە دەلۆوە، بە هەمان شێوەش لە جگیلە، کە سوپا تەنها توانی شەش کەسی پیرو بەساڵداچوو بگرێ لەو گوندە سی ماڵییە، بە مەلای گوندیشەوە، ئەوانی تر هەموو پێشوەخت ئاگاداربوون و ڕایانکرد. لە حەشارگەیەکی قەدپاڵی شاخێکی ئەو نزیکانەوە پەنجا کەسی خەڵکی گوندی دەرماناو لە ناوچەی شێخ بزێنی، بە وردی تەماشای *جاش* و سوپایان دەکرد لەو کاتەدا کە گوندەکەیانیان تاڵانکردو پاشان سووتاندیان. ئەوان ماوەی دوانزە ڕۆژ لەو ئەشکەوتانەدا مابوونەوەو بێجگە لە گژوگیای کێوی هیچیان نەخواردبوو، لەدواییدا برسێتی ناچاریکردن داگەڕێنە خوارەوە بۆ شارۆچکەی تەقتەق و لەوێ "خۆمان خستە بەر سۆزو بەزەیی خەڵکەکەو دەستمان ماچ کردن". بە یارمەتی خەڵکی شارۆچکەکەو *موستەشارێکی* خۆولاتی سەدان کەسی ماڵوێران و پەڕەوازەی ناوچەی شێخ بزێنی بۆ ماوەی چەند ڕۆژێك لە کێڵگەیەکی مریشك بەخێوکردندا شاردرانەوەو لە هۆڵی مریشکەکاندا بە سەر

---

[٢٥] ضاوثێکەوتنی میدل ئیست وۆض، کۆمەڵگای بنەسڵاوە، ٧ ی تەمووزی ١٩٩٢.

یەکدا کەڵەکە بووبوون، سەیر لەوەدا بوو کە هێزەکانی سوپا هەرگیز درکی پێنەکردن و نەیدۆزینەوە[٢٦].

لە ناوچەی شوان تەنانەت هەندێ لەو کەسانەش کە نەچووبوون بۆ سەربازی لە ڕامالینی ئەنفال ڕزگاریان بوو، بۆ نموونە ئەمە لە گوندی پەڵکانە روویدا پاش ئەوەی هێزی نیزامیو یەکەکانی کۆماندۆ هێرشیان بردە سەر، بە پاڵپشتی تۆپخانەو بۆردمانی فڕۆکەو گازی فرمێسک. خەڵکەکە زانییان وا ئەنفالیان پێگەیشتووەو سەرلەبەیانیەکەی ڕایانکردبوو و بە کەڵەکی دارین لە زێی بچووک پەڕیبوونەوەو خۆیان لە هێزەکانی حوکوومەت کەلا گرتبوو، ئەم کۆمەڵە خەڵکە بێئەوەی هیچ ئازووقەو زەخیرەیەکیان پێبگات ماوەی دوو مانگ لەو شاخانە مابوونەوە، لەدواییدا ژمارەیەك لە سەربازە هەلاتووەکان دزەیان کردبووە ناو کۆمەڵگای بنەسڵاوەوە، کە پێدەچوو هێزەکانی *ئەمن* چاودێرییەکی وردیان نەکردبێت.

لە هەموو شتێك سەرنجڕاکێشتر ئەوەبوو کەوا تاقمێکی شەست کەسیی لەو گەنجانەی نەچووبوون بۆ سەربازی لە گوندی ئێلنجاغ دەربازبوون، کە دەکەوتە ڕۆژهەڵاتی پەڵکانەو ماوەی چەند میلێك لە باشووری تەقتەقەوە بوو، لەگەڵ ئەوەشدا کە ئێلنجاغ دەکەوتە دۆڵی شیوەسوورەوە، ئەو دۆڵەی کەوا سەنگەرێکی مەحکەمی *پێشمەرگە* بوو، بەلام شوێنەکەی قایم نەبوو، چونکە کەوتبووە نزیك سەربازگەیەکی سوپاو ڕێگا قیرەکەوە. لە ساڵی ١٩٨٧دا لە پاش شەڕێکی قورس رووخێنرا، بەلام خەڵکەکەی سووربوون لە سەر دووبارە گەڕانەوەو دروستکردنەوەی خانووەکانیان لە شوێنێکی چەپەکدا کە تۆزێ دوورتربوو لە سەربازگەکەوە. نزیکەی هەموو دانیشتوانی گوند لە دەست ئەنفال ڕزگاربوون. یەکەمجار ژن و منداڵ دزەیان کردە ناو تەقتەقەوەو خۆیان تێدا شاردەوە، پاشان شەست گەنجەکە بە چەکەکانیانەوە ڕایانکردە هەردەو چیاکان و تەنها دوو کەسیان گیران، ئەودوایان لێرەو لەوێ شوێنگۆڕکێیان دەکردو مانەوە تا دەرچوونی لێبووردنە گشتیەکەی ٦ ی ئەیلوولی ١٩٨٨، کە نیشانەی کۆتایی هاتنی ڕەسمیی پەلاماری ئەنفال بوو[٢٧].

---

(٢٦) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وۆض، کۆمەڵطای دارەتوو، ٢٠ ی نیسانی ١٩٩٢.

(٢٧) بەهەرحالَ، ئەم لێبووردنە ئەوە ناطەیەنێ کەوا کۆتایی بە کێشە و طرفتیان هێنابێت، ضونکە هەر شەست سەربازە ڕاکردووەکە طێڕرانەوە بۆ یەکەکانی خۆیان لە سوثاداو لەوێ لێیان دابوون و مامەڵەی خراثیان لە طەلَ کردبوون ثێش ئەوەی بەرەلاَیان بکەن.

* * *

چــــــــیرۆکی زوبێـــــــــدە

درامای هەڵاتنی خەڵکی گوندەکانی ناوچەی شوان لە ئـەنفال بـە یارمەتیـدانی *پێشمەرگە* لە شایەتیی زوبێدەدا بە جوانی ڕەنگدەداتەوە، کە ئەو دەمە کچێکی گەنجی نۆزدە ساڵ بوو. زوبێدە خەڵکی گوندی سـەربیر بـوو، کـە گونـدێکی گـەورە بـوو لـە تەختاییەکدا بە لای ڕێگای سەرەکیی هەولێر- کەرکووکدا، هەرچەندە سەربیر گونـدی ژێر دەسەڵاتی *پێشمەرگە* نەبوو بەڵام لە پـەلاماری بـەهاری ١٩٨٧دا وێرانکـرا، وەك دەیان گوندی ژێر دەسەڵاتی حوکوومەت لە دەشتی هەولێردا. خەڵکی گوند یەکـە مجار مۆڵەتی دوو مانگیان پێدرا بۆ چۆڵکردن و بە ڕەسمی ئاگادارکرانەوە کە خانووەکانیان تەختدەکرێت "بۆ پاراستنیان لە هەراسانکردنی *پێشمەرگە*"، کەچی دوای حەفتەیەك ماوەکە کەمکرایەوە بۆ تەنها بیستو چـوار سـەعات و فـەرمانیان پێکـردن بـچن بـۆ کۆمەڵگاکانی بنەسڵاوەو دارەتوو، کە لەو دەمەدا لە دەشتێکی تەختایی بەولاوە هیچیتر نەبوون.

زوبێدەو باوك و دایکی باریانکرد بۆ شاری هەولێر، نەك بۆ ئـەو کۆمەڵگایانـەی سەباز فەرمانی پێکردبوون. دوو براکەشی *پێشمەرگەی* کارای سەنگەری PUK بـوون

ضاوثێکةوتنی میدلَ ئیست وؤض لـة طـةلَ خـةلَکی طوندی ئیَلنجـاغ، تةقتـةق، ٢٤ ی نیسانی ١٩٩٢.

لە ناوچەی *شێخ بزێنیدا*. لە هەولێر ماوەی سێ مانگ بەردەوام *ئەمن* دەچووە سەریان لە بەر ئەوەی کورەکانیان *پێشمەرگە* بوون. بۆیە بە ناچاری باوکەو دایکەو زوبێدە لە ئەیلوولی ١٩٨٧دا چوون بۆ "ناوچە قەدەغەکراوەکان". گوندە تازەکەیان بەردەوام حوکوومەت بۆردمانی دەکردو لە بۆمبارانێکی فرۆکەدا, شوباتی ١٩٨٨دا، ئەم خێزانە لە ژێرزەمینەکەیاندا بەر بۆن و بەرامێکی خەستی سێو کەوتن و دوو سەعات دواتر کە هاتنەدەرەوە تەماشایانکرد ژمارەیەك *پێشمەرگە* کیمیایی لەشی سووتاندوون بەلام کەس نەمردووە(٢٨).

ماڵی زوبێدە لە ٤ ی مایسداو ساڵێك دوای وێرانکردنی سەربیر ئەنفالیان گەیشتێو رۆژێك پێشتر هەلیکۆپتەرێك بینرابوو بە سەریانەوە دەسووڕایەوە, لە بەرئەوە پەلاماردانەکە تاڕادەیەك چاوەڕوان نەکراو نەبوو. کاتژمێرچواری بەیانی تۆپباران دەستپێبکردو خەڵکی گوند خێرا پەنایان بردە بەر ئەشکەوتی چیاکان و لەوێوە چاك دەیانڕوانی وا سوپا دەچێتە گوندەکانی سەر ڕۆخی باکووری زێی بچووکەوەو دانیشتوانیان ڕاپێچ دەکات و ماڵەکانیان دەسووتێنێ، هەروەها بەجوانی گوندەکانی قەشقەو خورخوریان بینی لەوسەری زێوە تێکدەدرێن. بەلام ئەمان هەستی ئەوەیان نەکردبوو کەوا سەرباز تەنها هەر لە ناو دۆڵەکەدا نەبوون بەڵکو سەرشاخیشیان گرتبوو و بە ڕاسەری ئەو شوێنانەوە بوون کە ئەمان خۆیانیان تێدا شاردبۆوە.

ماڵی زوبێدە بڕیاریاندا لەوێ دووربکەونەوەو بەرەو ڕۆژهەلات هەڵبێن, لەوەدا بەختیان هەبوو چونکە زۆری پێنەچوو سەرباز بەرەو ئەشکەوتەکە داگەڕان و ئەوانەی تییێدابوون گیران و سەرنگوم کران. خێزانەکەی زوبێدە, بە یاوەریی ڕەحمان کە یەکێك بوو لە دوو برا *پێشمەرگەکە* , بۆ ماوەیەکی زۆر کورت گەڕانەوە بۆ ماڵ، بەلام کاتێکیان زانی وا سوپا بە تانك و زرێپۆشی سەربازهەڵگرەوە لێیان نزیك دەبنەوە. بۆیە هەمدیسان ڕایانکردەوەو کە ئاوڕیاندایەوە ڕوانییان وا سەرباز نەوت دەکەن بە سەر خانووەکانیانداو گڕیان تێبەردەدەن. ئەوان ڕایاندەکردو سوپا بە شوێنیانەوە بوون و گولله تۆپ بەملاولایاندا دەکەوت، بەلام کە لە زنجیرەیەك جۆگەلەو شیو پەڕینەوە

---

(٢٨) هیض هیَرشیَکی کیمیایی بؤ سةر ئةم ناوضةیة لة لایةن سةرضاوةی ترةوة باس نةکراوةو نةکةوتووةتة هیض لیستیَکی PUK و KDPیةوة بؤ ئةم جؤرة ثةلامارة، لة طةلَ ئةوةشدا باسةکة قةناعةت بةخشةو شایةتةکةشی تارِادةیةك جیيَ برِواو متمانة بووة لة باس و طيَرِانةوةکانی تردا. ضاوثيَکةوتنی میدلَ ئیست ووض، کؤمةلَطای دارةتوو، ١٥ ی تةمووزی ١٩٩٢

دیاربوو لە دەست ڕاونەرەکانیان دەرچوون. پاشان بۆ ئەوەی پشوویەك بدەن لە گوندی تورکی لایاندا، کە ئەمیش سەنگەرو شوێنێکی قایمی دیکەی *پێشمەرگە* بوو. تورکی خۆیشی هەر زوو بەر بۆردمان کەوت و خەڵکە ئاوارەکەی بەرەو زێی بچووك هەڵاتن، بەو نیازەی کە بپەڕنە ئەو بەرەوەو ویستیان بە پێ لێیبدەن بەڵام کە ئاوەکە گەیشتە بەربینیان وازیان هێنا. لە پشتیانەوە *پێشمەرگە* بە هاوەن و ئارپیجیو نارنجۆکەوە سەنگەری بەرگریی بە ورەیان لێدەدا . دواجار ڕەحمانی برای زوبێدە سێ کەڵەکی نارێکی لە تەختەدارو چووپ دروستکردو زوبێدەو باوك و دایکی پێیان پەڕینەوە. ڕەحمان کە لەمبەر مایەوە هاواری لێکردن بۆ سەلامەتییان بچنە ناوچەی قەڵاسێوکەی ژێر دەسەڵاتی *پێشمەرگە*[٢٩].

ئەوان کاتێ چوونە ئەوبەرەوە بۆ لێواری باکووری ڕووبارەکە, خۆیان لە گوندێکی چۆڵکراوی تردا بینییەوە، ئەویش گوندی شەیتان بوو. لە یەکێك لە خانووە چۆڵەکاندا نان و جلوبەرگی وشکیان دۆزییەوە، بەڵام هێشتا هەر گوێیان لە ڕەحمان بوو لە دوایانەوە بانگی دەکردن "بڕۆن! بڕۆن! ڕاکەن بۆ قەڵاسێوکەو شوێن *پێشمەرگە* بکەون!" بە مجۆرەو بە درێژایی شەوی ٥/٤ ی مایس بە ڕاڕەوێکی تەنگەبەردا ڕۆیشتن, دەمەو شەبەق یەك دوو سەعاتێك پشوویان دا، پاشان گەیشتنە شاخ و ئەشکەوتێکیان دۆزییەوە کە بەلایانەوە شوێنێکی سەلامەت بوو. بۆ بەیانی لای چێشتەنگاوەوە کە سەریان لە حەشارگەکەیان دەرهێنا تەماشایان کرد سوپا لە دەشت وتەختایەکەی خواریانەوە یەکبینە خەریکی سووتاندنی گوندەکانە. دوای نیوەڕۆیەکی درەنگ و بە ڕێکەوتێکی نائاسایی سەیر تووشی عومەری دووەم کوڕی *پێشمەرگەیان* بوون. عومەر کە بیستی ڕەحمان لەوبەری ئاو بەجێماوە کەوتە گریان و براڕۆ و پێی داگرت لە سەر ئەوەی بگەڕێتەوە لایو یارمەتی خەڵکەکە بدەن لە زێ بپەڕنەوە تاوەکو لە دەستی سوپا دەربازبن کە لە پێشڕەویکردندا بوو، بەڵام لە پێشدا باوكو دایکیو خوشکەکەی بەرەوژوور بردو لە زێ دوورکەوتنەوەو چوون بۆ گوندی نێرەگێن، لەوێ هەرچۆنێك بوو لە گەڵ عەشاماتێکی زۆردا عەرەبانەو تراکتۆرێکی شەقوشڕیان دەستکەوت. لەدواییدا

---

[٢٩] ناوضةى قةلاَسيَوكة سةر بة ناحيةى ئاغجةلةرة. رِةحمان لةو كاتةدا ئاطاى لةوة نةبوو كةوا لة هةمان كاتدا يةكةكانى ترى سوثا بة دواى كيمياَبارانةكةى طؤثتةثةدا ئةم ناوضةيةيان ويَران كردووة.

نزیکەی کاتژمێر چواری بەیانیی ڕۆژی ٦ ی مایس ئەم خێزانە کەنەفت و ماندووە گەیشتنە کۆمەڵگای بنەسڵاوە کە تارادەیەك سەلامەت بوو.

عومەر تەنها یەك جار, لە ناوەڕاستی مایسدا, هات بۆ بنەسڵاوەو ماوەی دوو حەفتە مایەوەو دووبارە گەڕایەوە بۆ سۆراخی براکەی. خێزانەکە لە ئابدا هەواڵی پێگەیشت کەوا هەردوو براکە یەکتریان دۆزیوەتەوەو پێکەوە لە شەڕێکدا دژ بە سوپا بەشداربوون لە حوزێراندا, لە نزیك گوندی تورکی. شیاوی باسە کەوا لەم بەشەی کوردستانی عێراقدا چەند مەفرەزەیەکی *پێشمەرگە* لە سەرەتای دەستپێکردنی ئەنفالی چوارەوە ماوەی لایکەمەکەی مانگێك خۆیان ڕاگرت و ناوچەکەیان چۆڵ نەکرد. هەر ئەو *پێشمەرگانەی* هەواڵی بەیەکگەیشتنەوەی عومەرو ڕەحمانیان هێنا لە هەمان کاتدا هەواڵی گرتنەکەشیان هێنابوو، هاوڕێکانیان بە دووربین تەماشایان کردبوو کە *جاش* گرتوونیان و لە ئیڤای سەربازیدا ڕەوانەیان کردن. لێرە بەدواوە باوك و دایك و خوشکەکەیان هەرگیز جارێکیتر نەیانبینینەوە.

* * *

سەنتەرەکانی کۆکردنەوەی ئەنفالی چوار

خەڵکی ئەو گوندانەی لە ئەنفالی چواردا لە ماڵ وحاڵی خۆیان دەرپەڕێنران، سەرەنجام بردنیان بۆ لانیکەم سێ سەنتەری کۆکردنەوەی کاتی لە دۆڵی زێی بچووکدا. ژمارەیەك لە گیراوەکانی گۆمەشین و هەندێ گوندی تر لە دوای گرتنیان ماوەی سێ ڕۆژ لە هەرمۆتە * هێشتنیانەوە، کە سەربازگەیەك بوو لە قەراخ کۆیسنجقەوە. کۆمەڵگای تەکێ کە ساڵی ١٩٨٧ لە سەر ڕێگای سەرەکی لە ڕۆژهەلاتی چەمچەماڵەوە

---

* هەرمۆتە طوندیَکی مەسیحی نشینة بة تەنیشت کۆیەوة - ء.

دروستکرابوو، یەکەم قۆناخی وەستانی ئەو لۆریە سەربازیانە بوو کە دەربازبووانی هێرشە کیمیاییەکەی گۆپتە پەو دەوروبەریان پێدەگواستەوە. ژنێکی خەڵکی گۆپتە پە هەواڵی زانیبوو کە کچەکەی و زاواکەی و پێنج منداڵیان لە بارهەڵگرێکی سەربازیدا لە تەکیَ بینراون, هەروەها شووبراکەی و خێزانەکەی کە دوانزە کەس بوون لە بارهەڵگرێکی تردا بینرا بوون. "کچە گەورەکەیان بینیبوو هاواری کردبووە خەڵك ڕزگاریان بکەن و چاوی بە خزمێك کەوتبوو هاواری بۆ کردبوو هەوڵ بدات ڕزگاریان بکات، بەڵام ئەو نەیتوانیبوو هیچیان بۆ بکات"[٣٠]. هەروەها دوابەدوای ئەنفالی چوار زۆر لە خەڵکە ئاوارەکە ڕێی تەکیێیان گرتەبەر، بە ئومێدی ئەوەی پەنایەك بدۆزنەوە لەوێ، هەرچەندە دانیشتوانی کۆمەڵگاکانیش ئاگادار کرابوون ئەگەر هەر کەسێ داڵدەی هەر دەربازبوویەکی ئەنفال بدات خانووەکەی دەڕووخێنرێ"[٣١].

بەڵام شارۆچکەی تەقتەق خۆی, کە سەنتەرێکی ناوچەیی گرنگی نزیکەی دە هەزار کەسیی بوو لە لێواری باکووری زێی بچووکدا, بوو بە شوێنێکی سەرەکیی کۆکردنەوەی ئەو گوندنشینانەی لە ماوەی ئەنفالی چواردا ڕەشبگیرکران. لێرەش وەك قادرکەرەم لە باشوور, گیراوەکان هێند زۆر بوون کە زیاد لە سەنتەرێکیان بۆ خرایەکار. هەندێکیان باسی ئەوە دەکەن کە براون بۆ ئامریەی** سەربازگەی شارۆچکەکە, لە ناو یەکێك لەو قەڵا لە ژمارە نەهاتووانەی کە کوردستانی عێراقی گرتبۆوەو بە پێی نەخشەیەکی ستاندارد لە ساڵەکانی ١٩٧٠دا دروستکرابوون. پیاوێکی پیری خەڵکی داربەڕوو دەڵێ گوایە لە کاروانێکی ئیڤادا براوە بۆ ئەوێ، کە هەندێکیان خەڵکی گوندەکانیان تێخستووەو ئەوانی تریش مریشك و مەڕو بزن و گاو گۆتاڵی خەڵکەکەیان بارکردووە[٣٢]. بە دەم ڕێگاوە ژنێکی دووگیان لە ئیڤاکەی

---

[٣٠] ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض لةطةلَ دانيشتوويةكى ئةوساى طؤثتةثةدا، كؤمةلَطاى باينجان، ١٨ ى مايسى ١٩٩٢.

[٣١] ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض، سليَمانى، ١ ى ئابى ١٩٩٢.

** ليَرةدا هةر وشةى ئامريةى عةرةبى بةكار هاتووة بة واتاى فةرماندةيو دةستةواذةكةش بة عةرةبى (آمرية المعسكر, الموقع, الثكنة) دةطريَتةوة ـ و.

[٣٢] ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض ، كؤيسنجق، ٢٦ ى نيسانى ١٩٩٢.

* رِاستيةكةى ئةمة كؤنة شويَنيَكى حوكوميى مانطا بةخيَوكردن بووة نزيك ثردةكةى تةقتةق و هةر بة شيَوازة عةرةبيةكةى ثيَيوتراوة"حةزيرةكة", لة كاتى ئةنفالدا ئةم طةورِانة ضؤلَبوون و رِةشةولاَخيان تيَدا بةخيَو نةدةكرا ـ وةرطيَرِ.

ئەماندا منداڵی بووە. ئەم پیاوە لە سەربازگەکەدا خەڵکی زیاد لە دە دوانزە گوندی هەردوو بەری زێی ناسیوەتەوە، کەوا ترنجاندبوونیانە هۆدەکانی ناوەوەو ژن و پیاویان لە یەکتر جیاکردبۆوە. خەڵکەکە لەوێ شەوێك ماونەتەوەو پاشان خراونەتە ئۆتۆمبیلی بارهەڵگرەوەو ڕەوانەی شوێنێکی نادیار کراون.

دووەم شوێن کە دەربازبوان بە شێوەی جۆراوجۆر ناوی دەبەن وەك "گەوڕ"، "شوێنێکی تەلبەندکراو بوو بۆ ئاژەڵ"، "تەویلەیکی ئاژەڵ بوو لە نزیك پردەکەوە" یان "هەندێك ساپیتە بوو بۆ مانگاو ئەسپ بەکاردەهات"*. لێرەش سەدان کەسی خەڵکی گوندەکانی دۆڵی زێی بچووك کۆکرانەوە. هەندێ شایەت دەڵێن کەوا خێزانەکان لێرە لێکتر بڕنەکراون، هەندێکیش بە پێچەوانەوە دەڵێن گوایە پیرو گەنجیش لە یەك جیاکراونەتەوە. پاسەوان بەردەوام چاودێرییان کردووە بەڵام لێرە لێکۆڵینەوە نەکراوەو تەنها هەندێ ئیجرائاتی سەرەتایی کراوەو چەند سەعاتێکی کەمی پێچووە. ژمارەی سەربازیش لەوە کەمتر بووە کە کۆنترۆڵی خەڵکێکی ئاوها زۆر بکات و لێرەش وەك گەرمیان جاشەکان فریای ژمارەیەك خەڵك کەوتوون دەربازیان بکەن. کاتێ کە کاروانێك ئۆتۆمبیل براونەتە ناو ئەم شوێنی بەندکردنەوە ئافرەتێکی گەنج بازیداوەتە خوارەوەو توند منداڵە کۆرپەکەی گرتووەتە باوەشی و ڕایکردووەو هەرچەندە پاسەوانەکان تەقەیان لێکردووە سوودی نەبووەو ئەنجام دەربازبووە. لە شپرزەیی و بارودۆخی شێواوی گەیشتندا براو خوشکێکی منداڵی خەڵکی گوندی قەسرۆك ـ کوڕێکی یانزە ساڵ ناوی عوسمان بووەو خوشکێکی لە خۆی گەورەتری، پاسەوانێکی *جاش*، کە کابرایەکی نەناسیش بووە، لێیان نزیك دەبێتەوەو بە چپە پێیان دەڵێ "هەلەو لە دەستی مەدەن، سەرباز لەم ناوەدا نیە، ڕابکەن و هەر کەسێ لێی پرسین خەڵکی کوێن بڵێن خەڵکی تەقتەقین", بەو پێیەی کەسێك خەڵکی شارۆچکە یان کۆمەڵگایەك بوایە بەر نەدەکەوت، بە گوێرەی لۆجیکی بیرۆکراتیی توندوتیژی ئەنفال. ئەوجا هەردوکیان لە ئۆتۆمبیلی *جاشێکدا* کە خواردنی دەهێنا بۆ گەوڕەکە، خۆیان مات کردو بە سەلامەتی لە ناو سەربازەکانەوە دەرچوون. ئەوە دواجار بوو کە ئیتر عوسمان باوك و دایکی و دوو برای و سێ خوشکی تری ببینێتەوە، کە لەوێ مابوونەوەو منداڵەکەیان تەنها سێ ساڵی تەمەن بوو.

لە پاش مانەوەیەکی کەمخایەن لە گەوڕی ئاژەڵەکاندا، جارێکی تر ئەو خێزانەیان لە گەڵ خەڵکەکەی تردا ڕا پێچی ناو ئەو ئۆتۆمبیلە بارهەڵگرانە کردەوە

کەوا چاوەڕێیان دەکردن و پاشان لە پردەکەی سەر زێی بچووک پەڕینەوەو وەك ئەوانی پێشوو بەرەوخوار بوونەوە، ڕووەو شاری پڕنەوتی کەرکووك و جێ بارەگــای مەکتــەبی ڕێکخستنی باکووری حیزبی بەعس. دۆکیومێنتەکانی سوپا سەبارەت بە ئەنفالی چوار، لە لایەن حوکوومەتەوە بەڵگەی ئاشکرا دەخەنە ڕوو کــەوا خەڵکــە گیراوەکــە چــییان بەسەرهاتووە. فەریق ڕوکن هاشم کە نوقمی تێکەڵوپێکەڵ کردنی نووســینی ڕاپۆرتــە مەیدانیە دەسنووسەکانی بووە بە کورتی تێبینی لە سەر دوو تاقم خــەڵکی مــەدەنیی گیراو دەربڕیوە لە ناوچەی شوان، کەوا سەرجەم چواردە پیاو، دوانزە ئافرەت و بیــست منداڵ بوون، "نێردراون بۆ بەڕێوەبەرێتیی *ئەمنی* پارێزگای تــەئمیم (کــەرکووك)". ئەمەش چارەنووسی ئەوانە ئاشکرا دەکات کــە کــاروانی بارهــەڵگری ئیڤایــان لێ پــڕ دەکردن[٣٣].

---

(٣٣) تێبینیــەکانی فــەریق ڕوکــن هاشــم لــە ٥ ی مایــسدا دەڵــێ "چــل و یــەك کــەس.. لــە چــونــدە جیاجیاکانەوە هاتن بۆ بارەگای حەرەکاتمان لە شوان..." لە ٦ ی مایسدا چوار پیاو و یەك ژن "لە گوندی قەدەغەکراوی تورکی گیراون"و هەردوو تاقمەکە "نێردراون بۆ بەڕێوەبەرێتیی ئــەمنی پارێزگــای تــەئمیم". کۆمەڵــە ڕاپۆرتێکی دەســنووس (ژمارەکانیــان ناخوێنرێتــەوە) لــە فەرماندەی فەیلەقی یەکەوە بۆ بارەگای عەمەلیاتی سوپا، کاتژمێر ٦٠٠، ٦ ی مایس و کاتژمێر ٧٠٠، ٨ ی مایسی ١٩٨٨.

www.RightsMaps.com
Area of detail
Syria
Iraq
Iran
Saudi Arabia
© 2000 Michael S. Miller
Approximate boundary of 5th, 6th, and 7th Anfal campaigns
Peshmerga command
Known chemical attack
Resettlement complex
Major road
Diyanah
Spielk
Khalifan
Julamerg
Rawanduz
Korak Mtn.
Akoyan
Seran
Faqian
Alana
Harir
Garawan
Bileh
Warta
Qandil Mtn.
Basirma
Malakan
Beiro
Sheikh Wasan
Tutma
Kaniberd
Balisan
Shaqlawa
Salah-al-Din
Gulan
Wara
Greater Zab River
Ber Hoshter
Jezhnikan
Baharka
Kawar Gosek
Hiran
Nazanin
Smaquli Valley
Seruchawa
Ranya
Hajiawah
Chwarqurna
Erbil
Benaslawa
Daratou
Dukan Lake
Elevation (ft)
9,000 +
5,000 - 9,000
2,000 - 5,000
1,000 - 2,000
< 1,000
0 kilometers 10
0 miles 10
Koysinjaq
Harmota

بەشی حەوتەم
ئەنفالی پێنج و شەش و حەوت
دۆڵ و چیاکانی شەقڵاوە و ڕەواندز

١٥ ی مایس ـ ٢٦ ی ئابی ١٩٨٨

هێزەکانی جەلال تالەبانیی "کرێگرتەی ئێران" ئێستا وا دەرکراون لە بنکەو بارەگا سەرەکییەکانیان لە دۆڵی جافەتی، لە سەنگەرو قایمکاریە شاخاویەکانیان لە قەرەداخ، لە دەشتە پانو بەرینەکانی گەرمیانو لەو دەشتو تەختاییانەش بەرەو ڕۆژاوای هەولێر دەبنەوە. لێرەو لەوێ، لە ئەشکەوتەکانداو لە شوێنە چەپەکەکاندا پاشماوەی بەرگرییەکی لابەلا هەر مابوو. چەندین دەستەی *پێشمەرگە* تەنانەت لە پاش وێرانکردنو چۆڵبوونی گەرمیان لە ئەنفالداو لەوەودواش هەر مابوونەوە. بەڵام زۆربەی پاشماوەکانی PUK بەرەو شوێن و قایمکارییە دوورەکانی لای باکووری دەریاچەی دووکان ڕۆیشتن، بۆ دوا بەرگریکردن لە نێو چیا تووشو بەرزکانو دۆڵ و شیوە تەنگەبەرەکانی باشووری شارۆچکەی ڕەاندزو ڕۆژئاوای سنووری ئێران.

لە ڕۆژئاوای دەریاچەکەوە، هێزی *پێشمەرگەی* شەکەتو ماندووی شەڕ هەواڵی ڕووخانو هەڵاتنی گوندنشینەکانی دەوروبەری گۆپتەپەیان زانی لە یەکەم حەفتەی مایسداو لە هەندێ حاڵەتیشدا بە چاوی خۆیان بینییان. بە درێژایی ڕۆخی دەریاچەکەو لە دوا شەڕو پێکدادانەکانی ئەنفالی چواردا، ئەو *پێشمەرگانەی* لە شەڕەکانی شاخی تەکەڵتوو و دۆڵی چەمی ڕێزان دەربازبوون بێهوودە هەوڵیاندەدا بەرگریی هێرشو پەلاماردانی سوپا بکەن. ئەوەندەی لە توانایاندابوو کردیان و بۆ ماوەی سێ چوار ڕۆژ خۆیان شاردەوەو هەندێکیشیان چوونە ناو سەوزاییو بێیشەلانی گوێئاوەکەو تا تەقەمەنییان پێما بەرگرییان کرد. پاشان، وەك *پێشمەرگەیەك* دەیگێڕێتەوە, لە شەودا کاتێ کە هەلیکۆپتەرەکانی حوکوومەت نەیتوانیبوو چیتر

شوێنەکانیان دیاری بکات پاشەکشەیان کردو خەڵکە مەدەنیەکەیان لەدوای خۆیانەوە جێهێشت. دواجار، لە حەفتەی دووەمی مایسدا گەیشتنە چیای کۆڕەك و جێ و ڕێ بێترسەکانی خۆیان لە دۆڵی بالیساندا.

لە ناوەڕاستی مایسی ١٩٨٨دا بوو کە ئەنفال گەیشتە بالیسان و دۆڵەکانی دەوروپشتی کە خەڵکێکی زۆریان تێدا نەبوو. ئەمە لووتکەی هەڵمەتی ڕژێم بوو بۆئەوەی بە یەکجاریی PUK وەك هێزێکی شەڕکەر تێکبشکێنێ و بۆ سزادانی ئەو خەڵکە مەدەنیانەی هێشتا پشتگیرییان دەکردن و لە هەمان کاتیشدا دەرپەڕاندنی هێزەکانی ئێران لە بەرەی باکووری جەنگی ئێران ـ عێراق[1]. لەم قۆناخەی ئەنفالدا ڕاگواستن و کوشتنی بەکۆمەڵی خەڵکی مەدەنی نابێتە کێشەیەکی زۆر گرنگ و ئەوتۆ بۆ سوپا، چونکە ئەو دەمە ناوچە سنوورییەکانی پارێزگای هەولێرچۆڵ بوون و دانیشتوانی کوردیان لە دوو ڕاماڵینی گەورەدا ڕاگوێزرابوون. یەکەمیان لە ساڵانی ١٩٧٧ ـ ١٩٧٨دا و دووەمیش لە ١٩٨٣ ـ ١٩٨٤دا. هەروەها دۆڵەکانی باشوورو باشووری ڕۆژهەڵاتی ڕەواندز خەڵکەکەیان بە زۆری چۆڵیانکرد لە پاش پەلامارە کیمیاییەکانی نیسانی ١٩٨٧.

لە دیدو بۆچوونێکی سەربازیی وشکەوە پەلاماری ئەنفال بەردوامبوونی لۆجیکی ئەو ڕاماڵینە فراوانە بوو کە سێ مانگ پێشتر دەستپێیکردبوو بە گەمارۆدانی سەرگەڵوو ـ بەرگەڵوو. جموجووڵی هێزەکانی سوپا تاڕادەیەك لە فلچەی ئۆتۆمبیل دەچوو, یەکەمجار بەلای ڕاستدا وەك میلی کاتژمێرو ئەوجا بە پێچەوانەوە، لە هەر قۆناخێکدا لە بەردەمی خۆیەوە هێزی *پێشمەرگەی* کەمبۆوەو لاوازی هەڵدەبڕی و هەموو ئەو ناوچە دێهاتیانەی لە ژێر کۆنترۆڵیPUK دا وەك خۆیان مابوونەوە تا دوا گوندی "پاکدەکردەوە". کەواتە ئەنفالی پێنج وەکو عەمەلیاتی قۆناخەکانی پێشوو نەبوو و سوپای عێراقی تووشی سەرئێشەیەکی زۆر کرد. لە بەر ئەوە هێرشی دووەم و

---

(١) ئیَران ثاش لةدةستدانى فاو هةر زوو ناوضةكانى دةورءبةريشى لةدةستضوو ء لة ١٣ ى حوزيَرانى ١٩٨٨دا هةولَى دوا هيَرشى دا لة باشوورةوة، بةلاَم لة لايةن هيَزةكانى عيَراقةوة ثووضةلَ كرايةوة، لة هةمان كاتيشدا فةيلةقى يةكى سوثاى عيَراق، كة سةرقالَى عةمةلياتى ئةنفالى ثيَنجء شةشء حةوت بوو لة ناوضةى باكوورى رِةواندزدا، ذمارةيةك لة لووتكة شاخى ستراتيجيى طرتةوة كةوا ئيَران لة باكوور طرتبووى. برِوانة (Jupa and Dingeman, Gulf War,P.٨) هةروةها لة بارةى دؤخى طشتيى سةربازييةوة لة تةمووزى ١٩٨٨دا برِوانة:

(Cordesman and Wagner, Iran - Iraq at War, PP.٣٤٨-٣٩٠)

سێهەم بۆ سەر ئەم دۆڵە یاخیانە پێویست بوو و سوپای عێراق ئەم پەلامارە نوێیانەی ناونا ئەنفالی شەش و حەوت.

* * *

دۆڵی بالیسان بنکەی مەڵبەندی سێی یەکێتی نیشتمانیی کوردستان بوو و لە گوندەکانی بێرۆ و تووتمەوە کۆنترۆڵی عەمەلیاتی پارێزگای هەولێری دەکرد. هەروەها حیزبەکانی دیکەش لەم ناوچە هەڵەت و دڵڕفێنەدا پێگەیان هەبوو، کەوا هێشتا ورچ و گیانلەبەری دڕندەی تریش هەر بە لا پاڵی چیا سەخت و تووشەکانیەوە بوون. حیزبی سۆشیالیستی کوردستان لە دروستبوونیەوە لە ساڵی ١٩٧٩دا پێگەی لێرە هەبووە، بەهەمان شێوەش دەستەی چەکداری حیزبی کۆمۆنیستی عێراق و پارتی دیموکراتی کوردستانی مەسعوود بارزانیش، کە بنکە و سەنگەری سەرەکییان پتر لە لای باکووری ڕۆژاوەوە بوو نزیك سنووری عێراق ـ تورکیا.

فەرماندەیی *مەڵبەندی* سێ زۆر چاکی دەزانی کە ئەنفال وا بەڕێوەیە بەرەو باکوور. کاتێ کە ئەنفالی چوار تەواوبوو، *پێشمەرگە* دەستیانکرد بە کۆکردنەوەی خواردن و زەخیرەی چەك و تەقەمەنی و بە کۆڵی هێستر لە نێو چیا بەرزەکاندا دەیانگواستەوە بۆ شاردنەوەیان لە ئەشکەوتە دوورەدەستەکان و ئیحتیاتی خۆیانیان خست بۆ بەرگریکردنی گەمارۆیەکی درێژخایەن[٢]. سەدان جەنگاوەر لە دوورو پشتی گەرەوانی سەروو و خواروو، حەوت هەشت میلێك لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ڕەواندزەوە، کۆبووبوونەوەو لە هەمان کاتیشدا ئەوانیتریش سەنگەری خۆیان گرتبوو لە مەلەکان و ئاکۆیان و وەرتێدا[٣].

---

[٢] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ووض لة طةلَ *ثێشمةرطةیةکی* PUK دا، کؤمةلَطای طةلاَلَة، ٢٣ ی مارتی ١٩٩٣.

[٣] هةردوو طةرةوان، وةك زؤری تری طوندةکانی ئةم ناوضةیة، ماوةیةکی دوورودریَذ ضةلَی ضاوی رِذیَم بوون. راثؤرتیَکی *ئةمن* لة ٢٢ ی نیسانی ١٩٨٧دا (حةفتةیةك کةمتر دوای هیَرشة کیمیاییةکةی شیَخ وةسان و بالیسان کة کةمیَك ئةولاتر بوون) باس لة هةولَدانیَك دةکات ـ کة ثیَدةضیَت سةرکةوتوو نةبوو بیَت ـ لة لایةن هیَزیَکی هاوبةشی سوثاو ثؤلیس و ئةمن و هیَزی تایبةتی حیزبی بةعسةوة بؤ تةختکردنی هةردوو طوندی طةرةوانی سةروو و خواروو. نووسراوی *ئةمنی* شةقلاَوة بؤ *ئةمنی* هةولیَر، ذمارة ٥٦١٤ ی "ئةوثةرِی نهیَنی"ی رِؤذی ٢٢ ی نیسانی ١٩٨٧.

پێشمەرگە **ئـەمجارەیان هـیچ نـەبێ تـرس و دڵـەڕاوکێی چـۆنیەتی پاراسـتنی دانیشتوانی مەدەنییان نەبوو، چوونکە نزیکەی هەموو خەڵکی ئەم دۆڵانـە لـە مـاڵی خۆیان هەڵاتبوون بە هۆی پەلامارە کوشندەکانی گازی ژەهراویی بەهاری ڕابوردووەوە، هەندێ گوندی لێبێترازێ وەك بلەی ژێری و وەرێ، کە لە بـەر چـەند هۆیـەکی جیـاواز دانیشتوانیان هەستیان بە دڵنیایی دەکرد، بلەی ژێری کـەوتبووە نێـو پـێچ و پـەنای چیاکانەوە، دوور لە ڕێگاوبان، لە دەمی تەنانەت پێش دەستپێکردنی جەنگی ئێران - عێراقیشدا بنکەو سەنگەری** ***پێشمەرگە*** **بوو[٤]. هەرچەندە گوندی بلەی سەروو لە ٢٧ ی مایسی ١٩٨٧دا هێرشی کیمیایی کرایە سەر، کەچی خەڵکی بلەی ژێریی وایـان هەسـت دەکرد بە هۆی دوورەدەستیی شوێنەکەیانەوە پارێزراون و بـە مجۆرە هـەر لـە شـوێنی خۆیان مانەوە، بەڵام وا ئێستا بلە سەرلەنوێ کەوتووەتەوە بەر مەترسیو بـووە بـە ڕاگوزاری** ***پێشمەرگە*** **کەوا چیا نزیکەکانی کێلکێل و ژاژووکیان کردبووە سەنگەرو هێڵـی بەرگری.**

سەبارەت بە وەرێ مەسەلەیەکی تر بوو، هیچ ***پێشمەرگەیەك*** **لەو گوزەرەدا نەبوو و گوندەکەش ڕێك کەوتبووە سەر ئەو ڕێگا قیرەی لە خەلیفانەوە شۆڕدەبووەوە بۆ ڕانیە، نزیك دەریاچەی دووکان. شوێن و ڕێی ئەم گوندە وا هەڵکەوتبوو کـە وەك پێگەیـەکی** ***پێشمەرگە*** **کەڵکێکی ئەوتۆی نەبێت و ئەزموون و تاقیکردنەوەی پێـشوو دانیـشتوانی وەرێیان وا ڕاهێنابوو کە نزیکییان لە خەتی حوکوومەتەوە شێوە دڵنیاییو ئەمانێکیان پێدەبەخشێ، ئەگەرچی هەندێ لە خەڵکەکەشی چەند میلێك هەورازتر هەڵکـشابوون بۆ هەرتەل بە قەدپاڵی چیاکەوە، بەڵام زۆریان هەر لە ناو گونددا مابوونەوە.**

ئێوارەیەکی درەنگانی ١٥ ی مایس، لە کاتێکدا کەوا خەڵکی وەرێ خۆیان بۆ جەژنی ڕەمەزان ئامادە دەکرد، ئەو جەژنەی کە ڕۆژووگرتنی مانگی ڕەمەزان کۆتـایی پێدێنێت، هەندێ دانیشتووی جارانی گوندەکە، کە ئەو دەمە لە هەرتەل دەژیان، دوو فڕۆکـەیان بینی نزم بەسـەریاندا دەفـڕی، بـەڵام زۆر گوێیـان نەدایـەو هـەرگیز بیریـان لـەوە نەدەکردەوە کە وەرێیان کردبێتـە نیـشان. ئـەو پێـشمەرگانەی لـەو نزیکانـە بـوون دەسبەجێ زانییان چی قەوماوە چوونکە ***جاشەکانیان*** **بینی لە سەر لووتکـەی چـیاکان ئاگردەکەنەوە، کە ئەوەش بەڵگەی تەواوی بەکارهێنانی کیمیایی بـوو. دوو سـەعات**

---

(٤) بڕوانە بەشی دووەم: دەستێك بۆ ئەنفال

دواتر, خەڵكى هەرتەل بەجارێ واقيان ورما كە تەماشايان كرد وا خەڵكێك بەرەو لاى ئەمان ڕادەكەن و هەواڵيان پێدان كە وەرێ كيمياييى بە سەردا كراوە. پياوێكى خەڵكى هەرتەل دەيوت: "هەر كە گەيشتينە لاى گوند چوار پێنج كەسێكمان لە باخێكدا بينى بە لاپاڵێكەوە ئاشكرا ديار بوو لەگيانەڵادان. كەمێكيتر ڕۆيشتين و تەماشامان كرد سێ كەس لە ناو گۆڕستانەكەدا مردوون. وەختێ چووينە ناو گوندەوە ڕوانيمان حاڵ زۆر شڕەو هەموو شتێ تێكچووە بە سەر يەكداو سۆپاكان هێشتاخواردنيان لە سەر بوو، ئاژەڵ لەو ناوەدا لاروپاڵ كەوتوون و مردار بوونەتەوە يان لەگيانەڵادان و لرخەيان دێت".

ئافرەتێكى گەنج ناوى ئامينە بوو لە دەرەوەى ماڵەكەى بووە كاتێ كە فڕۆكەكان بۆمبەكانيان هاوێشتووەتە وەرێ. "ئەو دەنگەى من گوێم لێبوو لە دەنگى ئۆتۆمبێلێك دەچوو كە زۆر بە خێرايى بڕوات و پاشان پێ بنێ بە برێكدا. دواى ئەوە دەنگى چوار تەقينەوە هات و دووكەڵ گوندى داپۆشى"، نەجيبەى كچە دوو ساڵانەكەى ئامينە يەكێك بوو لەو سىو حەوت كەسەى خەڵكى گوند كە ئەو شەوە گيانيان سپارد[٥].

ئەوانەى كە دەربازبوون سىو سێ لاشەيان لە گۆڕێكى بەكۆمەڵى دەرەوەى گونددا ناشت، سێ كەسيش بە عەرەبانەى تراكتۆرێك بران بۆ نەخۆشخانە مەيدانيەكەى PUK لە گوندى خەتێى دراوسێ هەر لە ناو گوندەكەدا بە خاك سپێردران و يەكێكيش خەڵكى كۆمەڵگاى سەروچاوە بوو كە پێشتر گۆڕى پە نجا قوربانيى گازى ژەهراويى ساڵى پێشووى شێخ وەسانى لەخۆ گرتبوو.

* * *

سەرلەبەيانيى ڕۆژى دوايى خامۆشييەكى نائاسايى لە گەڵ خۆى هێناو زياد لە حەفتەيەكى خاياند. دوابەدواى ئەوە پاشنيوەڕۆيەكى زووى ٢٣ ى مايس شە پۆل شە پۆل فڕۆكە دەهاتن و بۆمبى كيمياييان دەباراندە سەر باليسان و هيران و دۆڵەكانى ديكەى دەوروبەردا. پەلامارەكە زۆر خەستبوو و چەندين جار دەگەڕانەوە سەرى بە ڕادەيەك كە *پێشمەرگە* بۆيان لە ژمارە نەدەهات. پيرەژنێكى خەڵكى گەرەوانى زۆرى لە ئەشكەوتێكدا خۆى شاردبۆوە، دوو فڕۆكەى جەنگيى بينيبوو هەڵيانكوتابووە سەر

---

(٥) ضاوثێكةوتنى ميدلَ ئيست ووض، وةرآ، ٢٤ ى مارتى ١٩٩٣.

مەلەکان، لەو نزیکانەو بۆمبیان بەردابۆوە دووکەڵێکی شینی لێپەیدابووبوو "کە ئەو ناوەی هەموو دا پۆشیبوو و دنیای تاریك کردبوو"، گازەکە یەکەمجار بۆنیخۆش بوو، خێرا خەڵکی ناو ئەشکەوتەکەی ورو گێژ کردبوو، زۆریان کەوتبوون، ڕشابوونەوەو چاویان فرمێسکی کردبوو و پێستیان ڕەش هەڵگەڕابوو، دایکێك و کوڕەکەی هەر لە ناو ئەشکەوتەکەدا مردبوون[٦].

لە کاتێکدا کە تەواوی دۆڵەکە گرفتاری کارتێکردنی پەلاماری گاز بووبوو بۆ سەر *پێشمەرگە* لە چیای کێلکێلدا، خەڵکی بەچاوی خۆیان بینیبوویان کەوا گوندە چۆڵکراوەکانی شێخ وەسان و بالیسان ڕاستەوخۆ بۆ جاری دووەم لێدەدرێت، فرۆکەی سۆخۆیی سۆڤێتی بۆمبهاوێژی جەنگیی ماوەی بیست دەقیقە شێخ وەسانی بە بۆمبی هێشوویی‌و کیمیایی بۆردمان کردبوو، هەرچەندە بەشێك لە *پێشمەرگە* ماسکی گازی ئەڵمانییان پێبوو، بەڵام ئەوەندە نەبوو بەشی خێزانەکانیشیان بکات، لەبەرئەوە هەموویان شەرکەرو شەڕنەکەر وەك یەك ڕایاندەکرد. لە بلە کیمیایی بەلایکەمەوە سێ منداڵی کوشت، لەوانە دوو برای بچووك سۆران وحەیدەرساڵح مەجید کە تەمەنیان دوو ساڵ و سێ ساڵ بوو[٧]، هەروەها هەواڵێکی واش هەبوو کە دوو کەس لە خەڵکی نازەنین کوژرابێتنن. بۆمبی هێشوویی‌و گازیشیان کرد بە سەر گوندی سوێرەدا، بە *ڕاجیمەی* کیمیاییش چیای ڕەشکێیان* دابێژاو هەڵم و گازێکی خەست بۆ گوندی ئاکۆیان دابەزی. دواجار لە شەوی ٢٣ ی مایسدا یان لە بەرەبەیانی ڕۆژی دواییدا هێزی زەمینی هاوکات لە سێ قۆڵەوە پێشڕەوییان کرد. زۆربەی ئەو مەدەنیانەی مابوونەوە هەر کە پەلامارەکە دەستیپێکرد هەڵاتن بۆ چیاکان، ژنێکی هەڵاتوو دەیگێڕایەوەو دەیگوت "بۆنێکی پیس و ناخۆش لەو شوێنانە دەهات کە بۆمباران کرابوون" و لاکی ئەسپ و مەڕوماڵاتی بەر گاز کەوتوو لەو دەشتودەرە کەوتبوون. خەڵکی گوندی ئاکۆیانیش دەردی خەڵکەکەی تر، بە سێ لادا بڵاوەیان لێکردبوو، هەندێك بە پێیان یان بە ئەسپ و هێستر چوون بۆ سنووری ئێران، کەوا نزیکەی سی‌و پێنج میل دووربوو، هەندێکی تر پەنایان بردە بەر کۆمەڵگای حاجیاوا کە لە ساڵی ١٩٨٧دا لە لای لێواری باکووری

---

(٦) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وۆض، طەرەوان، ٢٩ ی نیسانی ١٩٩٢.

(٧) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وۆض، طوندی رِمهاوێذ، ١٨ ی تەمووزی ١٩٩٢.

* لە دەقەکەدا سێران نووسراوە، بەلاَم خەلَکی ناوضەکە بە سوێرەی ناودەبەن, هەروەها ضەندم ثرسیار کرد لە خەلَکی شارەزای ناوضەکە ئەم ضیایەیان هەر بە رِەشکی ناودەبرد نەك رِەشکی بانیشان یان بانەشان, وەك لە دەقەکەدا هاتووە ـ و.

دەریاچەی دووکانەوە دروستکرابوو, بە پێیان سێ چوار ڕۆژێک لێیانەوە دووربوو. بەشێکی تریشیان خۆیان لە ناو چیاکاندا قایم کرد.

پاش سەفەرێکی سەخت و پڕ ماندوێتی بە ناوچەیەکی هەڵەت و تووشدا، سەدان ئاوارە کە ژمارەیەکی زۆر خەڵکی ئاکۆیان و گەرەوانیشیان تێدابوو، لە گوندی چۆڵکراوی گوڵان کە لە نیوەی ڕێگادا بوو بۆ ڕانیە، بە یەکتر گەیشتنەوەو نزیکەی مانگێکیان لەوێ بە سەربردو لەو دەرودەشتەدا دەخەوتن و بە خێرو یارمەتیی خەڵکی ئەو ناوە دەژیان. لەوێ چوونە ژێر ڕکێفی سەرۆکێکی دەسەڵاتداری ئەو ناوچەیە کە سواراغای ناوبوو و سەرۆك هۆزی ئاکۆ بوو. گوندنشینێك کە هەڵاتبوو بۆ ئێرە دەیگوت: "سواراغا لە گوڵان حوکوومەتێك بوو بۆ خۆی، ئەو سەربازو *جاشی* خۆی هەبوو و فرۆکەکانی سەدامی لێدەرچێت هەموو شتێکی هەبوو"[٨].

هەرچەندە ملکەچیی خێڵەکی لەم بەشەی کوردستانی عێراقدا ئەو توندوتۆڵە نەبوو و لە گەڵ ئەوەشدا کە ئەمانە خەڵکی سەر بە سواراغا نەبوون بەڵام ئەو بە جۆرێك ڕێکەوت لە گەڵیان پێدەچێت بێهاوتا بووبێت لە مێژووی ئەنفالدا. سواراغا پێیڕاگەیاندن ئەوانەی حەز بکەن دەتوانن لە گوندەکەیدا بمێننەوەو ڕێگاش نادات سوپا دەستیان بۆ ببات. بە گوێرەی قسەی پیاوێکی گوندی گەرەوان "سواراغا بە حوکوومەتی دەوت ئێمە هەموو *جاش* بووین". لە ڕاستیشدا وا پێدەچێت ئەو کەسانەی گەیشتبوونە گوڵان ڕزگاریان بووبوو. خەڵکەکە هەندێکیان بڕیاریاندا لەوێ بمێننەوەو هەندێکی تریش بە تایبەتی ئەوانەی کەسیان *پێشمەرگە* بوو چاریان نەبوو جگە لەوەی کە پەنا ببەنە بەر ئۆردووگای ئاوارەکان لە ئێران. سواراغاش بە سەلامەتی تا سەر سنوور ڕەوانەی کردن و کۆچ و باریان شەو و ڕۆژێکی تەواوی خایاندو بۆ خۆپاراستنیان لە دەورێی هێزەکانی عێراق بەردەوام لاڕێیان دەگرت. ئەودوای خەڵکەکەش کە لە گوڵاندا مانەوە بڕیاریاندا خۆبدەنە دەست سوپاوە، بۆ ئەوەی لە کۆمەڵگای حاجیاوای لای شارۆچکەی ڕانیە نیشتەجێبکرێنەوە، وادەردەکەوێ ئازاد بووبێتن لەو مەسەلەیەدا هەرچەندە بارودۆخ لە کۆمەڵگادا زۆر دژوار بوو. پاشماوەی

---

[٨] سواراغا جاران لە طةلأ PUKدا بوو، بةلاَم دوايى خؤى بةدةستةوة دابوو و رِيَكةوتنى ئاشتيى تايبةتى خؤى لةطةلَ بةغدا سازكردبوو و ثةيمانى دابوو كة ئةو ناوضةيةى لةذيَر دةسةلاَتى خؤيداية بة بيَلايةنيى بيهيلَيَتةوة. ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست وؤض لة طةلَ خةلَكى طوندةكانى ئاكؤيان و طةرةوان، ٢٨و ٢٩ ى نيسانى ١٩٩٢.

ئەو هاوینە لەوێ گەرم و نادروست بوو. دابەشکردنی ئاوی خواردنەوە ڕێکوپێك نەبوو و ئۆردووگاکەش لەلایەن بنکەیەکی پۆلیسەوە چاودێری دەکراو دانیشتوانیان ئاگادار دەکردەوە کە زۆر دوورنەکەونەوەو تەنها بۆ کاروباری بازاڕ بچنە ڕانیە یان کۆمەڵگای سەروچاوە. لە پاش ئەیلوول گڕەو گەرما بەسەرچوو و ڕێی بۆ سەرماو سۆڵەی زستان خۆشکرد. زارا کە ئافرەتێکی خەڵکی گەرەوان بوو ئەو زستانە لەو حەوت منداڵی هەیبوو دوانی لەدەستچوو، شیلانی تەمەن سێ ساڵ و ئیسماعیلی دوو ساڵان[٩].

بەسەرهاتی کۆمەڵی سێهەمی پەرتەوازەکانی ئاکۆیان، ئەوانەی کە ویستیان لە چیاکاندا بمێننەوە، لە کورتەیەکی بەسەرهاتی ئامینەی تەمەن ٣٠ ساڵدا کۆدەبێتەوە. ڕۆژێك ئامینە, پێش ئەوەی سەرباز بگەنە گوندەکەی ئەم لە کاتژمێرحەوتی بەیانیدا ماڵی بەجێهێشت و لای نیوەڕۆ شوێنێکی خۆشاردنەوەی دۆزییەوەو لەوێ لەگەڵ ئاوارەی بلەو گەرەواندا گەیشتنە یەك. خەڵکەکە تێکڕا پەنجا ماڵێك دەبوون و ماوەی چەند ڕۆژێك خۆیان شاردەوەو تا ئەو کاتەی هەواڵیان پێگەیشت کە هێزەکانی حوکوومەت دەوریانداون. ئەمانیش چەند سەعاتێك بە ناو چیاکاندا هاتن و چوون ئەوجا حەشارگەیەکی تریان دۆزییەوە کە دەیڕوانی بە سەر گوندی فەقێیاندا. دیسان لێرەش ماوەی چوار ڕۆژ مانەوە تاوەکو بە تەواوی لە نزیکەوە ئاگری تۆپخانەیان لێکەوتە کارو ژیانی لێ تاڵ کردن. جارێکیتریش وەرێکەوتن و وەخت و ناوەخت بە سەر لووتکە بەرزەکاندا بەرەو باکووری ڕۆژئاوا دەڕۆیشتن و تەنها بە شەودا پرکێشییان دەکرد بێنەدەروە. بە مجۆرە بە شەکەتیی و ماندوویی و بێنان و ئاو خۆیان کرد بە گوندی جولەمێرگی ژێردەسەلاتی حوکوومەتدا[١٠]. بەلام ئەوان لێرە بەختیان نەیهێنا، ئەگەرچی لە سەرەتاوە کەمێك دڵیان خۆش بوو و *جاشەکانی* خاڵی پشکنینی جولەمێرگ نەیانویست بیانگرن، بەلام پێشیانوتن

---

[٩] ضاوثێكەوتنی میدلَ ئیست ووض، طەرةوان، ٢٩ ی نیسانی ١٩٩٢. تا ئێستا ئەوة نةزانراوة بؤضی ئةوانةی لة طولأن خؤیان بة دةستةوة دا هیضیان لێنةكردن، لة كاتێكدا كة خةلَكی هةمان ئةو طوندانة كةوا لة جولةمێرط خؤیان دا بة دةستی سوثاوة، نێردران بؤ ئؤردووطاكانی ئةنفال. ئةو جیاوازیية لةوانةیة بة مةسةلةی دلَنةرمو بةزةیی فةرماندةكانی سوثا لةو ناوضةیةدا لێكبدرێتةوة.

[١٠] جولةمێرط كةمێك كةوتووةتة خوار شارؤضكةی خةلیفانةوةو لة سةرووی دؤلَی ئالانةوةیة. لة نزیكی ئێرةوة بوو و لة سةر ضةمی ئالانة كةوا دةربازبووانی بؤمبارانی كیمیایی بةهاری ١٩٨٧ ی شێخ وةسان و بالیسانی تێدا بةرةلأكرا لة لایةن *ئةمنةوة*.

"کاتێکی باش نەهاتنە بەردەستی قەساب"[١١]. سەرباری ئەمەش هێزی سوپا خێرا دەوریانداون، ناویان تۆمار کردن و وێنەیان گرتن و ئەوجا بردنیان بۆ سەربازگەی سپیلك لای شارۆچکەی خەلیفان و ماوەی چەند ڕۆژێك کردنیانە خێوەتەوەو هەر هەشت نۆ خێزان لە ژێر خێوەتێکدا بوون، لە شوێنێکدا کە بە تەلدڕك چواردەوری گیرابوو. ئەو ژن و منداڵانەش کە پاش پەلاماردانی بلەی ژێری خۆیان دابوو بە دەستەوە لێرە بوون، پیاوەکانیشیان، کە پێش گەڕانەوەو خۆبەدەستەوەدانیان هەڵاتبوون بۆ چیاکان، دواتر هێنرابوون بۆ سپیلك.

بە پێی قسەی دەربازبوان، بلەی ژێری تاقە گوند بوو لەو ناوچەیەدا کەوا ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانی بێسەروشوێن بکرێت لە ئەنفالدا. بەسەرهاتی گوندی بلەی ژێری لە بەڵگەنامە ڕەسمیەکانی عێراقیشدا ئیشارەتی بۆ کراوە. یەکێك لە ڕاپۆرتە مەیدانیە دەسنووسەکانی *ئەمن* دەڵێ: "شەوی ٣/٢ ی حوزێران ٣٠ خێزانی خەڵکی گوندی بلەی ژێری لە لایەن فەرماندەیی فیرقەی ٤٥ ی سوپاوە وەرگیران و ئێمەش ژمارەمان کردن، بەم زوانەش لیستی ناو، ئەدرەس، ڕۆژی لەدایکبوونیانتان بۆ دەنێرین"[١٢]. لێرەدا بەڵگەی زیادی ڕەسمیی چەند بارە بە ساردوسڕییەکەوە لە دەربازبوان دەدوێت بەوەی کەوا کۆمەڵێك خەڵکی مەدەنیی دیاریکراو دەسبەسەر بوون لای حوکوومەت و لە ساتەوەختێکدا سەرنگوم کراون. تێبینیەکەی *ئەمن* ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کەوا هیچ شتێکی جیاکارو تایبەت نەبووە لەو بێسەروشوێن کردنانەداو هیچ کەس " ئەنفال " نەکراوە تاوەکو زانیاریی شەخسیی لە سەر تۆمار نەکرابێت و حاڵەت بە حاڵەت تاوتوێ نەکرابێت.

---

(١١) جولەمێرط خۆی تا ٣ ی ئەیلوول دەستی لێنەدراو لەو کاتەدا ڕووخاندیان، بە ثێی برووسکەی ذمارة ٤٧٩٩ ی ڕۆذی ٣ ی ئەیلوولی ١٩٨٨ لە*ئەمنی* شەقلاَوەوە بۆ *ئەمنی* هەولێر، کە ئاماذە بە "ثاکتاوکردنی" دۆلَی ئالانة دەکات لە لایەن فیرقەی ٣٧ ی سوثاوە.

(١٢) بە ثێی قسەی دەربازبوان لیستەکە طەیشتووەتە ٢٦٧ کەس لە خەلَکی بلە. برووسکەیەکی "نهێنو شەخسی" ذمارة ١١٣٠ لە ٣ ی حوزێرانی ١٩٨٨دا لە*ئەمنی* (سدیق)ەوە بۆ *ئەمنی* هەولێر "فق٤٥" وا دەردەکەوێ مەبەستی فیرقەی ٤٥ ی سوثا بێت کە بارەطای لە خەلیفان بوو. ئەم ڕاثۆرتە دانەیەکە لە ضلء دوو برووسکە یەك لە دوای یەکەکەی *ئەمن* کەوا ڕۆذانە بارودۆخی مەیدانیی دەدا لە ٣ ی حوزێرانەوە بۆ ١٨ ی ئەیلوولی ١٩٨٨. ئەم لاثەڕانە بە وردیی باسوخواسی ئەنفالی ثێنج و شەش و حەوتی لە سەر بنیات دەنرێ و ئاماذەیەکی کورتیش بەوە دەکا کە فەیلەقی یەك لەو هەولَدان و تەقەلایەیدا بۆ "ثاککردنەوەی" ئەم ناوضة یاخیو سەختانە لە "تێکدەران" سەرنەکەوتووە.

هەندێك لەوانەی بەر ئەنفالی پێنج کەوتن لە سپیلك سەرنگوم کران. هەندێکیتر لە پەنجەرەی بەندیخانەیەکەوە بینرابوون لە ڕەواندز، کۆمەڵێکی تریان هەر لە گرتووخانەی *ئەمن* لە هەولێر شوێنبزر بوون، بەڵام هەروەك چوار قۆناخەکەی تری پێشووی ئەنفال، هەمان کار یەك لەدوای یەك دووبارە دەبووەوەو لەشوێنی دەسبەسەریی کاتییەوە گیراوەکان ڕاپێچی ئیڤا دەکران و هەموو جارێکیش بەرەوخوار دەکرانەوە بۆ لای کەرکووك.

* * *

دوابـــــــــــــــەرگریی PUK

ماوەی سێ مانگ زیاتر شەڕوشۆڕ درێژەی کێشا لێرەو لەوێ، بەینێك گەرم و بەینێك سارد. لە سەروەختی شەڕەکاندا، وەك *پێشمەرگەیەکی* بەشداربوو لە ناوچەی بالیساندا دەیگێڕایەوە کەوا "ئاسمان هەرگیز بێ فڕۆکەی حوکومەت نەبوو"[١٣]. هەرچەندە هێزەکانی حوکوومەت بە خێرایی نزیکەی بیست گوندی ئەو دۆڵانەیان گرت، *پێشمەرگەش* هەستیان بەوە کرد کە سروشتی سەختی ناوچەکە نیازی ڕژێمی پووچ کردەوە لەوەی کەوا ڕێگەی دەربازبونی ئێرانیان لێبگرێت. هەروەها خەڵکی ئەو گوندانەش کە لە چیاکاندا مابوونەوە تەماشایان کرد کە خانووبەرەیان لەو ماوەیەدا دەستی لێنەدرا. بە هۆی ئەوەوە کە سروشتی ناوچەکە جموجووڵی هێزە زەمینییەکانی سنووردار کردبوو، شاڵاوی وێرانکردنی گوندەکان دواخرا تا ئەو کاتەی یەکەکانی ئەندازیاریی سوپا لە دەوروبەری کۆتایی ساڵدا بە هەلیکۆپتەر بۆیان دەگوێزرانەوەو دەیانڕووخاندن.

هەردوو گەرەوانی ژۆری و ژێری پێدەچوو گوێزێکی ڕەق بن و شکاندنیان بۆ سوپا زۆر ئاسان نەبێت. ئەم جووتە گوندە بابەتی ژمارەیەك ڕاپۆرتی مەیدانیی دژ بە یەکن لە لایەن فەرمانگەکانی *ئەمنی* ناوچەکەوە کە لە مانگی حوزێرانی ١٩٨٨دا ئاڵوگۆڕ کراون. برووسکەی ژمارە ١١٣٢ لە *ئەمنی* سدیقەوە بۆ *ئەمنی* شەقڵاوە لە ڕۆژی ٣ ی حوزێراندا باس لە "پاکتاوکردن و سووتاندنی گەرەوانی ژێری" دەکات. لە هەمان کاتدا برووسکەی ژمارە ١١٣٦

---

[١٣] چاوپێکەوتنی میدڵ ئیست ۆچ، گوندی ڕەمهاوێن، ١٨ ی حوزێرانی ١٩٩٢.

لە *ئەمنی* سدیقەوە بۆ *ئەمنی* هەولێر لە ڕۆژی ٦ ی حوزێراندا باس لە بەردەوامیی "گەمارۆدانی هەردوو گەرەوانی ژۆری و ژێری" دەکات و پە نجە بۆ ئەوە ڕادەکێشێ کە هێزی *پێشمەرگە* هێشتا هەر لە بەرگریدان لەوێ، تەلەگرافی ژمارە ١١٣٧ ی ڕۆژی دواییش جاڕی "گرتنی هەردوو گەرەوانی ژۆری و ژێری" ی داوە. برووسکەیەکی دیکەش بە ژمارە ١١٧٩ لە ١٤ ی حوزێراندا دیسان لە *ئەمنی* سدیقەوە بارەگای *ئەمنی* هەرێم لە هەولێر ئاگاداردەکاتەوە کە ژمارەیەك گوند بە گەرەوانیشەوە ئێستا سووتێنراون[١٤].

هەندێ کەسی خەڵکی گەرەوان، لە پاش چەند حەفتەیەك خۆشاردنەوە لە ناو چیاکاندا، بە دزە چوونە ناو گوندەوە بۆ خۆراك هێنان. چەند خانوویەك تۆپ ڕووخاندبوونی، بەڵام زۆربەیان وەك خۆیان مابوونەوە. تۆمارە ڕەسمیەکانیش ئەوە دەگەیەنن کە پرۆسەی تێکدانەکە بچڕ بچڕ بووەو لە ماوەی ئەو چەند مانگەی دواتردا جێبەجێ کراوە[١٥]. ئە نجام ئەم گوندانە هەر تەختکرابوون. لە کۆتاییدا کاتێ دانیشتوانی لە پاش ڕاپەڕینەکەی دوای جەنگ لە ساڵی ١٩٩١دا، توانییان بگەڕێنەوە بۆ گەرەوان تەماشایان کرد "هەموو شتێك وێرانکراوە، بە دینامیت تەقێنراوەتەوە، تەنانەت ئەو بۆریانەشیان بردبوو کە لە کانیەکەوە ئاویان پێڕاکێشرابووە ناو

---

(١٤) رِةنطة سووتان هةمان شت نةبىَ لةطةلَ ويَرانكردندا. شاياني باسة رِةسوولَ ميَذووى ءيَرانكَردنى هةردوو طوندى طةرِوانء طوندة دراوسيَكانى ترى ئاكؤيانء فةقيَيانى بة ٢٨ ى شوباتى ١٩٨٨ لة قةلَةم داوة. هةروةها زؤر طوندى ترى ئةم ناوةى بة ويَران نةكراو داناوة تا ديسةمبةرى ١٩٨٨. بة هةمان شيَوة، وةك نموونة باسى دةكةين، يانزة طوند لة ناحيةى سةلاَحةدينء هةشت لة ناحيةى هةرير (هةردوكيان سةر بة قةزاى شةقلاَوةن). ديسانةوة بروانة دواتر لاثةرِة ٤٠٨.

(١٥) ثيَدةضيَت لة شويَنى تريش هةمان كار كرابيَت. بؤ نموونة, برِوانة فايليَكى طةورة كة ضةندين بةلَطةنامةى ئةمنء سوثاى تيَداية, لة ماوةى ١٨ ـ ٢٢ ى ئابى ١٩٨٨ دا ئةوة دةخةنة رِوو كة زؤربةى ئةو طوندانةى لة ماوةى ئةنفالى سيَء ضواردا طيراون، بةوانةشةوة كة شةرِء ثيَكدادانى بةرضاويان تيَدا بةرثابووة، وةك شيَخ تةويلء دؤلَى ضةمى رِيَزان، تا ضةند مانطَيَكى دواتر ويَران نةكرابوون. ئةم ثةلامارةش تةواوى بةروبوومى كشتوكالَىء ئاميَرى طواستنةوةء هاتوضؤ ثيَكردنء كؤطاء عةمبارى تيَكوثيَك دا بة مةبةستى، وةك بةلَطةنامةيةك دةلَيَ "سرِينةوةى هةموو شويَنةواريَكى ذيان" لة ناوضةكانى ئةنفالدا. بروسكةى *ئةمنى* كةلار، ذمارة ١٩٤٤٢ "نهيَنىء بة ثةلة" لة ٢٠ ى ئابى ١٩٨٨دا. بةهةمان شيَوة، لة كاتيَكدا كة ئةنفالى ضوارء ثيَنج بةريَوةدةضوو، هيَزى سةربازيى ديكة خةريكى سووتاندنى دةيان طوندى تر بوو لة ناوضةى قةلاَدزىَ، لة رِؤذهةلاَتى طؤلى دووكانةوة، بة مةرجىَ لةو كاتةدا هيض شةرِءشؤرِيَكيشى تيَدا نةبوو. ئةم ثةلامارة هاوزةمانةى طوند رِووخاندن بؤ ميدلَ ئيست ءؤض باسكراوة لة ضاوثيَكةوتنيَكدا لةطةلَ دةربازبوانى طوندى بنةوشاندا، ٢٣ ى مايسى ١٩٩٢. بة هةرحالَ ئةم طوندانة بة بةشيَك لة عةمةلياتى ئةنفال دانةنرابوون.

گوند". هەرچی ئاسەوارێکی ژیان هەبوو نەمابوو, تەنانەت پووره هەنگیشیان تێکوپێك دابوو. ئەو دارو درەختانەش کە بەکاردەهاتن بۆ دارەڕای خانوو سەرپاك بڕابوونەوە, بەوەشەوە نەوەستابوون و "گۆڕی هەڵبەستراوی شەهیدانیشیان هەڵتەکاندبوو (واتە ئەو *پێشمەرگانەی* کوژرابوون)و لە گۆڕستانی زینیێ دا نێژرابوون", ئەمە جەنگاوەرێکی خەڵکی گەرەوان دەیگێڕایەوە کە خزم و کەسی خۆی لەوێ نێژرابوون و ئەو دەمە لەو گوزەرەدا خۆی شاردبۆوەو لە قەد پاڵی چیاکەوە بە دوربین تەماشای کردبوو تاقمێك *جاش*و سەرباز پیرۆزیی گۆڕەکان پێشێلدەکەن و بە دینامیت دەیانتەقێننەوە[١٦].

* * *

لە ڕوانگەی ڕژێمەوە ئەنفالی پێنج ئۆپەراسیۆنێکی نارێکوپێك و ناتەواو بوو و تاکە قۆناخ بوو کە بە مجۆرە بێسەروبەر بێت و سەرەتا و کۆتایی دیار نەبێت، چوونکە ئامانجی حوکوومەت ئەوە بوو کەوا PUK ڕا بماڵێت و پاشان بچێتە ناوچەی بادینان کە لە لایەن KDPەوە کۆنترۆڵکرابوو و لەوێوە بگاتە سنووری تورکیا. بەڵام وای پێویست دەکرد ئەم ئامانجە چەند مانگێك دوا بخرێت چوونکە هێزەکانی *مەڵبەندی* سێ لە بەرگریکردندا لەوە پتەوترو خۆڕاگرتبوون کە سوپای عێراق پێشبینیی لێدەکردن.

کەش و هەوای ئەو شکستی‌و دواخستنە یەك لە دوای یەکانە لەو برووسکانەدا ڕەنگدەداتەوە کە لە نێوان ئۆفیسەکانی *ئەمندا* ئاڵوگۆڕ دەکران لەو ناوچەیەدا. لە ٤ ی حوزێراندا نووسراوە: "لە پێشڕەویکردندا بەرەو چیای کۆڕەك تووشی بەرەنگارییەکی زۆر توند هاتین", ٨ ی حوزێران "عەمەلیاتی ئەنفالی تایبەت بەر هێرشی تێکدەران کەوت", ٢٧ ی حوزێران و دووبارە ٨ ی تەمووز "پاككردنەوەی گەلیی ڕەش، باداوەرە، گڵگە"، ١٥ی ئاب "لە ماوەی بیست و چوار سەعاتدا وێنەی تەواوی پاکسازیی ناوچەکەمان بدەنێ"[١٧].

---

[١٦] ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست ءوض، طەرةوان، ٢٩ ی نیسانی ١٩٩٢.
[١٧] بۆ نموونة، لة برووسكة " نهێنیء بة ثةلة"کانی *ئةمن* ، ذمارة ١٣٣٣ (سديق بۆ هةولێر), ٣٢١٥ (شةقلاَوة بۆ هةولێر)، ١٢٩٣ (سديق بۆ شةقلاَوة)، ٣٥٥٠ (شةقلاَوة بۆ هةولێر)، ١٢٢٣٣ (هةولێر بۆ شةقلاَوة).

هەستکردن بەوەی کە ئەنفالی پێنج سەرکەوتنی گەورەی وەدەست نەهێناوە دیسان بە ڕوونی لە بەڵگەنامەیەکی نائاسایی و دووردرێژی سەربازیدا دەردەکەوێ بە ناونیشانی "شیکردنەوەی عەمەلیاتی ئەنفالی کۆتایی"ـ (*خاتمە الأنفال*)*. ئەمە ڕاپۆرتێکە لە لیوا ڕوکن یونس محمد الزرب ی فەرماندەی فەیلەقی پێنجەوە لە چەشنی "ئەوپەڕی نهێنیو شەخسی"، بۆ فەرماندەیی گشتیی هێزە چەکدارەکان. ڕاپۆرتەکە لە ناوەڕۆکدا پێداچوونەوەیەکی بریقەدارو بە کەفوکوڵە بۆ ئەو پەلامارە سەرکەوتووە کە مخابەرەی لە ناوچەکانی باکووری ژێر دەسەڵاتی KDPدا ئەنجامدرا، لە نێوان ٢٨ ی ئاب و ٣ ی ئەیلوولی ١٩٨٨دا. بەڵام کە دێتە سەر پاشخانی دوا ئەنفال ئەوە باس لە بێشومار دواخستنی "پاکتاوکردنی" کەرتی ڕەواندز ـ شەقڵاوە دەکات، هەروەها وێنەی زنجیرە یەك لەدوای یەکەکانی قۆناخەکانی ئەنفال وەبیردێنێتەوە.

جەنەراڵ زەرب دەنووسێ :"لە پاش تەواوبوونی عەمەلیاتی ئەنفالی پێنج لە ٧ ی حوزێرانی ١٩٨٨دا، خۆکۆکردنەوەو پلاندانان دەستیپێکرد بۆ عەمەلیاتی ئەنفالی شەش، پلان بۆ پرۆسەیەکی پاککردنەوە دانرا بە مەبەستی تێکشکاندنی تێکدەران لە دۆڵی بالیسان و ئالانەدا (ئەنفالی شەش)، ئەم پلانە لە ٣٠ مایسی ١٩٨٨دا نێردرا بۆ سەرۆکایەتیی دەستەی ئەرکانی سوپا بە برووسکەی (ئەوپەڕی نهێنیو شەخسیی) ژمارە ١٤٧٥ لە ٧ ی حوزێرانی ١٩٨٨دا، کە داوای دواخستنی پرۆسەکە دەکات تا کاتێکی گونجاوتر، سەرۆکایەتی دەستەی ئەرکانیش بە برووسکەی (ئەوپەڕی نهێنیو شەخسیی) خۆی ژمارە ٥١٩ لە ٧ ی حوزێرانی ١٩٨٨دا فەرمانییدا نەخشەکە جێبەجێ بکرێت بۆ تێکشکاندنی تێکدەران لە ناوچەکانی بالیسان و سماقوولیدا".

هۆی سەرەکیی بڕیاری ڕاگرتنی پەلامارەکە بە شێوەیەکی کاتی وا دیاربوو ئەو بەرگرییە توندو سەختەی PUK بوو لە چیای کۆڕەك و دەوروبەری، کە بەرزیی لووتکەکەی حەوت هەزار پێیە لە ڕاسەری دۆڵی ئالانەدا، بەڵام ڕاگرتنی کاتیی شەڕ لە مانگی تەمووزدا ڕەنگە پەیوەندی بووبێت بە سەردانەکەی جەلال تاڵەبانیی سەرکردەی PUKوە بۆ واشنتۆن لە حوزێراندا. هەرچەندە *پێشمەرگە* دڵخۆش بوون بەم سەردانە، کەوا تەماشا دەکرا ڕێچکە شکاندنێکی دیپلۆماسی بێت بەڵام

* لە دەقەکەشدا هەر بەم شێوە عەرەبییەی هاتووە ـ ع.

سەرکەوتنێکی ئەوتۆی بە دەست نەهێنا، چوونکە کاربەدەستانی پایەبەرزی ویلایەتە یەکگرتووەکان نەیانویست لەگەڵ تاڵەبانیدا دابنیشن و ئەو کارمەندە ئاستە مامناوەندیانەی وەزارەتی دەرەوەش کە چاویان پێکەوت تەنها تێبینی ئەوەیان دەربڕی کە "بە هۆی هاوپەیمانیی ئەو لە گەڵ ئێرانیەکاندا، گرووپەکەی ڕادەیەك سەرکەوتنی سەربازییان بەدەستهێناوە لە سەر حیسابی خەڵکی کورد بە گشتی"[١٨]، تێبینیەکە لە بناغەدا بۆچوونی حوکوومەتی عێراقی دەردەبڕی سەبارەت بە PUK. تاڵەبانی کاربەدەستانی ئەمریکای ئاگادارکردەوە لە بارەی عەمەلیاتی ئەنفال و هێرشە کیمیاییەکانی ئەم دواییانەی دژ بە کورد، هەروەها سەردانەکەشی ئەو پرسیارەی هێنایە ئاراوە کە ئاخۆ واشنتۆن چەندی دەربارەی جینۆسایدی کورد زانیبێت ئەو کاتەی کە ڕوویداوە[١٩].

جەنەراڵ زەرب هەروا بەردەوامەو دەڵێ: "نەخشەو پلانی تێکشکاندنی بنکەو بارەگاکانی تێکدەران لە ناوچەی سماقووڵی لە برووسکەی ژمارە ١٥٧٢ ماندا لە ١٥ ی ئابی ١٩٨٨دا هاتووە[٢٠]. لەو برووسکە نهێنیو شەخسیەی ژمارە ٢٥٤٤/ك لە ٢٣ ی

---

[١٨] رؤذنامةى نيويؤرك تايمز New York Times، ٢٢ ى حوزيَرانى ١٩٨٨.

[١٩] طَفتوطؤى ميدلَ ئيست وؤض لة طةلَ ليَترسراوانى PUK ، واشنتؤن، ٢ ى مايسى ١٩٩٣. ئةو بةلَطةنامانةى بة ثيَى ياساى سةربةستيى زانيارى Freedom of Information Act لة لايةن ميدلَ ئيست وؤض و ئةرشيفى ئاسايشى نةتةوةييةوة دةسكةوتوون رؤشناييةكى كز دةخةنة سةر ئةم كارة بةردةوامة. برووسكةيةكى وةزارةتى بةرطريى (ويلايةتة يةكطرتووةكان - و) لة رِؤذى ١٩ ى نيسانى ١٩٨٨دا، تيَبينى ئةوةى كردووة كةوا نزيكةى ١.٥ مليؤن خةلَكى كورد سةرلةنوىَ لة ئؤردووطادا نيشتةجىَ كراونةتةوة واتة "دةورى ٧٠٠ - ١٠٠٠ طوندو شويَنى نيشتةجيَى بضووك كراونةتة ئامانج بؤ ئةم نيشتةجيَكردنةوةية"، كةواتة "ذمارةيةكى ناديار بةلاَم وةك باس دةكرىَ ذمارةيةكى طةورةى كوردة كةوا خراونةتة كةمثى بةندكردنةوة لة نزيك سنوورةكانى ئوردن و سعوودية"و هةروةها "جموجؤلَ و هاتوضؤى دانيشتوانى سةرتاثاى باكوور زؤر بة توندى كؤت و ثيَوةنديان خراوةتة سةر"، ئةو بةشة دريَذةش كة دواتر ديَت, بة زؤرى سرِراوةتةوة. برووسكةى دووةمى وةزارةتى بةرطرى، رِؤذى ١٥ ى حوزيَرانى ١٩٨٨، ئاماذة بة سةردانةكةى تالَةبانى دةكات بؤ ويلايةتة يةكطرتووةكان و باس لة ثةلاماريَكى نويَى عيَراق دةكات دذ بة هيَزةكانى ئيَران لة كوردستاندا. هةروةها ئاماذةيةكى ئاشكراش دةكات بؤ ئةنفالى ثيَنج: "هيَرشةكة، ئةطةر بريِرى تةواوةتيى لة سةر درا، بة دواى رِامالَينى سةنطةرو ثيَطةى كوردو ئيَرانيةكاندا ديَت, لة ناوضةى هةردوو فةيلةقى يةك و ثيَنجدا, كة بؤ نزيكةى دوو حةفتة بةردةوام دةبيَت. ئيَران و كوردةكان عيَراقيان بةوة تاوانبار كردووة كة ضةكى كيميايى لةو عةمةلياتانةدا بةكار هيَناوة".

[٢٠] لة رِوانطةى ئةو كرؤنؤلؤجيايةوة (واتة دياريكردنى زنجيرةى رِووداوةكان بة ثيَى ميَذووى رِوودانيان - و) كة لة خوارةوة دانراوة، ئةم ميَذووة ديارة رِاست نية.

حوزێرانی ١٩٨٨دا کە سەرۆکایەتیی دەستەی ئەرکانی سوپاوە بە برووسکەی ژمارە ٦٤١ لە ٢٤ ی حوزێراندا بۆی ناردووین، ئۆفیسی سەرۆکایەتیی کۆماریی (سکرتاریەت) ڕەزامەندیی دەربڕیوە لە سەر دەستپێکردنی عەمەلیاتی تێکوپێکدانی بنکەو بارەگای تێکدەران لە حەوزی بالیسان و ناوچەی سماقوولیدا".

سەرۆك سەدام حوسێن ئەو کاتە, بە شێوەیەکی ئاشکرا, بە گونجاوی دەزانی کە خۆی بە شەخسیی بچێتە سەر کاری بڕیاردان لە بارەی عەمەلیاتی ئەنفالەوە، بە لایەنی کەمەوە ئەو کاتەی پەلامارەکە بەرەورووی گرفت و ئاستەنگ بووبۆوە. جەنەراڵ زەرب لە نووسینەکەیدا بەردەوام دەبێو دەڵێ: "لە برووسکەی نهێنیو شەخسیی ژمارە ١٤٦٧١ لە ١٦ ی تەمووزی ١٩٨٨دا، لە دیوانی سەرۆکایەتی کۆمارەوە کە دەستەی ئەرکانی سوپا بە برووسکەی نهێنیو شەخسیی ژمارە ٨٦١ لە ٢٠ ی تەمووزدا ئاراستەی کردووە، پێیانڕاگەیاندین کەوا عەمەلیاتی ئەنفال لە دوای جەژنی قوربانەوە پێویستە بە گوڕو تینێکی گەورەوە ئەنجام بدرێت، گەر خواستی خوای لە سەر بێت"[٢١].

بەڵام وا دیاربوو خوا ئەو کارەی پێ خۆش نەبوو و چەند ڕۆژێکیش بە سەر جەژنی قورباندا تێپەڕی هێرشەکە هەر نەکرا. "لە کۆبوونەوەیەکدا کە لە بارەگای فەیلەقی یەك لە کەرکووك سەرلەبەیانیی ٢٩ ی تەمووزی ١٩٨٨ بەستراو تێیدا یاریدەدەری سەرۆکی دەستەی ئەرکان بۆ کاروباری عەمەلیات و بەڕێوەبەری جموجۆڵی سەربازی بەشداربوون, بە گوێرەی ڕاگەیاندنی نهێنیی ژمارە ٩٤٣ لە ٢٩ ی تەمووزدا عەمەلیاتی ئەنفالی شەش و حەوت دواخرا بۆ ئەو کاتەی پێداویستیەکانی پرۆسەکە تەواو دەکرێن".

* * *

لە کاتێکدا کە ڕژێمی عێراق بەردەوام بوو لە سەر ڕاگرتنی ئەنفالی شەش و حەوت، ڕووداوێکی تر هاتە پێشەوەو بوو بە هۆی مەترسیەکی نوێ بۆ *پێشمەرگە*. لە

[٢١] لة تةقويمى ئيسلاميدا,جةذنى قوربان ثةنجا رِؤذ لة دواى هةشتةم رِؤذى ثاش جةذنى رِةمةزانةوةية. لة سالَى ١٩٨٨دا كة رِةمةزان لة ١٧ ى نيساندا دةستى ثيَكرد، ئةم بةو ثيَية دةكةويَتة ٢٥ ى تةمووزةوة.

۱۷ ی تەمووزدا سەرۆك كۆماری ئەوسای ئێران عەلی خامەنەیی، خافێیر پێریز دیكۆیلاری سكرتێری گشتیی نەتەوە یەكگرتووەكانی ئاگاداركردەوە كە وڵاتەكەی دەیەوێت بڕیاری ٥٩٨ ی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەكگرتووەكان قوبووڵ بكات[۲۲]. ئەوی كە پەیوەندیی بە PUK وە بوو لەم بڕیارەی ئێراندا بۆ كۆتایی پێهێنانی شەڕ، شكاندنی مەرجی ڕێكەوتنەكەیان بوو كە لە ئۆكتۆبەری ۱۹۸٦دا لە تاران ئەنجامیاندابوو كەوا هیچكامێكیان یەكلایەنە هەڵسوكەوت لە گەڵ بەغدا نەكەن. بەهەرحاڵ، ئەوان لەو بارەیەوە هیچیان پێنەكرا، وەك چۆن مەلا مستەفای بارزانی هیچی پێنەكرا وەختێ شا پشتگیریو یارمەتی لە KDP بڕی لە ساڵی ۱۹۷٥دا.

لە ۲٦ ی تەمووزدا، ڕۆژێك دوای جەژنی قوربان فەرماندەكانی *مەڵبەندی سێ* كۆبوونەوەیەكی لەناكاویان كردو بڕیاریاندا كەوا پاشەكشەیەكی بەش بەش تاقە ڕێگایە لە بەردەمیاندا، هەر كەسێكیش كە ناتوانێ شەڕبكات با ماڵ و خێزانی ببات بۆ ئێران، *پێشمەرگەی* بەتوانا و كاراش لە دواوە بمێننەوە بۆ جەنجاڵكردنی هێزی حوكوومەت و پارێزگاریكردن لە پاشەكشە، بەڵام تەنانەت ئەو كاتەش كە كشانەوەكە دەستیپێكرد هێزی ئاسمانیی عێراق كەوتە هێرشكردنێكی قورس بە چەكی كیمیایی. ئەمجارەش گشت دۆڵە سەرەكیەكانی كوتا: بالیسان، مەلەكان، وەرتێ، هیران، سماقووڵی. بە قسەی *پێشمەرگەیەك* كە لەم مەیدانەدا شەڕی كردووە، سیانزە كەس لە چەند شوێنی جیاجیا كوژراون و پانزە بە پێی باسێكی تریش. گەواڵە هەوری گاز زۆری بۆ *پێشمەرگە* هێنا كەوا لە شوێنە بەرزەكانی قەدپاڵی چیاكاندا بۆ سەلامەتی خۆحەشاربدەن، بەڵام سەرلەبەیانی زووی ڕۆژی دوایی هێرشێكی دیكەی بۆمبی هێشوویی ناچاری كردن هەمدیس بكشێنە خوارەوە، زۆربەی ئەوانەی كە مابوونەوە لە شپرزەییدا پەرتو بڵاوبوونەوەو دوا خەڵكی مەدەنیش خێرا ڕەویانكرد.

سەرلەبەیانیی ڕۆژێكی مانگی ئاب فەوجێكی *جاش* گەیشتنە دۆڵی سماقووڵیو ڕوانیبیان دانیشتوان لە تاو تۆپباران ڕادەكەن. *موستەشارەكە* بە بڵندگۆ بانگەوازی كرد

---

[۲۲] بڕیاری ژمارە ٥٩٨ ی ئەنجومەنی ئاسایش كە لە ۲۰ ی تەمووزی ۱۹۸۷ وەرگیراو داوای دەستبەجێ ڕاگرتنی شەڕی كرد كە دەبێ لە لایەن چاودێرانی نەتەوە یەكگرتووەكانەوە سەرپەرشتیی بكرێ. دەقی تەواوی لە "هیرۆ: درێژترین جەنگ" دایە، لاپەڕە ۳۰۹ ـ ۳۱۰ . .Hiro: The Longest War

خۆ بدەنە دەستەوە. پاش پێنج ڕۆژ ژمارەیەکی زۆر خەڵك گەڕانەوەو بە پێی تەمەن و توخم کرانە سێ بەشەوەو ناونووس کران. بە پیاوەکانیان ڕاگەیاند ئەگەر بە چەکەکانیانەوە خۆبدەنەدەستەوە دەیانبەخشن، بەڵام لە بەر ئەوەی زۆریان خەڵکی مەدەنیی بێچەك بوون مەسەلەکە زۆر زەحمەت کەوتەوەو ناچارکران بە دوای شوێنی شاردنەوەی چەکی *پێشمەرگەدا* بگەڕێن، تەنانەت بواری هەندێکیان دان کە چەك لە *جاشەکان* بکڕنەوە بۆ ئەوەی کارەکە بگونجێنن و پێکبێنن و لێبووردنەکە بیانگرێتەوە. پاشان فەرمانیان بە پیاوەکان دا دانپیانانێك مۆر بکەن کە بە ڕاستی *پێشمەرگە* بوون. *موستەشارەکە* گێڕایەوە کە هەر ئەوەندەی ئەم گەمە سامناکە تەواو بوو "تەواوی ئەو خەڵکە لە تۆپزاوا بێسەروشوێن کران"، کە سەربازگەیەکی سوپای میللی بوو لای کەرکوك و بووبوو بە سەنتەری سەرەکیی تاوتوێکردنی قوربانیانی ئەنفال[٢٣].

* * *

لە ماوەی چەند حەفتەیەکی دواتردا بە دەگمەن ڕۆژ هەبوو هێرشی کیمیایی تێدا نەبێت، تەنانەت دوای ئەوەش کە ئێرانیەکان ڕازیبوون بە مەرجەکانی سەدام حوسێن بۆ شەڕ وەستاندن لە ٨ ی ئابدا. ئەگەرچی *پێشمەرگە* ئەو دەمە لە حاڵەتی هەڵاتنی تەواودا بوون، بەڵام سوپای عێراق هەرگیز نەیتوانی دوو ڕێگەی سەرەکیی دەربازبوونیان بەرەو ئێران لێببڕێت. فەرماندە هەوادارەکانی *جاشیش*، وەك سواراغا، یارمەتیی زۆر خێزانیان دا بگەنە سنوورو لە ٢٦ یان ٢٧ ی ئابدا ئەو دەستە *پێشمەرگەیەی* لە دۆڵی بالیساندا مابوونەوە بارەگاکەیان بە دینامیت تەقاندەوەو هەڵاتن و لە ٢٨ ی ئابدا هێزی زەمینیو هێزە بە فڕۆکە گوێزراوەکانیش تەواوی ناوچەکەیان داگیرکرد. لێرە بەدواوە PUK وەك هێزێکی شەڕکەر تەواوبوو و سەرتاپای ناوچەکەش کە ئەوسا کۆنترۆڵی کردبوو کەوتە ژێر کۆنترۆڵی حوکوومەتی عێراقەوە.

بەمە ڕژێم بایدایەوە سەر ئەولای باکوور، بۆ ناوچەی بادینانی سەنگەرو پێگەی بنەڕەتیی KDP. ئەمجارەیان پەلامارەکە ژمارەی نادرێتێو هەروا بە سانایی بە

(٢٣) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وۆض لە طەلَ ئەو *موستەشارەی* ئەوسادا، سلێمانی، ٣٠حوزێرانی ١٩٩٢.

ئەنفالی کۆتایی ناودەبرێت. هەروەك ڕا پۆرتەکەی جەنەراڵ زەرب ئاماژەی بـۆ دەکـا، نەخشەو پلانەکە چەند حەفتەیەك بوو کـاری تێـدا کرابـوو و هاوکـات بـوو لەگـەڵ خۆئامادەکردندا بۆ ئـەنفالی حـەوت. زەرب دەنووسـێ: "لـە برووسـکەیەکی نهێنیـو شەخـسیی ژمـارە ٩٤١ لـە ٢٨ ی تـەمووزی ١٩٨٨دا، کـە فەرمانـدەیی گـشتیی هێـزە چەکدارەکان بۆی ناردووین, فەرمان دراوە کەوا مامەڵە کردنی تێکـدەران لـە کـەرتی بـادینانـدا دەبێت زریانێکی تێکشکێن بێت".

جەنەراڵ بەردەوامە لە سەر قسەکانی خۆیو دەڵێ: " لە ٧ ی ئابدا لـە بارەگـای فەیلەقی یەك لە کەرکووك کۆبوونەوەیەك سازکرا بەسەرکردایەتیی هەڤاڵ علی حسن المجید، ئەندامی سەرکردایەتیی هەرێمایـەتیو ڕازگـری گـشتیی مەکتـەبی بـاکوور، هەروەها جێگری سەرۆکی ئەرکان و بەڕێوەبەرانی جموجووڵی سەربازیو هێزی ئاسمانی بەشداریی کۆبوونەوەکەیان کرد". لێرەدا کورتە ئاماژەیەکی تێدایە لە بارەی مەزاجی توندو تووڕەی ئەلمەجیـدەوە: "فـەرمان دراوە بـە کۆتـایی پێهێنـانی هـەموو کـارو چالاکیەکی تێکدەران لە ناوچەی باکووردا".

پاش چەند کۆبوونەوەیەکی تر بۆ شـیکردنەوەی وردەکاریـەکان, بەرپرسـیاریو ئەرکی بەشەکانی سوپا دەسنیشان کرا. "بڕیاردرا فەیلەقی یەکی سـوپا عەمـەلیاتی کەرتی بالیسان ـ سماقووڵی بگرێتە ئەستۆ, فەیلەقی پێنج هەردوو ناوچەی شێخان و زاخۆ لە بادینان لە ئەستۆ بگرێت، ئەمە بە پێی برووسکەی ئەوپەڕی نهێنیو شەخسیی ژمارە ١٠٧٦ لە ١٦ ی ئابی ١٩٨٨دا بـوو، کـە لـە لایـەن سـەرۆکی ئـەرکانی سـوپاوە دەرچووبوو". تەنها ئەوە مابۆوە کە بەروارەکان دابنـرێن. بـۆ ئەمـەش دوان هـەبوو, قۆناخی ئامادەکاری یان ڕێ خۆشکردن لە ئەنفالی کۆتاییدا کەوا دانرابوو ٢٥ ی ئـاب دەست پێبکات وەك پێش هەر قۆناخێکی ئەنفال, واتە بۆردمانکردنی فڕۆکـەو چـەکی کیمیایی. لە ٢٨ ی ئابیشدا هێزی زەمینـی "لـە گـەڵ یەکـەم گزنگـی بەرەبەیانـدا" دەستبەکار دەبێت[٢٤].

---

[٢٤] هـەموو برِطـەو دەسـتەواذەکانمان لـە رِاثۆرتـە ٦٠ لاثەرِەییەکـەی فەرمانـدەی فەیلـەقی ثێنجـەوە وەرطرتـووە کـە بـۆ سـەرۆکایەتی دەسـتەی ئـەرکانی سـوثای نـاردووە بـە ناونیشانی "شیکردنەوەی عەمەلیاتی ئەنفالی کۆتایی، لە ماوەی ٢٨ ی ئاب تا ٣ ی ئەیلوولی ١٩٨٨" لـە بەرواری ٢٥ ی کانوونی یەکەمی ١٩٨٨ و جفرەی ح٢/٢٤٢٢ ی بۆ دانراوە.

بەشی هەشتەم

كـەمـپـەكـان

"من دەڵێم دووریان بخەنەوەو مـەرگیان پیـشان دەن"

ـ مارلۆ، كتێبی (تە یموورلەنگی مەزن).

"بۆگە نجەكان، دوا قۆناخ تۆپزاوا بوو."

ـ رەحمان، پیاوێكی بەتەمەنی
گوندی داربەڕووی لای تەقتەق .

كـــــــەمپی سوپای میللی لە تۆپزاوا

تۆپزاوا یەكێكە لە باوترین ناوەكانی شوێن لـە بـاكووری عێراقـداو نەخـشەی كوردستان هەروا خاڵی تۆپزاوایەو بە سەریدا پەرش و بڵاو بووەتەوە. ئەمانە زۆریـان گوندی چەند ماڵەی بچووك بچووك بوون، لە جۆری ئەو گوندانەی بـە سـەدانیان لـە ماوەی ئەنفالدا وێرانكران، ئـەمیش وەكـو نـاوی زۆر شـوێنیتر نەشـازو نـەگونجاوە. گۆپتە پەی شوێنی هێرشە كیمیاییەكەی ٣ ی مایس ، مانای "گردی سەوز" دەگەیـەنێ. بۆخنشاڵدی كەمپە بەندیخانەی نازییەكان، ناوەكەی بە مانای "دارستانی زان" دێت. وشەی تۆپ لە زمانی كوردیدا بە مانای "مدفع"* دێت، زاوا واتە ئەو كەسەی تـازە ژنـی هێناوەو لێكدانی هەردوو وشەكە لەو جۆرەیە كە منداڵانی قوتابخانە دەخاتە پڕمەی پێكەنین، بەو خەیاڵەی شتێكی وا قەبەو زەبەلاح ڕۆڵـی نێرینـە ببینێـت لـە شـەوی زاوایەتیدا.

---

* لیَرةدا بة مةبةستی راطرتنی هاوسةنطیی رِستةكة وشةی (مدفع) ی عةرةبیمان داناوة, دةنـا لـة دةقـة ئینلیزیةكـةدا هـةر وشـة كوردیةكـةی تـؤث نووسراوةو بـة ئینطلیزیةكـةی تـؤث واتـة Artilleryلیَكیداوةتةوة-و.

بەڵام ڕێك وەکو ئەوەی کە هیچ کوردێك بە بیریدا نایەت "ئـەنفال" سـوورەتێکی قورئانیش بێت، ئاوهاش هەرگیز گوێبیستی مانایەکی لاوەکیی "تۆپزاوا" نەبووە وەك گاڵتەجارییەکی ناشیرین. ئەوان بۆ تۆپزاوا سەربازگەیەکی پان و پۆڕیان بە بیردا دێت لە سەر ئەو شارێیەی لە شاری پڕنەوتی کەرکووکەوە بەرەو باشووری ڕۆژئـاوا دەڕوات. تۆپزاوا ڕووبەری نزیکەی دوو میلی چوارگۆشەی گرتووەتەوەو بە دوو بۆریی نەوتی ژێر زەوی و گۆڕەپانێکی چاککردنەوەی ڕێگای ئاسن و فرۆکەخانەیەکی سەربازی دەوردراوە، بۆ ئەو گوندنشینانەی کە لە ماوەی ئەنفالدا لە گوندە سووتاوەکانیانەوە ڕاپێچی ئێرە کرابوون، لای ئەوان هەموو ڕێگاکان بۆ کەرکووك و تۆپزاوا دەچوون. لە تۆپزاوا هـەر بیرو بۆچوونێك کە وای لێکدەدایەوە ئەنفال پەلامارێکی سادەی دژە یـاخیبوون بێـت، بەتەواوی با بردی.

تا ئێستا هیچ بەڵگەنامەیەکی ڕەسمیی بارەگای دەزگا جۆراوجۆرەکانی کـەرکووك کە بە ئەنفالەوە خەریکبوون نەکەوتووەتە بەردەست، بەڵام نووسـراوێك لـە *ئـەمنی* سلێمانییەوە بۆ بەڕێوەبەری ناونەبراوی *ئەمنی* ناوچەی ئۆتۆنۆمی لە ٢٩ ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٨دا، کەمێك خۆی لە قەرەی پرۆسێسە کردنەکـەی تـۆپزاوا دەدات و ئاماژەیـەکی بچووك بۆ ڕۆڵی دەکات. وا ئێستا نزیکەی دوو مانگ بـە سـەر تـەواوبوونی ئەنفالـدا تێپەڕیوەو بەڕێوەبەری ئاسایشی هەرێم لە کەرکووك بە ئاشکرا تەلـەفۆنی دەکـردو داوای ڕاپۆرتی پێشەوەچوونی کاروباری دەکرد لە پارێزگای سلێمانی، وەڵامەکەش کـە "نهێنی و شەخسی و تەنها ئەو کەسەی بۆی نێردراوە بیکاتـەوە" بـەم شـێوەیە دەسـت پێدەکات: "بە ناوی خوای بەخشندەو میهرەبان: جەنابی بەڕێز بەڕێوەبـەری *ئـەمنی* ناوچەی ئۆتۆنۆمی، ئاماژە بە گفتوگۆ تەلەفۆنیەکەمان، ئـەو ئامـارەی داوای دەکـەن ئەمانەی خوارەوەیە...". ئەوجا کورتەیەکی ئەو کارانەی ئە نجامـدراون باسـی لێـوە کراوە: نۆ تێکدەری تاوانبار لەگەڵ هەژدە کەس لە خێزانـەکانیان ئیعـدامکران، بـە پێی فەرمانی مەکتەبی هەڤاڵ علی حسن المجید، نۆزدە کەسی تر ئیعدامکراون لە بەر ئەوەی لە ناوچە قەدەغەکراوەکاندا بینراون و بڕیاری ژمـارە ٤٠٠٨ ی ٢٠ ی حـوزێرانی ١٩٨٧ یان پێشێلکردووە، چل و حەوت تێکدەری تـر حـوکمی سـێدارە دراون لـە لایـەن دادگای شۆڕشەوە. لە کۆتاییشدا دێتە سەر ئەوەی کەوا " ٢٥٣٢ کەس و ١٨٦٩ خێزان کە سەرجەم ژمارەیان ٩٠٣٠ کەسە، لەوانەی کە لە ماوەی عەمەلیاتی ئەنفالی قارەمانـدا

گیراون، نێردران بۆ کەمپی سوپای میللی[١] لە پارێزگای تەئمیم (کەرکووک)[٢]". بە واتایەکی تر بۆ تۆپزاوا.

* * *

ئەو خەڵکە لە سەنتەرەکانی کۆکردنەوەی قادرکەرەم و قۆرەتوو و لەیلانەوە هاتبوون، لە چەمچەماڵ و ئەلیاوا و تەقتەقەوە وەك ئاژەڵ و پاتاڵ تر نجاندبوونیانە ناو بارهەڵگری ئیڤای هەڵتەك و داتەکەوە. عەبدولقادر عبدالله عەسکەری، ئەو پیرە بەشکۆیەی دەم سپیی گوندی گۆپتەپە، بەدەم زەردەخەنەیەکی خەمناکەوە یادی ئەو ڕۆژگارە دەکاتەوەو دەڵێ: "بۆ ڕۆژی دوایی(دەوروبەری ٧ ی مایس) لە تەقتەقەوە لە گەڵ مانگایەکدا سواری ئیڤایەکیان کردین و بردینیان. ئەمە سووکایەتیی پێکردن بوو, تۆ دەزانی مانگا چی دەکەن، ڕیخ دەکەن. لەو شوێنەدا کە ڕێگاکە لە ڕێدارەوە بۆ هەولێر پێچ دەکاتەوە مانگاکەیان داگرتە خوارەوە. من بە مانگاکەم وت (ئێمە هەردوك بۆ قەسابخانە دەچین، بمبوورە ئەگەر ڕۆژێك کارێکی هەڵە و نابەجێم لەگەڵ کردبێتی)", ئەمە نەریتێکی موسوڵمانانە بۆ دوا ماڵئاوایی لە یەککردن[٣]*.

ئۆتۆمبیلەکە بە لەقەلەق بەرەو کەرکووك ملی ناو لەوێ لە بەردەمی بینای بارەگای حیزبی بەعسدا نزیکەی سەعاتێك وەستا. (گەلێ کەسی شایەتحاڵ کورتە وەستانێکیان بیردێتەوە لێرە یان لە بەردەمی بارەگای *ئەمنی* کەرکووکدا). عەبدولقادر چواردە گەنجی ژماردبوو کەوا سەرباز بە پاڵ کردبوونیانە ئیڤاکەوەو لەوێشەوە زۆری

---

[١] سوپای میللی *(الجیش الشعبی)*، لە ساڵی ١٩٧٠دا دامەزراوە وەك میلیشیایەك کە حیزب کۆنترۆڵی بکات و بۆ مەشق پێکردنی سەربازیی بە کادرانی حیزبی بەعس و لە هەمان کاتیشدا پارسەنگی هێزی چەکداری نیزامی بێت. سوپای میللی هەر بە ناو هێزێکی ٢٥٠ هەزار کەسیی بوو، دەنا وەك هێزێکی شەڕکەر لە جەنگی ئێران ـ عێراقدا کاریگەرییەکی ئەوتۆی نەبوو و ڕۆڵی گرنگی ئەوە بوو کە پاسەوانێتی بینای ناو شارەکان بکات لە کاتێکدا کە سوپای نیزامی لە شەڕدا بوو.

[٢] نووسراوی ژمارە ٢٥١٦٣ لە ٢٩ ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٨دا، لە *ئەمنی* سلێمانییەوە بۆ *ئەمنی* ناوچەی ئۆتۆنۆمی بە داخەوە، هیچ ماوەیەکی دەسنیشان نەکردووە، لە بەرئەوە ناگونجێ مەزەندەی سەرجەمی ئەو ژمارانە بکرێت کە بە تۆپزاوادا تێپەڕیون لە ماوەی پەلاماری ئەنفالدا.

[٣] چاوپێکەوتنی میدڵ ئیست ووچ لە گەڵ عەبدولقادر عبداللّٰە عەسکەری، گۆپتەپە، ٢٤ ی مایسی ١٩٩٢.

* پێموایە ئەم پیاوە لە نائومێدی و بێزاری و لە داخی دڵی خۆیدا ئەم قسەیەی کردووە، نەك نەریتی دوا ماڵئاوایی کردنی موسڵمانان بێت، کە ئەوە گەردن ئازاییە و لە گەڵ کەسوکارو دەرو دراوسێدا دەکرێت نەك لە گەڵ ئاژەڵدا ـ و.

پێنەچووەو لە دەروازەی تۆپزاوەوە ئاوديو بوون و چەند کەسێکی کەم لەو گوندنشینانەی کە خوێندەوار بوون توانییان نووسینی سەر دەرگاکە بخوێننەوە. یاوەر پیرەمێردێکی حەفتا ساڵەو تاقە دەربازبووی ئەنفال بوو لە ماڵو خێزانی خۆیدا، لە گوندی کەریم باسامی سەر بە ناحیەی قادرکەرەم، دەگێڕێتەوە کە: "شەو دەرنگانێك گەیشتینە تۆپزاوا، هەموو شەکەت وماندوو بووین و وەختە بوو لە برسانا بمرین چوونکە چەند ڕۆژ بوو تامی زادمان نەکردبوو، هەستمان بە کات نەدەکردو نەماندەزانی چیمان لێدەکەن. کاتێ گەیشتین بە بڵندگۆ جاڕیان دا نابێ کەس لە ئۆتۆمبیلەکان بێتەدەر تا خۆمان پێتان نەڵێین. هەشت نۆ ئیڤا بە یەکەوە گەیشتبوون و دواوەیان بە چادر دا پۆشرابوو، نەماندەتوانی هیچ ببینین. ئێمە لە ئیڤاکاندا ماوەی نزیکەی سەعاتێك ماینەوەو پاشان سەرباز پشتەکەیان کردەوەو وتیان: "با یەکەمجار پیاوەکان، تەنها پیاوەکان دابەزن"، من ئەوەندە برسیو بێهێز بووم نەمتوانی لە شوێنی خۆم بجووڵێم لە بەر ئەوە لە دوای گشتیانەوە دابەزیم. یەکەمجار گەنجەکان دەرچوون و دەسبەجێ کەلەپچەیان کردن"[٤].

جیاوازییەکی کەم نەبێت، ئەمە نموونەی نەگۆڕی ڕەفتارکردن بوو لە گەڵ تازە گەیشتووەکاندا. هەر کە ئیڤاکان لە حەوشە گەورەکەی ناوەڕاستی سەربازگەکە یان گۆڕەپانی نمایشدا دەوەستان یەکسەر ژن و پیاو لە یەکتر بڕدەکران، ڕەفتارەکە هێند دڕندانە بوو تەنانەت خەڵکی بەتەمەنیشی نەدەبوارد. پیرەمێردێکی حەفتا ساڵەی خەڵکی ناحیەی شوان بێهیچ هۆیەکی ئاشکرا لە ڕیزەکە ڕاکێشرایە دەرەوەو ئەفسەرێکی سێ ئەستێرە بە پلەی نەقیب کەوتە لێدانیو سێ هەزار دیناری پێبوو لێیسەند (کە دەیکردە نۆ هەزار دۆلار بە نرخی گۆڕینەوەی ڕەسمی لە ساڵی ١٩٨٨دا). عەبدولقادری گۆپتەپە دەگێڕێتەوە کەوا عەقیدێك بەرپرسی تاوتوێکردنی خەڵکە تازە گەیشتووەکەو نەقیبێکیش یاریدەدەری بووە[٥]. کەمێك دواتر، پیاوەکان جارێکیتر بە

---

[٤] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، کؤمةلَطای سموود، ٢٠ ی مایسی ١٩٩٢.

[٥] ئةم ئةفسةرانة *ئیستیخبارات* بوونء بة ئاشکرا رؤلَی هةوالَطریی سةربازییان دةطیَرا لة ضاودیَری ء تاوتویَکردنی طواستنةوةی خةلَکدا لةَ کةمثة سةرةتاییةکانةوة. بروانة ثیَشةوة لاثةرة ٢٨١ - ٢٨٣ ، بةلاَم رِةنطة کارةکة لة لایةن ئةمنیشةوة ئةنجامدرابیَت کة هةمان جلوبةرطی سةربازییان بةکاردةهیَنا. ضاوثیَکةوتنی میدلَ ئیست ءؤض لة طةلَ عةبدولقادر عبدالله عةسکةری ء دةربازبوویةکی خةلَکی جطیلة (ناحیةی شوان)، تةقتةق، ٢٤ ی نیسانی ١٩٩٢.

پێی تەمەن جیاکرانەوە. منداڵی بچووکیان لەگەڵ دایکەکانیان هێشتەوەو پیرەمێردو بەساڵداچووانیان خستە لایەکەوەو پیاو و کوڕی هەرزەکاریش کە لە تەمەنی چەکهەڵگرتندا بوون ڕایاندانە ئەولاوە. کارەکە بە ڕێکورەوانی ئەوەی دەگەیاند کە نێرینەی نێوان پانزە تا پەنجا ساڵی دەگرتەوە، بەڵام لە سەر بناغەی تەماشاکردنی ناسنامە نەبوو بەڵکو تەنها بە ڕوخسارو قەبارە جیایاندەکردنەوە، لە بەر ئەوە درێژێکی زلی دوانزە ساڵ بە گەورە دادەنراو لەوانە بوو شانزە ساڵێکی قەبارە بچووکیشیان تێکەڵ بە کەسوکاری مێینەی بکردایە، یان وادەبوو جووتیارێکی سەر ماشوبرنج لە تەمەنی چل ساڵدا بووە بەڵام بە سەرووی پەنجا دانراوەو ڕزگاری بووە.

پیاوێکی لەو شێوەیە بە ناوی جەلال کە جووتیارێکی تەمەن چل و پێنج ساڵی خەڵکی گەرمیانی باشوور بوو، کە لە ناوەڕاستی نیساندا لە فیرقەی ٢١ ی قەڵای قۆرەتووەوە گوێزرابۆوە بۆ تۆپزاوا دەیوت: "ئێمە چووینە لای هەزاران کوردی تر کە لە پێش ئێمەدا هێنابوونیان و بە تەواوەتی نەماندەزانی چی ڕوودەدا، نەماندەتوانی هیچ قسە بکەین و ترس قسەی بڕیبووین و بە جارێ کوژابووینەوە، تاقە دەنگ کە گوێمان لێدەبوو ئەو کاتانە بوو کە ئەفسەرەکان ناویان بانگ دەکرد، "تاوانبار عەلی ڕەحمان کوڕی ئەوەو ئەوە، .... تاوانبار مستەفا تاهیرکوڕی ئەوەو ئەوە"، ئەوان تەنها ناوی گەنجەکانیان بە بڵندگۆ بانگ دەکردو پیاوە بەتەمەنەکانیان بانگ نەدەکرد"[٦].

ئەودەمە کاتی تاوتوێ کردنی نێرینە گەنجەکان بوو، ئەوان کرابوونە کۆمەڵی بچووك بچووکەوەو لە حەوشەکەدا دایاننابوون و کەس پێی نەدەوتن بۆچی هێنراون و چییان بەسەردێ. دواجار لە پاش جیاکردنەوەیان لە لایەن سەرباز یاخود کەسانی سەر بە *ئیستیخباراتەوە* گیانیان پشکنین، هەندێ لێرە ناسنامەکانیان لێسەندن، بەڵام لە هەمووی نە، ڕەنگە وەك دەربازبوویەك بۆیدەچێت لە بەر ئەوە بووبێت کە گاردەکان پەشۆکاوی سامناکیی ئەم ئەرکەیان بووبێتن. گیراوەکان هەر شتێکیان پێبوو لە: شانە، گوێزان، ئاوێنە، چەقۆ، پشتێن، تەزبیح هەموویان لێسەندن، بەڵام جلەکانیان هەر لەبەردابوو. ئافرەتێك دەیگێڕایەوەو دەیوت: "من بە چاوی خۆم

---

[٦] ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست ووض، کۆمەڵطای سموود، ٢٠ ی مایسی ١٩٩٢.

کۆمەڵێك سەعات و پشتێن و پارەم بینی لە خەڵکەکەیان سەندبوو و لە سەر زەویەکـە هەڵدرابۆوەو لە گریان زیاتر هیچت پێنەدەکرا"[٧].

هەندێ لە گیراوەکان دەسبەجێ لێکۆڵینەوەیان لە گەڵ دەکـراو هەنـدێکیش شـەو درەنگ لە زیندانەکان دەردەهێنرانە دەرەوە، لـە گـشت حاڵەتێکـدا زۆربـەی ئەوانـە لێکۆڵینەوەیەکی هەروا هاکەزاییان لەگەڵ دەکرا، کە ڕاستیەکەی لەوە زیاتر نەبوو کە بە کورتی حاڵەتی ئەو کەسەو چەند پرسیارێکی سادەو ساکاری لێبکرێت وەك: ناوی، ناوی دایکی، ژمـارەی خوشـك و بـرای، بـاری خێزانیـی، سـاڵی ژنهێنـانیو ژمـارەی منداڵەکانی[٨]. پیاو بە زۆریی ئەم پرسیارانەشی لێـدەکرا "چـەند سـاڵ *پێشمەرگە* بووی؟"، "لە کام شەڕدا بەشداریت کردووە؟" بـەڵام زۆربـەی دەترسـا وەڵامـی ڕاسـت بداتەوە. "من هەرگیز *پێشمەرگە* نەبووم"، ئەمە وەڵامێکی ڕاستی کوڕێکی گەنج بـوو، بەڵام کابرای لێکۆڵەرەوە کە بـەرگی یونیفـۆرمی هێـزی تایبـەت *"قـوات خاصـە"* ی پۆشیبوو لـە خـوارەوە بۆینووسـی بەهـەرحاڵ *"پێـشمەرگەیە" "[٩]. گیراوەکـان هـەر ئەوەنـدەی نـاونووس دەکـران بـە پـاڵ دەیانکردنـە قاوشـی گـەورە گـەورەوە، کـە هەریەکەیان خەڵکی ناوچەیەکیان تێدەکرد. شایەتێك بیستو هەشتی لەم قاوشـانە ژماردبوو, مەزەندەی ئەوەش دەکـات کـە هـەر قاوشـێك سـەد تـا دووسـەد بەنـدیی گرتبێتەخۆ. بەم پێیە گەر هەروا بە هەڕەمەکی مەزەندەی بکەین بۆمان دەردەکەوێ کە سەرجەمی گیراوەکانی کەمپی تۆپزاوا لە هەموو کاتێکدا نزیکەی چوار تـا پێنج هـەزار**

---

[٧] چاوپێکەوتنی میدڵ ئیست ووچ، کۆمەڵگای بنەسلاوە، ٢١ ی نیسانی ١٩٩٢.

[٨] ئـەم شـێوازی دانیـشتن و قـسە لـە گـەڵ کردنـە پێدەچـێت پـەیڕەویکردنی "فـۆرمێکی زانیاریی"ستاندارد بێت، کە لە لایەن دەزگاکانی ئاسایشی عێراقەوە بەکاردەهات. میدڵ ئیست ووچ زۆری لەم فۆرمانە دەستکەوتووە لـە دووتـوێی فایلـە ڕەسمیەکانـدا، تاقـە دیـاردەی نائاسـایی ئـەو پرسیارانەی لە تۆپزاوادا باس بکرێت هەواڵپرسینی ناوی دایك بوو، چوونکە لەم جۆرە ئیجرائاتانـەدا تەنها ناوی باوك پێویست دەکا.

*لەم جۆرە لێپرسینەوانەدا دەزگای ئەمن و ئیستیخبارات پتر وشەی تێکدەری بەکاردەهێنا لـە جیـاتی پێشمەرگە ـ و.

[٩] چـاوپێکەوتنی میـدڵ ئیـست ووچ، هـەولێر، ١٢ ی ئـەیلوولی ١٩٩٢. یـەکێك لـە دەربـازبوان لێکۆڵینەوەیـەکی چـڕتری بیردێتـەوە کـەوا هـەر بـەوەوە نەوەسـتان پرسـیاری ئـەوەی لێبکـەن ئایـا پێشمەرگەیە یان نە، بەڵکو سەر بە کام لایەنەو کەسێك دەناسێ *پێشمەرگە* بوبێـت، خزمـی هەیـە *پێشمەرگە* بووبێت، ئایا کەسی لە هەندەران هەیە، ئایا هیچ کەسێك لە خزموخوێشی ئیعدام کراوەو ئایا ئەم سەربازی ڕاکردوو نەبووە. چاوپێکەوتنی میدڵ ئیست ووچ، کۆمەڵگای شۆڕش، ١ ی تەمووزی ١٩٩٢. ئەم دوو پیاوە هەردوکیان لەو خەڵکە کەمانەن کە لە ئیعدامکردن دەربازبوون و لە لایەن میدڵ ئیست ووچەوە سۆراخ کراون و دۆزراونەتەوەو، بەسەرهاتی تەواویان لە بەشی نۆهەمدا ببینە.

کەس بووە، بەڵام بەندیەکان بەردەوام دەگۆڕان و زۆربەیان شەوێك یان ئەو پەڕەکەی چوار ڕۆژ دەمانەوەو پاشان دەبران بۆ شوێنێکی تر.

لە کاتێکدا کە بارودۆخ لە تۆپزاوا بۆ هەموو کەس ترسناك بوو، بەڵام بە زۆری بۆ بەشە قەرەباڵغ و سیخناخەکانی پیاوان بوو. "ئێمە نەماندەتوانی قاوشەکەمان بەجێبێڵین" ئەمە قسەی کوڕێکی خەڵکی لای قادرکەرەم بوو کە لەگەڵ کۆمەڵێکی تری هاوتەمەنی خۆیدا جیاکرابوونەوەو وایاندانابوون لە تەمەنی خزمەتی سەربازیی منداڵتر بن و لەوەش گەورەتر بن کە لە گەڵ دایکەکانیاندا بمێننەوە. کوڕەکە لە سەری دەڕواو دەڵێ: "قاوشەکان لە چیمەنتۆ دروستکرابوون و زۆر قایم و پتەو بوون, دەرگاو پەنجەرەکانیان بە شیشی ئاسن گرتبوو بەڵام شووشەیان تێدا نەبوو، ئەندازەی هەر قاوشێك ٦×٣٠ مەتر دەبوو, زۆر قەرەباڵغ بوو و شوێن نەبوو تێیدا ڕاکشێی"[١٠]، پیاوەکانیش وەك دەگێڕنەوە زۆریان لێدەکردن شەو تا بەیانی دەستەوئەژنۆ لە سەر چیچکان دانیشن و هەر کەسێ بیویستایە هەڵبسێتە سەرپێ دارکارییان دەکردو زۆریشیان بە هۆی بێهێزییەوە لەهۆشیخۆ دەچوون.

لە هۆدەو قاوشەکاندا ئاودەست نەبوو, زیندانیەکان تەنەکەیان بەکاردەهێنا بۆ پیسایی‌و لە دەرگاکەشەوە میزیان دەکردە دەرەوە یان هەر دەیانکردە ئەو شوێنەی تیایدا ڕاوەستابوون، ئەگەریش بەختیان بیهێنایە ئەوە ڕۆژی دوو جار دەبران بۆ ئاودەست بەکۆمەڵی پێنج تا دە کەسی لە ژێرچاودێریی پاسەوانداو گەلێ جار بە کێبڵی کارەبایی فەلاقەیان دەکردن. زۆربەیان لەم ماوەیەدا تووشی سکچوون بووبوون بە هۆی خواردنی بەندیخانەکەوە. یەکێك لەو گە نجە کەمانەی کە لە تۆپزاوا ڕزگاریان بوو دەیوت: "چاکتر وایە هەر باسی نەکەین، تۆ ئەگەر برسیت نەبوایە قەت نەتدەخوارد، جۆرە شۆربایەك بوو تەنها لەگەڵ ئێسقانی رووتداو ڕۆنێکی زۆری بە سەرەوە بوو و هەموو کەس نەخۆش کەوتن". زۆربەی گیراوەکانی تۆپزاوا ئەمەشیان دەست نەدەکەوت بەڵکو ڕۆژانە هەرکەسەو دوو *سەموونی* بچووکی کۆنی وشکهەڵاتوویان دەدانێ لە گەڵ تۆزێك ئاودا. هەندێکیش خواردنی هەر بەرنەدەکەوت. لەم ڕووەوە کەمێك لە گەڵ ژن و منداڵ نەرمتربوون و هەندێکیان باسیان لەوە دەکرد کە ناوبەناو ژەمێك برنج و چاو

---

[١٠] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ووض لة طةلَ دةربازبوويةكى طوندى مةحموود ثةريزادى ناوضةى جةباريدا، كؤمةلَطاى شؤرِش، ٩ ى مايسى ١٩٩٢.

پەنیریان دەدانێو تەنانـەت جارێکیـشیان کـەمێك گۆشـتیان درابوویـە. بـەڵام ژن و منداڵیش بەشێوەیەکی تر ئازاری قورسیان دەچەشت، چـوونکە پـاش ماوەیـەکی کـەم پێکـەوەبوون پاسـەوانە کوتـەك بـە دەسـتەکان زۆری زۆر درندانـەو بـە ڕاکێـشان پیرەژنەکانیان لە کچ و کـچەزاو کوڕەزاکانیـان جیـاکردەوەو ڕەوانـەی لایـەکی تـری نادیاریان ناردن. وا باسدەکرێ بە لایکەمەوە لە دوو حاڵەتدا، سەربازو پاسەوانەکان خۆیان کردووەتە بەشی ئافرەتەکاندا لە شەوی یەکەمیاندا لە تۆپزاواو منداڵی وردو بگرە کۆرپەی بەرمەمکەشیان لـە دایکـەکانیان جیاکردووەتـەوەو بـە درێـژایی شـەو ئافرەتەکان گوێیان لە قیژەو گریانی منداڵەکانیان بـووە لـە ژوورێکـی تـردا. ڕۆژی دواتر، منداڵەکانیان گێڕاوەتەوە بۆ دایکەکانیان بێهیچ پاساوێك بـۆ دابڕینـی ئـەو شەش حەوت سەعاتە. بۆ هەندێکی تریان خێزانەکان یەکیان نەگرتەوە تا قۆنـاخی دواتری مەینەتیەکەیان، کاتێ جارێکی تر ڕا پێچی ناو ئیڤا کرانەوەو لـە تـۆپزاواوە گوێزرانەوە بۆ بەندیخانەیەکی ژنان و منداڵان لە دووبز، لە سەر ئـەو ڕێگایـەی لـە کەرکووکەوە بەرەو باکووری ڕۆژئاوا بۆ هەولێرو مووسڵ دەڕوات.

تەیموور عەبدوڵا ئەحمەد، ئەو کوڕە دوانزە ساڵەی لە ١٣ ی نیـساندا سـوپا لـە گوندی کوڵەجۆ گرتی، دەیگێڕایەوە کەوا خۆیو دایکیو سێ خوشکی لە تۆپزاوا مانگێك ماونەتەوە، کە ئەمەش مانەوەیەکی درێژخایەن و نائاسایی بووە[11]. ئەو لەو ماوەیەدا بە چاوی خۆی مردنی چوار منداڵی بینیوە، کە تەمەنیان پێنج بۆ نۆ سـاڵ بـووەو بـە ئاشکرا لە برسا مردبوون. ئەوجا سەرباز لاشەکانیان بردوون و دوایی تەیموور هەواڵی زانیوە کەوا فڕێدراونەتە چاڵێك لە دەرەوەی کەمپەکەوە[12]. بەلام لەسـەرووی هـەموو شتێکەوە ژنانو منداڵان لە تۆپزاوا دەردو ئازاری بینینی سزاو جەزرەبەی مێردو بـراو

---

[11] تەیموور زۆری ضاوثێکەوتن لەطەڵ کراوة لة لایەن رِۆذنامەنووسان و نوێنـەرانی مـافی مرؤظەوة کة سەردانی کوردستانی عێراقیان کردووة، بۆ نموونة برِوانة میدلَ ئیست وؤض و ثزیشکانی مـافی مرؤظ، "طؤرِة نائارامـةکان: طـەرِان بـة دوای بێسـەروشوێنانی کوردستانی عێراقدا، شوباتی ١٩٩٢".

MEW/PHR "Unquiet Graves: The Search for the Disappeared in Iraqi Kurdistan, February, ١٩٩٢)

هەروةها تەیموور بابەتی بەشێکة لة کتێبەکەی کـەنعان مەکییـة، "دلَرِةقـی و بێدةنطی" لاثـەرِة ١٥١ - ١٩٩ Kanan Makiya,Cruelty and Silence.

[12] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وؤض لة طەڵ تەیموور عەبدولاَ ئەحمەد، کؤمـةلَطای سموود، ٢٩ ی تەمووزی ١٩٩٢.

باوکەکانیان چەشتووە لە دوا ساتەکانی کۆتاییی و بێسەروشوێن بوونیاندا. ئەوان لە دەلاقە شیشبەندەکانی قاوشەکانیانەوە تەماشای پیاوەکانیان کردووە لە بەشێکی تری بەندیخانەکەدا. تەیموور دەیوت هەموو دوو سێ ڕۆژ جارێك گیراوەکانی قاوشەکەی ئەمانیان کردووەتە دەرەوە بۆ هەواگۆڕین و بواری تێکەڵبوونیان داون لە حەوشەی بەندیخانەکەدا. منداڵان کەڵکیان لەم ساتە وەختە وەرگرتووەو دزەیان کردووەتە بەشی پیاوانەوەو لە پەنجەرەکانەوە نانیان بۆ فڕێداون.

لێدان و دارکاری کردنی پیاوەکان کارێکی ڕۆتین بوو. تەنانەت پیرەمێردێکی وەك عەبدولقادر عبدالله عەسکەریی خەڵکی گۆپتەپە دارکاری کرا، کەوا پیاوێك بوو لە دوادوایی شەستەکانی تەمەنیداو هێشتا لاوازو ڕوکاسی بۆمبارانی کیمیایی گوندەکەی بوو، کەوا فرە نەبوو کرابوو. ئەو شەوەی گەیشتبوو پاسەوانێك فەرمانی پێکردبوو هەڵسێتە سەر پێ، وەڵامی دابوەوە کە ناتوانێت هەڵسێت چونکە گازی ژەهراوی لێیداوە. پاسەوانەکە زۆر بە توورەییەوە ئامبازی بوو بوو و کەوتبووە لێدانی و قیژاندبووی بە سەریدا کەوا نابێ هیچ کەسێ باسی پەلاماری گازی ژەهراوی بکات (١٣).

لاوێکی لە سەربازیی هەڵاتووی خەڵکی ناوچەی قادرکەرەم، کە لە ناو هاوەڵەکانیدا بە عوزێر ناسرابوو، ماوەی چوار ڕۆژ لە تۆپزاوا دەسبەسەر بوو. لەو ماوەیەدا یەك لە هاوزیندانەکانی پیاوێکی ڕیشنی خەڵکی گوندی خاڵۆ بازیانی بوو، لە ناحیەی قەرەحەسەن. ئەم پیاوە بە عوزێری وتبوو کە ئازار دراوەو، بە سڵەوە قسەیان دەکرد چوونکە گاردەکان هەمیشە بە سەریانەوە بوون، ئەنجام عوزێر لەوە گەیشتبوو کە کابرا بە کێبڵ فەلاقەکراوەو بە پانکەی بنمیچەکەوە هەڵواسراوەو بە پارچە ئاسنێکی گەرمیش داخکراوەو پاسەوانەکان بە دەمدا پاڵیانخستووەو بە پۆستاڵ چوونەتە سەر پشتیی و لەقەکوتیان کردووەو کابرا بە دەم ئێش و ئازارەوە تلاوەتەوە. ئەو وایگێڕابۆوە کە بە شێوەیەکی تایبەتی هەڵسوکەوتی توندوتیژی لەگەڵ کراوە بە هۆی ڕیشیەوە، بە گریمانەی ئەوەی کە توندڕەوێکی ئیسلامیی و هەواداری

---

(١٣) لە ئاش تۆتزاوا، عەبدولقادر هەرطیز جارێکیتر هەردوو کورەکەی ئومێدە لەتێفە فەهیمەی بووکی نەبینییەوە. ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست ءۆض، ٢٤ ی مایسی ١٩٩٢.

ئێرانه[١٤]. ئەفسەرێك پێیڕاگەیاندووە ئەگەر ئەو ڕیشەی تا سبەینێ بمێنێ لەوانەیە ئیعدام بکرێت. هەر ئەو ئێوارەیە عوزێر ڕیشی ئەم پیاوەو پێنجی تریشی بە مقەستێکی بچکۆلە هەڵپاچیبوو، کە بەندییەك لای خۆی شاردبوویەوە.

لە چوارەم ڕۆژی گرتنەکەی عوزێردا کاتژمێر ١,٣٠ ی شەو نەقیبێکی سوپا هاتە ژوورەوەو فەرمانی بە گیراوەکان دا هەڵسنە سەرپێ‌و گوتبووی ئێستا لیستێکی ناوەکان دەخوێنمەوە هەر کەسێ وەڵام نەداتەوە دەسبەجێ بە بەرچاوی ئەوانیترەوە ئیعدام دەکرێت. ئەوجا بەندیەکان یەك لە دوای یەك بانگ کرانە بەردەمی ئەفسەرەکە. عوزێر تەماشای کردبوو هەر پیاوەو بە زنجیرە ژمارەیەکی دراوەتێ‌و ژمارەکەی ئەم ٣٧٥ بوو. ئەوان هەر کە ناوەکانیان بانگ دەکرا دەسبەجێ لە قاوشەکە دەبرانە دەرەوەو هەشت هەشت کۆمەڵیان دەکردن. لە پاش چوار ڕۆژی ژەمە خۆراکی مەمرەو مەژی‌و برسێتی ئەمان زۆر لاوازو بێحاڵ بووبوون. عوزێر ئەمجارەیان خۆی لە هۆڵێکی بەتاڵدا بینییەوەو پاش گەرمی‌و بۆگەنی تاقەت پڕووکێنی شوێنە قەرەباڵغەکەی پێشووی، ئەمجارە لە سەرمای نیوەشەوی ناوەڕاستی نیساندا هەڵدەلەرزی. زەویی هۆدەکە پەڵە چەوریی دیزڵ پیسی کردبوو، بێجگە لەوەش سێ پەڵە خوێنی تازەی تێداکەوتبوو، مێزەرێکی کوردیی خوێناویی لە سووچێکدا فڕێدرابوو لە گەڵ پاڵتۆیەك‌و شەرواڵێکی کوردیدا. لە دەوروبەری کاتژمێر چواری بەیانیدا بەندیەکان لە دەرەوە فڕەفڕی ئۆتۆمبیلیان هاتە بەرگوێ. چەند هەوڵیاندا لە کونی کێلوونی دەرگاکەوە شتێك ببینن بەڵام نەیانتوانی هیچ لە تاریکیدا بەدی بکەن‌و چوار سەعاتی تریان بە برسێتی‌و ترس‌و سڕبوون لە سەرمادا بردەسەر.

ئەو بەیانیی زووە ئازوگوێزی بەندیە پیاوەکان لە لایەن ئافرەتان‌و پیرەمێردی قاوشەکانی تری تۆپزاوەوە بەدیدەکرا. پیاوێکی پیر دەیوت "ڕوانیمان کراسی پیاوەکان دادەکەنن‌و لێیاندەدەن. ئەوانیش بە جووتە بە یەکەوە کەلەپچە کرابوون‌و پێڵاوەکانیشیان بردن. ئەمە لە کاتژمێر هەشتی بەیانییەوە تا نیوەڕۆ بەردەوام بوو"[١٥]. گەلێ جار پیاوەکان چاویشیان بەستراوەتەوەو بە پێی قسەی هەندێ کەسیش

---

(١٤) نووسراویَکی ئەمنی شةقلاَوةی ذمارة ١١٤٠٨ لة ٣١ ى ديسةمبةرى ١٩٨٧دا ئاماذة بة راسثاردةى مةكتةبى باكوور دةكا لة ١٣ ى ديسةمبةرى ١٩٨٧دا كة دةلَىَ: "بة هيض جؤرىَ نابىَ خةلَكى رِيشدار لة سةنتةرى ثاريَزطاكانء شارء شارؤضكةكان نزيك بكةونةوة بة هةر هؤيةكةوة بيَت، تاوةكو لة لايةن دةسةلاَتداريَتى ثيَوةنديدارةوة رِيَطةيان ثيَنةدريَت".

(١٥) ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض، كؤمةلَطاى سموود، ٢٠ ى مايسى ١٩٩٢.

جلوبەرگیان لەبەردا نەهێشتوون و تەنها دەرپێیان لە پێدا ماوە. دواجار خستوونیانە ئەو ئۆتۆمبیلە شوومە بێپە نجەرانەوە کە بە ڕەنگی سپی یان سەوز بۆیە کرابوون, واش باسدەکرێن کە پاس, ئەمبولانس یان بارهەلگری داخراودا بوون. ئەمەیان ئیتر دواجاری بینینەوەی ئەو پیاوانەی تۆپزاوا بووە. ئۆتۆمبیلە بێپە نجەرەکان بە لایەکدا ڕۆیشتن و پاسەکانیش بە لایەکیتردا و هەردوك پڕبوون لە گیراوە پیاوەکان. سەبارەت بە زۆربەی ژنان و مندالانْ ـ بەلام وەك لەدواییدا دەیبینن هەموویان نا ـ دوا قۆناخیان بەندیخانەی دووبز بوو. بۆ خەلکە بەتەمەن و بەسالداچووەکان، ڕێگاکەیان بەرەوخوار بە سەر دۆلەکانی ڕووبارەکەی ناوەڕاستی عێراقدا دەڕۆیشت، پێش ئەوەی بەلای باشووری ڕۆژئاوادا پێچ بکەنەوە بۆ ناو بیابان. ئەفسەرێکی سوپا بە پیرەمێردێکی خەلکی نەوجوولی وتبوو "کوردەکان ناپاکن و خۆمان دەزانین بۆ کوێتان دەنێرین, بۆ ئەو دۆزەخەی کە بە تایبەتی بۆ کورد دروستکراوە"[١٦]. ئەو دۆزەخەش ناوی نوگرە سەلمان بوو.

* * *

(١٦) ضاوثێكەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، كؤمةلَطای بنةسلاَوة، ١٩ ی نیسانی ١٩٩٢.

کـــــــــــەمپی سوپای میللی لە تکریت

دەیان هەزار گوندنـشینی کـورد کـە لـە قۆناخـەکانی سـێ و چـواری ئەنفالـدا ڕاپێچکران بە سەربازگەی سوپای میللیی تۆپزاوادا تێپەڕیون. هەمان شتیش سەبارەت بە ژمارەیەکی کەمتر لە کوردەکان لە ئەنفالەکانی دوو و پێنج و شەش و حەوتدا. دەبێ لێرەدا باسێکی سەربازگەی سـوپای میللـی شـاری تکـریتیش بکرێـت، کـە دەکەوێتـە باشووری ڕۆژئاوای کەرکووکـەوە لـە سـەر کـەناری ڕووبـاری دیجلـە، نزیـك شـوێنی لەدایکبوونی سەرۆك سەدام حوسێن. وادیارە تکریت هەمان ڕۆڵـی تـۆپزاوای بینیـوە، بەڵام بەڕادەیەکی کەمترو بۆ ماوەیەکی کـورت. ڕاسـتێکەی هـەموو ئـەو شـایەتانەی سەروەختێکیان لە تکریت بردووەتە سەر لە کۆمەڵە گیراوەکـانی ناوچـەی داودەن کـە دەکەوێتە سەر چەمی ئاوەسپی لە باشووری گەرمیانـدا. ئەمانـە هـەر هـەموویان لـە سەرەتای قۆناخەکانی ئەنفالی سێداو لە لایەن ئـەو هێـزەی سـوپاوە گـیران کـە لـە تووزخورماتووەوە پێشڕەویی کردو گشتیان ڕەوانەی تکریـت کـران پـاش ئـەوەی لـە مەڵبەندی لاوانی تووزخورماتوو دەسبەسەر کرابوون. بڕوانە سەرەوە لاپەڕە ٢٢٣ - ٢٢٥ .

زیاتر وا پێدەچێت کە تکریت وەك سەنتەرێکی کاتیی بەکارهێنرابێت بـۆ مـاوەی چەند ڕۆژێك لە ناوەڕاستی نیساندا کاتێ کە ئەنفالی سـێ لـە گەرمیانـدا لەوپـەڕی پەرەسەندن و سەرکەوتندا بوو و تۆپزاوا تەواو پڕبووبوو و جێگەی نەمابوو. لێـرەش وەك تۆپزاوا پاسەوانەکان لە هێزی سوپای نیزامی بوون و ***ئـەمن و ئیـستیخباراتیش*** ئامادە بوون. بەڵام پیاوێك دەیوت گوایە چەند کەسێکی ناسیوەتەوە سەر بـە سـوپای میللی (***الجیش الشعبی***)* بوون. بارودۆخ لە تکریتدا ئەوپەڕی سەختو ناڕەحەت بوو. محەمەد، کە پیـاوێکی خـەڵکی گونـدی تـاڵاو بـوو، لـە کـاتی ئەنفالـدا تەمـەنی شەستوسێ ساڵ بوو، دەیگێڕایەوە:

"یەکەم بەیانی پیاوەکانیان کردە کۆمەڵی بچووك بچووکەوەو کەوتنە لێدانیان. چوار سەرباز بەندییەکیان فەلاقە دەکردو دەبوو بەندییەکانی تر بەدیارەوە بن. هـەر کۆمەڵەو پانزە یان بیست کەس دەبوو و بە زەحمەت کەسێك دەیتـوانی لـە دارکـاریو تێهەڵدانو کێبڵی کارەبایی پێداکێشان ڕزگـاری بێـت. بـەیانی زوو دەیـانبردنو دوای

---

*لە دەقەکەدا هەر بەو شێوەیە هاتووە - ع.

نیوەڕۆ دەیانگێڕانەوە. سەرباز پیاوەکانیان بە ناوەکانیان بانگ نەدەکرد بەڵکو تەنها ئیشارەتیان بۆ دەکردن (تۆو تۆ...)و ئا بەم شێوەیە. ئەمانە *ئەمنی* تکریتو کەرکووک بوونو ئێمە بە قەساب ناومان دەبردن[١٧]. کە تاقمێك پیاوی دارکاریکراو دەگەڕانەوە، تاقمێکی تریان دەبرد بۆ فەلاقە کردن.

ئەو شەوە من لە گەڵ کۆمەڵێکی دە دوانزە کەسیدا بە دەستو چاو بەستراوی بردینیانە دەرەوەو بە سێ یان چوار ئۆتۆمبیل ڕەوانەی شوێنێکیان کردین لە تکریت. بە درێژایی ئەو شەوە دەخولاینەوەو بە دەگمەن دەوەستاین, هیچ پرسیارێکیان لێنەکردم. خەڵکەکە گیراوەکە لە گەڵ یەکتر قسەیان نەدەکرد, هەر کەسەو بیری لە چارەنووسی خۆی دەکردەوە. لەو دە دوانزە کەسەی ئەو شەوە بردنیانە دەرەوە تەنها پێنج گەڕایەوە. شەوی دوایی کاتێ کە گەڕامەوە بۆ قاوشەکە *ئەمن* هاتنو پرسیاری ئەوەیان دەکرد کە چەند کەس خۆی دەبەخشێ بۆ شەڕ لە دژی ئێران. هەشتا پیاو خۆیان ناونووس کرد، بەڵام درۆ بوو هەموویان سەرنگوم کردن. لیژنەیەك لە *ئەمنەوە* پێکهاتبوو بۆ مامەڵە کردن لە گەڵ گیراوەکانداو، فەرمانیان پێدرا بە چیچکانەوە دانیشنو لەو کاتەدا هەموو پارەکانیان لێسەندنو خستیانە توورەکەیەکی گەورەوە. هەروەها گشت ناسنامەکانیان لێسەندنو دەیانقیژاند بە سەرماندا بۆ ئەوەی بمانتۆقێنن, یەکێك دەیوت: "ئەو چەکانە بێنە بیانکوژین"، ئەویتر دەیوت: "ئەمانە هەژارن، مەیانکوژن"، یەکێکی تر دەیوت: "خۆزگە هەموومان دەکوشتن". ئەو شەوە درەنگ *ئەمن* هاتنەوەو هەرچی گەنج هەبوو بردنیانو تەنها پیرەکان مانەوە. ئەوان گە نجەکانیان بە دە پاسی نیسان زیاتر برد، کە هەر یەکەیان چلو پێنج کەسی دەگرت. هەموو ناسنامەکانیان لێسەندنو لە جلەکانی بەریان زیاتر هیچیان پێ نەهێشتن".

لە نێو ئەو گە نجانەدا کە ئەو شەوە بێسەروشوێن کران سەلاحی کوڕەکەی محەمەدو برازاکەیو زۆرکەسی تریش لە خزمەکانی. "من ئیتر هەواڵم نەزانینو هیچ

---

[١٧] زۆربـەی ئیـاوانی *ئـەمن* خـەڵکی ڕەمادی ء تکریت ء سامەڕان، کـە سێ شـاری سوننی مەزەبی ڕۆژئاوای بەغدان کەوا بربڕەِ ئشتی ئشتطیریی سیاسیی سەدام حوسێنن.

سەرو سۆراخێکیان نەماو جارێکیتر کەس نەیبیینینەوەو تەنها سەدام حوسێن دەزانێ لە کوێن[١٨]"، ئەمە دوا قسەی ئەو پیاوە بوو.

* * *

گیراوەکانی بـلـە و هەڵـە بجـە

پێدەچێت مامەڵەکردن لە گەڵ گیراوەکانی قۆناخەکانی تری پەلاماری ئەنفالـدا کەمێك جیاواز بووبێت. لە ماوەی مانگی نیسان و سەرەتای مایسی ١٩٨٨دا، تۆپزاوا بە جۆرێك مامەڵەی لە گـەڵ قوربانیـانی ئەنفالـدا دەکـرد کـە تـەنها بـە پێـوەرێکی پیشەسازی دەکرێ لێکبدرێتەوە. بەڵام لە کۆتایی مایسداو کاتێ کە ئەنفال گەیـشتە ناوچەکانی باکووری دەریاچەی دووکان، مەسەلەکە هەندێ گۆڕانکاریی بە سەردا هات. میدڵ ئیست وۆچ چاوپێکەوتنی لەگەڵ سێ تاقم گیراوی ئەوسای تـۆپزاوادا کـردووە، لەوانە پێنجیان لەو ناوچانە بوون کـە بـەر ئەنفالـەکانی پێـنج و شـەش و حـەوت کەوتبوون، چواریان خەڵکی بلەی ژێری و ژۆری بوون، ئەویتریش ژنێکی گەنج بـوو بـە ناوی ئامینەو خەڵکی گونـدی ئاکۆیـانی ئـەو نزیکانـە بـوو[١٩]. ئـەم شـایەتانە وا دەگێڕنەوە کە بە جیا لە گیراوەکانی تر دایاننابوون، ئەگەرچی زۆربەی ئـەو کۆمەڵـە خەڵکی بلە بوون، بەڵام چەند کەسێکی گوندی کەندووری هاوسێشیان تێـدابوو، ئـەو گوندەی کەوا دانیشتوانی پیاوانە بە دەم قوربانیانی کیمیابارانەکەی مایسی ١٩٨٧ ی دۆڵی مەلەکانەوە چوون. ئەمانـە هـەموویان لـە پـاش چـەند ڕۆژێـك برابـوون بـۆ سەربازگەی سپیلك لە نزیك خەلیفانەوە. یەکێکیان باسی ئەوەی دەکرد کە شـەوێکیش لە زیندانێکی ژێرزەمیندا لە بارەگای *ئەمنی* کـەرکووك ماوەتـەوە، زۆریـشیان باسـی مانەوەی شەوێکی تر دەکەن لە هەولێر.

ئەوەی ئاشکرابوو گرووپەکەی بلەیان هەشت تا دە ڕۆژ لە تۆپزاوا هێشتووەتەوە، کـە تارادەیـەك ماوەیـەکی درێـژتر بـووە لـەو ماوەیـەی کـە زۆربـەی گیراوەکـانی قۆناخەکانی پێشوو دەمانەوە، هەروەها بارودۆخیان لەوە دەچوو کەمتر سەخت بووبێت

---

[١٨] ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست ءؤض، کۆمەڵطای دارةتوو، ١٨ ی نیسانی ١٩٩٢.

[١٩] ضـاوثێکەوتنەکانی میـدڵ ئیست ءؤض، طونـدی ڕمهاوێـذ، ١٨ ی تـەمووزی ١٩٩٢ و ڕةواندز ٥ ی نیسانی ١٩٩٢ و خەلیفان و کۆمەڵطای باسرمة، ٢٤ ی مارتی ١٩٩٣.

و ژنەکان دەیانتوانی جگەرەو ئاو ببەن بۆ مێردەکانیان، کە لە زیندانێکی گەورەی جیاوازدا بەندکرابوون. لە پاش نزیکەی حەفتەیەك ژن و منداڵەکان وەکو ئەوانی پێشووتر ڕەوانەی سەربازگەیەکی تری دووبز کران، زۆربەی پیرەکانیش بەرەوخوارکرانەوە بۆ بەندیخانەی نوگرە سەلمان، بەڵام تەنها یەك پیاوی پیر ڕاستەوخۆ لە تۆپزاواوە برابوو بۆ شارۆچکەی عەربەت لە باشووری شاری سلێمانییەوە. ئەمە لە ناوەڕاستی حوزێراندا بووەو ئەویش بۆخۆی لە عەربەتەوە گەڕابۆوە بۆ باسرمە، کە کۆمەڵگایەکی بندەستی حوکوومەت بوو, لە دوای پەلاماری کیمیایی دۆڵی بالیسان لە نیسانی ١٩٨٧دا دروستکرابوو.

حاڵەتی فەرەج، کە مامۆستایەکی تەمەن ٣٩ ساڵی خەڵکی هەڵەبجە بوو، جیاوازییەکی بەرچاو و سەرنجڕاکێشی هەبوو لە چاو شێوازەکانی پێشووی بەندکردن لە تۆپزاوادا. شایەتیەکەی ئەم پیاوە ئەوە پیشان دەدا کە چۆن دەربازبوانی ئەو شارۆچکەیە جیا لە ڕاپێچکراوەکانی ئەنفال مامەڵە کراون، هەروەها ئەوەش دەردەخا کە تۆپزاوا تا ماوەیەکی زۆریش دوای پەلاماری ئەنفال هەر لەکاردا بووە. فەرەج و ژنەکەیو دوان لە شەش منداڵی یەکسەر لە پاش پەلامارە کیمیاییەکەی ١٦ ی مارت هەڵاتوون بۆ ئێران و لە پاش دوو مانگ و نیو مانەوە لە نەخۆشخانەی ئێران و ئۆردووگای ئاوارەکاندا هەر لەوێ، بە خێزانەوە گەڕاونەتە دواوە بۆ عێراق، بەڵام لە خاڵی پشکنینی ڕانیەدا سەرباز گرتوونی. فەرەج و خێزانەکەی پاش ماوەیەك لە لێکۆڵینەوەو لێکۆڵینەوەکاریی *ئەمنی* سلێمانی، ئەوجا بە پاسێك کە بیستو پێنج کەسی خەڵکی هەڵە بجەو ناوچەی کەلاری تێدا دەبێت دەگوێزرێنەوە بۆ تۆپزاوا[٢٠].

ئەو بارودۆخەی فەرەج تێبینی کردووە لە تۆپزاوا بە گشتیی لەو بارە دەچێ کەوا شایەتەکانی ئەو دەمە باسی لێوە دەکەن. ئەوکاتەش هەر بە گەیشتنیان نێرو مێ لێکتر جیاکراونەتەوە، ئەوجا سەدو پە نجا کەسێکیان لە خەڵکەکە ڕاپێچی زیندانێك

---

[٢٠] ناحیەی کەلار (ڕاستەکەی قەزای کەلارە -و)، لە طەرمیانی باشوور بەر قۆناخی ئەنفالی سێ کەوت، هەزاران کەس لەخەڵکی طوندەکانی ناوضەی کەلار لە سەرەتاوە تا ناوەڕاستی نیسان بران بۆ تۆثزاوا، بەلاَم ئەمە تاقە حاڵەتە کە بۆ میدڵ ئیست ءۆض باسکرابێت و طوایە ئەوان لەو وەختەدا لەوێ بووبێتن، شایەتەکە ئەوەی لەلا ڕوون نەبوو کە ئەوانە لە ثاش تێثەڕبوونی سێ مانط بە سەر ئەنفالی سێدا بۆضی لەوێ بوون و بەسەرهاتیان ضي بووە، ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست ءۆض، هەڵەبجە، ٨ ی مایسی ١٩٩٢.

کردووەو تەنها بەشی مەمرەو مەژی خواردنیان داونەتێ، بەڵام لەم کاتەدا دوکتۆرێکی سەربازیی کوردی خەڵکی خانەقینی لێبووە، کە پیاوێك بووە بە ناوی نەجیب. فەرەج تەماشای کردبوو هەموو هاوزیندانەکانی خەڵکی هەڵە بجەن و زۆربەشیان وەکو ئەم رایان نەکردووە بۆ ئێران، بەڵکو لە ناو کوردستانی عێراقداو لە پاش بۆردمانی شارەکە گیراون.

فەرەج شەو لە بەشەکانی تری بیناکەوە گوێی لە دەنگی گریان دەبێت و لە پاسەوانێکی پرسیبوو چی روویداوە؟ ئەویش لە وەڵامدا وتبووی "ئەوانە گیراوەکانی ئەنفالن و لە بەندیخانەوە رەوانە دەکرێن". کەوابوو هەڵە بجە بەشێك نەبوو لە پرۆسەی ئەنفال. بۆ رۆژی دوایی فەرەج لە پاسەوانێکی تری پرسیبوو: "باشە ئەوە گیراوەکانی ئەنفال بۆ کوێ دەبەن؟" کابراش لە وەڵامدا وتبووی: "ئەمە کاری تۆ نیە، ئەگەر جارێکیتر ئەم پرسیارە دووبارە بکەیتەوە تۆیش لەگەڵ ئەواندا رەوانە دەکرێیت و هەتا هەتایە سەرنگوم دەبیت".

فەرەج، کە زمانی عەرەبیی دەزانی، بە کوڵگرتن لە گفتوگۆ و دەمەتەقێیان زانی کەوا هەموو گاردەکانی تۆپزاوا لە بەغداوە هێنراون، تەنانەت یەکێکیان ژمارە تەلەفۆنەکەشی دابوویەو پێی وتبوو ئەگەر بەربوویت و رێت کەوتە بەغدا تەلەفۆنم بۆ بکە "رەنگە کارێکت پێبسپێرین". دواتر هەمان گارد مامۆستاکەی زیاتر خستبووە گومانەوە کاتێ نامەیەکی دابوویەو پێی گوتبوو ئەمە لە کچێکی کوردەوەیە لە بەشێکی تری بەندیخانەکەو بەڵکو ئەم بیداتە کەسوکاری لە زیندانی پیاوان و پێیان بڵێ باری تەندروستی زۆر خراپەو مەترسی مردنی لێدەکرێ. فەرەج کارەکەی رەتکردبۆوەو نەیویستبوو خۆی لەم مەسەلەیەوە بگلێنێت. بەینێك ئەودواتر گومان و دوودڵیەکەی لە بارەی گاردەکەوە تەواو سەلمابوو وەختێ کابرا رێکورەوان پێیراگەیاندبوو *ئەمن* حەز دەکات ئەم خەفیەیی لە سەر هاوەڵە کوردەکانی بکات.

هەوڵدانە بێسەروبەرەکانی *ئەمن* بۆ راهێنانی فەرەج تاوەکو کاریان بۆ بکات رەنگە تارادەیەك هۆیەك بوویێت بۆ ئەو نەرمیەی لەگەڵیدا نواندبوویان، ئەگەرچی لە شایەتیەکەشیدا ئەوە روون و ئاشکرایە کە دەربازبوانی هەڵە بجە زۆر نەرمتر لە گیراوەکانی ئەنفال رەفتاریان لەگەڵ کردوون، تەنانەت لە دوو حەفتەی یەکەمدا فەرەج رێگەی پێدەدرا سەردانی کورتی ژنەکەی بکات، هەرچەندە ئەم ئیمتیازەیان دواجار راگرتبوو چونکە بەندییەك گیرابوو لەو کاتەدا کە هەوڵیدابوو لە کونێکی بنمیچەکەوە هەڵبێت. بۆ ئەوەی کەسی تر نەوێرێ بیر لە راکردن بکاتەوە گاردەکان بە

بەرچـاوی بەندیەکانــەوە کەوتبوونــە لێــدان و دارکــاریکردنیو تــامردن وازیــان لێنەهێنابوو. مامۆستاکەی هەڵەبجە تێکڕا ماوەی پەنجاو دوو ڕۆژ لە تۆپزاوا مابۆوە، ئەمەش ماوەیەکی زۆر زیاتر بوو لەو ماوەیەی هەر دەربازبوویەکی تر باسی کردبێـت. لە دوایشدا ماوەیەکی کەم پاش تەواوبوونی جەنگی ئێران ـ عێراق بەردراو سەرلەنوێ لە کۆمەڵگای باینجانی نێوان سلێمانیو چەمچەماڵ نیشتەجێ کرایەوە[٢١].

* * *

بـــــــــەندیخانەی ئـافرەتان لـە دووبز*

کەریم، قوتابیـەکی تـەکنۆلۆجیی تەمـەن بیـست سـاڵی خـەڵکی دووبــز بــوو، هەستیکردبوو کە جموجوڵێکی نائاسایی هێزی حوکوومەت لە قەراخ شـارو لــە نزیـك فلکەی پێچکردنەوەی ڕێگای نێوان کەرکوك ـ مووسڵدا لـە ئارادایـە[٢٢]. دانیـشتوانی دووبــز تەماشـایان دەکـرد وا پاسـی کۆسـتەری ئـەهلی لای کەرکووکـەوە دێـن و لـە سەربازگەی دووبز، کە پێـی دەوتـرا (فێرگـەی شـەڕکردن ـ *مدرسـه قتـال*) و هێـزی کۆماندۆی عێراق ـ *مغاویر*ـ مەشقیان تێدا دەکـرد، کۆدەبنـەوە. هـەروەها خەڵکەکـە پاسی سەوزی داخراوی پۆلیسیشیان دەبینی لە سەربازگەکە دەردەچێو چـەکداری جـل زەیتوونییان لە تەکدایە. پاشان دوکاندارەکانی دووبز سەرنجیان دەدا وا پــۆل پــۆلی شەش حەوت کەسیی ئافرەتی بەندکراو بە یاوەریی پاسەوان دێنـە لایـان و هــەر زوو زانییان کە ئەمانە لە سەربازگەکەی دووبزەوە دێن.

ئەم ئافرەتـانەو منداڵەکانیان لـە ناوەڕاسـتی نیـساندا بـە ژمارەیـەکی زۆر لـە تۆپزاواوە گوێزرابوونەوە بۆ دووبــز، وەك بەشـێك لــە سـێ شـێوە جیاکردنـەوە کـە

---

[٢١] فەرەج دەبێ بە پێی لێبووردنە گشتیەکەی ٦ ی ئەیلوولی ١٩٨٨ بەردرا بێت، بەم پێیـە دەبـێ لـە دەوروبەری ١٦ ی تـەمووزدا لەسـلێمانییەوە برابێـت بـۆ تـۆپزاوا. کۆمـەڵگای باینجـان دانرابـوو بـۆ نیشتەجێکردنەوەی دەربازبوانی چەندین قۆناخی ئەنفال، دوو شایەتی تریش دەڵێن کـە مەبەسـتێکی سەرەکیی دیکەی ئەو کۆمەڵگایەش نیشتەجێکردنەوەی ئاوارەکانی هەڵەبجە بـووە، چـاوپێکەوتنەکانی میدڵ ئیست ووّچ، هەڵەبجە، ٨ و ١٥ ی مایسی ١٩٩٢.

* شارۆچـکەی دووبـزی لای کـەرکووك لـە سـەردەمی سیاسـەتی بـە عـەرەبکردن و گـۆڕینی بـاری دیموگرافیدا لە لایەن ڕژێمەکانی پیشووی عێراقەوە ناوەکەی گۆڕابوو بە دبس ـ و.

[٢٢] چاوپێکەوتنی میدڵ ئیست ووّچ، کۆمەڵگای بنەسلاوە، ٦ ی تەمووزی ١٩٩٢.

کەسوکارە بەتەمەنەکانیان بردبوون بۆ بەندیخانەی نوگرە سەلمان و پیاوەکانیشیان، پاش ئەوەی تەنها دەرپێیان لە پێدا هێشتبوونەوە، بە دەستو چاو بەستراوی بەرەو لایەکی نادیاریان بردبوون. یەکێك لە گاردەکانی دووبز بە بەندیەکی تازەگەیشتووی وتبوو گوایە کەمپەکە ـ کە دوو بینا بوو لە ناو یەکدا ـ ٧٠٠٠ گیراوی کوردی تێدایە. لە کاتی گەیشتندا هەندێ ژن لە گەڵ منداڵەکانیاندا، کە لە تۆپزاوا گاردەکان لە دەستیان دەرهێنابوون، یەکیانگرتەوە. ئەو کۆمەڵە ئافرەت و منداڵە لە دووبز ماوەی چوار پێنج مانگ مانەوە تاوەکو رژێمی عێراق دوا سەرکەوتنی بە سەر *پێشمەرگەدا* راگەیاندو لێبووردنێکی گشتیی بۆ کوردەکان دەرکرد.

ئافرەتەکان بە ئازارێکی زۆرەوە دەتلانەوە کە نەیاندەزانی چی بە سەر مێردو براو باوکیان هاتووە، بەڵام وا ئێستا پاش ئەو بارودۆخە سەختەی تۆپزاوا، دووبز جۆرە حەوانەوەیەکی بەرچاوی پێبەخشین. هیچ نەبێ لێرە شوێن هەبوو لە سەر کۆنکرێتە رەق و پیسەکە راکشێن یان بخەون و بەکارهێنانی حەمام و ئاودەست قەدەغە نەبوو و ئاو لە بەلووعەیەکەوە بە ئاسانی دەست دەکەوت. خواردن خراپ بوو، بەڵام کەمێك رێکوپێکتر بوو و شۆربای نیسك و برنج و سەموونیان دەدانێ. پاش چەند هەفتەیەکیش هەندێ خواردنی هەمەجۆر کەوتنە ژەمەکانەوە. لە مانگی حوزێراندا ئەو کاتەی کە ئامینە ـ ژنە گە نجەکەی خەڵکی ئاکۆیان ـ گەیشتە ئەوێ بەشە خۆراك لە دووبزدا هەفتانە دوو هێلکەو ماست و چای تێکەوتبوو، لەدواییشدا وایلێهات کەمێ شووتیشیان دەدا. گاردەکانیش سابوون و شەکرو چایان بەو ژنانە دەفرۆشت کە هێشتا پارەیان پێمابوو. هەروەها دەسەڵاتدارانی بەندیخانەکەش هەرحەوت بەندیو بەتانیەکیان دەدایە.

لێرە ئافرەتەکان بواری ئەوەشیان هەبوو جلوبەرگیان لە حەوشەی بەندیخانەکەدا بشۆن و لە ژێر سێبەری دارەکاندا دانیشن یان تەنانەت لە دەرەوە بخەون ئەگەر گەرما لە ژوورەوە بێتاقەتیان بکات. هەندێکیشیان جارجارە لە ژێر چاودێریی پاسەواندا رێگەیان پێدەدرا بچن بازاڕ بکەن. ژنێکی دووگیانیش کە گەیشتە دووبز بردیان بۆ نەخۆشخانەی شارەکە (ئەگەرچی لە ژێرچاودێریی پاسەوانیشدا بوو) و لەوێ ئافرەتێکی دوکتۆری کورد سەرپەرشتیی منداڵبوونەکەی کرد. ئەوانیتر دەیانگێڕایەوە کەوا حەفتەی دووجار دوکتۆر سەری سەربازگەکەی دەداو تەماشای

نەخۆشی دەکردو دەرزیو دەرمانی دەدانی، هەرچەندە هەندێ شایەت ئەمەیان ناسەلمێنن.

بەڵام لە گەڵ ئەم هەموو (باشەیەیدا) ئەگەر بەراورد بکرێ، دووبزیش دیسان ترس و سامێکی کەم نەبوو. بۆ گاڵتەجاڕیی دەوران، گێڕاوەکان ڕوانیبیان بەڕێوەبەری ئەم سەربازگەیە هاوڵاتییەکی کوردەو، پیاوێکی خەڵکی دەڤەری هەولێرە بە ناوی حاجی ئەحمەد فەتاح و حەجی مەککەی کردبوو. ئەو منداڵانەی کەمێك کزربوون و دەیانتوانی هەڵبسووڕێن پاسەوانەکان بە زۆر قاوش و ئاودەستەکانیان پێپاکدەکردنەوە. کوڕێکی چواردە ساڵ کە پێنج مانگی لە سەربازگەکەی دووبزدا بەسەربردبوو دەگێڕێتەوەو دەڵێ: "*ئەمن و ئیستیخبارات* و بەعسیەکان چاودێرمان بوون, هەمیشە دەهاتن و بێ هۆ بەندیەکانیان فەلاقەدەکردو چەند جارێك دەستیان بەستوومەتەوەو لێیانداوم, جارێکیشیان سێ *ئەمن* بە دار پشت و قاچمیان دارزاند. لەو قاوشەشدا کە تیایدا دەخەوتم دووجار لە بەیانیەوە تا شەو بەستمیانەوە بێئەوەی بیەڵن هیچ بخۆم. من نەمدەتوانیو بۆم نەبوو بپرسم بۆچیو هیچ کەسیش نەیدەتوانی بەرپەرچی یاسای بەعس بداتەوە"[٢٣].

ئەم منداڵە، هەر هیچ نەبێ دەربازبوو بەڵام زۆریان و لەوانەیە بە سەدان بێت، بۆیان ڕێك نەکەوت ڕزگاربن، لە سەرەتاوە مردن و لەناوچوون کەم بوو، بەڵام کاتێ کە بەهار بەسەرچوو و ڕێی بۆ گەرمای هاوین خۆشکرد، ڕێژەی زیادی کرد. ئامینەی خەڵکی ئاکۆیان، لە دووبز منداڵێکی کچی بوو، بەڵام پاش دوو مانگ منداڵەکە نەخۆش کەوت و مرد. تەنها لەخەڵکی بلە چوار یان پێنج منداڵ مردن. نەبات، دایکێکی تەمەن بیستو هەشت ساڵی خەڵکی قادرکەرەم بوو، دوو منداڵی ساوای لەدەستداو ماوەی نێوانیان مانگێك بوو. یەکەمجار شارۆی کچە سێ ساڵانی مردو مانگێك دوای ئەوەش نۆرە هاتە سەر کوڕە دوو ساڵانەکەی، دیار. نەبات دەیگوت: "ئەوان لە ترسا مردن، چوونکە هێند تۆقیبوون نەخۆش کەوتن و سکچوون و ڕشانەوەیان تووشبوو"[٢٤]. شێرزاد کە کوڕێکی چواردە ساڵ بوو تاقە یەك شەو حەوت منداڵی ساوای ژماردبوو کە لە دووبز مردبوون، محەمەد کوڕێکی نۆ ساڵ بوو، مەزەندەی پەنجا حاڵەتی مردنی

---

[٢٣] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، کؤمەلَطای شؤرش، ٩ ی مایسی ١٩٩٢.
[٢٤] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، ضەمضەمالَ، ١٩ ی ئەیلوولی ١٩٩٢.

دەکرد لەو زیندانە گەورەیەدا کەوا خێزانەکەیانی تێدابوو، لە ماوەی پێنج مانگی دەسبەسەرییاندا. زۆربەی ئەوانە منداڵی بچووك بوون بەڵام هەندێ پیرەژنیش مردبوون. حەبیبە کە لەو کاتەی ئەنفالدا هەشت ساڵ بووە بیری دێتەوە کە بە زۆر لە نێوان لاشەی مردووەکاندا خەواندوویانە پێش ئەوەی پاسەوانەکان بێن و لایانبەن[٢٥]. هەردوو لاشە بچووکەکەی منداڵەکانی نەبات، شارۆ و دیار، دوو پاسەوان لە سوپای میللی بردبوونیان و شۆردبوونیان و لە گۆڕستانی گومبەتی شارۆچکەکە ناشتبوونیان و هەردوو جارەکە نەبات خۆی بەدیارەوە بووە. لاشەی منداڵە ساواکانی تر لە مزگەوتە کۆنەکەی شارەوە دەبران بۆ ناشتن، بە گوێرەی قسەی کەریمی قوتابیی تەمەن بیست ساڵ، کەوا سەرنجی ئەوەی دابوو بنکەی کۆماندۆی دووبز لە سەرەتای بەهارەوە پڕبووە لە خەڵکی بەندکراو.

خەڵکی شارۆچکەکە دەهاتنە مزگەوت بۆ شۆردنی لاشەکان و لەدواییشدا گە نجەکانیان، کە کەریمیشیان تێدابووە لە کۆنە گۆڕستانێکی لاتەریکی منداڵاندا کە ماوەی میلێك لە مزگەوتەکەوە دوور بووە گۆڕیان بۆ هەڵکەندوون و ناشتوونیان. کەریم خۆی یارمەتی ناشتنی لاشەی چوار منداڵی ساوای داوەو لە ماوەی نێوانیشیاندا هاوەڵەکانی یارمەتی ناشتنی پە نجا منداڵیان داوە، کە هەرهەموویان لە ساڵەوەخت کەمتر بوون، خەڵکی دووبز پارچە زەوییەکیان لە گۆڕستانەکەدا دیاریکردبوو بۆ گۆڕی ئەو منداڵانەو هەر گۆڕێکی بچووکیش بە جیا نیشانە دەکرا[٢٦].

پاشان لێرە هەر ماوە نا ماوەیەك و بە پێی وەختێکی دیاریکراو کۆمەڵە پاسێکی داخراو خۆیان دەکرد بە بنکەکەی دووبزداو ژمارەیەکی زۆریان لە گیراوەکان باردەکرد. لایکەمەکەی دوو جاریان ئەو کۆمەڵە خەڵکەی ناوچەی کەلاری باشووری گەرمیان بوون، کە بە پێی مەزەندەیەك تێکرا نزیکەی پێنج سەد ژن و منداڵ دەبوون و گوێزراونەتەوە بۆ بەندیخانەی نوگرە سەلمان و هۆکەشی هەر بە نەزانراوی ماوەتەوە[٢٧]، بڕوانە

---

[٢٥] ضاوثێکەوتنەکانی میدلَ ئیست ءؤض، رِةواندز، ٢٨ ی نیسانی ١٩٩٢ و کؤمةلَطای شؤرِش، ٩ ی مایسی ١٩٩٢ و کؤمةلَطای زةمةقی، ٢٤ ی تةمووزی ١٩٩٢.

[٢٦] شارؤضکةی دبس دةکةویَتة ناوضةیةکی کوردستانی عیَراقةوة کة هةردةم لة ذیَر دةسةلأَتی رِذیَمی بةغدادا بووة، نة طؤرِستانی طومبةت و نة طؤرِستانة کؤنةکةی مندالأَنیش بؤ میدلَ ئیست وؤض نةرِةخساوة تاقیکردنةوةی فؤریَنسیکی سةربةخؤی تیَدابکات.

[٢٧] ضاوثیَکةوتنی میدلَ ئیست وؤض لة طةلَ ئافرةتیَکی خةلَکی (هؤمةربل)دا، کفری، ٣٠ مارتی ١٩٩٣.

لاپــەڕە ٣٨٥-٣٨٧، بەڵام هەزاران کەسی تر لە بەندیەکان کە ڕەنگە نیوەی ژمــارەی گیراوەکانی دووبز بووبێتن، ڕاپێچی لایەکی تری نادیار کران و لە تاریکیی ئەنفالــدا ونبوون.

بۆ نموونە شیرین، کە ئافرەتێکی تەمەن ٢٣ساڵ بوو لە گوندی قەیتوولی ڕەشــە* (ناحیەی قادرکەرەم) بەم شێوەیە دوو کچی منداڵی خوشکەزای لەکیس چــوو: پــەرژین جەعفەر حەسەن، تەمەن ١٢ساڵ و نەباتی خوشکە بــچووکی لــە خــۆی خــوارتریش. ئەوەی لێبەدەر کە ئەوانی لە ئەنفال ڕزگاریان بوو و لــەو کۆمەڵگایانــەدا کــە نزیــک شوێنەکانی ئەوسایان بوون نیشتەجێکرانەوە، ئێستا وا پێنج ساڵ تێپەڕیوە بێئــەوەی سۆراخێکیان هەبێت، بەڵکو ئەگەری بەهێز ئەوەیە کە ئەم دوو کچەو هەزارانی تــریش لەگەڵ ئەماندا کەوا لە دووبزەوە سەرنگوم کران لە لایەن دەســەڵاتدارانی عێراقــەوە کوژرابێتن[٢٨].

* * *

---

* ثرسیاری زؤرم لة خةلَكی شارةزای ئةو ناوضةیة كردووة هیض طوندیَكم بؤ ساغ نةبووةوة بة ناوی قةیتوولی رِةشة لةو ناوضةیةدا، بةلَكو تةنها یةك طوند هةیة بة ناوی قةیتوول لة سةرووی (قادركةرةم)ةوة ـ و.

[٢٨] ضاوثێكةوتنی میدلَ ئیست ءؤض، كؤمةلَطای شؤرِش، ٢٩ ی حوزیَرانی ١٩٩٢. خوشكةزاكانی ئةم شایةتة خةلَكی دؤلَی طؤلباخ بوون، ئةو شویَنةی كة وةك دةطیَرِنةوة ذمارةیةكی زؤر ئافرةتی لیَ بیَسةروشویَن كراوة.

بەندیخانە کـــــــەمپێك بۆ بەساڵداچووەکان

"ئەگـەر ئێـوە شـتێك دەربـارەی دۆزەخ دەزانن، ئەوە دۆزەخ بوو ئێمە بینیمان"
ـ محەمەد حوسێن محەمەد (لەدایکبووی ساڵی ١٩١٢) ودەربازبوویەکی نوگرە سەلمان.

لە کاتێکدا کە بارهەڵگرو پاسەکان بەرەو باکوور بۆ دووبز دەڕۆیشتن، هەنـدێکی تریان هـەر لـە تـۆپزاواو تکریتـەوە بـەرەوخوار بوونـەوە بـۆ ناوجەرگـەی خـاکی عەرەبنشینی عێراق بە نـاو بیابـانی پانوبەرینـدا، کـە بـەرەو سـنووری سـعوودیە شۆڕبووەتەوە، تا لەدوایيدا گەیشتنە بەندیخانەی قەڵای چۆڵی نوگرە سەلمان "چاڵی سەلمان". بەندیەکان بە چوار کاروانی سەرەکی گەیشتن. سەرجەم گیراوەکـانی نـوگرە سەلمان لە سەردەمی ئەنفالدا پێدەچێت ٦ تا ٨ هەزار بووبێتن[٢٩]. یەکەمجار ئەوانەی کە گەیشتن هەزاران گیراوی گوندەکانی قەرەداخ و گەرمیان بوون (ئەنفالی دوو و سـێ)، کە تەمەنیان دەوری پەنجا تا نەوەت ساڵ دەبـوو و بـە کـاروانی گـەورەی پاسـی داخراو لە ناوەڕاستی نیسانی ١٩٨٨دا هاتبوون. پاشان لە سەرەتای مایسدا ژمارەیەکی لەوە کەمتری بەساڵداچوان لە دۆڵی زێـی بـچووکەوە گەیـشتبوون (ئـەنفالی چـوار). سێهەمیش، بە درێژایی هاوین چەندین پاسی ژن و منداڵی خـواروی گـەرمیانیان لـە بەندیخانەی دووبز گواستەوە بۆ جێگیربوون لە قوژبنە تەریکەکانی نوگرە سـەلماندا. دواجاریش لە ئاخرو ئۆخری مانگی ئابداو چەند ڕۆژێکی کـەم پـێش ئـەوەی کۆتـایی

(٢٩) ئەم ذمارانة لة سةر بناغةی ضاوثێكةوتن لة طةلَ بیستء یةك طیراوی ئةوسای نوطرة سةلماندا دانراوة، هةروةها لة بةر رؤشنایی ضاوثێكةوتنێكیش لـة طـةلَ ئةفسةرێكی ثێشووی سوثای عێراقدا كة رِؤلَی بةرضاوی بووة لةو بةندیخانةیةدا. ضاوثێكةوتنةكان حةظدة ثیاوی طرتبوَوة لة تةمةنی نێوان ٤٥ تا ٨٣ سالێدا لةطةلَ ضوار ئافرةت كـة تـةمـةنیان لـة نیَوان ٥٠ تا ٦٠ سالَ بوو، لة وةلاَمی ثرسیارێكیشدا سـةبارةت بـة تێكرِا ذمارةی طیراوةكان لـةوێ، دة دوانزة شایةت مةزةندةكانیان ٥ بؤ ١١ هـةزار بـوو. دوو كةسیان ذمارةیـةكی زؤر لـةوة بةرزتریان داو ئێمة رِةضاومان نـةكرد، بێجطـة لـة حالَـةتی مردن و ئـةوانی تازة دةطةیشتن بةندكراوانی نـوطرة سـةلمان تـا رِادةیـةك بـة جێطیری مایـةوة تـا لێبووردنـة طشتیةكةی ٦ ی ئةیلوولی ١٩٨٨.

هاتنی سەربازیی ڕەسمیی پەلاماری ئەنفال ڕابگەیەنرێت، سەدان كەسی گەڕاوە لە ئاوارەكانی هێرشە كیمیاییەكەی هەڵەبجە ڕەوانەی نوگرە سەلمان كران، پاش ئەوەی خۆیان دابووە دەست سوپای عێراقەوە كاتێ كە لە ئێرانەوە گەڕابوونەوە ئەم دیوی سنوور. بە پێی هەندێ ڕاپۆرت، خەڵكەكەی هەڵەبجە هەموو تەمەنێكی تێدابوو، لەوانە كۆمەڵێ پیاوی گەنجیش[٣٠].

یەكێك لە دەربازبوانی هەڵەبجە ژنێكی تەمەن ٣٣ ساڵ بوو بە ناوی عورفیە. یەكێك لە پێنج منداڵەكەی ئەم ژنە لە دوای بۆردمانەكە لە ڕێگای ئێران مردبوو. عورفیە لە گەڵ چوارەكەی تردا لە سنوور ئاودیوبوو و پێنج مانگی لە ئۆردوگاكانی ئێراندا بەسەربردو وەك دەگێڕێتەوە كەوا لە ٢٣ ی ئابدا پاسی ئێرانی نزیكەی دوو هەزار خێزانی هەڵەبجەیان گێڕاوەتەوە بۆ سنوور، لەوێ سوپای عێراق چاوەڕێی دەكردن و بە ئۆتۆمبیلی ئیڤا بردنیانەوە بۆ سلێمانیو ماوەی پێنج ڕۆژ لە بنكەی هێزی لەناكاو (قوات الگواریو ـ و) هێشتنیانەوەو تەنیا نان و ئاویان دابوونێ. ئەو شوێنەی كە تێیدا بەندكران وەك عورفیە دەگێڕێتەوە "پڕبوو لە خەڵكی قەرەداخ". لە پاش ئەو ماوەیە پیاوە گەنجەكان لە خێزانەكانیان جیاكرانەوەو ڕاپێچی ناو هەندێ ئۆتۆمۆبیل كران كە لە ئەمبولانس دەچوون و بۆیەی سپی یان سەوز كرابوون لە گەڵ تاقە پەنجەرەیەكی بچووكدا لە پشتەوە، ئەوانەی لەو ئۆتۆمبیلانەدا باركران جارێكی تر نەبینرانەوە. ژن و منداڵ و پیرەكانیشیان ترنجاندە ناو پاسی ئەهلیەوەو بە سەر كەركووك و تكریت و بەغداو سەماوەدا بردنیان بۆ نوگرە سەلمان و لە ٢٩ ی ئابدا گەیشتنە ئەوێ"[٣١].

---

(٣٠) شایةتیَكیش باسی ذمارةیةك بةندكراوی عةرةبی دةكرد لة نهؤمی ذیَرزةمینی نوطرة سةلماندا كةوا دزداشةیةكی سثی جیاوازیان لةبةردابووة، بةلاَم ئةمة لة لایةن كةسانی ترةوة كة ضاوثیَكةوتنیان لةطةلَ كراوة نةسةلمیَنراوة.

(٣١) ضاوثیَكةوتنی میدلَ ئیست ءؤض، كؤمةلَطای زةرِایةن، ٢٨ ی تةمووزی ١٩٩٢. ئةلَبةتة ناتوانریَ لة بةر رِؤشنایی ئةنفال بیَسةروشویَن بوونی ئةو ثیاوة طةنجانة لة سلیَمانی رِوون بكریَتةوة، ضونكة هةلَةبجة بةر ئةو ثرؤسةیة نةكةوتبوو. زیاتر ثیَدةضیَت سةرنطوم كردنیان كرداری رِؤتینی تیرؤر بیَت لة لایةن هیَزةكانی ئاسایشی عیَراقةوة. دواجار راثؤرتی رِؤذنامةكان وایان لةقةلَةم دا كة هةندیَ طةنجی خةلَكی هةلَةبجةش رِةنطة لة نوطرة سةلمان بیَسةروشویَن كرابیَتن. رِاثؤرتی "سالاَنیَكة دواى ثةلاماردانی طاز و زامةكانی هةلَةبجة هیَشتا هةر بةسویَن"Halabja Wounds still open years after Gas attack ، (رِؤیتةر، ٧ ی مارتی ١٩٩٣) كیَشةی ئافرةتیَكی هةلَةبجةی خستووةتةرِوو كة لةوكاتةوة

* * *

سەفەرەکە لە قەراخ کەرکووکەوە بۆ نوگرە سەلمان, نێوان ١٢ بۆ ١٥ کاتژمێری برد، بە پە نجا شەست بەندییەوە کە تر نجابوونە سەر یەك لە پاسی بێپە نجەرەدا کەوا خۆیان لە بنەڕەتدا بۆ نیوەی ئەو ژمارەیە دروستکراون. ئۆتۆمبیلی *ئەمن و ئیستیخباراتیش* کەوتبوونە پێش و پاشی کاروانەکە بە بێتەلی هۆکی ـ تۆکییەوە. هەندێ کاروان بەیانیی زوو دەرچووبوون و ئێوارە درەنگانێك گەیشتبوونە نوگرە سەلمان، هەندێکی تر ئێوارە تاریك داهات دەرچووبوون و شەو هەمووی بە ڕێگەوە بوون. بە مەزەندەی کات و ئەو لایەی ڕوویان تێکردبوو، یان بە تەماشاکردن لە درزی دەرگای پشتەوە کە بۆ هەوا گۆڕکێ جارجار بە کراوەیی دەیانهێشتەوە بەندیەکان دەیانزانی کەوا گەیشتونەتە کام شارـ یەکە مجار تکریت و چەند سەعاتێك دواتر بەغداو لە کۆتاییشدا سەماوە. لێرە گوێیان لە لوورە لووری ئامێری ئاگادارکردنەوە بوو, لە کونی دەرگاکەی پشتەوە ئا پۆرەی عەرەبیان دەبینی گوێ قولاخ بوونەتەوەو لە سەر شەقامەکان ڕیزبوون و دەڕواننە کاروانی ئۆتۆمبیلە داخراوەکان کە باریان بنیادەم بوو. لە ڕێگا لە هیچ شوێنێك وەستان نەبوو و هیچ نان و ئاوێکیان بە گیراوەکان نەدابوو و پاسەوانی کلاشینکۆف بەدەست هەموو نارەزاییو سکالایەکیان بێدەنگ دەکرد. لە سەماوە, گیراوە بەتەمەنەکان زانییان کەوا کاروانەکە بووە بە دوو بەشەوە: لە کاتێکدا کە ئۆتۆمبیلەکانی ئەمان بەرەوخوار ڕۆیشتن، ئەوانیتر بۆ شوێنێکی تر لایاندابوو. ئەمەیان ئەو پاسانە بوون کە گە نجە کوردەکانی تۆپزاوایان هەلگرتبوو و جارێکی تر هەرگیز نەبینرانەوە. لە سەماوە بەولاوە هیچ نەبوو لە بیابانێکی کاکی بە کاکی زیاتر، ناوبەناویش هەندێ کەلاوەی ڕووخاو دەردەکەوتن "وەك گوندەکانی لای خۆمان بە بلدۆزەر تەختکرابوون" وەك ژنێك دەیگێڕایەوە[٣٢]. سێ سەعات لە باشووری ڕۆژئاوای سەماوەوە، لە پڕ زەوییە تەختەکە دایە نشێویو دوا سات لە نزماییەکەی خوارەوەدا شارۆچکەی سەلمان دەرکەوت. لەوێشەوە بە دووریی میل و چارەکێك شوێنێك بوو کە چواردەوری پەرژینی تەلدڕك بوو و لە هەموو سووچێکەوە قولەیەکی چاودێریی پاسی دەکرد. ئەمەش بەندیخانەی نوگرە سەلمان خۆی بوو. پاسەکان لە یەکێك لە دوو

براون بۆ ئەوێ (نوطرة سەلمان) ضوار مندالَەکەی نەبینیوەتەوە، کە تەمەنیان لـە نێوان ١٠ ـ ٢٤ سالَ بووە.

[٣٢] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءۆض، هەولێر، ٢٣ ی نیسانی ١٩٩٢.

دەروازە گەورەکەوە چوونە ژوورەوەو لە ناوەڕاستی حەوشەیەکی پان و پۆڕدا وەستان کە "سێ ئەوەندەی یاریگاکەی تۆپی پێی سلێمانی بوو"[٣٣]. ئەوانەی کە یەکە مجار لە ناوەڕاستی نیساندا لە تۆپزاوەوە گەیشتبوون تەماشایان کردبوو نوگرە سەلمان تاریک و چۆڵە. ئەمە بینایەکی کۆنی ڕۆژگاری پاشایەتی بوو لە عێراقدا یان ڕەنگە هی پێشووتریش بێت[٣٤]. چەند ساڵ بوو بە چۆڵی مابووەوەو کۆچەرە عەرەبەکان مەڕوماڵاتیان تێدەکرد. سەر دیوارە ڕووتەکانیش تێکەڵ و پێکەڵ یاداشتنامەی زیندانیە سیاسیەکانی لێنووسرابوو. لە سەر دەرگای زیندانێك، پاسەوانێك بە خەتێکی ناشیرین نوسیبووی "خومەینی گووی خوارد", لە سەر دەروازە سەرەکیەکە یەکێکی تر نوسیبووی "بەخێربێن بۆ دۆزەخ"، لە سەر دەرگای پشتیشەوە نووسینێکی تر دەخوێنینەوە: "کەم هەڵدەکەوێ کەسێك سێ مانگ لەم شوێنەدا بژی". ئەو لێپرسینەوەو لێپرسینەوەکاریەی کە پێویست بوو دەسەڵاتداریێتی عێراق ئەنجامی بدات لەگەڵ ئەم قوربانیە پیرو پەککەوتانەی ئەنفالدا پێشتر لە تۆپزاوا جێبەجێکرابوو. لێرە لە نوگرە سەلمان بەخێرایی تەنها ناو، پیشەو شوێنی نیشتەجێ تۆمار دەکرا بە دەم لاقرتی پێکردن و هەڕەشەدانی گاردەکانەوە. یەکێك دەیوت: "تۆ بە فەرمانی سەدام حوسێن و علی حسن المجید بۆ مردن هاتوویتە ئێرە". بەم ڕەنگە تازە گەیشتووەکان ڕاپێچی ئەو زیندان و قاوشانە دەکران کە پڕبوون لە چێرۆك و بەسەرهاتی بەندیخانە. هۆدە ڕەقوتەقەکان زۆر لە قەبارەدا جیاواز بوون، هەندێکیان تەنها پەنجا شەست بەندیی دەگرت و هیتریان چەند سەد کەسێك[٣٥].

---

[٣٣] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، جافەران، قەرەداخ، ١١ ی مایسی ١٩٩٢.

[٣٤] ثاشایەتی لە عیَراقدا بە کوودەتایەکی سەربازیی لە ١٤ ی تەمووزی ١٩٥٨دا رِووخا. نەخشەدانەرو ئەنجامدەری سەرەکیی زەعیم رِوکن عبدالکریم قاسم بوو، کە بە دوایدا بوو بە سەرؤك وەزیران.

[٣٥] رِاثؤرت و طیَرانەوە زؤرە دەربارەی نهؤمی ذیَرزەمینی نوطرە سەلمان، ئەطەرضی ثیَضەوانەکەشی هەر باس دەکریَت، طوایە لەویَوە دەنطی طریان و هاوار بیستراوە، کؤنە ئەفسەریَکی هیَزی ثیادەی عیَراق کە لە ثیَش ئەنفالدا سەری لەو بەندیخانەیە داوە دەلَیَ طوایە لە دەرطایەکی ئاسنی قورسی ثەنهانەوە کە دوو کلَؤمی هەبووە بؤ ئەم نهؤمی ذیَرزەمینە دەضوویت و لە بنەوە نزیکەی دوو مەتر بەرزییەتی و رِیَك بە قەد بالأی زیندانییەکە بە ثیَوە رِاوەستیَ. هەروەها ئەم ئەفسەرە باسی زیندانیَکی سزادان دەکا لە نوطرە سەلمان کە "ضەشنی قەفەزی بالَندە دروستکراوەو جیَطەکەی تەنها بەشی دانیشتنی دەکرد"، ضاوثیَکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، هەولیَر، ٢٦ ی نیسانی ١٩٩٢.

دەرگاکان لە کاتــژمێر ١٠ ی شــەوەوە بــۆ ٧ ی بــەیانی دادەخــران، لــە وەختــی تــردا گیراوەکان بە سەربەستی دەسووڕانەوە. گەیشتنی یەکەم کۆمەڵی گیراوەکان تاڕادەیەك هاوکات بوو لەگەڵ هاتنی مانگی ڕەمەزان لــە ١٧ ی نیــسانداو لــەم مانگــە پــیرۆزەدا خواردنەکە باشتر بوو لەوەی کە لە تۆپزاوا دەدرا[٣٦]. لەو ماوەیــەدا بــرنج و شــۆربای سەوزەو پەتاتەو تەماتەو بگرە جارجار گۆشت و میوەش دەدرا لە هەندێ بۆنەدا. ئاوی خواردنەوە بە بۆری لە بیرێك دەردەهێنرا لە حەوشەکەدا, ئەگەرچی گەرم و سوێرو تاڵ بوو و "وەك ژەهری مار وابوو", وەك پیاوێك دەیگێڕایەوە. زۆر لە گیراوەکان بڕوایــان وابوو کە یەکە مجار تێکچوونی باری تەندروستییان لە نوگرە سـەلمان پەیوەنـدی بــە خواردنەوەی ئــەو ئــاوەوە هــەبوو. یەکــەم حاڵــەتی مــردن لــە ســەرەتای مایــسەوە دەستیپێکرد، ڕاستەوخۆ دوای گەیشتنی شە پۆلی دووەمی گیراوەکانی ناوچەی دۆڵی زێی بچووك.

* * *

یەك لەو کەسانەی کــە لــە گــەڵ ئــەم تاقمــەدا گەیــشتن عەبدولقادرعبداللــە عەسکەریی تەمەن ٦٨ساڵی سەرگەورەی گونـدی گۆپتە پــە بــوو، کــە شــانزە کەســی بنەماڵەکەی لەدەستدابوو لە هێرشە کیمیاییەکەی ٣ی مایسدا. لە مــاوەی ئــەو چــوار مانگەیدا لە نوگرە سەلمان, عەبدولقادر، کەوا یەکێك بوو لەو زیندانیــە خوێنــدەوارە کەمانەی عەرەبییەکی چاکیشی دەزانی، وەك ڕابەرێکی ئاسایی گیراوەکان دەرکــەوت و شایەتیەکەی لێرەدا شیاوی ئەوەیە کە بە درێژیی وەربگیرێت و باس بکرێت:

"پاش شەوی یەکەم لە تۆپزاوا، کاتژمێر هەشتو نیوی سەرلەبەیانی کابرایەکی عەسکەری خۆی کرد بە ژوورداو پێیڕاگەیاندین: خۆتــان ئامادەکــەن. ئێمــە هیــچمان پێنەبوو و ئامادەبووین، چوونکە هیچ شتێکمان نەبوو بیپێچینەوە, پێیان وتین هۆدەکە بەجێبێڵین. ئێمە تێبینی ١٥٠ یان ٢٠٠ ئۆتۆمبیلمان کرد بە دوو ڕیــز وەســتابوون و لــە

---

[٣٦] رِةمــةزان، كــة مــانطى نؤيةمــة لــة رِؤذذميَـرى موسـلَماناندا، وةختــى رِؤذوو طرتنــة لــة خؤر هةلاَتنةوة تا خؤرئاوابوون. ئيَواران بؤ رِؤذوو شكاندن لة ذةمةكانى تر خواردنى زؤرتر دادةنرىَ و ئةو بةشة خؤراكةى دةدرا بة بةنديـيةكانى نـوطرة سةلمان بـة طريمانـةى ئـةوةى ئيَواران دةخورىَ و رِةنطة وةك هيَمايـةك بيَت بؤ رِادةيـةكى دلَنـةرمى نواندنى دةسـةلاَتداران بةرانبـةر بـة خةلَكـة بةتةمةنةكـة. (ئةلَبةتـة لـة بـةر هـةمان هؤ، ئةطـةر ئـةم خواردنـة بـة رِؤذ بدراية ئةوة بة سووكايةتى كردن دةذميَردرا بة باوةرِى كوردى موسلَمان، بـة هـةرحالَ تـوخن كةوتنى ئةم باسوخواسة زؤر بةجىَ نية).

ئەمبولانس دەچوون بەڵام سەوز بوون[٣٧]. ئەمانە هەر تەنها دە کەسیان دەگرت، بەڵام بیستو حەوت کەسیان کردە ئۆتۆمبیلەکەی ئێمەوە. ئۆتۆمبیلەکە دوو دەرگای تێدابوو، یەکێکیان تەسکی بچووك کە تەنها پاسەوانەکەی لێوە سەرکەوت و دووەم دەرگاش ئێمەی لێوە بە پاڵ کراینە ژوورەوە. دنیا زۆر گەرم بوو ئەوانیش دەرگاکەیان خڕ لە سەر داخستین, ئۆتۆمبیلەکەی ئێمە تەنها خەڵکی پیری تێدابوو.

لە پاش سەعاتێ، سەعات و نیوێ داوای ئاومان کرد، من بە عەرەبی وتم "تینوومانە ئاومان بدەنێ"، وەڵامیاندایەوە "ئاو قەدەغەیە بۆ ئێوەو ڕێگە نادرێت". پاش بەینێك هاوەڵێکمان داوایکرد بچێتە دەرەوە بۆ سەرئاو، من ئەمەم بە سەربازەکە وت بەڵام ئەو لە وەڵامدا وتی "بۆ ئێوە ڕێگە نیە"، دە دەقیقە تێپەڕیو کابرا لەوە زیاتر خۆی پێڕانەگیراو لە ناو ئۆتۆمبیلەکەدا بۆنێکی پیس بڵاوبوٚوە. پاشان پێنج کەس لە تاو بۆن و گەرمی لەهۆش خۆچوون. ئێمە خۆزگەمان بە مردن دەخواست چوونکە هیچ شتێك ڕێگەی پێنەدەدرا بیکەین. هەموو پیاوەکان لە تاو گەرما جلەکانیان لە بەری خۆیان داکەندو تەنها دەرپێیان لە پێدا مایەوە. ئۆتۆمبیلەکە بەردەوام ڕێیدەکردو ئێمەش نەماندەزانی بۆ کوێ دەڕوات.

سەعات و نیوێك پێش ئەوەی شەو دابێت گەیشتینە قەڵایەك و لەوێ دابەزین. قەڵاکە چۆڵ بوو, بە حەوشەیەکی درێژدا بردینیاین و چواردەورمان سەربازو پۆلیس گرتبوویان. زۆربەی ئۆتۆمبیلەکان دەگەیشتن و پیاو و ژنەکانیان هەڵدەڕشت. ژمارەکە گەیشتە ٤٠٠ کەس. ئاویان لە دۆلکەو سەتڵدا دەهێنا بێ پەرداخ، ئێمەش وەك مانگا سەرمان دەخستە ناو سەتڵەکان و بە یەکجارو یەکبێن ئاومان دەخواردەوەو لە یەك کاتدا سێ کەس سەریان دەخستە سەتڵەکەوە بۆ ئاو خواردنەوە. ئاوەکەش هێندە گەرم بوو خۆتت پێ بشۆردایە, بێجگە لەوە سوێریش بوو.

(پاش ناونووسین), گاردێك کەوتە تەکمان و ڕۆیشتین، هەروا چارەکێکی مابوو تاریك دابێت، ئەوجا چووین بۆ نهۆمی دووەم و لەوێ شەستو چوار کەسیان لێمان خستە ژوورێکەوە کەوا بە ئەندازەی نزیکەی ٨×٦ مەتر دەبوو، من ناڕەزاییم دەربڕی و

---

[٣٧] ئەطەرضی مەزەندەکردنی ئەم ذمارەیەی عەبدولقادر لێرەدا رەنطە بەرز بێت، بەلاَم ذمارەکانی بە طشتی لەوە دەضێت زۆر جێمتمانەو شیاوی ثشت ثێبەستن بن، بە تایبەتی ئەوەی کە ثەیوەندیی هەیە بە ذمارەی مردووەکانی نوطرە سەلمانەوە. بڕوانە لاثەرِە ٣٠٦-٣١٢.

وتم: "خۆ ئێمە ئاژەڵ نین بەم قەرەباڵغیە بمانخەنە یەك ژوورەوە، ئێمە چۆن بخۆین، چۆن بخەوین؟". کابرای بەرپرس لە وەڵامدا وتی: "دەمت داخە ئێمە هەر ئەوەمان بۆ داناون". لە پاش سێ دەقیقە ئەو ڕۆیشت و یەکێکی تر لە دەرگاوە هاتە ژوورەوەو تورەکەیەکی بە شانەوە بوو، ئەمەیان زیندانییەك بوو وتی: "برایان ئێمە ئاگامان لێیە کە ئێوە تازە هاتوون و هیچیان نەداونەتێ، ئێمە ئەمەشەو بەشە خواردنەکەی خۆمانمان بۆ هێناون ئەم نانە ببەن، چونکە ئەوان تا سبەی بەیانی هیچ خواردنێکتان نادەنێ". بۆ بەیانی بەندییەك لە قاوشێکی ترەوە هات و چوارکەسمانی لەگەڵ خۆ برد بۆ وەرگرتنی بەشە نانی زیندانەکە، دوای بیست دەقیقە چوار پیاوەکە بە سێ توورەکە نانەوە گەڕانەوە. هەر زیندانیەك ڕۆژی سێ *سەموونی* بۆ براوە بۆ بەیانیو نیوەڕۆ و ئێوارەی[٣٨]. نانەکە لە ئاردی گەنم دروست نەکرابوو، بەڵکو ئاردی زوڕات بوو* کە دانەوێڵەیەکی دەنك ڕەق و گەورەیەو بە زۆری بۆ ئالیکی ئاژەڵ بەکاردێت".

* * *

---

(٣٨) شایەتی تر دەڵێن کە بەشە خۆراکەکە تەنها دوو سەموون بووە لە ڕۆژێکدا، یەکێك بەیانی کاتژمێر ٨ و ئەویتریش شەو کاتژمێر ٨، ئەمەش لەوانەیە ناوبەناو گۆڕابێت.

* لە هەندێ ناوچەی کوردستان گەنمەشامیی پێدەڵێن، لەم دەقەدا هەر وشە کوردیەکە (زوڕات) نووسراوە ـ و.

مـــــــــــردن لـە نوگـرە ســــــــەلمان دا

بەشە خواردنەکانی ڕەمەزان ئێستا بوون بە شتێکی ڕابردوو و تەنها بەشی مەمرەو مەژی نان و ئاوی پیس دەدراو دۆخەکە لە نوگرە سەلماندا زۆر بە خراپـی تێکـچووبوو. گیراوەکان ئەسپیێ تێیدابوون و بەردەوام حاڵیان شڕبوو بە دەستیەوە. لە ئاخروئۆخری مایسیشدا مردنیان تێکەوت و شووڵی لێهەڵکێشان. ڕۆژ بوو سێ کـەس دەمـردن و ڕۆژی واش هەبوو شـەش و حـەوت و بگـرە هەنـدێ جـار دەگەیـشتنە دە دوانـزە کەسـیش. عەبدولقادر کارێکی زۆر باشی کـردووە کـە ژمـارەی مردووەکـانی تۆمـارکردووەو تـا سـەرەتای ئـەیلوول کـاتێ کـە لـە بەندیخانـە بـەردرا ٥١٧ قوربـانیی بـارودۆخی نامرۆڤانـەی نـوگرە سـەلمانی ژمێـرە کردبـوو, کـە بـە هـۆی بـەدیو بێڕەوشـتیو کەمتەرخـەمیی دەسـەڵاتدارانی عێراقـەوە مردبـوون. لـە دواییـشداو لـە پـاش بەربوونەکەی بیستبووی کە چل و پێنج کەسی تر لە دوو شەوی یـەك لـە دوای یـەکی ئەیلوولدا مردوون.

ژمارەکانی عەبدولقادر کە تێکڕا دەکاتە چوار یان پێنج حاڵەتی مردن لە ڕۆژێکدا لەو ماوەیـەی بەندکردنیـدا، لـە ئـە نجامی برسـێتیو نەخۆشـیو زوڵـم و ڕەفتـاری نامرۆڤانـەوە، ئەوپـەڕی جێـی بـڕواو متمانـەن. ئەڵبەتـە لـەو باسـوخواس و مەزەندانەشەوە نزیکن کە لە لایەن شایەتەکانی ترەوە دراون. ئەو چلو پێنج حاڵەتی مردنەی دیکەش ڕەنگە پەیوەندیی بە پەتایەکـەوە بووبێـت، وەك هەنـدێ ڕزگـاربوو باسی لێوە دەکەن کەوا لەدوای گەیشتنی ئاوارە گەڕاوەکانی هەڵەبجە لە کۆتایی ئابی ١٩٨٨دا، تەشەنەی کردبێت. ئەمەش بوو بە مایەی هێنانی دەسـتەیەك دکتـۆری سـپی پۆش لە سەماوەوەو ئامۆژگاریی بەندیەکانیان کـردووە چـیتر لـەو ئـاوە نەخۆنـەوە. پێدەچێ بەرپرسانی نوگرە سەلمان بە دوو ڕێگا بە دەم ئەو لێشاوی مردنەوە هـاتبێتن، یەکەمیان ئەوەبوو کە تەنکەرێکیان دانا بۆ ئەوەی ڕۆژانە ئاو لە سەماوەوە بێنێو بـە سەر بەندیەکاندا دابەشی بکات، دووەمیش گاردەکان وەك نەخشەیەك بۆ کێـشانەوەی ئەو پارە کەمەی بەزیندانیەکان مابوو، کەوتنە فرۆشتنی خواردەمەنی بە نرخێکی زۆر گران و چەند قات بەوانەی بە هەر ڕەنگێك بووە توانیبوویان لە تۆپزاواوە شتێك لـە پارەی گیرفانیان بشارنەوە.

بە عادەت تەنکەرە ئاوەکە ڕۆژی دوو جار لە سەماوەوە دەهات، ئەگەرچی ڕۆژی واش هەبوو هەر نەدەهات. کاتێ کە تەنکەرەکە دەگەیشت بەندییەکان بەجارێ بە سەریدا دادەبارین و دەبوو بە فڕان فڕانێك ئەوسەری نەبێتەوەو تەنها چەند دەقیقەیەکی کەم بواریان دەدان دەفرەکانیان پڕکەن و ئەوانیش پەلەقاژەی نزیکبوونەوەیان بوو لە سۆندە پلاستیکیەکەو لەو کاتەشدا گاردەکان گاڵتەو سووکایەتییان پێدەکردن و ئەو ئاوە بە نرخەیان دەڕشت بە سەریانداو بە سەر زەویەکەداو ئەوجا شەلم کوێرم بە دارو کێبڵ دەهاتن بە وێزەی خەڵکەکەدا. شۆفێری تەنکەرەکەش بۆ ئەوەی پارەیەکی مفتی دەست بکەوێ، کەوتە فرۆشتنی سەتڵە ئاو بە بەندیەکان و هەر سەتڵەی دەدا بە چوار دینار (١٢ دۆلار, بە نرخی ئەوسا ـ و), لەدواییشدا دەستیکرد بە هاوردنی شیری قوتوو، گۆشت، نیسك، دۆشاوی تەماتەو سابوون.

هەر زوو گاردەکانیش، کە هەندێ شایەت دەیانوت سەر بە *ئەمن* و هەندێکی تر دەیانوت سەر بە *ئیستیخبارات* بوون، چاویان لە شۆفێرەکە کردو کەوتنە شتومەك هێنان، یەك پەرداخ برنج بە دینارێك، پاکەتێ جگەرە بە سێ دینار (نۆ دۆلار)، یەك قوتوو دۆشاوی تەماتە کە وەختی بەکارهێنانی بەسەرچووبوو (ئێکسپایەر بووبوو) بە دوانزە دینار (٣٦ دۆلار)*. لێرەدا عەبدولقادر دەڵێ: "ئێمە بەو بەندیانەمان وت کەوا سەرەوکاریی خواردنیان دەکرد لەگەڵ گاردەکان قسە بکەن و ڕێگەیەك بدۆزنەوە لەو خواردنە خراپ و بێکەڵکانە ڕزگاربین و هەوڵ بدەن شەکرو چا پەیدابکەن ئەگەر بەکڕینیش بێت، چونکە مردن بەجارێ تەنگی پێهەڵچنیبووین. ئەوانیش توانییان شەکرو چاو ڕۆنمان بە پارەی خۆمان بۆ دەستەبەر بکەن. ئەم شتانە شەو بە دزییەوە دەهات و قوتووی دۆشاوی تەماتەیان بە چوار دینار پێ دەفرۆشتین، کە نرخی فرۆشتنی لەلایەن حوکوومەتەوە شەش درهەم بوو[٣٩]. هەشتا دینارمان□□ دەدا بە

* لێرەدا بەراوردکردنی نرخی دینارو دۆلار هی ئەو سەردەمە بوو کە یەك دینار سێ دۆلار بووە. نرخی ئەو شتومەکانەش بۆ ئەو ڕۆژگارە زۆر گران و لە ئەقڵ بەدەر بوون. بۆ نموونە یەك کیلۆ برنجی ئەمریکی زۆر باش بە ٢٥٠ فلس بوو، جۆرەکانی تر برنجی کوردیی لێیەدەر بە کەمتر بوون. پاکەتێ جگەرەی عێراقی ١٢٥ فلس بوو، قوتووی دۆشاوی تەماتەی یەك کیلۆیی بە ٤٥٠ فلس بوو ـ و.

[٣٩] دینار (مەبەست دینارەکەی جارانە کە سویسریی پێدەوترا ـ و.) لە ١٠٠٠ فلس پێکدێت, ٥٠ فلس درهەمێکە و ٢٠ درهەم یەك دینارە.

کیسەیەك شەکرو حەفتا دینار بە یەك کیسە برنج، کە نرخی ڕەسمییان پانزە دینار بوو. یەکەم شت کە دەستمان کەوت دۆشاوی تەماتە بوو. هەرچۆنێك بوو مە نجەڵێکمان لەزیندانێکی تر خواست کە بەندییەکانی پێش ئێمە لەوێ بوون و خواردنەکەمان تیادا کوڵاند. پاشان سەموونەکەمان گوشییە ناو شۆربای دۆشاوی تەماتەکەوەو هەموو شلەکەی هەڵمژی. ڕاستیەکەی ئەمە وەك جەژن وابوو بۆ ئێمە*". بەهەرحاڵ، کاریگەریی ئەم بازاڕی ڕەشە، فرەی نەخایاندو تەنها بۆ خەڵکێکی کەم بوو کە بەختیان هەبوو پارەکانیان لە توێژاوا لێنەسەندرا. زیندانیەکان تا دەهات لەڕو لاواز دەبوون و بە دەگمەن دەیانتوانی کەڵك لەو ماوە کورتەی دوای نیوەڕوان وەربگرن کە دەکرانە دەرەوەو لە حەوشەی بەندیخانەدا تێکەڵ دەبوون. مردن هەر بەردەوام بوو و هەندێ لەو منداڵانەشی تێکەوت کە تازە لە دووبزەوە هێنرابوون بۆ نوگرە سەلمان. پاساوڵەکان نەیاندەهێشت مردووەکان بە ڕێزو حورمەتەوە بنێژرێن و گەلێ جاریش لەو جێگەیە لایان نەدەبردن کە تیایدا مردبوون تا ماوەی سێ ڕۆژ و پاش ئەوەی لەو گەرمای هاوینەدا بۆنیان دەکرد. ئەمە بە ئاشکرا سیاسەتێکی نەخشە بۆ کێشراو و بە ئەنقەست بوو. ئافرەتێك دەیگێڕایەوە کەوا "لە پاش چەند هەفتەیەکی کەم، مێردەکەم لە باوەشمدا مرد، ئەو تا دەهات باریك و بنێس دەبوو و پاسەوانەکانی بەندیخانە زۆر بە خراپی دارکارییان کردبوو. لاشەکەی شەو و ڕۆژێك لە قاوشی

** مام عبدالقادر لیَرةدا توَزیَ نرخة رِةسمیةکانی ئةو کاتةی لیَتیَکضووة، ضوونکة یةك قوتوو دؤشاوی تةماتةی یةك کیلؤیی ٩ درهةم بوو (واتة ٤٥٠ فلس)، یةك طونیة شةکری ٥٠ کیلؤیی ١٠ دینار بوو، یةك طونیة برنجی ئةمریکی ٥٠ کیلؤیی ١٢ دینار بوو، یةك طونیة برنجی تایلاندی ٥٠ کیلؤیی ٨ دینار بوو -و.

* ئةطةرضی مام عبدالقادر ئةو جارةیان مةنجةلَی لة زیندانیَکی تر خواستووة بةلاَم ئةمة دةطمةن بووةو بة زؤریی بةندییةکان ثاش ئةوةی خواردةمةنییان بةو نرخة طرانانة دةکرِی، کة لة ثیَشةوة باسکراون، کاسة کةل و قوتووة کؤنی دؤشاوی تةماتةیان بةکارهیَناوة بؤ کولاَندنی ئةو خواردنانةو ئاغزة جطةرةو لةتة سؤندةو مقةباو شتی وایان بةکارهیَناوة بؤ ئةم (ضیَشت لیَنانةیان). وةرطیَرِ بة دوورودریَذیی ئةم بةسةرهاتة تالَ و سةختانةی نوطرة سةلمانی لة زاری ضةند زیندانییةکی ئةو کاتةوة تؤمارکردووةو کاتی خؤیشی هةندیَکیانی لة رِؤذنامةکانی کوردستاندا بلاَوکردووةتةوةو دوو حالَةتیشیانی خستووةتة سةر کاسیَتی ظیدیؤ - و.

بەندیخانەدا مایەوەو پاسەوانەکان نەیاندەهێشت بینێژن و زۆریان لێپارامەوە، بەڵام گاردێك ڕێکورەوان وتی لاشەکە دەبێ لە زینداندا بمێنێتەوە تا دەگەنێ""[٤٠].

لەدواییدا *ئەمن* ناوی مردووەکانیان دەنووسیو هەر پارەو شتێکی بەنرخیان پێبوایە دەیانبردو فەرمانیان دەدا بخرێنە گونیەوەو بە عەرەبانەی دەستیی دەگوێزرانەوە ، لەو جۆرانەی کە بۆ زبڵ فڕێدان بەکاردەهاتن. ئەم پارە دزینە بە تایبەتی ڕق و قینی عەبدولقادری وروژاندبوو:

"پیاوێك مرد, ٤٠٠ دینار (١٢٠٠ دۆلار)** ی پێبوو. *ئەمنێك* هات و پارەکەی دەرهێناو ماچیکردو وتی ئەمە بۆ حوکوومەتە. من لە سەر ئەوە کەوتمە سەرزەنشت کردنی بەندییەکان و پێم وتن: "خۆ ئێوە ئاژەڵ نین! هەر شتێ لە مردووەکان بەجێبمێنێت هی ئێوەیەو مەیەڵن خەڵکیتر بیبات، بەکاریبێنن پێویستتان پێدەبێت". ئەوانیش لە وەڵامدا وتیان: "ئەی ئاخر ئێمە چیبکەین؟ دەترسین و ناوێرین هیچ بکەین"، منیش وتم: "لە ناو ئەم بینایەدا هیچ شتێکتان لە دەرەوە بۆ نایەو بێپارە ناژین, ئێوە دەبێ تەنها لە خوا بترسن و خواش سزای ئێوە نادا لە سەر ئەوە, دڵنیابن و من لەو دنیا شایەتیتان بۆ دەدەم". لەوەودوا ئیتر پەیڕەویی ئامۆژگاریەکانی منیان کردو تاقە دینارێك یان نیو دیناریان لە گیرفانی مردووەکاندا دەهێشتەوە بۆ گاردەکان. ئەوانیش دوو سێ جار هاتن و کە تەماشایان دەکرد هێندەیان پارە پێ نیە وازیان لە گیرفان گەڕان هێنا".

بەندیەکان هەوڵیان دەدا تەرمەکان بە پێی شەریعەتی ئیسلامی ئامادە بکەن بۆ ناشتن. یەکەمجار کە پارە هەبوو شۆفێری تەنکەرەکەیان ڕادەسپارد لە سەماوە کفنیان بۆ بکڕێت، بەڵام کە پارە هاتە کەمیو نەما، کەوتنە بەکارهێنانی مێزەر (*جەمەدانی*) ی مردووەکان بۆ کفن کردن و هەندێ جاریش بەتانیی زیندانیەکیان بۆ ئەو مەبەستە بەکاردەهێنا، کە ئەمەش کەم بوو و بە دەگمەن دەست دەکەوت. لە بەندیەکان، لانیکەم دوان و هەندێ جار چوار یان شەش پیاوی لاوازو لە برسا بەهیلاکچوو کۆدەبوونەوەو لە ژێر چاودێریی گاردەکانی بەندیخانەدا تەرمەکەیان دەبرد بۆ ناشتن و بەردەوام بەدەم ڕێگاوە ئەم گاردانە شەقیان تێهەڵدەدان و تێیانەوە دەژەندن بۆ ئەوەی پەلە بکەن لە

---

[٤٠] ضاوثێکەوتنى میدلَ ئیست ءؤض لەطـەڵ ئـافرەتێکى خـەڵکى طوندى قـەلاَدا (ناحیـەى نەوجوول)، کۆمەڵطاى بنەسلاَوە، ٢٠ ى نیسانى ١٩٩٢.

** دیسانەوە بە نرخى جارانى دینار- و.

کارەکەداو هەموو کات بە دەم ناووناتۆرە لێنانەوە دەیانقیڕاند بە سەریاندا. "ئێوە تێکدەرن و شایانی ئەوەن کە وەك سەگ بتۆپن", ئەمە شاتە شاتی یەك لە گاردەکان بووە.

ئەوان ماوەی دە دەقیقە ڕێکردنی بە پەلەو نەفەس پڕوکێن بە نێو بیابانە وشکەکەدا دەیگەیاندنە لای شوێنی گۆڕەکان کە چەند سەد یاردێك لە ڕۆژهەڵاتی بەندیخانەکەوە بوو. گۆڕەکان بریتیبوون لە زنجیرەیەك چاڵی درێژ درێژ کە بە شۆفڵ هەڵکەندرابوون و لە مەترێك زیاتر قووڵ نەبوون. لەوێ هیچ شتێك نەبوو بۆ نیشانەکردنی گۆڕەکان, لە بەر ئەوە ئازێتباران هەوڵیان دەدا هەرچۆنێك بووە بە چەند خڕکە بەردێك شوێنەکە دیاری بکەن. تەرمەکان هەروا بە هەڕەمەکی دەخرانە نێو گۆڕەوەو خۆڵیان بە سەردا دەدراو گاردەکان بواریان نەدەدا نوێژی مردوویان لە سەر بکرێ*. کاتێك سی یان چل تەرم ڕیزە خەنەکێکیان پڕدەکرد بلدۆزەر تەختی دەکردو هیچ شوێنەوارێکی نەدەهێشتەوە و خەنەکێکی تری لێدەدا(٤١).

بۆ سبەینێ, کاتێ تاقمی ناشتنەکە دەگەڕانەوە تەماشایان دەکرد دەستو قاچی ونجڕونجڕکراو و پەڕۆو پاتاڵی خوێناوی لەو ناوەدا کەوتووە، تومەز بە شەو گەلە سەگێکی کێویی ئەو بیابانە گۆڕەکانیان هەڵدەدایەوەو لاشەی مردووەکانیان دەردەهێناو دەیا نخواردن, گاردەکان لەم سەگانە تۆقیبوون و بڕوایان وابوو کە گۆشتی بنیادەم بخۆن هار دەبن، لە بەر ئەوە لە هەر کوێ چاویان بکردنایە دەیانکوشتن. بەڵام کەم کەس لەوانەی لە نوگرە سەلمان مردن بە ئاسوودەیی سەریان نایەوە." بڕۆن ئەو تەرمانە بنێژن بۆ سەگەکان", لێرە گاردەکان ئا بەم شێوەیە تانووتیان لە زیندووەکان دەدا.

* * *

---

* دیارة بيَجطة لة نويَذى مردووش مةبةست ريَورِةسمى ئيسلاميى تةلَقين دادانة ـ و.
(٤١) ليَرة طاردة موسلَمانة شيعةكان ئةم هةلَسوكةوت و رِةفتارة دزيَوانةيان نةدةنواندو شايةتةكان وا باسى شيعةكانيان دةكرد (تةنانةت بةو ئةفسةرة شيعانةشةوة كةوا فةرماندةيى هيَزةكانيان دةكرد لة ماوةى عةمةلياتى ئةنفالدا) طواية زؤر دلَنةرمييان بةرانبةر بة كورد ثيشانداوة.

ئەو پیاوەی کە سەرپەرشتیی ئەم سیستەمە دڕندەیەی دەکرد ناوی حەجاج بوو، کە بە پێی زۆر لە باس و گێڕانەوەکان مولازمێکی *ئەمن* بووە[٤٢]. حەجاج کەسێکی ترسناکی قێزەوەن بووەو وەك شایەتێك باسی دەکا "گەنجێکی کەتەی دەنگگڕی کەچەڵ" بووەو لە بارەگای *ئەمنی* بەغداوە هاتبوو, ئۆتۆمبیلێکی فۆکسواگۆنی سووری بەرازیلی لێدەخوڕی*. جێگرەکەشی پیاوێك بووە بە ناوی شەمخی، مامێکی مولازم حەجاجیش کە ناوی خەڵەف بووە یەکێك بووە لە گاردەکان. حەجاج و دارودەستەکەی بەوە ناویان زڕابوو کە لە سەر ساکارترین هۆ، یان هەر بە بێ هۆ لەزیندانییەکانیان دەدا. پیاوێك کەوا تەمەنی لە دەوروبەری شەست ساڵدا بووە لە سەر ئەوەی داوای گڵۆپێکی کردووە فەلاقەکراوەو گاردێك لاقرتی پێکردووەو پێی وتووە: "بڕۆ لای تاڵەبانی (واتە جەلال تاڵەبانیی سەرکردەی PUK) گڵۆپ بێنە"[٤٣]. بەندییەکی تر، کە برسێتی بێهێزو لاوازی کردبوو، ڕۆژێکیان لە زیندانەکەیدا خەوی لێکەوتووەو لەو کاتەدا حەجاج خۆی کردووە بە ژووردا. ئەم پیاوە دەگێڕێتەوە کەوا "یەکڕاست دامیە بەر زللەو پێی وتم نابێ لە حوزووری مندا قەت بخەوی. پاشان بە زۆر لەو شوێنەدا دایانیشاندم کە پاشماوەو خۆڵ و پیسیی تێدا ڕۆکرابوو"[٤٤]. لێرە تەمەن و ئەمە ژنەو ئەوە پیاوە یان منداڵە هیچ دادێکی نەدەدا. ڕۆژێکیان هەر حەجاج خۆی لە گاردێکی دەپرسی: "باشە ئەم منداڵە *پێشمەرگەیە*؟"، "ئەی ئەم ئافرەتە؟" گاردەکەش لە وەڵامدا دەیوت: "بەڵێ هەموویان *پێشمەرگەن* و هەر هەمووشیان تاوانباران". لە بۆنەیەکی تردا عەبدولقادر عبدالله عەسکەری حەجاجی بینیبوو

---

(٤٢) شایەتێك طومانی لەمة دةربڕی و لای وابوو مولازم حةجاج (زیاتر ثێدةضێت ناوی عةجاج بووبێت ـ و) ئةفسةرێکی سوثا بووة، هةمان شایةت وای دةردةبڕی کة "سةرؤکی بةندیخانة" ثیاوێك بووة بة ناوی سةعید حةمة، بةلاَم نةیدةزانی سةر بة ض دةزطایةکة. [تێبینی:ئةم ناوة دةشوبهێتة ناوی سةعید حةمؤ، کة سةردةمێك فةرماندةیةکی ناودار بووة لة سوثای عێراقدا. ڕِةنطة خةیالَی ئةم شایةتة زیاتر بة لای ئةم ناوة ناسراوةدا ضووبێت و مةسةلةکةی لێتێکضووبێت، دةنا لة کةسی تر نةبیستراوة ناوێکی وا "سةرؤکی بةندیخانةی نوطرة سةلمان بووبێت"ــ وةرطێڕ]. لة دةسنیشان کردنی کةسانی سةر بة دةزطا حوکوومةتیةکاندا جؤرة طؤترةکاریو تێکةلَبوونێك هةیة لة لای شایةتةکان بة هؤی لێکضوونی جلءبةرطیانةوة. ض لة نوطرة سةلمان، تؤثزاوا یان ئةو شوێنانةی لة سةرةتادا تیایاندا کؤکرانةوة، شایةتةکان بة شێوةی جؤراوجؤر یاساولَ و وةردیانةکانیان دةطێڕِنةوة بؤ *ئةمن*، *ئیستیخبارات*، سوثای نیزامی یان ثؤلیس.

* ئةم جؤرة ئؤتؤمبیلة لة کوردستانی عێراقدا تةنها "بةرازیلی"ی ثێدةوترێ ـ و.

(٤٣) ضاوثێکةوتنی میدلَ ئیست ءؤض، هةولێر، ٢٣ ی نیسانی ١٩٩٢.

(٤٤) ضاوثێکةوتنی میدلَ ئیست ءؤض، کؤمةلَطای سموود، ٢٠ ی مایسی ١٩٩٢.

تاقمێ ئافرەتی گەنجی دابووە بەر شەق و تێهەڵدان و بە سۆندەی پلاستیکیش هاتبووە وێزەیان، ئەم ئافرەتانە تازە لە دووبزەوە گەیشتبوون[٤٥].

هەروەها حەجاج بەندیەکانی بەوە سزادەدا کە لە سەر سك خۆبخشێنن، ئەگەر بە دڵیشی نەبوایە ئەوە گاردێکی دەناردو بە پێلەقە دەچووە سەر باریکیی پشتی زیندانیەکەو بە زۆر نەویی دەکرد، بەلام ئەو سزایەی کە حەجاج زۆر کەیفی پێدەهات، بە پێی گەلێ باس و گێڕانەوە، ئەوەبوو کە بەندیەکانی دەخستە بەر خۆرەتاوی قرچەی گەرمای نیوەڕۆ. پیاو و ژن و منداڵ وەك یەك ئەم ڕەفتارەیان لە گەڵ دەکرا، تەنانەت ئەگەر زۆر بێهێزو لاوازیش بوونایەو نەیانتوانیایە بە پێ بڕۆن دەبوو ڕابکێشرێنە ئەو جێگەیە. بەندیەکان بە زۆر دەبوو لە سەر چیچکان دابنیشتنایەو ماوەی دوو سەعات سەریان شۆڕبکردایەتەوە، هەر جووڵەیەکیش سزای لێدان و فەلاقەکردن بوو. بێجگە لەم ڕۆتینکاریەش فرە جار بەندیی لە بەر خۆر بە کۆڵەکەیەکی ئاسنەوە دەبەسترا. نۆ دانە لەم کۆڵەکانە لەزەویە کۆنکرێتیەکەی ناوەڕاستی حەوشەکەی نوگرە سەلماندا چەقێنرابوو، کە هەریەکەیان لە بالای زەلامێك درێژترو لە ستوونێکی کارەبا ئەستوورتر بوو[٤٦]. هەندێك زیندانی سەرەوخوار بەم کۆڵەکانەدا هەڵدەواسران و بە پشتێنە کوردیەکانیان قاچیان دەبەستنەوەو دەستیشیان بە نەبەستراوی بە ئاستەم دەگەیشتە زەویەکە. گیراوەکانی نوگرە سەلمان دەبوو بە ناچاری خۆڕاگرن لە ژێر دەستی مولازم حەجاجی دڕندەدا تا شەشی ئەیلوول،

---

(٤٥) دةنطوباسيَكى زؤر ترسناك هةية كةوا لة بارةى كؤمةلَيَكى طةورةى كضة عازةبةوة دةدوىَ طواية بةجيا لة بةنديةكانى تر دايانناون و بةردةوام *ئةمنةكان* دةسدريَذييان كردوونةتة سةر، هةروةها باسى ئةوةش هةية كة يةكيَك لةم ئافرةتانة لة ئةنجامى ئةم كارةدا خؤى بة ضةقؤيةك كوشتووة. دةسدريَذى كردنة سةر ئافرةتى بةندكراو لة عيَراقدا لة هةموو شويَنىَ زياتر بةلَطةى بةدةستةوةبووى هةيةو تةنانةت وا زانراوة كة لة سةر كاسيَتى ظيديؤش تؤمار كرابيَت. رِاستيَكةى ميدلَ ئيست وؤض نةيتوانيوة قسة لة طةلَ هيض شايةتيَك يان قوربانييةكى لةو جؤرةى نوطرة سةلمان بكات، كةوا دةسدريَذيى نامووسيان كرابيَتة سةر. شياوى باسة كورد حةز ناكةن لة بارةى ئةو مةسةلةيةوة بؤ خةلَكى غةيرة بدويَن.

(٤٦) ئةم باسوخواسة زياتر بة لاى ئةوةدا دةيشكيَنيَتةوة كة مةبةستى ئاسايى لةم كؤلَةكانة بةكارهيَنانيان بيَت لة لايةن تيمةكانى طوللةباران كردنةوة. ئةو ظيديؤ كاسيَتانةى كة دةستيان بةسةردا طيراوةو دةربارةى طوللةباران كردنى بةندكراوى كوردن بة ئاشكرا لةو جؤرة كؤلَةكانةيان تيَداية كة زيندانيةكانيان ثيَوة بةستراوة.

کاتیٚ کە لێبووردنی گشتیی سەرفرازی کردن بەڵام ڕێگەی نەدان بچنەوە بۆ شوێن و ڕێی خۆیان.

بەشی نۆهەم
تیمەكانی گوللەبارانكردن

"دۆزەخ و بەهەشت جەمیان دێ لەگیانی ئەو پیاوانەی
لە مەیدانە جۆراوجۆرەكانی شەڕەوە ناردوومن
بۆ ئەوەی ناوبانگم بڕوات لە دۆزەخەوە بەرەو ئاسمان و بەهەشت".
ـ مارلۆ، تەیموورلەنگی مەزن.
"ئەوە خواستی خوای لە سەر بوو".
ـ مستەفا، ئەو كەسەی كە لەكۆمەڵكوژیەكەی سەردەمی ئەنفال دەربازبوو

بەسەرهاتی محەمەد*

لە كۆمەڵكوژیەكانی ئەنفالدا لایكەمەكەی شەش كەس دەربازبوون، كە منداڵترینیان كوڕێكی دوانزە ساڵ و گەورەكەیان پیاوێكی تەمەن سیو هەشت ساڵ و خاوەنی نۆ سەر خێزان بوو، بۆئەوەی ئەو ڕاستییە بگێڕنەوە كە دەیان هەزار كوردی عێراق گیرۆدەی هاتن، ئەوانەی كە بەكاروانی ئۆتۆمبیلی داخراو لە كەمپی سوپای میللی تۆپزاواوە ڕا پێچكران. ئەمانە هەر شەشیان خەڵكی ناوچەی گەرمیانی قۆناخی ئەنفالی سێهەم بوون.

* ناوی ڕاستەقینەی ئەم پیاوە حەمەعەلی بوو, لە زستانی ١٩٩٤دا لە شەڕێكی ناوخۆی كوردستانی عێراقدا, لە كەلار, تێداضوو ـ و.

محەمەد، کە تەمەنی ٣٢ ساڵ بوو، *پێشمەرگەی* هێزی پشتگیریو خەڵکی گوندی عەلیانی تازە بوو لە گەرمیانی باشوور. لە دەوروبەری ١٦ ی نیساندا لە گەڵ خێزانەکەیدا بردنیانە قەڵای سەربازیی قۆرەتوو (بڕوانە پێشەوە لاپەڕە ٢٠٧ - ٢٠٩). لەوێ سێ ڕۆژ مانەوەو پاشان ڕەوانەی تۆپزاوا کران و لێرە محەمەد لە دوو ژنەکەیو حەوت منداڵی جیاکرایەوە. هیچکام لە خێزانەکەی بە زیندوویی نەگەڕانەوە، باوك و دایکی لێبترازێ کە لە نوگرە سەلمانەوە بەربوون[1]. محەمەد دوو ڕۆژ لە تۆپزاوا مایەوە، بێئەوەی نە پرسیاری لێبکەن و نە هیچ شتێکیشی بدەنێ بیخوات. ڕۆژی سێهەم گاردەکان دێنە "قاوشەکەی" کەوا نزیکەی ٥٠٠ گیراوی تێدابوو، جووت جووت دەستی پیاوەکانیان بە یەکەوە بەست و بردنیان بۆ لای ڕیزێك ئۆتۆمبیلی بەڵەك ڕەنگ. محەمەد کورسیەکانی ژماردبوو، هەر ئۆتۆمبیلێك بیستو هەشت کەسی دەگرت. دواینیوەڕۆیەکی کاروانەکە کەوتەڕێو ماوەی نزیکەی شەش سەعات بردنیان، بەڵام محەمەد لای لێتێکچووبوو و نەیدەزانی بەرەو کوێ دەچن، تەنها ئەوەی دەزانی کە زۆربەی کاتی بەڕێوەبوونیان لە سەر ڕێگای قیر بووەو لە دوا کاتژمێریشدا کەوتونەتە سەر ڕێگەیەکی خۆڵی پڕ چاڵو چۆڵی.

دواجار، کە کاروانەکە وەستا شۆفێرەکەی نەیکوژاندەوەو محەمەد لە گەڵ هاڕەهاڕی مەکینەی ئۆتۆمبیلەکەدا لە دەرەوە گوێی لە تەقە بوو. بەندیەکان لە تاریکیدا خێرا بە پاڵ کرانە دەرەوەو باخەڵیان گەڕان بۆ هەر ناسنامەو پارەیەك کە پێشتر نەدۆزرابێتەوە لایان و محەمەد ٧٠٠ دیناری پێبوو لێیانسەند. کاتێ پشکنین تەواوبوو گاردەکان کەلەپچەی محەمەدو هاوەڵەکەیان کردەوە، کە پیاوێکی خەڵکی باوەکر بوو لە نزیك عەلیانی تازەوە. ئەوجا گاردەکان لەجێی کەلەپچە پەتێکی درێژیان هێناو بە یەك ڕیز دەستی چەپی هەر بیستو هەشت بەندییەکەیان پێبەستەوە. پاشان فەرمانیان پێدان ڕوو لە لێوار خەنەکێکی تازە هەڵکەندراو بوەستن. خەنەکەکە ڕێك بەشی بیستوهەشت لاشەی دەکرد کاتێ کە بکەونە ناوی. گرێ پەتەکەی دەستی چەپی محەمەد شلوشاو پێچرابوو و توانی لە مەچەکی خۆی بکاتەوەو چاوتروکانێك پێش ئەوەی سەربازەکان دەست بکەنەوە ئەم ڕایکرد، دەشتێکی پانوبەرین لە پشتی چاڵەکەوە بوو، گیای بەهاریش هێند بەرزبووبوو کەوا

---

[1] ئەم بەسەرهاتەی محەمەد بابەتێکەحاوڵێکەوتنی میدل ئیست ووچ بوو لە خەڵیدا لە شوێن خوندەکەی عەلیانی تازەدا، ٣٠ مارتی ١٩٩٣.

محەمەد لە ڕووناكیی لایتی ئۆتۆمبیلەكە بشارێتەوە، كە لەو كاتەدا ڕوویكردبووە ئەو لایەی ئەم ڕایكردبوو بۆی. زۆر سەیربوو گاردەكان شوێنی نەكەوتن و لە دوایەوە هارەی دەسرێژی گوللە هەر بەردەوام بوو. محەمەد بە دەم ڕاكردن و ڕێكردنـەوە چـوار ڕۆژ بـە ڕێگەوە بوو بێهیچ خواردنێك و ئاویشی لە گۆلی باراناو دەخواردەوەو لەو ماوەیەدا بـە خۆر ڕێگەی خۆی دەردەكردو بە سەر دەشتێكی فراواندا كە بە گەنم و جۆ داچێنرابوو بە بۆچوونی خۆی بەرەو گەرمیان دەچێت، ئەو بە پێی جلوبەرگی ئەو شوانانەی لە دوورەوە بەدیدەكردن زانی كەوا هێشتا لە ناوچەی عەرەبنشینندایە، دوایی لە پاش چوار شەو و چوار ڕۆژ ڕێكردن چیتر لە توانایدا نەما یەك هەنگاویتر هەڵبێنێتەوەو هەرچۆنێك بوو بە لارەلار خۆی كرد بـە گونـدێكی عەرەبنـشیندا، خـەڵكی گونـد لێـی كۆبوونـەوەو تەماشایان دەكردو لێی ورد دەبوونەوەو دەیانوت: "سەیركەن ئەمە كوردێكەو لە فڕۆكە بەربووەتەوە".

پاشماوەی بەسەرهاتەكەی محەمەد هێند دوورودرێژە لێرەدا لە گێڕانەوە نایەت، لەو گوندەدا لە لایەن عەرەبەكانەوە گیراوەو فەلاقـەكراوەو پاشـان دراوەتـە دەست پۆلیس و لێپرسینەوەی لە گەڵ كراوە، ئەوجا براوە بۆ مووسڵ و جارێكیتر لـە زینـدان نراوەو لەوێوە براوە بـۆ پۆلیـسی كـەركووك و پاشـان سـلێمانیو كـەلارو جـارێكیتر گەڕاندوویانەتەوە بۆ سلێمانیو ئەنجام بەر لێبووردن كەوتووەو براوە بۆ سەربازی. لە هەمووشی سەیرتر ئەوەبوو كە پۆلیس باوەڕیان بە چیرۆكەكەی هێنابوو، كە هـەرگیز نەیگۆڕییوو، گوایە *جاشی* فەتاح بەگی *موستەشارەكەی* كەلار بووە. پۆلیـسی ئاسـایی عێراقیش كە بێگومان هیچ زانیاریەكیان لە سەر كۆمـەڵكوژیی ئـەنفال نـەبوو، هـەر ئاگاشیان لەوە نەبوو كەوا مامەڵە لە گەڵ ئەنفالكراوێكدا دەكەن. ئەڵبەتە *ئـەمنیش* كە مەسەلەكەی زۆر بە توندی گرتبوو هەرگیز بە كێشەكەی محەمەدیان نەزانیبوو، بە ڕاستی ئەم پیاوە بەهرەو زیرەكییەكی باشی هەبووە بۆ مانەوە.

* * •

عـــــــوزێر، عـــــــومەر، ئیبراهـــــیم

بە ڕێکەوت چوار لەو پێنج کەسەی تـر کـە لـە دەسـت کۆمەڵکوژیەکـەی ئـەنفال دەرچوون پێکەوە لە کاروانێکدا برابوون بـۆ شـوێنی ئیعدامکردنەکـەیان، تەنانـەت سیانیان لە ئۆتۆمبیلێکـدا بـوون، ئەگەرچـی یـەکێك لـەو سـیانە دوانەکـەی تـری نەدەناسیو تا ئەو کاتە نەیدیبوون. بەم پێیە دەکرێ بەسـەرهاتی جیاجیایـان لێـك گرێبدەین و بە دوورودرێژییەکی بەرچاو بنیاتی بنێینەوە.

عوزێر ئەو کوڕە گەنجەی کە لە دوا شەوی تۆپزاوایدا لـە سـەرما هەڵدەلـەرزیو گوێی لە گوڕوهووڕی مەکینەی پاس ڕایەڵ کردبوو, لە گۆلاوی چەوریو دیزڵ و خـوێنی تازەی سەر چیمەنتۆکە ڕامابوو، عوزێر لەو کاتەی ئەنفالدا تەمەنی بیستو پێنج ساڵ بوو، کرێکارێکی سەڵتی بینابوو. زۆر ڕووداوی لە جـەنگی دژ بـە ئێرانـدا بینیبـوو و چەندین جار لە سوپای عێراق هەڵاتبوو. لە دووریی دە میلێك کەمتر لە تۆپزاواوە, لە گوندی تەرجیلی سەر ڕێگای سەرەکیی نێوان کەرکووك و ناحیەی لـەیلان لـەدایکبووە. لەو دەوروبەرەدا زۆر شوێنی گوستبۆوە پێش ئەوەی لە جافانی ئەو نزیکانە نیـشتەجێ بێت، کە گوندێکی بچووکی حەڤدە ماڵی بوو. لەوێ مایەوە تا نیسانی ١٩٨٧ کە سـوپا هێرشی بردە سەر ئەو گوندەو سووتاندی. پاشان عوزێر چـوو بـۆ خـدر ڕەیحـان، کـە گوندێکی بێدەنگ و سەنگ بوو، ماوەی دوو سەعاتو نیوێـك بـە پێیـان لـە ناحیـەی قادرکەرەمەوە دووربوو و جێگەی گەلێ سەربازی موتەخەلیف و هەڵاتووی کردبۆوە.

عوزێریش، وەك زۆربەی خەڵك پەنای بردە بەر هەردەکان کاتێ کە لە دەوروبەری ١٠ ی نیساندا ئەنفالی سێیان گەیشتێ. کـاتێکیش گوێبیـستی واتـەواتی لێبووردنـە کاتییەکەی قادرکەرەم بوون ، یەکێك بوو لەو هەزاران کەسەی کەوا خۆیان دا بەدەست ئەو هێزەی *جاشەوە* کەوا قاسم ئاغای یەکەڵە چاوی کۆیـە فەرمانـدەیی دەکـرد. لـە میانەی چەند ڕۆژێکی دوای ئەوەدا عوزێر بە بنکـەی پۆلیـسی قادرکـەرەم و بارەگـای لیوای سوپا لە چەمچەماڵدا تێپەڕی. ئەو ئۆتۆمبیلەی ئـەمی گواسـتەوە بـۆ ئۆفیـسی ئەمنی ناوچەکە یەکێك بوو لەو کاروانەی کەوتە نـاو هەراکـەی خـەڵکی شارۆچـکەی چەمچەماڵەوە، بەڵام عوزێر نەیتوانی دەربازبێت و دواجار لە ١٤ ی نیـساندا گەیـشتە تۆپزاوا.

لەم قۆناخەدا, عوزێر دەگاتە ناسیارێكی، ئەوەی كە ئێمە لەمەودوا بە عومەری ناودەبەین، موتەخەلیفێكی تەمەن بیستودوو ساڵ بوو, ئەویش ساڵێك لەوەوپێش لە جافان ڕایكردبوو و لە خدر ڕەیحان گیرسابۆوە. كاتێ ئەنفال دەستی پێكرد عومەر هەڵاتبووە ناو هەردەو دوو ڕۆژ دوای تەسلیمبوونەوەی عوزێر ئەمیش خۆی دابوو بەدەست پیاوەكانی قاسم ئاغاوە. ئەوجا لە چەمچەماڵەوە پێكەوە بردبوونیان بۆ تۆپزاواو لەوێ زۆربەی هاوزیندانەكانیان خەڵكی نەناس بوون، بەڵام دوو كەسیان لە چارەیان نووسرابوو ببنە هاوڕێی عوزێرو عومەر لەو سەفەرەدا كە نیاز وابوو ببێتە دوا سەفەریان.

ئەوانیش هەردوكیان نەچووبوون بۆ سەربازیو لە گوندەكانی ژێر دەسەڵاتی *پێشمەرگەدا* بوون لە ناحیەی قادركەرەم. گەورەكەیان "مستەفا" تەمەنی ٣٨ ساڵ بوو و دانیشتووی گوندی تۆپخانە بوو، ئەویتر "ئیبراهیم" تەمەنی ٢٣ ساڵ بوو و باوكی چوار منداڵ بوو، خەڵكی گوندی كانی قادری خواروو بوو. هیچكام لەم دوو پیاوە *پێشمەرگەی* كارا نەبوون، بەڵام ئیبراهیم وەك ئەندامێكی "*هێزی پشتگیریی*" میللی چەكێكی كلاشینكۆفی ئێرانیی* پێبوو، هەروەها هاوەڵ و خزمی زۆربەی ئەو *پێشمەرگانە* بوو كە لە هێرشە خوێناویەكەی سوپادا بۆ سەر بنكەی PUK لە تازەشار كوژران، لەكاتی دەستپێكردنی پەلاماری ئەنفالی سێدا. مستەفاو ئیبراهیمیش وەك عوزێرو عومەر بەو لێبووردنە سێ ڕۆژییە ساختەیەی لە قادركەرەمدا بڵاوبووەوە فریویان خوارد. مستەفا خۆی بە *جاشەكانی* شێخ موعتەسەم ناساندو ئیبراهیم خۆی دا بەدەست هێزەكەی ڕەفعەت گلیی *موستەشارەوەو* هەردوكیان بە قۆناخی یەكەمی كۆكردنەوەو تاوتوێكردنی ئەلیاوادا تێپەڕین.

شایەتیی ئەم چوار كەسە لە وردەكاریی ڕۆژو بەرواردا كەمێ جیاوازییان هەیە، بەڵام لە كاتێكی نێوان ١٥ و ١٧ ی نیساندا (یەكەم ڕۆژی مانگی پیرۆزی ڕەمەزان)، لە دەوروبەری كاتژمێر هەشتی بەیانیدا ئەمان و سەدان كەسی تر پێكەوە دەركراونەتە حەوشەی بەندیخانە لە تۆپزاوا. كاروانێك ئۆتۆمبیلی داخراو ئامادەكرابوو بە

---

* كلاَشینكۆف، هەرضەندە ضەكێكی سووكی لە بنەرِەتدا رِووسییە، بەلاَم زۆر ولاَت ئیمتیازی دروستكردنی ئەو ضەكەیان هەیەو لەم حالَەتەداَ ضەكەكە ناوی ئەو ولاَتەی ثێوە دەلكێ وەك كلاَشینكۆفی ضینی و كووبی و ئێرانی و تاد ـ و.

چاودێریی گاردو سەرباز چاوەڕێی دەکردن. ئەم ئۆتۆمبیلانە دوو جۆر بوون، هەندێکیان (کە بە پێی باسکردنێك هەژدە دانە بوون) پاسی بێپە نجەرەی پۆلیس بوون و ڕەنگیان سپی یان سەوز بووە، عوزێرو ئیبراهیمو عومەر ڕا پێچی یەکێك لەم ئۆتۆمبیلانە کراون.

عوزێر بۆی ڕەخساوە سەرنجی ئەوە بدات کە تۆماری مووسڵەو لە سەر پلێتی ڕوخسەتی هاتوچۆکەشی "پۆلیسی نەینەوا" ی خوێندووەتەوەو ژمارەکەشی ٥٠٣٦ یان ٥٠٣٧ بووە. مستەفا بە جۆری دووەمی ئۆتۆمبیلەکان ڕۆیشتووە کە لە ئەمبولانسێکی گەورە یان بارهەڵگرێکی دا پۆشراو چووە، پاسەکانی پۆلیس کە بچووکتر بوون هەریەکە سیو چوار یان سیو پێنج کەسی گرتووەو لە هەر لایەکەوە دوو ڕیزە تەختە بە شانی یەکترەوە روویان لە پێشەوە کردبوو و ڕاڕەوێکیش لە ناوەڕاستیانەوە بوو. ئۆتۆمبیلەکەی مستەفاش پە نجا تا شەست بەندیی دەگرت کە لە سەر چوار تەختە دادەنیشتن و بە پانیو درێژیی ئۆتۆمبیلەکە چەسپکرابوو. پاشان دەرکەوت کە بەندییەکان بە پێی شوێن و نیشیەجێیان جیاکراونەتەوە، عوزێر بە دەموچاو فرە کەسی ناوچەی لەیلان ـ قادرکەرەمی ناسیبۆوە، وەك خەڵکی گوندەکانی خدربەگ و قەشقەو قەرەچێوار، هەروەها دوو کەسی تریشی ناسیبۆوە لە خدر ڕەیحانی گوندەکەی خۆی. ئیبراهیم دەگێڕێتەوە کەوا گشت ئەوانەی لە پاسەکەدا بوون گەنج بوون و تەمەنیان بیست بۆ چل ساڵ دەبوو، بەڵام عوزێر لەو باوەڕەدایە کە هەندێ پیاو تەمەنیان لەوە زیاتر بووەو "ڕیشیان سپی بووە".

ناو پاسەکان دۆزەخێك بووە بۆ خۆی، ئەو پاسەی عوزێرو ئیبراهیم و مستەفا سواری بوون بە میزو پیسایی بنیادەم سواغدرابوو، سەرنشینەکانی پێشووی لە پشتی تەختەکانەوە بە کوردی پەیامی کورت کورتیان نووسیبوو: "بۆ سنووری سعودیە .. بۆ سنووری کوێت .. بۆ عەرعەر"[٢]. لەم جۆرە پاسانەدا شوێنی بەندیەکان بە دەرگایەکی قوفڵدراو، لە شوێنی تایبەتی شۆفێرەکە جیاکرابۆوە. شۆفێرەکە خۆی لە دەرگایەکی جیاوازی لای ڕاستی پاسەکەوە سەردەکەوت و سەربازێکی پاسەوان بە تفەنگێکی کلاشینکۆفی بێقۆناخەوە چووبووە تەنیشتیو بەرگی هێزی تایبەتیی سوپا (*قوات*

---

[٢] عەرعەر، شوێنێکی سەر سنووری عێراق ـ سعوودیەیەو وێستطەیەکی سەر ڕێطای حاجیانە بۆ مەککە، زۆر لە شایەتەکان ناوی ئەم جێطایە دێنن بۆ بەندکردن و بەکۆمەڵ کوشتن لە ماوەی ئەنفالدا، بۆ نموونە طاردێك لە نوطرە سەلمان بە یەکێك لە بەساڵداضوانی وتووە کەوا کوردە ئەنفالکراوەکان لەوێ بەندن.

خاصە) ی پۆشیبوو ـ بەڵەك بەڵەکی زەردو قاوەیی بە پەڵەی سەوزەوە, لە گەڵ بێریی سوورو نیشانەی ئاڵتوونیی باڵندەیەك کە باڵەکانی کردووەتەوەو لە دۆخی پەلاماردانی نێچیردایە.

لە ناو ئەو دەرگایەی شوێنی شۆفێرەکەو سەرنشینانی جیاکردبۆوە دەلاقەیەکی تۆڕئاسا هەبوو نزیکەی شەش ئینجی چوار گۆشە دەبوو, ئەو بەندییانەی لە پێشەوە بوون لەوێوە دەیانتوانی ڕێگاکە ببینن و لە ئاوێنەی سەر شۆفێریشەوە دواوە ببینن. بە مەزەندەی عوزێر پاسەکەی ئەمان سیو پێنجەمین ئۆتۆمبیل بووە لە کاروانەکەدا[٣].
هەروەها سەرنجی ئەوەشی دابوو کەوا پیکابی لەو جۆرانەی کە *ئەمن* بەکاریدەهێنن پاشو پێشی هەر پاسێکیان گرتبوو, هەریەکەشیان ڕەشاشێکی لەسەر دامەزرابوو. پیاوێك لە لای پێشەوەی پاسەکەوە دانیشتبوو ناوی ئەنوەر تەیار بوو، تەیار پیاوێکی ڕەشتاڵەی چوارشانەو *پێشمەرگەیەکی* کۆن بوو، هەروەها کاری شۆفێریشی کردبوو و ڕێگاوبانەکان چاك شارەزابوو. لەو سۆنگەیەوە هاوەڵە بەندیەکانی داوایان لێکرد هەرچۆنێك بووە سەیرێکی دەرەوە بکات و بزانێ ڕوویان لەکوێیە، تەیار بە دزییەوە لە دەلاقەی بەینەکەوە تەماشایەکی کردو یەکە مجار وایزانی کە ڕێگای مووسڵیان گرتووە، بۆیە هەموو بەجارێ تۆقین و هەناسەیان لە بەر بڕا، چوونکە وەك ئیبراهیم دەیگێڕایەوە "زۆربەی پیاوکوژانی حوکوومەت لە مووسڵن[٤]" و بەندیەکان قەناعەتیان بەوە هێنا کە بۆ مردنیان دەبەن.

فرەی پێنەچوو پاسەکە لە ڕێگای مووسڵ لایداو ڕووی لە باشووری ڕۆژاوا کرد. ئەنوەر تەیار ئاهێکی خۆشیی پێداهات و وتی: "مژدە ڕزگارمان بوو"، ڕەنگە خەڵکەکە وایان لێکدابێتەوە کەوا بۆ بەندیخانەیەکی تریان دەبەن، بەڵام پاسەکان هەر دەڕۆیشتن و ناوبەناو تۆزێك دەوەستان، لەو وەستانانەدا خەڵکەکە کەوتبوونە پاڕانەوەو دەستەودامێنی گاردە *قوات خاصەکە* دەبوون ئاویان فریا بخات. کابراش لە

[٣] دیسانةوة کةمیَك جیاوازی هةیة لة خةملَ و بؤضوونی شایةتةکاندا بؤ قةبارةی کاروانةکة، بةلاَم ذمارة جؤراوجؤرةکانی دراونةتة میدلَ ئیست وؤض وا دةظةیةن کة کاروانةکة لة نيَوان (١٠٠٠ تا ١٥٠٠) بةندیی طرتووةتة خؤ.
[٤] ئاماذة بؤکردنیَکی ئاشکرای رِیَذةی بةرزی خةلَکی مووسلَة لة طاردی کؤماریدا. (بيَجطة لةوةش رِذيَمی عيَراق بة زؤری نةيارانی کوردی رِةوانةی بةنديخانةکانی مووسلَ دةکردو لةویَ ئيعدام دةکران ـ و).

وەڵامدا دەیوت: "ڕاوەستن کەمێکی تر" و ئاو هەر نەگەیشت. لە تاو گەرمەی و نەبوونی هەواگۆڕکێ و بۆنی پیس لەو پاسەدا کە مستەفای تێدابوو بەندیەکان ناچاربوون میزی خۆیان بکەنە پێڵاوەکانیانەوەو بیخۆنەوە.

کە وەخت لە دوای نیوەڕۆ لایدا ئەنوەر تەیار کەوتە ئەوەی ئیتر خۆی پێنەگیرێ و لە شوێنێکدا هاواری کرد "سەماوەیە!". بەڵام لەدواییدا بەندییەکی تر ئەو شارۆچکە گەورەیەی سەر ڕووباری فوراتی ناسییەوەو فەلووجە بوو. هەرکە لە فەلووجە دەرچووبوون عوزێر تێبینی ئەوەی کردبوو کاروانەکە دەبێ بە دوو بەشەوە، زۆربەی ئۆتۆمبیلەکان بە لایەکی تردا ڕۆیشتن، پێنج دانەشیان کە پاسەکەی عوزێرو ئۆتۆمبیلە سەوزە گەورەکەی مستەفای تێدابوو لەوانە بوون و بەرەو ڕۆژئاوا ملیان نا ڕووەو ئەو شوێنەی خۆر نزیکە ئاوابوون بوو تێیدا. هێندەی نەبرد شاری گەورەی ڕەمادییان تێپەڕاندو کەوتە لای چەپیانەوە، لە پاش ڕەمادی نزیکەی چارەکێ، نیو سەعاتێ ڕێیانکردو ئەوجا بە لای ڕاستدا بایاندایەوە بۆ پەڕینەوە لە پردێک کەوا پاسەوانییەکی توندوتۆڵی لێدەکراو بە سەر ڕووبارێکەوە بوو کە پێدەچوو هەمدیسان فورات بێت. ئەوجا لەودیوی پردەکەوە ئۆتۆمبیلەکان وەستان، ئەو دەمە کاتژمێر شەش و نیوی ئێوارە بوو و لە تۆپزاواوە تا ئەوێ دە سەعاتیان پێچووبوو. بەندییەکان لە دەلاقەی بەینەکەوە تەماشایان کرد لە لای پۆلیسخانەیەکداو لە ژێر کۆمەڵێك دارخورمادا وەستاون و گوێیان شلکرد بۆ گفتوگۆیەکی نێوان یەکێك لە گاردەکانیان و ئەفسەرێکی پۆلیسی مەرکەزەکە. ئەفسەرەکە هەرچەندە بە "گەورەم" بانگدەکرا بەڵام بەرگە نیزامیەکەی هیچ نیشانەیەکی پلە و پایەی پێوە دیارنەبوو. لێرەدا دەرکەوت کە گاردەکە دەیەوێ بەندیەکان بخاتە ئەستۆی ئەفسەرەکەو لیستێکی ناوەکانی دایەو پێیڕاگەیاند کە ئۆتۆمبیلەکان لای پۆلیس دەمێننەوە "تا کارەکە تەواو دەبێت" و ئەو کاتە پێویستە بگەڕێنەوە.

لێرە شۆفێرەکان و گاردەکانی هێزی تایبەت دابەزینە خوارەوە، ئەوانی جێیان گرتنەوە بەرگ سەوز بوون و بێریی ڕەشیان لە سەردابوو، ئەو جلە یونیفۆرمە خاسیەتی تایبەتی جلی *ئەمن* و بەعسیەکان و هەروەها هی پۆلیسی نیزامیی عێراقیش بوو. پاشان ئەفسەرەکەو ئەوانیتریش خۆیان هەڵدایە نێو دوو لاندکروزەرەوەو دوو بلدۆزەریشیان کەوتە تەك. بلدۆزەرەکان پێشکەوتن و کاروانە تازە نۆ ئۆتۆمبیلەکەش بەرەو ڕۆژئاوا بەسەر ڕێگایەکی قیری پڕ لە چاڵوچۆڵی و بە لێواری فوراتدا

بەڕێکەوتن، لە بەر تیشکی زەردە پەڕدا سێبەری دارخورماکـان لای ڕاسـتی ڕێگاکـەیان تەنیبوو. یەکێك لە گیراوەکانی ناو پاسەکەی عوزێر زۆر لاوازو بێهێز بوو, بەندییەکی تر کەوا کەمێ عەرەبیی دەزانی داوای تۆزێ ئاوی لە شۆفێرەکە بـۆ کـرد، ئـەویش لـە وەڵامدا وتی: "لێگەڕێن با بمرێ، ئێوە هەموو پیاوی جەلال تاڵەبانین".

پاش نیو سەعاتە ڕێ کاروانەکە بە لای ڕاستدا بایدایەوە سەر ڕێگایـەکی خـۆڵ و بەندیەکانیش کەوا لە دەلاقەی بەینەکەوە تەماشایان دەکرد لـە بیابـان و تـاریکیی بـەولاوە هیـچیان نـەدەبینی، هەنـدێك کەوتنـە دوعـاکردن و لەبەرخۆیانـەوە شایە تمانیان دەهێنا "أشهد أن لا اله الاّ الله، و أشهد أنّ محمداً رسول الله"*. ئیبراهیم لـەم سـاتەدا وێنـەی خێزانەکـەی دەهاتـەوە بەرچـاوی‌و پیاوەکـان هـەموو لـەو ساتەوەختەدا دەستیان کردبوو بە گریان و دەیانپرسی چییان کردووە ئاوها بـەو دەردە ببرێن و یەکتریان ماچ کردووەو گەردن ئازاییـان لـە یـەکتر کـردووە، بـە دەسـتووری موسڵمانان کاتێ کە هەست دەکەن وا مردن نزیك دەبێتەوە.

* * *

دنیا خەریکبوو بە تەواوی تاریك دەبـوو, کـاتیش کـەوتبووە ئـەوە کـە مانـای نەمێنێت. بە بۆچوونی عوزێر پاسە داخراوەکان مـاوەی دە دەقیقەیـەك بـەم ڕاڕەوەی بیاباندا ڕۆیشتوون، مستەفا بە ١٥ ـ ٢٠ دەقیقەی دەخەمڵانـد، ئیـبراهیم دەیـوت وای هەست کردووە کە نزیکەی کاتژمێرێك بووە. ئەوجا لەناکاو پاسەکە پێچیکردبۆوە بـۆ وەستان و لە ناو لمەکەدا چەقی. ئۆتۆمبیلەکەی پشتەوەش کە دوا ئۆتۆمبیـل بـوو لـە کاروانەکەدا بە توندی بەرەو لای ڕاست بایدابۆوە بۆ ئەوەی خۆی لابدات کەچی ئەویش گیربوو. عوزێر لە دەلاقەی بەینەکەوە سێ پاسەکەی ترو دوو لاندکروزەرەکەو یـەکێك لە دوو بلدۆزەرەکەی بینیببوو کە دەچنە پێشەوە. لە نیمچە ڕووناکیی بەر لایتەکانـدا بۆی دەرکەوت کەوا ئۆتۆمبیلەکان ئەزنەك بە خۆیان دەدەن و بـە نـاو لمەکـەدا دەچـنە

---

* لة دةقةكةدا وةرطيَرِانى ئةو شايةتمانة بة ئينطليزى نووسراوة، من وام ثىَ ضاكبوو هةر بة دةقة عةرةبيةكةى بينوسم، ضونكة شايةتمان بةو شيَوةية لة سةر زاران زؤر دةوتريَتةوةو بة رِادةيةك كةوا خةلَكى رِةشؤكى لة كوردةواريدا وا هةست دةكا كة ئةو شايةتمانةى بةردةوام ويردى سةر زاريَتى هةر كورديةو زمانيَكيتر نية ـ و.

پێشەوە بۆ شوێنێکی نزمایی‌و ماوەی چارەکە میلێك ڕۆیشتن‌و ئەوجا شۆفێر ئۆتۆمبیلیان کوژاندەوە.

لەو ساتەوە کە ئۆتۆمبیلەکان لایانداپە سەر ڕێگا خۆڵەکە هیچ بوارێك نەمایەوە بۆ ترووسکە هیوایەك و هیچ ئومێدێك نەما، خەڵکەکە بە تەواوی زانییان چییان بۆ سازکراوەو بەوپەڕی پەشۆکاوی‌و هەڵچوونەوە کەوتنە پلان دانان و لە ناو خۆیاندا بە کوردی قسەیان دەکردو دەیانزانی نە گاردەکەو نە شۆفێرەکە لێیان تێناگەن. پلانیان وابوو کە ئەگەر گاردەکان هاتنە پێشەوە بۆ کوشتنیان ئەمان بکەونە بەرگری‌و "تەنانەت ئەگەر یەکێکیش لەم سی‌و پێنج کەسە دەربازبێت هەوڵێکی باشە" وەك ئیبراهیم گێڕایەوە.

بەندیەکان لەناکاو کپ بوون کاتێ گوێیان لە دەسڕێژی بەردەوام بوو لە چەکە ئۆتۆماتیکەکانەوەو بە دوایدا بلدۆزەر کەوتە شیڕەو گرمەوهوور. تەقەکان لە پاش نزیکەی بیست دەقیقەیەك کپبوونەوەو نەمان، ئەوجا بلدۆزەرێك لە تاریکاییەکەوە پەیدابوو و یەکڕاست چووە پشتی پاسەکەی ئەمانەوەو چەند جارێك هێزو گوڕی دەدایە خۆی‌و ئۆتۆمبیلەکەی پاڵدەنا بۆئەوەی لە لمەکە دەریبێنێت، بەڵام پێچکەکانی پێشەوە زیاتر دەچەقین و نوقم دەبوون. ئەمجارەیان ویستی لە دواوە پاڵ بنێ بۆ دەرهێنانی پاسەکەو عوزێر وای بە خەیاڵدا هات کەوا شۆفێرەکە نیازیە یەکڕاست پاسەکە بەمانیشەوە بخاتە چاڵێکەوە. لەدواییدا بلدۆزەرەکە پاسە چەقیوەکەی دەرکردو شۆفێرە ماندووەکەی دابەزی‌و مەتارە ئاوەکەی لاکەشی دەرهێنا. بەندیەکان کەوتنە پاڕانەوە بۆ قومێك ئاو و بە هێزو گوڕی خۆیان دەیانکێشا بە لاتەنیشتە ئاسنە بێپە نجەرەکانی پاسەکەداو هاواریان دەکرد، شۆفێرەکەش بە بەرچاویانەوەو بە گاڵتە پێکردنەوە سەری نا بە دۆلکەکەوەو تێرتێری ئاو خواردەوەو ئەو دواکەشی ڕێك ڕۆکردە سەر لمەکە.

وا ئێستا کاتژمێر ٧:٣٠ ی ئێوارەیەو دنیا تەواو تاریکە، خەڵکەکە تەنها بەو سەعاتە کاتیان دیاری دەکرد کە بەندیەکی خەڵکی گوندی خدر بەگ هەرچۆنێك بووە توانیبووی لە تۆپزاوا بیشارێتەوە. دوو جاری تریش بەو ڕەنگەی پێشوو ڕێژنەی گوللەباران بیستراو دەنگی قیژەو هاوار بەرزبۆوە، لە پاش نزیکەی نیو سەعات هەردوو لاندکروزەرەکە گەڕانەوە لە گەڵ ئەو ئەفسەرەدا کە لە پردەکەی سەر فوراتەوە کەوتە تەك کاروانەکە. شۆفێری پاسەکەی عوزێر لە سەر کورسیەکەی خۆی دابەزی‌و چووە

پشتی ئۆتۆمبیلەکەوەو لایتی سەرەوەی دواکەی کوژاندەوە . پاش ئەوەی ئەم کارەی کرد گەڕایەوە بۆ بەشەکەی خۆی و لایتە بەرزەکانی تەواو هەڵکرد. بەمە عوزێرو هاوەڵەکانی لە ترسا دەلەرزین و لەم تاومایەدا سێ دەستە سەرنشینی پاسەکەی تەنیشتی ئەمانیان ڕاکێشا بەر بازنەیەك ڕۆشنایی‌و تاقمی گوللەباران کردن یەکسەڵەف بە کلاشینکۆف و دەمانچەکانیان دایانگرتنەوەو بە گوللە دایانرژاندن. ئەوجا کە گوللەبارانەکە وەستا گشتیان کێشکردنە ناو چاڵێکی تازە هەڵکەندراوەوەو عوزێر تەماشای کرد هەندێ لاشە هێشتا هەر دەجووڵێنەوە. ئێستاش تەنها باری یەك پاس زیندانی ماونەتەوە.

پلانی پیاوەکان ئەمەبوو: هەر کە یەکەم گارد هاتە ناو پاسەکەوە بۆ بردنی بەندییەکان، ئەمان بەهێزترین کەسیان پەلاماری بداو چەکەکەی لێزەوت بکات و نەیەڵێ دەرگاکە دا بخرێتەوە. زۆربەی زۆری پیاوەکان لەوە لاوازتر بوون بتوانن هاریکاریی یەکتر بکەن، بەڵام عوزێرو عومەرو چەند کەسێکی کەمی تر چاویان خستبووە سەر دەلاقەی بەینی خانەی شۆفێرو خانەی دواوە. ئیبراهیم بە ترس و لەرز لە دواوە چاوەڕێی دەکردو خۆی ئامادە کردبوو بۆ هەڵمەت بردن ئەگەر بتوانێ، عوزێر لە کونی بەینەکەوە دوو گاردی دەمانچە بەدەستی بینی ئەمبەرو ئەوبەری دەرگاکەیان گرت، یەکێکیتر کلاشینکۆفێکی بە دەستەوە بوو لە پشت کوشنی شۆفێرەکەوە ڕاوەستا، لە هەمان کاتدا گاردی چوارەمیش بە کلاشینکۆفەوە چاودێریی دەرگای دەرەوەی دەکردو قاچێکی لە سەر زەوی‌و ئەویتری لە سەر کەمەی دەرگاکە بوو.

پاش چەند ساتێکی کەم یەك لە گاردە بەرگ نیزامیەکان, کە پیاوێکی کەتەی مل ئەستوور بوو تەختەکەی نێوان خانەی شۆفێرو خانەی دواوەی لابرد. هەر کە ئەمەی کرد بەندیەك ناوی سەلام بوو شەقێکی بۆ داهێنایەوە لێیبدات، بەڵام گاردی دووەمی پشت شۆفێرەکە بەر دەمانچەی داو هەر لەجێدا سەلامی کوشت و بە توندیی دەرگاکەی داخستەوە، عوزێر گوێی لە یەکەم گارد بوو کە دیاربوو ئەفسەر بوو، جاڕی ئەوەی دا کە دەبێ یەك یەك بەندیەکان ئیعدام بکات.

عوزێر کە جڵەوی وەزعەکەی گرتبووە دەست، ڕایسپاردن کە چی بکەن، ئەویش ئەوەبوو کە ئەمجارەیان گاردەکان هاتن و یەکەم بەندییان بردە دەرەوە عومەر بە هەموو قورساییەکیەوە خۆبدات بە سەر دەرگاکەداو نەیەڵێ دا بخرێتەوە، ئەوانی

تریش هەر هەموو پەلەقاژە بکەن و خۆیان هەڵدەنــە خــوارەوە، پاشــان بــە حــوکمی زەرووڕەت ئەمەش ڕوویدا، گاردە کەتەو زلەکە گەڕایەوەو بەندیەکی کـێش کـردە نــاو دەرگا کراوەکەو بە پارچە پەڕۆیەکی سپی چاوی بەستەوەو هــەر کــە ویــستی بیباتــە دەرەوە شەش حەوت بەندیی پڕیان پێدا کردو یــەك دوانێکیــان قایــشی کلاشــینکۆفی گاردەکەیان توند گرت و هەر لەو کاتەشدا ئــەو قۆنــاخ و لوولــەی چــەکەکەی تونــد گرتبوو و بەرینەدەدا. عوزێر هاواری لە بەندیەکی تــر کــرد کــە بکێــشێتە ناوچــاوی ئەفسەرەکەدا، ئەو بەندیەش ئەگەرچی وەك ئەوانیتر بــە هــۆی چــەند ڕۆژی بێنــان و ئاوییەوە بێهێز بوو بەلاَم توانی مشتەکۆڵەیەك بــسرەوێنێتە ناوچــاوی ئەفــسەرەکەو دەسبەجێ عوزێر چەکەکەی لــە دەســت هەڵپڕووکانــد، بــەلاَم ئەفــسەرەکە میلەکــەی شکاندبوو و شانەی فیشەکەکانیشی دەرهێنابوو و لە پاسەکەوە تووڕیــدابووە دەرەوەو بە مجۆرە چەکەکە بێکەڵك بووبوو.

بەندیەکان بە جارێ تێڕژان و پەلەقاژەی چوونە دەرەوەیان بــوو لــە دەرگاکــەوە کەوا بە کراوەیی مابۆوەو ڕێگــەی دەربــازبوونی گــاردی پــشت کوشــنی شــۆفێرەکەیان بڕیبوو. لێرەدا ڕێژنەی گوللە لێیان کەوتەکارو دوو کەس پێکران و کــەوتن بــە ســەر عوزێردا. بەندیەکی تر ویستی لە پاسەکەوە خۆی هەڵداو ئەویشیان خستە خــوارەوە. لەو کاتەدا کە عوزێر لە پەلەقاژەی ئەوەدا بوو خۆی ڕزگــار بکــات، یــەك لــە چــوار گاردەکەی بینی، ئەوەی کە سەلامی کوشتبوو خەریکە بە سەر ئەمدا بکەوێ‌و خــوێنێکی زۆر لە شانی دەڕوا، کابرا هاواری کرد "ئەبوسالح ڕاکە فریام کەوە" , وادیــاربوو لــە لایەن خۆیانەوە پێکرابوو، عوزێر دەستی کوتا بۆ دەمانــچەکەی بــەلاَم نەیدۆزیــەوەو باوەشی پێداکردو بە سەر شانە برینداره‌کەیدا دای بە زەویداو کابرا هەڵنەستایەوەو دیاربوو لە هۆش خۆی چووبوو. لەم کاتەدا سەرباز یان پۆلیــسەکانی دەرەوە یەکبینــە لەمسەر بۆ ئەوسەر پاسەکەیان بــەر دەســڕێژی گوللــە دەداو خەڵکەکــەش بــە جــارێ تۆقیبوون و خۆیان کردبووە ژێر کورسیەکاندا، لە ناو پاسەکەدا لاشە بــە ســەریەکدا کەوتبوون و گوللەیــەك سمتــی ڕاســتی ئیبراهیمــی پێکــابوو, هەرچــەندە ئێــسقانی نەگرتبوو بەلاَم ئازاری زۆر بوو. هەروەها هەستی کردبوو کەوا چاوی ڕاستیشی نابینێ. لەو هەراو زەنایەدا عومەر هەرچۆنێك بووە خۆی خزاندووەتە ژێر ئۆتۆمبیلەکەوە, لــە کاتێکدا لە هەموو لایەکەوە فیشەك ئۆتۆمبیلەکەی دادەبێــژا. پارچــەیەکیش کــەمێك ڕانی عوزێری زامدار کردبوو, لەو شوێنەدا کە ڕاکــشابوو لــە نێــو دەســڕێژی گوللــەدا

دەنگێکی نامۆ دەهاتە گوێی، یەکەمجار نەیزانیبوو چیە، بەڵام لەدواییدا هەستی کردبوو کە ئەمە خوێنەو لە پاسەکەوە دەچۆڕێتە خوارەوە، چوونکە هەموو بەندیەکانی هاوەڵی کوژرابوون.

* * *

بـــــــــــەسەرهاتی مستەفـــــــــــا

سێ ئۆتۆمبیلەکەی تر کە لە کەرکووکەوە لە گەڵ کاروانەکەدا بوون و چەند سەد یاردێك لە سەرەوە وەستان، لەو نزماییەدا کە عوزێر لە پەنجەرەی شۆفێرەکەوە بەدیکردن. لەوێدا ئیعدام کردنەکە زۆر ڕێکوپێکترو بە شێوەیەکی کارامەتر بەڕێوەچوو. کات خۆرئاوا بوو کە گاردەکان بە پەلە هاتن و دەرگای پشتەوەی ئەو ئۆتۆمبیلەیان کردەوە، کە مستەفای تەمەن ٣٨ساڵی خەڵکی گوندی تۆپخانەو خاوەن نۆ سەر خێزانی لە تۆپزاواوە پێ هاتبوو. لێرەدا پیاوەکان دوو دوو کێشدەکرانە دەرەوە، مستەفا لە ترسا پێڵاوەکانی بەجێهێشتبوو، کە لە ناو پاسەکەدا لە گەرما دایکەندبوو، لەوەش بەئاگابوو کەوا کەوتووەتە ناو قرمەی دەسرێژکردنەوە، کە لەوە نەدەچوو لە یەك شوێنەوە بێت بەڵکو بەیەکجارو لە هەموولایەکەوە بوو، سەرباری ئەوەش نەیدەتوانی هیچ شتێکیتر ببینێت لە تاریکیو بیابان بەولاوە.

گاردەکان بە خێرایی مستەفایان پشکنیو دەفتەری خزمەتی سەربازییان لە گیرفان دەرهێنا، بەڵام ئەو ٢٠٠ دینارەی پێبوو و لە تۆپزاوا لە ناو جلەکانیدا شاردبوویەوە لێرەش بۆیان نەدۆزرایەوە. مستەفا هەستی کرد دەستیان لە پشتەوە توند بە پشتوێنە کوردیەکەی شەتەکداوەو چاویشیان بەمێزەرەکەی بەستووەتەوەو هەمان شتیشیان لە هاوەڵەکەی کرد. پاشان فەرمانیان پێدان بڕۆن، مستەفا کە زانی بۆ مردنیان دەبەن لە بەرخۆیەوە کەوتە ئایەتەلکورسی خوێندن: "الله لا الـهٰ الا هـوٰ الحیُ القیّوم"[٥]،واتە "خوا هەر ئەو خوایەیە کە تاك و تەنهاو زیندوو و ئەبەدییە".

---

[٥] ئایەتەلکورسی ئایەتی ٢٥٥ ی دووەم سوورەتی قورئانە، دەقی تەواوی ئایەتەکە بەم جۆرەیە "خوا، هەر ئەو خوایەیە کە تاك و تەنها و زیندوو و ئەبەدییە، نە خەو دەیطریَ و نە خەوەنووضکە، طشت ئەوانەی لە ئاسمانەکان و زەویدان ملَکی خۆیەتی. کیَ هەیە داوای رِەحمەت و بەزەیی لیَبکات بە ئیزنی خۆی نەبیَت. خۆی دەزانیَ ضی لە بەر دەست و ضی لە ثشتیانەوەیەو ثەی بە تۆزقالَیَ لە عیلمی ئەو نابەن بە ئیزنی خۆی نەبیَت. تەختی ئەو بە

ئەوجا نزیکەی بیست یاردێك چووە پێشەوەو هەستی بە هەڵنووتانێك کردو بۆ پێشەوە نووچدەدات. لە دوورەوە گاردێـك فـەرمانی بـە هـەردوو پیاوەکـە دا لـە سـەر پـشت پاڵبکەون، مـستەفا لـە گـەڵ بـەجێهێنانی فەرمانەکـەدا یەکـسەر وەك لاشـەیەکی ساردوسڕ کەوتە نێوان هاوەڵەکەیو یەکێکی ترەوە. لەم سـاتەدا دەنگـی گوڕوهـووڕی مەکینەی بلدۆزەرێکی هاتە بەرگوێ. هەر بە دوای ئەوەدا ڕێژنەی گوللـەبارانی چـەکی ئۆتۆماتیکی دەستپێکردو مستەفا لە تەنیشتیەوە هەستی بە ڕاتەکین و ناڵەیەك کرد. دەسرێژەکە وەستاو مستەفاش گوێی لە گاردەکان بوو دووردەکەوتنەوە, پاشان زانی کە نە پێکراوەو سوپاسی خوای کـرد کـە نـەبینراوەو هەوڵیـدا بەلاڕێیەکـدا دزە بکـات, کاتێکیش کەوتە جووڵە هەستی کرد چواردەوری هەموو لاشەی کوژراوە، ئەوجا کەوتـە هەوڵی ئەوەی پشتوێنەکە لە دەستی بکاتەوە. فرەی پێنەچوو گاردەکـان دوو بەنـدیی تریان هێناو لە چاڵەکەدا پاڵیا نخستن و بە گوللە دایانبێژان، ئەوجا جووتێکی تـرو سەرێکی تر دەسرێژکردن, بەڵام ئە مجارەیان کەمێك ئەولاتر بوون و مـستەفا هێـشتا هەر سەلامەت بوو و خۆی وای لێکدەدایەوە کە ئەوە"خواستی خوای لە سەر بووە".

ئە مجارە کاتێ کە گاردەکان ڕۆیشتن مستەفا چاوبەستەکەشی کـردەوەو تەماشـای کرد لە چاڵێکی کەم هەڵکەندراوی درێژدا ڕاکشاوە کە لەوانەیە بیست پێ پان و هەژدە ئینجیش قووڵ بێت، لەوسەری چاڵەکەشەوە بلدۆزەرەکە دەرچووبوو, ئەمە ئەو لێژاییە بوو کە خۆی و بەندیە هاوەڵەکەی تێیکەوتبوون. لای ئەولاشەوە مستەفا ڕوانی تا چاو بڕکا چاڵەکە درێژبووەتەوەو پڕبوو لە سەدان لاشە.

طةورةيىو فراوانيى زةوىو ئاسمانةو باكى نية لة ثاراستنيان و خؤيشى ثايةبةرزو مةزنة".
"قورئـانى وةرطيَـرِدراو" Arberry (trans), (The Koran Interpreted), P.٥٦

<u>تيَبينيى وةرطيَرِى كوردى:</u> رِةوانبيَذىو مانا بةخشيى قورئان لة زمانة عةرةبيةكةيداية، لة بةرئةوة طؤرِينى قورئان بؤ ئينطليزىو كوردى (كة لةم دةقةدا مةبةستة) ماناى تةواو و ثرِ بة ثيَستى خؤى نادا بة دةستةوة. من بة ثيَى تواناو دةرفةتى وةرطيَرِانةكة هةولَ دةدةم لة هةر شويَنيَكدا دةقيَكى قورئانى بة ئينطليزى كراو بيَتة ثيَشةوة، بيَجطة لة وةرطيَرِانة كوردييةكةى دةقة عةرةبيةكةشى بنووسمةوة بؤ ئةوةى خويَنةرى كورد بة كةش ءهةوا بنةرِةتيةكةى خؤى تيَبطات. دةقى ئايةتةلكورسى بة عةرةبى ئةمةية: **"الله لا اله الا هو الحي القيوم، لا تأخذه سنة ولا نوم،له ما في السموات و الارض، من ذا الذي يشفع عنده الاّ بأذنه، يعلم مابين ايديهم وما خلفهم، ولا يحيطون بشئ من علمه الا بما شاء وسع كرسيه السموات و الارض، ولا يؤده حفظهما وهو العلي العظيم". صدق الله العظيم.**

ئەم دیمەنە سامناکە لە بەر ڕووناکیی لایتەکانی پێشەوەی بلدۆزەرەکەدا دەرکەوتبوو، کەوا لە سەر ئەو لێژاییە وەستابوو کە دەچووە ناو گۆڕە بەکۆمەڵەکەوەو مەکینەکەی وەگەڕخستبوو، وا دیاربوو شۆفێرەکە چاوەڕێی فەرمان بوو هەر کاتێ چاڵەکە پڕبێت، کە ئەو کاتە لەوەدابوو پڕبێت و زۆری نەمابوو، لاشەکان بە خۆڵ دا پۆشێ. لەولای لێواری چاڵەکەشەوە مستەفا هێشتا تارماییەکی تەڵخی ئەو ئۆتۆمبیلەی چاودەکرد کە بۆ ئێرەی هێنابوو. ماوەی چارەکە سەعاتێك لە شوێنی خۆیدا مایەوەو گوێی هەڵخستبوو بۆ تەقەی بچڕبچڕو نرکەو هاوار. پاش ماوەیەك زانی کەوا دەنگەدەنگ لە هەموو لاکانەوە نیەو ئەو شوێنەی پشتی ئەم کپ و بێدەنگە, لێرەدا مستەفا کەوتە ئەوەی بە ئەسپایی‌و بە سڵەوە بە سەر لاشەی کەڵەکەبووی لە خوێن شەلاڵی کوژراوەکاندا هەڵزنێ‌و لە قڕەو هەرای تیمەکانی گوللەباران دوورکەوێتەوە. وەختێ تەماشای دەرەوەی کرد ڕوانی ئەم چاڵەی ئەو دواچاڵی زۆری تری ئاوهایە، لە پشتیشەوە تەنهاو تەنها هەر بیابان بوو, مستەفاش کەوتە ڕاکردن.

مستەفا ئەو شەوە تا بەیانی هەر ڕایکردبوو و نەوەستابوو، ناوبەناو نەبێت بۆ هەناسەدانێك. لە نێو بیاباندا سەگەلی کێوی بە بۆنی خوێندا شوێنی کەوتبوون و لێینەدەبوونەوەو پەرێشانیان کردبوو ئەمیش بەر بەردی دابوون و خۆی پاراستبوو لێیان. لە نێو تاریکیدا گەلێ تروسکایی‌و ڕووناکیی بەدیکردووە بەلام لە ترسا نەیوێراوە نزیکیان بکەوێت. کە وەختێ ڕۆژ هەڵاتووە چووەتە سەر ڕێگایەکی خۆڵ و لە دوورەوە شارێکی بینیوە، بەلام پێش ئەوەی بیگاتێ هەستی کردووە کە ئەو بینا نزیکانە سەربازگەیەو دوو سەرباز دیویانەو دەستیان بۆ هەڵتەکاندووە کە دوورکەوێتەوە لەوێ‌و بە ڕێگەیەکی تردا بڕوات، بەلام ئەوەندە لێی نزیك نەبوونەتەوە کە پەڵە خوێنەکان بە جلەکانیەوە ببینن. ئەو ڕێگەیەی سەربازەکان ئیشارەتیان بۆ کردبوو مستەفای گەیاندبووە سەر ڕووبارێك، لەوێ پەڵە خوێنی جلەکانی شۆردبوو و جارێکیتر بەرەو شارەکە بەڕێکەوتبوو ، زۆری نەبردبوو گەیشتبووە شوانێکی پیرو پرسیاری شوێنەکەی لێکردبوو، کابرای شوانیش لە وەلامدا وتبووی "ڕەمادی". پیاوە پیرەکە بۆی باسکردبوو کە کوردێکی ئێرانییەو لە ئۆردووگایەك لەو

نزیکانە نیشتەجێ کراوە[٦]. بەڵام زۆری مەراق بووە بزانێ بۆچی مستەفا پێی پەتییە, مستەفاش لە وەڵامدا خێرا ئەوەی بە بیردا هاتووە کە بڵێ کارگوزارێکی حوکوومەتەو تووشی ڕووداوی وەرگەڕانی ئۆتۆمبیل بووەو هەرچی بەڵگەو ناسنامەیەکی پێبووە لە ئۆتۆمبیلە وەرگەڕاوەکەدا بەجێیهێشتووە, لە بەر ئەوەیە خۆی لە خاڵی پشکنینی سەربازی دەپارێزێ. دواجار پیرەمێردەکە ناونیشانێکی لە ئۆردووگاکە دا بە مستەفاو ڕێیەدێی بۆ کرد چۆن دزە بکاتە ئەوێوە بێئەوەی گاردەکان لێی بە ئاگا بێن. ئەوجا مستەفا گەیشتبووە ناو ماڵەکان، بۆن و بەرامی نانی تازە برژاوی هاتبوو بە سەرداو سەیری کردبوو ژنێك نان دەکات، پرسیاری لێکردبوو ئەم شوێنە کوێیە، ژنەش وتبووی کۆمەڵگایەکە بۆ کوردە ئێرانیەکان دروستکراوە، بەڵام ئەم خۆی کوردێکی عێراقیی خەڵکی خانەقینە[٧]. ژنە ئەوەشی وتبوو کە مێردەکەی لە بازاڕەو لە گەڕانەوەدایە. کاتێ خاوەن ماڵ هاتەوە مستەفا چیرۆکی وەرگەڕانی ئۆتۆمبیلیشی بۆ ئەم گێڕایەوەو لێیپرسی چۆن بگەڕێتەوە بۆ بەغدا، پیاوەکەش پێیڕاگەیاندبوو ئێستا پاسێك لە کۆمەڵگاکەوە بۆ ڕەمادی دەردەچێت و ئامۆژگاریشی کردبوو چۆن لە خاڵی پشکنین دەربازبێت و هەندێ خواردن و جووتێ نەعلیشی پێدابوو. مستەفا چوو بۆ ئەو شوێنەی هاتوچۆی کۆمەڵگاکەی لێوەدەکرێ و لەوکاتەدا پاسەکە کەوتبووە ڕێ و خەریك بوو دەڕۆیشت، بەڵام ئەم دەستی بۆ هەڵتەکاندو شۆفێرەکە وەستا. کاتێ سواری پاسەکە بوو سەرنشینێکی تێدا ناسییەوەو زانی خەڵکی دەوروبەری جافانە، ئەویش عوزێر بوو.

* * *

(٦) ئـەم ثیرةمیَـردة شـوانة دةبـىَ یـةكیَك بووبیَـت لـةو هـةزاران كـوردة ئیَرانیـةى كـةوا لـة طوندةكانى ناوضةكانى سنوورةوة ڕاطویَزراون ثاش ئةوةى سوثاى عیَراق لة سالَى ١٩٨٠دا بةشیَك لة ثاریَزطاى كرماشانى ئیَرانى داطیركرد، ئةو شویَنةى كة مستةفا باسى دةكات زؤر ثیَدةضیَت ئةو كةمثة بیَت كة ناوى ئـةلتاش **(الطاش)** بـووة لـة نزیك ڕةمادییـةوةو سـةروةختیَك ذمارةى دانیشتوانى سى هةزار كةس بووة. بة ثیَى كؤمیتةى نیَودةولَةتیى خاضى سوور كـةوا هاتوضؤى كةمثةكةى دةكرد، نزیكةى ١٢ ـ ١٥ هةزار دةسبةسةر لةو كةمثةدا ماونةتـةوة لـة ناوةڕاسـتى سـالَى ١٩٩٢دا. ضـاوثیَكةوتنى میـدلَ ئیـست وؤض، جنـیَظ، ١٤ ى تـةمووزى ١٩٩٢.

(٧) لةوانةیـة ئـةم ذنـةش قوربانییـةكى شـالاَوى بةعـةرةبكردنى ناوةڕاسـتى سـالاَنى ١٩٧٠ بووبیَت. خانةقین دةكةویَتة ئةوثةڕى باشوورى ڕؤذهةلاَتى كوردستانى عیَراقةوة لة بةشة بـة عةرةبكراوةكةى ثاریَزطاى دیالةدا.

لە پاش کوشتاری پاسەکە، عوزێر بە هەر حاڵێك بوو توانی خۆی لە تاریکیدا ونبکات، بە تووڕەیی و پەشۆکانەوە ماوەیەك ڕایکردو کاتێکی زانی بە سەردا کەوتە ناو چاڵێکەوەو بە سەر لاشەیەکدا ڕما، کە خوێن لە لووتیەوە دەهات بەڵام هێشتا هەر هەناسەی دەدا. ئەم چاڵە زۆر جیاواز بوو لەوەی کە مستەفای تێدا کوتبوو بۆ ئیعدام کردن. عوزێر دێتەوە یادی کە چاڵەکە دە دوانزە پێ قووڵ و تەنها شەش پێ پان بوو و بە خەمڵ و مەزەندەی ئەو ٤٠٠ لاشەی تێدابووە. عوزێر بە چنگەکڕێ لە چاڵەکە هاتبووە دەرەوەو ڕووەو بیابان هەڵاتبوو، لە ترسی ئەوەی بناسرێتەوە کە کوردە جلەکانی بەری داماڵیوەو گرمۆڵەی کردوون و خستوونیە سەر شانی، هەروەها ئەمیش وەك مستەفا پێڵاوەکانی جێهێشتبوو. ماوەی چەندین سەعات بە ڕێکردن و بە ڕاکردن ڕۆیشتبوو، دەگێڕێتەوەو دەڵێ: "من تەنها بەو چاڵانەدا تێپەڕیم کە پڕبوون لە لاشەو بە بۆندا دەمزانی لە کوێدان، هەروەها کۆمەڵە خوڵی زۆریشم بینی بلدۆزەر خڕیکردبوون و هەموو ئەو ناوە چاڵ و خەنەکی پڕ لە لاشە بوو".

عوزێر لە شوێنێکدا لە جادەیەکی قیر پەڕیبۆوەو گەیشتبووە سەر ئاوێك، ڕەنگە دەریاچەیەك بووبێت و لەوبەریەوە تارمایی درێژ درێژی دارخورمای بەدیکردبوو، لەوێ لەسەر ئاوەکە چۆکی دادابووە بۆ ئاو خواردنەوە، بەڵام لایتی ئۆتۆمبیلێك کە نزیك دەبووەوە گوێقوڵاخی کردبوو، ترسابوو یەکێك لە لاندکروزەرەکانی تاقمی ئیعدامکردنەکە بێت و خۆی فڕێدابووە نێو ئاوەکەوە و خۆی کوتابوو بۆ قووڵایی، وەختێ ئاوەکە هاتبووە ناو قەدی تەماشای کردبوو ئۆتۆمبیلەکە پێچیکردەوە بۆ لایەکیتر، ئەمیش ئاهێکی پێداهاتەوە. عوزێریش لێرە ڕووناکیی هەندێ بینای دووری بینیبوو و بەرەو ڕوویان ڕۆیشتبوو، ئەو دەمە کاتژمێر لە دەوری چواری بەیانیدا بووە. دواجار ئەمیش هەرچووبووە هەمان ئەو کۆمەڵگایەی مستەفای بۆ ڕۆیشتبوو. عوزێر دواتر زانی کە ئەوێ نیشتەجێی هەزاران کەسە لەخەڵکی ناوچە سنووریەکانی لای قەسری شیرین کەوا لە سەرەتای جەنگی ئێران ـ عێراقەوە لێرە وەك بارمتە گیردرابوون. کۆمەڵگاکە بە تەلی دڕکاویی چواردەوری گیرابوو و دانیشتوانی نەدەبوو بچنە دەرەوە لە مۆڵەتی هەشت سەعات بەولاوە کە ڕۆژانە ڕێگەیان دەدرایە لە بازاڕی ڕەمادی پێداویستیی خۆیان بکڕن.

عوزێر لە دەرگای حەوشەوە سەری کێشابووە یەکەم ماڵ لە سەرەڕێگەیدا تەماشای کردبوو دوو کەس لە حەوشەدا خەوتوون، وەختێ لە دەرگای دابوو پیاوێك بە کوردیی دەنگی هەڵبڕیبوو: "ئەوە کێیە؟"، عوزێریش وەڵامی دابۆوە: "هەژارم، نانێ ئاوێکم دەوێ". دەراوسێکان بەم دەنگە دەنگە بە ئاگا هاتن و لە دەرکەی خانووەکەی تەنیشتەوە سەریان هێنادەر بزانن چی ڕوویداوە، بەڵام کە عوزێریان بینی خێرا بە توندیی دەرگاکەیان داخستەوە. لە وەڵامی جاری دووەمی دەرگا لێداندا عوزێر ڕوانی پیاوێکی پیرو دوو کوڕی سەرو داریان هەڵگرتە گیانی، کاتێ ئەمیش هەروا لە خۆوە بەسەرهاتەکەی خۆی بۆ سێ پیاوەکە گێڕایەوە دەستیان ساردبووەوەو هەندێ نان و پاقلەی کوڵاویان دایەو زۆر ترسان و نەیانوێرا داڵدەی کوردێکی شڕەڵی ڕاکردوو بدەن لە ماڵی خۆیاندا.

لە بەرەبەیانەوە عوزێر ماڵ بە ماڵ گەڕابوو و پاڕابۆوە تا پیاوێك کە ناوی ئەحمەد بوو دڵی پێسووتابوو و بردبووی بۆ گەراج سواری پاسێکی بچووکی کردبوو بۆ ڕەمادی. لە پاسەکەدا مستەفای بینی، ئەوجا هەردوکیان پێکەوە تا گەراجی پاسی بەغدا ڕۆیشتبوون و لەوێ مستەفا بە بۆچوونی خۆی ئەفسەرێکی *ئیستیخباراتی* ناسیوەتەوە کە لە تۆپزاوا بینیبووی‌و لە ترسا ڕایکردبوو و خۆی لە قەرەباڵغیی گەراجەکەدا ونکردبوو. لەدواییدا عوزێر گەیشتبووە گەڕەکی کوردەکان لە کەرکووك، ئەو شەوەش تەماشای تەلەفزیۆنی کردبوو و خۆی لە ڕاپۆرتە هەواڵێکدا بینیبوو کە سوپای عێراقی پیشان دەدا چاودێریی "کرێگرتە ئێرانیە" گیراوەکانی دەکرد، ئەو فیلمەی لە ١٠ ی نیساندا لە بنکەی پۆلیسی قادرکەرەم تۆمار کرا[٨].

---

[٨] ئیبراهیم و عومەریش، دوو دەربازبووەکەی تری قەسابخانەی ئاسەکە، طەرانەوە بۆ کوردستان، بەلاَم دەردو مەینەتیی هەردوکیان هەر بەوەوە نەوەستا. ئیبراهیم وەك عوزێرو مستەفا بە ڕیَطایدا بۆ ڕەمادی بە کۆمەلَطای کوردە ئێرانیەکاندا تێثەڕیوەو ثاشان لە بەغدا وەك سەربازێکی هەلاَتوو طیراوەو بە زنجیرەیەك زیندانی سەربازیدا تێثەڕیوە ثێش ئەوەی لای تاقمێکی *جاش* بطیرسێتەوە لە سلێمانی. عومەریش ماوەیەکی زۆر لە کوردستاندا خۆی شاردەوەو ثاشان لە لێبووردنە طشتیەکەی ئەیلوولدا خۆی تەسلیمی سوثا کردو کرایەوە بە سەربازو نێردرا بۆ کوەیت. (عوزێریش هەر وایلێکرا)، لە ثاش داطیرکردنەکەی ئابی ١٩٩٠ لە لایەن عێراقەوە. عومەر سێ ڕۆذ ثێش دەستثێکردنی هێرشی ئاسمانی لە کانوونی دووەمی ١٩٩١دا بۆ سەر عێراق، بۆ دواجار لە سوثا هەلاَت. ئەنوەر تەیاریش کە لە هەمان ثاسی عوزێرو ئیبراهیم و عومەردا بوو، لە شوێنی کۆمەلَکوذیەکە دەربازبووەو لە کۆتایی مایس یان سەرەتای حوزێراندا ئەو *ثێشمەرطانەی* کەوا لە ناوضەی قادرکەرەمدا خۆیان شاردبوَوە، بینیبوویان. ئەنوەر لە طوللەبارانی ئاسەکەدا لە ضوار شوێنەوە زامدار بووەو

* * *

بـــــــــەسەرهاتی تـــــــــە یمـــــوور

لە زنجیرەیەك ڕووداوی بە ڕێكەوت و هەل و دەرفەت بۆ هەڵكـەوتن لـە بیابانـدا پێنج پیاو ـ محەمەد، عوزێر، مستەفا، عومەر، ئیبراهیم ـ لـە لووتكـەی پـەلاماری ئەنفالی ڕژێمی عێراقدا بە زینـدوویی دەرچـوون. لـە شـایەتیی ئـەم پێـنج كەسـە دەربازبووەدا دەردەكەوێ كەوا یەكێك لە ئاما نجە بنچینەییەكانی ئـەنفال قڕكردنـی ئەو نێرینانە بـووە كـە لـە تەمـەنی سـەربازیدا بـوون, ئەوانـەی كـە لـە ناوچـە دێهاتیەكانی كوردستانی عێراقدا دەسگیر كرابوون. تیمەكانی گوللەبارانكردن دەیـان هەزاریان لەم كوردانە كوشت بێهیچ شێوەیەك لە پرۆسێسی گونجـاو, بێهـیچ هۆیـەك جگە لە تەمەن یان ڕەگەز یان بوونیان لە "ناوچە قەدەغەكراوەكاندا" , گوایە لە ژێر دەسەڵات و كاریگەریی *پێشمەرگەی* كوردی حیـزب و لایەنەكانـدا بـووە. علـی حـسن المجیدیش لە زۆر بۆنـەدا پێـی لـە سـەر برگـە پێنجـی ڕاسپاردەكانی س ف ٤٠٠٨ ی فەرماندەیی مەكتەبی باكوور دادەگرت كە دەبێ دەقاودەق جێبەجێ بكرێت[٩].

لاشەی زۆر لە قوربانیانی ئەنفال ئێستا لە گـۆڕە بەكۆمەڵـەكانی نزیـك شـاری ڕەمادی عێراقدان و بە بلدۆزەر خۆڵیان بـە سـەردا كـراو شـوێنەواریان لـەو ناوچـە بیابانەدا سڕینەوەو تا ئێستا هـیچ چـاودێرێكی دەرەوە نـاتوانێ بیانگـاتێ. بـەڵام ئاشكرایە كە ئەمە تاقە جێگەی كۆمەڵكوژیی نەبووە لە ماوەی ئەنفالدا. لەم بارەیەوە

هیـضیان ئێـسقانی بةرنةكـةوتووة و بـة مردوویـان لـة قةلَـةم دابـوو. لـة دوای ئـةو بینینـة ضـاوةڕوان نـةكراوةی لای قادركـةرةم، ئـةنوةر تـةیار بـة یـةكجاریی سـةرنطوم بـووة. ئـةو *ثێشمةرطةیةی* لـة دواجاردا بـة زیندویَتی بینیبووی وایلیَكدةدایـةوة كـة یـان لـة برسـا مـردووة یـاخود لـة لایـةن سـوثاوة طیـراوةو كـوذراوة. ضـاوثیَكةوتنی میدلَ ئیسـت ووض لـة طـةلَ فةرماندةیةكی ئةوسای PUKدا، كةلار، ٣٠ مارتی ١٩٩٣.

[٩] بؤ وةبیرخستنةوة ئةم برِطةیـة دةلَـیَ: "ئـةو كةسـانةی كـةوا لـة طونـدة (قةدةغةكراوةكاندا) دةطیریَن دةبـیَ بةندبكریَن و لـة لایـةن دةزطـا ئةمنیةكانـةوة لیَكؤلَینـةوةیان لـة طـةلَ بكریَـت و ئـةوانی تةمـةنیان ١٥ بـؤ ٧٠ سـالَة دةبـیَ ئیعدام بكـریَن ثـاش ئـةوةی هـةموو زانیارییـةكی بةسوودیان لیَوةردةطیریَت". برِوانة ثیَشةوة لاثةرِة ١١٥-١٢٣.

شایەتییەکانی عوزێر، مستەفا، عومەر، ئیبراهیم، هێشتا ژمارەیەك تەلەسمی بێوەلام دەهێڵنەوە. مەزەندەو بۆچوونی ئەوان باس هەزاران کەس دەکات کە لە دەوروبەری رەمادی کرابێتن بە ژێر گڵەوە. بێجگە لەوەش، وەك باسی لێوە دەکەن، هەر ئەو شەوەی ئەوان تەنها پێنج پاس لە کاروانێك کە پتر لە سی پاس بووە رێگای رەمادی گرتووەتەبەر، ئەوانیتر لە نزیك فەلووجەوە وەستاون پاشان بە لایەکی تردا رۆیشتوون و ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە کە ئەو بەندییانە برابێتن بۆ جێگایەکی ترو لەوێ کوژرابێتن.

میدڵ ئیست ووچ را پۆرتێکی زۆری پێگەیشتووە، کە لە سەر گێرانەوەی دەماودەم بەندن، دەربارەی لایکەمەکەی سێ شوێنی تری کۆمەڵکوژی کە لە پەلاماری ئەنفالدا بەکارهاتبێت. یەك لەمانە لە نزیك شوێنەواری الحچر (هەترا)وەیە، نزیکەی شەست میلێك لە باشووری مووسڵەوە (لێرەدا بابەتێك رەخساوە بۆ پسپۆرانی گاڵتەجاریی مێژوو، چوونکە سەدام حوسێن پارەو سامانێکی بێشوماری خەرج کردووە لە کنەو پشکنینی شوێنەواری الحچردا وەك بەشێك لە گەرانی بە دوای رەچەڵەکی دێرینی گەلی عەرەبی عێراقدا، تەنها بۆ ئەوەی جارێکیتری دەربخاتەوە کە ئەمە شوێنی لەگۆرنانی دوژمنە غەیرە عەرەبەکانێتی)[١٠]. شوێنێکی تری ئیعدامکردنی بەکۆمەڵ لە نزیك چیای حەمرینەوە بووە، لە باشووری تووزخورماتوو. دەنگوباسێکی وا هەیە، کە شایە تحاڵێك باس لە چل پاسی پڕ لە کورد دەکا کەوا گاردی کۆماریی بە رێگایەکی خۆڵدا بردوونیان بۆ لای رووباری عزێم و لەوێ گوللەبارانیان کردوون. را پۆرتی سێهەم باس لە کۆمەڵکوژیی شوێنێکی تری چیای حەمرین دەکات لە نێوان تکریت و کەرکووکداو بۆ ئەمەیان خەمڵ و مەزەندەی دوو هەزار ژن و منداڵ هەیە.

---

[١٠] ثەرۆشىو بايەخدانى سەدام حوسێن بۆ ئەلحەزەر بە وردى لە كتێبەكەى بارامدا باسكراوە "فەرهەنط، مێذوو، ئايديۆلۆجيا"، ل٥٣ ـ ٥٤. Baram: Culture, History and Ideology, هەروەها ئەلحەزەر رەنطە هەمان ئەو شوێنە بێت لە ضاوثێكەوتنى كۆنە موستەشارێكى خەڵكى زاخۆدا، لە لايەن نيلَ كۆنانى ئێزطەى راديۆى National Public ى ويلايەتە يەكطرتووەكانى ئەمريكا، ئامادەى بۆ كراوە. ئەم كابرايە باسى لە ١٢ هەزار ثياوى كورد كردووە كە لە شوێنێكى ناديارداو لە ئابى ١٩٨٨دا ئيعدام كراون ثاش ئەوەى لە مووسلَ بەند كرابوون. ضاوثێكەوتنەكەى كۆنان لێى طوێزراوەتەوە نێو كتێبەكەى مەكية (دلَرەقى و بێدەنطى لاثەرە ١٤٤). (Makiya: Cruelty and Silence) هەروەها راثۆرتى بەردەوام هەية، بەلاَم نەسەلمێنراون, لە بارەى طۆرِى بەكۆمەلَى ئەنفالەوە لە عەرعەر لە سەر سنوورى عێراق ـ سعووديەو لە ثارێزطاكانى ديوانيەو ناسرية لە باشوورى عێراقدا.

لیستی ئەوانەی کە لە ماوەی ئەنفالدا بێسەروشوێن کراون هەروا بـە شـێوەیەکی ڕۆتینی دەدرێن بەو کەسانەی سەردانی کوردستانی عێراق دەکەن و تەنها ناوی گەنج و پیاوانی کامڵیان تێدایە. لە ڕاستیشدا بە گوێرەی ئەو لیستە جۆراوجۆرانەی دراون بە میدڵ ئیست ووچ، ڕوون و ئاشکرایە کە نیوەی بێسەروشوێنکراوانی گەرمیانی باشـوورو دۆڵی زێی بچووك ئافرەت و منداڵ بوون. ئەڵبەتە بەشێك لەوانەی سەرنگوم کران ئەو منداڵە شیرەخۆرە ئاوارانە بوون کە لە ڕێگاوبانە بەسـتەڵەکەکانی تورکیـاو ئێرانـدا لەناوچوون. ژمارەیەکی زۆریش منداڵی ورد لە بەندیخانەی دووبز تووشـی برسـێتی و نەخۆشیی هاتن و مردن. سەدان منداڵی تریش (کە چارەنووسیان دیـارەو نەبوونەتـە ژمارە لە لیستی ناوی بێسەروشوێنکراوەکاندا) لە نێو قوربانیانی هێرشـەکانی گـازی کیمیاییدان بۆ سەر هەڵە بجەو گۆپتە پەو شوێنەکانی تر. هەروەها ژمارەیەکی زۆریش لە منداڵ بەردەستی تاقمەکانی گوللەباران کەوتن.

یەك لەم منداڵانەی ئەنفال تەیموور عەبدوڵا ئەحمەد بوو، ئـەو منداڵـە دوازدە ساڵەی خەڵکی گوندی کوڵەجۆی سەر بە ناحیەی تیلەکۆ لـە گـەرمیانی خـواروو، کـە تەنها شەش حەوت میلێك لە گوندی عەلیانی تازەوە دووربوو کـەوا مـاڵی محەمـەدی تێدابوو. تەیموور یەکەم کەسی پێزانراوی کۆمەڵکوژیی سەردەمی ئەنفال بوو، کە تـا ئەم دواییەش میدڵ ئیست ووچ تەنها لە گەڵ ئەم چاوپێکەوتنی کردبوو. تا ئێـستاش تاقە شایەتە کەوا کۆمەڵکوژیەکـەی ئـافرەت و منـداڵی بـە چـاوی خـۆی بینیبێـت. سەرگورشتەکەی لە شوێنێکی تردا بە باشی دۆکیومێنت کراوە، بەڵام دەهێنێ لێرەدا, لە دەقە ڕاستییە شیاوەکەیدا دووبارە بکرێتەوە[١١].

تەیموور لـە تەمـەنی سـێ سـاڵییەوە لـە کوڵـەجۆ دەژیـا، عەبـدوڵای بـاوکی جووتیارێکی گەنم کێڵ بوو و خێزانەکەشی ـ تەیموور خۆیو باوك و دایکیو هەر سـێ

---

(١١) بـۆ نموونـة برِوانـة میدلَ ئیـست وؤض و ثزیـشکانی مـافی مـرؤظ "طـؤرِة نائارامـةكان: طةرِان بة دوای بيَسةروشويَنةكانی كوردستانی عيَراقدا" شوباتی ١٩٩٢، لاثةرِة ٢٣ ـ ٢٥
MEW/PHR (Unquiet Graves:The Search for the Dissappeared in Iraqi Kurdistan, Feb. ١٩٩٢).
هةروةها "مكية: دلَرِةقی و بيَدةنطی" (Makiya: Cruelty and Silence) جطـة لـةوةش تـةيموور طـةلَی َجـارَ لـة بةرنامـةكانی تةلةفزيؤنـدا دةركـةوتووةو يـةك لةوانـة: (كيَلَطـةی كوشتاری سةددام.
Saddam’s Killing Fields لة CBS بةرنامةی minutes ٦٠, ٢٣ ی شوباتی ١٩٩٢).

خوشکە بچووکەکەی ـ لە خانوویەکی قوڕی چوار هۆدەیی ساکاردا دەژیان. منداڵـەکان تەمەنیان لە یەکەوە نزیکبوو، لە ساڵی ١٩٨٨دا تەیموور دوازدە ساڵان بـوو، گێلاسـی خوشکی ساڵێك لەم منداڵتر بوو، لاولاو دە ساڵ و سنوور نۆ ساڵ بوو. کوڵەجۆ لە ماوەی ڕاماڵینە سێ ڕۆژیە گەورەکـەی سـوپا لـە گـەرمیانی خـوارووا، لـە دووەم حەفتـەی نیساندا، بەر هێرشی سوپا کەوت و خەڵکەکـەی لـە بـەردەم پێـشڕەویی هێزەکانـدا هەڵاتن. تەیموور و خێزانەکەشـی ڕادرانـە گونـدی ملەسـوورە، کـە یەکـەم شـوێنی خڕکردنی خەڵکەکە بوو. ئەوان بە هیوای ئەوە بوون هەرچۆنێك بووە بگەنە کۆمەڵگای سموود بۆ لای هەندێ خزم و کەسیان کە لە ساڵانی ١٩٨٦ و ١٩٨٧دا لـەوێ نیـشتەجێ کرابوون، بەڵام مەحاڵ بوو و نەیانتوانی. لە ملەسـوورەوە بـە عەرەبانـەی تراکتـۆر بردیانن بۆ قەڵاکەی قۆرەتوو، لەوێشەوە پاش دە ڕۆژ بۆ سەربازگەی سوپای میللی لـە تۆپزاوا.

لەو کاتەوە ئیتر تەیموور زانی کەوا ئەم پەلامارە لەوانی پێشوو جیـاوازەو بگـرە لە قۆرەتوو ترسی لێنیشتبوو کە خۆیو خێزانەکەی بکـوژرێن. لـە تـۆپزاوا باوکیـان جیاکردەوەو جارێکیتر تەیموور نەیبینیەوە. لە پەنجەرەی قاوشەکەشیەوە تەماشـای پیاوە گیراوەکانی کردبـوو چـۆن پێکـەوە کەلەپـچە کـراون و جلوبـەرگیان لـە بـەر داماڵیبوون تەنها دەرپێکانیان نـەبێت، ئـەوجا بـە پـاڵ دەریـانکردبوون. ئـەودوای خێزانەکەی تەیموور ماوەی مانگێك لە تۆپزاوا مانەوەو لەو ماوەیەدا تەنها نان و ئاو و کەمێك پەنیریان پێدەدان. هەر لەو ماوەیەشدا چەندین منـداڵی بـچووکی بینیبـوو بێهێزو لاواز دەبوون و دەمردن.

ڕۆژێکی ئاخرو ئۆخری مانگی مایس، کاتژمێر دەوری شەشـی بـەیانی، گاردەکـان تەیموورو دایکیو خوشکەکانیان دەرکردە حەوشەکەو ناوەکانیان لە لیستێکدا ئیشارەت کردن. کاروانێکی ئۆتۆمبیلیش ڕێك لـەو جۆرانـەی لـە پـێش مانگێکـدا مـستەفایان پێگوێزرابۆوە بۆ ڕەمادی، چاوەڕێیان دەکردن. ئۆتۆمبیلەکان ڕەنگیان سپی یـان سـەوز بوو و لە بەر ئەوەی بێپەنجەرە بوون تەیموور بە ئەمبولانسی گەورەی دانـابوون. لـە هەر پاسێکدا پەنجا یان شەست ژن و منداڵی ژماردبوو کە لە سەر چوار تەختەکەی ناو پاسەکەدا دانیشتبوون. بەندییەکان بۆ ئەوەی بچنە ناو خانەی سەرنشینانەوە دەبـوو بە دوو خانەی بچووکی پاسەوانیدا، کە لە ناوەوە دەرگایەکیان بەین بـوو، تێپـەڕن.

گاردەكانی تر لە پێشەوە لە گەڵ شۆفێرەكەدا سەركەوتن، تاقە دەرووی هەواگۆڕكێش كونێكی بچووك بوو لە دواوەو تەیموور نەیدەتوانی دەرەوە ببینێ.

پاشان تا خۆراوا بە سەر ڕێگایەكی قیردا ڕۆیشتن و تەنها یەك جار وەستابوون. لە ناو ئۆتۆمبیلەكەدا تەیمووریان بەرزكردبۆوە بۆ ئەوەی لە كونی هەواییەكەوە تەماشابكات، بەڵام هەموو ئەوەی لە جێگەی وەستانەكەیاندا بینی تانكییەكی گەورەی ئاوبوو كە بۆیەی پەڵە پەڵە كرابوو. گەرماكەی لە كێشدا نەبووەو دەرگاكان هەر بە داخراوی ماونەتەوەو دڵۆپێك ئاو نەبووە بیخۆنەوە. كاتێ پاسەكە بەڕێوە بووە سێ منداڵ هاتبوون بەلاداو مردبوون و هەرسێكیان لە تەیموور منداڵتر بوون، بەمەش هەر نەوەستاون و كەس قسەی نەكردووە. تەیموور یادی ئەو ساتەوەختە دەكاتەوەو دەڵێ: "خەڵكەكە تەواو ترسیان لێنیشتبوو، تەواو ماندوو و پڕووكاو، بەجارێ برسی و تینوو بوون و لەوپەڕی نائومێدیدا بوون".

كاتێ كاروانەكە وەستا شەو داهاتبوو. گاردەكان بەندیەكانیان بردە دەرەوە، تەیموور لە تاریكاییدا هیچی نەدەبینی لە بیابانێكی بێكۆتایی بەولاوە، بەڵام توانیبووی نزیكەی سی ئۆتۆمبیل لە كاروانەكەدا بە دی بكات، دەستە دەستە سەربازیش لەو ناوەدا سووڕاونەتەوەو دیاربووە بە لاندكروزەرەكانیان لە تەك پاسەكاندا هاتوون[١٢]. ئەوجا لە مەتارەكانیان كەمێك ئاویان داوە بە بەندیەكان و پاشان چاوی هەر یەكەیان بە تیلماسكێك پەڕۆی سپی بەستووەتەوە. لە بەر ئەوەی بە سەدان خەڵكی لێبووە كارەكە وەختێكی زۆری گەرەك بووەو بە بۆچوونی تەیموور نزیكەی سەعاتێكی خایاندووە. كاتێكیش تەواوبووە دیسانەوە خەڵكەكەیان سواری پاسەكان كردووەتەوەو تەیموور دەسبەجێ پەڕۆكەی سەر چاوی كردووەتەوە. لێرەوە بە هەڵبەزو دابەزی پاسەكەدا زانیبوویان كەوا لە ڕێگا سەرەكیەكە ترازاون و ڕێگایەكی خۆڵیان گرتووەتە بەر بۆ ناو بیابان.

لە پاش نیو سەعاتێك پاسەكە دیسانەوە وەستاوەو گاردەكان خۆیان هەڵداوەتە خوارەوەو دەرگاكانی پشتەوەیان كردووەتەوە. تەیموور تەماشای كردبوو كەوا هەر

---

(١٢) هەرضەندە تەیموور بكوذەكانی بە "سەرباز" ناو هێناوە، بەلاَم نەدەضووەوە سەر دەسنیشانكردنی جلی ڕەسمییان. شتێكی زۆر ئاسایی بوو كە ئەو كەسانەی سەر بە دەزطاكانی تر بوون وەك ئەمن و بەعسیەكان هەمان شێوە ثۆشاكی ضونیەك لە بەر بكەن.

ئۆتۆمبیلێك ڕێك بەرانبەر ئەو چاڵەی خۆی وەستاوە كە بۆ ناشتن ئامادەكرابوو، هەر یەك لەم چاڵانەش نزیكەی پانزە پێی چوارگۆشە پان و كەمتر لە یاردێك قووڵ بووە، لە پشتی هەر چاڵێكیشەوە گردۆڵكە خۆڵێكی تازە هەڵدرابۆوە. گاردەكان بە زۆر بەندیەكانیان پاڵناوە بۆ لێواری چاڵەكان و تەیموریش لە ترس و حەپەساندا لە دایك و خوشكەكانی دابڕاوە. هەر دەسبەجێ ئەفسەرێك و سەربازێك بە كلاشینكۆف كەوتوونەتە گوللەباران كردنیان. شانی چەپی تەیموور پێكراوەو بە دەم ئازارەوە هەنگاوی بۆ لای ئەو سەربازە هەڵهێناوەتەوە كە تەقەی لێكردبوو و لەم ساتەدا تەیموور، وەك دێتەوە یادی سەرنجی دابوو كابرا فرمێسك لە چاوی دێتە خوار، بەڵام كە تەیموور پەلەقاژەی ئەوەی كردووە دەستی پێوە بگرێو لە چاڵەكە بێتەدەر، ئەفسەرەكە قیڕاندبووی بە سەریداو بە عەرەبی فەرمانێكی دابوویەو ئەوجا سەربازەكە دیسانەوە بەر گوللەی دابوو. ئەمجارەشیان گوللەیەك لای ڕاستی تەیمووری گرتبوو ڕێك لە ژوور كلۆكیەوەو خپ خستبووی.

لەدواییدا سەربازەكان پاش ئەوەی كارەكەیان ئەنجام داوە ڕۆیشتوون. تەیموور لە تاریكاییدا نەیبینیون بەڵام گوێی لە دەنگیان بووە، هەر لەو كاتەدا هەستی بە جووڵەیەك كردووە لەولای خۆیەوەو تەماشای كردووە كچێكی منداڵەو لەوە دەچوو گوللەی بەرنەكەوتبێت و بە ئەسپایی پێی وتووە: "با ڕابكەین"، كچەكەش لە وەڵامدا وتبووی: "ناتوانم، زۆر لە سەربازەكان دەترسم". تەیمووریش بێئەوەی زیاتر لە سەری بڕوات خێرا بە كۆمەڵە خۆڵی پشت گۆڕەكەدا هەڵزنابوو. دواتر هەواڵێكی بیستووەتەوە كەوا كچە كوردێكی منداڵ بە زیندوێتی لە بیاباندا دۆزراوەتەوە لەو وەختەداو وایبۆچوو كە هاوەڵەكەی بووبێت لە چاڵەكەدا بەجێیهێشتبوو، بەڵام دایكیو سێ خوشكەكەی ئەو شەوە لە چنگ تیمی گوللەباران كردن دەرنەچوون[١٣].

---

(١٣) تـەیموور سـەرجـەم ٢٨ كـەس لـەخزم و كـەسـی لـە ئـەنفالدا تیَداضـوون.بیَجطـة لـة بـاوك و دایكـو سـیَ خوشـكةكةی، ئـةوانیتر ئـةمانـة بـوون: مـامیَكی بـة نـاوی عومـةر ئـةحمـةد قـادر، ثـووری عـةینـة ئـةحمـةد قـادرو میَردةكـةی حمـة سـعید محـالـدین عبـدالكریم و سـیَ منـدالَـی هـةراشیان. ثـووری مـةحسة محمد محمود و نـؤ مندالَـی، ثووریَكی شوونـةكردووی بـة نـاوی حمدیة محمد محمود، خـالَـی عوسمان محمد محمودو ذنـةكـةی ئامینـة علـی عزیزو ضـوار لـة ضـواردة منـدالَیان. ضـاوثیَكـةوتنی میـدلَ ئیـست ووؤض لـة طـةلَ تـةیموور عبـدالله أحمـد، كؤمةلَطای سموود، ٢٩ ی تةمووزی ١٩٩٢.

تەیموریش، وەك كچەكە یەكە مجار زۆر دەترسا ڕابكات، چوونكە لاندكروزەرەكان هێشتا هەر بە دەوری شوێنی ئیعدامكردنەكەدا دەسووڕانەوەو لایتەكانی پێشەوەیان تاریكیی ئەو ناوەی دەڕەواندەوە. تەیموور گردۆڵكە خۆڵەكەی تۆزێ هەڵدڕیبوو و خۆیی تێدا مات كردبوو، هەر كە ڕووناكیی لایتەكان لە گوزەرەكەی دووردەكەوتەوە ئەم خۆی بەكێشدەكرد بۆ چاڵێكی تر، تا بەولایەدا بۆی دەچوو گەیشتە دوایین چاڵی پڕ لە لاشەو لە دوای ئەوە ئیتر چاڵەكان بەتاڵ بوون و كە دەگەیشتە هەر یەكێكیان خۆی بە بنی كۆمەڵە خۆڵەكەوە دەنووساند بۆ ئەوەی بەدینەكرێت.

پاشان هەستی بەوە كردووە كە زۆر درەنگەو وا پێنجەم یان شەشەم كۆمەڵە خۆڵ تێدە پەڕێنێ‌و هێشتا هەر خوێن لە زامەكانی دەڕوات. بەڵام تەواوی ئەو ناوە وا ئێستا كپ و بێدەنگە، پاسە داخراو و لاندكروزەرەكان ڕۆیشتوون و تەنانەت تەیموور گوێی لە دەنگی هیچ بلدۆزەرێكیش نەما. كەواتە ئەو چاڵانەی لاشەی قوربانیە ئیعدامكراوەكانی ئەو شەوەیان تێدابووە خۆڵیان بە سەردا دراوەو تەختكراون. هیچ تەرمی تازە بە دەرەوە نەماو تەیموور لە هەڵاتنیدا بە نێو تاریكیدا بیست چاڵێكی بەتاڵی دیكەشی تێپەڕاندووە. ئێستا دێتەوە یادی كە ئەو دەمەی لاشە برینداره‌كەی خۆی بەكێش دەكردو لە شوێنی كوشتارەكە دوور دەكەوتەوە تەنها بیری لە یەك شت دەكردەوە: "گەر بە سەلامەتی لەمە ڕزگاربم، مەرج بێ پێنج دینار بكەمە خێرو بیدەمە هەژار".

مانگ بە ئاسمانەوە نەبوو و تەنها جارێ لایتی ئۆتۆمبیلێكی لە پشتیەوە لە دوور بینی. ئەوجا گەیشتە دووڕییانی ڕێگایەكی خۆڵ و كوێرانە یەكێكیانی گرت و ڕۆیشت، لە پاش دوو سەعاتێك ڕێكردن گەیشتە ئاقاری چەند ماڵێكی ڕەشماڵ نشینی بەدوو، سەگەل كەوتنە وەڕین و دەنگ و هەرا خاوەنی نزیكترین خێوەتی وەئاگاهێناو بە لایتێكی دەستییەوە سەری كێشاو مێردمنداڵێكی بە بەرگی كوردییەوە بینی كەوا سەرتاپای خوێن بوو و ڕایكێشا ژوورەوە. ئەوان نەیاندەتوانی لە یەكتر تێبگەن، نە بەدووەكە لە كوردی دەگەیشت و نە تەیموریش وشەیەكی عەرەبیی دەزانی. كابرا نەیتوانی هیچ شتێك بكات بۆ چارەسەر كردنی برینەكانی تەیموور، ئەگەرچی زۆر كاریگەریش نەبوون و ژیانیان نەخستبووە مەترسیەوە. ئەم پیاوە ماوەی سێ ڕۆژ لە

خێوەتەکەیدا شاردیەوەو پاشان بە پیکابەکەی خۆی بردبووی بۆ نزیکترین شار، بۆ سەماوەی باشووری بەغدا، کە دوا قۆناخی وەستانی کاروانی ئەو خەڵکە پیرو نەخۆشە بوو کە دەبران بۆ نوگرە سەلمان. تەیموور لەوێ مایەوەو ماوەی دوو ساڵ خێزانێکی عەرەبی خێرخواو بەبەزەیی داڵدەی داو شاردیانەوە. دەرەنجام خێزانەکە بە کەسانێکدا کەوا کەوتبوونە بەینەوە، بە نهێنی هەواڵیان بۆ مامێکی دەربازبووی تەیموور ناردبوو لە کەلار، کەوا کوڕەکە زیندووەو لە بارودۆخێکی باشدایە. لە ئۆکتۆبەری ١٩٩٠دا تەیموورو مامەکەی گەیشتنەوە یەك. ساڵی دواتریش پاش ڕاپەڕینە سەرنەکەوتووەکەی کورد چیرۆکی تەیموور لەملاو لەولا بلاوبووەوەو بۆ یەکە مجار ئاوری ڕاستەقینەی جیهانی دەرەوەی پێدایەوە لە ئەنفال کە چەند تۆقێنەرو ترسناك بووە*.

---

* نووسەری عێراقی کنعان مکیە بەشێکی دوورودرێژی کتێبەکەی "دلڕەقی و بێدەنطی" تەرخان کردووە بۆ ضاوثێکەوتنێکی ورد لە طەڵ تەیموور‌دا. وەرطێڕانێکی عەرەبیی ئەو کتێبە بە قەبارەی طیرفان و بە خەتێکی زۆر ورد لە ساڵی ١٩٩٦ دا بە ناوی "**القسوة و الصمت**"ەوە لە لایەن کۆنطرەی نیشتمانیی عێراقەوە INC بلاوبووەتەوە -و.

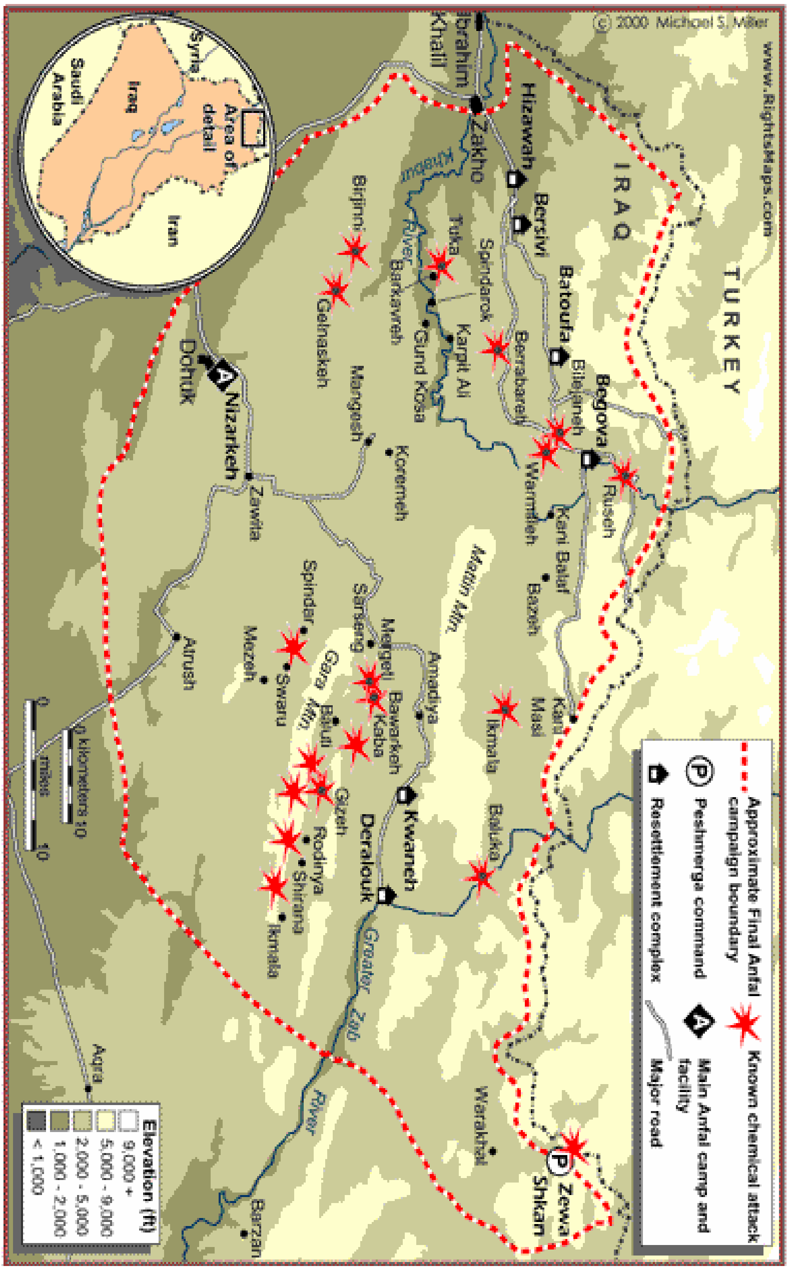
© 2000 Michael S. Miller
www.RightsMaps.com
TURKEY
IRAQ
Known chemical attack
Approximate Final Anfal campaign boundary
Main Anfal camp and facility
Peshmerga command
Resettlement complex
Major road
Elevation (ft)
9,000 +
5,000 - 9,000
2,000 - 5,000
1,000 - 2,000
< 1,000
0 kilometers 10
0 miles 10
Syria
Area of detail
Iraq
Iran
Saudi Arabia
Ibrahim Khalil
Zakho
Khabour River
Hizawah
Bersivi
Batoufa
Begova
Tuka
Spindarok
Barkavreh
Birjinni
Gelnaskeh
Karpit Ali
Gund Kosa
Berrabareh
Bilejaneh
Warmilleh
Ruseh
Kani Balaf
Bazeh
Mangesh
Koremeh
Dohuk
Nizarkeh
Zawita
Matin Mtn.
Amadiya
Spindar
Sarseng
Mergel
Bawarkeh
Kaba
Mezeh
Swaru
Gara Mtn.
Baluti
Gizeh
Atrush
Kani
Masi
Ikmala
Baluka
Kwaneh
Deralouk
Rodinya
Shirana
Ikmala
Greater Zab River
Warakhal
Zewa
Shkan
Aqra
Barzan

بەشی دەیەم

ئەنفـالـی کـۆتـایـی:

بـادیـنـان

٢٥ ی ئاب ـ ٦ ی ئەیلوولی ١٩٨٨

"ئەو دەمە دەرمان لە فڕۆکەوە دەباری".
ـ قوربانییەکی هێرشی کیمیایی ٢٥ ی ئاب
بۆ سەر گوندی گوێزێ لە ناوچەی ئامێدی.

هێشتا هەر دوا پاشماوەی PUK بەردەوام بوو لەبەرگریکردنـدا، کـە نەخـشەو پلانەکانی بەغدا بـۆ ڕامـاڵینی پـارتی دیمـوکراتی کوردسـتان KDP ی مەسـعوود بارزانی کەوتەکارو پێشڕەوییەکی بە پەلـە دەسـتپێکرد. لـە ٧ ی ئـابی ١٩٨٨دا وەك دەبینین، علی حسن المجید خۆی بە شەخسیی پێی لە سەر سوپای عێراق داگرت پەلـە بکات لە تەواوکردنی عەمـەلیاتی ئـەنفال. ڕۆژی دواتـر فەرمانـدەیی بـاڵای سـوپا "بەیانی بەیانەکانی"خۆی دەرکردو ڕایگەیاند کەوا ئاگربەستێك بە پێی مەرجەکانی عێراق کەوتە کارو کۆتایی بە جەنگی هەشت ساڵەی عێراق ـ ئێران هێنا، کەوا خەرج و باجەکەی ملیۆنێك گیانی مرۆڤ بوو[١].

ئاگربەستەکە پاڵپشتێکی یەکلاکەرەوەی پێویست بوو بۆ سوپای عێراق بۆ ئـەوەی کۆتایی بە ئەنفال بێنێ. فەیلەقی یەك کەوا قۆناخەکانی سەرەتای ئەنفالی گرتبووە

---

[١] بڕوانـە کۆردسمان و واطنـەر (Cordsman and Wagner, Iran - Iraq at War, P٣)
کوذراوانی ئێران لـة نێوان ٤٥٠ بۆ ٧٣٠ هةزار و هی عێراقیش لـة نێوان ١٥٠ بۆ ٣٤٠ هةزاردادةنێن، ئةم ذمارانة ثشت بة خةمڵ و مةزةندةکانی CIA دةبةستێت.

ئەستۆ لە بارەگای خۆیەوە لە كەركووك، ئێستا پاشماوە لاوازەكەی بەرگریی لە دۆڵەكانی شەقلاوەو ڕەواندزدا هەڵدەبڕێ. فەیلەقی پێنجی سوپاش كە بارەگای لە هەولێر بوو، دەبوو بەرپرسی عەمەلیاتی پارێزگای دهۆك بێت. بە درێژایی سنووری نێوان عێراق و توركیادا، فیرقەكانی تریش وەك باسدەكرێو لەوانەش هەندێ تەشكیلاتی فەیلەقەكانی سێ، شەش، حەوت وا ئێستا لە بەرەكانی باشووری جەنگەوە، لە دەوروبەری فاو و بەسرەوە دەگوێزرێنەوە بۆ كوردستانی عێراق و ئەركی نوێیان پێدەسپێردرێت.

لە پێداچوونەوەو هەڵسەنگاندنی پەلاماری ئەنفالی كۆتاییدا، لیوا ڕوكن یونس زەرب، فەرماندەی فەیلەقی پێنج دەنووسێ: "هەر لە سەرەتاوە ورەی بەرز بە ڕوخساری جەنگاوەرانەوە دیاربوو، بە تایبەتی لە دوای تێكشكانی ئێرانی دوژمن لەو هێرشە سەركەوتووانەدا كە بە شەڕی قارەمانانەی فاو دەستپێكردو تا شەڕی (محمّد رسول الله) ی خایاند[٢]. ئەو تەشكیلاتانەی لە ئەنفالدا بەشدارییان كرد لەو شەڕانەشدا ڕۆڵی خۆیان بینی[٣]". كۆكردنەوەی هێزێكی زۆرو زەبەندی وا پێویست بوو، وەك جەنەراڵ هەستی پێكردبوو، چوونكە كاروباری لۆجستی كێشەیەكی گران بوو و هێزەكانی دەبوو بەرەو ڕووی شەڕوشۆڕی گەریلایی كلاسیكی ببنەوە لە دێهاتدا:

"ناوچەكە بە گشتی شاخاوییەو بەشەكانی باكوورو ڕۆژهەڵاتیشی كە هاوتەریبی هێڵەكانی سنووری عێراق و توركیان زۆر تووش و سەختن و ڕەز و باخ و دارستانی سروشتیی زۆری تێدایە. زەوییەكەی لە ناوچە بەرزاییەكاندا بەردینی جۆری نیشتووەو زەوییە نزمانەكانیش بریتین لە خاكی پتەو و تێكەڵەی لم و قوڕ، كە بەرەو باشوورو ڕۆژاوا كشاوە بۆ لای پێدەشتەكانی سلێڤانێو ئاكرێ. ئەم ناوچەیە گەلێ دۆڵ و زێی تێدایە كە لە باكوورو ڕۆژهەڵاتەوە بەرەو باشوورو ڕۆژئاوا شۆڕدەبنەوەو ڕووبار پێكدێنن. لێرە زنجیرە چیا، لووتكەی بەرز، دۆڵ و دەربەندو گەلێ كۆسپی تر تەگەرەی گەورە دەخەنە ڕێی جموجووڵی هێزەكان و كەرەستەو ئامێری گواستنەوە"[٤].

---

[٢] شەڕی "محەمەد پێغەمبەری خوایە"، (یان ڕاستتر **محمد رسول الله** - و) هێرشێكی عێراق بوو كەوا هێزەكانی ئێرانی ڕاماڵی لە ناوضە شاخاویەكانی بەرەی باكووردا، لە ناوەڕاستی حوزیرانی ١٩٨٨دا.

[٣] شیكردنەوەی عەمەلیاتی ئەنفالی كۆتایی، لاپەڕە ٣٩ .

[٤] هەمان سەرضاوە.

ئەمە باسێکی نارێکوپێکی پلان دانەری سەربازی بوو بۆ ناوچەی بادینانی ناوجەرگەی شاخاویو نەریتیی مەلا مستەفای بارزانیو "نەوەی خیانەتکاریی"* کوڕانی. لە گەڵ ئەوەشدا کەوا سروشتی سەختی ناوچەکە پێداویستیی لۆجستیی ئاڵۆزکردبوو، کە مەرجە دابین بێت بۆ سوپایەکی نیزامی، بەڵام پەلاماری دژ بە KDP لە هەندێ سەرەوە پتەوتر و داڕێژراوتر بوو لەوەی کە بۆ تێکشکانی PUK سازکرا. *پێشمەرگەکانی* KDP بە زۆری لە یەك ناوچەی جوگرافیدا خڕبووبوون، ئەویش بادینان بوو کەوا کاروباری عەمەلیاتی لە بنکەی زێوەشکانەوە بەڕێوەدەبرا، کە گوندێکی چۆڵکراوی سەر سنووری تورکیا بوو(٥).

* * *

هەرچەندە حیزبی بەعس پێنج مانگی تەرخانکردبوو بۆ "پاککردنەوەی" ئەو ناوچانەی لە ژێر دەسەڵاتی PUK دا بوون، بەڵام هەرگیز وازی لەو ڕقو کینە تایبەتیە نەهێنا کە بەرانبەر بە KDP هەیبوو. KDP لە پێشدا لە گەڵ شای ئێراندا هاوپەیمان بوو دوای ئەویش پەیوەندییەکی بەتینی لەگەڵ ڕژێمی ئایینی تاراندا دەستپێکرد. لە چەندین بۆنەشدا وەك چاوساغ کاری بۆ سوپای ئێران دەکرد لە بەرەی باکووردا. بەهێزیی ئەم هاوپەیمانیە تاڕادەیەك نامۆو سەرنجڕاکێش بوو چونکە توندڕەویی ئاینی هیچ کاتێ مۆرك و خاسیەتی KDP نەبووە. پارتی لە جێی ئەوە هەڵگری خاسیەتی ڕەگداکوتاوی بەها نەریتیەکانی دۆڵە تەنگەبەرو قووڵەکانی بادینان بوو، کە بەشێکی بەرینی چوار هەزار میلی چوارگۆشەی چیاکانی زاگرۆسەو سنووری ڕۆژهەڵاتی ڕووباری زێی گەورەیەو باکووریشی تورکیایە. هیچ شارێکی

---

* ئةمـة طواسـتنةوةيةكي نـاوزةدكردني سـةدام حوسـيَن و رذيَمـي عيَراقـة، كـة زؤر جـار نووسـةراني ئةم رِاثؤرتة ـ كتيَبة دةطةرِيَنـةوة سـةري بؤ KDP و PUK و سـةركردةكانيان ـ و.

(٥) لة كاتيَكدا كـةوا PUK سـةركردايةتيي ناوضـةيي هـةبوو، كـة *مةلَبةندى* ثيَدةوترا، KDP ضـوار لقـي هـةبوو كـة كاروبـاري سياسـو سةربازيـشيان لـة ئةسـتؤ طرتبـوو. زيَوةشـكان بارةطاي لقي يـةك بـوو، لقي دوو كـة بنكـةي لـة دؤلَـي سماقوولَـي بـوو عةمـةلياتي ثاريَزطـاي هةوليَري لة ئةستؤ طرتبوو، لقي سيَ لة طوندي جافةراني قةرةداخـةوة كاروبـاري KDP لـة ثاريَزطاي تةئميم (كـةركووك)دا بـةرِيَوة دةبـرد، لقـي ضـواريش لـة ناوضـةي ضـوارتا بـوو و بةرثرسي سليَماني بوو. هةروةها KDP هةنديَ هيَزي تايبةتيشي هـةبوو وةك هيَـزي بـارزان لـة رِايـات (ناحيـةي ميَرطـة سـوور). ضـاوثيَكةوتني ميـدلَ ئيـست ووض لـة طـةلَ هؤشـيار زيَبارِي، واشنتؤن، ٧ ي حوزيَراني ١٩٩٣.

گەورەش لەم ناوچە وشك و برینگەدا هەڵنەکەوتووە. بادینان نە وەك سلێمانییە بۆ ئاوێتەبوونی کولتووری جۆراوجۆرو پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی نە وەك هەولێرو کەرکووکیشە بۆ گەشەکردنی پیشەسازی. لێرە بنیاتی خێڵەکیو دڵسۆزیو ملکەچی بۆ ئەو بنیاتە بەهێزەو KDP یش هەردەم پشتگیری ئاغاو شێخە کۆنە پارێزەکانی ناوچەکە بووە، کە تا ئێستاش پەرۆشییەکیان تێدایە بۆ ڕۆژگاری ئیمپراتۆریێتی عوسمانی، ئەو دەمەی کە دەسەڵاتداریێتی خێڵەکی لەکوردستاندا خودموختارییەکی زۆری پێدرابوو(٦).

لە کاتێکدا کەوا KDP ئیلهامبەخشی کۆمەڵی دڵسۆزان و لایەنگرانی پارتیزانیی بوو، کە بەشێوەیەکی مێژوویی لە دۆڵی بارزانەوە سەرچاوەی گرتبوو، بەڵام لە هەمان کاتدا لە نێو سەرکردە خێڵەکیەکانی تردا دوژمنی بەهێزیشی بۆ پەیدا بووبوو. ئەم دووبەرەکیانەش بوون بە هۆی ئەوەی کە دوا قۆناخی ئەنفال هەندێ خەسڵەتی تایبەتی هەبێت و جیاییکاتەوە لە قۆناخەکانی دیکە پرۆسەکە . هەندێ گرووپی خێڵەکی کەوا ئاشتییەکی جیاکاریان لە گەڵ بەغدادا پێکهێنابوو توانییان خۆ لە ستەمی ئەنفال بپارێزن. ژمارەیەکی بەرچاوی گوندەکانی بادینان و دەوروبەری، هەر هیچ نەبێ بۆ ماوەیەك مانەوە، بە تایبەتی گوندەکانی سوورچی، زێباری، برادۆست و دۆڵەمەری. ئەو گوندنشینە کوردانەش کە تێداچوون ڕزگاریان دەبوو ئەگەر بهاتایەو *موستەشارە* خۆوڵاتیەکە قەناعەتی بە بەغدا بکردایە کەوا ئەوانە بە هەواداریێتی *پێشمەرگە* خراپ نەبوون.

کارێکی وا ئاسان نەبوو بۆ خەڵکی دەرەکیی کە ژمارەی *پێشمەرگەی* کارای KDP بزانن. بە پێی مەزەندەیەك ساڵی ١٩٨٥ پارتی شەش هەزار شەڕکەری هەبووە بەرانبەر بە پێنج هەزاری PUK(٧). خەملاندنێکی دواتر، لە ساڵی ١٩٨٨دا هێزی هەر لایەکیانی بە دە هەزار خەملاندووە(٨). ڕاستیەکەی ئەم ژمارانە لە لایەن نووسەرانی

---

(٦) لة ناو هؤزة كوردةكاندا، ئاغا رِابـةرى دنيـايو شيَخيش رِابـةرى ئـاينين، كتيَبـةكـةى مـارتن ظان بروونةسن "ئاغا، شيَخ، دةولَةت" بة ورديى لةم بابةتة دواوة،
Martin Van Bruinessen: Agha, Shaikh and state.

(٧) ظان بروونسةن "كورد لة نيَوان ئيَران و عيَراقدا"، ل٢٧٠
Van Bruinessen, “The Kurds Between Iran and Iraq”

(٨) ئة. شيَرزاد: "بزووتنةوةى كورد لة عيَراقدا، ١٩٧٥ ـ ١٩٨٨"
A. Sherzad: The Kurdish Movement in Iraq, P.١٣٨).

لایەنگرەوە باسکراون و ڕەنگە زیادەڕۆییان تێدا کرابێت. ڕاپۆرتەکانی هەواڵگری سەربازیی‌و مەدەنی، کە دراون بە لیوا ڕوکن زەربی فەرماندەی فەیلەقی پێنج باسی ئەوەیان کردووە کە سەرجەم ژمارەی هێزی "تێکدەران" لە بادیناندا لە ٢٦٠٠ کەس زیاتر نەبووە[٩].

دژ بەم هێزە کەم و بچووکەو دژ بە دانیشتوانی مەدەنیی بادینان، بیرۆی باکووری علی حسن المجید دوو سەد هەزار سەبازی ناردنە سەر. بە پێی چەندین سەرچاوەی سەربازیی پێشووی عێراق کە میدڵ ئیست ووچ چاوپێکەوتنی لە گەڵدا کردبوون، لە نێوان ١٤ تا ١٦ فیرقەی سوپای نیزامیی کە هەریەکەیان دوانزە هەزار کەس دەبوون لە پەلاماری ئەنفالی کۆتاییدا بەشدار بوون، ئەمە بێجگە لە بەشداربوونی بەتالیۆنێکی چەکی کیمیایی‌و یەکەکانی هێزی ئاسمانیی عێراق و فەوجەکانی بەرگریی نیشتمانی یان *جاش*. ستراتیجیەتی ڕژێم وەك جەنەراڵ زەرب نووسیوێتی: "بەند بووە لە سەر ئەو ئامۆژگاریانەی کە مەکتەبی باکوورو سەرۆکایەتیی ئەرکان لە کۆنفرانسەکەی ٧ ی ئابدا لە کەرکووك دەریانکردووە". سەرەتا بنەڕەتیەکانی کارەکەش ئەوەبوو کەوا لە قۆناخەکانی پێشتری ئەنفالدا پیادە کران و بریتیبوو لە *خستنەگەڕی* هێزێکی زەبەلاح "بۆ ئەوەی لە گشت لایەکەوەو لە یەك کاتدا تێکدەران بداتە ناو بۆ مسۆگەر کردنی گەمارۆدانێکی تەواو"[١٠]. پێدەچێت مەسەلەی جیۆپۆلێتیکیش بە تەواوی ڕەچاو کرابێت لەم بیرکردنەوەیەدا. جەنەراڵ زەرب سەرنجی ئەوە دەدا کەوا "ناوچەی عەمەلیات بەسترابوو بە سنووری نێودەوڵەتیی عێراق و تورکیاوەو ئەمەش هەندێ ئاڵۆزیی دروستکردبوو... بەم ڕەنگە فەرمان بە هەموو هێزەکان درا کە کارەکە بە چاکی

---

[٩] مەزەندەی سوپا ئەوەبووە کە KDP خۆی لە نێوان ١٨٠٠ تا ٢٠٠٠ چەکداری لە بادیناندا هەبووەو بە سەر نزیکەی شەش کۆمیتەی ناوچەییدا دابەش بووە. بێجگە لە KDP ٢٥٠ـ ٣٠٠ *پێشمەرگەی* PUK لە دۆڵی زێوەشکان بووە، نزیك بە سنووری تورکیاو لە ڕۆژهەڵاتی هاوینەهەواری ئامێدییەوە. هەروەها ٢٠٠ ـ ٢٢٠ شەڕکەری پارتی کۆمۆنیستی عێراق و حەفتا "تێکدەری" پارتی گەلی دیموکراتی کوردستانی سامی عبدالرحمن، کە کۆمەڵێك بوون لە KDP جیابووبوونەوە. KDP بەردەوام ئەو ژمارانەی سوپا ڕەتدەکاتەوە، بە پێی قسەی بەرپرسانی KDP، هێزی شەڕکەری ڕێکخراوەکە لە سەرەوەختی ئەنفالدا هەشت هەزار کەس بووە، بێجگە لە سی و شەش هەزارکەسی خەڵکی دێهات کەوا بە ڕەسمی لە "هێزی پشتطیریی" میلیدا وەك ئەندام تۆمارکرابوون. چاوپێکەوتنی میدڵ ئیست ووچ لە گەڵ هۆشیار زێباري، واشنتۆن، ٧ ی حوزێرانی ١٩٩٣.

[١٠] "پێکردنەوەی عەمەلیاتی ئەنفالی کۆتایی"، لاپەڕە ٢ .

وەربگرن بۆ مسۆگەر کردنی نهێنیی مەسەلەکەو تێنە پەڕاندنی سنوور"[١١]. دوا سەرئێشەی جەنەراڵ کاروباری لۆجستی بوو. "قەبەیی کارە ئەندازیاریەکە کە پێویست بوو بۆ ڕووخاندن و ڕامالینی پاشماوەی تێکدەران و خانوو و ماڵیان لەو ناوچانەدا کە عەمەلیاتەکە دەیگرتەوە .. هێند گەورە بوو کە قورساییەکی نائاسایی خستبووە سەر شانی ئەو یەکەیە"[١٢]. ڕامالینی ئەوانەی مابوونەوە لە "تێکدەران" و خانووبەرەیان، بە واتایەکیتر وێرانکردنی نزیکەی ٣٠٠ - ٤٠٠ گوندی کوردنشینی بادینانی دەگەیاند.

* * *

(١١) هەمان سەرچاوە، لاپەڕە ٣٢ .
(١٢) هەمان سەرچاوە، لاپەڕە ٣٣ .

بادینان لە سەرەتای دەستپێکردنی ئەنفالی کۆتاییدا

لە ڕۆژانی پێش دەستپێکردنی دوا ئەنفالدا بەڵگەیەکی زۆر لە ئارادا هەبوو کەچی بە دەستەوەیە. هێزێکی زەمینیی یەکجار قەبە بە درێژایی شارێکانی پارێزگای دهۆکدا بەدی دەکراو بەردەوام ناوچەکە بە تۆپبارانی خەست و بۆردمانی فڕۆکە دەکوترا. هەندێ جاریش بۆمبی هێشوویيان بەکاردەهێنا، بۆ نموونە گوندی سپیندارى لاى باشووری قەدپاڵەکانی چیای گارە، لە ٢٤ ی ئابدا بە بۆمبی هێشوویی بۆردمان کراو دوو کوڕی منداڵی چوار ساڵ و پێنج ساڵی کوشت کە ئامۆزای بوون, لە کاتێکدا کە بزنی خێزانەکەیان لە دەرودەشت دەلەوەڕاند[١٣]. هەر کە ئەم هێرشە سەرەتاییانە دەستیان پێکرد، هەندێ خێزان کەوتنە هەڵاتن بە تایبەتی ئەوانەی گوندەکانیان لە سنووری تورکیاوە زۆر دوور نەبوو و بە پێیان دەگەیشتن، بەڵام خەڵکەکەی تر هەر لە شوێنی خۆیان مانەوەو چاوەڕێ بوون باری توندوتیژیەکە تێپەڕێت. وێڕای ئەوەش وابیۆدەچوون مەسەلەکە وەك گوندی سپیندار بکەوێتەوە، کەوا لە ناوەڕاستی ساڵانی شەستەوە گەلێ جار پەلامار دراوە. لە گەڵ ئەوەشدا کە سپیندار خۆی چەند جارێك سووتابوو، بەڵام حوکوومەت هیچ کاتێ ڕێی لە دانیشتوانی نەگرتبوو کە بگەڕێنەوەو دروستیبکەنەوە.

ئەو دەمە دەسەڵاتی ڕژێم بە سەر پارێزگای دهۆکدا کەمبووبۆوە بۆ چەند شارۆچکەو کۆمەڵگایەکی سەر ڕێگاوبانە سەرەکیەکان. هێزەکانی سوپا لەم بنکەو سەنگەرانەیانەوە, لە ناوەڕاستی هەشتاکانەوە دڕندانە خاڵەکانی پشکنینان توند گرتبوو. گوندنشینێك دەیگێڕایەوە کەوا "بڕای بڕای نەیاندەهێشت خواردەمەنی لەو بازگانەوە بڕوات و تەنانەت قوتووی بچووکی شیری منداڵیشیان قەدەغەکردبوو، بە هەمان شێوەش نەیاندەهێشت بەروبوومی گوندەکان بچێتە بازاڕەوە لە شارەکاندا"[١٤].

گوندنشینێکی دیکەش دەیوت: "سێ چوار ساڵێش لە پێش ئەنفالدا تەنها ئافرەت دەیتوانی بە خاڵەکانی پشکنیندا گوزەر بکات، لە بەر ئەوە خەڵکەکە ناچار بوون بە

---

[١٣] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وؤض، دهؤك، ١٠ ی حوزیَرانی ١٩٩٢.

[١٤] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وؤض، طوند کؤسة، ٥ ی ئەیلوولی ١٩٩٢، هەروةها بروانة راسثاردةکانی حوکوومەت لە ساڵی ١٩٨٧دا سەبارةت بە توندکردنەوةی ئابلَووقەی ئابووری، لة لاثةرِة ١٤٤ ـ ١٤٦ دا.

قاچاخی ئاردو برنج و خوێو ڕۆن و نەوت و سابوون و تایدو ڕاشی دەربکەن و هەموو شتێك بەم ڕێگەیە بهێنرایە زۆر گران دەکەوت لە سەرمان. لە خاڵی پشکنینەکەدا (لە شارۆچکەی سەرسەنگ) سەربازەکان هەر شتێکیان بگرتایە دەیانبردو ئاگریان تێبەردەدا، جاری واش هەبوو ئافرەتان شتێکیان لە ژێر جلوبەرگیاندا دەشاردەوە"[١٥].

گەلێ شایە تحاڵ باس لەو پیاو و مێرمنداڵانە دەکەن کە گیرابوون و سەرنگوم کرابوون چوونکە خواردەمەنییان شاردبۆوە، بەو گریمانەیەی کەوا بۆ *پێشمەرگەیان* بردووە.

لە بادینانیش دەردی ناوچەکانی سۆرانی زمان لە باشوور، کوردەکە ڕاهاتبوو بە ڕۆتینی بارودۆخی سەخت و دژواری سەردەمی جەنگ، هەر کاتێکیش هێزە چەکدارەکان ڕاپۆرتیان لە سەر جموجووڵی *پێشمەرگە* بۆ بچوایە، ئەوا فڕۆکەی هێزی ئاسمانی دەکەوتنە هێرشبردن و بۆمباران و ڕۆکێت هاوێشتن، وەختێ فڕۆکە دەهاتن، خەڵکەکە یەکسەر ڕایاندەکردە ئەشکەوت و ژێرزەمین و ژێر دارو درەختەوە. ناو بە ناویش هەلیکۆپتەر هێزی پیادەی لە گوندێکدا دادەبەزاندو ماڵ بە ماڵ دەکەوتنە گەڕان بە دوای سەربازی هەڵاتوو و موتەخەلیفدا. تۆپخانەکانی نزیکترین شارۆچکە یاخود سەربازگە کوێرانە تۆپبارانیان دەکردو هەندێ جار جووتیارێکی بەدبەختی دەکوشت لە کاتی کارکردنی لە کێڵگەکەیدا. هەروەك ئەم هێرشانەی عێراق بەس نەبووبێت، دانیشتوانی بەشێك لەم ناوچە سنووریانە دەبوو ململانێ لە گەڵ هێرشی فڕۆکەی هێزی ئاسمانیی تورکیاشدا بکەن لە جێبەجێکردنی ئەرکی پشکنین و وێرانکردنیاندا دژ بە دەستەو تاقمی گەریلاکانی پارتی کرێکارانی کوردستانی تورکیا PKK کە بنکەکانیان لە باکووری عێراقدا دامەزراندبوو[١٦].

لە بەهاری ١٩٨٧داو لە ئەنجامی ئەو بڕیارانەدا کە لە لایەن علی حسن المجیدەوە دەرچووبوو، کە تازە هاتبووە سەرکار، تەواوی پارێزگای دهۆك هێڵی سووری بە دەوردا هێنرا، (ئەم پارێزگایە ناوچەیەکە کەمێك لە ویلایەتی کۆنێکتیکەت بچووکترە).

---

[١٥] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وؤض، کؤمەلَطای کوانیَ، ٢٩ ی ئابی ١٩٩٢.

[١٦] لە سالَانی ١٩٣٠وە تورکیاو عیَراق بەردەوام هەماهەنطی دەکەن لە سەرکوتکردنی نەیارانی کورددا. لە سالَی ١٩٨٢دا هەردوو حوکوومەت رِیَکەوتننامەیەکیان مؤر کرد کە رِیَطە بە تورکیا بدریَ هیَزی ضەکداری بنیَریَتە عیَراقەوە بؤ رِاوەدوونانی کوردی یاخیبووی تورکیا، یان لە طەلَ سوثای عیَراق عەمەلیاتی هاوبەش ئەنجام بدەن دذ بە *ثیَشمەرطەی* کوردی عیَراق. برِوانە ئیکؤنؤمیست (The Economist)، ١٨ ی حوزیَرانی ١٩٩٣.

لێرەش وەك ناوچەكانی سۆرانی زمان شالاوێكی گوند سووتاندن لە نیسان و مایسدا دەستپێكردو چل و نۆ گوند لە شوێنە جیاجیاكانی بادینانداا وێرانكرا[١٧].

"هێڵە سوورەكەش" بە ڕادیۆی ڕەسمی ڕاگەیەنرا، وەك پیاوێكی خەڵكی گوندێكی نزیك شارۆچكەی مانگێش دەیگێڕایەوە. ئەوانەی كە هاتبوونە لای حوكوومەت بە "میللەتی خۆمان" لە قەڵەم دران، وەك ڕادیۆكە جاڕی بۆ دەدا، ئەوانەش كە نەهاتبوون بە ئێرانی دانران. حوكوومەت بۆ گەیاندنی ئەم پەیامەی بە ناوەوە، گشت ئەو ڕێگا گلانەی كەوا دەچوون بۆ گوندە قەدەغەكراوەكان بە كۆمەڵە خۆڵ داخست[١٨].

كاتێكیش سەرژمێریەكەی ئۆكتۆبەر هاتە ئاراوە زۆر بە كەمی كاری كردە سەر ناوچە دێهاتیەكانی بادینان، تەنانەت وەك بە میدڵ ئیست وۆچ وتراوە، زۆر گوند هەر پێی نەزانیبوو.

لە گەڵ ئەوەشدا كە هەواڵی ترسناك و دڵتەزێن دەربارەی ئەنفال، بە هۆی ڕادیۆی KDPەوە كە لە ئێرانەوە پەخشدەكرا، دەگەیشتە بادینان كەچی لەوە نەدەچوو گوندنشینەكانی ئەو دەڤەرە بڕوایان هێنابێت كەوا پەلامارەكەی ساڵی ١٩٨٨ ی حوكوومەت لەوانی پێشتر جودابێت. جێگای سەرسوڕمانە كەوا نەك هەر خەڵكە مەدەنیەكە نەكەوتنە حاڵەتی ئامادەباشی نائاسایی ئەم پێشهاتە سەخت و كارەساتبارەوە، بەڵكو KDP خۆیشی كەوا لەو كاتەدا كۆمیتەی ناوەندیی لە ناو ئێراندا كۆبوونەوەی دەكردو دەستپێكردنی ئەنفالی كۆتایی لە ئان و ساتدا بوو، كەچی لەوە نەدەچوو چاوەڕوانی هیچ شتێكی نائاسایی بێت. هەرچەندە پێشمەرگەكانی ناوچەكە خەڵكی دێهاتەكانیان لە ئەگەری بەكارهێنانی چەكی كیمیایی ئاگادار دەكردەوە، بەڵام سەركردایەتیی KDP لەوە ناچێت هیچ ئاگادارییەكی حاڵەتی لەناكاوی بڵاوكردبێتەوە. فەرماندەیەكی ناوچەكە دەیووت: "وامانەدەزانی لە پاش هەڵە بجە كۆمەڵی نێودەوڵەتیی سەدام حوسێن ڕادەگرێ"، ئەمە هەڵوێستێكی پڕ هیوای سەرسامكەر بوو بە لەبەرچاوگرتنی ئەو دەیان هێرشە كیمیاییەی كەوا لەو بەهارو هاوینەدا ئەنجامدران[١٩].

---

(١٧) بە طویَرةی مةسحیَك كة لة لایةن كؤمةلَةی ئاوةدانكردنةوةو طةشةثیَدانی كوردستان (KURDS)ةوة ئةنجامدراوة، كة دةزطایةكی فریاكةوتنی ناوخؤیة.

(١٨) ضاوثیَكةوتنی میدلَ ئیست وؤض، دهؤك، ٤ ی ئةیلوولی ١٩٩٢.

(١٩) ضاوثیَكةوتنی میدلَ ئیست وؤض، زاخؤ، ١ ی ئةیلوولی ١٩٩٢.

دەزگای سەربازیی عێراق، تەنانەت لە بەڵگەنامە ناوخۆیەکانیشیدا کە ئەوپەڕی نهێنین، خۆ لادەداو بێدەنگی دەکا لە مەسەلەی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە ئەنفالی کۆتاییدا[٢٠]. ڕاپۆرتەکەی جەنەراڵ زەرب تەنها ئەو تێبینیە دەخاتەڕوو کە ئەو بەتالیۆنەی کارەکەی لەئەستۆ گرتبوو "ڕۆڵێکی بێهاوتایان" بینی لە پەلامارەکەداو" بە تەواوی وەك هەموو گرووپەکانی تر" یەکەکە خرابووە حاڵەتی ئامادەباشییەوەو سەرپەرشتی بەکارهێنانی گڕهاوێژی دەکرد لە لایەن هێزی پیادەوە (مەبەستی تۆپی کیمیایی وەشێنە- و). زەرب لە لایەکی تریشەوە دەنووسێ "یەکەکە لە کاتی شەڕدا ڕۆڵێکی تری نەبوو چوونکە شەڕەکە لە ناو سنوورە جوگرافیەکانی وڵاتدا بوو"، ئەمە سەرسوڕمانێکی سەیرو سەرنجڕاکێش بوو لە لایەن جەنەراڵەوە، ئەوەی دەردەبڕی کەوا لە قۆناخەکانی پێشووی پەلاماری ئەنفالدا چەند بە شێوەیەکی بەربڵاو تۆپبارانی کیمیایی لە ناو خاکی عێراقدا بەکارهاتووە.

ئەم داکۆکیو پێداگرتنەی جەنەراڵ زەرب وا پێدەچێت ناکۆك بێت، لە بەر ئەوە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە پەلاماری بادیناندا لەلایەن دەزگاکانی ڕاگەیاندنی جیهانەوە جاڕێکی بەربڵاوی لێدرا. بە هەرحاڵ ڕوونکردنەوەی مەسەلەکە ئاسانە، چونکە عەمەلیاتی بۆمبارانی کیمیایی لە ماوەی ئەنفالی کۆتاییدا لە ئەستۆی هێزی ئاسمانیی عێراقدا بوو، یەکەکانی تۆپخانەی کیمیایی سوپاش کەوا لە شەش حەوت شوێن دامەزرابوون بێدەنگ مانەوە[٢١]. لە ڕێگەی شایەتیی کوردە ئاوارە بریندارەکانەوە لە تورکیا، هەر زوو دنیا پێیزانی کەوا گازی خەردەل و دەمارەگاز لە

---

[٢٠] حوكوومةتی عیَراق تةنانةت لة ثةیوةندیةكانی ناوخؤشیدا، بةوثةڕی نهیَنیةوة مامةلَةی لة طةلَ ضةكة كیمیاییةكانیدا دةكرد، نووسراوی ذمارة ش١٩٢٩٩/٥ لَة بةڕیَوةبةری ئةمنی ثاریَزطای هةولیَرةوة بؤ تةواوی بةش و دةزطاكانی، رِؤذی ١٧ ی دیسةمبةری ١٩٨٨ لة جؤری "نهیَنی و شةخسی و تةنها بؤ ئةو كةسةیة كة بؤی ضووة" ئةمةی تیَدایة: "لة بةر رؤشنایی یاداشتی دیوانی سةرؤكایةتیی بةرِیَز، ذمارة ٤٤١٥٤/١١/٤/٤ لة ٤ ی كانوونی یةكةمی ١٩٨٨دا، برِیاری ئةوة دراوة كة هةموو ئةو نووسراو و یاداشتانةی زانیارییان لة سةر بةرهةمهیَنانی ضةكی كیمیایی تیَدایة، دةبیَ بةرزترین ثلةی نهیَنییان بدریَتیَ، تةواوی ئیجرائاتی ثیَویست وةربطرن و ئةم یاداشتنامةیة لای خؤتان بثاریَزن و ئیمزای وةرطرتنی بكةن".

[٢١] *موستةشارێك* دةطیَرِیَتةوة طوایة تؤثی كیمیایی دذ بة طوندی وةرمیَلیَ بةكارهاتووة، بةلاَم لةو ضاوثیَكةوتنانةدا كةوا لة طةلَ دانیشتوانی ئةو طوندةدا ئةنجامدراوة ئةمةیان نةسةلماندووة. ضاوثیَكةوتنی میدلَ ئیست ووض، زاخؤ، ١ ی ئةیلوولی ١٩٩٢. دةربارةی رِووداوةكانی وةرمیَلیَ برِوانة لاثةرِة ٤٥٤.

بادیناندا بەکارهاتوون[٢٢]. گالبرەیت و ڤان هۆڵن بە تۆمارکردنی ناوی ٤٩ گوند کە "بەر گاز کەوتبوون"، گەیشتنە ئەو ئەنجامەی کە عێراق "بە ئەندازەیەکی فراوان چەکی کیمیایی بەکارهێناوە دژ بە دانیشتوانە کوردەکەی و لە ٢٥ ی ئابی ١٩٨٨ەوە دەستی پێکردووە" و ئەم هێرش و پەلامارانەش "لەناوچوونێکی گەورەی ژیانی خەڵکی مەدەنیی بە دواوە بووە"[٢٣].

* * •

[٢٢] هەروەها مقۆمقۆی بەردەوامی ئەوە هەیە کەوا عێراق ضەکی بایۆلۆجیشی بەکارهێناوەو باس لەوە دەکرێ کە هەندێ نەخۆشیی نامۆ و نائاسایی لە ناوضەکانی ذێردەسەلاَتی ثێشمەرطەدا بلاَوبووەتەوە. لانیکەم بەلَطەنامەیەك دەیسەلمێنێ کەوا سوثای عێراق عەمباری ئەم جۆرە ضەکانەی هەیە، لە نووسراوێکی "ئەوثەڕی نهێنیو شەخسیدا" کە ذمارەکەی ه/١٢٧٧ و بەرواری (٨ ی ئابی ١٩٨٦)ە، فەرماندەی کەرتی هەولێر، جەنەراڵ عبدالوهاب عزت فەرمان دەداتە تەواوی یەکەکانی ناوضەکەی کە جەردێکی نیو سالَەی هەموو ئەو توخمە بایۆلۆجی و کیمیاییانە بکەن کە لەلایانە.

[٢٣] طالَبرەیت و ظان هۆلَن

(Galbraith and Van Hollen: Chemical Weapons Use in Kurdistan, PP.١,٤٢).

لیستەکەیان ئەوە دەردەخات کە ذمارەیەك طوند بە هۆی ئەو طازەوە تووش بووبوون کە با لە شوێنی ترەوە هێنابووی. طیروطرفتی بەردەوامی بەلَطە هێنانەوە بۆ هێرشە کیمیاییەکانی عێراق جیاکردنەوەی شوێنی سەرەکیی لێدانەکەو ئەو شوێنە لاوەکیانە بوو کە بەر کاریطەریی طازەکە دەکەوتن. ئەو لیستەش لە لاثەڕەکانی ٥٣٠ ـ ٥٣٧ دا تەنها ئەو شوێنانە دەطرێتەوە کە ڕاستەوخۆ بەر هێرشەکە کەوتوون. ئەمە تەنها کێشەی میتۆدۆلۆجی نیە، بەلَکو طەلێ وێنەی ڕوونی خاسیەتی ئەم ضەکانەش تێکەلَ دەکاو لە یەك جیاناکرێنەوە.

"ســـــــێو و شتێکی شیریـــــــــن"

هێرشە کیمیاییەکانی ٢٥ ی ئاب

لە درەنگانێکی ئێوارەی ٢٤ ی ئابدا بارەگای KDP لە زێوەشکانی نزیك سنووری تورکیا بەر یەکەم هێرشی کیمیایی کەوت و وەك باسدەکرێ ١٠ *پێشمەرگەی* کوشت. بۆ بەیانیی ڕۆژی ئاینده، ٢٥ ی ئاب، لە نێوان کاتژمێر ٦،٣٠ و ٨،٣٠ ی بەیانیدا، فڕۆکە جەنگیەکانی عێراق لە یەك کاتدا ژمارەیەك هێرشی جیاجیایان دەستپێکرد، کە ڕەنگە دە دوانزەیەك بووبێت و لەوەدەچوو زۆریان هەمان پۆلە فڕۆکە ئەنجامیان دابێت، کە بە خەستی ناوچەیەکیان گرتبۆوە پانیەکەی شەست میل و قوولایی بیست میل بوو. هەندێك لە فڕۆکەکان تاقە گوندێك یان بنکەیەکی *پێشمەرگەیان* دەکردە نیشان، بەلام بە لایکەمەوە فڕۆکەکان لە دوو حالەتدا زنجیرەیەك گوندیان بە خێرایی کوتا (بڕوانە نەخشەکە). ئەنجام هەر لەجێدا نزیکەی بیست کەسی مەدەنیو هەمان ژمارەش *پێشمەرگە* کوژران. بەلام چەند حەفتەیەك دواتر سەدان کەس لە خەلکەکەو بە تایبەتی مندالان قڕیان تێکەوت.

هۆکاری وردی ئەو بەلێشاو مردنە هەر بە نەزانراوی ماوەتەوەو ڕەنگە لە ئەنجامی تێکەلبوونی هەردوو گازی خەردەل و دەمارەگازی سارینەوە بووبێت کە کاریگەرییەکی درەنگوەختی ئاوها کوشندەی بووە، یان لە بەر هێرشە یەك لە دوای یەکەکان بووەو پاشانیش کاریگەریی سەرماو برسێتی لە چیاکاندا کە بۆی هەلاتبوون، یان لە بەر ئەو بەدخۆراکیو نەخۆشییەی لە کەمپەکاندا تووشی بوون لە پاش گرتنیان، یاخود لە بەر سەرجەمی هۆکان بەسەریەکەوە. ئەگەرچی تارادەیەك ئەم پرسیارە ئەکادیمییە بەلام هۆکاری وردی ئەم مەسەلەیە هەرچیەك بێت، حوکوومەتی عێراقە، کەوا بەرپرسی ئەم مردنانە بووە. لە چاوپێکەوتنی یەك بە یەکی ئەو کەسانەدا کە بە زیندوویی لە هێرشە کیمیاییەکانی ئەنفالی کۆتایی دەرچوون بە زۆری هەمان گێڕانەوەی لێکچوویان هەیە.

- گوندی برجینێ لە ناحیەی زاویتە بۆ بەدبەختی کەوتبووە نیوەی ڕێی نێوان دوو بنکەی گرنگی KDPەوە، کە یەکێکیان بنکەیەکی ناوچەیی پارتی بوو لە باکووری گوندی تویکادا، ڕێك لەوبەری زێی خابوورەوە، ئەویتریش کەمێك بە لای

ڕۆژهەڵاتەوە لە گوندی گەڵناسکێدا بوو. هەر سێ شوێنەکە ڕۆژی ٢٥ ی ئاب لە کاتی بەرچایی بەیانیدا بەر چەکی کیمیایی درا. خەڵکی برجینێ لە بەرەبەیانەوە چاویان بڕیبووە ئاسمان، چوونکە چەند ڕۆژێك بوو سەرنجی ژمارەیەکی نائاسایی فڕۆکەیان دابوو بە ڕاسەریانەوەو ترسی بۆردمانکردنی عادەتییان لێنیشتبوو. ئەو ڕۆژە کاتێ هەشت فڕۆکەیان بەدیکرد زۆربەی خەڵکەکە لە ترسا ڕایانکردە کونە تەیارەکانیانەوە کەوا لە نزیکیماڵەکانیان دروستیان کردبوو. سیانیان بە نزمی، لە ڕۆژهەڵاتەوە بۆ ڕۆژئاوا بە سەر گونددا تێپەڕین و هەر یەکەیان چوار بۆمبی بەردایەوە. خەڵکە دەربازبووەکەی ئێرە وا دەگێڕنەوە کە بۆمبەکان گەواڵە دووکەڵی هێجگار گەورەیان لێبەرزبۆوەو "یەکە مجار سپیو ڕەش بوون و پاشان زەردهەڵگەڕان و بە شێوەیەکی ستوونی پەنجا شەست یارد لە ئاسماندا بەرزبوونەوە ئەوجا دووکەڵەکە بە ناو دۆڵەکەدا بڵاوبۆوەو دواجار نزم بووەوەو بە ناو گونددا تێپەڕی, ئەوجا ئێمە بۆنی گازەکەمان کرد".

گازەکە لە سەرەتاوە بۆنی خۆش بوو، "بۆنی سێو و شتی شیرینی لێدەهات"، هەندێکی تریش دەیانوت: "بۆنەکە دەرمانی مشك و مێرووی کێڵگەو مەزراکانمانی بیرخستینەوە", بەڵام هێندەی پێنەچوو "تاڵ بوو و کاریکردە سەر چاو و دەم و پێستمان، لەناکاو هەناسەشمان سوار بوو"[٢٤]. پاشان خەڵکی گوند زانییان کە چوار کەسی لە ماڵێکدا کوشتووە، لەوانە پیاوێکی تەمەن ٥٨ ساڵ و کوڕەزایەکی پێنج ساڵانی. دواجار فڕۆکەکان نزیکەی نیو سەعاتێك بە سەر گونددا سووڕابوونەوەو بە ئاشکرا سەرنجی ئەنجامی بۆردمانەکەیان دابوو. هەندێکی تریشیان هەر ئەو ڕۆژە درەنگانێك گەڕابوونەوەو بۆمبارانی ئاساییان کردبوو و ئاگریان بەردابووە پڵوپووشی

---

(٢٤) تیمێکی ثزیشکیی عەدلی، کە لە لایەن ثزیشکانی مافی مرؤظ و میدلَ ئیست وؤضەوە نێردرابوو، لە ١٠ی حوزێرانی ١٩٩٢دا نموونەی خؤلَی برجینێی کؤکردەوە. نموونەی خؤلَەکان دواتر لە دەزطای بەرطریکردنی کیمیایی و بایؤلؤجیی وەزارەتی بەرطریی یان تیا GBبەریتانیای مەزن لە ثؤرتؤن داون، شیتەلَ کرانەوەو ثاشماوەی دەمارەطاز دؤزرایەوە، کە بە سارینیش دەناسرێ، لە طەلَ ثاشماوەی طازی خەردەلدا. برِوانە رِاثؤرتی ثزیشکانی مافی مرؤظ و ضاودێریی مافی مرؤظ، "کارێکی زانستی بؤ یەکەمجار: نموونەی طلَی ضالَە بؤمبەکانی باکووری عێراق طازی دەماریان تێدایە، تەنانەت لە ثاش ضوار سالَیش"، ٩ ی نیسانی ١٩٩٣. PHR-Human Rights Watch Statement, "Sientific First: Soil Samples Taken From Bomb Craters in Northern Iraq Reveal Nerve Gas- Even four Years Later", April ٢٩, ١٩٩٣.

ئەو کێڵگانەی لە دوادوایی هاویندا وشك بووبــوون. لــە بــەرزایی قــەد چــیاوەو لــەو شوێنەدا کە برجینێی تێدابوو، خەڵکەکە تەماشایان دەکرد چواردەوریان پڕبــووە لــە ئاوارەو هەرهەموو بەرەو باکوور بەرەو باکوور بۆ لای سنووری تورکیا هەڵدێن[٢٥].

● ماوەی چەند میلێك لە باکووری برجینێــوە، نزیــك زێــی خــابوور، فڕۆکــەکان تلاکرویان داگرتەوە، ئەو گوندە گەورەیــەی داڵــدەی زۆرســەربازی ڕاکــردووی دابــوو. ئافرەتێك کە ناوی حەلیمە بــوو، بەرچــایی بــۆ منداڵــەکانی ئامــادە دەکــرد کــاتێ بۆمبەکان بەربوونەوەو تڵپەی تەقینەوە هاتە بەر گوێی ژنەو خێرا چووە دەرەوەو ڕوانی ئەو ناوە دووکەڵی سپییەو زەرد هەڵدەگەڕێ. مێردەکەی *پێشمەرگە*و کاری پێسپێردراوی هەبوو، لە بەر ئەوەی زۆر پــەلاماری کیمیــایی جــەنگی ئێــران ـ عێراقــی بینیبــوو، نیشانەکانی ناسینەوەی گازی کیمیایی بۆ باسکردبوو. منداڵەکانی حەلیمە ئەو کاتــە لەسەریان خەوتبوون، بۆیە خێرا تا توانی پڕی پێداکردن و بە پەلــە بردنیــە کونــە تەیارەکەی خۆیانەوە، کە چاڵێك بوو لە زەویدا هەڵدەکەنراو پاشان بــە تەختــەدارو گژوگەڵاو خۆڵ دادەپۆشرا. حەلیمە لە تاو ترس و شپرزەیی زۆزانی منداڵە کۆرپە ساڵە وەختەکــەیی لەبیرچــووبوو, پاشــان تەماشــای کردبــوو منداڵەکــە لــە حەوشــەکەدا دەگــەوزێو هەناســەبڕکێیەتیو ئێڵــنج دەدات، حەلیمــەش بــە پەلــە فڕاندیــە ژێرزەمینەکەوەو پەتووی تەڕکراوی بە دەمی کونەکەو دیوارەکاندا گرت، بــەڵام کــچە ساواکە ڕزگاری نەبوو و چەند ڕۆژێك لەوەودوا لە بەندیخانە کەمپێکدا وەك چــەندین منداڵی دیکەی تلاکرو مرد[٢٦].

● لە شوێنێکی لەباری گوندی سپیندارۆکدا، لە سەر ڕۆخــی ئەوســەری خــابوور، جووتیارێك بە ناوی سلێمان بە دووربینەکەی تەماشای ئەو نــاوەی دەکــردو ڕوانــی دوو فڕۆکە پەلاماری بنکەی KDP دەدەن لە گونــدی تویکــەو گونــدە چــەند ماڵیەکــەی بەرکەڤرێدا، کە چەند ســەد یاردێــك لــە یەکــەوە دووربــوون. ســلێمان فریکانــی

---

[٢٥] باسـی تـەواوی ثـةلامارة کیمیاییةکـةی برجینـیَ لـة راثؤرتةکـةی میـدلَ ئیـست وؤض و ثزيـشكانی مـافی مرؤظدايـة، "ثـةلاماری ئـةنفال لـة كوردسـتانی عيَراقـدا: ويَرانكردنـی كوريَمـیَ"، ل ٣١ ـ ٤٤.

Middle East Watch / Physicians For Human Rights:
"The Anfal Campaigin in Iraqi Kurdistan: The Destruction of Koreme"

[٢٦] ضاوثيَكةوتنی میدلَ ئيست وؤض، كؤمةلَطای طريَطةور، ٢٧ ی ئابی ١٩٩٢.

ڕادیۆکەی خستبووە سەر شەپۆلی بێتەلی فڕۆکەکان و بە ڕاسەریەوە گوێی لە هەندێ گفتوگۆی فڕۆکەوانەکان بوو:

- "ئەوان تەقەمان لێدەکەن"
- "بۆمبەکان هەڵدەنە شوێنە بەرزەکان"
- "کە لە دوای منەوە بیت دەست نەکەیتەوە، ڕایگرە تا دەکەویتە بەرانبەرم".

سلێمان گەیشتبووە ئەو ئەنجامەی کە فڕۆکەوانەکان وەڵامی دەسڕێژ دەدەنەوە کەوا لە زەوییەوە لێیاندەکرا. هاوەڵێکی کە ناوی عوبێد بوو دەیوت ئەم ناوچەیە هەڕەشەی تۆڵەکردنەوەیەکی تایبەتی لێکراوەو "حوکوومەت بە خەڵکی ڕاگەیاندبوو ئەگەر تاقە فیشەکێك لە گوندێکەوە بتەقێت بۆمبێکی کیمیایی لە جێی بەردەدرێتەوە. ئەو خەڵکانەی لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی حوکوومەتەوە هاتبوون ئەم زانیاریانەیان لەگەڵ خۆ هێنابوو". ڕاستێکەی لەو نزیکەی ٣٥٠ چاوپێکەوتنە مەیدانیەی میدڵ ئیست وۆچدا ئەمە یەکەم نموونە بوو کەسێك بیگێڕێتەوە کەوا حوکوومەت هیچ ئاگاداریییەکی پێشوەختی دەرکردبێت دەربارەی نیازو مەبەستەکانی.

سلێمان تێکڕا سیانزە بۆمبی ژماردبوو، هەرچەندە زۆریشیان لە دەرەوەی گوند کەوتبوون، بەڵام دوایی زانیبووی کەوا دوو بۆمبیان لە نزیك بارەگای *پێشمەرگەکانەوە* کەوتووە لە قەراخ گوندی تویکا لە ڕۆژئاواوە. بە گوێرەی سێ باسی جیا جیا چواردە *پێشمەرگە*و کەسێکی مەدەنی لەوێ کوژرابوون. لە بەر ئەوەی با لە لای ڕۆژهەڵاتەوە هەڵیکردبوو هەموو ئەو ئاژەڵ و ماڵاتەی کوشتبوو کە لە ڕۆژئاوای گوندەوە بوون، بەڵام کەس لە ناو گوندو دەوروپشتیدا زیانی گیانیی نەهێنابوو[٢٧].

● گوندی وەرمێلێ نزیك سنووری تورکیا بوو، لە نێوان خابوورو سەری ڕۆژئاوای چیای مەتینداو سەنگەرێکی *پێشمەرگە* بوو. نزیکترین کەمپی گەریلا لە بازێ بوو، کەوا ماوەی سێ سەعات و نیو بە پێیان دووربوو، بە نێو چیاکاندا بۆ لای ڕۆژهەڵاتەوە. خەڵکی وەرمێلێش وەك دانیشتوانی برجینێ لە بەیانیی ٢٥ ی ئابدا پێشبینیی هێرشێکیان دەکرد، هەر وایش بوو، لە کاتژمێر هەشتی بەیانیدا پەلامار دران. ئەمجارە بۆ ئەمان شەش فڕۆکە بوو، بەڵام تەنها دوانیان هێرشەکەیان ئەنجامداو هەریەکەیان شەش بۆمبی فڕێدایە خوارەوە. گوندنشینێکی ئێرە دەگێڕێتەوەو دەڵێ:

---

[٢٧] ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست وۆض، کۆمەڵطای هیزاوا و زاخۆ، ١ ی ئەیلوولی ١٩٩٢.

"ئێمە بەختمان هەبوو، چوونكە باكەی بە پێچەوانەی ئەو لایەوە دەهات كە خەڵكەكە نیـو كیلۆمـەترێك دوور لـە گونـد پـەنایان دابوویـەو لـە ژێـر دارەكانـدا خۆیـان شاردبۆوە"[٢٨]. پێنج كەس گازەكە بە سەریاندا هـاتبوو و بەركـەوتبوون و ڕشـانەوەو پێـستیان ڕەش هەڵگـەڕاو تلـۆقی كـرد، بـەڵام ئـەو ڕۆژە دوای نیوەڕۆیـەكی درەنـگ دوكتۆرێكی *پێشمەرگە* فریایان كەوت و دەرزیی لێدان و تیماری كردن و هـەر پێنجیـان گەیشتنەوە خێزانەكانیان و بەرەو سنووری توركیا هەڵاتن.

ڕاستەوخۆ لەوبەری ڕووبارەكەشەوە فڕۆكە لە گوندی بلێجانێی داو با گازەكەی بە سەر گوندێكی بچووكدا بـرد پێیـان دەوت بـانێ. پیـاوێكی خـەڵكی ئـەوێ دەیـوت: "نەخۆش كەوتم و دەستم بەڕشانەوە كرد. ئـەو دوواینیوەڕۆیـە بانێمـان بەجێهێـشت و چووین بۆ بلێجانێ و گركا، دوای ئەوە دەبوو لە ڕێگا سەرەكیەكە بپەڕینـەوە (كـە لـە بێگۆڤاوە بۆ كانی ماسی دەچوو). ئەو كاتە سوپا لەوێ نەبوو، بۆ یەكە مجار هێزەكان لە كاتژمێر دووی شەوی ٢٦ ی ئابدا گەیشتنە ئەوێ و ڕێگەی هەڵاتنیان بۆ توركیا بڕی. ئەوانی كە پێشتر لە ڕێگا سەرەكیەكەوە پەڕینەوە بەختیان هەبوو، ئێمە لە دەوروبەری كاتژمێر یەكی شەودا گەیشتینە ئەوێ، ڕێك لە پێش گەیشتنی سەربازەكاندا "[٢٩].

● لە باكووری جادە سەرەكیەكەوە ڕێگەیـەكی ڕاسـتەوخۆ بـۆ توركیـا بـە سـەر گوندەكانی ڕویسێو نزدوورێدا گوزەری دەكرد. "كە سوپا هات و دەستیكرد بە خێـوەت هەڵدان لە سەر جادەی نزدوورێ، خەڵكەكە مەترسـیی هێرشـێكیان كـردو هـەڵاتن"، ئەمە قسەی *پێشمەرگەیەكی* KDP خەڵكی ڕویسێ بوو كە لـە پێـشەوە خێزانەكـەی ناردبوو بۆ توركیا:

"سەر لە بەیانی ڕۆژی دوایی سـوپا هێرشـی هێنـا. عێراقیـەكان هـەوڵیان دەدا ناوچە سنووریەكە دا بخەن. ئەو خەڵكەی لە سنوورەوە نزیك بوون توانییان بپەڕنەوە، ئەوانەش كە نەیانتوانی دەسگیركران و سەرنگوم بوون. وەختێ كە هێرشە كیمیاییەكـە كرا من لە نزیك سنوورەوە بووم و دووكەڵێكی زەردم بینی. ئەو كاتە من لە سـەر شـاخ بووم، بەڵام ئەو خەڵكەی لە دۆڵەكەی خوارەوەدا بوون بەركەوتن، براكەشم كە دووسەد یان سێسەد مەترێك لە قەدپاڵی شاخەكەدا لێمەوە دووربوو بەر كیمیاییەكە كـەوت و

(٢٨) ضاوثێكەوتنی میدلَ ئیست ووَض، طوندی وةرمیَلیَ، ٣١ ی ئابی ١٩٩٢.
(٢٩) ضاوثێكەوتنی میدلَ ئیست ووَض، باتووفة، ٩ ی نیسانی ١٩٩٣.

دەستیکرد بە کەف چەراندن و هەناسەی بۆ نەدەدراو پێستی ڕەش هەڵگەڕاو دواجار مرد. ناوی سەلیم بوو و تەمەنی ٤٥ ساڵ بوو، ئێمەش هەر لەو جێگەیەدا بە خاکمان سپارد"[٣٠].

● **خەستترین پەلاماردان بەدرێژایی چیای گارەدا بوو، ئەو زنجیرە شاخە گەورەیەی لەنزیك شارۆچکەی سەرسەنگەوە دەست پێدەکات و ماوەی بیست میل یان زیاتر بەرەو ڕۆژهەڵات درێژ دەبێتەوە. لێرە هێزی ئاسمانی لانیکەم ١٥ و لەوانەشە ٣٠ گوندی جیاجیای کردبێتە نیشانە[٣١]. لە قەدپاڵەکانی باشووردا گوندە دەراوسێکانی ئاڤوك، سواریٚ، سێدەرا، سپیندار (ناحیەی سەرسەنگ) هەر هەموو لە دەوروبەری کاتژمێر هەشتی هەمان بەیانیی ٢٥ ی ئابدا لێدران. بنکەیەکی *پێشمەرگە* لە چیاکانی ئەو دەوروبەرەدا بوو, خەڵکی سواریٚ نزیکەی ساڵێك لەوەوپێش، لە تاو بۆردمان و تۆپبارانی بەردەوامی حوکوومەت, چووبوونە دەرەو ئەشکەوتەکانی لای ئاڤوك.**

ئافرەتێکی گەنج کە ناوی خەدیجە بوو، لە گەڵ نۆ منداڵیدا لە یەکێك لەم ئەشکەوتانەدا بوو کە بۆمباران کران، خوشکە گەورەکەی کە ئایشەی ناوبوو، تازە چووبووە دەرەوە بۆ قابوقاجاخ شۆردنی پاش بەرچایی بەیانی. خەدیجە گوێی لە زنجیرەیەك تەقینەوەی بەهێز دەبێت هەر وەك بۆمبەکان ڕێك بە سەریاندا دابارین و دەرحاڵ بەردەمی ئەشکەوتەکە تاریك بوو و دووکەڵی سپی دایپۆشی. بۆنی دووکەڵەکە وەك "بۆنی هەمان دەرمان بوو کە بە دارسێودا دەیانپرژاند"و هەموو لەناو ئەشکەوتەکەدا وڕوکاس بوون و بە زەحمەت هەناسەیان بۆ دەدرا، چاویشیان دەسووتایەوەو فرمێسکی لێدەهات. دوو کوڕی هەرزەکار کە لە دەرەوە خۆیان لە ناو دارو دەوەنەکاندا شاردبۆوە، ویستبوویان بە خێرایی خۆ دەربازکەن، بەڵام فڕۆکەکان لە نزمییەوە دانیانە بەر دەسڕێژی شەستیرو هەردوکیان کوشتن.

---

(٣٠) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وؤض، باتووفة، ٩ ی نیسانی ١٩٩٣.

(٣١) ذمارةیةك ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وؤض ضةند لیستێکی ضونیةکی سةرنجراکێشی لێهاتووةتة ئةنجام لة سةر ئةو طوندانةی کةوا بةمدیو و بةودیوی طارةدا کیمیاباران کران: لة لای باکوورةوة، طوندةکانی دهؤکێ، باوةرِکا کةظری، مێرطةتوی، هةظنتکا، ثیروزانا، دێرةشێ، مذێ، کةظنةمذێ، سثیندار خةلفؤ، طێرطاشێ. لة سةر ضیاکة خؤی: طةرةطو، طؤهةرز، زێوةشکان، بةلویتێ، طویزێ، زارکێ، رِةزویکێ، سارکێ، رِدێنیا، شێرانة، ئێکمالَة. لة لای باشووریشةوة: سثیندار، سوارێ، ئاظوك و هةندێکی تریش.

پاش نزیکەی سەعاتێك کە دووکەڵەکە ڕەوییـەوە، خێزانەکـە هەرچۆنێك بـوو پڕکێشییان کردو بە ترس و لەرز هاتنە دەرەوە بۆ سـۆراخکردنی ئایـشەو تەماشـایان کرد لەولای ئەشکەوتەکەوە کەوتووەو لە گیانەڵادایـەو دەمو لێـوی دەجـووڵێنیٚ وەك بیەویٚ قسە بکات، بەڵام دەمی گۆی نـەدەکردو ڕشـابۆوەو پێـستی ڕەش هەڵگـەڕابوو، کەمێکیش لەولاوە گژوگیاکە سووتـابوو و ڕەش بووبۆوەو ئـاژەڵ و ماڵاتێکی زۆریش لـەو ناوەدا کەوتبوون و مردار بووبوونەوە. ئایشە تەنها دوو سیٚ سەعات دوای ئـەوە ژیـا، ئەو شەوەش لە کاتێکدا کە خێزانەکە لاشەکەیان دەشۆرد بۆ ئەوەی لە گۆرستانی گوند بینێژن، پێستە وشك و ڕەشداگەڕاوەکەی بە دەم دەسـتیانەوە دەهـات[٣٢]. ئـافرەتێکی گەنجی تریش کە ناوی ئامینە بوو لەو هێرشەدا کوژرا. هەروەها خـەڵکی تـریش کـە پەلەقاژەی خۆشاردنەوەیان کردبوو لە نێو چیاکاندا لەوەودوا مردبوون، بـەڵام گـەلیٚ خێزان توانییان خۆ قورتار بکەن بە پیادەڕۆیی لە دۆڵی تەنگەبەری ئاشاوەوە، نزیك بەو کۆشکەی سەر لووتکەی چیا، کە تازە سەرۆك سەدام حوسێن بەوپەڕی دەسبلاوییەوە دروستیکردبوو.

● لە لای باکووری چیای گارەوە هەردوو گوندی باوەڕکا کەڤری‌و مێرگەتوی (واتە مێرگی دارتوو)، هەریەکە لە شیوێکی بچووکدا بـە پـاڵ یـەکترەوە بـوون و مـاوەی دە دەقیقەیەك بە پیٚ لە یەکەوە دوور بوون. سوپا لە پێش ئەنفالدا چوار جـار باوەڕکـا کەڤری سووتـاندبوو و هەموو جارێك دروست دەکرایەوە. ئەم دۆڵـە لـە سـاڵی ١٩٨٧ دا حوکوومەت هێڵی سووری بـەدەوردا کێـشاو هـەردوو گونـدیش بنکـەی *پێـشمەرگەیان* تێدابوو. لێرەش دیسان بۆمبارانەکە کاتژمێر هەشتی بەیانیی ٢٥ ی ئاب دەستیپێکرد، پێنج شەش بۆمب بەر باوەڕکا کەڤری کەوت و نۆ دەیەکیش بەر مێرگـەتوی، بـە پێـی گێڕانەوەی هەندیٚ شـایەت بـەڵام کـەمێك دوور لـە بنکـەی KDP کـەوتن. پاشـان دووکەڵی سپی هەموو ئەو ناوەی تەنـدەوەو هەرچـی ئـاژەڵ و مریـشك و پەلـەوەریان هەبوو مرداربوونەوە. بەڵام کەسی خەڵکی گوند زیانی نەهێنا, هەرچـەندە ئەوانـەش کە با گازەکەی بەسەریاندا بردبوو دووچاری نیشانە ئاساییەکانی ڕشانەوەو فرمێـسك لەچاوهاتن و گێژیی بوون بەڵام دەربازبوون. ئەوان ئەو بەخت باشییەی خۆیانیان بـۆ *پێشمەرگە* دەگەڕاندەوە کە چـەند ڕۆژێـك لـەوەوپێش ئاگاداریـان کردبوونـەوە کـە

[٣٢] ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست وۆض، دهۆك، ١٠ ی حوزەیرانی ١٩٩٢.

لەوانەیە هێرش و پەلامارێك بە دەستەوە بێت و ئامۆژگاریی ئەوەیان كردبوون كە چۆن خۆیان دەپارێزن بە داخستنی دەرگاو پەنجەرەكان و سەرو دەموچاوی خۆ بەخاولی‌و پەتووی تەڕ داپۆشن. هەمان ئەو ئێوارەیە خەڵكی هەردوو گوند ڕوانییان وا هێزی زەمینییان لێ نزیك دەبێتەوەو ئەمانیش بەرەو چیاكان هەڵاتن.

● هەمان چیرۆك لە سارکێ و گویزێیش دووبارەبووەوە كە دوو گوندی دەراوسێ بوون لە پێچ‌و پەنا قووڵەكانی چیای گارەدا، نزیكەی دە میلێك لە باشووری شارۆچكەی ئامێدییەوە. ئێرە بنكەو بارەگای *پێشمەرگەی* لێنەبوو، ئەگەرچی جاروبار پێیدا گوزەریان دەكرد. بەیانیی زوو كاتێ گوندنشینان دانیشتبوونە سەر خواردنی بەرچایی بەیانی، موشیری *پێشمەرگە* كە لە سەرەتای بیستەكانی تەمەنیدا بوو، شەش فڕۆكەی بینی بۆمبیان بە سەر گوندی سارکێ دا بەردەدایەوەو دوای ئەویش هەڵیانكوتایە سەر گوندی شێرانەی تەنیشتی لای ڕۆژهەڵاتەوە. موشیر بۆ ڕۆژئاوا بەرەو گویزێی گوندی لەدایكبوونی خۆی ڕایكرد، بەڵام چۆڵ‌و هۆڵ بوو و فڕۆكە جەنگییەكان پێشتر لووتیان لێدابوو.

خەدیجە سەعید، كە پیرەژنێكی نیوە نابینای خەڵكی گویزێ بوو، دەیوت: "دەرمان لە فڕۆكەكان دەباری‌و ئێمەش كە دووكەڵەكەمان بەسەرداهات وڕوكاس بووین و كەوتین، خوشكەكەشم هەردوو چاوی كوێر بوو، دووكەڵەكە بۆنی ئیسپرتۆی كۆنی لێدەهات، بەڵام بۆنەكە زۆر نەمایەوە". فەهیمەی خوشكیشی هەڵیدایەو وتی: "هەستم كرد گێژ دەبم، خەریكبوو ببوورێمەوەو فرمێسك لە چاوم دەهات و لەناكاو كەوتم. ویستم دەموچاوم بشۆم و ڕشامەوە، ئەوانەی ڕشانەوە دەربازبوون. گەلێكیش هەر لە هەوەڵەوە مردن. وا ئێستاش من واملێهاتووەو بە هەزار حاڵ بەرپێی خۆم دەبینم".

خەڵكی گوندی گویزێ وەك جارانی پێشوو بۆ ئەشكەوت و چیاكان هەڵاتن و دەمەو ئێوارەی هەمان ئەو ڕۆژە تەماشایان كرد وا هێزی زەمینی چووە ناو گوندەوەو كەوتە سووتاندن و تەختكردنی[٣٣].

* * *

---

(٣٣) ضاوثێكەوتنەكانی میدلَ ئیست وۆض، كۆمەلَطای جیَنۆنیكان، ٣ ی مایسی ١٩٩٢ و سەرسەنط، ١١ ی نیسانی ١٩٩٣.

بە پێی واتا سایكۆلۆجیەكان، ئەم هێرش و پەلاماردانە بە ڕادەی ئەوەی كە ڕژێم چاوەڕوانیان بوو كاریگەرو وێرانكەر بوون. بۆردمانەكان لە سەرانسەری بادینانـدا *پێشمەرگە*و خەڵكی مەدەنییان تۆقاند. ئەو گوندانەی بیست میل و زیاتریش لە شوێنی لێدانی كیمیابییەوە دووربوون، بە خێرایی دەنگوباسەكەیان پێگەیشت. كوتوپڕی‌و خەستیی پەلامارەكە بە یەكجارو لە گەڵ ڵاوە KDP ی بە جاری شڵەژاندو سەری لێشێواند, زۆر لە *پێشمەرگەكان* سووك و ئاسان شوێنەكانی خۆیان چۆڵكردو بە هانای خێزان و منداڵیانەوە چوون بۆ ئەوەی دەربازیان بكەن و بیانگەیەننە سنوور. *پێشمەرگەیەك* دەیگێڕایەوە كەوا: "هیچكام لە هاوەڵە *پێشمەرگەكانی* خۆمم نەدۆزیەوە، هەرهەموویان چووبوون بۆ یارمەتیدانی خزم و كەسیان و چەكی كیمیایی ترسێكی زۆری لە نێو خەڵكدا بەرپاكردبوو، ئێمە نەماندەزانی چۆنی شەڕ لە گەڵ بكەین بەڵام دەمانزانی چۆن لە گەڵ تانك بجەنگین، چۆن بۆسە بۆ كاروانێكی سەربازی دابنێین و چنگ لە سەر شان ڕاوی بنێین، هەروەها چۆن خۆشمان لە بۆمبارانی فڕۆكە بپارێزین، كەچی نەماندەزانی چۆن شەڕ لەگەڵ چەكی كیمیاییدا بكەین"[٣٤].

هەر دەسبەجێ دوای بۆردمانەكان، دەنگ لە گوندەكاندا بڵاوبووەوە كەوا بەرگریكردن بێسوودە. كوڕێكی گەنجی *پێشمەرگە* كە خەڵكی گوندی سپیندار بوو لە لای ڕۆژاوای گوندی سوارێوە دەیگێڕایەوە :

"تەنانەت پێش ئەوەش كە سوپا بگاتە گوندەكەمان پەیامێكمان لە مەسعوود بارزانییەوە پێگەیشت بەرگری نەكەین. فەرمانەكەی سەركردایەتیی KDP پێیڕاگەیاندین كە (هەموو شتێك تەواو بوو، شۆڕش كۆتایی هات و ئێمە بە دەستی ڕووت ناتوانین شەڕی چەكی كیمیایی بكەین). هەروەها لقی یەكی KDPیش پێیڕاگەیاندین (ئێوە یەك ڕێگەتان لە بەردەمدایە: ئەگەر دەتانەوێ خۆبدەنە دەستەوە بیكەن بۆ ڕزگاركردنی خەڵكە مەدەنیەكە، چوونكە پارتی لەتوانایدا نیە مشووری مەینەت و كارەساتی ئەم هەموو خەڵكە بخوات). ئێمەش نەماندەتوانی ئەم هەموو پیرو منداڵە بگەیەنینە سنوور"[٣٥]. ئەو تۆزە شەڕە پەرتو بڵاوەش كە لە پاش شەپۆلی یەكەمی هێرشە كیمیاییەكان لێرەو لەوێ دەكرا نەتدەتوانی ناوی بنێی

---

[٣٤] چاوپێكەوتنی میدڵ ئیست ووچ، دهۆك، ٦ ی حوزەیرانی ١٩٩٢.
[٣٥] چاوپێكەوتنی میدڵ ئیست ووچ، دهۆك، ٢ ی حوزەیرانی ١٩٩٢.

بەرگری. باشترین شت کە KDP کردی زنجیرەیەك لێدانی بچڕبچڕ بوو لە پشتەوە کە تێیدا دەستە دەستەی *پێشمەرگەکان* هەوڵیان دەدا کۆسپ و تەگەرە بخەنە بەر پێشڕەویی سوپاو خاوی بکەنەوە. بەڵام هەوڵەکانیان بێسوود بوو، لەبەرئەوەی ئەو شوێنانەی *پێشمەرگە* دەیانویست تێیدا دابمەزرێن، وەك ئەو ڕاڕەوە تەنگەبەرەی کە بە دەراڤا شینێ (واتە دەرە یان ڕاڕەوی شینێ) دەناسرا، زۆر قایم نەبوون و بە توندی بەر پەلاماری فڕۆکە دەکەوتن. بە پێی قسەی جەنگاوەرێکی دێرینی KDP، ئەم شەڕانە " هەموو کورتخایەن بوون و وەك دەرزی پیاکردن بوون"، هەلیکۆپتەری سەربازیش بە درێژایی ڕۆژی دوایی، ٢٦ ی ئاب، تەنگی بە *پێشمەرگە* هەڵتووەکان هەڵچنیبوو و لە کۆڵیان نەدەبووەوە[٣٦].

پێدەچێت نامەردانەترین پەلاماری کیمیایی، ئەوەی سەر پردی باڵووکا بووبێت، کە خاڵێکی پەڕینەوەی سەرەکی بوو، لە ڕووباری بەخوری زێی گەورە. گوندی باڵووکا خۆی لە پاکتاوکردنی ساڵی ١٩٧٦ ی ناوچەکانی سنووردا چۆڵکرابوو، ئەگەرچی دوای ئەوە چەند ماڵێکی بۆ گەڕابۆوەو لە گەڵ *پێشمەرگەدا* تێیدا دەژیان. ئێستا وا خەڵکی دێهاتەکان بۆ پەنابردنە بەر تورکیا، کە بە نێو چیاکاندا ماوەی نزیکەی چوار میلێك دووربوو، لە گشت لایەکەوە لە دەست سوپا هەڵاتوون و ڕژاونەتە سەر پردی باڵووکا. کاتژمێر دەوروبەری یەکی دوانیوەڕۆی ٢٥ ی ئاب فڕۆکە جەنگیەکان بە سەر باڵووکاوە دەرکەوتن، دوو بۆمبیان هاوێشتە ناو گوندو چەند دانەیەکی زۆرتریش بە سەر پردەکەو دەرحاڵ هەورێکی سەوزباو پردەکەی داپۆشی و کەلاکی ئاژەڵ و وڵاخی لە سەر کەڵەکە بوو و ڕێگەی پەڕینەوەیان گرت. لە شەوی ٢٦ ی ئابدا شەڕکاریگەرانە کۆتایی هات. "ورەو دەروون گەرمیی جەنگاوەرانی (سوپا)، بە تێکشکاندنی تێکدەران و پساندنی تەواوی بەرگرییان، بەجارێ زیادیکردو بەرزبۆوە"، ئەمە تێبینی جەنەراڵ زەرب بوو کە بە قەناعەتەوە لە ڕاپۆرتەکەیدا دەربارەی ئەنفالی کۆتایی نووسیبووی[٣٧].

---

[٣٦] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وؤض، ئامیَدی، ٢٩ ی ئابی ١٩٩٢. بە ثێَی قسەی ئەم جەنطاوەرە کەوا لە هیَرش و ثەلاماردانی هەلیکؤثتەرەکاندا سەرلەنویَ بەکارهیَنانی ضەکی کیمیایی دووبارەبووەتەوە.

[٣٧] "شیکردنەوەی عەمەلیاتی ئەنفالی کؤتایی"، لاثەرِە ٣٩.

لە زۆر حاڵەتدا، هێزی زەمینیو *جاش*، یان *چەتە* (ڕێگر) کە لە ناوچەکانی کرما نجیزماندا بەم ناوەوە ناسراون، لە هەمان ڕۆژی کیمیابارانەکەدا دەچوونە ناو گوندە چۆڵکراوەکانەوە. لە هەندێ حاڵەتی تردا ڕۆژێ یان دوان چاوەڕێیان دەکرد. بەڵام داگیرکردنی بادینان بە تەواوی لە بەرەبەیانی ٢٨ ی ئابدا ئەنجامدرا، ڕێك بە پێی *خشتەی* کات بۆدانانە بنەڕەتیەکەی جەنەراڵ زەرب. ئەنجام دەیان هەزار خەڵکی ئاوارەو دەربەدەر سەریان نا بە تورکیاوە، ئەوانیتر یان لە ماڵەوە دەسگیرکران، یان هەڵاتنیان بێسوود بوو و پاش ماوەیەکی کەم خۆیان دا بە دەستەوە. هەندێکی تریش لە نێو چیاکاندا خۆیان شاردەوە تا لێبووردنە گشتیەکەی ٦ ی ئەیلوول.

* * *

هاوکات لە گەڵ یەکەم شە پۆلی هێرشەکاندا، سوپای عێراق ئەو شارێیەی گرت کە لە شارۆچکەی بچووکی زاخۆی سەر سنوورەوە بەرەو ڕۆژهەڵات دەردەچێ تا سەر زێی گەورە لە لای باڵووکاوە. نیازەکە ئاشکرا دیاربوو بۆ گرتنی سنووری تورکیاو ڕێگەبەستن بوو لە لێشاوی خەڵکە ئاوارەکە. بەڵام سەیر ئەوەیە سوپا لەمەدا مەبەستی نە پێکاو لە نەخشەکەیدا سەرنەکەوت. لە گەڵ ئەوەشدا کە هەندێك لە خەڵکەکە گیراو گەلێکی تریش فڕۆکەی جەنگیی ڕاوی دەنان و بۆردمانی دەکردن، بەڵام لە نێوان ٦٥ تا ٨٠ هەزار کورد توانییان بپەڕنەوە. حوکوومەتی تورکیا بە نابەدڵی ناچاربوو بە درێژایی سنوور ئۆردووگای سەرپێیان بۆ بکاتەوەو لەوێ ئاوارەکان بەسەرهاتی خۆیان باسکردبوو و برینەکانیان پیشانی ئەو ژمارە کەمە ڕۆژنامەنووسە بیانیانە دابوو کە هەرچۆنێك بووبوو توانیبوویان لێیان نزیك بنەوە. ئەوانی کە لە گوندەکانی خوار شارێکەوە بوون بەرەورووی کۆسپ و تەگەرەیەکی زۆر بوونەوە لە کاتی هەڵاتنیانداو ڕێژەیەکی کەمتریان گەیشتنە ناوچەی ئارام لە تورکیا[٣٨].

[٣٨] ئاشکرایة کةوا زؤر رِووداوی ترسناك بةرثاکراوة ض لة طةليی بازیَ، کة هةزاران خةلَکی مةدةنيی ليَوة هةلاَتووة لة ثةلةقاذة کردندا بؤ ثةرينةوة لة ريَطای سةرةکيی زاخؤ - بالَووکا، يان لة طوندی بازیَ خؤيدا کة بنکةی *ثيَشمةرطة* بووة. طالَبرةيت و ظان هؤلَن لة ماوةی ضاوثيَکةوتنةکانی ئةيلوولی ١٩٨٨ياندا لةطةلَ ئاوارةکاندا لة تورکيا، قسةيان لةطةلَ دوو کةس کردووة کة بة ضاوی خؤيان کوشتاری نزيکةی (١٣٠٠) کةسيان بينيوة لة طوندی بازنَو ذن و مندالَيَکی زؤريان تيَدابووة. بة ثيَی ئةم باس و طيَرِانةوةية قوربانيةکان

زۆر کەس لەوانەی نەیانتوانی هێڵە ئابلووقەکەی ڕێگای زاخۆ ـ باڵووکا ببەزێنن هەرچۆنێك بوو خۆیان لە دەسگیرکردن لاداو لە نێو چیاکاندا خۆیان شاردەوە، لەوێوە بێهیوا تەماشایان دەکرد وا لە سەرخۆ بلدۆزەر بەرودوا دەکەن لە دۆڵەکانی خوارەوەداو هەر شتێکیان دەهاتە ڕێ دەیانشێلاو تێکیاندەدا بە سەر یەکدا. بە درێژایی کەژی گەورەی گارەدا، لە باشووری ئامێدییەوە، *پێشمەرگە* شەرکەرە پەرەوازەکان پارێزگاریی کاروانێکی بێسەروبەری هەزاران ئاوارەیان گرتبووە ئەستۆ. ئەمانە بە پێو بە کۆڵی ئەسپ ماوەی سێ ڕۆژ بەرەو ڕۆژهەڵات ڕێیانکرد، بەڵام بۆیان دەرکەوت ناتوانن لە زێی گەورە بپەڕنەوە چونکە ئەو کاتە هەموو پردەکان کەوتبوونە ژێر دەستی سوپاوە. ناچار جارێکیتر بەرەو ڕۆژئاوا بە شوێنی خۆیاندا گەڕانەوەو لە ڕێگا لە ڕادیۆی *پێشمەرگەکانەوە* گوێبیستی ئەوە بوون کەوا هەزاران هاوڵاتیی کوردی هاودەردیان گەیشتوونەتە ناوچەی ئارام لە تورکیا. لەگەڵ تەشەنە کردنی هەواڵی هێرشە کیمیاییەکاندا، *پێشمەرگە* هەوڵیدەدا ورەی خەڵکە مەدەنیەکە بەرز بکاتەوەو پێیاندەوتن گوایە ئەو فشارەی هەندەران کە لە سەر ڕژێمی عێراقە لەوانەیە سەدام حوسێن ناچار بکات شەڕەکە ڕابگرێت.

هەرچەندە خەڵکە دەربەدەرەکە نان و ئازووقەیان پێنەبوو، بەڵام ئەوەندە ئاژەڵ و ماڵاتی بەجێماو لەوناوەدا بوو کەس بۆ گۆشت دانەدەما. گەورەترین کێشە کەوا تەنگی بە خەڵکەکە هەڵچنیبوو نەبوونی ئاوی خواردنەوە بوو، چونکە زێو کانیاوەکان لە ناو دۆڵ و شیوەکاندا بوون لە خوارەوەو ئەو شوێنانەش گشت بە دەستی سوپاو *جاشەوە* بوون و دەسرێژیان لە هەر شتێك دەکرد کە بجووڵایەتەوە. ئاوارەکان سێ شەو و سێ ڕۆژ بێئاو ڕێیانکردو باسێکی وا هەیە کەوا زۆر منداڵی بچووك لە سەر چیای گارە

طوللةباران كراون و ثاشان لة طؤريَكى بةكؤمةلَدا كة بة بلدؤزةر هةلَكةنراوة، نيَذراون. فيلمسازى بةريتانى طوين رؤبةرتس ضاوثيَكةوتنى لةطةلَ دوو ئاوارةى هةرزةكاردا كردووة لة توركيا و ئةوةيان طيَراوةتةوة طواية بة ضاوى خؤيان هيَرشيَكى كيمياييان بينيوة بؤ سةر طةليى بازىَ" كة زياد لةَ (٣٠٠٠) كةسى تيَدا كوذراوة". بة طويَرةى قسةى يةكيَك لةم شايةتانة "هةزاران سةرباز بة ماسكى طازو دةسكيَشةوة" رؤذى دواتر ضوونةتة طةليةكةوةو لاشةكانيان كيَش كردووةتة دةرةوةو لة سةر يةكيان كةلَةكة كردوون و ثاشان ئاطريان تيَبةرداون. بة هةرحالَ، ضوار سالَ دواتر, ضاوثيَكةوتنةكانى ميدلَ ئيست وؤض لة بازنَو طوندةكانى دةوروثشتى رِووداويَكى لةم ضةشنةيان تيادا باس نةكراوةو هيض راثؤرتيَك لة سةر ذمارةى زؤر طةورةو بةرضاوى كوشتن يان بيَسةروشويَن كردنى ئافرةت و مندالَ نةدواوة كة لة ثةلاماريَكدا رِوويدابيَت وةك ئةوةى كة باسكرا. رِاستيَكةى ئةوةى لة بازيَدا قةوماوة هةر بة ناديارو تةمومذ ماوةتةوة.

لە ئەنجامی سکچوون و وشکەوەبوونی لەشدا مردوون[٣٩]. بەڵام ژمارەیەکی سەرسامکەر لەو دەردو مەینەتیە دەربازبوون و لە دوانزەهەمین ڕۆژی خۆشاردنەوەیاندا، ڕێک لە دوای پەخشکردنی بانگی نوێژی نیوەڕۆ لە ڕادیۆوە، هەواڵی ئەوەی دا کەوا ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش بڕیاری لێبووردنێکی گشتیی دەرکردووە.

بەڵام هەزاران کەسی تر بەختیان نەیهێنا، بۆ نموونە، خەڵکی گویزێ، کە لە ٢٥ ی ئابدا هێرشی کیمیایی کرایە سەر، ماوەی دە ڕۆژ لە چیاکاندا خۆیان گرت، بەڵام ماوەکە ئەوەندە نەبوو کە سوود لە لێبووردنەکە وەربگرن. ئەنجام بە برسێتیو هێز لە بەر بڕاوی سەرباز دەسگیری کردن و چوار سەعاتە ڕێ بە پێ وەبەریان دان بۆ ئامێدی. لەوێش ڕا پێچی نێو ئیڤایان کردن و بەرەو ڕۆژئاوایان بردن بۆ لای دهۆکەوە. گویزێ یەکێك بوو لەو گوندانەی کە لە سەرانسەری بادینانندا خرا پترین لێدانی بەرکەوتبێت. وەك موشیری *پێشمەرگە* گە نجەکەی خەڵکی گوندی سارکێ دەگێڕێتەوە کەوا سوپا ٩٣ پیاوی لێگرتن و هەرگیز دەنگوباسیان نەبیستراپەوە, تەنها موشیرو دوو کەسی تر ڕزگاریان بوو*. لە یەکەم ڕۆژی هێرشەکەدا هەندێ کەس هەر لە ماڵەکانی خۆیاندا گیران. بەشێکیش لە دانیشتوانی گوندی مێرگەتوی لای باکووری چیای گارەوە، بە پەلە دوای هێرشە کیمیاییەکەی ٢٥ ی ئاب هەڵاتن، بەڵام نزیکەی سەد کەسی تریان کەوا گەلێکیان پیرو بەساڵداچووبوون، ئەو ئێوارەیە سەربازو هێزی چەتەی* کورد گەیشتنە گوندو گرتنیان. هێزەکان هەڕەشەی ئەوەیان لێکردن کە ئەگەر لەو دەوروبەرەدا *پێشمەرگە* هەر بەرگرییەك بکات ئەمان دەسبەجێ ئیعدام دەکرێن. لە گوندی وەرەخەل، کە ماوەیەك بۆ لای ڕۆژهەڵاتەوەیە لە ناحیەی نێروەڕێکان، *موستەشارێکی* ناوچەکە بە ڕیشچەرمووەکانی گوندی وتبوو با خەڵکەکە خۆبدەنە دەستی سوپاوەو هەر کەسێك *پێشمەرگە* نەبێت ترسی نیەو هیچی بۆ نابێت. خەڵکی گوندیش بە قسەیان کردو خۆیان بە سوپا ناساند، کەچی خڕ هەموویان گرتن و لە ئیڤایان

---

[٣٩] ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست وؤض، دهؤك، ٧ ى ئةيلوولى ١٩٩٢.

* هةست دةكةم ليَرةدا ليَتيَكضوونيَكى بضووك هةبيَت، ضوونكة يةك دوو لاثةرِة ثيَشتر باسى ئةوة دةكا كة طويزىَ طوندى دايكزادى موشيرةو ليَرةدا دةلَيَ خةلَكى ساركيَية، بةهةرحالَ وةك دةقةكة خؤى باسى دةكات ئةم دوو طوندة (طويزىَ و ساركىَ) زؤر نزيكى يةك بوون و ليَرةدا رِةنطة مةبةست لة قسةكةى موشير قوربانيانى هةردوو طوندةكة بيَت ـ و.

* ضةتة Chatta، لة دةقةكةشدا هةر بةم شيَوةية هاتووة و مةبةست جاشة ـ و.

بارکردن. یەکەم قۆناخیان کۆمەڵگای دێرەلووك بوو، لە سەر ئەو شارێیەی لە ڕۆژهەڵاتەوە بۆ ڕۆژئاوا دەچێو لە زێی گەورە دەپەڕێتەوە. لەوێ ماوەی سێ سەعاتێك لە گەوری ئاژەڵدا گیریان دابوون، پاشان ژن و پیاو، پیرو گەنجیان لە یەکتر جیاکردبۆوە. ئافرەتەکان هەشتاو سێ پیاوی خەڵکی وەرەخەلیان ژماردبوو کە خستبوونیانە ئیڤاوەو بردبوونیان. لە *جاشەکانیان* پرسیبوو بۆ کوێیان دەبەن، کەچی لە وەڵامدا پێیان وتبوون دەمتان داخەن. بەڵگە هەیە کە ئەو چەکدارانە زۆر چاك وەڵامەکەیان زانیوە، چوونکە هەندێ لە ئافرەتەکان گوێیان لێبووە لە ناو خۆیاندا بۆڵە بۆڵی ئەوەیان بووە کە "لەناوبردنی ئەو خەڵکە زیانێکی گەورەیە"[٤٠].

لێرەوە دەردەکەوێ کە چیرۆکی ئەنفالی کۆتایی نزیك و هاوشانە لە گەڵ ئەوەی کەوا لە قۆناخەکانی پێشتری پەلامارەکەدا ڕوویدا، چوونکە لێرەش گوندنشینە گیراوەکان، ماوەی چەند کاتژمێرێك یان چەند ڕۆژێکی کەم لە سەنتەری کۆکردنەوەی کاتیدا لە سەر ڕێگا سەرەکیەکەی ڕۆژهەڵات ـ ڕۆژئاوا دەسبەسەر دەکران و هەندێ جار لێپرسینەوەیەکی سەرەتاییان لە گەڵ دەکردن. زۆربەی ئەم شوێنی کۆکردنەوانە کۆمەڵگای وەك دێرەلووك بوون، کە بۆ نیشتەجێکردنەوەی کوردە ڕاگوێزراوەکانی سەرووختی پێشتری جەنگی ئێران ـ عێراق دروستکرابوون. گیراوەکانی ناوچەی دەوروپشتی چیای گارە بۆ ماوەیەکی کورت لە کۆمەڵگاکانی سۆریی ژێری و کوانێ و قوتابخانەیەك لە سەرسەنگ دەیانهێشتنەوە. لە شارۆچکەی ئامێدی خۆیشیدا مەرکەزی پۆلیس، سەربازگەکەو بارەگای یەکێتی مامۆستایان هەموو بۆ ئەم مەبەستە بەکاردەهاتن. شوێنە کاتیەکانی کۆکردنەوەو ڕاییکردنیش زۆر خراپ بوون و گواستنەوەی خەڵکەکە گیروگرفتی تێکەوتبوو، زۆربەی ئیڤاکان شکابوون و پەکیان کەوتبوو، شۆفێری ئۆتۆمبیلێکی بارهەڵگری مەدەنی بە میدڵ ئیست ووچی ڕاگەیاندووە کەوا ئۆتۆمبیلەکەی ئەم و دوو پاسی مەدەنیی تریان بە بێگار گرتووە بۆ گواستنەوەی پەنجا شەست کەسی گیراو، کە پیاو و ژن منداڵ بوون بە تێکەڵی، لە بارەگای لیواکەی ئامێدییەوە بۆ سەرسەنگ و لەوێشەوە بۆ دهۆك[٤١]. لە نزیك زاخۆشەوە، کۆمەڵگاکانی

---

[٤٠] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ووض، کۆمەلَطای جیَذنیکان، ٣ ی مایس و ١٣ ی حوزیَرانی ١٩٩٢.

[٤١] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ووض، ئامیَدی، ٢٩ ی ئابی ١٩٩٢، جەنەرالَ زەرب لە (شیکردنەوەی عەمەلیاتی ئەنفالی کۆتایی) یەکەیدا دانی بە طیروطرفتی هەمیشە شکان و ثەککەوتنی ئۆتۆمبیلدا ناوە.

بێرسڤێ‌و هیزاوا خرابوونە خزمەتی هەمان مەبەستەوە. هەروەها گەلێ کەس باس لەوە دەکەن کە بۆ قەلا سەربازیەکەی مانگێش یان بۆ قوتا بخانەیەکی سەرەتایی یان ناوەندیی ئەو شارۆچکەیە براون و لەوێ بە بەڵێنی درۆی لێبووردن فریویانداون. لە مانگێش ماوەی سێ ڕۆژ ماونەتەوە، هەندێکیان کەمێ نان و ئاوی گەرمبووی بەرخۆریان داونەتێ‌و هەندێکی تر هەر هیچیان بەرنەکەوتووە، ئەگەرچی خەڵکی بەبەزەیی ئەو شارۆچکەیە وەك باس دەکرێ نانیان لە پەنجەرەکانەوە بۆ فڕێداون[٤٢]. لە پاش سێ ڕۆژەکە دیسان ئیڤایان بۆ هێناونەتەوەو ئەمجارەیان بۆ باشوور بەرەو دهۆك بردوونیان.

* * *

هەر لەجێدا ئیعدامکردنی بەکۆمەڵ

لە ناوچەکانی سۆرانی زمانی کوردستانی عێراقدا، کاتێ کە بکوژان فەرمانیان پێدەکرا گیراوەکان لە سەر پێوانێکی پیشەسازی لەناوبەرن, هەندێ جار لە کارەکانیاندا لەڕادە بەدەر دڕندانە بوون. بەس تەنها لە ئەنفالی سێیەمدا، کە پەلامارەکەی گەرمیان بوو لانیکەم شەش کەسی دەربازبوو دەرکەوتن بۆ گێڕانەوەی بەسەرهاتەکانیان. ئەم حاڵەتە لە بادیناندا نیە، کەوا ساڵێك زیاتر میدڵ ئیست ووۆچ گەڕان و پشکنینێکی چڕی تێداکردو نەیتوانی یەك نێرینە بدۆزێتەوە کە بە زیندوویی لە کەمپەکانەوە یان لە چنگی تیمەکانی گوللەباران کردن دەرچووبێت.

لە نێوان نیسان و ئەیلوولی ١٩٩٢داو دیسانیش لە نیسانی ١٩٩٣دا کارمەندانی میدڵ ئیست ووۆچ زۆر لە بادیناندا گەڕاون و دەیان چاوپێکەوتنیان لە گەڵ دەربازبوانی ئەنفالی کۆتایی (*خاتمە الأنفال*)دا ئەنجامداوە. لە هەر کۆمەڵە گوندنشینێکی جاران، داوا لە شایە تحاڵە دەربازبوەکان کرا کە لیستێك دروستبکەن بە ناوی کوژراو و بێسەروشوێن کراوەکانیانەوە. لە زۆر حاڵەتدا کارەکەیان ئەنجامداو بە پێی توانا

---

[٤٢] بارودۆخی خەڵك لە قەلاكەی مانطیَشدا لە "ویَرانكردنی كوریَمێ" لاثەرة ٥٨ , Destruction of Koreme كورتەیەكی لیَ باسكراوة.

ناوی تەواو و پێناسەی هەموو کەسێکیان کردووەوە کە ئایا *پێشمەرگەی* کارا بووە، نەچووە بۆ سەربازی یان سەربازی هەڵاتوو بووە. ئەو لیستانەی گوندنشینەکانی بادینان دابوویان، تەنها کوڕی هەرزەکارو پیاوی گرتبۆوە، بە لێدەرکردنی مەسیحیە ئاشووریو کلدانەکان و هەروەها کوردە ئێزیدیەکانیش، کە دواتر بە درێژی باسی چارەنووسیان دەکرێت.

ئەو ژمارانەی کەوا لە سیو شەش گوندەوە دراونەتە میدڵ ئیست ووچ دەسنیشانکردنێکی نزیکە لە ژمارەی ئەو کەسانەی کە لە پەلامارەکەی بادینانـدا کوژراون. هەندێ شوێن بە سەلامەت دەرچوون و هەموو خەڵکەکە ئاودیوی سنووری تورکیا بوون، هەندێ تەنها تاقە پیاوێکی لەدەستداوەو هەندێکی تر دە تا بیست کەسێك. کەم شوێن هەیە بە سەختی بەرکەوتبێت و گشت پیاوەکانی تێداچووبێتن، ئەوانەش وەك نموونە، حەفتاو چوار کەس لە گوندی ئێکماڵە لە ناحیەی دۆسکیو هەشتاو سێ یان هەشتاو حەوت (بە پێی دوو گێڕانەوەی جیاواز) لە گوندی وەرەخەلی ناحیەی نێروەرێکان، نەوەدو سێ لە گویزێ. ئەم سیو شەش گوندە بە هەموو ٦٣٢ پیاویان لە ئەنفالدا لەدەستداوە، لەوانەش هەندێکیان کوڕی دوانزەو سیانزە ساڵ بوون[٤٣].

هەموو ئەم پیاو و کوڕانە، کە بۆ دواجار بە زیندوویی بینراون لای سوپای عێراق دەسبەسەر بوون، لە قەراخ ڕێگای ئەو شوێنانەی تێیدا گیراون کەلەپچە کراون و لە ئیڤادا بە سەر یەکتردا کەڵەکەیان کردوون، یان بە زۆریی لە ناو قەڵا سەربازیەکەی دهۆکدا، کە وەك بڵێی ڕۆڵی تۆپزاوای باکووری بینیوە، مامەڵەیان لە گەڵ دەکردن[٤٤]. ئەوانە جارێکیتر کەسیان بە زیندوویی لێنەبینرایەوە، لە کاتی سەرنگوم بوونیانەوە

---

(٤٣) بە ڤیی دۆسیێك کە لە لایەن کۆمەڵەی ئاوەدانکردنەوەو ڕەشەپێدانی کوردستانەوە (KURDS) کۆکراوەتەوەو ڕێکخراوە، لە ماوەی ئەنفالی کۆتاییدا نزیکەی ٣١٠ گوند لە پارێزگای دهۆك وێرانکراوە. ژمارەی ناوخۆیی سوپا دەربارەی سەرجەم ئەو پیاوانەی لە ماوەی ئەنفالی کۆتاییدا بێسەروشوێنکراون، بەو "تێکدەرانەشەوە" کە خۆیان داوەتە دەستەوە یان گیراون ٣٠٦٣ کەسە، بڕوانە لاپەڕە ٣٧٠. نموونەو شێوازی نێرینە سەرنگومکراوەکانی ئەو گوندانەی کە میدڵ ئیست ووچ مەسحی کردوون، ئەوە دەردەخەن کە سەرجەمی ژمارەکە بێگومان گەورەترە.

(٤٤) دەبێ تێبینی ئەوە بکرێت کەوا لانیکەم بەشێك لە گیراوەکانی دهۆك پاشتر گوێزراونەتەوە بۆ تۆپزاوا، کە تا ماوەیەکی زۆری دوای پەلاماری ئەنفالیش هەر لە کاردا بووە.

تا ئێستا كە پێنج ساڵی بەسەردا تێپەڕیوە* . ئەنجامیش تەنها ئەگەری ئەوەیە كە لە لایەن تیمەكانی گوللەباران كردنەوە بە كۆمەڵ كوژرابێتن، ڕێك وەك ئەوانەی قۆناخەكانی پێشووی ئەنفال. هەروەها لە ئەنجامی پەلاماری ئەنفالی كۆتاییدا سەدان ئافرەت و منداڵ لەناوچوون و هۆی مردنەكەشیان جۆراوجۆرە وەك: گاز بەسەرداڕشتن، برسیكردن، پشتگوێ خستنی بە ئەنقەست و جێهێشتنیان لە چۆڵەوانیدا. نەك ئەوەی بە گوللەی كلاشینكۆف كوژرابێتن. لە حەوت ئەنفالەكەی پێشوودا بە كۆمەڵ بێسەروشوێن كردنی ژن و منداڵ بە زۆریی ڕەنگدانەوەی بەرگریی *پێشمەرگە* بوو، بەلام لە ئەنفالی كۆتاییدا ئەو بەرگرییە نەبوو قسەی لە سەر بكرێت. لێرە بە ئاسانی KDP نوشوستیی هێناو ئەمەش لەوانەیە ئەو مەسەلەیە ڕوون بكاتەوە كە بۆچی ژن و منداڵی بادینان بەر ئەو لێشاوی بێسەروشوێن كردنە نەكەوتن و پارێزران. بەلام سەبارەت بە پیاوەكان فەرمانەكان زۆر ڕوون و ئاشكرا بوون.

ئەفسەرێكی موقەدەمی پێشووی سوپای عێراق بە میدڵ ئیست ووچی ڕاگەیاند: "فەرمانمان بۆ هات هەرچی *پێشمەرگەیە* بیانكوژین، تەنانەت ئەوانەشیان كە خۆبەدەستەوە دەدەن. هەروەها ئەو جووتیارە مەدەنیانەش كە لە ناوچەی قەدەغەكراودا بوون هەر بە *پێشمەرگە* دانرابوون. تەواوی پیاوانی ناوچە قەدەغەكراوەكان كە تەمەنیان ١٥ ـ ٦٠ ساڵ بوو، دەبوو بە تێكدەر دابنرێن و بكوژرێن. ناوچە قەدەغەكراوەكان لە نەخشە سەربازیەكاندا بەڕەنگی سوور دیاریكرابوون و ڕێگاوبانە سەرەكیە قیرتاوەكانی لێبەدەر هەموو شوێنێكی گرتبۆوە". ئەم فەرمانانە وەك ئەفسەرەكە باسیدەكرد، بە نووسین (تەحریری)** تا ئاستی فیرقەكان دابەزیبوو و دوای ئەوەش بە دەمی بە ئەفسەرانی پلەكانی خوارەوە وترابوو. سەرچاوەكەشی بە ئاشكرا گەڕانەوە بوو بۆ ڕاسپاردەكانی ژمارە ٣٦٥٠ و ٤٠٠٨ ی مەكتەبی باكوور لە حوزێرانی ١٩٨٧ دا، كە فەرمانی جێگیرو هەمیشەییان تێدابوو بۆ ماوەی دوو ساڵ بە سەروەختی ئەنفالیشەوە. موقەدەمەكە درێژە بە قسەكانی دەدات و باسی ئەوە دەكات كە چۆن ئەو ژن و مندالانەی لە ناوچەی عەمەلیاتی ئەمدا بوون گیراون و براون بۆ

---

* لێرەدا مەبەست تا ساڵی ١٩٩٣یە كە ئەم كتێبەی تێدا بلاّوكراوەتەوە ـ و.

** لە دەقەكەدا بە هەمان شێوە هاتووەو دیارە لە زمانی ئەفسەرەكەی طواستووەتەوە ـ و.

بارەگای فیرقەی سوپا لە بێگۆڤا کەوا بارەگای ئەمی لێبووەو چۆن دواجار لە کۆمەڵگایەکی حوکوومەتیدا نیشتەجێکراونەتەوە[٤٥].

کۆنە ئەفسەرێکی تریش کە لە *ئیستیخباراتدا* کاری کردووە دەڵێ: "فەرمانەکانی علی حسن المجید ئاشکرابوون و دەبوو گشت ئەو پیاوانەی تەمەنیان لە ١٥ ـ ٦٠ ساڵ بوو بکوژرێن، چوونکە نەیدەویست جارێکیتر بیانبینێتەوەو دەبوو لەناوبچن". بەهەرحاڵ "خەڵکەکە ژیانیان بەسترابوو بە میزاجی ئەو ئەفسەرەوە کە لێیان بەرپرس بووە، هەندێکیان دڵنەرم بوون و خەڵکەکەیان بەرداوە، هەمان کاتیش هی وایان بووە کوشتوونی".

ئەم رەفتاری "دڵنەرمیەی" هەندێ ئەفسەر لە قسەی شایەتەکانەوە سەرچاوە دەگرێت. کوردێکی ئێزیدی خەڵکی گوندی مێزێ (ناحیەی سەرسەنگ) یەکێك بووە لەو هەزاران کەسەی کەوا لە کۆتایی ئابدا لە تاو پەلاماردانی سوپا هەڵاتوون بۆ چیاکان و خۆیان شاردووەتەوە، دەگێڕێتەوەو دەڵێ: "نزیکەی چل پەنجا ئافرەتێك چیتر نەیانتوانی بەرگەی ئەو بارودۆخە سەختە بگرن و خۆیان دا بە دەست یەکەیەکی سوپاوە لە گوندی شکەفتکێ. فەرماندەکە پیاوێکی باش بوو، خواردن و ئاوی پێدان، بەڵام پێیوتن کەوا فەرمانی پێیە هەموویان بکوژێت و وتبووی لە توانامدا نیە ژن و منداڵ بکوژم، بۆیە رەوانەی چیاکانی کردنەوەو پێیڕاگەیاندبوون کە چاوەروانی لێبووردنێکی گشتیی بکەن"[٤٦]. هەروەها یەکەکانی *جەتەش* لەم ناوچەیەدا چووبوونە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی *پێشمەرگەو* هەمووانیان ئاگادار کردبوو کە لە شوێنی خۆیان بن و کەس نەیەتەوە، چونکە فەرمانێکی گشتی هەبوو بۆ کوشتنی هەر کەسێك کە خۆی بە دەستەوە دەدا.

هەروەها کۆمەڵێکی گەورەی خەڵکی گوندنشین لەئەنجامی هەوڵ و بۆ تێکەوتنێکی تایبەتی لەگەڵ سوپادا رزگاریان بوو. ئەم حاڵەتە مەترسیدارە کۆمەڵێکی ١٦٠ خێزانیی خەڵکی گوندی سپیندارۆکی گرتەوە، کەوا لە رۆژی یەکەمی ئەنفالی کۆتاییدا ویستیان بەرەو تورکیا هەڵبێن، بەڵام رێگەی دەربازبوونیان لێگیرابوو و لە سەر جادە

---

(٤٥) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وۆض، زاخۆ، ٢٤ ی حوزێرانی ١٩٩٢.

(٤٦) لەوە ناضێ فەرماندەکە خۆی, تا رِادەیەکی زۆر فەرمانی کوشتنی ئەو هەموو خەڵکە طیراوانەی ثێبووبێت، بێ طوێدانە تەمەن و توخم، ضوونکە هیض نموونەیەکی دۆکیومێنت کراو دەربارەی ئەم رِووداوە نیە. ئەطەر ئەم باس و تێبینیانە رِاست بن، دەبێ ئەوەشی بزانیبایە کە دواترضی بە سەر ئەو خەڵکانە دەات کە ئەم دەیطرتن و دەیدانە دەست *ئەمن و ئیستیخباراتەوە*. ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وۆض، کۆمەڵطای خانکێ، ٢٧ی ئابی ١٩٩٢

سەرەکیەکە تووشی سەرۆك هۆزێکی دەسەڵاتدار بووبوون، کە باوکی *موستەشارێك* بوو. خەڵکەکە ئەم پیاوەیان لەوە دڵنیاکردەوە کە *پێشمەرگەیان* تێدا نیەو ئـەمیش چـووە لای *ئیستیخباراتی* سەربازیەو بۆیان تێکەوت، ئەنجام پاش نیوەڕۆی ئەو ڕۆژە خۆیـان دا بە دەست سوپاوەو بە ئیڤا ناردنیان بۆ بنکـەی *ئیستیخباراتی* زاخـۆ. لـەوێ هـەر چەکێکیان پێبوو لێیانسەندن و ئیفادەیان وەرگرتن. دوای ئەوە بەرەڵایان کردن و هەر یەکە چووە لای خزم و کەسی خۆی لە زاخۆ. (گوندەکەشیان سپیندارۆك، سوتێنراو بەر بلدۆزەر درا)[٤٧].

* * *

هەندێك لە پیاو و هەرزەکارانی بادینان هەر لە شوێنی گرتنیاندا ڕیزکرابـوون و تیمەکانی گوللەباران کردن بە فەرمانی ئەفسەرێك لە یەکەیەکی سوپادا، دەسرێژیان لێکردوون و کوشتوونیان. بەدناوترین حاڵەت ئەوەی کوریمێ بوو، کـە گونـدێکی ١٥٠ماڵیی‌و تەنها دوو میل و نیـو لـە شارۆچـکەی مانگێـشەوە دووربـوو[٤٨]. کـوریمێ لـە ناوچەکەدا وەك گوندێکی سەر بە حوکوومەت ناسرابوو, ژمارەیەکی زۆر لە پیاوەکـانی بەکرێگیراوی *ئەمن* بوون. لە سەروەختی ئەنفالدا کوریمێ کەوتە خۆشاردنەوەو هەر لە ساڵی پێشترەوە دانیشتوانی کە هەزار کەسێك دەبوون پەنایان بردبووە بن ئەو کـاچ و تاشە بەردە شێدارانەی بە سەر شیوە قووڵەکانی ئەو ناوەدا لووتیان داژەندبوو. هـەر بە دوای هێرش و پەلامارەکانی کیمیابارانی ٢٥ ی ئابـدا، کـوریمێش وەك گونـدە لـە ژمارە نەهاتووەکانی تر خەڵکەکەی کەوتنە مشتومری ئەوەی چیبکەن. لە ٢٧ ی مانگدا چەند سەد کەسێ بڕیاریان دا ڕێی هاتونەهاتی هەڵاتن بگرنەبەر بۆ تورکیـا. بـەڵام هەر ئەو ڕۆژە درەنگانێ لە چیاکاندا تووشی خەڵکانی تری تۆقیوی ئەو دێهاتانە بوون

---

(٤٧) لـة ثـةراويَزيَكى سـةير و سةرنجراكيَـشى ئـةم بةسـةرهاتةدا، ئـةو خيَزانانـةى دواى ليَبووردنةكةى ٦ ى ئةيلوول لـة لايـةن *ئةمنـةوة* طيرابوون و دواجار لـة قةلاَ سةربازيةكةى دهؤكةوة نيَردرابوون بؤ كؤمةلَطاى بةحركة. ئةمـةش بـة تـةواوى رِيَك و طونجاوة لةطـةلَ لؤجيكى بيرؤكراتيى ئةنفالدا. ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست وؤض، كؤمـةلَطاى هيزاوا، ١ ى ئةيلوولى ١٩٩٢.

(٤٨) بةسةرهاتى ئـةم طوندة بـة دوورودريَذييـةكى شياوى طرنطـى ثيَدانـةوة لـة "ويَرانكردنـى كوريَمىَ"

The Destruction of Koremeدا باسكراوة، بـة تايبـةتى لاثـةرِةكانى ١٢ ـ ٢٩ و ٤٥ ـ ٥٢.

و ئاگاداریان کردنەوە کە تازە کار لە کار ترازاوەو فریاناکەون، چونکە تەواوی ڕێگاوبانەکانی بۆ سنوور دەڕۆن سەرباز گرتوونی.

بەمجۆرە خەڵکە ئاوارەکەی کورێمێ بە ناچاری بە شوێنی خۆیاندا گەڕانەوەو ژمارەیەکیش خەڵکی گوندی چەلکێیان کەوتبووە تەك، کەوا لە دەرەو شێوەکاندا یەکیانگرتبوو. خەڵکەکە ئەو شەوە تا بەیانی بەڕێوەبوون و لە ترسی پەلاماردان نەیاندەوێرا بوەستن. بۆ دوایینیوەڕۆی ٢٨ی ئاب جارێکیتر گەیشتنەوە دەوروپشتی کورێمێ. بەڵام لە پێش ئەماندا سەربازو *جاش* گەیشتبوون، پیاوەکان هەرکە هێزەکەیان بینی دەستیان هەڵبڕیو تەسلیم بوون. ئەفسەرە بەرپرسەکان، کە دوو مولازمی گەنج بوون و تەمەنیان لە بیستساڵیدا بوو هەر لەوێدا پیاوەکانیان لە ژن و منداڵ جیاکردەوە. پاش بەجێهێنانی ئەو کارە پێدەچوو دڵنیا نەبن دوای ئەوە چیبکەن. بەڵام پاش چاوەڕوانیەکی کەم یەکێك لە ئەفسەرەکان خورپیە کۆمەڵێکیان، کە سیو سێ پیاو و کوڕی هەرزەکار بوون، لەوانیتر جیابینەوە[٤٩]. ئەو کۆمەڵە خەڵکە تەمەنیان لە سیانزەوە بۆ چلو سێ ساڵ بوو. پاشان گوندنشینەکانی تریان دا لەبەرو بردنیانە پشتی گردێکەوەو لە چاو ونیانکردن, لەم دیویشەوە پیاوەکانیان لە سەر چیچکان دانا. لەوێدا سەربازەکان بەردەوام دڵیان دەدانەوەو پێیان دەوتن هیچ زیانێکتان بۆ نابێت و بگرە جگەرەو ئاویشیان دەدانێ. لەو کاتەدا کە چاوەڕێ بوون یەکێك لە ئەفسەرەکان بە هۆکی ـ تۆکی* قسەی لە گەڵ فەرماندەکانی خۆیدا کردبوو لە مانگێش و وای لە قەڵەم دابوو کە تاقمێك "تێکدەری چەکداری" گرتووەو چاوەڕێی فەرمانی ئەوانە چییان لێبکات. مولازمەکە لە گەڵ داخستنی بێتەلەکەدا هاواری کردو خورپیە سەربازەکانی دەسرێژ بکەن. بەمجۆرە هەر لەوێدا بیستو حەوت کەس لە سیو سێ گیراوەکە کوژران، لەوانە هەژدەیان خەڵکی کورێمێو نۆشیان خەڵکی چەلکێ بوون. جێی سەرسوڕمانیشە کە شەشیان لێدەربازبوو. لەدواییدا سەربازەکان چوونە سەر

---

(٤٩) هەندێك مشتومڕ لە نێو گوندنشینەکاندا دروستبووە کە ئاخۆ هەموو ئەو کەسانەی لەو کۆمەڵەدا بوون چەکیان پێبووە لەو کاتەدا کە خۆیان بە دەستەوە داوە یان نە، بڕوانە "وێرانکردنی کورێمێ"، ل ٤٥ ـ ٤٧.

* هۆکی ـ تۆکی ئامێرێکی بێتەلی بچووکە بۆ قسە کردن لە مەودای نزیکدا بەکاردێت و ڕاستیی ناوەکەشی وۆکی ـ تۆکیە بەڵام لە ناو کوردا یەکەمیان باوەو لە سەر زمان ئاسانە ـ و.

ڕیزەکەو هەر یەکەیان فیشەکێکی بەزەییان پێوەنان[**] و پاشان لاشەکانیان هەر لەو شوێنەدا جێهێشت[٥٠] لە بەر خۆری هاوین بۆگەن بکەن, ئەوجا دوای حەفتەیەك سەربازەکان گەڕانەوەو لە دوو بستە چاڵدا کۆیان کردنەوەو خۆڵیان بە سەردا کردن.

تا ئەمڕۆش مەسەلەکە جێی تێڕامان و لێکدانەوەیە کە بۆچی کوڕێمێ بەم شێوەیە تاك بکرێتەوە. لە نێو ئەو هەموو تیۆریانەدا کە باسی لێوە دەکرێت، ڕەنگە گونجاوترینیان ئەوە بێت کەوا ڕۆڵی جارانیان لە *ئەمنلا* کلیلی نهێنیەکە بێت. کوڕێمێ وەك گوندێکی دڵسۆز، وا چاوەڕوان دەکرا سەری ڕەزامەندیی بۆ "هێڵە سوورەکەی" ساڵی ١٩٨٧ بلەقێنێو دانیشتوانی لە سەرژمێریەکەی ئۆکتۆبەردا خۆیان ناونووس بکەن، کەچی لە جیاتی ئەوە گوندەکە خۆی قاچاخ کرد. لەو دەمەوە ئیدی ڕژێم ئەو *ئەمنانەی* جارانی ئەوێی بە خیانەتکاری تایبەت داناو ئەو بەڵگەنامە ڕەسمیانەش کە گیران ئەوە ئاشکرا دەکەن کە سزای ئەم جۆرە هەڵگەڕانەوەیە ئیعدامکردنی دەسبەجێ بووە[٥١]. کوڕێمێ تەنها حاڵەتی کۆمەڵکوژیی مەیدانیی نەبوو. کارێکی تری لەو جۆرە, بەڵام بە ئەندازەیەکی بچووکتر لە مێرگەتوی بەرپاکرا، ئەو گوندەی بناری باشووری چیای گارە کە لە ٢٥ ی ئابدا بە چەکی کیمیایی لێدرا. زۆربەی پیاوەکانی ئەم گوندە *پێشمەرگە* بوون و چووبوونە چیا، بەڵام وەك پێشتر ئەم باسەمان کرد، سەد کەسێك لە خەڵکی ئەم گوندە هەر ئەو شەوەی کە بە ڕۆژەکەیدا کیمیاباران کرابوو، لە ماڵەکانی خۆیاندا سەرباز دەسگیری کردن، پاشان نزیکەی سەعاتێك لەلای کانییەکەی گونددا گلیاندانەوەو لە ماوەی ئەو چاوەڕوانیەدا سەربازەکان ئاگریان لە ماڵەکانیان بەردا. دواتر وەك دەگێڕنەوە، ئەفسەرێکی *ئیستیخبارات* بە هۆکی - تۆکی قسەی لەگەڵ

[**] Coup de grace طوللـةى بـةزةيى، دوا طوللةيـة لـة ثـاش دةسـرِيَذكردن دةنـرىَ بـة نيَوضـاوانى ئـةو كةسـةوة كـةوا حـوكمى كوشتنى دراوة بـة طوللـةباران كـردن، بـؤ دلَنيـابوون لةوةى كة بة تةواوى بيَ طيان بووة -و.

[٥٠] نامةرديى لة طوللةباران كردنةكةى كوريَمىَدا خؤى لة خؤيدا سـةيرو سـةرنجراكيَشة. لـة هةمووشـى سـةيرتر ئـةوةية كـةوا يةكيَك لـةو شـةش كةسـةى دةربـازبوون، ثيـاويَكى تـةمـةن ٣٤ سالَ بووةو برينى طوللةيةكى ثيَوة بـووة، كـةضـى رِؤذى دوايـى لـة لايـةن يةكةيـةكى *جاشـةوة* بـراوة بـؤ نـةخؤشـخانةكـةى مـانطيَش، لـةوىَ تيمـاركراوةو ثاشـان بـراوة بـؤ قـةلاَكـةى دهـؤك, لةويَش رِزطارى بووةو هؤكةشى ناديارو نـةزانراوة، برِوانـة: "ويَرانكردنى كوريَمىَ" لاثـةرِة ٨٧. (The Destruction of Koreme).

[٥١] بة ثيَى فؤرمـةكانى ئـةنداميَتى لـة حيزبـى بـةعسدا، كـة لـة ئـةرشيفى حوكوومـةتى عيَراقدا دؤزراوةتةوة، تـةنها شاردنـةوةى ئـةنداميَتى ثيَشوو لـة حيزبيَكـى سياسى ديكـةدا زةمينـة خؤشكةر بووة يؤ سزاى ئيعدام كردن.

فەرماندەکانی خۆیدا کردو پێیڕاگەیاندن کەوا ژمارەیەك لە "تێکدەرانیان" گرتـووە. *جاشێك* کە لە نزیکیەوە وەستابوو و کەمێك لە زمانی عەرەبی دەگەیشت بـە ئەسـپایی بە خەڵکەکـەی وتبـوو کـە کـابرا چ فـەرمانێکی دراوەتـێ: "ژن و پیاوەکـان لـێکتر جیابکەرەوەو هەموو ئەو پیاوانەی تەمەنیان لە ژوور پانزەوەیـە بیـانکوژە". ئـەوجا دوانزە پیاو جیاکرانە لایەکەوەو کە شەو داهات ژنەکان بە پێ بـران بـۆ شارۆچـکەی سەرسەنگ کە لەوێوە نزیك بوو. لەم بشێوی‌و تاریکیەدا ئەفسەرێکی پیادەی دڵنەرم لە هەوڵدانێکیدا توانی چوار لە پیاوەکان لە ناو کۆمەڵی ژنەکاندا بشارێتەوەو ڕزگاریان بکات[٥٢]، هەشتەکەی تریان لە چیاکان دوورخستەوەو بردنیـان بـۆ گونـدی باوەڕکـا کەعبێ لەو نزیکانە. لەوێ ئەفسەری فەرماندەی سـەربازەکان لـە تووڕەییـدا چـاوی پەڕییە تەوقی سەری‌و قیڕاندی بە سەریاندا: "بۆچی ئەمانەتان هێناوە بۆ ئێرە؟ من پێم وتن بیانکوژن، چۆن فەرمانی منتان بەجێ نەهێناوە؟" ئەوجا کابرا فەرمانەکەی دووپات کردەوە: ئەم پیاوانە دەبێ بگێڕدرێنەوە ئـەو شـوێنەی گـیراون و گوللـەباران بکرێن. بەم ڕەنگە لەو شوێنەدا کە ٣٠٠ یاردێك لە مێرگەتوی دووربوو دەسـت و قاچـی گیراوەکانیان بە یەکەوە بەست و بە کلاشینکۆف دایانگرتنەوە[٥٣].

* * *

سوپاس بۆ ڕاپۆرتە پڕ لە درێژدادڕیەکەی جەنەراڵ زەرب سەبارەت بە جموجووڵی هێزەکان لە ماوەی ئەنفالی کۆتاییدا کـە دەکـرێ تـا ڕادەیـەك بـە وردی بڵـێین کـێ کوشتارەکەی مێرگەتوی‌و کوریمێ بەرپرسیارە[٥٤]. لە گەڵ ئەوەشدا کە مێرگـەتوی بـە

---

[٥٢] ئەم ضوار كەسة دواتر لة قةلاَكةى دهؤك بيَسةروشويَن كران، بة ثيَى ضاوثيَكةوتنيَك كة ميدلَ ئيست ووض ئةنجامى داوة. دهؤك، ٦ ى حوزيَرانى ١٩٩٢.

[٥٣] ئةم باسة ثشتى بة شايةتيى خزمانى يةكيَك لةو هةشت ثياوة بةستووة، كةوا لة كاتى طوللة بارانةكةدا برينداربووةو دواجار خؤى طةياندووةتة بارةطايةكى *جاش* لةو نزيكانة, لة كؤمةلَطاى قةدش، بةلاَم لة دواييدا خيَزانةكةى لة ترسا دةيدةنة دةست *ئةمنةوة* لة سةرسةنط و ئيدى لةويَوة سةرنطوم دةكريَت. حةوت ثياوةكةى تريش كة هةر لةويَدا كوذرابوون ئةمانة بوون: محمد صالَح عبدالقادر (لةدايكبووى ١٩٣٨)، **مصطفى** عبدالقادر **مـصطفى** (لـةدايكبووى ١٩٢٦ يـان ١٩٢٧)، سـليَمان شـعبان ضـضؤ (لـةدايكبووى ١٩٥٦)، عـادل محمـد خالـد (لةدايكبووى ١٩٦١)، رِةمةزان أحمد حمو (لةدايكبووى ١٩٦٨)، حميد أحمد حمو (ميَذووى لـةدايكبوونى نـةزانراوة). دةربـازبووة كاتيةكـةش نـاوى بـةنطين مـستةفا عبـدالقادر بـوو (لةدايكبووى ١٩٦٦). ناوى تةواوى ئةو بيستءحةوت كةسةش كة لـة كوريَمىَ ئيعدام كران لة "ويَرانكردنى كوريَمىَ"

The Destruction of Koreme لة لاثةرِة ٥٠ دا هاتووة.

[٥٤] "شيكردنةوةى عةمةلياتى ئةنفالى كؤتاييى"، لاثةرِة ١٧ ـ ١٩.

ناو باس نەکراوە لە ڕاپۆرتەکەی جەنەراڵ زەربدا، بەڵام ئاشکرایە کە ئەم گوندە کەوتبووە ناوچەی عەمەلیاتی فیرقەی پیادەی ٤١ ی سوپای عێراقەوە. فیرقەی ٤١ سەرپەرشتیی کەتیبەیەکی کۆماندۆی فەیلەقی شەشی دەکرد لە گەڵ سێ لیوای پیادەی ژمارە ١٠٣ و ١١٤ و ٧٠٦دا. فەرماندەی یەکێك لەم سێ لیوایە ـ کە دەسنیشان نەکراوە کامیانە، بەرپرسی یەکەم ڕەتڵ یان هێزی هاوبەشی فیرقەکە بوو بۆ گرتنی چیای گارەو دابەشبوون بە سەر ڕێگەو شوێنەکانیدا، کە لە بنکەی خۆیەوە لە سەرسەنگ و لە یەکەم کاتژمێرەکانی پەلامارەکەدا بەرەو ڕۆژهەڵات بە ناو مێرگەتویدا پێشڕەویی کرد[٥٥].

بە پێی ئەو پلانەی هێرشبردن کە فەیلەقی پێنجی سوپا دایناوبوو، کوڕێمێ بەشێك بوو لە عەمەلیاتی ناوچەی حەوزی خابوور (بڕوانە نەخشەکە). ئەو مەیدانی شەڕەی کە لە زاخۆو باتووفەوە لە باکوور درێژدەبۆوە بۆ مانگێش لە باشوور، بە دەست فیرقەی پیادەی ٢٩وە بوو. هەروەها سێ لیوای پیادەش، کە ژمارەیان ٨٤، ٢٣٨، ٤٣٥ بوو، بۆ ئەم عەمەلیاتە تەرخان کرابوون بە هاوبەشی کردنی بەتالیۆنێکی تانك و تەشکیلێکی* هێزی میکانیکی، یەکەی ئەندازیاریی مەیدان و یەکەکانی تۆپخانەو بەلەمەوان و شانزە فەوجی بەرگریی نیشتمانیش، یان *جاش*.

پەلامارەکە دابەشکرا بە سەر هەشت ڕەتڵدا، کە بنکەی دوانیان (شەشەم و حەوتەم) لە مانگێش بوو[٥٦]. لە کاتێکدا کە ڕەتڵی حەوتەم ڕاسپێردرابوو کە بەرەو ڕۆژهەڵات پێشڕەوی بکات و گوندەکانی مەجلمەختێ و ئەلکویشکێ بگرێت، شەشەم دەبوو بەرەو باکوور پێشڕەویی بکات تا هەردوو گوندی بەرۆشکێ ژێری و ژووری لە سەر لێواری باشووری زێی خابوور. کەتیبەیەکیش دەبوو بەرەو باکووری ڕۆژهەڵات لابداتەوەو کوڕێمێ بگرێت. ئەمەیان ئەو یەکەیە بوو کە ئیعدامەکەی جێبەجێ کرد. بە گوێرەی بەڵگەو گێڕانەوەی شایەتەکان گریمانەی ئەوە هەیە کەوا فەرماندەی ڕەتڵی

---

[٥٥] هةمان سةرضاوةى ثيَشوو، لاثةرِة ١٦.

* ليَرةدا وام بة ضاك زانى هةر شيَوة عةرةبيةكةى بةكاربيَنم كة زاراوةيةكى باو بوو لة ناو سوثاى عيَراقداو زياتر لة هةر وشةيةكى كورديى ثةتى مةبةستةكة دةطةيةنىَ، هةروةها لة طةلىَ شويَنى تردا بؤ وشةى "عةمةليات"و هةنديَكى ديكةش هةمان بؤضوونم هةية ـ و.

[٥٦] هةمان سةرضاوةى ثيَشوو، لاثةرِة ١٧ ـ ١٩.

شەشەمی فیرقەی پیادەی بیستو نۆ، کە بارەگاکەی لە مانگێش بوو، ئـەو فەرمانـەی دەرکردبێت.

جەنـەراڵ زەرب زۆر کـەیفخۆش بـووە بـە ڕا پەڕانـدنی کارەکـە لـە لایـەن ئەفسەرەکانیەوەو لە ٢٩ ی ئابدا ڕا پۆرتی ئەوەی داوە کـە فیرقـە پیادەکـانی ٢٩ و ٤١ "تەواوی ئەو شـوێنانەیان گرتـووە کـەوا بۆیـان دەسنیـشانکرابوو و هـەموو ئـەرکی پێسپێردراوی خۆیان ئە نجامدا"[٥٧]. لە حەفتەی دووەمیـشدا یەکـەو ڕەتڵـەکانی تـر بەردەوام بوون لە پرۆسەی ڕاونان و پاکتاوکردنـداو دوا *پێـشمەرگەیان* فڕانـدە نـاو تورکیاو ئێرانەوە. لە شەشی ئەیلوولدا دوا لووتکەی ستراتیجی سەر سنوور داگیرکـراو بەم ڕەنگە لە باری سەرنجی سەربازییەوە ئەنفالی کۆتایی تەواوبوو. جەنـەراڵ زەرب دەستخۆشیو پیرۆزبـایی لـە "دەسـەڵاتە سـەربازیو مەدەنیـەکان" کـرد بـە بۆنـەی ئە نجامدانی کارە بنەڕەتیەکانی پەلامارەکەوە بە سەرکەوتووییو ستایشی هـەڤاڵانی حیزبی بەعسی کرد بۆ"بەرزکردنەوەی پلەی دڵگەرمیو گیانبازی لای جەنگاوەران"[٥٨].

هەروەها هەمان خاسیەتی دڵسۆزانەی شەڕکردنی لە *جاشەکانیـشدا* نرخانـدووەو نووسـیویێتی: "جـەنگاوەرانی فەوجـەکانی بـەرگریی نیـشتمانی بـە دڵگـەرمیو گیانبازییەوە شەڕیان دەکرد بۆ بەدیهێنانی ئاما نجی تێکشکاندنی تێکدەران لە بنکەو سەنگەرەکانیاندا. لە هەموو پێشڕەویو دەرچوونێکدا ئەوان پێش هێزەکان دەکـەوتن، چوونکە شارەزای ناوچەکە بوون و بنیاتی لەش و لاریشیان پتـەو و گونجـاو بـوو بـە تایبەتی بۆ سەرکەوتن بە کـەژو کێـودا. ئەمانـە ڕۆڵێکـی زۆر چـالاکیان هـەبوو لـە ڕووخاندنی گوندەکان و کۆکردنەوەی تالآنیو دەسکەوتدا"[٥٩]. ئەوجا درێژدادڕییەکی باشیشی کردووە لە باسکردنی ئەم "تالآنیو دەسکەوتانەدا": ڕەشە ولآخ، مەڕو بـزن، ڕایەخ و پێخەف، جاجم و بەتانی، سەعات، پارەو پووڵ و ئاڵتوون، ئەلبوومی وێنە، دەفرو قاپو قاجاخی خواردەمەنی، شیری قوتوو، دەرمانی دان شۆردن .. هتد[٦٠].

هێزەکانی جەنەراڵ "بەرگرییەکی ئەوتۆیان تووش نەبوو" وەك خۆی ڕا پۆرتی لە سەر داوە. ئەمەش لە ژمارەی زەرەرو زیانەکانی سوپادا دەردەکەوێ. تەنها سـیو یـەك

---

[٥٧] هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٢٧ .
[٥٨] هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٣٨ ـ ٣٩.
[٥٩] هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٣٩.
[٦٠] هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٥٧ ـ ٦٠.

کەس لە ئەنفالی کۆتاییدا کوژراون، لەوانەش هەژدەیان *جاش* بوون کەوا ڕۆڵی چاوساغیان دەبینیو ئەو ئەرکانەیان ڕادەپەڕاند کەوا سوپاو حیزبی بەعس دیاری دەکردن. سەبارەت بەو "تێکدەرانەی" سوپا دەسگیری کردن لە پەلاماری بادینانندا بەم جۆرەی خوارەوە تۆمارکراوە :

ئەو تێکدەرانەی خۆیان بە دەستەوە داوە	٨٠٣
ئەو تێکدەرانەی کەوا گیراون	٧٧١
پیاو	١٤٨٩
ئافرەت	٣٣٦٨
منداڵ	٦٤٦٩
سەرجەم	١٣٣٩٥

بێگومان خەڵکانی تریش لە مەیداندا کوژراون بەڵام بە وردی ژمێرە نەکراون، ئەو چلو هەشت *پێشمەرگەیەی* لێدەرچێت کە ڕاپۆرت درابوو لە پێکدادانی فیرقەی ٢٩دا کوژراون. لەبری ئەوە جەنەراڵ زەرب بە هەندێ تێبینی لاوەکی قەناعەتی بە خۆی هێناوە کە : "پەڵە خوێنێکی یەکجار زۆر لە هەموو ئەو شوێنانەدا بینراوە کەوا هێزەکانمان پاکیان کردووەتەوە".

* * *

قەڵاکەی دهۆك و بەندیخانەی ئافرەتان لە سەلامیە

قەڵا سەربازییەکەی دهۆك دەکەوێتە نزیك مەڵبەندی پارێزگاوە لای نزارکێو لە تەنیشتی ڕێگاکەوە. ئەم قەڵایە بینایەکی کۆنکریتیی قەبەو زەبەلاحە, لە ساڵانی ١٩٧٠دا لە سەر نەخشەو ڕەنگرێژیی سۆڤیەت دروستکراوەو چوار تۆپی دژە فڕۆکە دەبیاراست کە لە چوار لای سەربانی قەڵاکەدا دامەزرابوون. ئەو ١٣٣٩٥ "تێکدەرەی" لە بادینان گیران، لە شوێنی دەسگیرکردنیانەوە بە ئیڤا ڕاپێچی ئەم قەڵایە کران. هەندێ لە بەندییە پیاوەکانیش لە بەشی باشووری بادینانەوە بران بۆ شاری مووسڵ و تا ئێستا بە زیندوویی کەسێکیان لێنەگەڕاوەتەوە بەسەرهاتی ئەوێ بگێڕێتەوە.

زۆربەی زیندانیەکان لە نهۆمی دووەمی قەڵاکەدا بەندکرابوون، کە هێندە پڕو قەرەباڵغ بوو لە تاوا دەچوونە تارمەو بەرهەیوانەکان. خەڵکەکە لەوێ ماوەی دوو تا پێنج ڕۆژ دەمانەوە، ئەگەرچی هەندێك لە پیرو بەتەمەنەکان ماوەی تا دوو حەفتەیەك گلدرانەوە. بڕێك لە ژنەکان یەکەم شەو هەر لە حەوشەی قەڵاکەدا مابوونەوە، لە ناو ئەو ئۆتۆمبیلانەدا کە هێنابوونیان. لێرەش وەك تۆپزاوا ئەوانی تازە دەگەیشتن جیادەکرانەوە: ئەو پیاو و کوڕە گەنجانەی لە تەمەنی خزمەتی سەربازیدا بوون دەکرانە لایەکەوەو ژن و منداڵ و خەڵکی بەتەمەنیش بۆ لایەکیتر. سەرباز هەروا سووکە ئیفادەیەکیان لە پیاوەکان وەردەگرت و ناسنامەکانیان لێدەسەندن، بەڵام پرسیار لەوانیتر نەدەکرا. دامودەزگای *ئەمن* بەو پێیەی کە پەرۆشی هەڵگرتن و پاراستنی تۆماری بەڵگەنامەیی بوون، ئەو کورتە لێپرسینەوەیان بە ڤیدیۆ تۆمار دەکرد.

پیاوەکان بە بەرچاوی ژن و خوشکەکانیانەوە کە لەولایانەوە بێدەسەڵات وەستابوون، بە دارو سۆندە فەلاقە دەکران و بەر شەق و مستەکۆڵەو زللەیان دەدان، گاردەکانی سوپا بۆ گاڵتەو بەزمی خۆیان شقارتەی داگیرساویان بە ڕیش و سمێڵی بەندیەکانەوە دەنا. منداڵەکان دەگریان و قیژەو هاواریان بوو و بۆ لای باوکەکانیان ڕایاندەکرد، بەڵام بە شەق و جنێو دەیانگێڕانەوە. ئیرەم، کە ئافرەتێکی گەنجی خەڵکی گویزێی سەر چیای گارە بوو, بە بەرچاویەوە شووبراکەیان زۆر دڕاندانە فەلاقەکردو هەموو گیانیان خەڵتانی خوێن کرد. ئیرەم کەوتە پاڕانەوە لێیان " بۆ خاتری خوا، بۆ خاتری پێغەمبەر" بۆ ئەوەی ڕێگەی بدەن لەوسەری حەوشەکەوە بێتە

ئەمسەر خوێن و زامەکانی بشوات، بەڵام سەربازەکان نەیانهێشت و بە لاقرتێ پێکردنەوە وتیان: "ئێوە نە خواتان هەیەو نە پێغەمبەر"[٦١].

کاتێ کە کاروباری ناونووسین تەواودەبوو، بەندیەکان بە سەر زیندانە پیس و بۆگەنەکاندا پەرش و بڵاودەکرانەوە کە بە میزو پیسایی بنیادەم دا پۆشرابوون. پیرەژنێك بە قێزو هێڵنجدانەوە یادی ئەو ڕۆژگارەی دەکردەوەو دەیوت: "وەك ئەوە وابوو کە لە ئاودەستدا بژین". لێرە هەزاران کەس لەم قەڵایەدا بوون، پیاوەکانیان کردبووە زیندانەکانی نهۆمی خوارەوەو ژن و منداڵ و پیرو بەتەمەنەکانیشیان لە نهۆمی سەرەوە دانابوو. ڕۆژانەش سەدان کەسی تر دەگەیشتن، ئەوان سەر بە هەموو هۆزە گەورەکانی ناوچەی بادینان بوون وەك دۆسکی، سندی، ڕێکانی، بەرواری، سلێڤانیو ئەوانیتریش. چەند سەد کەسێکیش لە بەندیەکان خەڵکی گوندەکانی ئێزیدیو مەسیحیە ئاشووریەکان بوون و ئەمانەیان بە دیوارێکی دابڕکەر لە بەندکراوە موسڵمانەکان جیاکردبۆوە.

لە گەلێ ڕووەوە بارودۆخی نزارکێ تەنانەت لە تۆپزاواش پیسترو خراپتر بوو. سەرنجڕاکێشترینیان ئەوە بوو کە خواردنیان بە گیراوەکان نەدەدا. لە گەڵ ئەوەشدا کە چەند بۆرییەکی ئاو لە حەوشەکەدا بوو بەڵام گاردەکان ڕێگەیان نەدەدا زیندانیەکان بەکاریان بێنن. چەند بۆشکەیەك ئاوی پیس و گەرمی بەر خۆر لە حەوشەکەدا دانرابوون و خەڵکەکە لەو ئاوەیان دەخواردەوە، بەڵام هیچ هەوڵێك نەدەدرا بۆ ئەوەی بە ڕێکوپێکی دابەش بکرێت. تەنانەت نان، نانی ڕووتیش لەوێ نەبوو. گاردەکان پێیاندەوتن: "ئێوەی کورد بۆ مردن نێردراونەتە ئێرە"، ئەمە گەلێ لە گیراوەکان دەیانگێڕایەوە.

خەڵکی شار کەمێ لای خێرو بەزەییان لە گیراوەکان دەکردەوەو یارمەتییان دەدان بۆ ئەوەی لە برسا نەمرن، وەك چۆن لە چەندین شوێنی تری دەسبەسەرکردنی کوردەکان دەکرا لە کاتی ئەنفالدا. جارێکیان پاسەوانێکی کورد دوو توورەکە نانی فڕێدابووە حەوشەکەوەو منداڵی برسی پەلاماریان داوەو کێشمان کێشمانیان بووە لە سەری. گەلێ لە منداڵان و بەساڵداچووان برسێتیو نەخۆشی زەفەری پێبردن و لە ماوەی

---

[٦١] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وۆض، کۆمەلَطای جێذنیکان، ٣ ی مایسی ١٩٩٢.

تاقە دوو ڕۆژی سەرەتای ئەیلوولدا بیستیان لێمردن، بە پێی باس و گێڕانەوەیەك[٦٢].
ماوەیەك دواتر, ئەو بەندیە پیرانەی دەمێك بوو لەوێ مابوونەوە دەیانتوانی خواردەمەنی لە پاسەوانەکانیان بکڕن، بە هەمان شێوەی کوردە هاوڵاتیەکانیان لە نوگرە سەلمان. کاتێکیش کە هەر تەنها پیرەکان لەوێ مانەوە توندوتۆڵیە ئەمنیەکەی یەکە مجار شلوشۆڵیی تێکەوت و بگرە هەندێ لە خزم و کەسی گیراوەکان دزەیان دەکردە ناو قەڵاکەوەو ماوەیەکی کەم لە لایان دەمانەوە. بە شەوانیش جارجارە بەندیەکان لە قەڵاکەوە بە ئەسپایی خۆیان دەگەیاندە لای تەلە دڕکاویەکانی پەرژینی قەڵاکەو کیسە نایلۆنی زل زلی خواردنیان کۆدەکردەوە کە خەڵکی دهۆك لەوێدا بۆیان بەجێدەهێشتن[٦٣].

سەبارەت بە بەندییە گەنجەکان, گاردەکان بەردەوام دڕندانە ڕەفتاریان لە گەڵ دەکردن وەك پیشەیەکی ڕۆتینیی ڕۆژانە. ئەو کەسانەی تازە دەگەیشتن سەرنجی پەڵە خوێنیان دەدا بە سەر دیوارو زەویی زیندانەکانەوە. هەر ژنێك بیویستایە سەر لە مێردەکەی بدا لە نهۆمی خوارەوەی قەڵاکە بە لێدان ڕایاندەفراندە دواوە. پیاوەکان زۆر دڕندانە بە تەوری داربڕین فەلاقەدەکران، کە جۆرە ئامێرێکی نەریتییە کورد لە باخداریدا بەکاریدێنێ. جارێکیان پیاوێکی گەنجیان هێند کوتابوو لە بەر دەستیاندا بێهۆش کەوتبوو, ئەوانیش بە چواردەستە خستبوویانە سندووقی ئۆتۆمبیلێکی بەرازیلییەوەو لە قەڵاکە دەریان کردبوو، ئەو پیاوە لەوەودوا ئیتر نەبینرایەوە. هەروەها گەلێ کەسی تریشیان لە حەوشەکەدا بە ستوونێکەوە دەبەست ئەوجا پشت و سەرو ملیان بە بلۆکی کۆنکریتی دادەگرتەوە. پیرەمێردێکی خەڵکی ناوچەی ئامێدی

---

(٦٢) ضاوثيَكةوتني ميدلَ ئيست ووض، كؤمةلَطاى تلكةبةر، ٢٨ ى ئابى ١٩٩٢.

(٦٣) بيَجطة لةو ذمارة كةمةى كةوا لة قةلَةم دراوة لة بةر نةخؤشىو برسيَتى مردوون، بةنديةثيرةكانى نزاركىَ رِزطاريان بوو، هةروةها بة ريَكةوتيَكى سةيريش، لايكةمةكةى دوو كورى طةنج دةربازبوون، لةوانةى كة لةطةلَ ثيرةكاندا بةندكرابوون بة هؤى برينداربوونيانةوة. يةكيَكيان دةربازبووة برينداركةى قةسابخانةكةى كوريَمىَ بوو، ئةويتر ثياويَك بوو بةر طازى ذةهراوى كةوتبوو لة ثةلامارةكةى وةرميَليَداو تاقة نيَرينةى طةورة بوو لةو طوندة رِزطارى بووبيَت. ضاوثيَكةوتنةكانى ميدلَ ئيست ووض، طوندةكانى كوريَمىَو وةرميَليَ، ٣٠ مايس و ٣١ ى ئابى ١٩٨٨. (لةوةدةضيَت ليَرةدا سالَةكة هةلَةبيَت و ١٩٩٢ بيَت نةك ١٩٨٨ ـ و)

دەیگێڕایەوەو دەیوت: "بە چاوی خۆم بینیم ئەفسەرەكان پیاوێكی گەنجیان بە بلۆكێكی وا كوشت، منیش گریام و لە خوا پاڕامەوە كە هەموومان ڕزگار بكات"[٦٤].

لە بۆنەیەكی تردا، بەندییەك بینیبووی سەربازو ئەفسەرانی *ئیستیخبارات* بە نۆرە خەریكی فەلاقە كردنی كۆمەڵێكی دوانزە كەسیی كوڕی گەنجن، كە جلی *پێشمەرگەیان* لەبەردابوو. ئەفسەرو سەربازەكان دەیانقیڕاند بە سەریانداو جنێویان دەدانێ: "ئێوە شەرمتان نەكرد لەوەی تێكدەر بوون، هەی كەرو كوڕی سەگینە!"، پاشان شایەتەكە لاشەی خوێناویی هەر دوانزە لاوەكەی بینیبوو سەرباز ڕایاندەكێشانە دەرەوە. گاردێك پێی گوتبوو ئەوانە *پێشمەرگە* بوون لە چیای مەتین، خۆیان بە دەستەوە داوە یان هەلیكۆپتەر گرتوونی[٦٥].

پیاوێكی گەنج كە دارتاش بوو لە دهۆك، هەواڵی زانیبوو كە باوكی برادەرێكی لە ناو گیراوەكانی قەڵاكەدایەو ئەمیش دەسبەجێ بە توورەكە نان و ترێوە ڕۆیشتبوو بۆ ئەوێ. لە دەروازەی قەڵاكە داوای لە *ئەمنێك* كردبوو ڕێگەی بدات بچێتە ژوورەوە، كابرا لە وەڵامدا پێی وتبوو: "چۆن دەتوانی بچیتە ژوورەوە؟ تێرت تێهەڵدەدەن و دەتكەنە دەرەوە، وەرە با پیشانت بدەم چی بە سەر ئەو خەڵكە هاتووە لەوێ". كابرای *ئەمن* دارتاشەكەی بردبووە سەر چاڵاییەك لە دەرەوەی قەڵاكەداو دەستی بۆ ژمارەیەك پەڵە خوێن ڕاكێشابوو كە دیاربوو پاشماوەی مێشكەسەری مرۆڤیشیان تێدا بەجێمابوو. گاردەكە گێڕابوویەوە كە ئەو پاشماوانە هی خەڵكی گوندەكانی سپیندارو سوارێی بناری چیای گارە بوون و هەژدەیان لەوێدا بە پەلە ئیعدام كرابوون[٦٦].

پاش چەند ڕۆژێكی ئەو بارودۆخە دۆزەخ ئاسایە، بە یەكەم كۆمەڵی ژن و منداڵیان ڕاگەیاند لە حەوشە گەورەكەدا كۆببنەوەو لەوێ ئۆتۆمبیل چاوەڕێی دەكردن بیانگوێزێتەوە بۆ مەنزڵی تازەیان. فرە جار ئەم ئۆتۆمبیلانە پاسی داخراو بوون و تەنها دوو پەنجەرەی بچووكیان لە پشتەوە هەبوو. هەندێ جاریش پاسی بچووك یان

---

(٦٤) ضاوثێكەوتنی میدلَ ئیست وؤض، كؤمةلَطای جیَذنیكان، ٣ ی مایسی ١٩٩٢.

(٦٥) ئةم شایةتة ناوی دوو *ثێشمةرطةیانی* دةزانی، محمد تاهیر موسی، تةمةنی ٢٥ سالَ و خةلَكی طوندی زیَوةشكان بووة (ناحیةی سةرسةنط) و لةزطین عومةر، تةمةنی لةنیَوان بیستء بیست و دوو سالَ، خةلَكی طوندی ئیَكمالَة بووة (ناحیةی مانطیَش). ضاوثێكةوتنی میدلَ ئیست وؤض، باتیَلیَ، دهؤك، ١٢ ی حوزیَرانی ١٩٩٢.

(٦٦) ضاوثێكةوتنی میدلَ ئیست وؤض، دهؤك، ٤ ی ئةیلوولی ١٩٩٢.

کۆستەر بوون و جاری واش بووە ئیڤای ئاسایی بوون. گاردی چەکداری *ئەمن و ئیستیخبارات* چاوەڕوان بوون لە گەڵ کاروانەکە بڕۆن. دوا وێنەی نزارکێ لە مێشکی ئافرەتەکاندا بەردەوامیی ئەو دەردو ئازارە بوو کە پیاوەکانیان پێوەی دەتلانەوە, کاتێ کە تاقمێکیان لە چاوەڕوانیی ڕەوانەکردندا بوون تەماشایان کرد سەربازە نەعلەتیەکان ژمارەیەك پیاویان لە حەوشەکەدا بەر دارو بلۆکی چیمەنتۆ داوەو هەمووشیان دەست و چاویان بەسترابۆوە. کە پاسەکان کەوتنەڕێ ژنێك دەستی کردە هاوارو گریان "لێگەڕێن با منداڵەکانیشمان بمرن، وا ئێستا باوکەکانیان دەکوژن"[٦٧]. ڕۆژانی دواتریش, بەندییە پیرەکانی قەڵاکەی دهۆك پاسی زیاتریان دەبینی دەهاتن ـ هەندێکیان ڕەنگیان خاکیو هەندێکیتر شین بوون ـ بۆ بردنی پیاوە گەنجەکان، کە هەرگیز جارێکیتر نەبینرانەوە[٦٨].

* * *

ئەو ئۆتۆمبیلانەی ژن و منداڵەکانیان هەڵگرتبوو بەرەو باشوور بۆ لای مووسڵ ڕۆیشتن و پاشان بایاندایەوە سەر ڕێگای بەغدا. لە ئۆتۆمبیلێکیاندا ژنێکی دووگیانی خەڵکی ناوچەی ئامێدی ژان گرتی، ژنەکانی تر هاواریان لە شۆفێرەکە کرد بوەستێ، بەڵام کابرای شۆفێر ملی نەداو سەربازێکی جەنگاوەریش شەقێکی بۆ ژنە دووگیانەکە داهێنایەوە. پاشان هەر بە دەم ڕۆیشتنی ئۆتۆمبیلە پڕ لە خەڵکەکەو هەڵبەزو دابەزیەوە بە ڕێگادا ژنە منداڵەکەی بوو. منداڵ ماو ناویان نا هاوار*.

پێنج سەعات دوای جێهێشتنی دهۆك، کاروانەکە گەیشتە لای بەندیخانە یان سەربازگەیەك لە شارۆچکەی بچووکی سەلامییە, کە ماوەی چەند میلێك لە باشووری مووسڵەوە بوو لە سەر ڕۆخی ڕۆژهەڵاتی دیجلە. بە گەیشتنیان پرۆسەیەکی کورتی ناونووسین ئەنجامدرا. *ئیستیخباراتیش* کە سەرپەرشتیی قەڵاکەی دهۆکیان دەکرد ژن

---

(٦٧) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ووض، کۆمەلَطای کوانیَ، ٢٩ ی ئابی ١٩٩٢.

(٦٨) یەکێك لە شایەتەکان بەمجۆرە باسی ئەو ئۆتۆمبیلە شینانەی دەکرد کە "دریَذیەکەیان بە قەد دریَذیی ثاس دەبوو، بەلاَم لە ثاس نەدەضوون"و تەنها تاقە ثەنجەرەیەکی بضووکیان لە لاوە تیَدابوو لە نزیك خانەی شۆفیَرەوەو زۆر بەرزبوو.ئەم شایەتە بۆماوەی ضەندین رِۆذ، رِۆذانە حەوت تا دە ثاسی دەبینی لە قەلاَکە دەردەضوون. ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ووض، دهۆك، ٤ ی ئەیلوولی ١٩٩٢.

* لیَرەدا هەر وشەی "هاوار"ی کوردی نووسراوەو ماناکەی بە ئینطلیزی لیَکداوەتەوە ـ و.

و منداڵەکانیان سپاردە پاسەوانی نوێ، کە شایەتەکان ناسیویانن پۆلیسی عێراق و سوپای میللی بوون. لێرە بەندیەکان برانە بینایەکی گەورەی یەك نهۆمی، کە کرابووە دوو دەستە قاوشی سیخناخی پڕ لە خەڵك و یەکی نزیکەی پەنجا یارد درێژیەکەی بوو. هەر قاوشەش خەڵکی شوێنێکی دیاریکراوی تێدابوو، بەڵام هەموو گیراوەکان خەڵکی بادینان بوون و گوێت لە یەك وشەی سۆرانی نەدەبوو. ئا لێرەدا بوو کە ئافرەتەکان دەبوو ماوەی دە ڕۆژ تا دوو حەفتە بمێننەوە. بارودۆخی بەندیخانەی سەلامیە تا ڕادەیەك لە قەڵاکەی نزارکێ چاکتر بوو. هیچ ئافرەتێك بە شێوەیەکی تایبەتی ستەمی لێنەکراوەو سووکایەتی پێنەکراوە. سەرگورشتەو بیرەوەریەکانی سەلامیە لە حاڵەتێکەوە بۆ حاڵەتێك دەگۆڕا. لەوانەیە یادەوەریەکان بە هۆی کات و ڕاچەنین بەدەم دەردو ئازارەوە تێکەڵێو لەبیرچوونەوەی تێدا بووبێت، یان بە جۆرێکی تر بڵێین ڕەنگە بارودۆخی بەندیخانە لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر گۆڕابێت. هەندێ ئافرەت وایاندێتەوە یاد کە ژەمە خواردنەکان هیچ نەبووە لە "نانی وشك و ڕەق" و ئاوی تانکیی نێو حەوشەکە بەولاوە. هەندێکیتر دەڵێن گوایە ڕۆژانە سێ ژەمیان خواردن داونەتێ، کە نان و برنج و شلەو مرەبای تێدابووەو ئاویش لە بەردەستدا لە بەلووعەکانەوە. تەنانەت قاڵبە سەهۆڵیش هەبوو بۆ بەرەنگاربوونەوەی گەرمای هاوین, لە گەڵ دووکانێکی بچووکی بەندیخانەکە کە هەندێ شتومەکی پێویستی پێفرۆشتوون. هەرچەندە بە هیچ جۆرێ سابوونیان دەست نەدەکەوت، بەڵام ژنەکان دەیانتوانی هەموو ڕۆژێ جلوبەرگی خۆیان لە ناو حەوشەکەدا بشۆرن.

لە گەڵ ئەمەشدا, هێشتا بارودۆخ لە سەلامیە هەر سەخت و خراپ بوو. بەندیەکان لێرە بێ هیچ یاساو ڕێسایەك گیردرابوون و هیچ تۆمەت و گوناهێکیان بەرەورو نەکرابۆوەو هیچ هۆیەکی ئەم گرتنەی خۆیان نەدەزانی. ئافرەت و منداڵەکان لە سەر کۆنکریتە ڕووتەکەی قاوشەکە دەخەوتن بێ ڕایەخ و پێخەف، هەروەها ئاودەستی پیس و سەرڕێژ کردوویان بەکاردەهێنا. نەشیاندەهێشت بەندیی قاوشە جیاجیاکان یەك ببینن و هاموشۆی یەکتر بکەن. هیچ چاودێرییەکی پزیشکی نەبوو, لە ماوەی ئەو دوو حەفتەیەی کە سەلامیەی تێدا بەکارهێنرا بۆ بەندکردن دوو حاڵەتی مردن ڕوویدا، یەکێك لەوانە منداڵێکی خەڵکی گویزێ بوو، کە بوو بە ژێر تانکیەکی ئاوەوەو سەرباز لاشەکەیان لابردو نەیانهێشت دایکەکەی بزانێ بۆ کوێیان بردووە.

سەرباری هەموو شتێکیش ئەو ئازارە دەروونیە بوو کە نەیاندەزانی مێردو براکانیان چیان بە سەر هاتووەو بەردەوام پێوەی دەتلانەوە. بە لایەنی کەمەوە دوو شایەت دەیانوت گوایە پیاوەکانی بادینانیش بۆ ماوەیەك براونەتە سەلامیە، بەلام لە شوێنێکی جیاوازدا بەندیان کردوون. ئافرەتێکی خەڵکی ناحیەی گولی لە ڕێگەی گاردەکانەوە زانیبووی کەوا مێردەکەیو سێ برای ماون و لەو بەندیخانەیەدان. ئافرەتێکی تر کە لە گەڵ زیندانیانی خەڵکی ناوچەی سەرسەنگدا لە قاوشی ژمارە حەوتدا بوو، ڕۆژێکیان تەماشای کردبوو دەرگا ئاسنەکەی زیندانەکەیان داخراوەو ماوەی شەش ڕۆژ دەرگاکە بە داخراوی مابۆوە. لە بەیانیی ڕۆژی شەشەمدا ماوەی دوو سەعات کردبوویانەوە، ژنە کە شوێنێکی لەباری هەبوو لای دەرگاکەوە ناو بەناو سەیرێکی دەرەوەی دەکردو لە حەوشەکەی دەڕوانی. ئەم ژنە بۆ میدڵ ئیست ووچ گێڕاوەتەوە: " پیاوەکانم بینی چاویان بەسترابووەوەو دەستیشیان لە پشتەوە کەلەپچە کرابوو. ئەوان هەموویان پشتێنی کوردییان بەستبوو و *جەمەدانیشیان* بە سەرەوە بوو". بۆ یەکە مجاریش بووە کە ئەو ژنە بزانێ بەندیی پیاو هەیە لە سەلامیەدا، ژنە بەردەوام دەبێ لە قسەکانیداو دەڵێ: "چاوم لێوەبوو کردنیانە ئۆتۆمبیلی سەربازییەوە، ئەو ئۆتۆمبیلە داخراوانەی تەنها کونێکیان لە دواوە هەبوو". هەر کە دوو ئۆتۆمبیل باردەکران یەکسەر دەڕۆیشتن و دوانیتر دەهاتنە جێیان و بە مجۆرە کارەکە دەڕۆیشت. ژنەکە زۆر پیاوی دیوە بەم شێوەیە لە سەلامیە دەرکراون و وایبۆدەچێت کە لە ماوەی ئەو شەش ڕۆژەی داخستنی دەرگای قاوشی ژمارە حەوتدا هەمان کار ئەنجامدرابێت: " دەبێ ئەمە بۆ مەبەستێك بووبێت، دەنا دەرگاکان بەردەوام هەر کراوەبوون"[٦٩].

ماوەیەکی کەم دوای گواستنەوەی ئەو زیندانیە چاو بەستراوانە, لەناکاو بوو بە دەسڕێژی تەقە. بەلام دەرکەوت شتێکی خراپ ڕووینەداوەو گاردەکانن تەقەی خۆشی بە ئاسماندا دەکەن و بە ئافرەتەکانیان ڕاگەیاندبوو کەوا سەرۆك سەدام حوسێن بڕیاری لێبووردنی گشتیی دەرکردووە. کەوابوو ئیتر مێردەکانیان ڕزگاریان دەبێت و وایبۆدەچوون کە دەبێ بە ئاهەنگ و گۆرانیو بگرە واشیان بە خەیاڵدا دەهات کە ئافرەتە کوردەکان دەستیان لە گەڵ دەگرن و هەڵپەڕکێ دەکەن.

---

[٦٩] ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست ووض، باتێلێ، دهۆك، ١٢ ی حوزیرانی ١٩٩٢.

بەشی یانزەهەم
لێبووردنی گشتیو
ئەو کەسانەی کە نەیگرتنەوە

"ئێمە بێکەڵك بووین و پێیاندەوتین هەق نیە بە فیڕۆ نانتان بدەینێ"
ـ ڕەحمان حەمید نادر، خەڵکی گوندی داربەڕوو، تەقتەق، دەربارەی بەردانی لە زیندانی نوگرەسەلمان .

بڕیاری ژمارە ٧٣٦ ی ئە نجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش دوای نیوەڕۆیەکی زووی ٦ ی ئەیلوول و ڕێك پاش نوێژی نیوەڕۆ، لە ڕادیۆوە خوێنرایەوە. بڕیارەکە " لێبووردنێکی گشتیو فراوانی ڕاگەیاند بۆ تەواوی کوردە عێراقیەکان.. لە ناوەوەو دەرەوەی وڵات"، تەنها بە لێدەرکردنی "تاڵەبانیی خایەن.. چوونکە چەند جارە بە ئەنقەست یاساو نیزام پێشێل دەکات، تەنانەت پاش ئەوەی کە چەند هەل و دەرفەتیشی درایە بۆ ئەوەی بە خۆیدا بچێتەوەو ڕەفتاری چاك بکات". علی حسن

المجید بەم لێبووردنە بە جاڕ پەست و نیگەران بوو، وەك دواتر بـە یاریـدەدەرەکانی وتبوو، بەڵام وەك پیاوێکی دڵسۆزی حیزبەکەی پەیڕەوی بڕیارەکەی کردووە[١].

گەشبینەکانی ناو *پێشمەرگە* لەو بڕوایەدا بوون کە لێبووردنەکـە لـە ئـە نجامی فشاری دەرەوە بووەو ڕژێمی سەدام حوسێن ناچارکراوە ملبـدات بـە هـۆی کاردانـەوەی نێودەوڵەتیەوەو ئاشـکرابوونی بـەکارهێنانی چـەکی کیمیـایی لـە کـاتی ئـەنفالی کۆتـاییـدا. بـەڵام دەسـتدرێژیی دڕندانـەو پێـشێلکردنی یاسـای نێودەوڵـەتی لـە پەلامارەکانی بادینانیدا هۆکاری گرنگ و بەرچاو نەبوون بۆ لێبووردنەکە. تونـدترین ڕەخنەو ئەوی کە گەورەترین کاریگەریی هەبوو لە سەر عێراق، لە لایەن جۆرج شووڵتزی وەزیری دەرەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە هاتە ئاراوە، بەڵام ئەم سەرنج و ڕەخنانە تا ٨ ی ئەیلوول باسیان نەبوو، کە دوو ڕۆژی تـەواو لـە دوای جـاڕدانی لێبووردنەکـە بوو[٢]. بە ڕا پۆرتەکەی فەیلەقی پێنجدا لە سەر ئەنفالی کۆتایی ئەوە دەردەکەوێ کـە بڕیاری دەرکردنی لێبووردنێکی گشتی بە هۆی ئەوەوە بووە کە بەغدا لە ٦ ی ئەیلوولدا قەناعەتی هێنابوو کەوا هێزی *پێشمەرگە* تێکشکاوەو لەناوچووە. هاوکـات لـە گـەڵ لێبووردنەکەدا لە دەزگای ڕاگەیاندنەوە قسەو باسی ئەوە دەکـرا کـەوا "ئـەم کـوردە

---

[١] ئاذانسى دةنطوباسى عيَراق، لة رِؤذنامةى "الثورة" ى ٧ ى نيسانى ١٩٨٨دا بةمجؤرة ئةو هةوالَـةى بلاَوكردووةتـةوة. هـةروةها لـة دواى ئـةنفال ضـةند برِيـاريَكى ديكـةى ليَبـووردنى طـشتى دةركـرا، لـة ٣٠ تـشرينى دووةمـى ١٩٨٨دا برِيـارى ذمـارة ٨٦٠ ى ئةنجومـةنى سـةركردايةتيى شؤرِش "ليَبـووردنيَكى طشتو فراوانـى رِاطةياند بؤ تـةواوى ئـةو كةسـانةى خليـسكاونةتة نيَـو ضـالاكيى سياسـيى كةرتكةرانـةوةو دواجـار ثـةنايان بردووةتـة بـةر خؤشـاردنةوة". لـة ٢٨ ى شـوباتى ١٩٨٩دا ئةنجومـةنى سـةركردايةتيى شـؤرِش برِيـارى ليَبووردنى طشتيى ذمارة ١٣٠ دةركرد بؤ هةموو ئةو عيَراقيانةى لة ولاَت هةلاَتوون، بـةلاَم ديـسانةوة "جـةلال تالَـةبانيى خايـةن و كريَطرتـةكانى رِذيَمـى ئيَرانـى ليَبتـرازىَ"، سـةرنج و تيَبينيةكانى ئةلمةجيد لة سةر ليَبووردنةكة لة كاسيَتى كؤبوونةوةيةك وةرطيراوة كة لـة ١٥ ى نيسانى ١٩٨٩دا ئةنجامدراوة.

[٢] ثاش ئةوةى شوولَز لة طةلَ سةعدوون حـةمماديى وةزيرى دةرةوةى عيَراقدا كؤبووةوة، وةزارةتى دةرةوةى ئةمريكا, لة ياداشتنامةيةكى رِؤذى ٨ ى ئةيلووليدا، "بةكارهيَنانى ضةكى كيميايى دذ بـة كورد لـة لايـةن عيَراقـةوة بـة كـاريَكى ئاسـاو نـةدراو و بيَزليَكـراو و لـة لايـةن جيهانى شارستانيشةوة قوبوولَ نةكراو" لة قةلَةم دا. برِوانة ميدلَ ئيست وؤض (مافى مرؤظ لة عيَراقدا) لاثةرِة ١٠٨ ـ ١١٠.

Middle East Watch: “Human Rights in Iraq” New Haven, Yale University Press.

(خیانەتکارانە) کونترۆڵی شارو گوندەکانی خۆیان دابووە دەست هێزەکانی خومەینی، بەڵام خوا پلانە گڵاوەکانیانی پووچەڵ کردەوە"[٣].

بۆ ڕۆژی دوایی, ٧ ی ئەیلوول، دیوانی سەرۆکایەتی بڕیارێکی تری دەرکردو تیایدا دەسەڵاتێکی تایبەتی دا بە علی حسن المجید مەکتەبی باکووری حیزبی بەعس بۆ ئاسانکردنی کاروباری گەڕانەوەی ئاوارەکان لە تورکیا، کە کێشەو بەسەرهاتیان بووبووە هۆی سەرئێشەو ناخۆشییەکی زۆر بۆ عێراق، هەرچەندە حوکوومەتی تورکیاش هەوڵێکی زۆری دەدا بۆ کەمکردنەوەی تراجیدیاکە[٤].

ئاوارەکان دەبوو تەنها لە دوو شوێنی ڕێگە پێدراوەوە بگەڕێنەوەو ئۆردووگای پێشوازی کردن وەریان بگرێت، یەکەمیان پردی ئیبراهیم *خەلیلی* نێودەوڵەتی بوو لە نزیك زاخۆوە، ئەوی تریش "دەبوو لە لایەن فەیلەقی یەکی سوپاوە دیاری بکرێت و بە پەلە هەموو پێداویستیەکی بۆ جێبەجێ بکرێت". لە پاش ڕایی کردن لە لایەن لیژنەی پێشوازی کردنی گەڕاوەکانەوە (*لجنە استقبال العائدین*) ، کە تازە بۆ ئەم مەبەستە پێکهاتبوو و لە ژێر کۆنترۆڵی حیزبی بەعسدا کاری دەکرد. ئاوارەکان دەبوو بچوونایەتە کۆمەڵگاکان و لەوێ خانوو بۆ خۆیان دروست بکەن و ئەو پارچە زەوییەش بۆیان تەرخان دەکرا بە خۆڕایی بوو و پاش پێنج ساڵ دەبوو بە هی خۆیان "بەو مەرجەی کەوا ئەو خێزانە لە لایەن دەسەڵاتدارانی حیزبی‌و ئەمنیەوە بە باشە پەسەند بکرایەو ڕەفتارو هەڵسوکەوتی بە دڵسۆزانە لە قەڵەم بدرایە"[٥].

ئەو کوردانەی کە بە بڕیاری لێبووردنەکە گەڕانەوە، هەر کە کاروباری *موجەممەعیان* بۆ جێبەجێ کرا ڕێگەیان پێنەدرا چۆڵی بکەن و بچنە شوێنی تر،

---

[٣] ڕۆذنامەی **الثورة**، ٧ ی ئەیلوولی ١٩٨٨.

[٤] لێرەدا دوو بەڵطەنامەی دەسەڵاتەکانی علی حسن المجید بۆ نیشتەجێکردنەوەی ئاوارەکان، باس و لێکدانەوەی ئەو دەسەڵاتانەیان تێدایە. یەکێکیان وا دیارە نووسراوێکی ئاساییە بۆ دەزطا جیاجیاکان لە دیوانی سەرۆکایەتیی کۆماری عێراقەوە، بە ذمارە ق/١٥٠٩ لە ٧ ی ئەیلوولی ١٩٨٨دا. ئەویتر نووسراوی ذمارە ش٣/١٣٦٣١ "ئەوثەری نهێنی و شەخسی" لە ١٢ ی ئەیلوولدا، لە *ئەمنی* هەولێرەوە ئاراستەی طشت بەڕێوەبەریێتیەکانی *ئەمن* کراوە لەو ثارێزطایەدا.

[٥] نووسراوی ذمارە ق/١٥٠٩ لە ٧ ی ئەیلوولی ١٩٨٨دا، لە دیوانی سەرۆکایەتیی کۆماری عێراقەوە بۆ [(لێرەدا ناخوێنریێتەوە) جێطری فەرماندەی هێزە ضەکدارەکان، بەڕێز وەزیری بەرطری، بەڕێز وەزیری ناوخۆ، بەڕێز علی حسن المجید سکرتێری طشتیی مەکتەبی باکوور]

ڕاستێکەشی ناچارکران کە بەڵێننامەیەك ئیمزا یان پەنجەمۆر بکەن و دەقەکەی بەم شێوەیە :

" من کە لە خوارەوە ئیمزام کردووە ناوم (.....)ە، بەڵێن دەدەم کە لە پارێزگای (.....)، لە کەرتی (.....)، لە خانووی ژمارە (.....)دا نیشتەجێ ببم. هەروەها گفتی ئەوە دەدەم کە سزای مەرگ بدرێم ئەگەر ئەو زانیاریانەی لێرەدا داومە درۆبن، یان ئەگەر ناونیشانی خۆم بێ ئاگاداریی بەڕێوەبەرێتیی پەیوەندیدارو دەسەڵاتداران بگۆڕم. بۆیە ئیقرار لە سەر ئەوە دەکەم"[٦].

ئاوارەکان مۆڵەتی تەنها تا کاتژمێر شەشی ئێوارەی ٩ ی ئۆکتۆبەریان پێدرا، کە بە زەحمەت دەیکردە مانگێك بۆ ئەوەی " بگەڕێنەوە بۆ ڕیزی نیشتمانی". هەرکەسێکیش دوای بەسەرچوونی ماوەی لێبووردنەکە خۆی بدایەتە دەستەوە ئەوە دەبرا بۆ بەندیخانەی سەربازیو پاشان دەدرایە دەست فەرماندەیی مەکتەبی باکووری حیزبی بەعس، بێئەوەی باسبکرێت بۆ چ مەبەستێکە[٧]. **ئەوجا لێشاوێك بڕیاری تر بە دوای لێبووردنەکەدا هات، چوونکە لە گەڵ ئەوەشدا کە ڕژێم باسی لە لێبووردنێکی "گشتی" دەکرد، ئەو نیازەشی هەبوو کە هەموو کورد گیرۆدەی سزادان و جەزرەبەی زیاتر بکات. یەکەمجار لە ٨ ی ئەیلوولدا ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش بڕیاری ئەوەی دەرکرد کە هەر کوردێکی عێراقی، لەوانەی لێبووردن گرتوونیەوە، لە ناو هێزە چەکدارەکان، دەزگاکانی ئاسایشی ناوخۆ، یان ڕیزەکانی *جاشدا* بووبێت، لە ئێستا بە دواوە دەردەکرێت و نابێت وەك خۆبەخشیش لە ڕیزی هێزی چەکداردا ناونووس بکرێتەوە**[٨].

---

[٦] میدلَ ئیست ووض زۆری لەم فایلی بةلَيَننامانة تاوتویَ کردووة کة لة کاتی خؤیدا لة لایةن طةراوةکانةوة ثرکراونةتةوةو میَذووی جؤراوجؤری مانطی ئةیلوول و تشرینی یةکةمیان لة سةرة، هةروةها ئەم بةلَطةنامانة ئیمزای نویَنةرانی بةرِیَوةبةریَتی مةدةنی، ثؤلیس، دةزطای *ئةمن* و *ئیستیخبارات* و لقی حیزبی بةعسیشیان لة سةرة.

[٧] ئیجرائاتةکان لة دوو بةلَطةنامةدا دةردةکةون، کة هةردوکیان لة لایةن *ئةمنی* شةقلاَوةوة دةرضوون، یةکةمیان نووسراویَکة بؤ کؤمیتةی ثیَشوازی کردنی طةراوةکانی سةر بة حیزبی بةعس لة ٧ ی تشرینی یةکەمی ١٩٨٨دا، ئةوی تریش نووسراویَکة بة ذمارةی ٥٨٢٣ لة ١١ ی تشرینی یةکەمی ١٩٨٨دا بؤ طشت بنکةکانی ثؤلیس.

[٨] رِةنطة خویَنةر ئةوة بهیَنیَتة بةرضاو کة ئةمة زؤر کةم دةبووة هؤی سزادانی کورد. بة هةرحالَ ضوونة ناو ریزةکانی سوثا، *جاش* یان دةزطاکانی ئاسایشةوة کاریَك بوو هةمیشة وای تةماشا دةکرا کة مایةی سوودو قازانجی ئابووری بیَت، لة هةمان کاتیشدا جؤرة خؤثاراستنیَکیش بوو لة کرداری دذة کوردی رِذیَم. بةو ثیَیة قةدةغة کردنةکة لیَدانیَ بوو لة

دەسەڵاتداران مەترسیی ئەوەشیان هەبوو کە ئەو کەسانەی "گەڕاونەتەوە ناو ڕیزی نیشتمانی" زەمینەیەکی بە پیت بخوڵقێنن بۆ سەرلەنوێ ڕێکخستنەوەیان لە لایەن *پێشمەرگەوە*. ئەگەرچی لەو دەمەدا "تێکدەران" هەڕەشەیەکی ئەوتۆشیان پێکنەدەهێنا. بە مجۆرە علی حسن المجید مەسەلەکەی بەو بارەدا شکاندەوە کەوا پێویستە ئەوانەی سوودیان لە لێبووردنەکە وەرگرتووە مافە مەدەنیەکانیان بە تەواوی بەرتەسك بکرێتەوەو بە وردیی هەڵسوکەوتیان چاودێریی بکرێت. مەکتەبی باکوور فەرمانی دەرکرد کە "هاوڵاتیانی کورد بە هەمان ئەو پێوەرە مامەڵەیەیان لە گەڵدا دەکرێت وەك هەر هاوڵاتیەکی عێراقی سەبارەت بە تەواوی ئەرك و مافەکانیان، ئەو کوردانەی لێبەدەر کەوا سوودمەند بوون لە بڕیاری لێبووردنی ژمارە ٧٣٦ لە ٨ ی ئەیلوولی ١٩٨٨دا".

"ئەمانە نابێ بە یەك چاو تەماشا بکرێن لە گەڵ عێراقیەکانی دیکەدا لە ڕووی ئەرك و مافەوە، تاوەکو بە تەواویی نیازی پاك و ڕەفتاری ڕاستەقینەیان نەدەن بە دەستەوەو نەیسەلمێنن کە هەر هاوکارییەکیان لە گەڵ تێکدەراندا هەبووبێت کۆتاییان پێهێناوەو لەو هاوچەشنانەیان دڵسۆزتر بن بۆ عێراق کەوا سوودیان لە بڕیاری لێبووردنی ناوبراو وەرگرتووە. بۆ مامەڵە کردن لە گەڵ ئەم جۆرە حاڵەتانەدا، دەبێ ئەم خاڵانەی خوارەوە ڕەچاو بکرێن:

١- نابێ ڕێگەی ئەم کوردانە بدرێ خۆهەڵبژێرن بۆ ئەندامێتی ئەنجومەنی نیشتمانی (*المجلس الوطني*)، ئەنجومەنی یاسادانان (*المجلس التشريعي*)، ئەنجومەنی گەل (*مجلس الشعب*)، ئەنجومەنی شارەوانی (*مجلس البلدية*)*، یان ڕێکخراوە جەماوەریەکان.

٢- ئەو کوردانەی سوودیان لە بڕیاری لێبووردنەکە وەرگرتووە ڕێگەی کڕین و فرۆشتن و بەکرێدان و بەکرێگرتنی زەویی دەوڵەتیان نادرێت، یان هەرشتێك

خواست و ویست و هەروەها خواردنی زۆرتری مافە مەدەنیەکانی کەمایەتیە کوردەکەی عێراق. ئەم دەسکاری کردنانەی لێبووردنەکە بە پێی بڕیارەکانی ٧٣٧ (٨ ی ئەیلوولی ١٩٨٨)و ٧٨٥ (٢٩ ی ئەیلوولی ١٩٨٨) ی ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش، ڕاگەیەنراوە.

* هەموو ئەو دەستەواژانەی لەم بڕگەیەدا بە عەرەبی نووسراون لە دەقە ئینگلیزیەکەدا بەو شێوەیە کەوانیان بۆ کراوەتەوەو نووسراون -و.

پەیوەندیی بە ملکایەتیی دەوڵەتەوە بێت. هەروەها ڕێگەی هیچ کۆنتراکتێکیان نادرێت لە گەڵ هیچ دەزگایەکی دەوڵەتیدا، یان هەر کارێکی کەرتی تایبەتیش بگرنە ئەستۆ، چ وەك پیشە یان کرێکار تا ماوەی دوو ساڵ تێنە پەڕێ بە سەر گەڕانەوەیاندا بۆ ڕیزی نیشتمانی.

٣- دەسەڵاتدارانی گونجاو و بە توانا چاودێریی هەڵسوکەوتی ئەوانە دەکەن کە سوودیان لە بڕیاری لێبووردن وەرگرتووەو ڕاو بۆچوونیان دەسنیشان دەکەن و خەفیەی کارامەو لێهاتوویان بۆ تەرخان دەکرێ"[٩].

***ئەمن*، لە میانەی هەوڵ و تەقەلایدا بۆ تێگەیشتن لە بیروبۆچوونی ئەو چەند "تێکدەرە" کەمەی کە مابوون، تاوتوێی ڕاگەیاندنێکی دەکرد کە بەرهەڵستکارانی کوردی تاراوگە لە وەڵامی بڕیاری لێبووردنە گشتیەکەدا دەریانکردبوو[١٠]. *ئەمن* ڕاپۆرتی دابوو کەوا پڕوپاگەندەکارانی کورد بڕیارەکە بە سەرکەوتنێك دادەنێن بۆ خۆیان و گوایە بۆ ئەوە دەرچووە کە "هەوڵبدات بەشێك لە ڕق و نارەزایی خەڵك لە ناوەوەی وڵات هەڵمژێو هەروەها لێشاوی پرۆتێستی جیهانیش خاو بکاتەوە". بێگومان ڕژێم دوای ئەوەی کوردی تێکشکاند، کەیفی بەم نمایشی ئازاییوخۆ بە پاڵەوان نواندنە دەهات. ڕاپۆرتی *ئەمن* لەم بارەیەوە دەڵێ "مەسەلەکە خرایە بەردەم هەڤاڵی تێکۆشەر علی حسن المجید، سکرتێری گشتیی مەکتەبی باکوور"، دەرەنجامەکەشی ئەوەیە کە "ڕاوبۆچوونی بەڕێزی لە سەر مەسەلەکە بەم شێوەیە بوو: ئەوانەی کەوا خیانەت لە عێراق دەکەن یان لە دەرەوەی وڵات دەمێننەوە، پێویستە ڕەگەزنامەیان لێبسەنرێتەوە"[١١].**

***

(٩) نووسراوی ژمارە ١٤٩٥١ لە ٢٣ ی تشرینی دووەمی ١٩٨٨داو جۆری "ئەوپەڕی نهێنیو شەخسی" لە سکرتاریەتی *ئەمنی* ناوچەی ئۆتۆنۆمیەوە بۆ *ئەمنی* سلێمانی، کە ئامادەی بە ڕاسپاردەکانی فەرماندەیی مەکتەبی باکوور کردووە.

(١٠) ئەو ڕێکخراوەی لێرەدا مەبەستە سەرکردایەتیی سیاسی بەرەی کوردستانی عێراقە (*القیادة السیاسیة للجبهة الکردستانیة العراقیة*) کە پێکهاتەیەکی حەوت حیزبی بوو (دواتر بوو بە هەشت) و PUK و KDP دەستیان بە سەردا گرتبوو.

(١١) "کاردانەوە بەرامبەر لێبووردنی گشتیی بۆ کوردەکان"، نووسراوی "نهێنی و شەخسیی" ژمارە ش. س. ش ٥٠٨٩/٣ لە ١٨ ی تشرینی یەکەمی ١٩٨٨دا، لە *ئەمنی* ضەمضەماڵەوە بۆ گشت بەڕێوەبەرێتیەکانی *ئەمن*.

گاردەکان هەواڵی لێبووردنەکەیان گەیانـدە ژن و منداڵـەکان لـە سـەربازگەکەی دووبزو بەندیخانەی سەلامیەو ئەو خەڵکە پیرو بەتەمەنەی هاوینیان لە نوگرە سەلمان بەسەربردو دوا کۆمەڵی ئـەو گیراوانـەی لـە سـەربازگەی سـوپای میللیـی تـۆپزاوادا مابوونـەوە. ئاوارەکـانی ئێـران و تورکیـاش لـە ڕێگـەی ڕادیـۆی بەغـداوە بـە لێبووردنەکەیان زانیو وا باسدەکرا کە بە هەزاران کـەس چـووبوونە سـەربازگەکانی سوپا لە سنوور. بە گوێرەی قسەی ئەفسەرە مەیدانیەکانی ئەوسا لە بادینـان، کـەوا فەرمانیان پێگەیشتبوو چیتر بەندیەکانیان نەکوژن[١٢]. تەنانەت ئەو جەنگاوەرانـەی کە لە ئێرانیش دەهاتنەوە لە سنوور مامەڵەی خراپیان لە گەڵ نـەدەکردن. تاقمێـك *پێشمەرگەی* جاران کە لە سەربازگەی پیرەمەگروون، نزیك بنکەو بارەگای وێرانکراوی PUK لە سەرگەڵوو، خۆیان دا بە دەستەوەو کورتە لێکۆڵینەوەیەکیان لە گەڵ کردن و بەریاندان. "پرسیار دەربارەی قەبارەی هێزەکانمان، جۆری ئەو چەکانەی بـەکارمان دەهێنان و هۆی هەڵاتنمان بۆ ئێران لێدەکرا. ئەوجا پرسیاریان ئەوەیان لێـدەکردین کە ئێمە چیمان دەوێ، منیش لە وەڵامدا وتم ئێمە کـوردین و مـافی خۆمانمـان دەوێ. حوکوومەت پسووڵەیەکی پێداین لـە خاڵـەکانی پـشکنینەوە هاتوچـۆی پێبکـەین و دانەیەکی تریش کە ڕێگەدان بوو بۆ ئەوەی لەو کۆمەڵگا تازانـەی بۆمـان دیـاریکراوە نیشتەجێ بکرێین"[١٣].

بەڵام وا پێدەچێت کۆمەڵە خەڵکێك پێشوازییەکی باش نەکرابێتن. ئەمانەش ئەو کەسانە بوون کە موتەخەلیف یان سـەربازی هـەڵاتوو بـوون کـە لـە ترسـی گـرتن ڕایانکردبووە چیاکان و لە تاو بێخواردنیو برسێتی گژوگیای کێوییان دەخوارد یان لـە شوێن کەلاوەی گوندە تەختکراوەکاندا پاشماوەی دانەوێڵەو بەروبوومیان کۆدەکردەوەو هەرچۆنێك بوو مەمرەو مەژی گوزەرانیان پێدەکرد. هەندێك لەم کوردانە ڕەوانەی یەکە سەربازیە کۆنـەکانیان کرانـەوەو، بـۆ گاڵتـەجاڕیی دەوران، مـاوەی پێـنج مانگێـك کەوتنەوە ژێر دەستی هەمان ئەو سوپایەی خێزان و کەسوکاریانی "ئەنفال کرد"و ماڵ وحاڵیانی وێرانکرد. کۆمەڵێکی شەست کەسیی سەربازی هەڵاتووی ناوچەی شـوان لـە کەرکووك، پاش چوار مانگ هەڵاتن خۆیان دا بە دەستی سوپاوە لە کـەرکووك. لـەوێ

---
[١٢] ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست وۆض، زاخۆ، ٢٤ ی حوزەیرانی ١٩٩٢.
[١٣] ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست وۆض، تەقتەق، ٢٤ ی نیسانی ١٩٩٢.

هەر کەسەو نووسراوی بۆ کرا بۆ یەکە سەربازیە کۆنەکەی خۆی، بەڵام لە بارەگای یەکەکانیاندا گیران. ڕزگار ئەو کوڕە گەنجەی کە لە سەربازگەی خالیدی* لای هەولێر بەندکرابوو دەڵێ "ئێمەیان خستە هۆدەی بچووك بچووکی قەرەباڵغەوەو ڕێگە نەبوو تیایدا بخەوین و خواردنێکی زۆر کەمیان دەداینێ. من بەردەوام ئەفسەرو سەرباز بە کێبڵ لێیاندەدام" . لێرەشەوە گواستبوویانەوە بۆ سەربازگەی مەشقکردن لە دەرەوەی شارو ماوەی چەند حەفتەیەك مەشقیان پێکردبوو, هەموو جارێکیش کۆیان دەکردنەوە بۆ گوێگرتن لە موحازەرەی ئەفسەرێکی کورد دەربارەی تواناو چاکەو پیاوەتیی حیزبی بەعس. "ئێمە دەمانپرسی باشە چاکەی حیزبی بەعس لە کوێدایە؟ ئەگەر حیزبی بەعس ئەوەندە باشە، ئەی کوا ماڵ و خێزا نمان؟ بەڵام ئەوان هیچ وەڵامێکیان نەبوو"** . پاش دوو مانگ بەرەڵاکران، بەڵام دوای ئەوەی یەکی دە دینار (ئەو کاتە ٣٠ دۆلار) یان لێسەندن، بۆ "درووستکردنەوەی فاو" کە شانۆی قورسترین و گەورەترین شەڕ بوو لە جەنگی ئێران ـ عێراقدا(١٤).

* * *

* رِةنطة ئيَرة "قيادة قـوات خالـد"ى لاى هـةوليَر بيَت و لاى خويَنـةر لةطـةلَ "سـةربازطةى خالَيد ـ معسكر خالد"ى جارانى كةركووكدا تيَكةلَ نةبيَت ـ و.

** لةوانـةية خويَنـةرى ئـةمرِؤ ئـةم جؤرة ثرسيارانـةى ئـةو رِؤذطـارةى لا نـامؤ بيَـت، كـة هـةقى خؤيـةتى وا بيربكاتـةوةو ضـؤن لـة ذيَـر سـايةى ئـةو رِذيَمـة درِندةيـةدا ثرِكيَـشى ئـةو جـؤرة ثرسيارانة بكريَت. وابوو لة دةرةوةى ئةو سـةربازطانةى ئـةو هـةزاران سـةربازة هـةلاَتوو و موتـةخةليفانةى طرتبووةخؤ، بـة هيض كلؤجىَ ئـةو ثرسيارانة نـةدةكرا، بـةلاَم لـة قـةرةبالَغيى ئةو رِؤذطارةى ئةو سةربازطانةداو كؤنترؤلَ نةكردنى ئةو عةشاماتةدا قسةو كردةوةى لـةوة نامؤترو سـةرنجراكيَشتر دةكراو رِذيَم مـةسـةلةى هيَوركردنـةوةى خـةلَكةكـةى مـةبـةست بـوو. واثيَدةضيَت خؤمةلاَسدانيش بؤ داطيركردنى كويَت كـة دواتر ئـةنجامدرا بـةشيَك بووبيَت لـةو ضاوثؤشية ـ وةرطيَرِ.

(١٤) ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست وؤض، تةقتةق، ٢٤ ى نيسانى ١٩٩٢.

بڵاوەپێکردنی دەربازبووانی کەمپەکان

بۆ گیراوەکانی تۆپزاوا، دبس، نوگرە سەلمان ڕژێم دوو شوێنی بنەڕەتیی دانا، لە گەڵ ژمارەیەك شوێنی لاوەکیدا. زۆربەی گیراوەکان یان لە شاری سلێمانی یان لە عەربەتی نزیکیدا بەردران. بەشێکی کەمیشیان بردن بۆ چەمچەماڵ و لەوێ لە دواییدا لە کۆمەڵگای شۆڕش نیشتەجێکران، یان بردنیان بۆ کەلارو لەوێوە دوامەنزڵیان کۆمەڵگای سموود بوو. پیرەژنێکی خەڵکی ناوچەی تەقتەق وا باسدەکات کە لە نزیك ناوچە کۆنەکەی خۆیەوە لە بینایەکی حوکوومەتدا لە دووکان دەسبەرداری بوون. لێپرسراوەکانی ئەوێ چەند پرسیارێکی کەمیان لێکردووە، هەر بۆ زانین لێیان پرسیوە: ئایا کوڕەکانت *پێشمەرگە* بوون؟ پیرەژنیش لە وەڵامدا وتوویەتی: "نەخێر لە گەڵ حوکوومەتدان"، ئەوجا پیاوەکان وتوویانە "*ئەلحەمدولیللا*" واتە سوپاس بۆ خوا.

"ئادەی بە ڕیز ڕاوەستن، تاوانبارینە"، ئەمە قسەی گاردێك بوو کاتێ دەیخوڕییە هەزاران زیندانیی پیرو بەتەمەن کەوا لە مەینەتیو دەردەسەریی نوگرە سەلمان ڕزگاریان بوو. هەروەها دەیوت "ئێوە دەبێ هەتاهەتایە ئەم ئەزموونەتان لە یاد بێت و هەرگیز بیر لە هیچ شتێك نەکەنەوە دژ بە سەدام حوسێنی سەرکردەمان، وا لێبووردنیشتان پێبەخشرا". ئەوجا گاردە *ئەمنەکان* جارێکیتر ناویان نووسینەوەو دەستیان کرد بە جیاکردنەوەیان و کۆمەڵ کۆمەڵیان کردنەوە. لە مولازم حەجاجی قێزەون بیسترابوو وتبووی کاتی ئەوە هاتووە کە ئیتر لەم خەڵکە بێکەڵکە ڕزگاربین و فرێیاندەینە شارەکانەوە[١٥].

گیراوەکانی نوگرە سەلمان حەفتانە بەردەدران، هەموو ڕۆژی شەممەیەك کاروانی ئۆتۆمبیل دەگەیشت و هەر جارەی تاقمێکی پێنج سەد کەسیی بە ترس و لەرزو گریانەوە دەبرد. ناوبەناو ئیڤاشیان دەهێنا, هەندێ جاریش ئۆتۆمبیلی سەربازیی بێپەنجەرە، لەو جۆرانەی لە کۆکوژیی قوربانیەکاندا بەکاردەهێنران. بەڵام بە زۆریی پاسی گەورەی مەدەنیی کە ئۆتۆمبیلی "کراوەو خۆش" بوون و کوشنیان تێدابوو, هەر

---

[١٥] ضاوثێکەوتنی میدل ئیست ووض، هەولێر، ٢٣ ی نیسانی ١٩٩٢.

یەکەیان پە نجا شەست کەسی دەگرت. یەکە مجار ڕێگەی شەل و کوێرو پەککەوتەیان دا بڕۆن. گەر یەکێ ناساغ یان ئازارێکی هەبوایە ئەوە لە گەڵ تەواوی خێزانەکەیدا لە یەك کاتدا ڕێگەیان دەدان بڕۆن.

دوا پۆلی بەربوون لە "چاڵی سەلمان" تا مانگی تشرینی دووەمی خایاند. ئافرەتێك کە لە کۆتایی تشرینی یەکەمدا ئەوێی جێهێشتبوو وتی ئەوانەی کە مابوونەوە بە زۆریی خەڵکی ناوچەکانی قەرەداخ و هەڵە بجە بوون[١٦]. بەڵام گەورەترین تەمومژ لە دوو کۆمەڵ ژن و منداڵی باشووری گەرمیان ئاڵاوە کە لە دووبزەوە بۆ نوگرە سەلمانیان هێنابوون, یەکەمیان لە دوای نزیکەی شەش حەفتەو دووەمیش لە ئابدا بوو. بە هەردوو کۆمەڵەکە ژمارەیان دەگەیشتە پێنج سەد کەس, لە بەشێکی جیاکاری بەندیخانەکەدا دایاننابوون و هەموو جۆرە پەیوەندیەکیان بە زیندانیە بەساڵداچووەکانەوە قەدەغە بوو. لەو ماوەیەشدا وەك باسدەکرێ دەیان کەسیان بە هۆی برسێتیو نەخۆشییەوە مردبوو.

ئەوانەی لەم کۆمەڵە خەڵکە مانەوەو نەمردن دوا تاقم بوون کە لە نوگرە سەلمان بەربوون، جگە لە سێ پیرەمێردی ناوچەی کفری لە باشووری گەرمیان کە ڕازی نەبوون بڕۆن ئەگەر کچەکانیان لە گەڵیاندا نەنێرنەوە. کچە عازەبێکی خەڵکی ئۆمەربل دەیوت: "کاتێ کە من بەربووم (لە تشرینی دووەمدا) کەس لەوێ نەمابۆوەو ئێمە دوا کەس بووین"[١٧]. بەڵام هەندێکی تر لەو کۆمەڵە هیچ دەنگوباسێکیان نیە، لەوانە دوو ئافرەت و چوار منداڵی خەڵکی گوندی بنەکە (ناحیەی تیلەکۆ) کەوا بێسەروشوێن بوونیان چووە سەر باری گرانی ئەو تراجیدیایەی بە شوێن ئەنفالی سێدا باڵی کێشا بە سەر ئەم بەشەی گەرمیانی خوارووددا.

خەڵکەکە پاش ئەوەی لە نوگرە سەلمان بەردەبوون، یەکەم قۆناخی وەستانیان هەندێ جار سەماوەو هەندێ جاریش تۆپزاوا بوو. جار جارەش پاسەکان و گاردە ئەمنەکانیشیان بە شێوەیەکی لارولوێر ڕووەو باکوور دەڕۆیشتن و لە هەردوو شوێن دەوەستان. زۆر کەس لەوانەی کاتی خۆی دەردو سزای تۆپزاوایان چەشتبوو بە تەواویی

---

(١٦) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وؤض، کؤمەلَطای زەرایەن، ٢٨ ی تەمووزی ١٩٩٢.

(١٧) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وؤض، کفری، ٣٠ مارتی ١٩٩٣. ئەم باس و بەسەرهاتەی ئافرەتانی طەرمیانی خوارروو لە نوطرة سەلماندا، دیسان لە ضاوثێکەوتنەکانی کؤمەلَطای باسرمة، ٢٤ ی مارتی ١٩٩٣ و سلیَمانی، ١ ی نیسانی ١٩٩٣ و زاخؤ، ٨ ی نیسانی ١٩٩٣دا هاتة کایەوة.

دەڕووخان كە جارێكی تر لە هەمان بیناو بگرە لە هەندێ حاڵەتیشدا لەهەمان زیندانداا شەوێكیان بە سەر دەبرد، كەوا چەند مانگێك بوو بەجێیان هێشتبوو. هەندێك جارێكیتر لە ئۆفیسی حیزبی بەعس لە كەركووك ناویان دەنووسرایەوە. هەندێكیتر لە دوورخراوەكان ناسنامەی نوێیان بۆ دەردەكرا كە ئەم وشانەی تێدا نووسرابوو "بەر عەمەلیاتی ئەنفال كەوتووە"[18].

لە سەماوە كە نزیكترین شارە لە نوگرە سەلمانەوە، بەندییە بەردراوەكان لە سەعاتێكەوە بۆ حەفتەیەك دەمانەوە. ئەوانی تەندروستییان باش بوو هەر هێندە لەوێ دەیانهێشتنەوە تا ناوەكانیان تۆمار دەكردن, ئەوانەش كە نەخۆش بوون كارگوزارانی سوپاوە لەفوتا بخانەیەكی چۆڵدا یان لە بەشێكی نەخۆشخانە كۆنێكی سەربازیدا "زۆر بە نەرمی رەفتاریان لە گەڵ دەكردن". هەموو پاك‌وخاوێن دەكرانەوەو پیاوە بە تەمەنەكان تەراش دەكران. پیرەمێردێكی خەڵكی ناحیەی ئاغجەلەر لەو بارەیەوە دەیوت: "ئێمە لە دەعبا دەچووین, لەبەرئەوە دەبوو دەستێكمان پێدابهێنن"[19]. لە دوای نەبوونی‌و مەینەتیەكەی نوگرە سەلمان ئیدی ژەمە خواردنەكان بە زۆریی چەورو مشەمەر بوون, گۆشت و برنج و میوە كەس لێی نەدەپرسیەوە. پیاوێكی تەمەن مامناوەندیی خەڵكی ناوچەی قەرەداخ دەگێڕێتەوەو دەڵێ: "گەرەكیان بوو پیشانی بدەن كەوا حوكوومەت بە باشی رەفتارمان لە گەڵ دەكاو دەرمان و خواردنی چاكیان دەداینێ، وەك مریشك و ماسی. گاردەكان پێیان دەوتین دەبێ گۆرانی بڵێین و خۆشحاڵیی خۆمان پیشان بدەین، دەشیانوت حوكوومەت زۆر باشەو وا ئازادتان دەكات"[20].

بە گەیشتنیان بۆ سلێمانی و عەربەت بۆ دواجار ناویان خوێندنەوەو پەنجەمۆریان پێكردن و پسووڵەی بەردانیان پێ ئیمزا كردن. لە سەنتەری پارێزگاش هەندێ لە بەندیەكان برابوون بۆ بینایەكی ئاسایش "كە لە نەخۆشخانەیەكی گەورە دەچوو" و لەوێ دانیشتوانی خێرخوازی شار بە سەر دیوارە بەرزەكانیدا خواردنیان بۆ هەڵدابوون. گەلێكی تریشیان بردبووە یاریگاكەی تۆپی پێی سلێمانی‌و لەوێ بە پێی

---

[18] ضاوثێكەوتنی میدلَ ئیست ووض، كۆمەلَطای بنەسلاَوة، ٢٠ ی نیسانی ١٩٩٢.
[19] ضاوثێكەوتنی میدلَ ئیست ووض، هەولێر، ٢٣ ی نیسانی ١٩٩٢.
[20] ضاوثێكەوتنی میدلَ ئیست ووض، جافەران، قەرەداخ، ١١ ی مایسی ١٩٩٢.

ناوچەکانیان جیایان کردبوونەوەو پێیان وتبوون بۆ هەرکوێیەك دەڕۆن سەربەستن تەنها گوندەکانی خۆیان نەبێت (کە شوێن و هەتەریشیان نەمابوو). بە تاقمێکی تریان وتبوو کەوا هەر کەسێ بچێتە ئەو ناوچە قەدەغەکراوانە "هەلیکۆپتەر هەڵیدەگرێ و لە ئاسمانەوە بەریدەداتە خوارەوە، یان بێدادگایی کردن ئیعدام دەکرێت"[٢١].

لە ئۆفیسی حیزبی بەعسیش لە عەربەت هەمان پەیامیان پێڕاگەیاندن. لێرە داواکرابوو لە چەند کەسێکیان کە زانیاریی لە بارەی کەسانی خێزانەکەیانەوە بدەن و پسووڵەی تازەیان بۆ کردبوون. "هەڤاڵێکی" بەعسی لە پیاوێکی خەڵکی کەلاری پرسیبوو: "دەزانی بۆچی بەردراوی؟" کابراش لە وەڵامدا وتبووی: "لە بەر ئەوەی خوا ڕزگاری کردم". پاش هەندێ پرسیاری ڕۆتینی لەم جۆرە، پێیان وتبوون ئیتر دەتوانن بڕۆن بۆ "گوندە هاوچەرخەکان"ـ واتە موجەممەعات* ـی وەك سموودو باینجان و لەوێ لە خانووبەرەی باشدا نیشتەجێ دەکرێن.

ئەو بەشە کەمەشیان کە برابوون بۆ چەمچەماڵ تاقیکردنەوەیەکی کەمێك جیاوازیان هاتە ڕێ، لێرە قایمقام وەریگرتبوون، کە بەرپرسی بەڕێوەبەرێتیی مەدەنیی قەزای چەمچەماڵ بوو. لێرەش هەر هەڕەشە عادەتیەکە دووپات کرایەوە "پێیان ڕاگەیاندین نەچینەوە بۆ گوندەکان، چونکە قەدەغەکراوە، نابێ بچینە پشتی ڕێگا قیرەکەوە، ئەگەر لەوێ بمانبینن سزا دەدرێین"[٢٢]. نیشتەجێیی نوێ لە کۆمەڵگا خۆجێیەکانی وەك شۆڕش و بنەسڵاوەدا مەیسەر دەبوو. بەڵام لێرە کارەکەیان بەتوند گرتبوو، بەندیەکانیان ئازاد نەکرد تا خەڵکی شار بوون بە کەفیلیان و ڕەزامەندیی دەسەڵاتدارانیان وەرگرت بە شێوەیەکی کاتی بیانبەنەوە ماڵی خۆیان (واتە ماڵی خانەخوێکە ـ و). لە هەندێ حاڵەتدا بۆ هەر چوار بەندیەو کەفیلێکیان دەویست. مەسەلەی کەفیل پەیداکردنیش گرفتێك نەبوو, دانیشتوانی چەمچەماڵ ئەمجارەش ڕۆڵی تایبەتی خۆیان بینییەوە، بە تەواوی وەك چۆن لە نارەزایی دەربڕینەکەی نیساندا بینییان بۆ ئازاد کردنی گیراوەکانی ئەنفال، بە خۆپیشاندانی خۆڕسکی و بە دەم هاوڵاتیە کوردەکانی خۆیانەوە چوون و لە هیچ شتێك دریغییان لێنەکردن.

---

[٢١] ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست ووض، هەولێر، ٢٣ ی نیسانی ١٩٩٢.

* لە دەقەکەشدا هەر بەو شێوەیە ـ و.

[٢٢] ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست ووض، تەقتەق، ٢٤ ی نیسانی ١٩٩٢.

* * *

پرۆسەی فرێدانە موجەممەعەوە

دەربازبوانی ئەنفال، بە پێی ناوچەو شوێنی جارانیان لە نزیکەی دە دوانزە كۆمەڵگادا گیرسانەوە. ئەوانەی كە خەڵكی گەرمیانی خوارووبوون ڕوویانكردە سموود (واتە خۆڕاگرتن)، كۆمەڵگا گەورەكەی نزیك شارۆچكەی كەلار. زۆربەی خەڵكی گەرمیانی باكووریش چوون بۆ شۆڕش*، بە تەنیشت چەمچەماڵەوە. ئەوانی خەڵكی دۆڵی زێی بچووكیش بوون بە شێوەیەكی سەرەكی لە بنەسڵاوەو دارەتوو نیشتەجێ كران، لە دەشتایی باشووری هەولێردا. بەڵام ڕزگاربوانی ئەنفالی كۆتایی لە بادینان، دژوارترین چارەنووس چاوەڕێی دەكردن و دەیان هەزاریان فڕێدرانە شوێنێكی ڕووتەن لە باكووری ڕۆژهەڵاتی هەولێرەوە.

سموودو شۆڕش هەردوكیان ساڵێ پێش ئەنفال بە شێوەیەكی سەرەتایی هاتنە ئاراوە و لە بنەڕەتدا دانرابوون بۆ دووبارە نیشتەجێكردنەوەی دانیشتوانی ئەو گوندانەی گەرمیان و دەشتی هەولێر كەوا بەر بەرنامەی پاكتاوكردنی ساڵی ١٩٨٧ كەوتبوون. كە وەختێ ئەنفال لە ساڵی ١٩٨٨دا ئەم ناوچانەی ڕاماڵی، زۆر لە گوندنشینە هەڵاتووەكان پەنایان بردە بەر ئەم دوو كۆمەڵگایە، بێهیچ مۆڵەتدانێكی ڕەسمی. لە پاش لێبووردنەكەی ئەیلوول هەردوكیان بە هۆی نیشتەجێكردنی دەربازبووان تیایاندا هێجگار گەورەو بەرفراوان بوون. بە پێی خەمڵاندنی ئیدارەی كوردی، دانیشتووانی سموود لە ساڵی ١٩٩٢دا پەنجا هەزار كەس دەبوون و هەشتاو پێنج لە سەدیان *ئەنفالەكان*** بوون. شۆڕش لەمیش گەورەتر بوو, دابەشكرابوو بە سەر چوار ناوچەی جوگرافیداو شەست هەزار كەسی تێدابوو بە تەواوی دانیشتوانی ناوەندی ناحیەی قادركەرەمیشەوە ، كە پاش ئەوەی شارۆچكەكە لە مایسی ١٩٨٨دا بە

---

* لێرەدا بەئینطلیزی مانای وشەی شۆرشی لە نێو كەواندا نووسیوە -و.
** لێرەدا هەر هەمان وشەی (ئەنفالەكان) بەكارهاتووە، كە ئەمە لە پاش ئەنفال وشەیەكی باوبوو لە سەر زاری دەسەڵاتداران و خەڵكیش -و.

بلدۆزەر تەختکرا هێنرابوون بۆ ئێرە. تێکرا لە سەدا حەفتای ئەوانەی لە شۆڕشدا نیشتەجێ بوون دەربازبووی ئەنفال بوون[٢٣].

وشەی "نیشتەجێبوون" ڕەنگە چەواشەکەر بێت، چوونکە هەموو ئەوەی کە تازە گەیشتووەکان لە حوکوومەتی بەعسیان وەردەگرت پارچە کاغەزێك بوو کە ناونیشانی پارچە زەوییەکی تێدابوو (ئەوەش پەیوەست بوو بە ڕەفتاری باشەوە). "برۆ خانووەکەت دروست بکە", ئەمە بە زیندانییەکی جارانی نوگرە سەلمان وترابوو کاتێ لە کەلار بەردرابوو. "بەلام من چۆنم درووست بکردایە؟" کابرا بە تەوسەوە ئەم پرسیارەی لە میدڵ ئیست ووچ دەکرد. هەروەها دەیوت: "ئاخر من نە منداڵ، نە کوڕ، نە خۆراك، نە پارەو بگرە تەنانەت حەسیرێکیشم بۆ دەرنەچوو"[٢٤]. پاشان وردە وردە دوو شارۆچکەی بێزراو هاتنەکایەوە، کە بریتیبوون لە خانووی بلۆکی خۆڵەمێشیی ناڕێکوپێك, دواجاریش وزەی کارەباو ئاوی بۆریشیان بۆ ڕاکێشرا. ئەم کۆمەڵگایانە چواردەوریان بە پێگەی پۆلیس و سەرباز تەنرابوو و کەس نەیدەوێرا بێت بە دەوریاندا بێ مۆڵەتی ڕەسمی *.

ئەڵبەتە ئەو دەمە هیچ ئەڵتەرناتیڤێك نەبوو بۆ ئەم شێوازە ژیانە. گوندەکان بە مەزراو زەویوزاریانەوە هاتوچۆکردنیان قەدەغەبوو و سزای کوشتنی لە سەر بوو. دۆسیەکانی حوکوومەتی عێراق گەلێ جار دەگەڕێنەوە سەر مەسەلەی ئیعدامکردنی خەڵك چ بە تاك و چ بە کۆ، لە بەر ئەوەی دوای ئەنفال لە ناوچە "قەدەغەکراوەکاندا" بینرابوون. دانیشتوانی شارۆچکەکان بە بڵندگۆ هەڕەشەیان لێدەکرا ئەگەر هەر کەسێك داڵدەی *ئەنفالەکان* بدات سزای خۆی وەردەگرێت. ڕامالین و ڕاپێچکردن تەنانەت شارەکانیشی گرتبووە، بە تایبەتی سلێمانی. زۆربەی خێزانەکان, گەر هەمووشیان نەبووبێت، لە کۆمەڵگاکاندا نێرینە نان

(٢٣) ئەم ژمارانە جەوهەر نامیقی سەرۆکی پەرلەمانی تازەی کورد داویەتی، ئەو پەرلەمانەی لە مایسی ١٩٩٢دا هەڵبژێردرا. چاوپێکەوتنی میدڵ ئیست ووچ، هەولێر، ١٨ ی حوزیرانی ١٩٩٢

(٢٤) ئەم پیاوە دواین جار هەردوو کوڕەکەی، کە تەمەنیان پانزەو سیانزە ساڵ بوو، لە بەندیخانەی تکریت بینیبوو. هەروەها پانزە کەسی تریش لە خێزانەکەی لە ئەنفالدا تیاچووبوون. چاوپێکەوتنی میدڵ ئیست ووچ، سلێمانی، ١٢ ی مایسی ١٩٩٢.

* پێدەچێت لێرەدا میدڵ ئیست ووچ بە هەڵەدا ڕابێت و زیادەڕۆییەك لە مەسەلەکەدا هەبێت، چوونکە ئۆردووگا زۆرەملێکان لە چاو ئەوانەی تری خراپیی بارودۆخیاندا بەلام هاتوچۆکردنیان بە ڕوخسەت و مۆڵەتدان نەبووە ـ و.

پەیداکەرەکانیان لەدەست چووبوو و هیچ قەرەبوویەکیش نەبوو بۆ زەرەرو زیانی گیان وماڵو خانووبەرەو تەواوی ئەوانەی کە وێرانکران و بە تاڵان بران. هەروەها ئازووقەش بێ کارتی بەشە خۆراك دەست نەدەکەوت، ئەمەش لە سەر بناغەی سەرژمێریەکەی ١٩٨٧ بوو و کارتی هەموو کەسێك مۆری حیزبی بەعسی لێدەدراو ئەوەش دیاریدەکرا کە دانیشتووی چ گوندو ناحیەیەکە. لەو دەمەدا ئەو کارتانە تەنها بەوە دەست دەکەوتن کەوا کەسێك وەك دانیشتووی یەکێك لە کۆمەڵگاکان تۆمار بکرایە یان لە ڕێگەی بەرتیلدانەوە. هەندێك لە دانیشتوانی ئۆردووگای بەرحوشتر دەگێڕنەوە کەوا کاربەدەستە بەعسیەکان پێیان وتوون هەروەختێ هاتنە ناو حیزبی حوکمڕانەوە ئەو کاتە پسووڵەی ئازووقەو ئیمتیازاتی تر وەردەگرن(٢٥). ئەوانەی کە بە قسەیان کردبوون دواتر بۆیان دەرکەوتبوو بەڵێنەکە بەتاڵە.

لە لایەکی دیکەشەوە زۆر لە ئەنفالەکان مەحاڵ بوو ناسنامەی تازەیان بۆ دەربکرێت، کە بێ ئەوە لە دەزگاکانی دەوڵەتدا کاریان دەست نەدەکەوت، منداڵیان نەیاندەتوانی بەردەوام بن لە خوێندندا، نەخۆشیان تیمار نەدەکراو لە هەموو خزمەتگوزارییەکی حوکوومەت بێبەش دەبوون. بە پێی قسەی بێوەژنێکی ئەنفال کە بەردەوام لە نێوان هەردوو کۆمەڵگای شۆڕش و جدیدە زابدا هاتوچۆی بوو, دەڵێ:

" کاتێ چووم بۆ ئەوەی کارێکم دەست بکەوێ پێیان وتم ڕێگە بە خێزانی ئەنفالەکان نادرێ ئیش بکەن، لە قوتابخانە پێیان دەوتم خێزانی ئەنفالەکان ناتوانن منداڵەکانیان تۆمار بکەن، لە نەخۆشخانەش لە بەر هەمان هۆ تیماریان نەدەکردین، ویستم ناسنامە بۆ منداڵەکانم دەربێنم بەڵام دەسەڵاتداران نەیاندامێ. لە قوتابخانە پێیان وتم دەبێ ڕەگەزنامەی عێراقی بۆ منداڵەکانم دەربێنم، بۆ ئەوەش ناردمیان بۆ چەمچەماڵ و هەولێرو لەوێوە بۆ بەغدا، بۆ بەڕێوەبەرێتی *ئەمنی* گشتیی، لەدواییدا نووسراوێکم درایە کە دەڵێ مێردەکەم لە ئەنفالدا ونبووەو ئەمە هیچی بۆ نەکردم لە کۆسپ و تەگەرە زیاتر* . نووسراوەکە هێمایەکی خستە سەرم و

(٢٥) ضاوثێکةوتنی میدلَ ئیست وؤض لةطةلَ دانیشتوویةکی جارانی بةرحوشتردا، کؤمةلَطای زةرِایةن، ٢٨ ی تةمووزی ١٩٩٢.
* تا ئێستاش لة دادطاکانی ئةحوالَی شةخسیی کوردستاندا دةیان کێشةی لة ضةشنی کێشةی ئةم بێوةذنة هةیةو لةرِؤذنامةدا جارِیان بؤ دةدرێ کة مێردةکانیان "لة ئةنفالدا ونبوون" بؤ ئةوةی بةلَطةنامةی میراتطریی مێردة بێسةروشوێنةکانیان بؤ دةربکرێت ـ و.

جیایکردمەوە. بنکەی پۆلیسی کۆمەڵگای جدیدە زاب پێیانڕاگەیاندم ئـەم نووسـراوە کارەکەم بۆ ئاسان دەکات، بەڵام کە خەڵك دەیانبینی هەمیشە شەرمەزار دەبووم"[٢٦].

* * *

دەشــتە وشــك و رووتەنەکــەی باشــووری رۆژهــەڵاتی هــەولێر پێــنج شــەش خێوەتگەیەکی (لەم وشەیە چاکترمان شك نەبرد) گرتبووەخۆ. لە کۆبوونەوەیەکی ٧ ی ئەیلوولی مەکتەبی باکووردا علی حسن المجید بڕیاری دا کە دەربازبووانی پەلامارەکەی بادینان بۆ ئەم ناوچە وشكو برینگـە ڕەوانـە بکـرێن لـە بەندیخانـەی سـەلامیە، قەڵاکەی دهۆك، سەربازگەکانی ئەترووش و ئاکرێو ئەوانەی سنووری تورکیا، کە لەو کاتــەدا بــە هــۆی لێبووردنەکــەی ڕۆژی پێــشووەوە خــەریکبوو دەگەیــشتن. لــە نیــوە شەوێکیشدا گەورەترین کۆمەڵە خەڵکیان لە سەر زەوییەکی سارایینی نزیك کۆمـەڵگای بەحرکەدا هەڵڕشت. ئەم شوێنە لە پاش ڕووخاندنی گوندێکی کوردنشین لە پەلامارێکی پێشووی سوپادا بە جێژنیکان دەناسراز لە پاش بەینێك جووتە نیشتەجێی بەحرکە ـ جێژنیکان ٤٢٤١ماڵیــان گرتــەخۆ و دایــان لــە یــەك و بــوون بــە کۆمەڵگایــەکی زۆر گەورە[٢٧].

لێرە هیچ شتێك لە پێشوازیی ئـەو کەسـانەدا نـەبوو کـە تـازە دەگەیـشتن, لـە زەوییەکی ڕەقەن و بنچك و دەوەن و قوڵلەی پاسکردن بەولاوە کە ڕەشاشـیان لـە سـەر دابەسترابوو. وەرزەکەی پایزو لە کاتێکدا بوو کە بە ڕۆژ هێشتا هـەر گـەرم بـوو, بـە شەویشدا تەواو ساردی دەکردو نزیکبوونەوەی زستانی ڕادەگەیاند. هیچیش نەبوو ئەو خەڵکە خۆیانی لە سەرماو گەرما پێبپارێزن. پیاوێك لەوانـەی کـە بـۆ بەحرکـەیان هێنابوون دەیوت: "هیچ شتێکیان پێنەداین و دەبوو لـە سـەر زەوییـە ڕەقو تەقەکـە بخەوین و برسێتی تەنگی پێهەڵچنیبووین"[٢٨]. فرێـدانی خەڵکەکـە لێـرە، بێهـیچ بناغەیەك، بێنان و بێئاو، بێماواو بێخانووبەرە، بە ئاشکرا ئەوەی دەگەیانـد کـەوا

---

[٢٦] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ووض، کۆمەلَطای جدیدة زاب، ٢ ی مایسی ١٩٩٢.

[٢٧] بڕیارەکانی کۆبوونەوەی مەکتەبی باکوور لە نووسراویَکی *ئەمنی* هەولیَردا باسکراون لە ١٦ ی ئەیلوولی ١٩٨٨دا، ئەمەش دەقەکەیەتی: ئەو خیَزانانەی طەڕاونەتەوە ڕیزی نیشتمانی دەطونجیَ لە شارۆضکە نویَکانی ثاریَزطاکەماندا نیشتەجیَ بکریَن. ئەوانە لاَی ئەولاکەی ١٢٧١٤ خیَزان دەبن و بەمجۆرەی خوارەوە لە شارۆضکە نویَکاندا نیشتەجیَ بکریَن: جیَذنیکان ٤٢٤١، طردەضالَ ٢٧٩٤، بەرحوشتر ٢٣١٤، شاخۆلاَن ٢٣٨٧ .

[٢٨] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ووض، دهۆك، ٢ ی حوزیَرانی ١٩٩٢.

نەخشەدانەرانی ئەنفال ژیان و مردنی ئەو خەڵکە ڕاگوێزراوەیان لا یەك شت بوو و پاسەوانانی ئۆردووگاکەش بەردەوام ئەمەیان بەگوێدا دەدان.

بەڵام زۆربەی خەڵکەکە لە ئەنجامی بە هاناوە هاتن و فریاکەوتنێکی نائاسایی‌و هێجگار گەورەدا ڕزگاریان بوو. هاوڵاتیانی کوردی هەولێر دەسپێشخەر بوون لەم یارمەتیەداو خواردەمەنی‌و شەکرو چاو بەتانییان بۆ ئەنفالەکان دەبردو گەلێ جاریش بە هۆی ئەوەوە ژیانی خۆیان دەخستە مەترسیەوە. هەروەها لە کاتی شیاوی خۆشیدا خزم و کەسی دەسبەسەرانی ئۆردووگاکە, ئەوانەی بەر ئەنفال نەکەوتبوون چونکە شوێنی نیشتەجێیان شار یان کۆمەڵگا بووە، فریایان کەوتن و دەستی یارمەتییان بۆ درێژکردن. یەکەم کەسانی خۆبەخش لە کاتێکدا کەوا هەوڵیاندەدا هەرچۆنێك بووە بگەنە بەحرکەو جێژنیکان، لە ناو دارو دەوەنەکانی دەوروپشتیانەوە بەر تەقە دران، دواجاریش سەرباز گرتبوونیان و لێکۆڵینەوەیان لەگەڵ کردبوون و دارکارییان کردبوون. بەڵام دواتر دەسەڵاتداران چاوپۆشییان لە هەوڵی فریاکەوتن دەکرد، ڕەنگە لە بەر ئەوە بووبێت کە ترسابێتن لە کەمپەکانەوە نەخۆشی بڵاوببێتەوە[٢٩].

بەڵام لە ئاخرو ئۆخریساڵدا درم و پەتایان تێدا بڵاوبووەوە. گرانەتاو هەوکردنی جگەر خراپ تەشەنەیان کردبوو، هەروەها ئەنفلۆنزاو دیزانتری بە ڕۆتین تیایاندا بڵاوبوو و کوشندەش بوون. لە گەڵ ئەو هەموو هەوڵ و یارمەتیەی خەڵکی هەولێریشدا، زۆر لە دانیشتوانی ئۆردووگاکە بەرگەی پایزو زستانەکەیان نەگرت[٣٠]. گەورەترین ڕێژەی مردن لە ناو منداڵدا بوو, زۆریشیان خەڵکی گوندەکانی پارێزگای دهۆك بوون کە بەر چەکی کیمیایی کەوتبوون. خەڵکی گوندەکانی تلاکرو، وەرمێلێ، وەرەخەل باسی ئەوە دەکەن کەوا زۆربەی منداڵە شیرەخۆرەکانیان لە بەحرکە ناشتووە. پیرەژنێکی خەڵکی گویزێش کە خۆی بەر پەلاماری گازی ژەهراوی کەوتبوو، سێ منداڵی کوڕەزاو کچەزای لە جێژنیکان لەدەستچووبوون، کە ناویان زانا محەمەد شەریف

---

[٢٩] ئةمة ڕِاو بؤضوونى ذمارةيةك دكتؤرى كوردة لة هةولێر كةوا بؤ ميدلَ ئيست ووؤضيان دةربرِيوة، ئَةو دكتؤرانة لة دوادوايى سالَى ١٩٨٨دا بة نهيَنى ضوونةتة بةحركة و جيَذنيكان، لةو دةمةدا كة درم و ثةتاكان هةرِةشةيةكى ترسناكيان ثيَكهيَناوة.

[٣٠] تيميَكى ثزيشكى عةدليى ميدلَ ئيست ووؤض و ثزيشكانى مافى مرؤظ لة حوزيَرانى ١٩٩٢دا طؤرِستانى بةحركة ـ جيَذنيكانى ثشكنيوةو ٨٧ طؤرِى مردووانى ئؤردووطاكةى ثيَواوة، لةمانة حةفتاويةكيان خوار تةمةنى طةورة بوون. بؤ باسوخواسى تةواوى رِيَبازى كارى تيمةكة برِوانة "ويَرانكردنى كوريَمىَ،" Destruction of Koreme, PP. ٦٥-٧٠, ٩٢-٩٥

(تەمەن دوو ساڵ)، ناهیدە (تەمەن دوو ساڵ) و براکەشی سامان عبدالرحمن (تەمەن چوار ساڵ)[٣١] بوو.

لە سەرەتاوە بۆ ماوەی چەند مانگێ، ڕاگوێزراوەکان دەرهەقی زەمانە سێبەریان بە بەتانیو پارچە نایلۆن دروستکردبوو و ڕایەڵێکی شەقو شڕی دارو کۆڵەکەیان بۆ کردبوو. لەم ماوەیەدا ئەوەی بینا بووبێت لێرە تەنها قولەی گاردو ئۆفیسەکانی *ئەمن* و *ئیستیخبارات* بوون. هەرچەندە دانیشتوانی ئەم ئۆردووگایە لە بەر ئەوەی قوربانیی ئەنفال بوون، نەیاندەتوانی قەرزی بانکی خانووبەرە وەربگرن. بەڵام لە پاش نزیکەی ساڵێك زۆر خانووی پتەو و چاکیان دروستکرد، هۆکەشی نرخی هەرزانی بلۆك بوو، لە هەمان کاتدا کارگەیەکی بلۆکی ئەهلیش پێی دەبەخشین. پاشان وردە وردە کۆمەڵگاکان کەوتنە ئەوەی ڕوخسارێکی نیمچە جێگیر وەربگرن لە پاڵ ئەوانی تردا کەوا ڕژێمی عێراق لە گوژمێکی پێشتری سەرلەنوێ نیشتەجێکردنەوەی کورددا دروستی کردبوون. یەکە مجار نەیاندەهێشت کەس ڕۆژی لە کاتژمێرێك زیاتر ئەم کەمپانە بەجێبێڵێ، ئەویش بە پسووڵەی ڕوخسەت، بەڵام لە پاش نزیکەی سێ مانگ ئەم توندوتیژیە شلوشاو بووەوەو وازیان هێناو حیزبی بەعس مۆڵەتنامەی دەدا بە خەڵکەکە بچن بۆ هەولێر بۆ کاروباری بازارکردن و پاشانیش بۆ کارکردن.

هەندێك پیاوی بەتەمەن و مێردمنداڵی کە توانای کاریان هەبوو، لەملاو لەولا کرێکاریی بیناسازییان دەکرد، بەڵام لە گەڵ ئەوەشدا زۆربەی زۆری خێزانەکان بێ سەرچاوەیەکی ئەوتۆی داهات و دابینکردنی بژێوی مابوونەوە. بەم ئازادیی هاتوچۆکردنەی ئۆردووگاکە، گەلێ لە ئافرەتان چوون بۆ هەولێر بۆ سۆراخکردنی مێردو براکانیان، بەڵام پۆلیس و کاربەدەستان لە پارێزگادا فریویان دەدان و قسەی ساویان بۆ دەکردن "ئێمە هیچ زانیاریەکمان لەو بارەیەوە نیە.. ڕەنگە دوو ڕۆژی تر شتێکمان بۆ بێت.. خەمتان نەبێ بەرێوەن". ئەو ژنانەش کە زیاتر پێیان دادەگرت و کۆڵیان نەدەدا، بەرەوڕووی دەسەڵاتدارانی دهۆك یان مووسڵ یان بەغدایان

---

(٣١) زۆر لە دەربازبووان دەڵێن کەوا بیست منداڵی تلاکرو, سی منداڵی وەرمیلێ, سیء سێ تا ضل منداڵی وەرەخەل لەو ئۆردووطایانە مردوون. لە حاڵەتی یەکەم و دووەمیاندا لەوانەیە بەرکەوتنی ضەکی کیمیایی هۆکاری کاریطەر بووبێت، تیمی ثزیشکی عەدلیی ثزیشکانی مافی مرؤظ و میدلَ ئیست وؤض ثاشماوەی لاشەی سێ کضی ساوایان لە طؤرِ دەرهێناوە، لە طؤرستانی بەحرکە ـ جێذنیکان و هەریەکەیان شوێنەواری سەختی بەدخؤراکیو نەخؤشییان ثێوە دیاربووە. برِوانە "وێرانکردنی کوریمێ"، لاثەرە ٦٨.

دەکردنەوە، بەڵام هەرگیز چ هەواڵێك نەبوو و هیچکام لە پیاوەکانیان جارێکی تر نەبینرانەوە.

لە هاوینی ١٩٩٠دا , پاش ئەوەی حوکوومەت کۆنترۆڵی تەواوی کوردستانی عێراقی گێڕایەوە ژێر دەستی، بە دەسبەسەرەکانی بەحرکە ـ جێژنیکانیان ڕاگەیاند کە بۆ هەر لایەك بڕۆن سەربەستن. لێرە هیچ پرسیارێکی ئەوە نەکرا کە ئاخۆ ڕێگەیان دەدەن بگەڕێنەوە گوندەکانی جارانیان، چونکە ئەو دەمە کەلاوە بوون، بەڵام زۆریان بەوە قایل بوون کە لە کۆمەڵگای بچووکتردا لە پارێزگای دهۆك نیشتەجێ ببنەوە وەك هیزاوا، گرێگەور، تلکەبەرو ئەوانیتر، کەوا نزیکتر بوون لە شوێن و هەواری جارانیانەوە لە ناوچەکانی کرمانجی زماندا. بەشێکیشیان هەر لە شوێنی خۆیان مانەوەو لە پاش دوو ساڵی نیشتەجێبوونیان لەوێ ئاو و کارەبایان بۆ ڕاکێشان و قوتابخانەی سەرەتایی‌و ناوەندییان بۆ کردنەوە. لەو کۆمەڵگایەدا, نزیکەی پانزە هەزار ڕاگوێزراوی بادینان مانەوە تا بەهاری ساڵی ١٩٩١ کەوا شەڕی کەنداو و ڕاپەڕینە سەرنەکەوتووەکەی کوردی بە دوادا هات. هەرکە ڕاپەڕین لە نێو کۆمەڵگا خەمناکەکانی دەشتی هەولێردا تەشەنەی کرد دانیشتوانیان فەرمانگەکانی ئەمن و پۆلیسیان تێکوپێك داو بۆ چەند ڕۆژێکی کەم جڵەوی کاروباری خۆیان گرتە دەست. پاشان گاردی کۆماری کۆمەڵگاکانیان داگیرکردەوەو ئەنفالەکانی بەحرکە ـ جێژنیکانیان ئاوارەی ئێران کردو جارێکی تریش بێ ماڵ‌و حاڵیان کردنەوە.

* * *

چـــــارەنووسی مەسیحی و ئێزیدیەکـــــان

هەر ماوەی دوو حەفتەیەك تێپەڕیبوو بە سەر گەیشتنی ڕاگوێزراوەکانی بەحرکەدا (شایەتەکان دەڵێن بەرواره تەواوەکەی ٢٣ یان ٢٤ ی ئەیلوولی ١٩٨٨ بووە)، بڵندگۆ ڕەسمیەکان جاڕیان دا کە دەبێ ئەو کەسانەی هاتوونەتە ئۆردووگا بێدواکەوتن خۆیان بە بنکەی پۆلیس بناسێنن. ئەوانەی بە مجۆرە جیاکرانەوە یان ئاشووری‌و کلدانە مەسیحیەکان بوون یان تایەفەی ئێزیدی, کە کۆمەڵێکی ئەتنیی کورد بوون. ئەوەی کە بە سەر ئەم دوو تاقمەیان هێنا کارەساتێکی دڕندانە بوو و بە یەکێك لە گەورەترین مەسەلە نادیارو تەمومژاویەکانی ئەنفال ماوەتەوەو ڕوخسارێکی دیکەی جینۆسایدی کورد بوو.

وێڕای داواکاریی کوردیش بۆ ئۆتۆنۆمیی، بەڵام دانیشتوانی کوردستانی عێراق لە ڕووی ئەتنیەوە یەك نین. هەرچەندە ژمارەی کەمینەکانی لە سەدەی بیستەمدا زۆر بە زەقی دابەزیوە لە ئەنجامی کوشتوبڕو هەڵاتن و فشاری ئاینیدا، بەڵام هەرێمەکە هێشتا هەر نیشتمانی سێ گرووپی گرنگە. بێجگە لە ئێزیدیو ئاشووریو کلدانی کاسۆلیك، ژمارەیەکی گرنگ و بەرچاوی تورکمانیش لە شاری کەرکووکی فرەنەتەوەو شارۆچکەکانی نزیکیدا هەن. تورکمانەکان, جگە لە سەربازە ڕاکردوو و موتەخەلیفەکانیان، لە دەمێکەوە لە ژێر دەسەڵاتی حوکوومەتدا دەژین و هەندێ جاریش پەیوەندییان لە گەڵ کوردەکاندا گرژبووە. بەڵام مەسەلەی ئاشووریو ئێزیدیەکان زۆر لەوە جیاوازەو هەندێ پێکدادانی توندوتیژ نەبێ لە گەڵ کوردەکاندا سەرەتای ئەم سەدەیە (سەدەی بیستەم)، دەنا هاوکاری یەکتربوون و لە ساڵانی ١٩٦٠ ەوە میراتێکی هاوبەشی چەوسانەوەو ستەملێکردنی ڕژێمی بەغدایان هەبوو.

ئاشووریەکان کە ژمارەیان لە ملیۆنێك زیاترە، یەکێکن لە کۆنترین کۆمەڵگە مەسیحیەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و زۆربەیان ئێستا لە شارەکانی مووسڵ و دهۆك و هەولێردا دەژین، کە هەریەکەیان دانیشتوانێکی گەورەی مەسیحیی تێدایە، هەروەها شارۆچکەی شەقڵاوەی هاوینەهەواریش. لە سەروەختی ئەنفالدا ناوچە دێهاتیەکانیان, کەوا کاتی خۆی گەورە و فراوان بووە، هاتبووە سەر چەند گوندێك لە چیاکانی بادیناندا. ئەمانە شوێنگەلێکی جوان و دڵڕفێن بوون، بە کەنیسەی خنجیلەو قەشەنگیانەوە، بە ڕەزو باخی ڕێکوپێك و سیستەمی ئاودێریی ناوازەیانەوە. ئەو مەسیحیانەی* لە کوردستانی عێراقدا دەژین ئاخاوتنیان کرمانجییە لە پاڵ دیالێکتی ئارامیی خۆشیاندا. ئەوان لە گەڵ ئەوەشدا کە بە نەژاد کورد نین بەڵام جلوبەرگی کوردیش دەپۆشن. کەچی ڕژێم لە سەرژمێریەکەی ١٩٧٧دا بە ڕەسمی بە عەرەبی داناون، بەڵام زۆر لە ئاشووریو کلدانەکان لەوە پەست و نارازین و ڕەتیدەکەنەوە. "سەدام حوسێن بێویژدانانە ئێمە بە عەرەب ناو دەبات"، مەسیحییەکی کلدان ئەم قسەیەی بە میدڵ ئیست ووچ وتبوو و بە پەستییەوە پەنجەی بۆ مێژەرەکەی سەری

* لەم ناوضەیەدا بە مەسیحیة کلدان و ئاشووریەکان دەلَیَن فەلة یان فەلَـة. ئیَموایـة مەبەست لـة بـة کرمـانجی ئاخـاوتن لیَـرەدا دیـالیَکتی کرمـانجیی بـاکوور بیَـت,ضـوونکة مەسـیحیەکانی کوردستان بة زؤریی لة ناوضةی بادیناندان ـ و.

بردبوو کە وەك هەر کوردێکی موسڵمان بەستبوویەوە[٣٢]. ئەوان لە بەر ئەوەی چەندین ساڵە ڕۆڵێکی کاریگەریان بووە لە ناو بزووتنەوەی کوردایەتیدا هەندێ جار لە قسەو گفتوگۆی ڕۆژانەدا وەك "کوردە مەسیحیەکان" ناودەبرێن[٣٣].

ئێزیدیەکان مەسەلەیەکی تەواو جیاوازن. ئەمانە کوردی کرمانجی زمانن و سەر بە تایەفەیەکی (ساینکرێتیست)** ن، کە تاووسی فریشتە (مەلەکە تاووس) دەپەرستن و هەندێ جار بە شێوەیەکی نادروست وا باسدەکرێن کە "شەیتان پەرستن"[٣٤]. لە باکووری عێراقدا ئێزیدیەکان بە شێوەیەکی سەرەکی لەو پێدەشتانەدا نیشتەجێن، کە لە کلکەی باشووری چیاکانی بادینانەوە بەرەو ڕووباری دیجلە شۆڕبووەتەوە، لای باکووری شاری مووسڵەوە. هەمان ئەو ناوچانە نشینگەی ژمارەیەکی زۆر لە ئاشووریە مەسیحیەکانیشە.

ئەم شوێنی نیشتەجێبوونە وای لە ئێزیدیو مەسیحیەکان کردبوو کە ببنە نێچیری ژمارەیەك پەلاماری پێشتری گوند ڕووخاندن لە لایەن ڕژێمی عێراقەوە، بە هەمان

---

(٣٢) ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ووضض، هەولێر، ٧ ی تەمووزی ١٩٩٢.

(٣٣) مەسیحیەکانی عێراق ڕێکخراوی ثێشمەرطەیی (بەو جۆرەیە -و) خۆیان هەبوو، کە بزووتنەوەی دیموکراسی ئاشووری بوو و ئەندامی کارا بوو لەبەرەی کوردستانیدا، بە ثێی قسەی فەرماندەیەکیPUKکە لە لایەن میدلَ ئیست ووضەوە ضاوثێکەوتنی لە طەلَ کراوە، بزووتنەوەی دیموکراسیی ئاشووری نزیکەی ١٠٠ - ١٥٠ ضەکداری هەبووە، هەروەها مەسیحیەکان ثێنج کورسی ثەرلەمانیان بۆ دانراوە لە ثەرلەمانە ١٠٥ ئەندامیەکەی کورددا کە سالَی ١٩٩٢ هەلَبذێراوە.

** ساینکرێتیست (Syncretist) یان تەوفیقی، هەلَطری ئەو بیروباوەڕیە کەوا باوەڕی جیاوازو دذ بە یەك (بەتایبەتی ئاینی) ثێکەوە دەطونجێنێ، یان لە ذێر هەندێ ثەردەی ڕووکەشدا خۆ حەشاردەدا بۆ ثاراستنی ناوەرۆکی باوەڕە بنەڕەتیەکەی خۆی، ئەمەش لە ئەنجامی ستەم لێکردنی ئاینی ڕەسمیو باوەڕی بالأدەستەوە سەرضاوەی طرتووە. من لێرەدا وشەی "ئێزیدی"م بەکارهێناوە لە جیاتی "یەزیدی" کە لە دەقەکەدا هاتووە، ضوونکە خۆیان بە تایبەتیو ناوضەی کرمانجی زمانیش بە طشتی وای طۆدەکەن و وشەی دووەمیان لا خۆش نیەو بە جۆرە سووکایەتییەکی دادەنێن - وەرطێڕ.

(٣٤) فریشتەی تاووس خواوەندێکە ڕەنطە ثەیوەندیی بە شەیتانِ Satan ی مەسیحیەتەوە هەبێت، ئەطەرضی لە سیفەتی شەڕخوازیدا هاوبەش نین، بڕوانە مارتن ظان بروونەسن "کۆمەلَطای کورد، ڕەطەز و نەتەوایەتی و کێشەکانی ئاوارەبوون"

MartinVan Bruinessen, (Kurdish Society, Ethnicity, Nationalism and Refugee Problem) in Kreyenbroek and sperlop, P٣٧.

هەروەها بڕوانە ئەو بەشەی لە سەر ئاینە لە کتێبەکەی ئیزەدیدا"کوردەکان"

.Izady "The Kurds", PP ١٣١-١٦٦.

شێوە ببنە نێچیری ئەنفالیش. ساڵی ١٩٧٣ هەزاران ئێزیدیی لە شوێن و ڕێی خۆیان لە جەبەڵ سنجارو ڕۆژئاوای مووسڵ دەرکران، هاوکاتیش لە گەڵ دەراوسێ کوردە موسڵمانەکانیاندا، زۆر لە ئێزیدیو مەسیحیی ناوچەکانی سلێڤانیو شێخانیان لە گوندەکانیان دەرپەڕاند لە شاڵاوی بەعەرەبکردنی ناوەڕاستی ساڵەکانی ١٩٧٠ دا. پاکتاوکردنی ناوچە سنووریەکانی ساڵی ١٩٧٧یش دە دوانزە کەنیسەی مەسیحیی لە بادینان وێرانکرد، کە هەندێکیان تەمەنیان لە هەزار ساڵ زیاتر بوو[٣٥]. سەرباری ئەوەش زۆر لە ئێزیدیەکان لە شوێن و ڕێی خۆیان هەڵکەنران و دووبارە لە کۆمەڵگاکاندا نیشتەجێ کرانەوە، وەك ڕێگە خۆشکردنێك بۆ دروستکردنی بەنداوی زۆر گەورەی سەدامەوە لە سەر ڕووباری دیجلە لە ساڵی ١٩٨٥دا. شتێکی ئاشکراشە کەوا علی حسن المجید هیچی نەبوو لە گەڵ ئێزیدیەکاندا تەنها ڕقو بە سووك سەیرکردن نەبێت. جارێکیان لە کاتی پەلاماری ئەنفالداو لە کۆبوونەوەیەکی بە کاسێت تۆمارکراودا بە توندی هەڵشاخابوو بە کاربەدەستێکی ناونەبراوی مووسڵدا: "ئێمە دەبێ ناوچەکەتان بکەینە عەرەب، عەرەبی ڕاستەقینە، نەك یەزیدی کە ڕۆژێك دەڵێن کوردین و ڕۆژی دوایی دەڵێن عەرەب. ئێمە لە سەرەتاوە چاوپۆشیمان لە یەزیدی کرد ببنە *جاش*، بۆ ئەوەی تێکدەران پەرەنەستێنن، باشە بێجگە لەمە ئیتر یەزیدیەکان بە کەڵکی چی دێن؟ بێگومان هیچ"[٣٦].

وادیارە ئەلمەجید تۆزێ زیاتر ڕێزی بۆ ئاشووریەکان دانابێو لە "یەکەم قۆناخی" بەرنامەی ساڵی ١٩٨٧ ی گوند ڕووخاندنەکەیدا ژمارەیەك گوندی مەسیحیەکانی لە باکووردا تەختکرد. وێرانکردنی گوندی باختمێ لە نیسانی ئەو ساڵەدا زۆر بە وردی بۆ میدڵ ئیست وۆچ باسکراوە لە لایەن قەشەیەکی ئاشوورییەوە لە دهۆك:

"پێیانڕاگەیاندم کە باختمێ دەڕووخێنن لە بەر ئەوەی پێشتر زۆربەی گوندەکانی دەوروپشتیان ڕووخاندبوو. دەورویەری نیوەڕۆ بوو کاتێ چووم بۆ کەنیسەی سانت جۆرج

---

[٣٥] بە ثێی لیستێك کە لە لایەن شۆڕش ڕەسوولەوە ئامادەکراوەو بڵاوکراوەتەوە، وەك ثاشکۆیەکی ڕاثۆرتەکەی ساڵی ١٩٩٠ ی،"لەناوبردنی میللەتێك Destruction of a Nation".

[٣٦] کاسێتی کۆبوونەوەی علی حسن المجید لە طەڵ لێثرسراوانی بەعسیی ناونەبراودا، کەرکووك، ١ ی ئابی ١٩٨٨. [ثێموایە علی حسن المجید وشەی (جاش)ی بەکارنەهێنابێ بەڵکو زیاتر ڕێی تێدەضێ "جەنطاوەری فەوجەکانی بەرطری نیشتمانی"ی بەکارهێنابێت - و].

بۆ دەرکردنی هەندێ لە کەلوپەل و شتەکانی, لەو کاتەدا تانکی سوپای عێراق و بلدۆزەر ڕژانە ناو گوندەوە. پاش ئەوەی لە نوێژ بوومەوە کەلوپەلی کەنیسەکەم دەرکردە دەرەوە بۆ ئەوەی لەگەڵ خۆم بیانبەم بۆ دهۆك. ڕۆژێکی یەکجار خەمناك بوو، سەربازەکانی عێراق و ئەندازیارانی سوپا لە هەر گۆشەیەکی کەنیسەکەوە نزیکەی یەك کیلۆ TNTیان داناو لە پاش پێنج دەقیقە بیناکەیان تەقاندەوەو پاشان کەوتنە ڕووخاندنی ماڵ بە ماڵی گوند. دواتر سێ هەزار دیناریان وەك قەرەبوو دامێ، منیش ڕۆیشتم بۆ لای بەرپرسی حیزبی بەعس لە دهۆك و پرسیم بۆچی گوندەکەتان ڕووخاندین؟ کەچی ئەو لە وەڵامدا وتی: (ئێوە عەرەبن و ئێمە بڕیار دەدەین کە دەبێ ئێوە چیبکەن، ئەوە هەموو مەسەلەکەیە)، منیش چی بڵێم, ناچار ئۆفیسەکەیم بەجێهێشت[٣٧]".

* * *

لە ئەنفالدا تەنانەت هیوای قەرەبووکردنەوەش نەبوو, گوندە ئاشووریەکانی وەك کانی بەلاڤ (لە ناحیەی بەرواری باڵا) و مێزێ (لە سەرسەنگ) و گوند کۆسە (لە دۆسکی) هاوکات لە گەڵ گوندەکانی کوردە موسڵمانەکانی دەراوسێیان سووتان و بەر بلدۆزەر دران. هەندێك لە خەڵکی ئەم گوندانە لە گەڵ کوردەکاندا هەڵاتن و پەنایان بردە بەر چیاکان، سەدانیشیان بە ئاوارەیی لە تورکیا دەبینران. هەر هەموشیان لەو شوێنانە مانەوە تا هەواڵی لێبووردنەکەی ٦ ی ئەیلوولیان بیست بۆ گەڕانەوە. چەند ڕۆژێك لە پاش دەرچوونی لێبووردنەکە خەڵکێکی زۆری پەنابەری مەسیحیو ئێزیدی بە پاسی تورکی لە ڕووباری خابوور پەڕینەوەو لە خاڵی سەر سنووری ئیبراهیم خەلیل خۆیان دا بە دەستی سوپای عێراقەوە. ئەفسەرانی *ئیستیخبارات* کە چاودێریی گێڕانەوەیان دەکردن داوایان لە ئێزیدیو مەسیحیەکان کرد خۆیان بناسێنن و پاشان فەرمانیان دانێ بەجیا لە لایەکەوە ڕیزبن. لەوێ تەنها ئەوەیان پێوتن کە پیاوان دەگەڕێنەوە بۆ یەکەکانی خۆیان ئەگەر سەربازی ڕاکردووبن، ژن و منداڵیش ڕەوانە دەکرێنەوە بۆ ماڵی خۆیان. کوردە موسڵمانەکانیش پارچە پسووڵەیەکیان پێدان لە سەری نووسرابوو "ڕەوانەی هەولێر بکرێن", بەڵام ئاشووریو ئێزیدیەکان بە دەستی

---

[٣٧] چاوپێکەوتنی میدڵ ئیست ووچ، دهۆك، ١٩ ی حوزەیرانی ١٩٩٢.

بەتاڵ مانەوە. کوردەکان بێئەوەی بزانن مەسەلەکە چیەو چۆنە، لای خۆیانەوە وایان دانا کەوا دەراوسێکانیان بە شێوەیەکی باشتر تەماشاکراون[٣٨].

مەسیحیو ئێزیدیەکان پاش ئەوەی بە پێی لێبووردنەکە خۆیان دا بە دەستەوە وەك هەرکەسێکی تر نێردران بۆ دهۆك. بە پێی قسەی شایەتێك کە لەوێ بینیبوونی، زۆربەی زۆری ئەو کۆمەڵە ئێزیدی بوون و شەش هۆدەیان لە نهۆمی دووەمی قەڵاکە داگیرکردبوو و لە زیندانیە کوردە موسڵمانەکان جیاکرابوونەوە. دەنگوباسی گەیشتنی خەڵکەکە بە خێرایی بڵاوبووەوەو ئەو خزم و کەسانەی هەواڵەکەیان بیست ڕژانە ناو دهۆکەوەو کەوتنە هەوڵدان بۆ سەردانیان. ئیشۆ کە پیاوێکی پیری کلدانی کاسۆلیکی خەڵکی گوندی مێزێ بوو، هاتبوو بۆ سۆراخکردنی چوار کوڕەکەی. ئەوان کەسیان *پێشمەرگە* نەبوو، بەڵکو سیانیان سەربازی هەڵاتوو و ئەوی تریش موتەخەلیف بوو. سەردانەکەی ئیشۆ بێسوود بوو، چوونکە هەواڵی زانی کەوا تەواوی پیاوانی مەسیحیو ئێزیدییان ڕۆژی پێشتر بە ئۆتۆمبیلی داخراو بردووەو ئەوە دواجار بوو کە بە زیندوویی ببینرێن. ژن و منداڵ و پیرەکانیش پاش ئەوەی تاقە شەوێك لە دهۆك هێشتبوونیانەوە بە پاس ڕەوانەی ئۆردووگا چۆڵەوانیەکانی بەحرکەو جێژنیکانیان کردن.

ئێرە بوو کە لە پاش دوو حەفتە بانگەوازە نامۆو نەشازەکە بۆ مەسیحیو ئێزیدیەکان کرا بچن بۆ بنکەی پۆلیس یان ئۆفیسی حیزبی بەعس لە ئۆردووگاکەو ئەفسەرانی *ئیستیخبارات* بە ئۆتۆمبیلێکی تۆیۆتا لاندکرۆزەر بە هەردوو کۆمەڵگاکەدا دەگەڕان و جاڕیان دەداو بە تەواوی جەنجاڵی کارەکە بوون. دواجاریش بە چواردەوری ئۆردووگاکانیشدا گەڕان بۆ گەیاندنی پەیامەکە بۆ یەك بە یەکی ئەو خێزانانەی لە ژێر چاتۆڵە کاتیەکانیاندا کۆمەڵەیان کردبوو. ئەوان وایان دەردەبڕی کە مەسەلەکە هیچ ترسێکی تێدا نیە، بەتایبەتی کە قەشەیەکی ئاشووری چەند جارێك ئەو پرسیارەی دووپات کردووەتەوە کەوا چییان لێدەکەن، *ئیستیخباراتێك* لە وەڵامدا وتبووی: "دەتانگێڕنەوە بۆ ئەو شوێنانەی لێمانەوە هێناون"، یەکێکی تریان وتبووی: "دەتانبەین بۆ لای پیاوەکانتان"، ئەمە قسەیەك بوو کە لە دووتوێیدا مانا ڕاستە دڕندانەکەشی تێدابوو.

---

[٣٨] ئیجرائاتی جیاکردنەوە لە تردی ئیبراهیم خەلیل لە لایەن ذمارەیەك شایەتەوە باسکراوە. ضاوثێکەوتنی میدل ئیست وۆض، دهۆك، ٣ ی ئەیلوولی ١٩٩٢.

ئەوجا لە بنكەی پۆلیس ناوەكان خوێنرانەوەو لەگەڵ لیستێكی سەرەكیدا بەراورد كران. شایەتێك گێڕایەوە كە دواتـر *ئیستیخبارات* فـەرمانیان داونـەتێ ببنـە سـێ تاقمەوە: مەسیحی، ئەو ئێزیدیانەی لە پارێزگای دهۆك خۆیان داوە بە دەستەوە، ئەو ئێزیدیانەی لە ئاكرێ خۆیان داوە بە دەستەوە، واتە لە پارێزگای نەینەوای دەراوسێی دهۆك. ئەم دوو جۆرە جیاكردنەوەیە هەندێ خەڵكی خستە گومانەوەو زۆریـان شـوێنی گرتنەكەیان بەدرۆوە وت و خۆیان خستە ڕیزی ئەوانەی لە ئاكرێ خۆیان بە دەسـتەوە داوە[٣٩].

ئەودوای دانیشتوانی ئۆردووگاكە دواجار گێڕابوویانەوە كەوا بـەغیلییان بردبـوو بەو دەسبەسەرە ئێزیدیانەی لای دەروازە سەرەكیەكەی ئۆردووگاكەوە چاوەڕێی پاسیان كردووە بۆ گواستنەوەیان، گوایە بەخەیاڵی ئەمان بۆ مـاڵی خۆیانیـان دەبەنـەوە لـە ناوچەی شێخان. چەند ڕۆژێكی دواتر, پاسێكی سەربازیی خاكی لە گەڵ ئەفـسەرێكی سوپاو نۆ یان دە سەربازدا گەیشتن و بیستو شەش كەسی فەڵـەی ئاشـووریی خـەڵكی گوند كۆسەی هەڵگرت و بردنی. ئێستا وا مەسیحیەكی كەم ماونەتـەوە لـە گـەڵ ئـەو ئێزیدیانەدا كە لە ئاكرێ خۆیان دابووە دەستەوە، ئەمانـە لـە بەحركـەو جێـژنیكان مانەوە تا هاوینی ١٩٩٠، تا ئەو كاتەی كە قەدەغە هەڵگیرا لە سەر هاتوچـۆ كـردن. هیچكام لەوانەش كە لە كەمپەكانەوە بە پاس ڕەوانەكران نەگەیشتنە ماڵی خۆیـان و كەسیشیان لە كۆمەڵگاكانی تری وەك مەنسووریە (مسویریك)و خانكێدا لێ نەبینرا، چوونكە ئەم دوانە تەرخان كرابوون بۆ نیـشتەجێكردنەوەی مەسـیحیو ئێزیدیـەكان. ئەنجامی هەموو ئەوانە چۆن لێكبدرێتەوە هەر كوژراون. قەشەیەكی ئاشووری كە میدڵ

---

[٣٩] ئەو درۆیە كارێكی ئاقلانە بوو، چونكە جیاكردنەوەی ئێزیدیەكان ئەو نیازەی ڕژێمی دەخستە ڕوو كە تەنها ئەوانە بێسەروشوێن بكات كەوا لەو شوێنانەدا گیراون كە عەمەلیاتی ئەنفال دەیگرتەوەو تا سنووری پارێزگای نەینەوای دەگرتەوە (واتە تەنها پارێزگای دهۆكی دەگرتەوە نەك نەینەوا ـ و)، ئەمەش هەمان ئەو لۆجیكە بوو كە بیرۆكراسییەكی وشكی دەخستیاندو لە بەرزەیی بە دەربوو. ئەمەش بە ئاشكرا لە بەڵگەنامەكانی حكوومەتی عێراقدا دیارە كە مامەڵەو ڕەفتاری لە گەڵ گیراوە مەدەنییەكاندا چۆن بووە. بۆ نموونە, نووسراوێكی نهێنی لە *ئەمنی* پارێزگای هەولێرەوە بە ژمارە ش١٢٨٠٩/٢ لە ڕۆژی ٢٦ ی ئابی ١٩٨٨دا، دەڵێ ناوی ئەو دوو كەسەی لە چوارچێوەی عەمەلیاتی ئەنفالدا گیراون "لە لایەن فەرماندەیی مەكتەبی باكوورەوە گێڕراونەتەوە، لە بەر ئەوەی خەڵكی ئەو ناوچانە نین كە عەمەلیاتی ئەنفال دەیانگرێتەوە"، (ئەمەیان جەختی لە سەر كراوە).

ئیست وۆچ چاوپێکەوتنی لە گەڵ کردووە، دەڵێ کەوا لیستێکی ٢٥٠ کەسیی مەسیحی کۆکردووەتەوە کە لە ماوەی ئەنفال و گێژەنی دوای ئەنفالدا بێسەروشوێن کراون[٤٠].

ئیشۆ، پیرەمێردە کلدانەکەی گوندی مێزێ، ئۆقرەی نەگرت و کەوتە گەڕانێکی دوورودرێژی پڕ ئەندێشە بە دوای چوار کوڕە سەرنگوم کراوەکەیداو سکاڵانامەیەکی بۆ سەرۆك سەدام حوسێن نووسی، بەڵام هیچ وەڵامێکی دەست نەکەوتەوە. زۆر لە *ئەمن و ئیستیخباراتەکانی* ئۆردووگای بەحرکە پاڕایەوە شتێکی بۆ بدرکێنن دەربارەی کوڕەکانی، وەڵامی ئەوانیش ئەوەبوو کەوا هەر چواریان لێبووردنەکەی ٦ ی ئەیلوول نەیگرتوونەتەوە، چوونکە تەنها ئەوانەی دەگرتەوە کە بە ڕەگەز کورد بوون (هەرچەندە بە ئاشکرا ئێزیدیشی نەدەگرتەوە)، لێرەدا پیرەمێرد بە داخێکی قووڵەوە وەڵامی دابوونەوە: "ئەگەر ئەوەمان دەزانی، هەرگیز خۆمان بە دەستەوە نەدەدا". ئیشۆ ژیانی خۆی خستە مەترسیەوەو پرکێشی ئەوەشی کردبوو سەر لە قەڵاکەی دهۆك بدات و لەوێ تەنها ئەوەی پێڕاگەیەندرا کە پیاوە مەسیحیو ئێزیدیەکان زۆر نیە ڕەوانەی شوێنێکی نادیار کراون.

هەرچەندە سکاڵانامەکەی ئیشۆی پیرەمێرد بۆ سەرۆك بێوەڵام مایەوە، بەڵام بێئەوەی خۆی پێی بزانێ لە لایەن دەزگای هەواڵگریی سەربازییەوە پرسیارو پرسیارکارییەکی ناوخۆی زۆری بەرپاکردبوو. ئەنجامی ئەو لێکۆڵینەوە *ئیستیخباراتیە* لە کاتی شیکردنەوەی بەڵگەنامە گیراوەکانی عێراقدا لە لایەن میدڵ ئیست وۆچەوە، کەوتە بەرچاو. ئەمانە تیشکیان خستبووە سەر زنجیرەی فەرماندەیی عەمەلیاتی ئەنفال (بڕوانە بەشی ١٣، لاپەڕەکانی ٤٢٧ ـ ٤٣٣)، بەڵام باسی ئەوەیان تێدانیە کە بۆچی مەسیحی و ئێزیدیەکان بەکۆمەڵ بێسەروشوێن کرابوون، تەنانەت پاش دەرکردنی لێبووردنێکیش کە هێشتا هەر لە کاردا بووە.

---

[٤٠] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست وؤض، دهؤك،١٠ ی حوزیَرانی ١٩٩٢. لة تیَکرِای دة دوانزة ضاوثێکەوتندا کـة میدلَ ئیست وؤض لـة طـةلَ مةسیحی و ئێزیـدی و دةربـازبووانی دیکـةی بةحرکة ـ جیَذنیکاندا ئةنجامی داوة، سةرجةم نةوةدء هةشت ناوی ئةو کةسانةی کةوتووةتة لا کة بیَسةروشویَن کراون. ئةم لیستة بریتی بوو لة ٦٤ کةسی مةسیحی (٢٥ ثیاو، ١٨ ئافرةت، ١٢ منـدالَ، کـة لـة خـوار تةمـةنی شـانزة سـالَةوة بـوون و نـؤ کـةس، کـة تـوخم و تةمـةنیان دیارنةبوو)، لة طةلَ ٣٤ کةسی ئێزیدیدا (٤ ثیاو، ٩ ئافرةت و ٢١ مندالَ). زؤربةی ئةوانـةی فةوتان مندالَی ساوای تةمـةنی خـوار یـةك سالَة بوون. بـة تةمـةنترین کةسیش ئـافرةتیَکی ٨٥ سالَ بوو.

لێکدانەوەیەکی پەسەندو دروستیش ئەوەیە کە ئـەم کەمایەتیـە سەرسـەختانە, وەك دەسەڵاتدارانی عێراق دەڵێن, ئەوەیان ڕەتدەکردەوە کە ببنە بەشێك لـە "ڕیـزی نیشتمانی" . بۆ ئەوەی تاوانەکانیان خەستتر بێتەوە بەوەش قایل نەبوون کـە ڕژێـم ڕەگەزیان بۆ دیاری بکات. ئەوان نەك هەر دەیانویست وەکو کورد مامەڵەیان لە گەڵـدا بکرێت، بەڵکو وەك عەرەبی خرا پیش ڕەفتاریان دەکرد. بە مجۆرە دەبوو لە دوو سەرەوە بە نا پاك دابنرێن و هەر بەم پێوەرەش سزادران.

بەشی دوانزەهەم
پــاش كــارەســات

"بــە پـشتیوانی خـوا توانیمـان تـاقمی تێكدەران و هاوكارانی دوژمـن لـە بـاكووری خۆشەویستمان لەناوبەرین. ئێستا بارودۆخ لە ناوچەی باكووردا پێویـست بـە هەنـدێ ئیجرائات دەكات كە لە گـەڵ ئـەم قۆناخـە نوێیەدا بگونجێ."
- بەیاننامەی مەكتەبی باكووری علی حسن المجید، تشرینی دووەمی ١٩٨٨

هــەروەك تـاقیكردنەوەكـەی ئێزیـدی و مەسـیحیەكان دەریا نخـست، لێبووردنـە گشتیەكەی ٦ ی ئەیلوول كۆتایی كارەسـاتی ئـەنفال نـەبوو. وەك پاشـتر دەبییـنین, كۆمەڵكوژیی ئەو زیندانیانەی پێش لێبووردنەكە دەسگیركرابوون هەر بـەردەوام بـوو. لیژنەی حیزبی بەعس بۆ پێشوازی كردن لە گەڕاوەكان (*لجنه استقبال العائـدین*)، لایەنی كەم تـا دەوروبــەری شـوباتی ١٩٨٩ لــە كارەكەیـدا بـەردەوام بـوو و خێزانـی "تێكدەرانی" لە كۆمەڵگاكانی دەشتی هەولێردا نیشتەجێ دەكـردەوە[١]. بێجگـە لـەو بەڵێننامەیـەی نیـشتەجێكردنەوەی پێـشتر باسمـان كـرد، "گـەڕاوەكان بـۆ ڕێـزی نیشتمانی" دەبوو ئەم خاڵانەش لە ئەستۆ بگرن: ١) لەو خـانووەدا بـژین كـە بۆیـان دیاریكراوەو ئەدرەسیان نەگۆڕن. ٢) بەشداری نەكەن لە هیچ چالاكییەكی "تێكدەر"دا.

---

[١] مەحزەری كۆبوونەوەی ١ ی شوباتی ١٩٨٩ی لیژنەی پێشوازی ئاماژە بە نیشتەجێكردنی خێزانێكی تێكدەر دەدات لە كۆمەڵگای بەرحوشتر. مەحزەری كۆبوونەوەیەكی تری ئەو لیژنەیە لە ١٣ ی ئەیلوولی ١٩٨٨دا، واتە حەفتەیەك دوای ڕاگەیاندنی لێبووردنە گشتیەكە، بڕیاری ئەوەی دا كە "ئەو خەڵكانەی لەو ناوچانەدا دەژین كە لە ژێر دەستی تێكدەراندایە وەكو تێكدەران مامەڵەیان لە گەڵ دەكرێت" و تێبینی ئەوەش دەردەبڕێ كە دەبێ گەڕاوەكان بگوێزرێنەوە بۆ كۆمەڵگاكان لە لایەن پۆلیسی عێراق و كۆمیتەی قەلاچۆكردنی چالاكیی دوژمنكارانەی (پارێزگای هەولێر)ەوە.

٣) "ملكەچی نیشتمانیان بن"، بۆ هەر سزایەك یاسا دایدەنێت[٢]. كۆمەڵگا تازەكەی بەرحوشتر لە باكووری شاری هەولێر, لە ٢٧ ی تشرینی دووەمی ١٩٨٨دا بۆ گەڕاوەكان كرایەوە[٣], هەروەها نیشتەجێكردنەوەی ئەو خێزانانەش كەوا گومانی *پێشمەرگەیان* لە سەربوو لە گردەچاڵی ئەو نزیكانە لایكەمەكەی شەش حەوت مانگێك دوای ئەوە بەردەوام بوو[٤].

وا پێدەچێت ڕژێم لیژنەیەكی تایبەتیی بەدواداچوونی پێكهێنابێت (*لجنە المتابعە*) بۆ جەخت كردن لە سەر جێبەجێكردنی هەلومەرجی بەرنامەی گەڕاوەكان و لێشاوێك فەرمانو نووسراو لە *ئەمن* و دەزگاكانی ترەوە ئاگاداری هێزەكانی ئاسایشیان دەكردەوە بۆ وریابوونێكی زیاتر لە كۆمەڵگاكاندا. هەروەها ئەمن فەرمانی گرتنی هەر كەسێكیان دەردەكرد ئەگەر بێ مۆڵەت كۆمەڵگاكەی جێهێشتبایە، یان بە شێوەیەكی تر سەرپێچی لە مەرجەكانی نیشتەجێكردنەكەوە بكردایە. وادەردەكەوێ لایكەم لە حاڵەتێكدا كۆمیتەی قەلاچۆكردنی چالاكیی دوژمنكارانە لە پارێزگای هەولێردا (*لجنە مكافحە النشاگ المعادی*) وادیاربوو نموونەیەكی تایبە تمەندی ساڵانی ١٩٧٠ ی ڕاگواستنی خێزانە كوردەكان بۆ باشووری عێراق بووژاندبۆوە[٥]. لە

---

(٢) ذمارةيةك بةلَيَننامة لة سةر ئةو واقيعة، كة ميَذووى جؤراوجؤرى دوادوايى سالَى ١٩٨٨ ى ثيَوةية، لة نيَو فايلةكانى دامودةزطاكانى حيزبى بةعسدا لة هةوليَر دؤزراوةتةوة.

(٣) بة ثيَى نووسراويَكى بيَبةروارى حيزبى بةعس كة لة نيَو فايلةكانى حوكوومةتى عيَراقدا لة هةوليَر دؤزراوةتةوة.

(٤) ئةوة باس و طيَرِانةوةى خيَزانيَكى خةلَكى طوندى طةلَناسكيَية، كة يةكيَك لة بنكة سةرةكيةكانى KDPتيَدابوو لة بادينان. ئةم خيَزانة وةك باسدةكرىَ كورِةكةيان لة ثاش خؤبةدةستةوةدان بة ثيَى برِيارى ليَبووردن ئيعدام كراوة. ميدلَ ئيست وؤض لاى دهؤكدا طؤرِيَكى ثيشاندراوة طوايةَ لاشةى ئةو كورِة طةنجةى تيَدا نيَذراوة. طؤرِةكة كةوتووةتة شويَنيَكى بيَنيشانى لاى طؤرِستانى شارى دهؤكةوةو دياربوو كة نزيكةى ضلَء ثيَنج طؤرِى ترى تيَداية. ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست وؤض، دهؤك، ٤ ى حوزيَرانى ١٩٩٢.

(٥) زنجيرةيةك رِاستاردة لة لايةن كؤميتةى قةلاضؤكردنى ضالاكيى دوذمنكارانةوة لة شةقلاَوة دةسنيشانى ثيَنج خيَزانى ناوضةى هةرير دةكات، كة سةرجةم ذمارةيان سىء حةوت كةس بووةو دوورخراونةتةوة بؤ زؤنطاوةكانى ثاريَزطاى زيقار لة باشوور (ثيَشتر ناسرية بوو) لة ٢ ى كانوونى دووةمى ١٩٨٩دا بةو ئؤتؤمبيلانةى لة لايةن بةرِيَوةبةريَتيى هاتوضؤى ثاريَزطاى هةوليَرةوة (مديرية المرور) هيَنرابوون. ئةفسةريَكى ثؤليسى عيَراق لة طةلَ خةلَكةكةدا رِؤيشتووةو وا باسدةكا كة هيض شتيَكى نهيَنى لة طواستنةوةكةدا نةبووة. هةروةها ياداشتنامةيةكى ئةمنى شةقلاَوة لة رِؤذى ١٦ ى مايسى ١٩٨٩دا ئيشارةت بةوة دةدا كة دانيشتوانى جارانى طوندى تيَكدراوى خورخاوة، كة ئيَستا لة كؤمةلَطاكاندا دةذين دووردةخريَنةوة بؤ باشوور، ئةطةر "تيَكدةران" هةولَبدةن ثةيوةندييان ثيَوةبكةن.

ئاخرو ئۆخری ساڵدا، شێوازی جەختکردن و پەلە پەل لە بەڵگەنامەکانی حوکوومەتدا تا ڕادەیەك هێور بوویۆوەو تۆنێکی متمانەکردن بە سڵەوە جێگەی گرتبۆوە. فـەرمانێك لە مەکتەبی باکووری علی حسن المجیدەوە بە "پشتیوانی خوا" دەست پێدەکات و دەڵێ: "توانیمـان تـاقمی تێکـدەران و هاوکـارانی دوژمـن لـە بـاکووری خۆشەویـستمان لەناوبەرین".

"ئێستا بارودۆخ لە ناوچەی باکووردا پێویست بە هەندێ ئیجرائات دەکا کـە لـە گەڵ ئەم قۆناخە نوێیەدا بگونجێ, بە وریاییەکی تەواوەوە دژی هەر شێوازێکی نوێ بن کە لەوانەیە پاشماوەی تێکدەران ڕەچاوی بکەن ـ ئەوانەی کـە هـەوڵی دروستکردنی مەکۆی تێکدان و گێرەشێوێنی دەدەن بۆ ئەوەی هەندێ کارو کردەوە ئەنجام بـدەن کـە ورە بە هەوادارەکانیان بدات و بە ئاغاکانیان لە دەرەوە بگەیەنن کە هێشتا جێ پێیان لە سەر خاکی نیشتمانماندا هەیەو لە تواناشیاندایە کاری تێکدەرانە بـەرپا بکـەن. گومانی تێدا نیە کە لە ئێستا بە دواوە تاقمی تێکدەران قەبارەی گەورە بە خۆیانەوە نابینن، یان لە بنکەی جێگیرەوە دەست بوەشێنن یان عەمەلیاتی مەودا گەورە ئەنجام بدەن. لەبری ئەوە, ڕەنگە تاقمی بچووکی گەڕۆك لە کەسانی تێکـدەر ببیـنین, کـە ژمارەیـان دە پـانزە کـەس زیـاتر نابێـت. ئەوکاتـەش ئـەم تاقمانـە تەماشـای وەڵامدانەوەی ئێمە دەکەن بۆ کارو کردەوەکانیان کە تا چ ئەندازەو ئاستێکە. ئەگـەر کاردانەوەکە ئاسایی‌و ڕۆتـین بـوو، ئـەوە چـالاکیەکانیان دوو ئەوەنـدە دەکەنـەوە, بنکەکانیان قۆناخ بە قۆناخ فراوان دەکـەن و عەمەلیاتـەکانیان گـەورە دەکەنـەوە. هەروەها ڕیزی ناوخۆشیان ڕێکدەخەنەوە بە جۆرێکی وا کە پەیوەندیی لـە گـەڵ ئـەو دۆست و لایەنگرانەیان بپارێزن کەوا سوودمەند بوون لە بڕیاری لێبووردنەکە"[٦].

ئەلمەجید بە ئاشکرا هەستی دەکرد کە بەرەورووی گرفتێکی دووسەرە بووەتەوە، لە لایەکەوە نەیدەتوانی نـەرمیی بنـوێنێ، چـوونکە ئەمـە *پێـشمەرگەی* هانـدەدا بـۆ بەرگریکردن لەو دۆخە. بۆ ئەوەی ڕێگە لەمە بگرێ, فەرمانی ئیجرائاتی دڕندانەی بۆ دەزگای ئاسایش دەرکرد. "پێویستە هێـزو توندوتیژییـەکی تـەواو لـە ململانێکـەدا

---

[٦] ئەمەیان لەو بریارانە وەرطیراوە کە لە کۆبوونەوەیەکی ٨ ی تشرینی دووەمی ١٩٨٨دا دەرکراوەو هەواڵەی سەرانی *ئەمن* کراوە لە ناوضەی ئۆتۆنۆمیدا, لە طەلَ کۆمەلَیَك ڕاسثاردەی بەرِیَوەبەری ئاسایشی ئەو ناوضەیە بە نووسراوی "نهیَنو تایبەتی" ذمارە ١٤٩٥١ لە ٢١ ی تشرینی دووەمی ١٩٨٨دا.

بەکاربێت و دەبێ وەڵامێکی بە پەلەو یەکلاکەرەوەمان هەبێت بۆ هەر ڕووداوێك بەرپا دەبێت و ئەندازەی ئەو کاردانەوەیە هاوکێشە نەبێت لە گەڵ ئەندازەی ڕووداوەکەداو هیچ گرنگ نیە ئە نجامیش کەمبایەخ بێت".

لە لایەکی تریشەوە، ئەوەندەی کە پەیوەندیی بە ژیانی ئابووریی کوردستانی عێراقەوە هەبوو، "ئەوی کە پێویستە وازهێنانە لە ئیجرائاتی کوتوپڕی، چوونکە بەردەوامبوون لە سەر گەمارۆی ئابووری ئەوە دەگەیەنێ کە ئێمە هێشتا لە حاڵەتی دەمارگرژیی بارودۆخەکەداین". بەڵگەنامەکە گەیشتووەتە ئەو ئە نجامەی کەوا گەمارۆی ئابووری باکوور بە هێواشی شل بکرێتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا دەبوو قەدەغە لەسەر فرۆشتنی گازۆلین و هەندێ جۆری خواردەمەنی هەر بمێنێتەوەو بە هیچ جۆرێکیش ڕێگە بە فرۆشتنی خواردن نەدرێت بۆ دەرەوەی کۆمەڵگاکان. بە هەر *موجەممەعێك* بزانرایە کەوا خەریکی بە قاچاخ ناردنی خواردنە بۆ "بنکەکانی تێکدان" دەبوو دەسبەجێ بەشەخۆراکی دیاریکراوی ببڕێت[٧].

ئێستا وا دانیشتوانی دێهات ڕاگوێزروان و دەبوو دیسان سەرژمێریەکی تر بکرێتەوە، یان هەر هیچ نەبێ "نیمچە سەرژمێرییەك" بۆ دەسنیشانکردنی ژمارەی ئەو کەسانەی لەسەرژمێریەکەی ساڵی ١٩٨٧دا لە ناوچەی ئۆتۆنۆمیدا تۆمار نەکراون[٨]. بۆ بەهاری ئایندەو لە وەرزی چاندندا ڕژێم خۆی ئامادە کرد بگەڕێتەوە سەر هەندێ چالاکیی زەویوزار داچاندن لە ناوچە دێهاتیەکانی کوردا. لە ٩ ی نیسانی ١٩٨٩دا فەرماندەیی مەکتەبی باکوور فەرمانی ژمارە ٣٣٣٥ ی دەرکرد، کە دەسکاریی ڕێگە گرتنی کشتوکاڵی کردبوو لە ناوچە قەدەغەکراوەکاندا. بە لایەنی کەمەوە ئەو زەویانەی کە لە بنەڕەتدا دەتوانرا جارێکیتر لە لایەن خاوەنەکانیانەوە بەکاربێنرێن (ئەگەرچی ئەو گەڕاوانەی بەر لێبووردن کەوتبوون ئەمەیان لێ قەدەغەکرابوو)، یان بەکرێ دەدران بۆ کشتوکاڵ کردن ئەگەر لە حاڵەتێکدا ملکی دەوڵەت بن*.

---

(٧) هەمان سەرچاوەی پێشوو.

(٨) ئالانی سەرژمێریی لاوەکی لە ڕاپەڕیندنێکی دیوانی سەرۆکایەتیدا دیاریکراوە بە ژمارە ك/٤٥٥٠٨/١/٢ لە ٢ ی کانوونی یەکەمی ١٩٨٨دا، ئەمەش بە ڕۆڵی خۆی نێرراوە بۆ وەزارەتی ئالان دانان بە نووسراوی ژمارە ٥٤٨ لە لیژنەی کاروباری باکووری سەر بە ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕشەوەو لە بەرواری ٢٥ ی کانوونی دووەمی ١٩٨٩دا.

* پێموایە ئەم فەرمانی دەسکاری کردنە ئەپرەوی نەکرابێت و کەس بە خاوەن زەوی غەیری ئەوانەوە تا ڕاپەڕینی ١٩٩١ نەیتوانی بستێك زەوی بکێڵێ، جگە لە موستەشارەکان و هەندێ

بەهەرحاڵ, بە کردەوە کەمێ گۆڕانکاری کرا، ئەوەی وێرانکرابوو دروست نەدەکرایەوە. بەڕێوەبەرێتیی *ئەمن* ئەوەی هێنابووە بیر لقەکانی خۆی کە "ناوچە قەدەغەکراوەکان دەسنیشان کراون و نابێت کشتوکاڵیان تێدا بکرێت، هەروەها نابێ هیچ کەسێکیشیان تێدا ببینرێت لە بەر کاریگەریی *ئەمنی*و سەربازییان و شوێنیان لە قۆناخی سێهەمدا (واتە قۆناخی گوند ڕاماڵینەکان)"[٩]. بڕگە پێنجی بڕیاری س ف ٤٠٠٨ ی سەرکردایەتیی مەکتەبی باکوور کە فەرمانی دەسبەجێ کوشتنی هەر کەسێك دەدا لە ناوچە قەدەغەکراوەکاندا ببینرێت، هێشتا هەر لەکاردا بوو[١٠]. عێراق بە نەهێشتنی سەبەتە نانەکەی* کوردستانی دەبوو زیاتر پشت بە خۆراکی هاوردەو قەرزی کشتوکاڵیی فراوان ببەستێ، بە تایبەتی لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو ئوسترالیاوە[١١]. ئەو دەمە بە مەرجێ ڕێگە بەو جووتیارانە دەدرا لە

کەسی دەسڕۆی سەر بە ڕژێم کە بە بۆرە عەقدێك لەطەڵ فەرمانطە کشتوکاڵیەکاندا زۆربەی زەویوزاری "ناوضە قەدەغەکراوەکانیان" لە وەرزی زستانەی ساڵی ١٩٩١/١٩٩٠ بە طەنم و جۆ داضاند، بەڵام زۆربەیان نەیانتوانی لەوەودوا بیدوورنەوەو بەروبوومی هەڵطرن ضوونکە ڕاثەڕینی بە سەردا هات ـ وەرطێڕ.

*مەبەست ناوضەکانی بەرهەمهێنانی بەروبوومی دانەوێڵەیە, بە تایبەتی طەنم و جۆ ـ و.

[٩] "قۆناخی سێهەم" بە واتایەکی ترو بە ڕوونی ئامادە بۆ ئەو ماوەیە دەکات کە لە ٢٢ ی حوزێرانی ١٩٨٧ەوە بەردەوام بووە تا دوا عەمەلیاتی ئەنفال. فەرمانەکە بە نووسراوی ذمارە ٦٢٧١ لە *ئەمنی* هەولێرەوە نێردراوە بۆ *ئەمنی* شەقلاوەو بەروارەکەی ٢٦ ی نیسانی ١٩٨٩یە.

[١٠] ئەمە لایکەمەکەی تا تەمووزی ١٩٨٩ ی خایاند کە ضەندین مانط دوای کەمکردنەوەی دەسەڵاتە تایبەتیەکانی علی حسن المجيديش بوو. نووسراوی کۆمیتەی هەولێری قەلاضۆکردنی ضالاکیی دوذمنکارانەی ذمارە ٣٤٨٩ ی (نهێنی) بۆ فەیلەقی ثێنج لە بەرواری ٥ ی تەمووزی ١٩٨٩دا. ئەم بڕیارە تەنها کەسانی سەر بە *ئەمن* و مەفرەزە تایبەتەکانی ـ *مفارز خاصة* ـ نەدەطرتەوە، کە هاتوضۆیان بۆ ناوضە قەدەغەکراوەکان بە هەماهەنطی بوو لەطەڵ سوثادا. ئەم بواردنە لە نووسراوێکی *ئەمنی* ثارێزطای هەولێردا بۆ بەشی ئاسایشی ناوخۆی فەرماندەیی فەیلەقی ثێنجی سوثا، بە تەواوی ڕوونکراوەتەوەو ذمارەی نووسراوەکە ش٣/١٥٢٤ لە بەرواری ١٣ ی شوباتی ١٩٩٠دا.

[١١] لە نێوان ساڵانی ١٩٨٣ و ١٩٨٨دا، عێراق زیاد لە ٢.٨ بلیۆن دۆلاری بەرکەوتووە لە بەروبوومی کشتوکاڵیی ویلایەتە یەکطرتووەکانی ئەمەریکا لە ڕێطەی بەرنامەی دابینکردنی قەرزەوە (Commodity Credit Corporation CCC). لە ساڵی ١٩٨٩دا بەڕێوەبەرایەتیی بوش (بوشی باوك ـ و) بەرنامەی (CCC) ی دوو ئەوەندە کردەوە بۆ عێراق و قەرزەکان طەیشتنە ئاستێکی زۆر بەرز، کە یەك بلیۆن دۆلار بوو لە ساڵی ١٩٨٩دا. بێجطە لە قەرزی طەرەنتیش، بەرنامەی (CCC) قەرزی بێقازانجیشی تێدابوو لەطەڵ فرۆشتنی ڕاستەوخۆ و نرخەکەی لە لایەن حکوومەتی ئەمەریکاوە ثێشکەش دەکرا. بڕوانە میدڵ ئیست وۆض "مافی مرۆظ لە عێراقدا"، نیویۆرك، ١٩٩٠.

Middle East Watch “Human Rights in Iraq", NewYork, ١٩٩٠, P١٢٥.

زەویەکانیاندا کاربکەن گـەر ڕازیبوونایـە وەك هەواڵـدەری *ئـەمن* هـەر چـالاکیەکی گومـانلێکراوی ناوچـەکەیان بگەیاندایـە**. ڕاسـتیێکەی لـە شـوباتی ١٩٩٠دا *ئـەمن* پێشنیازی کرد ئەم قەدەغەیە توندتر بکرێتەوە. دەزگای *ئەمن* پێشنیازی بۆ فەیلەقی پێنجی سوپا کردبوو، کە تەنها ڕێگەی کشتوکاڵ کردن بدرێت بەو جووتیـارەی تـەواو جێمتمانەی دەسەڵاتداران بێت و بێجگە لەوەش پەیمان بدات کە هیچ خانووبەرەیەکی جێگیر دروست ناکات و بە شەویش کار ناکات.

* * *

** رِةنطـة مةبةسـتى موستةشـارةكان و هةنـدىَ كةسـانى سـةر بـة رِذيَم بيَـت كـة وةك ثيَـشتر ئاماذةمـان بـؤ كـرد وةرزيَـك زةوىـو زارةكانيـان داضـاند بـةلاَم ئةوانـة خـاوةنى ئـةو زةويانـة نةبوون -و.

بـــــــەردەوام پاکتاوکردنی گوندەکـــــــان

تا ئەم کاتـە تـەنها چـەند سـەد گونـدێك وەك خۆیـان ماونەتـەوە لـەو سـێ پارێزگایەدا کە ناوچەی ئۆتۆنـۆمیی کوردسـتان پێکـدێنن. بـە پێـی مەسـحێك کـە وەزارەتی ئاوەدانکردنەوەو گەشە پێدانی حوکوومەتە تازەکەی کورد ئامادەی کـردووە، ٦٧٣ گوند لە هەرسێ پارێزگای هەولێرو سلێمانیو دهۆکدا بـە پێـوە مـابوون و ٤٠٤٩ گوندیش وێرانکراون. لە سـێ بـەش دوو بەشـی ئـەو گوندانـەی کـە مابوونـەوە لـە دەوروبەری شاری هەولێرو ناوچەکانی مەخمورو ئاکرێدا بوون[١٢]. لە گـەڵ ئەوەشـدا هیچ زەمانەتێکی ئەمنیی نەبوو بۆ ئەو گوندە کەمانەی لە دەسـت پـەلاماری ئـەنفال دەربـازبووبوون. لە ١٥ ی نیسانی ١٩٨٩دا بڕیاری ژمارە ٣٤٤٨ ی مەکتەبی باکوور ڕێگەی دا بە "چۆڵکردن و کۆکردنەوە" ی ژمارەیەکی دیارینەکراو لە گوندەکانی هەردوو هۆزی برادۆست و دۆڵەمەری، وەك ڕێگە خۆشکردن بۆ دروستکردنی بەنداوێکی نـوێ لـە سـەر زێی گەورە لە لای بێخمەدا، کە پرۆژەیەك بوو لـە سـاڵانی ١٩٥٠وە کـاری بـۆ دەکـرا. برادۆست و دۆڵەمەری دڵسۆزی حوکوومەت بوون، بەڵام هەڵکـەوتنی شـوێنەکەیان لـە ناوچەیەکدا کە سەروەختێ PUK کۆنترۆڵی کردبوو و لەولاشەوە هاوسنووربوو لە گەڵ ئەو ناوچانەی بە نەریت بنکەو سەنگەری KDP بوون، لەو کاتەدا بووبـووە کۆسـپ. ئاوە پەنگخواردووەکەی بەنداوی بێخمە، بێجگـە لـە سـوودە ئابووریەکـەی پـوازێکی ستراتیجیی هەمیشەییشی دەخستە نێوان ئـەم دوو ناوچـەی شۆڕشـگێڕەوە[١٣]. چـەند

---

[١٢] ذمارةكانى رِةسوولَ زؤر لةوانى وةزارةتةوة نزيكن. ئةو ٣٨٣٩ طوندى ذماردووة كة لة سالَى ١٩٧٥ بة دواوة رِووخيَنراون، ئةو طوندانةى كة نةرِووخان ئةو نزيكةى سةد طوندةشيان تيَداية كة سةر بة عةشيرةتى سوورضيى هةوادارى حوكوومةت بوون لة قةزاى ئاكرىَ. لة ٢٨ ى كانوونى دووةمى ١٩٨٨داو لة دةمةو دةستثيَكردنى ئةنفالدا، ليذنةى ئةمنيى شةقلاَوة "ئامادةى بةوة كرد كة بةرهةلَستى لابردنى قةدةغةى ئةمنيى ناكات سةبارةت بةم طوندانة، لة بةرئةوةى دانيشتوانيان سةر بة عةشيرةتى سوورضين و زؤربةيان خةلَكى خؤبةخشن لة فةوجةكانى بةرطريى نيشتمانيدا. بيَجطة لةوةش تيَكدةران ناتوانن بطةنة ئةم طوندانةو دانيشتوانيان هاوكاريان ناكةن و هيض بةرةنطاربييةك لة ناوضةكة روونادات". نووسراوى *ئةمنى* هةوليَر بؤ *ئةمنى* شةقلاَوة، ذمارة س ت ١٧٩٢٢ ى ٢١ ى تشرينى دووةمى ١٩٨٨.

[١٣] ثرِؤذةى بةنداوى بيَخمة لة بنةرِةتدا وا بيرى ليَكرابوَوة كة ثرِؤذةيةكى بضووكى رِيَكخستنى ئاوديَرو بةرهةمهيَنانى كارةبا بيَت، بةلاَم كة بةعسيةكان لة سالَى ١٩٦٨دا دةسةلاَتيان طرتة دةست بيريان لة نيازو مةبةستيَكى فراوانتر كردةوة لة ثرِؤذةكة. وا

میلێك لە خوار ناوچەكانی برادۆست و دۆڵەمەری یەوە، هێزێكی هاوبەشی سوپاو *ئەمن* لــە كــانوونی یەكــەمی ١٩٨٨دا چــوارده گونــدی تریــان ڕامــاڵیو ڕووخانــدنیان و دانیشتوانیان گواستەوە بــۆ كۆمــەڵگای باســرمە لــەو نزیكانــە. بــەڵام ئــە مجارەیان بەهانەیان پڕۆژەی بێخمە نەبوو، بەڵكو بەردەوامیی پرۆسەی دژەیاخیبوون بوو دژ بــە بەرگریی تاك و تەرای *پێشمەرگەی* بەجێماو[١٤].

یەكێك لەو گوندانەی بەرگەوتن سەركەند خەیلانی بوو، كە گوندێكی گەورە بوو و دانیشتوانی نزیكەی هەزار كەس دەبوون، ئەم گوندە لە دەستی ئەنفال ڕزگاری بووبوو، بەڵام لەم كاتەدا هێزەكــانی ســوپا بــە تۆپبــاران و هەلیكۆپتــەرو هێــزی زەمینیــو یەكەكانی (*مفارز خاصه*)[١٥] پەلاماریان دەدا. دوابەدوای هێرشەكە سەركەند خەیلانی تەختكراو زۆربەی خەڵكەكەشی دەسگیركران، ئەوجا هەموویان بردن بۆ شەقلاوەو لەویٚ لە سەربازگەكەیدا شەوێك بە دەسبەســەریی لــە ئێڤــادا هێــشتنیانەوەو ڕۆژی دوایــی بردنیان بۆ باسرمە، پێنج كەسیان نەبێت كە بە ئۆتۆمبیلێكی جێبی تایبەتی ڕەوانەی *ئەمن* كران. ئەمانش بریتی بوون لە ژنی كوێخای گوند, كە *ڕەیسیشیان* پێــدەوت، لــە گەڵ برایەكی و كچێكی عازەبیدا.

دانرابــوو بەنداوەكــە لــە ســاڵی ١٩٩٤دا تــەواوبێت و بەشــێكی لێدروســتكرابوو كــاتێ كــە ڕاپەرینەكــەی كــورد لــە مــارتی ١٩٩١دا بــەرپابوو و كەلوپــەل و ئامێرەكــانی بــە ڕادەیــەكی بــەربلاَو تــالاَنكراو زیــانی هێنــا. ضــاوثێكەوتنی میدلَ ئیست ووض لــە طــەلَ بەرِێوەبــەرێكی ئەوسای بارەطای هەولێری (*جحافـل الـدفاع الـوطنی*) یان(*جاش*)، هەولێر، ٧ ی تەمووزی ١٩٩٢.

[١٤] ئــەو ضــواردە طوندە لــە نێوان خــەلیفان و زێی طــەورەدا بوون و لــە ڕاثۆرتێكی *ئــەمنی* هەولێردا، لە كانوونی یەكەمی ١٩٨٨دا، ناوەكانیان كراوەتە لیستێك كــە ئەمانــەی خوارەوەن: فەقێیان، كەلەكین كولوو، مەكردان، منكردان، تالَەجارِ، قەلاَتــە جنــە، ثیر ورمان، دۆرەمەرِ، سەركەند، سۆكە، زرِطووز، طۆسكە، جەمكەی سەروو و خواروو.

[لە دەقەكەدا ناوی زۆر لەم طوندانە بە شێواوی هاتوون، بەو ثێیەی لــە ڕاثۆرتەكــەی ئــەمن وەرطیراوەو لە بنەرِەتدا بە عەرەبییەكەی بە ضەوتءضێلَی نووسیویانەو هەر بەو شێوەیەش طوێزراوەتــەوە نێو دەقە ئینطلیزیەكــە. من بۆ ڕاستكردنەوەی ئــەم ناوانــە سوودم لەخــەلَكی ناوضەكە وەرطرتووەو تەنها (منكردان)م بۆ ساغ نەبوَوە - و]. رِەسوولَ لــە لاثــەرِە ٦٥ ـ ٦٧ ی تێیەكەیدا نۆزدە طوندی لــە ناحیــەی سەلاَحەدین و هــەریر لیست كردووە كــە لــە مــانطی كــانوونی یەكــەمی ١٩٨٨دا رِووخێنــراون، ســەركەند خــەیلانیی تاقــە نــاوە كــە لــە هــەردوو لیستەكەدا هەیەو بەسەرهاتیمان باسكردووە.

[١٥] لە بارەی (*مفارز خاصة*) و یەكە تایبەتیەكانی تری *جاشەوە* برِوانە لاثەرِە ٨٨ ـ ٩٣.

کوێخا خۆی لە ڕووداوێکی جیاوازو لە سەرەتای ساڵی ١٩٨٩دا لە لایەن *ئەمنەوە* گیرابوو, لە بارەگای *ئەمنی* هەولێر ماوەی حەوت مانگ بەندکراو لەو ماوەیەدا بەردەوام فەلاقە دەکراو بە کێبڵ لێیاندەداو بە قولاپ بە بنمیچی ژوورەکەدا هەڵدەواسراو لە ئاویان هەڵدەکێشاو کارەبایان لە نەرمەی گوێچکەی دەدا. لە ماوەی جیاجیاشدا هاوەڵەکانی زیندانی دەبرانە دەرەوەو ئیعدام دەکران. بەڵام سەیر لەوەدابوو لەو ماوە درێژەی دانیشتنەکاندا بۆ لێکۆڵینەوە کە کوێخای تیادا مابۆوە پێنج گوندنشینە سەرنگومکراوەکەی خەڵکی سەرکەند خەیلانی تەنها بە سەر زارەکی باسدەکران و پێیان وتبوو ئەوانە تێکدەر بوون و جارێکی تر نایانبینێتەوە. لە پاش حەوت مانگ و بێ ئەوەی بە تاقە وشەیەکیش هیچ شتێکی بۆ ڕوونبکەنەوە، کوێخایان بەردا. پاشان کە گەڕایەوە بۆ کۆمەڵگای باسرمە دوو بەڵگەنامەی لە بەشی ئامارو ساغڵەمیی بەڕێوەبەرێتیی تەندروستیی هەولێرەوە پێگەیشت، کە وەفاتنامەی دوو پیاو بوون لە بێسەروشوێن کراوەکان، مێژووی وەفاتنامەکان ٢٠ ی شوباتی ١٩٨٩ بوو, هۆی مردنەکەشیان بەم جۆرە نووسرابوو "ئیعدامکردن بە گوللە"، بەڵام هیچ شتێکیان لە بارەی چارەنووسی سێ ئافرەتەکەوە پێنەگەیشت، ئەگەرچی وا باسدەکرا کە ئەو بەڵگەنامانەی لە کاتی ڕاپەڕینەکەی ساڵی ١٩٩١دا کەوتبوونە دەست *پێشمەرگە* , باسی ئیعدام کردنیانی تێدابووە[١٦].

* * *

---

[١٦] ضـاوثێكەوتنی میـدلَ ئیـست ووض، كۆمـةلَطای باسـرمة، ١١ ی ئـةیلوولی ١٩٩٢. رِاثـۆرتێكی نـاوخۆی *ئیستیخبارات* لـة سـةر طونـدی سـةركةند خـةیلانی لـة بـةرواری ١ ی تـشرینی دووةمـی ١٩٨٨دا باسـی ذمارةیـةك تفـةنطی كلاَشـینكۆفی كـردووة كـة لـة مـالَی ئـةم ثیاوةدا دۆزراوةتـةوةو لـة بیَشكةی مندالَیَكدا شاردراوةتـةوة، هـةروةها لیَكضوونی بةلَطـةنامـةو قسةی شایةتـةكان لیَرةدا سةرنجرِاكیَشة.

بەردەوام کۆمەڵکوژی:

بـــــــــەسەرهاتی یـــــــونس

کوشتن، بە ئیعدام کردنی بە کۆمەڵیشەوە, بوو بە شێوازێکی بنەڕەتیی مامەڵە کردنی ڕژێم لە گەڵ کوردەکاندا, هەرچەندە کە ئەنفال لەم کاتەدا تەواو بووەو بەشی زۆری دێهاتیش چۆڵەو کەسی تێدانیە. هەرکەسێك لە "ناوچەی قەدەغەکراودا" ببینرایە بە زۆریی ئەگەری کوشتنی هەبوو، بە هەمان شێوەش هەر کەسە گومانی چالاکیی *پێشمەرگەی* لێبکرایە لەو چەند گوندە کەمەی کە مابوو. هەندێك لەم کوشتنانە لە لایەن مەکتەبی باکووری حیزبی بەعسەوە فەرمانی پێدەدرا, وا دیاربوو علی حسن المجید خۆی بە *شەخسی* چاودێریی "تێکدەری" ناوداری کردبێ. (یاداشتێکی دەسنووس لە ئەیلوولی ١٩٨٨دا، لە لایەن بەڕێوەبەری ئۆفیسی *ئەمنی* شەقڵاوەوە دەستخۆشیو ئافەرینی ئەلمەجیدی بە سەرەوەیە بۆ ئەو کەسانەی بەرپرس بوون لە کوشتنی کادرێکی پارتی کۆمۆنیست و سووتاندنی لاشەکەی. سەرۆکی مەکتەبی باکوور نووسیویێتی: "دەست خۆش! خوا پاداشتیان بداتەوە بۆ ئەمەك و دڵسۆزییان").

هەندێك ئیعدامکردنی تر لە لایەن خودی سەدام حوسێن خۆیەوە فەرمانی پێدەدرا، هەندێکی تریش لە لایەن دادگای شۆڕشەوە (*محکمە الپورە*). ئیعدامکردنیش هەبوو لە دادگای سەربازیی تایبەتیەوە فەرمانی بۆ دەردەچوو[١٧]. ژمارەیەکی زۆری وەفاتنامەو دۆکیومێنتە ڕەسمیەکانی تر بەڵگەو شایەتی ئەم ئیعدامانەن. بۆ نموونە, ڕاپۆرتێکی *ئەمنی* سلێمانی لە ئابی ١٩٨٩دا ناوی هەشتاوحەوت کەسی تێدایە کە لە ١ ی کانوونی دووەمی ئەو ساڵەوە ئیعدام کرابوون. ژمارەیەکی زۆریان ئەو خەڵکانە بوون کە لە گوندە "قەدەغەکراوەکاندا" گیرابوون. یەکێکیشیان مامۆستای زمان بووەو لە

---

(١٧) نووسراوی ذمارة ٢٥١٦٣ لـة لايـةن بةرِيوةبـةری ئاسايشی ئاريَزطـای سليَمانييةوة لـة رِؤذی ٢٩ ی تشرينی يةكـةمی ١٩٨٨دا باسی ئـةو ئيعدامانـة دةكـات كـة لـة لايـةن مةكتـةبی باكووری حيزبی بـةعس و دادطـای شؤرِشـةوة فـةرمانی ثيَدراوة. بةندييـةكی جاران برابووة بـةردةمی دادطـای سـةربازيی ذمـارة ٢٣ لـة هـةوليَر كـة دةزطايـةك بـوو دةسـةلاَتی سزادانی مةرطی هةبوو، لةم حالَة تايبةتيةدا دةسةلاَتةكانی ئـةم دادطايـة لـة لايـةن "فـةرمانيَكی تايبـةتی بةغداوة" هةلَدةوةشايةوة. ثاشان ئةم ثياوة رِزطاری بوو و لة لايةن ميدلَ ئيست ووضـةوة لـة ٢٧ ی ئابی ١٩٩٢دا لة كؤمةلَطای خانكیَ ضاوثيَكةوتنی لة طةلَ كراوة.

سەر ئەوە ئیعدام کراوە کە لە وانەی زمانی کوردیدا قوتابیەکانی فێرکردووە بە پیتی لاتینی بنووسن[١٨].

ئەوەی زۆر ستەم بوو, بەردەوامبوونی کۆمەڵکوژیی ئەو خەڵکانە بوو کە لە سەروەختی پەلاماری ئەنفالدا گیرابوون بەڵام لە کاتی لێبووردنەکەی ٦ ی ئەیلوولدا لە بەندیخانەدا بە زیندوویی مابوون. تەنانەت هەندێ خەڵك لە ماوەی پێنج حەفتەی لێبووردنەکەدا خۆیان دابوو بەدەستەوەو کوژرابوون، تاوانەکانیشیان لە بەڵگەنامە ڕەسمیەکاندا وا تۆمارکراوە کە گومانی هاوکاریی یان ئەنداميێتییان لێکراوە لە ڕێکخراوە نایاساییەکانی وەك PUK و KDP و حیزبی ئیسلامیدا[١٩].

میدڵ ئیست وۆچ توانیویێتی دوو کەس لە دەربازبوانی ئەو کۆکوژیەی دوای لێبووردن بدۆزێتەوە. یونس کە *پێشمەرگەیەکی* تەمەن نۆزدە ساڵ بوو لە ناو PUKداو لە شەڕی سەرگەڵوو, دواتریش لە شەڕی دۆڵی بالیسان لە ئەنفالی شەشدا بەشدار بووبوو, لە نزیك ئاکۆیان بە هۆی هێزەکانی عێراقەوە لە هێزە سەرەکیەکەی *پێشمەرگە* دادەبڕێو ماوەیەك لە شارۆچکەی خەلیفان لای خزمەکانی خۆی دەشارێتەوە. بەڵام دواتر قەناعەت بە واتەواتی لێبووردنێك دێنێت و لە شارۆچکەی سدیق* لە دەوروبەری ناوەڕاستی ئابدا خۆی دابووە دەستی *ئەمنەوە*[٢٠]. ئۆفیسی *ئەمنی* ئەوێش بە پەلە گواستبوویانەوە بۆ بارەگای دەزگاکەی خۆیان لە هەولێر. لەوێ

---

[١٨] نووسراوی نهێنی و تایبەتی ژمارە ١٩٧٢٧ لە بەڕێوەبەرێتیی *ئەمنی* سلێمانییەوە بۆ بەڕێوەبەرێتیی *ئەمنی* ناوچەی ئۆتۆنۆمی، ٢٤ ی ئابی ١٩٨٩. (ئەو مامۆستایەی لێرەدا ئاماژەی بۆ کراوە دڵشاد مەریوانیی نووسەرو شاعیر بوو - و).

[١٩] لە هەندێ بەڵگەنامەی دەسنووسی نێو فایلێکی *ئەمنی* هەولێردا دۆزراونەتەوە.

* لەو سەردەمەدا ڕژێمی عێراق ناوی ڕەواندزی گۆڕیبوو و کردبووی بە قەزای سدیق - و.

[٢٠] زۆر کورد لە ناوچەی خەلیفان لە ئەنجامی ئەم واتەواتەدا پێشوەخت خۆیان دا بە دەستەوە. یەکێك لەوانە *پێشمەرگەیەکی* PUK بوو بە ناوی حەیدەر عەولا عەلی محەمەد ئەمین، کەوا گرتنەکەی لە ١٥ ی ئەیلوولی ١٩٨٨دا لە بەڵگەنامەیەکی ٧ ی ئەیلوولی ١٩٩٠ ی *ئەمندا* ئیشارەتی پێدراوە. فەرماندەی مەفرەزە خاصەیەکی سەر بە *ئەمن*، کە ناوی نەجمە گۆ بوو، قەناعەتی بە حەیدەر کردبوو خۆ بداتە دەستی *ئەمنەوە*. پاشان هەر نەجمە گۆ خۆی لە بەرئەوەی ژنەکەی حەیدەر هێندە دەضووە سەریو سۆراخی دەنطوباسی دەکرد، پێی وتبوو: "بڕۆ ماڵەوە، مێردەکەت نەماوە". چاوپێکەوتنی میدڵ ئیست ووچ، کۆمەڵگای گەلاڵە، ٢٣ ی مارتی ١٩٩٣. لە چاوپێکەوتنێکی پێشتردا لە ١٨ ی تەممووزی ١٩٩٢دا لە سدیق، یونس بەمیدڵ ئیست ووچی ڕاگەیاندبوو کەوا لەو کۆمەڵەی ئیعدام کران ئەم تەنها یەك کەسی ناسیوەتەوە ئەویش خزمێکی خەڵکی گەلاڵەی بووە بە ناوی (حیدر عبدالله). لە بەرئەوەی کە عەولا کورتکراوەی کوردیی ناوی (عبدالله)یە، کەواتە گومانی تێدا نیەو هەمان ئەو پیاوەیە کە باسمان کرد.

خرابووە زیندانێکی گەورەوە لە گەڵ نزیکەی سەد کەسی تردا، کە تێکەڵەیەکی *پێشمەرگە*و سەربازی ڕاکردوو و *ئەنفالەکانی* * ناوچەی کۆیسنجق بوون. یونس بۆ ماوەی سێ حەفتەیەکی تر خستبوویانە ژێر لێکۆڵینەوەو دارو فەلاقەوە.

ڕۆژێکیان لە سەرەتای مانگی ئەیلوولدا *ئەمن* زیندانیەکانیان کۆکردبۆوەو چییان پێبوو لێیانسەندبوون, ئەوجا سواری پاسێکی مەدەنیی گەورەیان کردبوون, پاسەکەیان هێندە پڕکردووە کە بە ناچاری لە باوەشی یەکتردا دانیشتوون. لەوێوە بردوونیان بۆ سەربازگەی سوپای میللی لە دووبزو کاتژمێر حەوتی ئێوارەی ئەو ڕۆژە گەیشتوون. بەندیەکان لە دووبز ڕۆژی دوو ژەم نانی وشك و ئاویان داونەتی، هەموو ڕۆژێکیش *ئەمن* لێکۆڵینەوەی لەگەڵ کردوون. پاشان لە ٦ ی ئەیلوولدا گاردەکان پێیان ڕاگەیاندوون کە لێبووردنی گشتیی دەرچووەو بەردەبن. کەچی هیچ شتێك نەگۆڕاو لێپرسینەوەی ڕۆژانە هاوکات لەگەڵ شێوازی درندانەی ئازارداندا هەر بەردەوام بوو، لێرە لێدان بە کێبڵی کارەبا کارێکی ڕۆژانەی ڕۆتینی بوو. لێکۆڵەرەوەکان دوو شێوازی ستانداردی تری ئازاردانیان داهێنابوو، یەکێکیان ئەوە بوو کە کیسەیەکی نایلۆن پڕبکرێت لە سەهۆڵاو و بە بنمیچی هۆدەکەدا هەڵواسرێت و بە دەرزییەك کونێکی تێبکرێت. ئەوجا لە ژێریدا بەندیەکەیان لە سەر قەرەوێڵەیەك دەبەستەوەو دەبوو دڵۆپ دڵۆپ سەهۆڵاوەکە بە سەر ناوچەوانیدا بتکایە. ئەمە هەموو جارێك بیست دەقیقەی دەخایاند، کە لە دوای دە دەقیقەیان ئازارەکەی زۆر توند دەبوو و بەندیەکە سەری بەملاو بەولای قەرەوێڵەکەدا دەخست و هەوڵێکی بێهوودەی دەدا خۆ لە دڵۆپە ئاوەکان لابدات. پاشان ئازاردانی سەهۆڵاوەکەیان بۆ دەگۆڕیبە گەرمیەکی زۆر بە تین و تاوشت، لێکۆڵەرەوەکە هیتەرێکی کارەبایی داخبووی دەخزاندە ژێر قەرەوێڵەی زیندانیەکەوەو ماوەی چوار پێنج دەقیقە لە ژێریدا دەیهێشتەوەو بەمە پشتی هەموو دەسووتاو ئازارێکی سەختی دەدا.

---

* لة دةقةكةدا هةر وشةى ئةنفالةكان نووسراوةو لة طةلىَ شويَنى ترى ئةم كتيَبةدا بةو شيَوةية هاتووة. ئةم زاراوة نويَية لة دواى ثةلامارةكانى ئةنفال هاتة كايةوة، يةكةمجار بة شيَوةيةكى رِةسمى لة لايةن رِذيَمةوة ئةم ناوبردنة سةثيَنراو ثاشان وردة وردة لة ناو رِةشة خةلَكةكةشدا هةمان وشة دةجوورايةوةو بوو بة مؤركى سةرجةم ئةو قوربانيانةى بة هةر شيَوازيَك بوو لة دةست ئؤثةراسيؤنى ئةنفال دةرضووبوون و بة زيندوويى مابوونةوة. بةم ثيَية ئةوانةى لة ئؤردووطاكاندا نيشتةجيَبوونةوةو ئةوانةى لة نوطرة سةلمان و دووبزو شويَنانى تر دةربازبوون بة **ئةنفالةكان** ناودةبران و ويردى سةر زاران بوون - وةرطيَرِ.

ئەمانە سەختترین ئازارو ئەشکەنجە بوون کە یونسیان دووچار دەکراو بە هەرحاڵێك بوو بەرگەی دەگرتن. بەڵام ڕۆژێ، ڕێك پێش ئەوەی لێبووردنەکە ڕابگەیەنرێت، یونس و بەندیەکانی تری هەولێر لە پەنجەرەی زیندانەکەیانەوە تەماشایان کردبوو سێ پیاو لەوانەی کە بە "*پێشمەرگەی ناوخۆ*" تاوانباریان کردبوون، واتە ئەوانەی کە لە ناو شارەکاندا چالاکییان دەنواند، برابوونە حەوشەکە ئەوجا چاوی پیاوەکانیان بەستبۆوەو هەر یەکەیان لە سەر کورسییەك وەستاندبوو و بە ستوونێکی ناو حەوشەکەیانەوە بەستبوو و دەستیشیان لە سەر سەریانەوە بەسترابوو. پاشان شەقێکیان لە کورسییەکان هەڵدابوو بۆ ئەوەی بە هەڵواسراوی بمێننەوەو قاچیان بە هەواوە تەکەی بێت. پێشتریش گاردەکان سەرو بوتڵە گازیان بۆ هێنابوون و هەریەکەیان سەری پەتێکیان بەستبوو بە گونیانەوەو سەرەکەی تریشی بە بوتڵە گازەکەوە. کاتێ ئیشارەتیان درابوویە بوتڵە گازەکانیان بەردابووە خوارەوەو گونی هەرسێ پیاوەکە لە بن دەرهاتبوو و لە ماوەی نیو سەعاتدا هەرسێکیان مردبوون.

پاش چەند ڕۆژێك گاردەکان چووبوونە زیندانەکەی یونسەوەو سەرژمێریان کردبوون و پێیان ڕاگەیاندبوون کە دەگوێزرێنەوە. ئەو دەمە ژمارەیان زیادی کردبوو بۆ نزیکەی ١٨٠ کەس، بە تازە گەیشتووەکانەوە ـ هەر وەك پێشتر، کۆمەڵێکی هەمەجۆر *پێشمەرگە*و سەربازی ڕاکردوو و خەڵکی مەدەنیی ئاسایی بوون. ئەوجا هەریەکەیان چاوی بەسترایەوەو ناسنامەکەی لێسەنراو دەستیشیان لە پشتەوە بەستەوەو خستنیانە شەش ئۆتۆمبێلی بێپە نجەرەوە کە یەکی کونێکیان لە پشتەوە هەبوو و خانەی شۆفێر جیاکرابۆوە لە خانەی سەرنشینان، واتە هەمان ئەو جۆرە ئۆتۆمبیلانەی کە دەربازبووانی پێشتری کۆکۆژیەکەی نزیك ڕەمادی باسیان کردبوو. دەوروبەری کاتژمێر حەوت و نیوی ئێوارە دووبزیان جێهێشتبوو. وەك یونس دەیگێڕێتەوە لە ١٤ ی ئەیلوولدا بووەو هەشت ڕۆژ بووە لێبووردنی گشتیی لەکاردا بووە.

پاشان ئۆتۆمبیلەکان دەروازەی سەربازگەکەیان بەجێهێشت و ماوەی چەند دەقیقەیەك بە سەر ڕێگا قیرەکەدا ڕۆیشتن و دواجار بە لای ڕاستدا بایاندایەوە سەر ڕێگایەکی خۆڵ. لە کاتێکدا کە پاسەکەی یونس لە چاڵ و چۆڵیی ڕێگاکەدا هەڵتەك و داتەکی دەکرد، ئەم فریا کەوت دەستی کردەوەو چاوبەستەکەشی شلکردەوە. لە دوای نزیکەی کاتژمێرێك کاروانەکە وەستاو گاردەکان لە دەرگاکەی پشتەوە دەستیان کردە ڕاکێشانی بەندیەکان بۆ دەرەوە. کاتێ نۆرە گەیشتە سەر یونس ڕوانییان دەستی

کراوەتەوەو کەوتنە تێهەڵدانی. یونس لە ژێر پەڕۆکەی سەرچاویەوە تەماشای کرد وا ئەفسەرێك بەرەورووی دێت و دەستی بەرزکردووەتەوەو لەناکاو ئاسنێکی قورسی کێشا بە تەوقی سەریداو ئەوەندەی هەستکرد کە بە دەمدا کەوت و پێش ئەوەی لە هۆشیخۆ بچێت ئاگای لێبوو پە نجەکانی بەر دەموچاوی زەلامێکی تر کەوت، کە وەختێ هۆشی هاتەوە تەماشایکرد تا ناوقەدی بە لم دا پۆشراوە و ڕوانی لە ناو چاڵێکی تەسکدایە، بیست یارد درێژو یەك یارد پان و دوو یاردیش قووڵ، دیاربوو بە حەفارەش دروستکرابوو. یونس تاوێك لە دەوروبەری خۆی ڕاماو گوێی لە دەنگی بلدۆزەرێك بوو نزیك دەبۆوەو دەمە خۆڵێکی کرد بە سەر چاڵەکەی ئەولایداو تە پوتۆزێکی زۆری لێبەرزبۆوە. یونس لە ناو تۆزو خۆڵ و تاریکیەکەدا خۆی بەکێشکردو لە پاسەکان و بلدۆزەرەکەو غەڵبەغەڵبی گاردەکان دوورکەوتەوە. لە دوور لە لای ڕۆژهەلاتەوە چەند ئاگرێکی بەدیکردو مەزەنەی بۆ بیرە نەوتەکانی کەرکووك چوو. ئەوجا بەرەو لای کەرکووك کەوتە ڕاکردن و نەوەستا تا گەیشتە سەر ڕێگایەکی قیر و دەنگی ئۆتۆمبیلێکی هاتە گوێو خێرا چووە سەر جادەکەو ویستی دەستی لێڕاگرێ، بەلام کە دەنگەکە نزیك بووەوە تەماشای کرد ئیڤایەکەو جیبێکی سەربازیی لە گەڵدایە، ئەمیش بە پەلە پڕووزێ لە قەراخ جادەکە خۆی دا بە زەویدا پێش ئەوەی بەر لایتەکان بکەوێو شۆفێرەکان بیبینن. ئەوەندەی پێنەچوو ئۆتۆمبیلێکی مەدەنی هات و بە تەنیشتیەوە وەستا، شۆفێرەکەی هاوولاتیەکی کورد بوو، دەستە جلێکی سوپای میللیی لەبەردابوو. بەلام ئەم ئەوەندە ماندووبوو لەوەدا نەمابوو سڵی لێبکات، کابراش بێئەوەی پرسیاری زۆری ئاراستە بکات، سواری کردو بردی بۆ دووبز. لە دواییدا، یونس لەوێوە دەربازبوو و لە گەڵ هاوەڵە *پێشمەرگەکانیدا* لە ئێران بە یەك گەیشتنەوە[٢١].

* * *

[٢١] هەمان سەرچاوەی پێشوو.

بەردەوام کۆمەڵکوژیی:
بەسەرهاتی حوسێن

"حوسێن" حاڵەتێکی زۆر جیاواز دەخاتە بەردەست. ئەم ساڵێك لە یونس منداڵترەو وەك زۆر کوردی تر مەیلی بە لای مەسەلەی *پێشمەرگەوە* بووە، بەڵام هیچ چالاکییەکی سیاسی نەبوو. لە کاتی ئەنفالدا خۆی و چوار هاوەڵی لە شارۆچکەو کۆمەڵگاکانی دەوروپشتی هەولێردا کاری دارتاشییان دەکرد*. لە ٢٦ ی تشرینی دووەمی ١٩٨٨دا, لە ناو خانوویەکی گوندی شیوەڕەش کە لە شاڵاوی گوند ڕووخاندنی ساڵی ١٩٨٧ لە دەشتی هەولێردا بەر نەکەوتبوو، خەریکی کارکردن بوون, لەناکاو چوار پێنج پیکاب و لاندکرۆزەر هاتن و پڕبوون لە "*ئەمن و مونەزەمە*" یان بە واتایەکی تر بڵێین *ئەمن* و حیزبی بەعس. دەسبەجێ هەر پێنج لاوەکەیان ڕا پێچی نێو ئۆتۆمبیلەکان کرد. یەکە مجار بردنیان بۆ بارەگای حیزب لە خەبات، بەڵام کە لە قۆناخی دووەمیان نزیکبوونەوە حوسێن گوێی لە زەنگی کەنیسە بوو, بەمەدا زانی کە هێنراون بۆ عەینکاوە، کەوا گەڕەکێکی مەسیحی نشینە لە قەراخ شاری هەولێردا[٢٢].

لێرە ماوەی سێ ڕۆژ مانەوەو دەستو چاویان بە پشتێنەکانیان** بەسترابوەوو هیچ خواردن و ئاوێکیان نەدەدانێو نەیاندەهێشت لە زیندانەکە بچنە دەرەوە تەنانەت بۆ میزکردنیش. شەو و ڕۆژ گلۆپێکی کارەبایی دەسووتاو تیمێکی لێکۆڵینەوە بە سەرپەرشتی پیاوێك کە هاوکارەکانی بە مولازم غەسان ناویان دەبرد، کۆششی ئەوەیان لە گەڵدا دەکردن کە دان بە پەیوەندییان بنێن لە گەڵ PUKدا. مولازمەکە زۆر هەوڵی دا بەڵام قسەی خۆش و نەرمیی سوودی نەبوو لە گەڵیاندا، لە بەر ئەوە دانیە دەست هاوکارە دڵڕەقەکانیەوەو هەر نکوولی کردنێکی پەیوەندییان بە PUKەوە ئازار و ئەشکە نجەدانێکی چاکی بە دوادا دەهات. حوسێن خرابووە ژێر دارو

---

* ئەم جۆرە دارتاشانە زیاتر تەختەبەستیان ئێدەوترێ لە بەر ئەوەی ئیشەکەیان تەختە بەستنە بۆ تێکردنی سەقفی کۆنکریت, لە کاری بیناسازیدا ـ و.

(٢٢) ضاوئێکەوتنی میدڵ ئیست وۆض، هەولێر، ١٤ ی تەمووزی ١٩٩٢.

** لە دەقەکەدا بێجطە لە وشەی کەمەربەند (Cummerband) ی ئینطلیزی کە ڕەنطە لە بنضینەدا لە کۆمەڵەی زمانە ئێرانیەکانی وەك فارسو کوردیەوە هاتبێت، وشەی "ئشتێن" ی کوردیشی لە نێو کەواندا نووسیوە ـ و.

فەلاقەیەکی واوە کە پەتێکیان لە کەلەپچەکەی دەستیەوە بەستبوو و بە بنمیچی هۆدەکەدا هەڵیانواسیبوو و لە ژێرەوە لە بنی پێیان دەداو هەر کاتێکیش دەبووڕایەوە ئاگری جگەرەیان بە لەشیدا دەچزاندو دەیانهێنایەوە هۆشی خۆی.

پاش سێ ڕۆژ لەم بارودۆخە حوسێن و هاوەڵەکانی بران بۆ بارەگای *ئەمنی* هەولێر، بۆ ئەو شوێنەی کە سێ مانگ لەوەوپێش یونسی بۆ برابوو. لەوێ هەر یەکەیان خستنە زیندانێکی تاکە کەسییەوە کە ڕووبەرەکەی لە دە پێی چوارگۆشە کەمتر بوو. حوسێن نۆ ڕۆژی تێدا ژمارد کە یەکەم حەوت ڕۆژیان بەردەوام لێکۆڵینەوەو ئەشکە نجەدان و هەمدیس فەلاقەو بە بنمیچدا هەڵواسین بوو. بێجگە لەوەش جۆری دیکەی ئەشکە نجەدانیان بەکاردەهێنا وەك ئوتووی گەرم هێنان بە قاچ و ملداو کارەباشیان لە زمانیو زەکەری دەدا. لێکۆڵەرەوەکان پێیان وتبوو ئەگەر دان بە پەیوەندیی خۆی بنێ لەگەڵ PUKدا ئەوە بەردەبێت, ئەگەریش نکوولیی لێبکات ئیعدام دەکرێت، بەڵام ئەو پێی وتبوون هیچ شتێك نازانێ. لە ڕۆژی حەوتەمدا بە زۆر پارچە کاغەزێکیان بە حوسێن ئیمزا کردبوو، لە کاتێکدا کە هێشتا هەر چاوی بەسترابۆوەو ناوەرۆکی کاغەزەکەشیان بۆ نەخوێندبۆوە. بەمە لێکۆڵینەوەو ئەشکە نجەدان وەستاو دوو ڕۆژ دوای ئەوە گاردێك دەرگای زیندانەکەی حوسێنی کردەوەو پێیڕاگەیاند کە سەدام حوسێن لێبووردنێکی گشتیی تری دەرکردووە[٢٤]. بەم پێیە دەبوو هەموو بەندیەکان بەربدرێن. حوسێن و چوار هاوەڵەکەیان هێنایەوە زیندانێکی ئاسایيو زۆری پێنەچوو جارێکیتر دەستیان بەستنەوەو خستنیانە ئۆتۆمبیلێکەوە کە لە دەرەوە چاوەڕێی دەکردن. پاشان ماوەی سەعاتێ دوان بە سەر جادەیەکی قیردا ڕۆیشتن و دوای ئەوەش نزیکەی نیو سەعات بە سەر ڕێگایەکی خۆڵداو گوێیان لێبوو گاردەکان لە ناو خۆیاندا باسی چارەنووسی ئەمان دەکەن، یەکە مجار یەکێکیان پرسی "باشە بۆ کوێیان دەبەین؟" ئەویتر وەڵامی دایەوە "بەرەو خوار", دەنگی سێیەمیش دایە پاڵیان و

---

[٢٤] ڕاستیەکەی ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش لە ١٤ ی کانوونی یەکەمدا لێبووردنێکی دەرکردبوو. ئێستا حوسێن لەو قەناعەتەدایە کە بەرواری هەوڵی ئیعدامکردنەکەی لە ٨ ی کانوونی یەکەمدا بووەو کرۆنۆلۆجیاکەشی (واتە یەك لە دوای یەکی مێژووی بەسەرهاتەکەی ـ و) وای دەردەخات. لێبووردنی یەك لە دوای یەك، وەك لە شوێنی دیکەدا تێبینی دەکرێت، دیاردەیەکی ئاسایی ژیان بوو لە بندەستی ڕژێمی بەعسدا. بەمجۆرە لە ٢٩ ی شوباتی ١٩٨٩دا، لێبووردنێکی تر دەرکراوە بۆ هەموو ئەوانەی هەڵاتوون بۆ ئێران و تەنها جەلال تاڵەبانیی سەرکردەی PUKی لێدەرکراوە.

وتی: "ناتوانن لەو خوارە بژین" و بەم قسانەدا هەر پێنجیان زانییان چییان بە سەر دێ.

کاتێ ڕاوەستان دنیا دەمەو خۆراواو ساردبوو. لەوێ گاردەکان بە بەندیەکانیان وت: "دانیشن و هیچ نەجووڵێن، دەمانەوێ وێنەتان بگرین". هەر پێنجیان لە سەر چیچکان بە ڕیز دانیشتن و لە پڕ گاردەکان بە چەکە ئۆتۆماتیکیەکانیان بەر ڕێژنەی گوللەیان دان، یەکەم دەسڕێژی گوللە بەر حوسێن نەکەوت و خۆڕسکانە سەری کرد بە کۆشی خۆیدا. لەو کاتەدا گوللەیەکی دەسڕێژی دووەم بەر شانی ڕاستی کەوت و هەر ڕاستەو ڕاست بە گۆشتا چوو و ئێسقانی نەگرت. لێدانەکە نووچی پێدایە پێشەوەو خستیە چاڵێکی قووڵەوەو بە تەنیشتیەوە گوێی لە گەوزینی لاشەکانی تر بوو. پاشان بکوژان دوا دەسڕێژیان کردو هەروا هاکەزایی هەندێ خۆڵیان ڕۆکردە سەر لاشەی قوربانیەکانداو لێیاندا ڕۆیشتن.

حوسێن کە نیوە هۆشێکی بەخۆ بوو کەوتە لادانی خۆڵەکە، چوونکە بە تەواوی داینە پۆشیبوو. ماوەی دوو سەعاتێك لەوێدا مایەوە تا تاریك داهات، ئەو دەمە لە گۆڕەکە وردبووەوەو تەماشای کرد بیرێکی کۆنی داتە پیوەو لێوارەکانی باران دا یخورماندووە. ئەوجا دەستی بە هاوەڵەکانیەوە دا بزانێ گیانیان تیدا ماوە یان نە، بەڵام ساردوسڕ جووڵەیان نەمابوو. دواجار هەرچۆنێك بوو بە چنگەکرێو بە سەر لاشەکاندا خۆی لە چاڵەکە ڕزگار کردو تەنها پێڵاوە ئەدیداسەکانی تێدا بەجێهێشت. دنیا ساردو باران بوو, لە دوورەوە گلۆپو ڕۆشنایی دوو شاری بەدی کرد، بەڵام لە نزیکەوە کە ڕەنگە ماوەی دوو میلێك بوایە، ترووسکەی ئاگرێکی بینیو ڕووی تێکرد. حوسێن لە بەر ئەوەی پێی پەتی بوو هەروەها لە بەر ئەوەی قاچیشی بە فەلاقە کردن هەڵاوسابوو و شینو مۆر بووبۆوە شەوەکەی هەموو خایاند تا گەیشتە ئەوماڵە. حوسێن بە هەڵە وای مەزەندە کرد کە لە شوێنێکی نزیك کەرکووکدایەو بە عەرەبی دەنگی هەڵبڕی (یا أهل البیت!) واتە خاوەن ماڵ، دەنگی پیاوێك وەڵامیدایەوە (تفضل!)* واتە فەرموو وەرە ژوورەوە. ئەوجا لە دەرگای داو ژنێك لێیکردەوە، ژنە کە ڕوانی ئەمە کوڕێکی گەنجەو پێی پەتییەو هەموو گیانی خەڵتانی خوێنە لە ترسا پاشەوپاش کشایەوەو بە بەزەییەوە کێشای بە سەر سنگیدا. ماڵەکە خێرا نان و چاو ڕۆنی مەڕیان

* لە هەردوو شوێنی دەقەکەدا بەو جۆرە, بە عەربیەکەی, هاتوون - و.

خستە بەردەم و ئەمیش کورتەیەکی بەسەرهاتەکەی بۆ گێڕانەوە. کـاتێ کـە حوسـێن قسەی دەکرد ژنە چوو جلوبەرگی عەرەبیی بۆ هێنا لـە گـەڵ پاڵتۆیـەکی زلی سـوپای میلیدا بۆ شاردنەوەی پەڵە خوێنەکانی زامەکەی شانی. پاشان کە ڕۆژ بووەوە خـاوەن ماڵ بردیە بەر دەرگا بۆ ئەوەی پیشانی بدات کە ئێستا لە کوێدایە. ئەو شارێیەی کـە حوسێن تاوەری کارەباو هاتوچۆی ئۆتۆمبیلی لەسـەر دەبینـی سـەرێکی بـۆ مووسـڵ و ئەوسەریشی بۆ قەییارە دەچوو (زیاتر پێی دەوتـرێ الگیـارە ـ و). خـاوەن مـاڵ بـۆ حوسێنی ڕوونکردەوە کـە ئـەو گلۆپانـەی شـەو بینیـوێتی هـی هـەردوو شارۆچـکەی عەرەبنشینی سەرسارو حەزەر(الپرپار و الحچر) بوون[٢٥]. لـە کۆتـاییـدا, حوسـێنیش وەك یونس ڕایکرد بۆ ئێران. ماوەیەکیش دوای ئەو ڕووداوە *ئەمن* وەفاتنامەی ئەم کورە گە نجەیان بە دیاریی بۆ دایکی ناردبوو[٢٦].

* * *

کـــــــۆتایی " بـــــــارودۆخی نائاسایـــــی"

ئایا ئەنفال کەی مەبەست و ئامانجی خـۆی وەدەسـتهێنا؟ دەتـوانرێ بـە چـەند شێوەیەك وەڵامی ئەم پرسیارە بدرێتـەوە. بـە گـوێرەی لێکدانـەوەی بیرتەسـکانەی سەربازیی بە بەزاندنی KDP لە بادینان و ڕاگەیاندنی لێبووردن لە ٦ ی ئەیلوولـدا ئەنفال کۆتایی پێهاتووە. لە دیدو بۆچوونی گشتیی خەڵکی عێراقیـشەوە دەگـونجێ

(٢٥) جێی سەرنجێکی تایبەتیە کەوا شوێنەواری الحضر لە باشووری مووسڵەوە، چەند جارێك بە جێطەی کۆمەڵکوذیخەڵك ناوی هاتووە لە کاتی ئەنفالدا، بڕوانە لاثەرِە ٣٣٠. بەسەرهاتی حوسێن لە ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست ووضدا وەرطیراوە، کە لە هەولێر لە ١٤ ی تەمووزی ١٩٩٢دا لە طەڵی ئەنجام دراوە.

(٢٦) نموونەی سێهەمی باسکراوی کوشتنی دوای لێبووردن، عومەرو ڕەحمانیش دەطرێتەوە، دوو براکەی ناوضەی شێخ بزێنی کە لە ئەنفالی ضواردا باسکراون لە لاثەرِە ٢٥٤ ـ ٢٥٧ داو کە لە ناوەڕاستی تەمووزی ١٩٨٨دا لە لایەن سوثاوە طیران. بەندییەکی تر کە بە هۆی لێبووردنەکەی ٦ ی ئەیلوولەوە بەربووبوو، لەو دەمەدا هەردوکیانی بە زیندوویی لە بەندیخانەدا بینیبوو، بەلاَم ئەوە دوا بینینیان بووە. ضاوثێکەوتنی میدڵ ئیست ووض، کۆمەڵطای دارەتوو، ١٥ ی تەمووزی ١٩٩٢.

بگوترێ کە لە ١ ی ئۆکتۆبەردا کۆتایی هاتووە، چوونکە لەو ڕۆژەدا حیزبی بەعسی حوکمڕان بەو بۆنەیەوە ئاهەنگی سەرکەوتنی گێڕا[٢٧]. ئەوەی کە پەیوەندیی بە لۆجیکی ئەنفالەوە هەبێت وەك پەلامارێکی قڕکردن و تەفروتوونا کردن، ئەوەیە کە ئەو پەلامارە بۆ چەند مانگێکی دواتریش بەردەوام بووەو بە لایکەمەوە ساڵی ١٩٨٨ی هەموو گرتووەتەوە.

لەوانەیە هەندێك مشتومڕی ئەوەشی تێدا بکەن کەوا ئەنفال تا تەمووزی ١٩٨٩ درێژەی کێشاوە, چوونکە ئەو کاتە بوو کە هێزەکانی عێراق شارۆچکەی گەورەی قەڵادزێیان ڕووخاند، کە دەکەوتە ڕۆژهەڵاتی دەریاچەی دووکانەوەو دانیشتوانی نزیکەی حەفتا هەزار کەسێك دەبوون. قەڵادزێ نیشتەجێیەکی دێرین و ناوێکی بەشۆرەتە لەمێژووی کورددا، لە بەر ئەوەی لە ٢٤ ی نیسانی ١٩٧٤دا کرا بە ئامانجی بۆمبارانێکی خراپ لە لایەن هێزی ئاسمانیی عێراقەوەو سەدان کەسی تێدا کوژرا[٢٨]. قەڵادزێ خۆی وەك شار, بەر لۆجیکی بەرتەسکی ئەنفال نەدەکەوت، بەڵام لە کاری تۆڵەکردنەوەو سزادان بەدەر نەبوو. لەگەڵ ئەوەشدا کە چەند بەشێك لە سەنتەری شارەکە لە ساڵی ١٩٨٧دا تێکدراو وێرانکرا، بەڵام کاربەدەستانی حیزبی بەعس هەمیشە دانیشتوانیان دڵنیا دەکردەوە کە هیچ مەترسییەك لە گۆڕێدا نیە.

ناوچەکانی دەوروبەری قەڵادزێش کە شارۆچکەی سەنگەسەرو کۆمەڵگاکانی پێماڵك و تووەسووران و ژاراوەیان تێدابوو ـ ئەمانە بۆ ڕاگوێزراوانی پاکتاوکردنی ناوچەکانی سنوور لە ساڵانی ١٩٧٠ دا دروستکرابوون ـ ئەمانیش لە دەست ئەنفال دەربازبوون. لە گەڵ ئەوەشدا کە هەندێ گوند لێرە لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٨٨دا ڕووخێنران بەڵام دانیشتوانیان ئەنفال نەکران. بەوەی کە قەڵادزێ کەوتبووە نێوان

---

[٢٧] یوسف رحیم رشید، کە ثاریَزەریَکە لە رِیَکخراوی مافی مرؤظی کورد KHRO، بە میدلَ ئیست وؤضی راطەیاندووە کە لە ئاهەنطیَکی لەم ضەشنەدا ئامادە بووە لە هەولیَر.

[٢٨] ثالَنەری بؤمبارانی سالَی ١٩٧٤ بە ئاشکرا بریاری KDP بووە لە مەرِ سەرلەنویَ کردنەوەی زانکؤی سلیَمانی لە قەلاَدزیَ. ئەو زانکؤیە لە مانطی مارتدا لە لایەن رِذیَمەوە داخرا.

* سەرنج:[ئەم داخستنی زانکؤیە بەو شیَوەیە نەبوو، بەلَکو لەو مانطەدا زؤر لە قوتابیو مامؤستاکانی، ثاش دەستثیَکردنەوەی شەرِی کوردو رِذیَم ضوونە دەرەوەو ثاشان لە قەلاَدزیَ کؤبوونەوە. بطرە بە ثیَضەوانەوە رِذیَم هەولَیدەدا دەوام بکریَت بەلاَم قوتابی کەمبوون، ضوونکە طەلیَکیشیان بیَجطە لەوانی قەلاَدزیَ، لە ترسی شەرِوشؤرِ ضوونەوە بؤ مالَی خؤیان. ثاشان وردە وردە قوتابیەکان ضوونەوە زانکؤ و دەوام تا رِادەیەك ئاسایی بووەوە ـ و].

ناوچەیەکی چۆڵکراوی سەر سنووری ئێران و دەریاچەی دووکانەوەو خۆیشی تاڕادەیەك تەختایی بوو، هەڕەشەیەکی ئەوتۆی *پێشمەرگەی* پێکنەدەهێناو ڕژێم قەناعەتی کردبوو کە دەستی لێنەدات. بەڵام لە بەهاری ١٩٨٩دا، بە جۆرێکی نائاسایی کەوتە بەرچاو وەك تاقە مەڵبەندێکی گەورەی ئاوەدان کە زۆر نزیك بێت لە سنووری ئێران و مابێتەوە. لە هەمووشی خراپتر چیاکانی ڕۆژهەڵاتی بووبوونە خاڵی بنەڕەتیی دووبارە کۆبوونەوەی PUK کە لە هەوڵدانا بوو بۆ ئەوەی بوونی لە ناو عێراقدا بسەلمێنێ. بەمجۆرە لە ٢٢ ی مارتی ١٩٨٩دا لیژنەی کاروباری باکووری سەر بە ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش فەرمانی "ئەوپەڕی ئیجرائات کردنی" دا دژ بە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی گۆلی دووکان[٢٩].

لە کۆتایی مانگی مایسدا هێزەکان بە تانك و تۆپخانەی قورسەوە چوار دەوری قەڵادزێیان گرت و مۆڵەتی مانگێکیان دا بە خەڵکی شار چۆڵی بکەن. ئەوان دەبوو "لە بەر بەرژەوەندیی گشتیی" بگوێزرێنەوە بۆ "گوندە هاوچەرخەکان"[٣٠] و سەرپشکیان کردن لە ژمارەیەك شوێندا بە خوایشتی خۆیان هەڵیبژێرن: ئۆتۆمبیلی بارهەڵگر دەیانبات یان بۆ بازیان لە سەر ڕێگاکەی سلێمانی، یان بۆ سێ کۆمەڵگای نوێ لە دەشتی هەولێر: خەبات، کەور گۆسك، دارەتوو. یەکەی ئەندازیاریی سوپا ماوەی سێ حەفتەی پێچوو بۆ ڕووخاندنی قەڵادزێ، کە لە ١ ی تەمووزەوە دەستیپێکردو هیچ شتێکیان بە پێوە نەهێشت، تەنانەت وێستگەی سانەویی کارەباو وێستگەی پەمپی ئاویش کە ڕژێم خۆی لە ساڵی ١٩٨٧دا دروستی کردبوون. لە ٢٤ ی حوزێرانی ١٩٨٩دا بە ڕەسمیی ڕاگەیەنرا کە قەڵادزێ "ناوچەی قەدەغەکراوە".

کەواتە ڕەنگە قەڵادزێ وەك پەراوێزی ئەنفال تەماشا کرابێت، ئەمەش گەڕانەوەیەك بوو بۆ بۆ هەمان لۆجیکی چالاکیی دژە کورد کە چەندین ساڵ بوو لەگەڕدا

---

(٢٩) ڕاسثاردەی ذمارة ١٩٢٥ لة ٢٢ ی مارتی ١٩٨٩دا لة لايةن ليذنةی كاروباری باكووری سةر بة ئةنجومةنی سةركردايةتيی شؤڕشةوة دةرضووة، عبدالرحمن عزيز حسيَن ئيمزای كردووة. ئةم ئيجرائاتانة بريتی بوون لة دوورخستنةوةی كاتيی ئةو خيَزانانةی ثةيوةنديیان بة "تيَكدةرانةوة" هةبوو بؤ باشوور. هةروةها ڕاسثاردةكة ثيَی لة سةر ئةوة دادةطرت كة دةبیَ "ڕاسثاردة ئاشكراكانی" بڕياری فةرماندةيی مةكتةبی باكووری ذمارة س ف ٤٠٠٨ لة ٢٠ ی حوزيَرانی ١٩٨٧دا بةردةوام تيَبينی بكريَت.

(٣٠) ضاوثيَكةوتنی ميدلَ ئيست ءؤض لة طةلَ دانيشتووانی جارانی قةلآدزيَدا، ٢٣ ی مايسی ١٩٩٢

بوو. باشترین وەڵام بۆ پرسیارەکەمان ڕەنگە ئەوە بێت کە بڵێین لۆجیکی ئەنفال وەختێ کۆتایی پێهات کە ڕەفتاری بیرۆکراسیی عێراق گۆڕایە سەر شێوازێکی هەستپێکراوی جیاواز. ئەمە ئەو شتە نیە کە بگوترێ "کەی کوشتو کوشتارەکە وەستا"یان "کەی ڕاگواستن کۆتایی پێهات" یان "کەی دواین گوند سووتاو تەختکرا". چوونکە سیاسەتی کوشتنو ڕاگواستنو کاولکردن، بۆ چەندین ساڵ، بوو بوو بە دیاردەیەکی ژیان لە ژێر ڕکێفی حوکمی حیزبی بەعسداو تا ئەمڕۆش هەر بەردەوامە. بەڵام لە بەهاری ١٩٨٩دا، دەکرێ بڵێین کە ڕژێمی عێراق وای هەست کردووە تەواوی ئامانجو مەبەستەکانی ئەنفال جێبەجێ کراوە. لە ٢٣ ی نیساندا ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش بڕیاری ژمارە ٢٧١ ی خۆی دەرکرد کە تێیدا ئەو دەسەڵاتە تایبەتیانەی درابوو بە علی حسن المجید لێی سەنرایەوە[٣١]. بڕیارەکەی سەدام حوسێن لە کانوونی یەکەمی ١٩٨٩دا, دەربارەی هەڵوەشانەوەی لێژنەی کاروباری باکووری سەر بە ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش، کە زیاد لە دە ساڵ بوو لە کاردا بوو, پتر پشتگیری ئەو هەستەی دەکرد کەوا ئیتر کێشەی کورد بە تەواوی کۆنترۆڵ کراوە[٣٢].

لێرە بە دواوە ئەرکو فەرمانی علی حسن المجید لە کوردستاندا تەواو بوو, وا ئێستا کارو فەرمانی تر چاوەڕێی بەهرەی جیاکاری ئەون، بە تایبەتی پاش دەسدرێژیەکەی ئابی ١٩٩٠، وەك پارێزگاری کوێتی داگیرکراو. علی حسن المجید، لە خڕبوونی لێپرسراوانی بەعسیدا بۆ پێشوازی کردنی حسن علی العامری کەوا لە جێگەی ئەو بووبووە سکرتێری گشتیی مەکتەبی باکوور وتبووی: "پێمخۆشە پێ لەوە بنێم کە من کەسێکی گونجاو نیم بۆ بارودۆخی سەقامگیری ئێستا .. هیوادارم هەڤاڵانی باکوور داوای هەندێ شت لە هەڤاڵ حەسەن علی نەکەن کە لە توانایدا نەبێت. چوونکە ئەو قۆناخە بەسەرچوو و لەمەودوا ڕێگە بە ئەندامێکی حیزب نادرێت تواناو دەسەڵاتی لە سەروو دەسەڵاتی سوپاوە بێت، لە بەر ئەوەی بارودۆخی نائاسایی کۆتایی پێهات. ئەم

---

[٣١] فەرمانی ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش بە یاداشتێك لە *ئەمنی* هەولێرەوە بۆ تەواوی دەزطاکانی *ئەمن* نێردراون، بە ژمارە: ش٣/٧٦٠٤ "نهێنیء تایبەت" لە بەرواری ١٧ ی مایسی ١٩٨٩دا. یاداشتەکە ئاوای نووسیوە: "بە ثێی بڕیاری ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕش ژمارە ٢٧١ لە ٢٣ ی نیسانی ١٩٨٩دا، فەرمان درا بە بەتاڵ کردنەوەی بڕیاری ئەنجومەنی ناوبراو، ژمارە ١٦٠ لە ٢٤ ی مارتی ١٩٨٧دا سەبارەت بە دەسەڵاتە تایبەتیەکانی هەظاڵ سکرتێری طشتیی مەکتەبی باکوور".

[٣٢] بڕیاری ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕشی ژمارە ٧٧١ لە ٣ ی کانوونی یەکەمی ١٩٨٩دا کە لە لایەن سەدام حوسێنەوە ئیمزا کراوە, بڕیاری ژمارە ٩٩٧ ی ٢ ی ئابی ١٩٧٩ ی ئەنجومەنەکە هەڵدەوەشێنێتەوە.

توانا و دەسەڵاتانە لە هەڤاڵ حسن علی وەرنەگیراوەتەوە، لە بەر ئەوەی دەستی بە سەر ئەو كارەدا ناشكێ، بەڵكو لەبەر ئەوەیە كەوا قۆناخەكە تەواوبووە"[٣٣].

ئەلمەجید، پیایدا دیار بوو كە زۆر لە كارو كردەوەكانی خۆی ڕازییە, ئەوەش لە بەر ئەوە نەبووە وەك خۆی دەیوت كە هیچ گومانێك لە سەر مرۆڤپەروەریی مەبەستەكانی بكرێت. هەر ئەو ڕۆژە بە گوێگرانی وتبوو: "من كە نمایشێكی تراجیدی دەبینم گریانم دێت. ڕۆژێكیان دامە پڕمەی گریان، كاتێ كە لە فیلمێكدا ئافرەتێكم بینی ونبووەو بێ ماڵ و خێزان ماوەتەوە. بەڵام حەز دەكەم پێتان بڵێم ئەوەی كە كردم كردم و دەبوو وا بكەم. باوەڕ ناكەم ئێوە بتوانن لەوە زیاتر بكەن كە من توانیم بیكەم". لە كۆبوونەوەیەكی تردا لەگەڵ لێپرسراوانی حیزبدا، ئەلمەجید سەرنجی ئەوەی دابوو كە "ئەوەی ئێمە توانیمان بیكەین كارێك بوو حیزبو سەركردایەتی هەرگیز بۆیان جێبەجێ نەكرا تا ساڵی ١٩٨٧. ڕاستێكەی بەشێك لەمە بە تەواوەتی لە سایەی پشتگیریی خواوە بوو و هیچی تر". لێرەدا ئەندامێكی ناونەبراوی حیزب بۆ پیاهەڵدان قسەكەی پێدەبڕێ و دەڵێ: "تەنها خوا لە تۆ زیاتری پێدەكرێت، دەنا تۆ دەتوانی هەموو شتێك بكەیت. ئەمە حیزبی بەعسەو دەتوانێ هەموو شتێك بكات"[٣٤].

---

(٣٣) نەوار (كاسێت)ی كۆبوونەوەیەك لە نێوان علی حسن المجید كۆمەڵە لێپرسراوێكی ناونەبراوی حیزبی بەعسدا، كەركووك، ١٥ ی نیسانی ١٩٨٩.

(٣٤) نەوار (كاسێت) ی كۆبوونەوەیەكی نێوان علی حسن المجید كۆمەڵە لێپرسراوێكی ناونەبراودا. كەركووك، ٢٦ ی مایسی ١٩٨٨.

بەشی سیانزەهەم
شوێنەواری ونبوو

"ئـەم کردەوانـە کاریگەریـەکی تەمێکـەریان دەبێت لە بەر ئەوەی:
(ئە) بەندییەکان بێئەوەی هـیچ شـوێنەوارێك بەجێبێڵن بزردەبن.
(بـێ) هـیچ زانیارییـەکیش دەربـارەی شوێنەکانیان یان چارەنووسیان نادرێت".
ـ کتێبی Nacht Und Nebel Erlass (بڕیـاری شـەو و تـەم, ئـەڵمانیای نـازی)، شوباتی ١٩٤٢.
"ئەوان نوقمی ئاوێکی قووڵ بوون، ون بـوونو هیچ سۆراخیان نیە."
ـ پیرەژنێکی دەربازبووی خەڵکی گۆپتەپە.

ئەڵبەتە, بێسەروشوێن کردنی زۆردارەکی کارێکی تایبەتمەندی تیرۆری دەوڵەتی مۆدێرنە. ئەمەیان دەربازبوو لە شوێنی خۆی وشك دەکـاتو پـەلو پـۆی دەشـکێنێتو گومانو ترس دایدەگرێت، نوقمی خەمو پەژارەو ئازێتبارییـەکی بێپایـانی دەکـات و رێی هەموو نەریتو ڕێوڕەسمێکی لێدەبەسترێت. شـۆردن و کفنـودفنکردنی مردووەکـەو ناشتنی لاشەکە بە شـێوەیەك کـە ڕووی لـە مەککـە بێـت پێداویـستیی موسـڵمانێکی باوەڕدارە. ئەم کارو ڕێوڕەسمانە بۆ سەرنگومکراوانی ئەنفال نەڕەخسان. لە حاڵـەتی ئەوانەدا کە دەگیرانو بە دەستووری تیرۆری ئاسایی ڕژێمی بەعس ئیعدام دەکران هـەر هیچ نەبێ وەك ڕۆتین و ڕووکەشییەك خێزانیان سەلماندنێکی یاسایی مردنیان پێدەدرا.

کەچی بۆ ئەو کوردانەی لە ئەنفالدا بێسەروشوێن کران تەنانەت ئەمەشیان پێنەبڕا. پەلامارەکە بەسەرچوو کەچی زۆربەی زۆری دەربازبووان دوودڵی و گومانی ئەو دنیایان تیادا جێگیر بووەو باڵی بە سەریاندا کێشاوە. ئافرەتان نان پەیداکەریان لە دەست چووەو یاسای ئیسلام ڕێگە نادات شوو بکەنەوە تا حەوت ساڵ تێنە پەڕێت بە سەر نەمانی مێردەکانیاندا. هەرچەندە باس و خواسی تیمەکانی گوللەباران کردن زۆر باش دەزانراو بەردەوام دووپات دەبۆوە، بەلام کۆمەڵگا پیس و چەپەڵەکانی نیشتەجێی ئەو کوردانە هێشتا هەر واتە واتی ئەوەیان تێدا باو بوو گوایە *ئەنفالەکان* ماون و لە زیندانی نهێنیدان لە بیاباندا و وەك بارمتە گلدراونەتەوە بۆ دانوستانی دوارۆژ لە نێوان ڕژێم و *پێشمەرگەدا*، یان براون بۆ وڵاتانی تری وەك سوودان، یەمەن، ئوردن و کراون بە کۆیلە و کاریان پێدەکەن.

پێش ڕاپەڕینەکەی مارتی ١٩٩١, لە کاتێکدا کوردستانی عێراق هێشتا هەر لە ژێر دەسەلاتی حیزبی بەعسدا بوو، کەم کەس پرکێشیی ئەوەیان دەکرد سۆراخی کەسوکاری ونبوویان بکەن، لە ترسی ئەوەی ڕەنگە هەمان چارەنووس چاوەڕێی خۆیان یان خزم و کەسە ڕزگاربووەکانیش بکات. تەنانەت ئەگەر هەندێ پرسیاری ئەمنیش بخرایەتە لاوە، کەم کەس هەبوو بزانێ چۆن چۆنی و لە کوێوە سۆراخێك بکات، بە نێو پێچ و پەنای دامودەزگای ڕۆتینی دەوڵەتدا: لە قایمقامەوە دەست پێبکەن؟ لە ئۆفیسی پارێزگاوە؟ لە مەرکەزی پۆلیسەوە؟ لە *موستەشارەوە*؟ لە حیزبی بەعسەوە؟ لە سەربازگەکانەوە؟ لە ئەمنی ترسناك و تۆقێنەرەوە؟ کەچی لە گەڵ ئەوەشدا هەندێك خەڵك ئەو پرکێشییەیان کرد, هەر خۆیان خستە ئەو مەترسییەوەو سۆراخ کردن و گەڕانیان ـ کاتێکیش ئەو پشکنین و سۆراخکردنەکە پێکەوە گرێدران لە گەڵ بەڵگەنامەکانی حوکوومەتی عێراق و شایەتیی ئەوانەی لە کەمپەکان دەربازبوون ـ تیشکێکی گرنگی خستە سەر ئەوەی کەوا لە ئەنفالدا چی کراوە. وا دیارە کارەکە زۆر بە وردی بچڕبچڕ کراوەو هەر دەزگایەکیش کە بەشداری دەکرد تەنها ئەوەی دەزانی کەوا پێویستی بوو بیزانێت. کەواتە تەنها بازنەیەکی بچووکی ناوجەرگەی دەزگای حیزبی بەعس ئاگاداری تەواوی مەسەلەکەو بەسەرهاتی ئەو کەسانە بوون کە "ئەنفال کران".

* * *

هەندێ لە دەربازبووەکان گەیشتنە ئەوەی ڕاستیەکە تێبگەن, بەڵام وشك‌وبرینگ و بە ساکارترین شێوە. ڕەشید کە شوانێکی خەڵکی چرچەقەڵای بنار شاخی زەردە بوو، توانی لە دەست ئەنفال ڕزگاری بێت لە بەر ئەوەی بە شوێن ئاژەڵ‌و ماڵاتەکەیەوە بوو بە سەر جادەی سەرەکیداو لە نێو هێزەکانەوە دەرچوو. بەڵام دایکی‌و خوشکێکی دە ساڵی‌و برایەکی شەش ساڵی‌و دوو پووری لەدەست دا. دواجاریش کێشکرایە ڕیزی هەمان ئەو سوپایەی کەوا خێزان‌و کەسوکاری گرتبوو. ئەفسەرێکی مەسیحیی بە بەزەیی دڵی بە ڕەشید سووتابوو, بە ئاشکرا پێی وتبوو کە چیتر بیر لە کەسوکاری نەکاتەوە: "هەموو خەڵکی ئەنفال بە بلدۆزەر کراونەتە ژێر خاکەوە"[١].

بەڵام زۆربەی زۆری خەڵك ئەمەی نەدەزانی. نووری، کە پیاوێکی بەتەمەنی خەڵکی گوندی جەلەمۆرتی وێرانکراوی دۆڵی زێی بچووك بوو، چوو بووە ئۆفیسی قایمقامی چەمچەماڵ بۆ سۆراخکردنی کوڕە ونبووەکەی‌و بووکەکەی‌و کچێکی دوو ساڵانیان. لەوێ دەسەڵاتداران ناوەکانیان نووسیبوو, پێیان وتبوو لە پاش سێ ڕۆژ سەریان لێبداتەوە. کە وەختێ گەڕابۆوە بۆ دەسکەوتنی وەڵام پێیانڕاگەیاندبوو پارێزگا هیچ شتێکی پێناکرێت لەم کێشەیەدا. ڕاستیەکەشی قایمقام بە نووری وتبوو "من تەنانەت بەقەد تۆیشم پێناکرێ. تۆ پرسیارت کردووە بەڵام من دەترسم ئەو پرسیارەش بکەم"[٢].

سالم پیاوێکی گەنجی خەڵکی ناوچەی شێخ بزێنی بوو, کە سوپا گەیشتبووە گوندەکەی ئەم لە ماڵ نابێت، بەڵام هێزەکان ژنەکەی‌و هەشت منداڵیان گرتبوو, گەورەکەیان کوڕێکی پانزە ساڵ‌و بچووکەکەشیان کچێکی یەك ساڵان بوو. هەندێ جاشی بە مشورو خەمخۆر لە هۆزەکەی سالم خۆی، هەوڵیاندابوو بە بەرتیل سەربازەکان ڕازی بکەن و بۆ بەردانی هەر منداڵێکی بڕی هەزار دینار (٣٠٠٠ دۆلار)* یان دابوو. بەڵام سەربازەکان وتبوویان تازە کار لە کار ترازاوەو کەمێك لەوەوپێش منداڵەکان بارکراون و بردوونیان. لە دوای ئەنفال، سالم بە شوێن هەموو دەنگوباس‌و

---

(١) ضاوثێكەوتنی میدڵ ئیست ءۆض، كۆمةڵطای نةسر، ٢٦ ی مارتی ١٩٩٣.
(٢) ضاوثێكەوتنی میدڵ ئیست ءۆض، هةولێر،٢٣ ی نیسانی ١٩٩٢.
*بة نرخی جارانی دینار- و.

واتەواتێکـدا دەچــوو. بـە مجۆرە چـووبووە کـەرکووك، تـوزخورماتوو، تەنانـەت نـوگرە سەلمانیش. لە سەر ئەم کوڵنـەدان و پێداگرتنـەی *ئـەمن* سـێ جـاری گرتبـوو. جـاری دووەمیان چاویان بەستبۆوەو هەڕەشەیان لێکردبوو کە جارێکیتر پرسیاری خێزانەکەی نەکاتەوە[٣].

مەحموود تۆفیق محەممەد**، پیاوە پیرەکەی سەرۆك تیرەی جافی ڕۆغزایی، کـەوا لە ناوچەی گەرمیانی باشووردا بە خراپترین شێوە بەرکەوتن، هەروا لێنەگەڕا بێوەلام بمێنێتەوە. ئەو بیست کەسی خێزانەکەی سەرنگوم کرابوون و زۆربەیان منداڵی بچووك بوون. مەحموود خۆی تا قەڵای قۆرەتوویش هەر لە گەڵیاندا بوو، بەڵام لە تۆپزاوا کە پیاوو ژن و منداڵیان لێکتر بڕکرد، ئیتر لەم ون بوون. مەحموود لە پاش بەربوونی خۆی لە نوگرە سەلمان، چوو بۆ ماڵی حاجی ئەحمەد فەتاح، موختارە* کوردەکەی بـەرپرس بوو لە کەمپی دووبز. "کەوتمە سەر پێلاوەکانیداو لێی پاڕامەوە، بـەڵام پێیـان وتم پرسیار نەکەم باشترەو وتیشیان (ئەمە هیچ سوودێکی نیە، بڕۆ بۆ نـوگرە سـەلمان)". هەموو ئەوەی کە موختار بەو پیرەمێردەی ڕاگەیاند ئەوەبوو کەوا بەندییەکانی دووبـز گوێزراونەتەوە، بەڵام نەیزانیبوو یان نەیویستبوو بڵێ بۆ کوێ.

مەحموود لە دووبزەوە چوو بوو بۆ هەولێرو لـەوێ بـە هـۆی دۆسـتو ناسـیارەوە توانیبووی بەڕێوەبەری *ئەمنی* ئەو شارە ببینـێ، پێیڕاگەیانـدبوو کـەوا بزربووەکـان نێردراون بۆ جێگایەك پێی دەوترێ عەرعەر, کە خاڵێکی سەر سنووری پەڕینەوەیە بۆ عەرەبستانی سعوودیەو شوێنێکی حەوانەی حاجییانیشە لە ڕێیاندا بۆ مەککە[٤]، هەموو پەیوەندی کردن و سەردانێکیشیان قەدەغەیە. مـەحموود زۆر لـە بەڕێوەبـەری *ئـەمن* پاڕابووەوەو بەڵێنی دابوو بۆ هەر کەسێکی خێزانەکـەی بـەری بـدات هـەزار دینـاری بداتێ، بەڵام ئەم وتبووی ئەوە مەحاڵەو "تەنها سەدام حوسێن یان علی حسن المجیـد دەتوانن بەریان بدەن".

---

[٣] ضاوثێکەوتنی میدلَ ئیست ءؤض، کؤمةلَطای دارةتوو،٢٠ ی نیسانی ١٩٩٢.

** ئةم ثیاوة بة ناوی حةمةی تؤفیقی بةراوطةلةوة دةناسرا (وةك ثێشتر ئاماذةمان بؤ کردووة) و لة ٢٣ ی حوزیَرانی ٢٠٠٢ دا کؤضی دوایی کردووة ـ و.

* لة دةقةکةشدا هةر وشةی موختار هاتووة ـ ع.

[٤] دةربارةی عةرعةر وةك ئةطةری شوێنێکی کؤمةلَکوذی، برِوانة بةشی نؤهةم لاثةرِة ٣٣٠ ثةراویَزی ١٠ .

پارێزگاری هەولێریش هەر وتبووی هیچ دەسەڵاتێکی نیە. لە گەڵ ئەوەشدا کە مەحموود بۆ ڕێزلێنان چەند سەرێك مەڕی بە دیاری بردبوو بۆ شێخ جەعفەر بەرزنجی[٥]، پارێزگارە کوردەکەی سلێمانی، بەڵام ئەویش تا ڕادەیەك هەر هەمان قسەی گێڕابۆوە: زۆر لە گیراوەکان، بە ژن و پیاوەوە لە عەرعەر بەندکراون و لە بەر نهێنیی کارەکە گواستنەوەیان بەو ئۆتۆمبیلە بارهەڵگرانە سپێردراوە کە شۆفێرەکانیان میسری بوون. کەوابوو ئەمیش لە مەحموود زیاتری پێنەکرا, کارەکە لە دەست سەرۆك و ئامۆزاکەیدایە. بەهەرحاڵ, لە کەرکووکیش پرسگەی مەکتەبی باکووری حیزبی بەعس بە مەحموود ڕادەگەیەنێ کە علی حسن المجید "کاتی ئەوەی نیە چاوی پێبکەوێت". ئەمیش بە نائومێدی گەڕابۆوە بۆ سلێمانیو سەری کردبوو بە کۆشی کوردێکی دەسەڵاتداردا، کە بەوە ناسرابوو نزیکە لە ئەلمەجیدەوەو گەلێ جار لە ماڵی خۆیدا میوانداریی کردووە. ئەم پیاوە گفتی دابوویە کە خۆی بە شەخسیی بۆی تێبکەوێت. "بەڵام ئەلمەجید سوێندی بە قورئانی پیرۆز خواردبوو کە تەنها سەدام حوسێنو خوا دەتوانن بێسەروشوێنەکان ڕزگار بکەن". بەمە ئیتر مەحموود بە خەمباریو نائومێدیەوە وازی لە گەڕان هێنا.[٦]

● * *

حیزبی بەعس:
بەرپرسی سەرەتاو کۆتایی پەلاماری ئەنفال*

ژمارەیەك بەڵگەنامەی دەست بەسەرداگیراوی عێراق پاڵپشتی ئەم جۆرە بەڵگەو شایەتییە حەکایەت ئامێزە دەکەن سەبارەت بەو پلە بەرزەی کەوا دەسەڵاتی تێدا چڕ

---

[٥] لیَرةدا جيَى خؤيةتى ئةوة باس بكريَتةوة كة شيَخ جةعفةر براى شيَخ موعتةسةم بةرزنجيى *موستةشارة* بةدناوةكةى قادركةرةم بوو. هةروةها وةك باس دةكرىَ شيَخ جةعفةريش ثةيوةنديدارى سةرةكى بوو لة نيَوان على حسن المجيدء *موستةشارةكاندا* لة سةروةختى ثةلامارى ئةنفالدا.

[٦] ضاوثيَكةوتنى ميدلَ ئيست ءؤض، كؤمةلَطاى سموود، ٢٠ ى مايسى ١٩٩٢.

* لة دةقةكةدا بةم جؤرةية (حيزبى بةعس: ئةلفاء ئؤميَطاى ثةلامارى ئةنفال). ئةلفاء ئؤميَطا يةكةمء دوا ثيتى ئةلفءبيَى يؤنانين. لة زمانى عةرةبيشدا لة ئةلفةوة بؤ ياء بؤ مةبةستيَكى ئاوها بةكارديَت. دةكرىَ لة زمانى كورديشدا كةوا ئةلفء بيَكةى عةرةبيية شتيَكى وا بوتريَت، بةلاَم زؤر طونجاو نية لة طةلَ سةليقةء رِةوانبيَذيى زمانى كورديدا. لةبةرئةوة من ئةو سةرديَرِةى سةرةوةم ثىَ ضاكتر بوو - ءةرطيَرِ.

بووبووەوە لە ماوەی پەلاماری ئەنفالدا. ڕەنگە دیارترین حاڵەت كێشەی چوار برا كلدانە كاسۆلیكەكە بێت، كە خەڵكی گوندێكی دیان نشینی نزیك چیای گارە بوون لە ناحیەی سەرسەنگو لە ئەنفالی كۆتاییدا بێسەروشوێن كران.[٧] "ئیشۆ" ی باوكیان، كەوا كەسایەتییەكی كاریگەری ناوچەكە بوو، میدڵ ئیست ووچ لە تەمووزی ١٩٩٢دا لە هەولێر چاوپێكەوتنی لە گەڵ كردووە، (هەروەها بڕوانە لاپەڕە ٣٩٥ ـ ٤٠١) و ئەوەی باس كردبوو كەوا خێزانەكەیان هەڵاتبوو پێش ئەوەی ئەنفال بگاتە گوندەكەیان. كوڕەكانیشی كە سیانیان سەربازی ڕاكردوو و یەكێكیان موتەخەلیف بوو، لە ماوەی مۆڵەتی ئەو پێنج حەفتەیەی دوای لێبووردنەكەی ٦ ی ئەیلوولدا خۆیان دابووە دەستی سوپاوە. ئەو خزمانەی توانیبوویان سەردانیان بكەن لە قەڵاكەی نزاركێی لای دهۆكدا بینیبوونیان، بەڵام ئەو كاتەی باوكیان گەیشتبوو گاردێك پێی وتبوو كەوا ڕۆژی پێشتر هەموو مەسیحیو ئێزیدیەكانیان بە پاسی داخراوی بێ پەنجەرە گواستووەتەوە.

ئیشۆ لە بەحركە چووبووەكن و *ئیستیخباراتەكان*و داوای ئەوەی كردبوو بزانێ بۆچی كوڕەكانی لەگەڵ ئەودوای كەسانی خێزانەكەیاندا نەبراون بۆ كۆمەڵگا. ئەوانیش پێیان وتبوو لەبەرئەوەی كورد نەبوون لێبووردنەكەی ٦ ی ئەیلوول نەیگرتنەوەو حاڵی حازر هیچ زانیاریەكیان نیە لە بارەی ئەو گەنجانەوە كە بۆ كوێ براون. دواجار ئەو خێزانە نامەیەكیان بۆ سەدام حوسێن خۆی نووسیبوو، بەڵام هەرگیز وەڵامیان وەرنەگرتەوە[٨]. شەش مانگ پاش چاوپێكەوتنەكە، لێكۆڵەرەوەكانی میدڵ ئیست ووچ بە ڕێكەوت كەوتبوون بە سەر فایلی ئەم بنەماڵەیەدا، لە سندووقی ئەو بەڵگەنامانەدا كە لە دەزگای *ئیستیخباراتی* هەولێردا بەدەستهاتبوو. بێسەروشوێن بوونی چوار كوڕەكەی ئیشۆ بووبوو بە بابەتی دە دوانزە بەڵگەنامەی "نهێنیو بەپەلە" ی جیاجیاو یەك لە دوای یەك، كە بە سكاڵانامەیەكی براژنەكەی ئیشۆ دەستی پێكردبوو بۆ سەدام حوسێن، لە ٧ ی كانوونی دووەمی ١٩٨٩دا. دەقی سكاڵانامەی ژنەكە بە مجۆرەیە:

"گەورەم سەرۆكی فەرماندە (خوا بیپارێزێو ڕێ نیشاندەری بێت):

---

[٧] هەموو ناو و شوێنەكان لەم باسەدا طۆڕاون یان سڕاونەتەوە بۆ ثاراستنی شایەتەكان.

[٨] ضاوثێكەوتنی میدڵ ئیست ۆض، هەولێر،٧ ی تەمووزی ١٩٩٢. زانیاریی زیاتر لە سەر ئەم مەسەلەیە لە ضاوثێكەوتنەكانی تردا هەیە لە طەڵ دانیشتوانی جارانی ئەم طوندەدا.

لە کانگای دڵمەوە ڕێزو سڵاوم بۆ بنیاتنەری سەروەریی عێراق و سەرکەوتوو بە سەر دوژمنە بەدفەڕەکانیدا.

من هاوڵاتی م .... چوار کوڕی شووبراکەم لە خزمەتی سەربازی دا بوون لە کەرتی باشووردا. لە سەر بانگەشەی لێبووردنی گشتیی ئێوە، لە دهۆك خۆیان دابوو بە دەستەوەو لەو کاتەوە ئیتر ئێمە هیچ شتێك لە بارەی چارەنووسیانەوە نازانین.

گەورەی بەڕێزو سەرکەوتووم، تکام وایە منەتبارم بکەیتو زانیارییەکم لە سەر چارەنووسیان بدەیتێ، چونکە ئەو کەسەی لە دەرگای داد پەرستیی ئێوە بدات، دەرگا لە سەر بۆن و بەرامێکی خۆشی دلۆڤانیی ئێوە دەکرێتەوە".

ئەوجا سکاڵانامەکە لە دامێنیەوە پە نجەمۆری ئافرەتەکەی خراوەتە سەر.

لە بەر ئەوەی کێشەکە پەیوەندیی بە سەربازی هەڵاتوو و موتەخەلیفەوە هەبوو، دیوانی سەرۆکایەتی بەرەورووی *ئیستیخبارات* عەسکەریی کردبۆوە. لەوە دەچێ *ئیستیخبارات* لێکۆڵینەوەیەکی ناوخۆی توندوتیژی لە سەر ئەم مەسەلەیە کردبێتو لە بنچینەشدا ئاگادار نەبووبێت لەوەی کە چی بە سەر ئەم چوار کەسەدا هاتووە. لە گەڵ ئەوەشدا کە بنکەی *ئیستیخباراتی* هەرێمی باکوور بە تووڕەییەوە نارەزایی دەربڕیوە بەرانبەر بە ناڕێکی ئیشو کاری ئۆفیسەکانی لە دهۆكو موسڵو لە یەکنەچوونی ڕا پۆرتەکانیان بەڵام ڕاستیە سەرەتاییەکانی مەسەلەکە بە خێرایی بڕیار دەدرێن.

وەك زانراوە چوار براکە لە ١٠ ی ئەیلوولی ١٩٨٨دا لە ئەترووش خۆیان داوە بە دەست یەکەکانی سوپاوە، چوار ڕۆژ دوای دەرچوونی لێبووردنەکەو *ئیستیخباراتی* مووسڵ هیچ بەڵگەیەکی بە دەستەوە نەبووە کە ئەمانە "چەکیان لەگەڵ تێکدەران هەڵگرتبێت". پاشان لەوێوە گوێزراونەتەوە بۆ لای لیژنەی پێشوازیکردنی گەڕاوەکان لە دهۆك و لە قەڵای نزارکێ بەندکراون و ئەو کاتە باوکیان هەواڵەکەی زانیبوو. مووسڵ ڕا پۆرتی داوە کەوا گیراوەکانی دهۆك لە دواییدا کراونەتە دوو بەشەوە، بەشێکیان نێرراون بۆ قەڵای دارەمان، لە سەر ڕێگای نێوان ئاڵتوون کۆپریو کەرکووك، بەشەکەی تریشیان گوێزراونەتەوە بۆ تۆپزاوا. ئەمەش تاقە سەرچاوەیەکە باسی ئەم کەمپی سوپای میللییەی کردبێت بەکارهاتبێت بۆ بەندیەکانی ئەنفالی کۆتایی لە بادیناندا.

لێرە بە دواوە بەدواداچوونەکە سارد دەبێتەوە. *ئیستیخباراتی* ناوچەی باکوور پیاوانی خۆی دەنێرێ بۆ کۆمەڵگای بەحرکە ـ جێژنیکان، بۆ ئەوەی چاویان بە

خێزانەکە بکەوێت، بە هەمان شێوەش بۆ هـەموو قـەڵا سـەربازیەکانی سـەر ڕێگـای کەرکووك ـ هەولێر، بەڵام ئەم سۆراخکردنە زانیاریی تـازە نادا بە دەستەوە. نەقیبێکی ئیستیخبارات لە ڕاپۆرتێکدا سەرنجێك دەداتە بەڕێوەبـەری *ئیـستیخباراتی* ناوچـەی باکوور، کەوا ئۆفیسی دهۆك ڕەنگە پتر یارمەتیدەر بێت لەم بـوارەدا، ئەگـەر حیزبـی حوکمڕان لە سەری سووربێت. بە هـەرحاڵ سـێ ڕۆژ دواتـر، لـە ١٤ ی مـارتی ١٩٨٩دا، بەڕێوەبەری دهۆك ڕاپۆرتی کۆتـایی بۆ بنکەی *ئیستیخبارات* ناردو تیایـدا نووسـیبوی ئەم چوار کەسە "دراونەتە دەست لیژنەی پێشوازیی (گەڕاوەکان) لە پارێزگای دهۆك، کە ئەویش لای خۆیەوە داوێتیێ دەست فەرماندەیی مەکتـەبی بـاکوور لـە پارێزگـای تەئمیم (کەرکووك). ئێمە لەوە زیاتر هیچ زانیارییەکمان لە بارەی چارەنووسـیانەوە نیە"[٩].

* * *

لە کاتێکدا کەوا *ئیستیخبارات* لە پشت پەردەوە کاری دەکرد، وا پێدەچوو *ئـەمن*، کە دەسەڵاتێکی لە ئەندازە بەدەری هەبوو بە سەر ژیانی عێراقیەکاندا، نـەزانێ بـە دواچارەنووسی ئەوانەی لە ماوەی ئەنفالدا بێسەروشوێن کران یـان بـە پێـی بڕیـارە جۆراوجۆرەکانی لێبووردن لە ساڵانی ١٩٨٨ و ١٩٨٩دا خۆیان تەسـلیمی دەسـەڵاتداران دەکردەوە. بۆ نموونە، ئەرشیفی بارەگـای *ئـەمن* لـە پارێزگـای هـەولێر پـڕە لـەو داواکاریانـەی لـە دەزگاکـانی *ئـەمنی* ناوچـە جیاجیاکانـەوە ناردبوویـان و داوای زانیارییان دەکرد لە بارەی سەدان پیاو و ئافرەت و منداڵەوە کـەوا کەسـوکاریان وێـڵ بوون بە دوای هەواڵیاندا[١٠]. لە دواییداو لە ئەنجامی ئەوەدا کە خەڵکەکە بـەردەوام دەرگای دەزگاکانی *ئەمنی* دەسەڵاتداریان دەکوتاو عەوداڵی "بـۆنی خۆشـی بـەزەیی" بوون، *ئەمن* فەرمانی دا گۆڕانکارییەك بکرێت لە جۆری وەڵامدانەوەیدا. نووسـراوێکی دەسنووسی *ئەمن* ئـەم سـەرنجەی خـوارەوەی دەربڕیـوە: "لـە ٢٥ ی ئـەیلوولی ١٩٩٠دا

---

[٩] ئـەم هاتوضـۆی برووسـکەو نووسـراوانە، لـە نیَـوان بارەطـای *ئیستیخباراتی* طـشتیو بارەطـای *ئیستیخباراتی* ناوضەی باکوورو ئۆفیسەکانی دهۆك و مووسلَدا، لـە ١٢ ی شوباتەوە بۆ ١٤ ی مـارتی ١٩٨٩بـەردەوام بـووە. شیاوی باسە برِیاری لیَبووردنەکەی ٦ ی ئـەیلوول مـەرجی ئـەوەی دانـابوو کـە هەر کەسیَ لە ثاش ٩ ی تشرینی یەکـەم خۆی بدایـە بـە دەستەوە (ئـەم کیَشەیە ئیَرە ناطریَتـەوە)، دەبـوو بنیَررایە بۆ لای سوثاو لەویَشەوە بە دەسبەسەریی بدرایەتە دەست فەرماندەیی مەکتەبی باکوور.

[١٠] ئەو داواکاریانەی *ئەمن* کـە لـە لایـەن میدلَ ئیست وۆضـەوە تـاوتویَ کـراون لـە نیَـوان حوزیَـران و ئابی ١٩٨٩دا دەرضوونء دەطەرِیَنە دواوە بۆ طـرتن و خۆبەدەستەوەدانی تـا ئـەنفالی دووەم لـە نیسانی ١٩٨٨دا.

بەڕێوەبەری بەڕێز ئەم بڕیارەی خوارەوەی دەرکردووە: بڕگەی (ئێمە هیچ زانیارییەکمان لە بارەی چارەنووسیانەوە نیە) جێی بڕگەی (ئەوانە لە سەردەمی عەمەلیاتی ئەنفالی سەرکەوتوودا گیراون و لە بەندیخانەدا ماونەتەوە) بگرێتەوە. مەبەست لەمەش وردەکاریی مامەڵە کردنە لە گەڵ ئەگەری لەم جۆرەدا"(١١).

هەردوك *ئەمن و ئیستیخبارات* دەبوو بگەڕێنەوە بۆ دوایین دەسەڵاتی مەکتەبی باکووری حیزبی بەعس لە بارەی ئەوانەوە کە شوێنیان بزرە. بۆ نموونە, ئەم بەڵگەیە لە نووسراوێکی *ئەمنی* هەولێردا دەردەکەوێ، کە ئەگەر سەرپێی تەماشای بکەیت بێبایەخ دێتە بەرچاو. نووسراوەکە لە ٢٦ ی ئابی ١٩٨٨دا دەرچووەو کورتە تێبینیەکی ئاگادارکردنەوەی داوەتە *ئەمنی* ناو شاری هەولێر، کەوا دوو ئافرەت لە لایەن فەرماندەیی مەکتەبی باکوورەوە گێڕراونەتەوە (*بۆ ئەمن*)، چوونکە دانیشتووی ئەو ناوچانە نین بەر عەمەلیاتی ئەنفال کەوتوون، بەڵام هەردوکیان دانیشتووی پێشووی گوندەکانی ناحیەی تەقتەق بوون، کەوا ئەنفال گرتبوونیەوەو یەکێکیان پێشتر لە گەڵ خێزانەکەیدا نیشتەجێی شاری هەولێرو ئەویتریش نیشتەجێی کۆمەڵگای قوشتەپە بووبوو و بەم پێیە نەدەبوو "ئەنفال بکرێن". بە پێچەوانەوە, دەبوو پرس بە فەرماندەیی مەکتەبی باکوور بکرێت بۆ دوابڕیاردان لە سەر هەرکەسێکی دانیشتووی ناوچەیەك کەوا بەر ئەنفال کەوتبێت(١٢).

* * *

بڕیاری ژمارە ١٦٠ لە ٢٩ ی مارتی ١٩٨٧دا ئەوەی ئاشکرا کردبوو کەوا علی حسن المجید دەسەڵاتی تەواوی ئەنجومەنی سەرکردایەتیی شۆڕشی درابوویە بۆ یەکخستنی هەوڵەکانی تەواوی هەرەمی دەوڵەت و دەزگا حیزبیەکان، سەربازیو مەدەنیو ئەمنی،

---

(١١) یاداشتێکی ناوخۆی دەسنووس لە لایەن "بەڕێوەبەری کاروباری سیاسییەوە"، *ئەمنی* هەولێر، ١٨ ی تشرینی دووەمی ١٩٩٠.

(١٢) نووسراوی ژمارە ش٢/١٢٨٠٩ "نهێنی" لە*ئەمنی* هەولێرەوە بۆ *ئەمنی* ناوشار، لە ٢٦ ی ئابی ١٩٨٨دا، ئەم بەڵگەنامەیەش وێنەیەکی باشی ئیجرائاتی کولکومووو شیکەرەوەی ڕۆتینی دەسەڵاتی بالاو لۆجیکی ڕەق و وشکی ئەنفال دەخاتەڕوو. یەك بە یەکی ئەو تیراوەکان ڕوونو ئاشکرا حاڵەت بە حاڵەت هەڵدەسەنگێنران پێش ئەوەی بڕیار لە سەر چارەنووسیان بدەن. هەرچەندە تێبینی ئەوە دەکرێ کە یەکێك لەم دوو ئافرەتە "لە ڕووی سیاسییەوە سەربەخۆ بووە" و ئەویتریشیان "کابانی ماڵ" بووە، بەڵام ئەمانە ڕزگاری نەکردوون، بەڵکو شوێنی نیشتەجێبوونیان بوو بە هۆی ئەوە. پێدەچێت ئەمە کلیلی لۆجیکی سەرانسەر عەمەلیاتی ئەنفال بووبێت.

ئەوانەی كەوا دەوریان هەبوو لە ئەنفالدا، (بڕوانە پاشكۆی B، لاپەڕە ٤٤١-٤٤٤). هەروەها وەك بەڵگەنامە گیراوەكانی عێراق و شایەتیی دەربازبووان دەریدەخەن، ئۆرگانی حیزبی بەعس بووە لە باكوور، بە سەرۆكایەتیی ئەلمەجید كەوا دەستیان هەبووە لە بڕیاردان لە سەر چارەنووسی هەركەسێك كە لە كاتی ئەنفالدا گیرابێت.

گەلێ گرێكوێرەو شتی نادیارو نەزانراو دەربارەی ئەنفال ماونەتەوە، كە هەندێكیان ڕەنگە لێكۆڵینەوەی پاشەڕۆژی بەڵگەنامە عێراقیە گیراوەكان وەڵامی بدەنەوە[١٣]. ناسینەوەی ئەو كەسانەی جلوبەرگی نیزامییان پۆشیبوو و تیمەكانی گوللەباران كردنی ئەنفالیان پێكهێنابوو ڕەنگە هەر بە نهێنی بمێنێتەوە، ئایا ئەمانە *ئەمن* بوون؟ گاردی كۆماری بوون؟ یان ئەوانە، كە بە زۆریی ڕێی تێدەچێت، "هەڤاڵانی "حیزبی بەعس خۆی بوون[١٤]؟ باشە بۆچی ژن و منداڵ تەنها لە چەند ناوچەیەكی دیاریكراودا كوژران؟ تۆ بڵێیی ئیعدامكردنیان لە ئەنجامی شەڕو بەرگرییەوە بووبێت، یان پێوەری تر بەكارهاتبێت؟ ئایا گۆڕی هەموو ئەو كوژراوانە لە كوێن و لاشەی چەند كەسیان لەخۆ گرتووە؟ وەڵامەكەی بە گوێرەی ئەقڵ لە پەنجا هەزار كەمتر نیەو لەوانەیە دوو ئەوەندەی ئەو ژمارەیەش بێت. كاتێ كە سەركردەكانی كورد دوای ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٩١ لە گەڵ كاربەدەستانی حوكومەتی عێراقدا كۆبوونەوە، پرسیاری كوژراوانی ئەنفالیان خستە بەردەمیان و باسی ژمارەی سەدو هەشتاو دوو هەزاریان كردبوو، كە مەزەندەیەكی هاكەزاییەو پشتی بە ژمارەی گوندە وێرانكراوەكان بەستبوو، بەڵام وەك باسدەكەن علی حسن المجید بەوپەڕی تووڕەییەوە هەڵسابووە سەر پێ، كاتێ گفتوگۆكە هاتبووە سەر ئەم بابەتەو پرسیاری كردبوو "ئەم ژمارە قەبەو پف هەڵدراوی سەدو هەشتاو دوو هەزارە چیە؟ ئەو ژمارەیە هەرگیز

---

[١٣] لە كاتی بلاوكردنەوەی ئەم ڕاپۆرتەدا میدلَ ئیست ووض تەنها ڕێژەیەكی كەمی ئەو بەڵگەنامە عێراقیانەی تاوتویَ كردبوو، كە یەكێتی نیشتمانیی كوردستان دەستی بە سەریاندا طرتبوو. ئەنجامی بەردەوامیی ئشكنین و لیَكۆلَینەوەیMEW لە سەر ئەم كەرەستە نائاسایو دەطمەنانە بە دوورودریَذیی لە ڕاپۆرتەكانی داهاتوودا بلاَودەكریَتەوە.

[١٤] ئەم ئەنجامەی كە بە تەواوی ساغ نەبووەتەوە دوو فاكتەر ئشتطیریی دەكەن، یەكەم: ملكەضیی *ئەمن و ئیستیخبارات*ء دەزطاكانی تر بۆ حیزبی بەعس لە هەموو ڕوویەكی ئەلاماری ئەنفالەوە، دووەم: بەردەوام ئامادەكردنی بڕیارەكانی ئەنجومەنی سەركردایەتیی شۆڕش و بەڵطەنامەكانی تر بۆ حیزبی بەعس وەك دەزطایەكی بەرثرس لە ئیعدامكردنی سەربازە هەلاَتوو و موتەخەلیفەكاندا، كەوا طوزارشێك بوون بە واقیع وەك ئێمە دەمانبینی بووبوونە ویردی سەرزاری هەموو ئەو كەسانەی لە "ناوضە قەدەغەكراوەكانی" دیَهاتی كوردنشیندا دەذیان.

لە سەد هەزار تێنا پەڕێت"، وەك ئەمە بە شێوەیەك لە شێوەكان ئەو دەردو مەینەتیە سووك بكات كە خۆیو دارودەستەكەی بە سەر كوردی عێراقیاندا هێنا[١٥].

ناسنامەی بكوژان و ئەژماری وردو ڕێكوپێكی قوربانیەكان ڕەنگە قەت نەزانرێ، یان هیچ نەبێ تا ئەو كاتەی دۆسیەو فایلەكان لە بەغدا دەكرێنەوە، بەڵام لە وەڵامی ئەم پرسیارانەدا كە هەردەم قوتدەبنەوە دەكرێ بڵێین كەوا گومان لەوەدا نیە مەكتەبی باكووری حیزبی بەعسی حوكمڕان هاوشان لە گەڵ سەركردایەتیەكەیدا، كەوا تاهیر تۆفیقی ئەندامی ئە نجومەنی سەركردایەتیی شۆڕش سەرۆكی بوو، لە سەرەتاوە تا كۆتایی بەرپرس بوون لە پرۆسەی ئەنفال. علی حسن المجیدیش واتە "عەلی ئەنفال" و "عەلی كیمیایی" وەزیری بەرگریی ئێستای عێراق*، فەرمانی پێویستی دابووە بكوژان.

ئەلمەجید لە كانوونی دووەمی ١٩٨٩دا كاتێ كە لە بارەی پرۆسەی ئەنفالەوە لە گەڵ بەرپرسانی ناونەبراوی مەكتەبی باكووردا دەدوێ، بە قسەكانیدا دیارە داكۆكی لە خۆی دەكات "چۆن دەبوو قەناعەتمان پێبكردنایە كەوا كێشەی كورد چارەسەر دەكەین و تێكدەرانیش لەناودەبەین؟" ئەو ئەم پرسیارەی لێدەكردن و ئاماژەی بۆ ترس و دڵەڕاوكێی ئەفسەرە پایە بەرزەكانی سوپا دەكرد سەبارەت بە عەمەلیاتی ئەنفال. پاشان لە سەری دەڕواو دەڵێ چیمان لەو خەڵكە مەدەنیە لە ژمارە نەهاتووە بكردایە كە گیرابوون؟ ئەلمەجید دەپرسی: "ئایا دەكرا هەروا بە باشی بیانهێڵمەوە؟ ئەی كەواتە دەبوو چی لەم بزنانە بكەم؟ ئاگام لێیان بێت، خزمەتیان بكەم؟ نەخێر، بەڵكو بە بلدۆزەر دەیانكەمە ژێر خۆڵەوە" و جا لە ڕاستیشدا هەر وایكرد.

---

(١٥) ئەم سەرنج و تێبینیە لە لایەن ئەو لێژرسراوە كوردانەوە دراونەتە میدلَ ئیست ووض، كەوا لە كۆبوونەوەكەدا ئامادەبوون و وادیارە لە ذمارەیەك راثۆرتی راطەیاندن و رِۆذنامەطەریدا بلاَوكراوەتەوە، برِوانە مكیة ("ئەنفال" طؤظاری هارثەر، مایسی ١٩٩٢، لاثەرِە٥٨ - ٥٩).
Makiya ("The Anfal" Harper's Magazine, May, ١٩٩٢).

* مەبەست سالَی ١٩٩٣یە كە ئەم كتێبەی تێدا بلاَوكراوەتەوە - و.

پــــــــــــاشکۆی A
نەوارەکانی علی حسن المجید

ئەمانەی خوارەوە چەند تێبینییەکی هەڵبژاردەی علی حسن المجیدی سکرتێری گشتیی مەکتەبی باکووری حیزبی بەعسە، لە ژمارەیەك کۆبوونەوەی لەگەڵ کاربەدەستانی پایە بەرزی حیزبی بەعسدا, ساڵانی ١٩٨٨و ١٩٨٩. نەوار (یان شریت, کاسێت)ی زیاد لە دە دوانزەیەکی ئەم کۆبوونەوانە لە نێو دامودەزگاکانی حوکوومەتی عێراق و ماڵەکەی ئەلمەجیدا لە کەرکووك, لە کاتی ڕاپەڕینە سەرنەکەوتووەکەی کورددا، لە مارتی ١٩٩١دا دۆزرانەوە.

١ـ کۆبوونەوە لەگەڵ ئەندامانی مەکتەبی باکوورو پارێزگارەکانی ناوچەی ئۆتۆنۆمیی کوردستانی عێراق لە ١٥ ی نیسانی ١٩٨٨دا.

هاوینی داهاتوو نابێ هیچ گوندێك لێرەو لەوێ مابێتەوە، کۆمەڵگاکانی لێبەدەر. دەبێ ڕێك وەکو مریشکە بەکری لێبێت کاتێ جووجکەکان دەخاتە ژێر باڵیەوە. ئێمە دەبێ ئەو خەڵکە بخەینە کۆمەڵگاکانەوەو چاویشمان لەسەریان بێت. چیتر نایەڵین لە گوندەکاندا بژین و تێکدەران بتوانن سەریان لێبدەن. کۆچکردن لە گوندەوە بۆ شار کارێکی پێویستە لە باکووری عێراقدا. لە ئێستا بەدواوە من ئارد, شەکر, نەوت, ئاو, کارەبا نادەم بەو گوندنشینانەی لەوێ بژین. با لە من نزیك ببنەوەو گوێم لێبگرن, منیش بتوانم ئەو شتانەیان بۆ باس بکەم کە بڕوام پێیانەو پێویستن بۆ ئایدیۆلۆجی و فێرکردن و حوکمدانی دروست لە سەر مەسەلەکان. بۆچی ڕێگەیان بدەم لەوێ وەك کەر بژین و هیچ شتێك نەزانن؟ بۆ گەنم؟ من گەنمی ئەوانم ناوێ. ئێمە ئەوە بیست ساڵە گەنم لە دەرەوە دەهێنین، با پێنج ساڵی تریشی لە سەر بێ.

من ئەو ناوچە گەورەو بەرینانە قەدەغە دەکەم و نایەڵم کەسیان تێدا بمێنێت. گوایە چیە ئەگەر ئێمە تەواوی ئەو حەوزە قەدەغە بکەین، لە قەرەداخەوە بۆ کفری بۆ دیالە بۆ دەربەندیخان بۆ سلێمانی؟ ئاخر ئەم حەوزە کوێی چاکە؟ ئێمە تا ئێستا چیمان لێدەستکەوتووە؟ ئێوە تێفکرێن چەندمان خەرج کردووەو لە دەستمان چووە لە

سەر ئەم ناوچانە. لە ناو ئەو خەڵکەدا چەند هاوڵاتی باش هەن و چەندیشیان خراپ تێدایە؟

باشە چ شتێك هەڵە بوو؟ چی ڕوویدا؟ سی، بیست، بیست و پێنج ساڵ چالاكیی تێكدەر. بیری لێبكەنەوە ئێمە چەند شەهیدمان داوە!.... ئێستا وایلێهاتووە تۆ هیچ كاتێ ناتوانی لە كەركووكەوە بچی بۆ هەولێر بێ ئۆتۆمبیلێكی زرێپۆش. سەرانسەر ئەم حەوزە لە كۆیسنجقەوە بۆ ئێرە (كەركووك).... من چۆڵی دەكەم. من تا گوێر و مووسڵ چۆڵی دەكەم. یەك مرۆڤی تێدا نامێنێ تەنها ڕێگاوبانە سەرەكیەكان نەبێت. تا پێنج ساڵی تر نایەڵم یەك بنیادەم پێ بخاتە ئەوێوە. من كشتوكاڵیانم ناوێ، تەماتەم ناوێ، بامێ و خەیارم ناوێ. ئێمە ئەگەر بەم شێوەیە كار نەكەین چالاكیی تێكدەران هەرگیز كۆتایی نایەت، تا یەك ملیۆن ساڵی تریش. ئەمە هەموو تێبینییەكانی من بوو. پشت بە خوا ئێمە زۆر بە زوویی لەناویان دەبەین, لە ئێستاوە مانگێك زیاتر نابات و لە هاویندا هیچ شتێك نەماوەتەوە.

٢ـ كۆبوونەوە لەگەڵ ئەندامانی مەكتەبی باكوور و بەرپرسانی بارەگاكانی حیزبی بەعس لە پارێزگاكانی باكووردا نەوارەكە بەرواری ٢٦ ی مایسی ١٩٨٨ ی لە سەرە، بەڵام بە پێی قسەكان و بەراوردكاری لەوەدەچێ هی ساڵی ١٩٨٧ بێت.

(وەڵامدانەوەی پرسیارێك لە بارەی سەركەوتنی پەلاماری ڕاگواستنەوە)

ڕاستیێكەی ئەوەی ئێمە ئەنجاممان داوە شتێكە كەوا حیزب و سەركردایەتی هەرگیز نەیانتوانی بیكەن تا ساڵی ١٩٨٧. بەشێك لەمە لە سایەی یارمەتی و پشتیوانی خواوە بوو, هیچی تر نەبووە. بە پێچەوانەوە ئەگەر ئێوە تەنها بەو هێزانەی سوپا, كە بەشداری پەلامارەكە بوون, كارەكەتان ئەنجام بدایە ئەوە زەرەر و زیانێكی زۆرترتان دەبوو لەوەی كە ئێمە بوومان. بیری لێبكەنەوە لە كارێكی ئاوهادا چەندمان شەهید و زیانی قورس دەبوو!

باشە چی ڕوویداوە؟ ئا ئەمانەن تێكدەران؟ ئا ئەمانەن ئەو كەسانەی ئێوە لێیان دەترسان؟ ئەمە باری ڕاستەقینەی تێكدەرانە و ئێوەش ئەم هەموو كەرەستە و توانایەتان هەیە. ئەوان نەیانتوانی بەرەنگارتان ببنەوە. كاتی خۆی بەرەنگاری

فیرقەیەکیش دەبوونەوە بە چەند ڕەشاشێکی کەمەوە. بەڵام ئەمجارە تەنها بە تۆپی سووك لە دوورەوە تۆپبارانیان دەکردین.

لەو دەمەدا کە من هاتم هەندێکتان لێرە کارتان دەکرد. من زۆر پەرۆشی ئەم کارە بوومو ئێوەش ڕەنگە لە دڵی خۆتاندا وتبێتتان "چاکە، کەمێك چاوەڕوان بە! کەمێك چاوەڕوان بە! ئەو کەسانەی پێش تۆ لێرە بوون هەمان شتیان دەوتو دواییش هیچیان نەکرد!". ئێوە هەر دەبێ کارێك بکەن, ئەمە چەند ساڵەو تێکدەران هەرماون، لە کاتێکدا کە ئێمە ئەم سوپا گەورەو بێشومارەمان هەیە! سوێندم بە خوا کارەکە وەك پێویست بەڕێوەنەچووە. تەواوی هێزەکانی سوپای عێراق نەیانتوانی ئەوە بکەن کە ئێمە کردمان، چوونکە ئەمە (واتە ڕاگواستن) لە ناخەوە ئازاریان دەدا، ئەمە دەیانکوژێ.

(لێرەدا دەنگێك کە بە ئەبو محەمەد هاتە ناساندن بەرزبۆوەو وتی: تەنها خوا دەتوانێ لە تۆ زیاتر بکات، دەنا تۆ دەتوانیت هەموو شتێك بکەیت. ئەمە حیزبی بەعسەو دەتوانێ هەموو شت بکات).

تێکدەران تەماشای فەرمان و ڕاسپاردەکان دەکەن. فەرمانەکان ئەو گوڕو هێزەیان تێدانیە. ئەوانی پێشوو سەد ئەوەندە بەهێزتر بوون، بەڵام لەگەڵ قەناعەتو بڕوای ئەوانەدا کە جێبەجێیان دەکرد یەکیان نەدەگرتەوە. ئێستا ئەو بڕوایە هەیە. ئێمە وتمان لەو بەروارەدا دەست دەکەین بە جێبەجێ کردنی پەلاماری ڕاگواستنو بە پشتیوانی خوا لە هەموو شوێنێك کردمان. لە هەمان ڕۆژدا (لە ١٩٨٧دا) ئەوان بۆ تۆڵەکردنەوە قەرەداخیان گرت.

جەلال تاڵەبانی داوای لێکردم کەناڵێکی پەیوەندیی تایبەتیی لەگەڵدا بکەمەوە. ئەو ئێوارەیە من چووم بۆ سلێمانیو بەچەكو کەرەستەی تایبەت لێمدان[1]. ئەوە وەڵامی من بوو, ئەوجا ئێمە هەر بەردەوام بووین لە سەر ڕاگوێزان. من بە *موستەشارەکانم* ڕاگەیاند کەوا ڕەنگە بڵێن ئێمە گوندەکانی خۆمان خۆش گەرەکەو نامانەوێ بەجێیان بێڵین. وتم, من ناتوانم لە گوندەکەت بگەڕێم* لە شوێنی خۆی

---

[1] ئەمە لەوانەیە ئامادە کردن بێت بۆ پەلامارە کیمیاییەکەی نیسانی ١٩٨٧ بۆ سەر بنکەی بارەگاکانی PUK لە دۆڵی جافەتیدا.

* لێرەدا لە تەلەگرافێك دەدوێ مەبەستی کۆیە. ئەمەش لە ئاخاوتنی میللیی زمانی عەرەبیدا باوە - ع.

بمێنێ، چوونکە بە چەکی کیمیایی لێیدەدەمو ئەو کاتە خـۆتو خێزانـت تیادەچـن, دەبێ هەر ئێستا جێیبێڵیت. چوونکە من ناتوانم لە هەمان ڕۆژدا پێت بڵێم دەمەوێت بە چەکی کیمیایی هێرش بکەم. من هەر هەموویان بـە چـەکی کیمیـایی تـاقبڕ دەکـەم! بزانم کێ قسە دەکات؟ کۆمەڵی نێودەوڵەتی؟ لە کۆمەڵی نێودەوڵەتی بەمو لەوانـەش گوێیان لێدەگرن! .

تەنانەت ئەگەر شەڕ لەگەڵ ئێرانیشدا بوەستێو ئێرانیـەکان لـە تـەواوی ئـەو شوێنانە بکشێنەوە کە داگیریان کردووە، من هەر دانوستان لەگەڵ ئەودا ناکەم (واتــە تاڵەبانی)و ڕاگواستن ناوەستێنم.

ئەمە نیازی منەو دەمەوێ بە چاکی ئاگاداری بـن. هـەر کـاتێکیش لـە ڕاگواسـتن بووینەوە لە هەموو شوێنێك دەست دەکـەین بـە پـەلاماردانیانو بـە پێـی نەخـشەو پلانێکی داڕێژراوی سەربازی پێگەو سەنگەرەکانیان دەکوتین. لەو هێرشانەدا سێ یەك یان نیوەی ئەو شوێنانە دەگێڕینەوە کە لە ژێر دەسەڵاتیاندایە. ئەگەر توانیمـان دوو لە سەر سێی شوێنەکانیان لێبگرینەوە ئەوە لە قوژبنێکی بچووکدا گەمارۆیان دەدەینو بە چەکی کیمیایی لێیاندەدەین. من تەنها ڕۆژێك بـە کیمیـایی لێیاننـادەم، بـەڵکو بەردەوام ماوەی پانزە ڕۆژ بە چەکی کیمیایی دەیانکوتم. دوای ئەوە ڕایدەگەیەنم کـە هەر کەسێك دەیەوێ بە چەکەکەیەوە خۆی بداتە دەستەوە ڕێگەی پێدەدرێت. ئەوکاتە من یەك ملیۆن لەم پارچە کاغەزانە چاپ دەکەمو لە باکووردا بـە کـوردی, سـۆرانی, بادینانی, عەرەبی بڵاویدەکەمەوە. من ناڵێم ئەمە لە لایەن حوکوومەتی عێراقەوەیەو نایەڵم حوکوومەت تێکەڵی کارەکە ببێت. من دەڵێم ئەمە لێرەوەیـە (واتـە مەکتـەبی باکوور). جا ئەوی حەز دەکا بگەڕێتەوە بەخێربێتەوە، ئەوانی نەگەڕانەوە دیـسانەوە بە کیمیایی تازەی لەناوبەر پەلامار دەدرێنەوە. من ناوی کیمیایی نابەم چوونکە ئەوە زانیاریی پۆلێنکراوە. بەڵام دەڵێم بە چەکی کوشندەی نـوێ داتانـدەرزێنم. بـە مجۆرە هەرەشەیان لێدەکەمو هانیاندەدەم خۆ بە دەستەوە بدەن. ئەوسا دەبینن, کـە هـەموو ئۆتۆمبیلەکانی خوا خۆیشی بەشی ئەوە نەکات هەموویان هەڵبگرێت. من لەو باوەڕەدام و وایبۆدەچم کە ئەوانـە بـۆڕدەدرێنو دەبـەزن. سـوێند دەخـۆمو دڵنیـام لـەوەی کـە دەیانبەزێنین.

بە هەقاڵە پسپۆڕەکانم وتووە کە چـەند دەسـتەیەکی گـەریلام لـە ئـەوروپاوە پێویستە بۆ کوشتنی هەر کامێك لەوانە (واتـە لـە تێکـدەران) کـە دەیـانبینن. بـە

پشتیوانی خوا ئەوەش دەكەم. دەیانبەزێنمو تا ئێران لە دوایان نابمەوەو ئەوجا بە موجاهیدین دەڵێم لەوێش هێرشیان بكەنە سەر[٢].

٣- كۆبوونەوە لە گەڵ لێپرسراوانی ناونەبراودا، ١ی ئابی ١٩٨٨

هەر عەرەبێك ڕەگەزی خۆی دەگۆڕێ بۆ كورد، بۆ ئەوە دەیكات كە خۆی لە خزمەتی سەربازی بدزێتەوە. ئەمە كێشەیەكی گەورەیە. ئێمە چی بكەین لەوە؟.... باشە بۆ مووسڵ (واتە پارێزگای مووسڵ) بە كورد تۆماریان دەكات؟ ئێمە داوامان لێكردوون هەموو ئەو كوردانەی لەوێ دەژین بیانئێرن بۆ چیاكان بۆ ئەوەی وەك بزن بژین. داكیان بگێن! بۆچی خۆتان جە نجاڵو شپرزە كردووە بەمانەوە؟

ئێمە لە مووسڵ دەرمان كردن بێ هیچ قەرەبوو كردنەوەیەك خانووەكانمان تەختكردن و وتمان ئادەی بڕۆن! خێراكەن داكێشن! بەڵام ئەوانەی ئێستا جەنگاوەرن لە سەرەتاوە پێیان دەڵێین كەوا دەبێ لە كۆمەڵگاكاندا نیشتەجێ بن، پاشان پێیان ڕادەگەیەنین بڕۆن بۆ ناوچەی ئۆتۆنۆمی. بێ ئەوەی هیچ قسەو بێنەوبەرەیەكیان لەگەڵ بكەین، بەڵێننامەكەیان بۆ دەخوێنمەوەو ئەوانیش دەبێ ئیمزای بكەن. پاشان لە هەر شوێنێ ببینم (ئەوارەكە لێرەدا ڕوون نیە)، سەریان پاندەكەمەوە، ئەم سەگانە هەر دەبێ سەریان پانبكەینەوە. ئێمە بەڵێننامەكەیان بۆ دەخوێنینەوە: من كە لە خوارەوە ئیمزام كردووە قایلم بەوەی كە لە ناوچەی ئۆتۆنۆمیدا بژیم و جێگیر بم، بە پێچەوانەوە ئامادەم هەموو جۆرە سزایەك، بە سزای ئیعدامیشەوە قبووڵ بكەم. ئەوجا بەڵێننامەكە دەخەمە گیرفانم و بە بەڕێوەبەری *ئەمن* دەڵێم لێگەڕێ بۆ هەركوێ دەڕوا با بڕوا. پاش ماوەیەك دەپرسم لە كوێیە؟ پێم دەڵێن ئەوەتا لێرە، لێپرسراوی حیزب دەبێ بۆم بنووسێو بڵێ ئەم خەڵكانەی خوارەوە لە فلانە شوێن دەژین. منیش دەسبەجێ دەڵێم ئادەی بیكوژن و وەك خەیار لەتی كەن.

دەتانەوێ دانیشتوانی عەرەب بەم خەڵكە خوێڕیو هیچوپووچانە زیاد بكەن؟..... پێویستە ناوچەكەتان (واتە مووسڵ) بكەینە عەرەب، بەڵام عەرەبی ڕاستەقینە نەك یەزیدی كە ئەمڕۆ دەڵێن كوردین و بۆ سبەینێ دەڵێن عەرەب. ئێمە لە سەرەتاوە چاومان

---

[٢] موجاهیدینی خەڵقی ئێران ئاش دەركردنیان لە فەرەنسا لە ساڵی ١٩٨٦دا، لە عێراق نیشتەجێ بوون و هاتنە ژێر باڵی حیزبی بەعسەوە.

لە خەڵکی یەزیدی پۆشی، بچنە لای *جاش* [*]، بۆ ئەوەی نەهێڵین تێکدەران زیاد بکەن، بێجگە لەمە ئیتر یەزیدی بە کەڵکی چی دێن؟ بێگومان بە کەڵکی هیچ نایەن.

٤ـ کۆبوونەوەی مەکتەبی باکوور بۆ پێداچوونەوەی پەلامارەکانی ساڵانی ١٩٨٧ و ١٩٨٨. نەوارەکە بەرواری لە سەر نیە، بەڵام لە ناو کۆمەڵێکدایە بە بەرواری ٢١ و ٢٢ی کانوونی دووەمی ١٩٨٩.

ترسناکترین قۆناخی هەڕەشەکردن لە عێراق, لە نێوان ئابی ١٩٨٧ و نیسانی ١٩٨٨دا بوو. بارودۆخێکی زۆر خەتەرناك بوو, ئێمە لە ١٨ ی شوباتەوە تا ٤ ی ئەیلوولی ١٩٨٨ لە بەرەی سەربازیدا کارێکی جیددیمان دەستپێکردبوو. تەواوی فەرماندە یەك لە دوای یەکەکانی فەیلەقی یەك و فەیلەقی پێنج: فەریق نزار (الخزرجی) و سوڵتان هاشمی فەیلەقی یەك و گالع الدوری و شەهید محمد الحدیپیو نعمە فارس و ئەیادی فەیلەقی پێنج... هەموو ئەو پیاوانەی کە ناوم هێنان لەو فەرماندانەن کەوا لە پلەی مولازمیەوە لە باکووری عێراقدا خزمەتیان کردووە. یەکەم کەس لە ناو ئەمانەدا کە هاتبێتە ناو حیزبی بەعسەوە گالع الدوری بوو.

کاتێ کە بڕیارمان دا گوندەکان بڕووخێنین و کۆیان بکەینەوەو هێڵی جیاکەرەوەمان بۆ کێشا (ئەوەی کە بە هێڵی سوور ناو دەبرێت) لە نێوان ئێمەو تێکدەراندا، یەکەم کەس کە دوودڵیو گومانی بۆ من دەربڕی لە بەردەم سەرۆکدا گالع الدوری بوو. یەکەم کەس کە ئاگاداری کردمەوە گالع الدوری بوو، تا ئەمڕۆش کاریگەریی گالع بە ئاشکرا دیارە. هەموو ئەو گوندانەی نەڕووخاند کە من داوام لێکردبوو. بە لای خۆشیەوە کۆنترین ئەندامی حیزبی بەعسە، ئەی کەوابوو دەبێ خەڵکی تر چۆن بن؟ چۆن قەناعەتمان پێبکردنایە کە کێشەی کورد چارەسەر دەکەین و تێکدەرانیش لەناودەبەین؟

بە مجۆرە بە تەلەفزیۆن کەوتینە پیشاندانی (ئەو تێکدەرانەی) خۆیان بە دەستەوە دابوو، بۆ ئەم فەرماندە پایەبەرزانە. باشە دەکرا من ئەمانە هەروا

---

[*] باوەڕ ناکەم علی حسن المجید لێرەدا وشەی جاشی بەکارهێنابێت، بەڵکو زیاتر ئیدەضێت وتبێتی جەنطاوەری فەوجەکانی بەرطریی نیشتمانی، ضونکە لە دەقەکەدا زۆر وشەی جاش بەکارهاتووە و ثێم وایە لێرە بە سەریاندا تێثەڕیبێت و لە دەمی ئەو کابرایەشەوە هەر جاشیان نووسیبێت ـ و.

بەسەلامەتی بهێڵمەوە؟ ئەی کەواتە چیم لەم بزنانە بکردایە؟ من پەیامێکم لەو پیاوە مەزنەوە، لە باوکەوە (واتە سەدام حوسێن) پێگەیشت و پێمڕادەگەیەنێ چاوت لە خێزانی تێکدەرانەوە بێت و ئەمەو ئەوە. فەرماندەی گشتیی ئەمەی بۆ ناردووم و منیش نامەکەم خستە سەرسەرم[٣]. بەڵام چاوم لەمانەوە بێت؟ نەخێر، من بە بلدۆزەر دەیانکەمە ژێر خۆڵەوە. پاشان داوای ناوی هەموو گیراوەکانم لێدەکەن بۆ بڵاوکردنەوەیان، منیش وتم: "باشە ئێوە قەناعەتتان نیە بەوەی کەوا لە سەر تەلەفزیۆن بینیوتانن و لە ڕۆژنامەدا خوێندووتانەوە؟" ئەی من ئەم خەڵکە لە ژماردن نەهاتووە لە کوێ دابنێم؟ بۆیە کەوتمە دابەشکردنیان بە سەر پارێزگاکاندا، ئەوکاتەش دەبوو بلدۆزەرەکان بەملاو بەولادا بڵاوە پێبکەم[٤]....

٥ ـ کۆبوونەوەی بەخێرهاتنی حسن علی العامری، کە لەجێی ئەو بووبوو بە سکرتێری گشتیی مەکتەبی باکوور، ١٥ ی نیسانی ١٩٨٩.

حەزدەکەم پێ لەوە بنێم کە من کەسێکی گونجاو نیم و گونجاویش نابم بۆ بارودۆخی جێگیری ئێستا لە باکووردا.. هەڤاڵ حەسەن عەلی کەسێکی گونجاوە بۆ ئەم بارودۆخە چەسپیوە ئارامەی ئێستا. من ئامادەم بگەڕێمەوەو هەرشتێك ئێوە بە پێویستی دەزانن بیکەم، بۆیە حەز دەکەم هەر بە ئەندامی مەکتەبی باکوور بمێنمەوە. هیوادارم هەڤاڵانی باکوور داوا لە هەڤاڵ حەسەن عەلی نەکەن ئیجرائاتی ئیداریو هەندێ شت بکات کە ناتوانێو دەرەقەتیان نایەت، چوونکە قۆناخەکە تەواوبوو. لەمەودوا ڕێگە نادرێ ئەندامێکی سەرکردایەتیی دەسەڵاتی بە سەر سوپادا هەبێت، لەبەر ئەوەی بارودۆخی نائاسایی بەسەرچوو. ئەم دەسەڵاتانە لە هەڤاڵ حەسەن عەلی نەسەندراوەتەوە لە بەر ئەوەی ئەو لە ئاستی ئەرك و فەرمانەکەدا نیە، بەڵکو لە بەر ئەوەیە کەوا قۆناخەکە ئێستا تەواوبووە.

---

[٣] ماناکەی لەبرِطە عەرەبیەکەدا وا دەطەیەنێ کەوا ئەلمەجید هەمیشە ویست و خواستی سەدام حوسێنی بەلاوە مەبەست بووە، بەلاَم لەم حالَەتەدا وەك بە قسەکانیدا دیارە داکۆکی لە خۆی دەکاو دەلَێ وانەبووە.

[٤] نەوارەکە لەم شوێنەدا لە ناوەراِستی رِستەکەدا بضراِوە.

لە یەکەم کۆبوونەوەم، لە نیسانی ١٩٨٧دا، لە گەڵ فەرماندەی فەیلەقەکانی سوپا، بەڕێوەبەرانی *ئەمن* و پۆلیس، پارێزگارەکان و لێپرسراوانی حیزبی بەعس، بڕیارمان دا تەواوی خەڵکی دێهات ڕابگوێزین بۆ بڕکردنی تێکدەران. کارەکەمان بە دوو قۆناخ جێبەجێ کرد، یەکەم قۆناخ لە ٢١ ی نیسان دەستی پێکردو تا ٢١ ی مایسی خایاند، دووەم قۆناخ لە ٢١ ی مایسەوە تا ٢١ ی حوزێران. لە ٢٢ ی حوزەیران بە دواوە هەر کەسێك لەو ناوچانەدا بگیرایە دەبوو دەسبەجێ بکوژرایە بێ هیچ ڕاڕایی‌و دوودڵییەك بە پێی ئەو بڕیارو ڕاسپاردانەی تا ئێستاش لەکاردان.

لە کۆبوونەوەیەکماندا لەگەڵ سەرۆکەکانی ئەرکانی سوپادا یەکێك لە باشترین فەرماندەکانمان داوای لێکردم مانگێك پەلامارەکە دوا بخەم، وتم نەخێر، تەنانەت یەك ڕۆژیشی دوا ناخەم و لە ئێستاوە دروشمی ئێمە دەبێ ڕامالینی چالاکیی تێکدەر بێت. ئەمە ئامانجی ئێمەیە، ئەمە ئامانجی ئەم قۆناخەیە. هەرکەسێك وا هەست دەکات توانای جێبەجێکردنی ئەم کارەی نیە با ئێستا پێم بڵێ. یەکێك لە باشترین فەرماندەکان کە فەرماندەی فەیلەقی پێنجە، پێی باش نەبوو منیش لەداخا کەرەستەو توانای زیاترم لە فەیلەقی یەك خستە بەردەستی. ئەنجامیشی ئەوەبوو کە تێکدەران کۆتاییان هات، پاش ئەوەی لە سەدا چلی توانای عێراقیان پەکخستبوو.

کاتێ لێبووردنە گشتیەکەی ئەیلوولی ١٩٨٨ ڕاگەیەنرا هێندەی نەمابوو ئەقڵم تێکبچێ، بەڵام وەك ئەندامێکی لێپرسراو لە حیزبدا وتم با وابێت. من دەموت لەوانەیە ئێمە خەڵکی باشمان لێهەڵکەوێ لە ناویاندا (واتە لە ناو کورددا)، چوونکە ئەوانیش گەلی خۆمانن. بەڵام هەرگیز کەسمان نەدۆزیەوە، خۆ ئەگەر دەربارەی کوردە لێپرسراوە پایە بەرزەکان پرسیارم لێبکەن، کامیان باش و دڵسۆزن، من دەڵێم تەنها هەردوو پارێزگارەکەی هەولێرو سلێمانی، بێجگە لەم دوانە کەسیان نە باش و نە دڵسۆزن. من گریانم دێ کاتێ شانۆگەرییەك یان فیلمێکی تراجیدی دەبینم، ڕۆژێکیان دەستم کرد بە گریان گریان کاتێ لە فیلمێکدا ئافرەتێکم بینی بزربووەو لە خێزانەکەی دابڕاوە. بەڵام حەز دەکەم پێتان بڵێم کەوا ئەوەی کردم کردم و دەبوو وامبکردایە، باوەڕناکەم ئێوە بتوانن لەوەی کە من کردم زیاتر بکەن.

حەز دەکەم لە بارەی دوو خاڵەوە قسە بکەم: یەکەم، بەعەرەبکردن و دووەم ئەو شوێنانەی هاوبەشن لە نێوان ناوچە عەرەبنشینەکان و ناوچەی ئۆتۆنۆمیدا. ئەو خاڵەی قسەی لە سەر دەکەین کەرکووکە. کاتێ من هاتم عەرەب و تورکمان لەسەدا

پە نجاو یەکی سەرجەم دانیشتوانی کەرکووك زیاتر نەبوون[٥]. وێڕای هەمموو شتێك من شەست ملیۆن دینارم خەرج کردووە تا گەیشتووینەتە ئەم بارەی ئێستا. حالی حازر مەسەلەکە ڕوونەو بۆ زانیاریتان ئەو عەرەبانەی کە هێنراون بۆ کەرکووك ڕێژەکەیان بۆ لە سەدا شەستیش بەرزنەکردەوە. پاشان تەعلیماتمان دەرکردو نەمهێشت کورد لە کەرکووك، لەو نزیکانەو گوندەکانی دەوروبەریداو لە دەرەوەی ناوچەی ئۆتۆنۆمیدا کار بکەن..

کەرکووك تێکەڵەیەکی نەتەوەو ئاین و مەزەبە. ئەو خەڵکانەی کەوا ئێمە لە ٢١ ی مایسەوە بۆ ٢١ ی حوزێران ڕامانگواستن، یەك کەسیان لە ناوچە قەدەغەکراوەکاندا نەبوون. بەڵام لە ژێر کۆنترۆڵی تێکدەراندا بوون، جا ئیتر هەواداری ئەوان بووبێتن یان دژیان.

---

(٥) لیَرةدا رِوون نیة ئاخؤ ئةلمةجید مةبةستی تةنها شاری كةركووكة یان ثاریَزطای كةركووك بةَ طشتی.

پــــــــــاشكۆی B

جێبەجێكەرانی ئەنفال:

دەسنیشانێكی كەس و دەزگا سەرەكیەكان

- **ئەنجومەنی سەركردایەتیی شۆڕش (ئە س ش):**

بەرزترین دەسەڵاتی رەسمیە لە عێراقداو سەرۆك سەدام حوسێن خۆی سەرۆكایەتیی دەكات. لە كاتێكدا كە سەدام خۆی بە شەخسی سەرەوكاریی لایەنە عەمەلیاتیەكانی ئەنفالی دەكرد لە رێگای دیوانی سەرۆكایەتیی كۆمارەوە، بەڵام دەسەڵاتی باڵای مامەڵە كردن لەگەڵ كاروباری كورددا لە نێوان ساڵانی ١٩٨٧ و ١٩٨٩دا درابووە دەست علی حسن المجيد ئامۆزای.

- **حیزبی بەعسی عەرەبیی سۆشیالیست:**

ئەنفال پرۆسەیەكی حیزبی بەعس بوو بە سەرپەرشتیی مەكتەبی باكووری حیزب. لە رووی ئیداریشەوە لەلایەن فەرماندەیی مەكتەبی باكوورو كۆمیتەی كاروباری باكووری سەر بە ئەنجومەنی سەركردایەتیی شۆڕشەوە رایی دەكرا. بە پێی بڕیاری ژمارە ١٦٠ ی ئەنجومەنی سەركردایەتیی شۆڕش لە ٢٩ ی مارتی ١٩٨٧دا، دەسەڵاتێكی نائاسایی درا بە علی حسن المجيد سكرتێری گشتیی مەكتەبی باكوور كەوا دەسەڵاتی بە سەر سەرجەم دەزگاكانی دەوڵەتی، حیزبی، سەربازیو ئەمنیدا دەشكا. ئەو كەسەش كەوا لە گەڵ ئەلمەجیددا لە سەر بڕیارەكانی فەرماندەیی مەكتەبی باكوور ئیمزای دەكرد گاهر توفيق العانی بوو، كە سكرتێری لیژنەی كاروباری باكووری سەر بە ئەنجومەنی سەركردایەتیی شۆڕش بوو، جێگری سكرتێری گشتیی فەرماندەیی مەكتەبی باكووریش راچی حسن سلمان بوو.

ئەمانەی لای خوارەوەش ئەو دەزگا سەرەكیانەی تر بوون كە لە ئەنفالدا لە ژێر فەرماندەیی ئەلمەجیددا كاریان دەكرد:

- **سوپای عێراق و هێزی ئاسمانی (بە یەکەکانی کۆماندۆ، هێزی تایبەت، ئەندازیاری و یەکەکانی چەکی کیمیاییەوە):**

تەواوی عەمەلیاتی مەیدانیی شەڕ، گوند سووتاندن و وێرانکردنیان، گواستنەوەی بەکۆمەڵی گیراوەکان، هەمووی لە ئەستۆیاندا بوو. وەزیری بەرگریی عێراق لە کاتی ئەنفالدا فەریق ڕوکن عدنان خیرالله بوو (دواتر لەناوچوو). سەرۆك ئەرکانی سوپا لیوا ڕوکن نزار عبدالکریم الخزرجی بوو. زۆربەی عەمەلیاتی ئەنفال لە لایەن فەیلەقی یەك، کەوا بارەگای لە کەرکووك بوو و فەرماندەشی فەریق ڕوکن سوڵتان هاشم بوو، لە گەڵ فەیلەقی پێنج، کە بارەگای لە هەولێربوو و فەرماندەشی لیوا ڕوکن یونس محمد الژرب بوو، جێبەجێ کرا. هەروەها فەریق ڕوکن هاشم فەرماندەی مەیدانیی عەمەلیاتی ئەنفالی یەکەم بوو. لیوا ڕوکن أیاد خلیل زکی و لیوا ڕوکن بارق عبدالله الحاج حنگە، بەدوای یەکدا فەرماندەیی ئەنفالی دوو و سێیان کردووە. بەڵام فەرماندەی مەیدانیی ئەنفالەکانی تر نەناسراون.

- **گاردی کۆماری:**

هەڵبژاردەی شەڕکەری عەمەلیاتەکان بوون لە کاتی ئەنفالی یەك و دوودا.

- **بەڕێوەبەرێتیی گشتیی هەواڵگریی سەربازی (*مدیریە الاستخبارات العسکریە العامە*):**

سەرپەرشتی کردنی شوێنە سەرەتاییەکانی کۆکردنەوەی خەڵك وەك قەڵاکانی قۆرەتوو و نزارکێ، هەندێ لێکۆڵینەوە، ئەو کاروبارانەی پەیوەندییان بە سەربازی ڕاکردوو و موتەخەلیفەوە هەبوو، فەرماندەیی مەیدانیی *جاشەکان*. دوان لە فەرماندەییە ناوچەییەکانی *ئیستیخبارات* ڕۆڵی سەرەکییان لە ئەنفالدا هەبوو: فەرماندەی کەرتی *ئیستیخباراتی* ڕۆژهەڵات خالد محمد عباس بوو، فەرماندەی کەرتی *ئیستیخباراتی* باکوور فرحان مگلك صالح بوو.

- **بەڕێوەبەرێتیی ئاسایشی گشتیی (مدیریە الأمن العامە)، (بە یەکە تایبەتیەکانی ئەمنە کوردەکانەوە کە بە *مفارز خاصە* دەناسرا):**

کۆکردنەوەی زانیاری لە سەر حاڵەت بەحاڵـەت و چـاودێری کردنـی دانیـشتوان. لێکۆڵینەوە لەگەڵ گیراوەکانی تۆپزاوا و کەمپـە بەندیخانـەکانی تـر، سەرپەرشـتی کردنی هەواڵدەران، گەڕان بە دوای ئەوانەدا کە دەربازبوون و ئەوانەش کـە داڵـدەیان دابوون و دەسگیرکردنیان، چاودێری کردنی کۆمەڵگاکان. بەڕێوەبەری ئـەمنی ناوچـەی ئۆتۆنۆمیی کوردستان عبدالرحمن عزیز حسێن بوو.

- هێزەکانی کوتوپڕی (*قوات الگواری‌و*):

ئەم یەکانە لە ژێر فەرماندەیی حیزبی بەعسدا بوون و بریتی بوون لـە: *جـاش‌و ئەمن‌و* پۆلیس‌و بەرپرس بوون لە زانیاریی ناو شـارەکان, دژە تـیرۆرو سەرپەرشـتیی شوێنە سـەرەتاکانی بەنـدکردن وەك بنکـەی تـەواریی لـە شـاری سـلێمانی‌و ڕەنگـە سەرپەرشتیی شوێنـانی تریشیان کردبێت.

- فەوجەکانی بەرگریی نیشتمانی (*جحافل الدفاع الوگنی*) یان *جاش*:

ڕۆڵی یارمەتیدەریان بوو لە شەڕو عەمەلیاتەکاندا، پـاکۆدان‌و بەدەسـتەوەدانی خەڵکەکە، پاسەوانی کردن لە سەنتەرەکانی کۆکردنەوەی خەڵکدا.

- سوپای میللی (*الجیش الشعبی*):

کارو فەرمانیان پاسەوانی بوو لە شوێن‌و سەربازگەکانی بەندکردنی خەڵکەکەدا (وەك تۆپزاوا، دووبز... هتد).

- لیژنەکان:

چەند دەستەو گرووپێك بەرپرس بوون لە هەنـدێ لایـەنی جیاجیـای پرۆسـەی ئەنفال‌و لە ماوەی ١٩٨٧ ـ ١٩٨٩دا هاوشانی پەلامارەکانی دژە کورد بوون. بە عـادەت ئەم گرووپانە هەمیشە لێپرسراوێکی حیزبی بەعس سەرۆکایەتی دەکردن‌و زۆربەشیان نوێنەرانی ئەمن‌و فەیلەقەکانی یەك‌و پێنجی سوپاو *ئیستیخبارات*و پۆلیسی عێراق‌و دەسەڵاتە مەدەنیەکانیان تێـدا بـوو. ئەوانـەی کـە زۆر بەرچـاوبوون، ئـەم لیژنـەو دەزگایانەی خوارەوەن:

- لیژنەی پێشوازی کردنی گەڕاوەکان (*لجنە أستقبال العائدین*):

بەرپرس بوو لەوانەی "دەگەڕانەوە بۆ ناو ڕیزی نیشتمانی" بە پێی لێبووردنی گشتی، لە نێوان ٦ ی ئەیلوول و ٩ ی تشرینی یەکەمی ١٩٨٨دا و لێبووردنەکانی تریش.

- لیژنەی ئەمنی (*اللجنە الامنیە*) و لیژنەی بەگژداچوونەوەی چالاکیی دوژمنکارانە (*لجنە مکافحە النشاگ المعادی*):

ئەمانە بۆ بەگژداچوونەوەی *پێشمەرگە* ڕێکخرا بوون لە ئاستی پارێزگاو ناوچەکانداو ژمارەیەك لیژنە پەیوەست بوون بەم جۆرە کارانەوە وەك چاودێریی ئابلووقەی ئابووریی "ناوچە قەدەغەکراوەکان" و کۆنترۆڵی بە قاچاخ بردنی خواردن.

- لیژنەی بەدواداچوون (*لجنە المتابعە*):

بەرپرس بوو لە مسۆگەرکردنی ملکەچیی ئەوانەی بە پێی یاسا دەگەڕانەوە, ڕاونانی هەڵاتووەکان و توندکردنەوەی جڵەوی پەلامارەکە.

بێجگە لەوانەش، ژمارەیەك وەزارەتی مەدەنی ڕۆڵی پاڵپشتیان لە ئەنفالدا هەبوو: بۆ نموونە، وەزارەتی کشتوکاڵ بەروبوومی بەجێماوی ساڵی ١٩٨٨ ی دوورییەوەو بۆ خۆی بردی. وەزارەتی دارایی ماڵ و سامانی "تێکدەرانی" داگیرکردو چاودێری و سەرپەرشتیی کاولکردنی خانووەکانی دەکرد. لە هەمان کاتیشدا بانکی خانووبەرەی دەوڵەتیش قەرزی بۆ نیشتەجێبوونەوەی نوێی لە ناو کۆمەڵگاکاندا ڕێکدەخست.

پـــــــاشکۆی C

هێرشە کیمیاییە پێزانراوەکان

لە کوردستانی عێراقدا ١٩٨٧ ـ ١٩٨٨

ئەم *خشتەیە* تەنها ئەو هێرشانە دەگرێتەوە کەوا میـدڵ ئیـست ووٚچ توانیـوێتی تۆماری بکات لە ڕێگەی ئەو بەڵگەو شایەتانەوە کـە بـە چـاوی خۆیـان بینیویـانن. ژمارەی ڕاستەقینە ڕەنگە زیاتر بێت چوونکە زۆر ڕا پـۆرتی نەسـەلمێنراو و ئیـدیعامان پێگەیشتووە دەربارەی هێرشکردنی چەکی کیمیـایی لـە مـاوەی ١٩٨٧ ـ ١٩٨٨ دا. بـە گـوێرەی چـاوپێکەوتنە مەیدانیـەکانمان، لایکەمەکـەی شەسـت گونـد، جگـە لـە شارۆچکەی هەڵەبجە، بە گازی خەردەلو دەمارەگاز یان هەردوکیان پێکەوە هێرشـیان کراوەتە سەر. وادیارە ڕژێمی عێراق بـۆ چـوار مەبەسـتی یـەکتری تەواوکـەر چـەکی کیمیایی بەکارهێناوە.

١) بـۆ لێـدانی بنکـەو بارەگـا سـەرەکیەکانو شـوێنەکانی کۆبوونـەوەی هێـزی *پێشمەرگەی* کورد. ژمارەیەکی زۆری ئەم هێرشانە بۆ سـەر دۆڵـی جافـەتی (ئـەنفالی یەك)، ناوچەی قەرەداخ (ئەنفالی دوو)، دۆڵەکانی بالیسانو سمـاقووڵی (ئـەنفالی پێنج و شەش و حەوت)، زێوەشکان (ئەنفالی کۆتایی) بوون.

٢) بۆ هەراسان کردنو کوشتنی ئەو *پێشمەرگانەی* لە حاڵەتی پاشەکـشەدا بـوون لە کاتی چوونە پێشەوەی ئەنفالدا. هێرشی لەمجۆرە, ئەوانە بوون کـە کرانـە سـەر شاناخسێ (ژمارە ١٤ لە *خشتەکەدا*)، کەڕژی زەردە (ژمـارە ١٩), تازەشـار (ژمـارە ٢٠)و ناوچەکانی شەقلاوەو ڕەواندز (ژمارە ٢٦ و ٢٧).

٣) بۆ سـزادانی بەکۆمـەڵی خـەڵکی مـەدەنی لـە سـەر پـشتگیری کردنیـان بـۆ *پێشمەرگە*. دراماتیکیترین حاڵەتیش بۆمبارانی هەڵەبجە بوو, پاش گرتنی لە لایەن *پێشمەرگە* و گاردەکانی شۆڕشـی ئێرانـەوە. ئـەوانیتر, ئـەو هێرشـانەی سـاڵی ١٩٨٧ دەگرێتەوە بۆ سەر شێخ وەسانو بالیسان (ژمـارە ٤)، هێرشـەکانی ئـەنفال بـۆ سـەر سێوسێنان (ژمارە ١٥) و گۆپتەپە (ژمارە ٢٢).

٤) بۆ بڵاوكردنەوەى تـرس و تـۆقين لـە نـاو سـەرجەم دانيـشتوانى مەدەنيـدا و دەرپەڕاندن و ڕەوپێكردنى گوندنـشينان لـە ماڵـەكانيان, بـۆ ئاسـانكردنى گـرتن و ڕاگواستن و كوشتنيان. بە زۆريى دەستپێكردنى هەر قۆناخێكى پەلامارى ئـەنفال ئـەم جۆرە هێرشانەى دەگرتەخۆ. بەڵام لە ئەنفالى كۆتاييدا (*خاتمە الأنفال*)، لە ناوچەى بادينان‌دا زۆر ئاشكرا دەركەوت و زياد لە سى گوند لە يەك كاتدا بۆمبـاران كـران لـە سەر كەرتێكى ڕۆژهەڵات ـ ڕۆژئاوا، لە بەيانيى ڕۆژى ٢٥ ى ئابى ١٩٨٨دا.

لە گەڵ ئەوەشدا كە جياكردنەوەيەك لـە نێـوان ئـەم ئامانجـە جۆراوجۆرانـەدا يارمەتيى تێگەيشتنى ئەو بيركردنەوە تاكتيكيانە دەدات كە پەلامارەكانى عێراقيان لە پشتەوە بوو، بەڵام لە زاراوەى ياساييدا ئەمە *شتێكى بێ* مانايە. چەكى كيميايى بە سروشتى خۆى هيچ شتێك نابوێرێ و جيايناكاتەوە، لە بەر ئەوە بەكارهێنانى لە هـەر هەلومەرجێكدا بێت, قەدەغە كراوە.

ژمارە	بەروار ڕۆژ/ مانگ/ ساڵ	شوێن	بە هۆى	كوژراو
١	١٩٨٧/٤/١٥	سەرگەڵوو- بەرگەڵوو	فڕۆكە	نازانرێت
٢	١٩٨٧/٤/١٥	شاخى گۆجار- ماوەت	ڕاجيمە*	....
٣	١٩٨٧/٤/١٥	زێوەشكان	فڕۆكە	....
٤	١٩٨٧/٤/١٦	شێخ وەسان، باليسان	.....	٢٢٥-٤٠٠**
٥	١٩٨٧/٥/؟	جافەران (قەرەداخ)	ڕاجيمە	....
٦	١٩٨٧/٥/؟	سەركۆ (قەرەداخ)	فڕۆكە	....
٧	١٩٨٧/٥/٢٧	گوندى بلە - دۆڵى مەلەكان	فڕۆكە	١+
٨	١٩٨٧/٥/٧	بەرگەڵوو, هەڵەدن، ياخسەمەر، سێكانيان و ناوچەكانى دەوروپشت (هێرشى چەند بارە).	فڕۆكە+ڕاجيمە	٧+
٩	١٩٨٨/٢/؟	ناوچەى شێخ بزێنى	فڕۆكە	....
١٠	١٩٨٨/٢/؟	تەكێ، بەلەگجاڕ	فڕۆكە	....
١١	١٩٨٨/٣/١٦	هەڵەبجە	فڕۆكە	٣٢٠٠-٥٠٠٠
ئەنفالى يەك (دۆڵى جافەتى)				

١٢	١٩٨٨/٢/٢٣	یاخسەمەر	ڕاجیمە	٥
١٣	١٩٨٨/٣/١٨-٢/٢٣	سەرگەڵوو، بەرگەڵوو، هەڵەدن و چیاکانی نزیکیان (لێدانی بەردەوام).	فرۆکە و ڕاجیمە	+ نازانرێت
١٤	١٩٨٨/٣/٢٢	شاناخسێ	فرۆکە	تا ٢٨
ئەنفالی دوو (قەرەداغ)				
١٥	١٩٨٨/٣/٢٢	سێوسێنان	ڕاجیمە	٧٨-٨٧
١٦	١٩٨٨/٣/٢٣	دووکان (قەرەداخ)	ڕاجیمە	نازانرێت
١٧	١٩٨٨/٣/٢٤	جافەران	ڕاجیمە	....
١٨	١٩٨٨/٣/٢٤	مەسۆیی	هەلیکۆپتەر	....
١٩	١٩٨٨/٣/٣٠	کەژی زەردە (قەرەداخ)	ڕاجیمە	....
ئەنفالی سێ (گەرمیان)				
٢٠	١٩٨٨/٤/١٠	تازەشار	فرۆکە	١٥- ٢٥
ئەنفالی چوار (دۆڵی زێی بچووک)				
٢١	١٩٨٨/٥/٣	عەسکەر	فرۆکە	٩
٢٢	١٩٨٨/٥/٣	گۆپتە پە	فرۆکە	١٥٤ - ٣٠٠
ئەنفالی پێنج، شەش، حەوت (شەقلاوە ـ ڕەواندز)				
٢٣	١٩٨٨/٥/١٥	وەرێ	فرۆکە	٣٧
٢٤	١٩٨٨/٥/٢٣	دۆڵەکانی سوێرە، بالیسان، هیران، سماقووڵی	فرۆکە	+٢
٢٥	١٩٨٨/٥/٢٦	ئاکۆیان، فەقێیان، چیای ڕەشکی	ڕاجیمە	....
٢٦	١٩٨٨/٧/٣١	دۆڵەکانی مەلەکان، سوێرە، گەرەوان، بالیسان، هیران، سماقووڵی، بنمێرد	فرۆکە	+١٣
٢٧	١٩٨٨/٨/٢٦-/٨/٨	دۆڵی بالیسان و ناوچەکانی هاوسنووری (لێدانی بەردەوام)	فرۆکە	نازانرێت

ئەنفالی کۆتایی (بادینان)***				
٢٨	١٩٨٨/٨/٢٤	زێوەشکان	فڕۆکە+ڕاجیمە	نازانرێت
٢٩	١٩٨٨/٨/٢٥	برجینێ	فڕۆکە	٤
٣٠	١٩٨٨/٨/٢٥	تلاکرو	فڕۆکە	نازانرێت
٣١	١٩٨٨/٨/٢٥	گەڵناسکێ	فڕۆکە	نازانرێت
٣٢	١٩٨٨/٨/٢٥	تویکا، بەرکەڤرێ	فڕۆکە	١٤-١٥
٣٣	١٩٨٨/٨/٢٥	وەرمێلێ، بلێجانێ	فڕۆکە	....
٣٤	١٩٨٨/٨/٢٥	ئێکماڵە، هێسێ، خرابە	فڕۆکە	٣-٦
٣٥	١٩٨٨/٨/٢٥	ڕویسێ، نزدوورێ	فڕۆکە	١+
٣٦	١٩٨٨/٨/٢٥	بەڕەبیێ	فڕۆکە	....
٧٣	١٩٨٨/٨/٢٥	سوارێ، سپیندار، ئاڤوك، سێدەرا (باشووری چیای گارە)	فڕۆکە	٢+
٣٨	١٩٨٨/٨/٢٥	مێرگەتوی، باوەرکا کەڤری و گوندەکانی تر (باکووری چیای گارە)	فڕۆکە	نازانرێت
٣٩	١٩٨٨/٨/٢٥	گویزێ، ڕدێنیا، شێرانەو گوندەکانی تر (ناوەڕاستی چیای گارە)	فڕۆکە	٩+
٤٠	١٩٨٨/٨/٢٥	باڵووکا	فڕۆکە	نازانرێت

* ڕاجیمە، تۆپێکی فرە لوولەیە و بەسەر ئۆتۆمبیلی بارهەڵگرەوە دامەزراوە.

** ئەم ژمارەیە باری دوو پاسیش پیاو و هەرزەکار دەگرێتەوە کەوا لە لای ئـەمن دەسبەسـەر بـوون و پاشـان سەرنگومیان کردن.

*** ئاماری لەناوچووانی ئەنفالی کۆتایی تەنها دەسنیشانی ئەوانە دەکات کە لـە جێـدا کـوژراون. ژمـارەی ئەوانەیان تێدا نیە کە دواتر کیمیایی کاری تێکردبوون و مردبوون.

پـــــــاشکۆی D

نموونەی بێسەروشوێن کردنی بەکۆمەڵ

لە ماوەی ئەنفالدا، بە پێی ناوچە

ئەوەی لێرەدا پیشان دراوە, نموونەیـەکی خەڵکـە مەدەنیـە بێـسەروشوێن و بـە کۆمەڵ کوژراوەکانن، لە ماوەی هەر یەك لە قۆناخەکانی پەلاماری ئەنفالـدا. ئەمـە تەنها بەشێکی زۆر بچووکە لە سەرجەم ئەو ژمارانەی لە کاتی ئەنفالدا سەرنگوم کران و تەنها ئەو کەسانە دەگرێتەوە کە ناویان یان ژمارەی تەواویان دراوە, لە کاتی ئـەو پتر لە ٣٥٠ چـاوپێکەوتنە مەیدانیـەی کـە میـدڵ ئیـست ووٚچ لەگـەڵ دەربازبوانـدا ئە نجامی داوە.

ئەنفالی یەك

هیچ ژمارەیەك بە دەستەوە نیەو بەڵگەی واش نیـە سـەرنگومکردنی بـە کۆمـەڵی خەڵکی مەدەنی نیشان بدات. وا دیارە ئەو کوژراوانەش کە لە چوار گوند تۆمارکراون ـ هەڵەدن، سەرگەڵوو، قەرەچەتان (ناحیەی سورداش)و مالوومە (ناحیەی کارێزە) ـ لە ئە نجامی بۆمباران، تۆپباران، هێرشی کیمیایی, لـە دەشـت و دەر مانـەوەو سـەرماوە بێت.

ئەنفالی دوو

ناحیە	گوند	بێسەروشوێن	پیاو	ئافرەت	منداڵ	دیاری نەکراو
قەرەداخ/ سەرچنار(أ)	٩	٥٩	٣٢	-	-	٢٤
قەرەداخ/ سەرچنار(ب)	٥	١٠٣	٢٣	٢٧	١٧	٣٦
سەرجەم	١٤	١٥٩	٥٥	٢٧	١٧	٦٠

(أ) ئەو گوندانەی دانیشتوانیان بۆ سلێمانی هەڵاتبوون.

(ب) ئەو گوندانەی دانیشتوانیان بۆ گەرمیان هەڵاتبوون.

ئەنفالی سێ

ناحیە	گوند	بێسەروشوێن	پیاو	ئافرەت	منداڵ	دیاری نەکراو
قادرکەرەم (أ)	١٣	١٤٨	١٢٩	-	-	١٩
قادرکەرەم (ب)	٨	٢٠٨	١١٠	٦	٢٧	٦٥
قەرەهەنجیر	١	٣	٣	-	-	-
قەرەحەسەن	١	-	-	-	-	-
ئاڵتوون کۆپری	١	٨	٨	-	-	-
سەنگاو (١)	٩	١٩٦	٦٠	١١	٢١	١٠٤
تیلەکۆ	٧	٢٠٠	١٧	٢٧	٦٩	٨٧
کەلار (٢)	١	٢٠٠	٦	٢	٣	١٨٩
سەرقەڵا	٢	٨٢	٦	٣	١٠	٦٣
پێباز	٥	٢٧٣	٢٤	٢٢	٥٤	١٧٣
سەرجەم	٤٨	١٣١٨	٣٦٣	٧١	١٨٤	٧٠٠

---

(١) قورسترین و خراثترین نموونةی بیَسةروشویَن کردنی بة کؤمةلَ لة سةنطاودا ثیَدةضیَت بة هؤی ریَطاکانی هةلأَتنةوة بووبیَت، یان بةرةو طةرمیانی خواروو یان بةرةو ضةمضةمالَ بة دؤلَی طَؤلباخدا.
(بیَجطة لةو دوو هؤیةی سةرةوة، ئابلَووقةدان و تةنطثیَهةلَضنینی خةلَکةکة لة لایةن هیَزةکانی عیَراقةوة. لة لایةکی تریشةوة فریوخواردنی خةلَکةکة بةوةی کة هیضیان لیَناکةن و دةیانخةنة ئؤردووطاوة، بةشیَك بوو لةو هؤکارانةی کة وایکرد خةلَکةکة بةو ذمارة زؤرة بیَسةروشویَن بکریَن - و).
(٢) ذمارةکة تةقریبیية، بةلاَم شایةتةکة وای باسدةکرد کةوا زؤربةی زؤری ئةوانةی سةرنطوم کران ئافرةت و منداڵ بوون.

(أ) ئەو ناوچانەی لە بەڵگەنامەکانی سوپادا باسی شەڕیان تێدا ناکرێت.

(ب) ئەو ناوچانەی شەڕیان تێدا بەرپابووە (دۆڵی گۆلباخ، تازە شار لە لای خوارەوە).

ئەنفالی چوار

ناحیە	گوند	بێسەروشوێن	پیاو	ئافرەت	منداڵ	دیاری نەکراو
ئاغجەلەر	١٠	١٥٥	٤٧	٢٩	٧٩	-
شوان	٧	٦٨	٤٣	٩	١٦	-
تەقتەق	٥	١٦٢	٢٢	١١	١٦	١١٣
سەرجەم	٢٢	٣٨٥	١١٢	٤٩	١١١	١١٣

ئەنفالی پێنج و شەش و حەوت

(ناحیەکانی خەلیفان و ڕەواندز و هەریر)

ناحیە	گوند	بێسەروشوێن	پیاو	ئافرەت	منداڵ	دیاری نەکراو
سەرجەم	٥	١٢٣	٥٩	٧	٦	٥١

ئەنفالی کۆتایی

(أ) گوندی کورد.

(ب) گوندی مەسیحیو ئێزیدی.

ناحیە	گوند	بێسەروشوێن	پیاو	ئافرەت	منداڵ	دیاری نەکراو
سەرسەنگ (أ)	١٧	١٨٩	١٨٩	-	-	-
دۆسکی (ب)	٧	١٧٥	١٧٥	-	-	-
زاویتە (أ)	١	١	١	-	-	-
گولی (أ)	٢	٣٠	٣٠	-	-	-
سندی (أ)	٣	٤٢	٤٢	-	-	-
بەرواری باڵا (أ)	٢	٤٠	٤٠	-	-	-
ئامێدی (أ)	١	٩	٩	-	-	-
نێروەڕێکان (أ)	٣	١٥٥	١٥٥	-	-	-
سەرسەنگ (ب)	٣	٨٦	١١	١٣	٢٦	٣٦
دۆسکی (ب)	١	٣٤	١١	١١	٣	٩
بەرواری باڵا (ب)	١	٦	٤	٢	-	-
دێرەلووک (ب)	١	١٧	٦	٢	٩	-
نێروەڕێکان (ب)	١	٧	٢	٢	٣	-

گشت (أ)	٣٦	٦٣٢	٦٣٢(٣)	–	–	–
گشت (ب)	٧	١٥٠	٣٤	٣٠	٤١	٤٥
سەرجەم	٤٣	٧٨٢	٦٦٦	٣٠	٤١	٤٥
سەرجەمی گشتی	١٣٢	٢٧٦٧	١٢٥٥	١٨٤	٣٥٩	٩٦٩
ڕێژەی سەدی ٪		١٠٠	٤٥,٤	٦,٦	١٢	٣٥

(٣) بە ئێنج مێرمندالَی تەمەن دوانزە سیانزە سالَیشەوە.

پـــــــــاشکۆی E

فەرهەنگۆکی زاراوە عەرەبی و کوردیەکان:

- ئەمن: ئاسایش (وەك بەڕێوەبەرێتیی ئاسایشی گشتی/ *مدیریە الأمن العامە*)
- چەتە: دز یان ڕێگر، زاراوەیەکی تەوس ئامێزەو بە مانایەکی سووکەوە بۆ ناوبردنی جاش بەکاردێت لە ناوچەی بادینانداا.
- ئینتیفازە: وشە عەرەبیەکەی ڕاپەڕینە.
- ئیستیخبارات: هەوالگریی سەربازیی.
- جاش: بەچکە (جاشە) کەر، زاراوەیەکی دزێو و توانج ئامێزە بۆ فەوجە کوردەکانی بەرگریی نیشتمانی (*أفواج الدفاع الوگنی*).
- لق: بریتییە لە فەرمانەدەیی بەشێکی پێشمەرگە لە پارتی دیموکراتی کوردستاندا KDP. (پێکهاتەی بەشێکی سیاسیی سەربازیی پارتی دیموکراتی کوردستان-عێراقە کەوا بەرپرس و ئەندامانی فەرماندەیی لق سەرپەرشتیی ڕێکخراوی سیاسیو چالاکیی پێشمەرگایەتیی ئەو بەشە دەکەن ـ و).
- مفارز خاصە: یەکەی تایبەت (کەرتی ئەمنی کورد).
- مەغاویر: کۆماندۆز.
- مەڵبەند: فەرماندەیی ناوچەیی پێشمەرگەی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان PUK. (دەزگایەکی سیاسی ـ سەربازیی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستانەو بەرپرسو ئەندامانی فەرماندەیی مەڵبەند سەرپەرشتیی ڕێکخستنی سیاسیو چالاکیی پێشمەرگایەتیی ئەو بەشە دەکەن ـ و).
- موجەممەع: کۆمەڵگا، ئۆردووگا یان گوندە کۆکراوەکان کە بۆ دووبارە نیشتەجێکردنەوەی کورد تەرخان کراوە.
- موستەشار: ڕاوێژکار، فەرماندەیەکی کوردی خێڵەکیی یەکەیەکی جاش.
- موخابەرات: دەزگای هەوالگریی (جاسووسیی) دەرەوە.
- ناحیە: یەکەیەکی بەڕێوەبەرێتیی حوکوومەتەو مەڵبەندی دەسەڵاتداریی کۆمەڵە گوندی ناوچەیەکە.

- پێشمەرگە : "ئەوانەی بەرەو ڕووی مەرگ دەبنـەوە"، گـەریلای جـەنگاوەری کوردن.
- قەزا : گەورەترین یەکەی بەڕێوەبەرێتییە لـە پارێزگایەکـدا. (پێکهاتـەی ئیداریی پارێزگا ـ قەزا ـ ناحیە، لە گەورەوە بۆ بچووك لای خوێنـەری کـوردی کوردستانی عێراق ڕوونە ـ و).
- ڕاجیمە : تۆپێکی فرەلوولەیە لە سەر ئۆتۆمبیلی بارهەڵگر چەسپ دەکرێـت، هەندێ جاریش بەکاردەهات بۆ هاوێشتنی گوللە تۆپی کیمیایی. (ئەم چەکە زۆر باوو ئاشنایە لە لای کوردو هەر ئـەم ناوەشـی, کـە عەرەبیـە, بـە کوردیەکـە ڕۆیشتووەو هەموو کەس بەکاریدێنێ ـ و).
- سوورە : یان سوورەت، بەشێکە (فەسڵێکە) لە قورئان.
- تیپ : فیرقە، هێزی بنەڕەتیی پێشمەرگەی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستـانە PUK، لە چوارچێوەی مەڵبەندا, (لە چەند کەرتێك پێکدێت).

تێبینی :

زۆر وشە و دەستەواژەی کوردی و عەرەبی لە دووتوێی دەقە ئینگلیزیەکەدان, ئێمـەش وەك ئەمانـەتی وەرگێـڕان وەکـو خۆیـان دامانانـاون و لـە تێکـستە وەرگێڕراوەکەدا بە پیتی لار *Italic* نووسیومانن ـ وەرگێڕ.

پــــــــاشکۆی وێنەکان*

* ئـەم وێنانـە لـە لایـەن دۆسـتی ئازیزمـەوە کـاك لـەتیف فـاتیح فـەرەج دەسـتم کـەوتوون کەلـە ڕطـۆرِة بەکۆمەڵەکانی باشووری عێراق طرتوونی. سوثاسی دەکەم - وەرطێرِ

زنجیرەی بڵاوکراوەکانی خانەی وەرگێڕان لە ساڵی ٢٠٠٤

ناوی کتێب	زمان	نووسەر	بابەت	ساڵی دەرچوون	وەرگێڕ
ڕۆشنبیرو دەسەڵات	عەرەبی	سعدالدین ابراهیم	ڕۆشنبیری	٢٠٠٤	هەڵکەوت عەبدوڵڵا
شانۆ لە چەند وتارێکدا	عەرەبی	عەونی کەڕومی	شانۆیی	٢٠٠٤	پەروەر ئەحمەدین
ستراتیژیی سەربازیی	فارسی	ریچارد کاگلەر	سیاسی	٢٠٠٤	دلێر میرزا
نامەیەك دەربارەی لێکبوردن	فارسی	جۆن لۆك	فەلسەفی	٢٠٠٤	شۆڕش جوانڕۆیی-فەرشید شەریفی
مەولاناخلیدو تەریقەتی نەقشبەندی	فارسی	سەید گاهر هاشمی	فیکری	٢٠٠٤	دلێر میرزا
سێ شانۆ نامە	عەرەبی	جان کۆکتۆ ئۆین ج. ئارنۆ میشێل دی. ئۆنامۆنۆ	شانۆی	٢٠٠٤	هەورامان قانع
ڕا پۆرتی برۆدی	فارسی/ عەرەبی	خۆرخە لویس بۆرخس	چیرۆك	٢٠٠٤	یاسین عومەر
بیرەوەرییەکانی هەڵەبەجە	کوردی	بەکر حەمە صدیق	مێژووی	٢٠٠٤	بەکرحمە صدیق/ کوردی دلێرمیراز/ فارسی م. حسن عبدالکریم/ عەرەبی فوئاد تاهیر/ ئینگلیزی
ڕەهەندەکانی ناسیۆنالیزم	فارسی	کۆمەڵێ نووسەر	نەتەوەیی	٢٠٠٤	ئارام جمال
ریفراندۆم باشترین شێوازی خەباتە	سویدییەوە	تۆم گولبێری	سیاسی	٢٠٠٤	ئیدریس ئیبراهیم
شانۆی پانتۆمایم	عەرەبی	بورهان قەرەداخی	شانۆی	٢٠٠٤	بورهان قەرەداخی
گوڵەزەر	عەرەبی	جەنگیز ئیمتاتۆف	ڕۆمان	٢٠٠٤	جەوهەر کرماج
پاژنەی ئاسنین	عەرەبی	جاك لەندەن	ڕۆمان	٢٠٠٤	کەمال غەمبار
خەناوکەیەك بۆ سەر میناز	فارسی	ئەحمەدخان ئەبوبەکر	ڕۆمان	٢٠٠٤	ئەبوبەکر خۆشناو
ئەندامێکی میت	تورکی	محەمەد ئەیمور	سیاسی	٢٠٠٤	ئارام عەلی عەزیز
کورتترین ڕێگەی سەرکەوتن	فارسی	ڕۆبێرت ئۆریلی	دروونناسی	٢٠٠٤	سالار عەبدلرەحمان
کۆماری مهاباد	کوردی	عەبدوڵڵا ئەحمەد ڕەسول	مێژوویی	٢٠٠٤	سەلمان عەلی
چوار وتاری شیشرۆن	فارسی	رحمەت الله مقدم مراغەی	فەلسەفی	٢٠٠٤	شۆڕش جوانڕۆی- کامل ئەحمەد بەگ
جوغزە گەچینە	عەرەبی	برێخت	شانۆ	٢٠٠٤	عومەر عەلی ئەمین
نیوەکەی تری جیهان	عەرەبی	چەند نووسەرێکی بیانی	چیرۆك	٢٠٠٤	نوری سەعید قادر
مافەکانی ژن لەدەتپێکەوە	فارسی	نای بن سەعدون	ڕۆشنبیری	٢٠٠٤	کارزان محەمەد
بەناو ئیسلامەکان	عەرەبی	د.ڕەفعت ئەلسەعید	فیکرییە	٢٠٠٤	حەسەن عبدالکریم
سەرچاوەکانی زانیو نەزانی	فارسی	کارل پۆپەر	فیکرییە	٢٠٠٤	ناسر سەڵاحی
دەوڵەتو کۆمەڵگەی مەدەنی	فارسی	ئەنتۆنیۆ گرامشی	فیکرییە	٢٠٠٤	مامەند
کاریگەریی هەڵچوون	عەرەبی	هیمداد مەجید عەلی	یاساییە	٢٠٠٤	دلێر میرزا
خاکەکە ماچ کە	ئینگلیزی	ئیلیزابیپ لایارد	ڕۆمان	٢٠٠٤	عەزیز گەردی
ئازارەکانی هونەرمەندێك	عەرەبی	یوسف رانسیس	هونەرییە	٢٠٠٤	ئاری بابان

پێڕست

لا پەڕە	بابەت
٩	ڕوونکردنەوەیەکی وەرگێڕ
١٤	سکالانامەیەك
١٧	سەرەتایەك
٣٢	تێبینییەك لە سەرمیتۆدۆلۆجی
٣٢	بەڵگە بە شایەتەوە
٣٦	بەڵگەی دۆکیومێنتەکان
٣٨	بەڵگەی پزیشکیی دادوەری
٤١	پێشەکی
٦٥	بەشی یەکەم: بەعسی و کورد
٧٧	ئۆتۆنۆمیی کورد و بەعەرەبکردن
٨٨	هەل وەرگرتن لە دووبەرەکیی کورد
٩٤	١٩٨٥ ـ ١٩٨٧: شەڕی بەربلاو
٩٩	بەشی دووەم: دەسپێك بۆ ئەنفال
١١٠	سەرەتای کیمیاباران
١٢٥	پەلاماری بەهاری ١٩٨٧: گوند ڕووخاندن و دووبارە نیشتەجێکردنەوە
١٢٩	بەگەڕخستنی پێشوەختی دەسەڵاتە تایبەتەکانی علی حسن المجید
١٣٣	فەرمانی کۆکوژی
١٣٩	لێکدانەوەی واتای "ڕیزی نیشتمانی": سەرژمێریی ١٧ ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٧
١٤٩	بەشی سێهەم: ئەنفالی یەك گەمارۆدانی سەرگەڵوو ـ بەرگەڵوو (٢٣ ی شوبات ـ ١٩ ی مارتی ١٩٨٨)
١٥٩	هێرشی کیمیایی ١٦ ی مارت بۆ سەر هەڵەبجە
١٦٧	تێکشکانی بنکە و بارەگاکانی PUK

لاپەڕە	بابەت
١٧٣	بەشی چوارەم: ئەنفالی دوو قەرەداخ: ٢٢ ی مارت ـ ١ ی نیسانی ١٩٨٨
١٧٨	ڕەوکردن لە قەرەداخ
١٨٢	هەڵاتن بەرەو گەرمیانی خواروو
١٨٩	بەشی پێنجەم: ئەنفالی سێ گەرمیان ٧ ـ ٢٠ ی نیسانی ١٩٨٨
١٩٣	پلانی پەلامار (١): توزخورماتوو
١٩٨	پلانی پەلامار (٢): قادرکەرەم و باکووری گەرمیان
٢٠٥	پلانی پەلامار (٣): سەنگاو و باشووری گەرمیان
٢١٥	سەنتەرەکانی کۆکردنەوەی خەڵك
٢٢٥	ڕۆڵی تێکەڵ و دووسەرەی جاش
٢٣٥	بەشی شەشەم: ئەنفالی چوار دۆڵی زێی بچووك ٣ ـ ٨ ی مایسی ١٩٨٨
٢٣٩	هێرشی کیمیایی بۆ سەر گۆپتەپە و عەسکەر
٢٤٥	داوی ئەنفال لە ڕۆژهەڵاتی تەقتەقدا
٢٥١	ناوچەی شوان
٢٥٥	چیرۆکی زوبێدە
٢٥٨	سەنتەرەکانی کۆکردنەوەی ئەنفالی چوار
٢٦٣	بەشی حەوتەم: ئەنفالی پێنج و شەش و حەوت دۆڵ و چیاکانی شەقڵاوە و ڕەواندز (١٥ ی مایس ـ ٢٦ ی ئابی ١٩٨٨)
٢٧١	دوا بەرگریی PUK
٢٨١	بەشی هەشتەم: کەمپەکان
٢٨١	کەمپی سوپای میللی لە تۆپزاوا

٢٩١	کەمپی سوپای میللی لە تکریت
لاپەڕە	بابەت
٢٩٣	گیراوەکانی بلە و هەڵە بجە
٢٩٦	بەندیخانەی ئافرەتان لە دووبز
٣٠٠	بەندیخانە کەمپێك بۆ بەساڵداچووەکان
٣٠٦	مردن لە نوگرە سەلماندا
٣١٣	بەشی نۆهەم: تیمەکانی گوللەباران کردن
٣١٣	بەسەرهاتی محەمەد
٣١٥	عوزێر و عومەر و ئیبراهیم
٣٢٤	بەسەرهاتی مستەفا
٣٢٩	بەسەرهاتی تەیموور
٣٣٩	بەشی دەیەم: ئەنفالی کۆتایی(بادینان ٢٥ ی ئاب ـ ٦ ی ئەیلوولی ١٩٨٨)
٣٤٤	بادینان لە سەرەتای دەستپێکردنی ئەنفالی کۆتاییدا
٣٤٨	"سێو و شتێکی شیرین" هێرشە کیمیاییەکانی ٢٥ ی ئاب
٣٦١	هەر لە جێدا ئیعدامکردنی بە کۆمەڵ
٣٧١	قەڵاکەی دهۆك و بەندیخانەی ئافرەتان لە سەلامیە
٣٧٨	بەشی یانزەهەم: لێبووردنی گشتیو ئەو کەسانەی کە نەیگرتنەوە
٣٨٥	بڵاوەپێکردنی دەربازبووی کەمپەکان
٣٨٩	پرۆسەی فرێدانە موجەممەعەوە
٣٩٥	چارەنووسی مەسیحی و ئێزیدیەکان
٤٠٢	بەشی دوانزەهەم: پاش کارەسات
٤٠٧	بەردەوام پاکتاوکردنی گوندەکان
٤١٠	بەردەوام کۆمەڵکوژی: بەسەرهاتی یونس
٤١٥	بەردەوام کۆمەڵکوژی: بەسەرهاتی حوسێن

٤١٨	کۆتایی "بارودۆخی نائاسایی"

لاپەڕە	بابەت
٤٢٣	بەشی سیانزەهەم: شوێنەواری ونبوو
٤٢٧	حیزبی بەعس: بەرپرسی سەرەتاو کۆتایی پەلاماری ئەنفال
٤٣٣	پاشکۆکان
٤٣٣	پاشکۆی A: نەوارەکانی علی حسن المجید
٤٤١	پاشکۆی B: جێبەجێکەرانی ئەنفال (دەسنیشانێکی کەس و دەزگا سەرەکیەکان)
٤٤٥	پاشکۆی C: هێرشە کیمیاییە پێزانراوەکان لە کوردستانی عێراقدا (١٩٨٧ ـ ١٩٨٨)
٤٤٩	پاشکۆی D: نموونەی بێسەروشوێن کردنی بە کۆمەڵ لە ئەنفالدا، بە پێی ناوچە
٤٥٣	پاشکۆی E: فەرهەنگۆکی زاراوە عەرەبی و کوردیەکان
٤٥٥	پاشکۆی وێنەکان
	لیستی نەخشەکان
٦٣	پەلاماری ئەنفال: شوبات ـ ئەیلوولی ١٩٨٨
١٤٧	ئەنفالی یەك: ٢٣ ی شوبات ـ ١٩ ی مارتی ١٩٨٨
١٧١	ئەنفالی دوو: ٢٢ ی مارت ـ ١ ی نیسانی ١٩٨٨
١٨٦	ئەنفالی سێ (باکوور): ٧ ـ ٢٠ ی نیسانی ١٩٨٨
١٨٧	ئەنفالی سێ (باشوور): ٧ ـ ٢٠ ی نیسانی ١٩٨٨
٢٣٣	ئەنفالی چوار: ٣ ـ ٨ ی مایسی ١٩٨٨
٢٦١	ئەنفالی پێنج و شەش و حەوت: ١٥ ی مایس ـ ٢٥ ی ئابی ١٩٨٨
٣٣٧	ئەنفالی کۆتایی: ٢٥ ی ئاب ـ ٦ ی ئەیلوولی ١٩٨٨